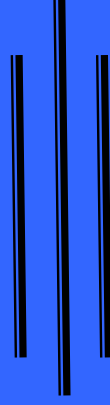

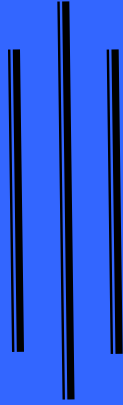
महालेखापरीक्षकको

बाउन्नौ वार्षिक प्रतिवेदनसँग सम्बन्धित

कार्यमूलक तथा विशेष लेखापरीक्षण
प्रतिवेदनको सँगालो

२०७१

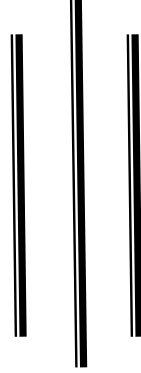

महालेखापरीक्षकको कार्यालय
बबरमहल, काठमाडौं
नेपाल

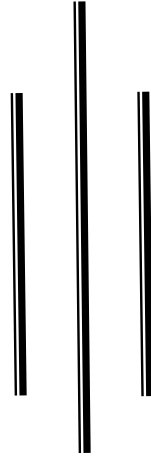

महालेखापरीक्षकको

बाउन्नौ वार्षिक प्रतिवेदनसँग सम्बन्धित

कार्यमूलक तथा विशेष लेखापरीक्षण
प्रतिवेदनको सँगालो
२०७१

महालेखापरीक्षकको कार्यालय
बबरमहल, काठमाडौं
नेपाल

विषयसूची
कार्यमूलक तथा विशेष लेखापरीक्षण

सि.नं.	मन्त्रालय/निकाय	विषय र क्षेत्र	पेज नं.
	कार्यमूलक तथा विशेष लेखापरीक्षण प्रतिवेदन		I-VI
	अर्थ मन्त्रालय		
१.	आन्तरिक राजस्व कार्यालय, मोरङ र सुनसरी	अन्तःशुल्क असुली तथा व्यवस्थापन	१-१२
	कृषि विकास मन्त्रालय		
२.	कृषि अनुसन्धान केन्द्र सुर्खेत र दैलेख	कृषि अनुसन्धान र प्रसार स्थिति	१३-२२
३.	उच्च मूल्य कृषि वस्तु विकास आयोजना, सुर्खेत	आयोजना कार्यान्वयन तथा कार्यसम्पादन स्थिति मूल्याङ्कन	२३-३०
	गृह मन्त्रालय		
४.	नेपाल प्रहरी कार्यालय सुनसरी, पर्सा र सुर्खेत जिल्ला स्थित निकायहरु	कार्यसम्पादन व्यवस्था मूल्याङ्कन	३१-४५
५.	अध्यागमन विभाग तथा अध्यागमन कार्यालय त्रिभुवन विमानस्थल	अध्यागमन व्यवस्थापन स्थिति मूल्याङ्कन	४६-५१
	भूमि सुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालय		
६.	भूमिसुधार तथा व्यवस्थापन विभाग तथा नापी विभाग	भूमि व्यवस्थापन नीति कार्यान्वयन स्थिति	५२-६३
	भौतिक पूर्वाधार तथा यातायात व्यवस्था मन्त्रालय		
७.	डिभिजन सडक कार्यालय चितवन र पाल्पा	कक्रिट सडक निर्माण तुलनात्मक अध्ययन	६४-७५
८.	सडक विभाग आयोजना पूल	पुल योजना छनौट तथा कार्यान्वयन स्थिति मूल्याङ्कन	७६-८५
	परराष्ट्र मन्त्रालय		
९.	राहदानी विभाग	राहदानी व्यवस्थापन मूल्याङ्कन	८६-९१
	वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालय		
१०.	जिल्ला वन कार्यालय उदयपुर, रौतहट, बर्दिया र डडेल्धुरा	सामुदायिक वन विकास कार्यक्रम स्थिति मूल्याङ्कन	९२-१०९
	रक्षा मन्त्रालय		
११.	सैनिक हवाई महानिर्देशनालय मध्य एयरबेस र भी.भी.आई.पी.उडान सेवा	उडान व्यवस्थापन (अनुगमन लेखापरीक्षण) विश्लेषण	११०-११९
	सिँचाई मन्त्रालय		
१२.	सिँचाई विकास डिभिजन भ्वापा र महोत्तरी	कार्यसम्पादन स्थिति मूल्याङ्कन	१२०-१२८
१३.	जलउत्पन्न प्रकोप नियन्त्रण डिभिजन, मोरङ र वारा	योजना छनौट तथा कार्यान्वयन मूल्याङ्कन (अनुगमन लेखापरीक्षण)	१२९-१४१
	संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय		
१४.	जिल्ला विकास समिति सुनसरी, सिरहा, काभ्रेपलाञ्चोक, कास्की, कपिलवस्तु र बाँके (२०६९/७०)	स्थानीय शासन तथा सामुदायिक विकास कार्यक्रमको दक्षता र सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमको प्रभावकारिता मूल्याङ्कन	१४२-१९०
१५.	जिल्ला विकास समिति ताप्लेजुङ, गोरखा, कालीकोट, कैलाली र बैतडी	सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमको प्रभावकारिता र स्थानीय निकायको योजना छनौट एवं कार्यान्वयन स्थिति मूल्याङ्कन	१९१-२११
	शहरी विकास मन्त्रालय		
१६.	शहरी विकास तथा भवन निर्माण डिभिजन कार्यालय धनकुटा र दाङ	कार्यक्रम कार्यान्वयन तथा कार्यसम्पादन स्थिति मूल्याङ्कन	२१२-२२०
१७.	मेलम्ची खानेपानी विकास समिति	आयोजना कार्यान्वयन स्थिति मूल्याङ्कन	२२१-२४५
	शिक्षा मन्त्रालय		
१८.	जिल्ला शिक्षा कार्यालय भ्वापा, मकवानपुर, पाल्पा, डोटी र कैलाली	सामुदायिक विद्यालयको शैक्षिक प्रभावकारिता मूल्याङ्कन	२४६-२६२
	स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालय		
१९.	जिल्ला स्वास्थ्य/जन स्वास्थ्य कार्यालय इलाम धनकुटा, सिरहा, बाँके र कालीकोट	स्वास्थ्य सेवा प्रवाह	२६३-२९७
२०.	चिकित्सा विज्ञान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान (वीर अस्पताल)	स्वास्थ्य सेवा प्रवाह	२९८-३०४
	सूचना प्रविधि लेखापरीक्षण		
२१.	यातायात व्यवस्था कार्यालय कोशी र मेची	सवारीसाधन दर्ता (VRS) सफ्टवेयरको सूचना प्रविधि लेखापरीक्षण	३०५-३११
२२.	जिल्ला विकास समितिको कार्यालय, रामेछाप र सिन्धुपाल्चोक	वित्तीय तथा व्यवस्थापन प्याकेज (डि.डि.सी.एफ.ए.एम.पी.) को सूचना प्रविधि लेखापरीक्षण	३१२-३१५
२३.	जिल्ला शिक्षा कार्यालय, काठमाडौं	शैक्षिक प्रतिवेदन (Flash Report) सफ्टवेयरको सूचना प्रविधि लेखापरीक्षण	३१६-३२०
	वातावरणीय लेखापरीक्षण		
२४.	फोहोरमैला व्यवस्थापन प्राविधिक सहयोग केन्द्र,	"काठमाडौं महानगरपालिका फोहोरमैला व्यवस्थापन" वातावरणीय लेखापरीक्षण	३२१-३४२

महालेखापरीक्षकको बाउन्नों वार्षिक प्रतिवेदनसँग सम्बन्धित कार्यमूलक तथा विशेष लेखापरीक्षण प्रतिवेदन

१. **पृष्ठभूमि** – सार्वजनिक प्रशासकीय निर्णय प्रक्रियामा जिम्मेवारी र जवाफदेहिता प्रवर्द्धन गर्ने तथा सार्वजनिक स्रोत साधनको महत्तम उपयोगको सुनिश्चितता प्रदान गर्ने कार्य लेखापरीक्षणले गर्दछ । जनचासो र जनसरोकारका विषय एवं स्रोत व्यवस्थापनमा मितव्ययिता तथा कार्यदक्षता र उद्देश्य प्राप्तमा प्रभावकारिता पक्षको विचार गरी स्रोतको उच्चतम प्रयोग भएको छ, छैन, सार्वजनिक सेवा प्रवाहमा सार्वजनिक क्षेत्रका पदाधिकारीले आफ्नो उत्तरदायित्व निर्वाह गरेका छन् छैनन् र कार्यसम्पादनसम्बन्धी प्रतिवेदन विश्वसनीय र पर्याप्त छ, छैन भन्ने विषयको सुनिश्चितताका लागि राज्यको सर्वोच्च लेखापरीक्षण संस्थाबाट स्वतन्त्र मूल्याङ्कन, जाँच वा लेखाजोखा गर्ने कार्य नै कार्यमूलक लेखापरीक्षण हो । नेपालमा वि.सं.२०३७ सालदेखि कार्यमूलक लेखापरीक्षण गर्ने संवैधानिक आधार स्थापित भएपछि छनौट गरिएका विषयमा कार्यमूलक लेखापरीक्षण हुँदै आएको छ । त्यस्तै २०६७ देखि शुरु गरिएको सूचना प्रविधि लेखापरीक्षण र वि.सं.२०६८ देखि शुरु गरिएको वातावरणीय लेखापरीक्षणलाई निरन्तरता दिइएको छ ।

१.१ **कार्यमूलक लेखापरीक्षण** – कार्यमूलक लेखापरीक्षणमा मितव्ययिता, कार्यदक्षता र प्रभावकारिताका सबै पक्ष वा तीमध्ये कुनै दुई वा एक पक्षमात्र समावेश हुन सक्दछ । कार्यमूलक लेखापरीक्षणले स्रोत साधनको व्यवस्थापनमा मितव्ययिता, कार्यदक्षता र प्रभावकारिता भए नभएको मूल्याङ्कन गर्न वित्तीय तथा गैरवित्तीय तथ्याङ्कको उपयोग गरी कार्यसम्पादनसम्बन्धी प्रतिवेदनले उपलब्धि र प्रभावको यथार्थ चित्रण गर्छ गर्दैन तथा निकायले स्रोत साधनको उपयोग मितव्ययी, दक्ष एवं प्रभावकारी ढङ्गबाट गरेको छ, छैन भन्ने कुरा सुनिश्चित गर्न विभिन्न पक्षबाट मूल्याङ्कन गर्ने गरिन्छ । "मितव्ययिता" अन्तर्गत न्यूनतम लागतमा, ठीक समयमा, उपयुक्त गुणस्तर तथा परिमाणको मानवीय, वित्तीय, भौतिक र सूचनासम्बन्धी साधन प्राप्त गर्नु, "कार्यदक्षता" अन्तर्गत निश्चित साधन, मानवीय, वित्तीय, भौतिक र सूचनाको प्रयोगबाट अधिकतम उपलब्धि हासिल गर्नु वा निश्चित परिमाण र गुणस्तरको उपलब्धि हासिल गर्नकालागि साधनमा कमी ल्याउनु, "प्रभावकारिता" अन्तर्गत निर्धारित उद्देश्य हासिल गर्नु वा क्रियाकलापको अपेक्षित प्रभाव प्राप्त गर्नु हो ।

कार्यमूलक लेखापरीक्षणको उद्देश्य स्रोत साधनको प्राप्त र उपयोगमा मितव्ययिता एवं कार्यदक्षता र उद्देश्य प्राप्तमा प्रभावकारिता पक्षको मूल्याङ्कन विश्लेषण गरी देखिएका कमी कमजोरीहरूको निराकरण गरी स्रोत व्यवस्थापनमा सुधार ल्याउन व्यवहारिक सुझावसहितको प्रतिवेदन तयार गर्नु हो । यसका अन्य उद्देश्यहरू निम्नानुसार छन्:

- सार्वजनिक क्षेत्रका सबै प्रकारका स्रोतको व्यवस्थापनमा सुधार ल्याउने सुझाव प्रेषित गर्ने,
- नीति निर्माता, विधायक तथा जनसाधारणलाई उपलब्ध गराइने सार्वजनिक क्षेत्रको व्यवस्थापकीय नतिजा सम्बन्धी सूचनाको गुणस्तरमा सुधार गर्ने,
- कार्य सम्पादन स्थितिमा सुधार ल्याउन सुझाव प्रेषित गर्ने,
- सार्वजनिक क्षेत्रको व्यवस्थापनमा सुधार ल्याउन प्रेरित गर्ने र
- सार्वजनिक जवाफदेहिता अभिवृद्धि गर्न प्रेरित गर्ने ।

१.२ **सूचना प्रविधि लेखापरीक्षण** – जिल्ला विकास समिति रामेछाप र सिन्धुपाल्चोक, यातायात व्यवस्था कार्यालय मेची र कोशी तथा जिल्ला शिक्षा कार्यालय, काठमाडौंले प्रयोग गरेका क्रमशः वित्तीय व्यवस्था प्याकेज, सवारीसाधन दर्ता तथा फ्ल्यास रिपोर्ट सम्बन्धी सफ्टवेयरको सूचना प्रविधि लेखापरीक्षण गरी लेखापरीक्षण प्रतिवेदन जारी गरिएको छ । निकायले प्रयोग गरेको सफ्टवेयरको उपयुक्तता, पूर्णता तथा नियमितताको परीक्षण गरी नियन्त्रण प्रणाली, तथ्याङ्क ब्याकअप, सुरक्षा, अद्यावधिक एवं तालिम र पूर्वाधार विकास जस्ता सूचना प्रविधि वातावरणको मूल्याङ्कन गरी सुझाव सहितको प्रतिवेदन गर्नु सूचना प्रविधि लेखापरीक्षणको उद्देश्य रहेको थियो ।

१.३ **वातावरणीय लेखापरीक्षण** – काठमाडौं महानगरपालिकाको जनसंख्या वृद्धि र तीव्र शहरीकरणसँगै घरायसी, औद्योगिक, रसायनिक तथा अस्पतालजन्य फोहोरको उत्पादनमा वृद्धि भई वातावरणमा असर परेको छ । फोहोरमैला व्यवस्थापन सम्बन्धमा प्राविधिक सहयोग उपलब्ध गराउने फोहोरमैला व्यवस्थापन प्राविधिक सहयोग केन्द्र, पुलचोक र फोहोरमैला व्यवस्थापन गर्ने काठमाडौं महानगरपालिकाबाट प्राप्त प्रश्नावलीको जवाफ र उपलब्ध भएका सन्दर्भ सामग्रीहरूको विश्लेषण, छनौट गरेका फोहोरमैला सङ्कलन स्थल, फोहोरमैला स्थानान्तरण केन्द्र टेकू र फोहोरमैला व्यवस्थापन स्थल सिसडोलको स्थलगत अवलोकन, फोहोरमैला सङ्कलन तथा ढुवानीमा संलग्न कर्मचारी, स्थानान्तरण केन्द्र वरिपरिका प्रभावित वासिन्दा र घरायसी फोहोर उत्पादकहरूसँग नमुना छनौट गरी लिएको अन्तरवार्ताबाट प्राप्त नतिजासमेतको आधारमा वातावरणीय लेखापरीक्षण प्रतिवेदन तयार गरिएको छ । स्रोतमा फोहोरमैला पृथकीकरण, महानगरपालिकाभित्र फोहोरमैला सङ्कलन र ढुवानी, फोहोरको न्यूनीकरण, पुनः प्रयोग र पुनःप्रशोधन, फोहोरमैला स्थानान्तरण केन्द्र र फोहोरमैला व्यवस्थापन स्थलको वातावरण मैत्री व्यवस्थापन, दक्षतापूर्ण र प्रभावकारी रूपमा भए नभएको मूल्याङ्कन गरी सुझावसहितको प्रतिवेदन दिने उद्देश्य रहेको थियो ।

२. **लेखापरीक्षणका आधार** – नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२३ मा महालेखापरीक्षकले सबै सरकारी कार्यालय र कानूनद्वारा तोकिएका अन्य संस्थाको निर्धारित तरिकाबमोजिम नियमितता, मितव्ययिता, कार्यदक्षता, प्रभावकारिता र औचित्यसमेतको विचार गरी लेखापरीक्षण गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । लेखापरीक्षण ऐन, २०४८ ले महालेखापरीक्षकले लेखापरीक्षण गर्ने तरिका, क्षेत्र, अवधि निर्धारण गर्ने र परीक्षण गरी गर्ने कुराहरूको सम्बन्धमा स्पष्ट गरेको छ । लेखापरीक्षण गर्दा कार्यालयको त्रि-वर्षीय रणनीतिक योजना २०१३-२०१५ (२०७०।७१-२०७२।७३), कार्यमूलक लेखापरीक्षण निर्देशिका २०७०, सरकारी लेखापरीक्षण नीति मानदण्ड, २०६३ लगायत अन्य क्षेत्रगत निर्देशिका एवं मार्गदर्शनहरू र आचारसंहितासमेतका आधारमा लेखापरीक्षण योजना, कार्यान्वयन र प्रतिवेदन तयार गर्ने व्यवस्था अवलम्बन भएको छ ।

३. **लेखापरीक्षणको विषय छनौट** – कार्यमूलक लेखापरीक्षणको विषय छनौट, सम्बन्धित विषयको गाम्भीर्यता, राष्ट्रिय महत्वका योजना एवं कार्यक्रम, सार्वजनिक जनसरोकारको चासो आदिको आधारमा महानिर्देशनालयले लेखापरीक्षण गर्नुपर्ने इकाईको प्रारम्भिक पहिचान गरी कार्यमूलक लेखापरीक्षण गर्न उपयुक्त भएका विषय वा समस्याको प्रस्ताव तयार गर्दछ । यसरी प्रस्ताव तयार गर्दा कार्यक्षेत्र, कार्यक्रम, क्रियाकलाप वा कार्यको छनौट गर्ने आधारहरू देहायबमोजिम छन्:

- निकायको आकार, जटिलता र कार्यको विविधताले गर्दा सामान्यतया समष्टिगत कार्य सम्पादनमा समस्या रहेको,
- स्रोत साधन बढी उपयोग भएका क्षेत्र,
- सेवा प्रवाहसँग सम्बन्धित विषय,
- नागरिक चासोका विषयहरू,
- सार्वजनिक लेखा समिति, दातृ निकाय वा अन्य निकायबाट अनुरोध भएका विषयहरू ।

कार्यमूलक लेखापरीक्षणका लागि छनौट गर्ने विषयवस्तुको सूची तयार गर्दा लेखापरीक्षण हुने निकायको बृहत् कार्य सञ्चालनका क्षेत्रहरूसम्बन्धी देहायका प्रारम्भिक विषयहरूसमेतमा ध्यान दिईएको छ:

- आम्दानी तथा खर्चको सापेक्षित आकार,
- निकायको कार्य सम्पादनको प्रभाव,
- समान प्रकृतिका निकायहरूमा प्रयोगमा आएका कार्यसम्पादनका तुलनात्मक परिसूचकहरू,
- सान्दर्भिक कानूनको अनुपालन,
- सम्भाव्य जोखिमहरू,
- सार्वजनिक चासोका विषयहरू,
- कार्य सञ्चालनको जटिलता, एवं
- वित्तीय लेखापरीक्षणबाट समाधान नभएका समस्याहरू ।

कार्यमूलक लेखापरीक्षणको लागि विषय वा समस्या छनौट गर्ने क्रममा विषयवस्तुको सम्भावित प्रभाव (३० प्रतिशत), तात्त्विक महत्व (२० प्रतिशत), सम्भावित जोखिम (२० प्रतिशत) र दृश्यता (३० प्रतिशत) को भारअनुसार अङ्क प्रदान गरी तयार गरिएको म्याट्रिक्सको आधारमा प्राथमिकता निर्धारण गरी केन्द्रीय समन्वय इकाईले निर्णय गरेअनुसार विषय छनौट गरिएको थियो ।

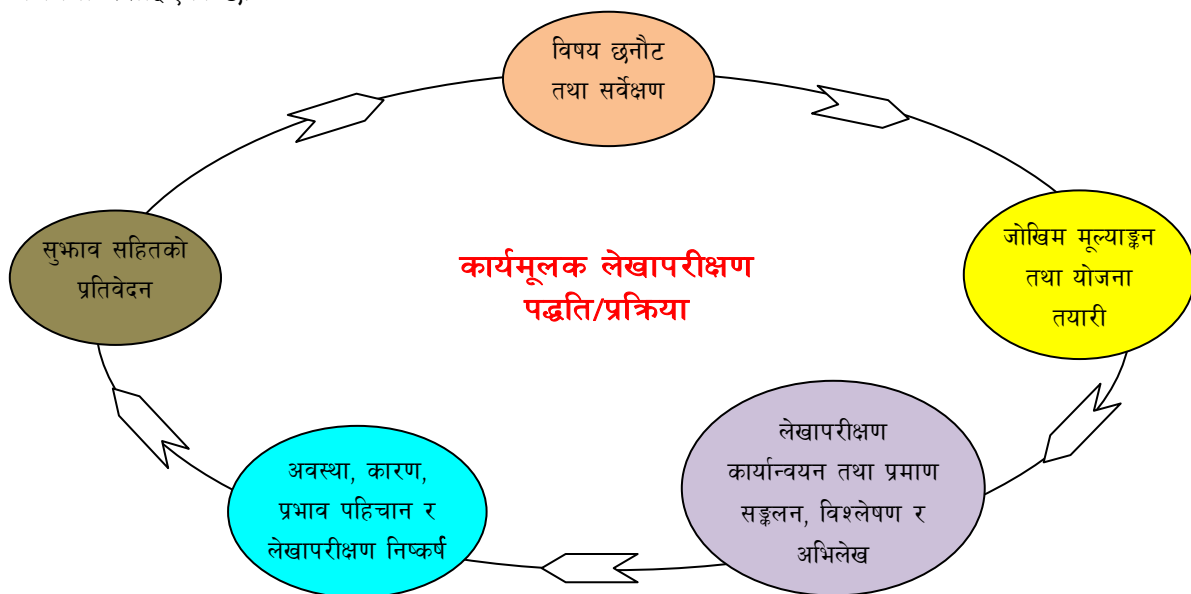
४. **लेखापरीक्षण स्थिति** – कार्यमूलक लेखापरीक्षण अनुसन्धानमूलक प्रकृतिको परीक्षण पद्धति भएकोले यसको लागि सक्षम र तालिम प्राप्त जनशक्ति, आर्थिक स्रोतका साथै समय समेत आवश्यकता पर्दछ । महालेखापरीक्षकको कार्यालयले उपलब्ध साधन र स्रोतलाई दृष्टिगत गरी हरेक वर्ष कार्यमूलक लेखापरीक्षण गर्दै आएपनि संख्यात्मक पक्षलाई भन्दा गुणात्मक पक्षलाई विशेष ध्यान दिँदै आएको छ । यो वर्ष २० आयोजना/कार्यालय/कार्यक्रमको लेखापरीक्षण सम्पन्न गरिएकोमध्ये ५ जिल्ला विकास समिति, ५ जिल्ला स्वास्थ्य कार्यालय, ५ जिल्ला शिक्षा कार्यालय र मेलम्ची खानेपानी विकास समिति समेत ४ विषयको विशेष कार्यमूलक लेखापरीक्षण गरिएको छ । उक्त लेखापरीक्षणको क्रममा स्थलगत निरीक्षणको साथै लाभग्राहीसँग अन्तरवार्ता, सरोकारवालासँग छलफल, प्रश्नावलीसमेतका प्रक्रिया अवलम्बन गरी गहन रूपमा विश्लेषण मूल्याङ्कन गरिएको थियो ।

५. **लेखापरीक्षणको क्षेत्र** – यस वर्षको लेखापरीक्षणमा मुख्य रूपले आधारभूत सेवा, सुरक्षा, सामाजिक सेवा र पूर्वाधार विकाससँग सम्बन्धित अर्थ, गृह, रक्षा, परराष्ट्र, कृषि, वन तथा भूसंरक्षण, भौतिक पूर्वाधार तथा यातायात, भूमिसुधार तथा व्यवस्था, शिक्षा, सिँचाइ, शहरी विकास, संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास, स्वास्थ्य तथा जनसंख्या, मन्त्रालयका आयोजना, कार्यक्रम, निकाय तथा विषयवस्तुहरूलाई लेखापरीक्षण कार्यक्षेत्रमा समेटिएको छ । लेखापरीक्षण गरिएका आयोजना/कार्यक्रम, निकाय वा विषय आदिसँग सम्बन्धित क्रियाकलापहरूको गहनता, कार्य प्रकृति, जोखिम र सार्वजनिक जवाफदेहितामा लेखापरीक्षणबाट योगदान पुऱ्याउन सकिने सम्भावनालाई दृष्टिगत गरी प्रमुख रूपमा निम्न गतिविधिहरूलाई परीक्षणको क्षेत्रमा गत विगत वर्षदेखि समेटिएकोमा यो वर्ष समेत निरन्तरता दिइएको छः

• उद्देश्य तथा लक्ष्य प्राप्तिको स्थिति	• आय स्थिति विश्लेषण
• लक्ष्य र प्रगतिको तुलना	• अनुगमन एवं मूल्याङ्कन प्रणाली
• नीति कार्यान्वयन स्थिति	• कार्यक्रम कार्यान्वयनको स्थिति
• कानून, कार्यविधि र निर्देशिकाको पालना	• पारदर्शिता एवं जवाफदेहिता
• भौतिक पूर्वाधारको पर्याप्तता एवं उपयोग	• अनुगमन लेखापरीक्षण
• सूचना प्रणाली र अभिलेख व्यवस्था	• वित्तीय स्रोत परिचालन
• जनशक्ति व्यवस्थापन	• समन्वयको स्थिति
• उपलब्ध क्षमता उपयोगको स्थिति	• खरिद कार्यमा मितव्ययिता एवं समयवृद्धता
• कार्यक्रमको प्रभावकारिता	• सेवा प्रवाह

६. **लेखापरीक्षण पद्धति** – सर्वोच्च लेखापरीक्षण संस्थाहरूको अन्तर्राष्ट्रिय संगठन (इन्टोसाई) र सर्वोच्च लेखापरीक्षण संस्थाहरूको एसियाली संगठन (एसोसाई) ले जारी गरेको लेखापरीक्षण मानदण्ड एवं निर्देशिकाको साथै यस कार्यालयले जारी गरेको सरकारी लेखापरीक्षण मानदण्ड तथा कार्यमूलक लेखापरीक्षण मार्गदर्शनमा उल्लिखित अवधारणा र पद्धतिअनुरूप कार्यमूलक लेखापरीक्षण गरिएको छ । कार्यमूलक लेखापरीक्षण विश्लेषण एवं मूल्याङ्कन गर्नुपर्ने प्रकृतिको काम भएकोले लेखापरीक्षण गर्दा आवश्यकता अनुसार नतिजामूलक वा प्रक्रियामूलक पद्धति वा दुवै पद्धतिको अवलम्बन गरिएको छ । विषयगत लेखापरीक्षणको उद्देश्य र क्षेत्र समेतलाई विचार गरी मूल्याङ्कनका लागि आवश्यक सूचना, प्रकाशित विभिन्न प्रतिवेदन, विवरण आदिको माध्यमबाट जानकारी तथा तथ्याङ्क सङ्कलन गरी विश्लेषण गरिएको छ । उपर्युक्त अनुसार प्राप्त सूचना, तथ्याङ्क, जानकारी र छलफलको आधारमा जोखिमको मूल्याङ्कन गर्ने र सोबाट तात्त्विक महत्वका विषयहरू पहिचान गरी त्यसको पर्याप्तता, सान्दर्भिकता, तात्त्विकता एवं विश्वसनीयताको परीक्षण गर्न प्रश्नावली, सोधपुछ, सरोकारवालासँग छलफल, अन्तरवार्ता, विशेषज्ञको राय/परामर्श समेतको आधारमा निकायको प्रमुख कार्य सम्पादन सूचकहरूको सेरोफेरोमा कार्यसम्पादनमा देखिएका समस्या तथा चुनौतीको विश्लेषण एवं मूल्याङ्कन गरिएको, सोही आधारमा सुधारको क्षेत्रहरू पहिल्याउन विभिन्न मूल्याङ्कन गरेका विषयमा सुधार

ल्याउन गर्नुपर्ने कामका सम्बन्धमा सुझाव प्रस्तुत गरिएको छ । कार्यमूलक लेखापरीक्षण प्रक्रियालाई संलग्न चित्रमा दर्शाइएको छ:

लेखापरीक्षण कार्यलाई सहभागितामूलक बनाउन सम्बद्ध पक्षसँगको प्रवेश बैठकबाट कार्य सुरु गर्ने प्रचलनलाई निरन्तरता दिइएको छ । लेखापरीक्षणलाई बढी यथार्थपरक, सान्दर्भिक, विश्वसनीय र परिष्कृत गर्न लेखापरीक्षण गरिएका निकायका पदाधिकारीहरूसँग मस्यौदा लेखापरीक्षण प्रतिवेदन उपर छुलफल गर्ने र प्राप्त सुझावसहितका व्यहोरा सम्प्रेषण गरी त्यसउपर जवाफ प्राप्त गरी प्रतिवेदन परिमार्जनसमेत गर्ने पद्धति अवलम्बन गरिएको छ । कार्यमूलक लेखापरीक्षणबाट देखिएका व्यहोरा तथा स्थितिको यथार्थता भल्काउन र स्पष्टताको लागि सम्भव भएसम्म तालिका र तस्वीरको माध्यमबाट चित्रण गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

७. **लेखापरीक्षणको सीमा** – कार्यमूलक लेखापरीक्षणको निष्कर्ष र सुझावहरू विश्वसनीय एवं तथ्याङ्क तथा सूचनामा आधारित रहनु र तिनलाई स्थलगत निरीक्षण, सेवाग्राहीसंग सामूहिक छुलफल, अन्तर्वार्ता आदिको माध्यमबाट परिमार्जन र परिष्कृत गरिनुपर्दछ । यस कार्यालयले प्रयास गर्दागर्दै पनि कतिपय अवस्थामा पर्याप्त सक्षम र उपयोगी तथ्याङ्क तथा सूचनाहरू लेखापरीक्षण अवधिसम्म प्राप्त हुन नआउने, प्रश्नावलीहरू तथ्यपरक ढङ्गले पूर्ण रूपमा भरी नआउने, सेवाग्राहीसंग अन्तर्वार्ताको क्रममा अन्तर्वार्ता दिनेको ज्ञान एवं अनुभवले सङ्कलित सूचनालाई असर पुऱ्याएको, कतिपय विषयहरूको लागि समय पर्याप्त नभएको अवस्था रह्यो । यसका साथै स्रोत र साधनको अपर्याप्तता समेत लेखापरीक्षणको सीमितता रहेको छ ।
८. **लेखापरीक्षण प्रक्रिया** – कार्यमूलक लेखापरीक्षणका लागि छनौटमा परेका विषयहरूसँग सम्बन्धित निकाय/कार्यक्रम/आयोजना/कार्यालयको वित्तीय लेखापरीक्षण समेत सम्पन्न गरिएको छ । कार्यमूलक लेखापरीक्षण सम्पन्न गर्न देहाय अनुसारका प्रक्रियाहरू अवलम्बन गरिएको छ:
 - ८.१ **सर्भेक्षण तथा समीक्षा प्रतिवेदन** – छनौट भएका विषयको लेखापरीक्षण योजना तयारीका लागि सम्बन्धित निकाय तथा केन्द्रीय निकायबाट सूचना, जानकारी विवरण सङ्कलन गरी सर्भेक्षण तथा समीक्षा प्रतिवेदन तयार गरिएको छ ।
 - ८.२ **योजना तयारी** – योजना तयारी कार्यमूलक लेखापरीक्षण प्रक्रियाको प्रारम्भिक चरण हो । कार्यमूलक लेखापरीक्षण गरिने विषय वा निकायको सर्भेक्षण तथा समीक्षा प्रतिवेदन स्वीकृत भएपछि लेखापरीक्षणलाई व्यवस्थित रूपमा कार्यान्वयन गर्ने प्रक्रिया र तरिकाका सम्बन्धमा नेतृत्व प्रदान गर्न एवं मार्गदर्शन स्थापित गराउन कार्यमूलक लेखापरीक्षण योजना बनाईएको थियो । सो योजनामा मितव्ययी, दक्ष एवं प्रभावकारी ढङ्गले समयमै उच्च गुणस्तरको लेखापरीक्षण सम्पादन गर्न सकिने गरी निर्धारण गरिएको लेखापरीक्षणको क्षेत्र, समय, उद्देश्य र आधार अनुसार लेखापरीक्षण सम्पन्न गरिएको थियो ।

- ८.३ **कार्यमूलक लेखापरीक्षण कार्यान्वयन** – कार्यमूलक लेखापरीक्षण प्रक्रियाको मुख्य एवं दोश्रो चरण कार्यान्वयन हो । सम्बद्ध पक्षसँगको प्रवेश बैठकबाट कार्य शुरु गर्ने, श्रेस्ता परीक्षण, प्रश्नावली विश्लेषण, लिखित वा मौखिक अन्तरवार्ता, स्थलगत निरीक्षण, भौतिक परीक्षण, सेवाग्राहीसम्मको सेवा प्रवाहको स्थिति मूल्याङ्कन आदि माध्यमहरु अपनाईएको छ । लेखापरीक्षण गर्दा जोखिममा आधारित दृष्टिकोण (Risk Based Approach) अवलम्बन गरिएको छ । यस सन्दर्भमा निकायको संगठन संरचना तथा कार्य प्रक्रिया सम्बन्धी विवरण लिई अन्तर्निहित जोखिमको पहिचान, नियन्त्रण वातावरण कार्यविधिको जानकारी हासिल गर्ने, नियन्त्रण जोखिम पहिचान गर्ने र विस्तृत लेखापरीक्षण कार्यक्रमका आधारमा लेखापरीक्षण कार्यान्वयन गरिएको छ । लेखापरीक्षणलाई बढी यथार्थपरक, सान्दर्भिक, विश्वसनीय र परिष्कृत गर्न लेखापरीक्षणबाट देखिएका सबल तथा दुर्बल पक्षहरु र अवसर तथा चुनौतीहरुको विश्लेषण एवं मूल्याङ्कन गरी मस्यौदा प्रतिवेदन तयार गरी सम्भव भएसम्म लेखापरीक्षण गरिएका निकायका पदाधिकारीसंग उक्त प्रतिवेदन उपर छलफल गर्ने पद्धति अवलम्बन गरिएको छ ।
- ८.४ **प्रतिवेदन** – कार्यमूलक लेखापरीक्षणको विश्लेषण गर्ने, निष्कर्ष निकाल्ने कार्य प्रतिवेदन चरणमा गरिन्छ । निकायको श्रेस्ता परीक्षण, प्रश्नावली एवं अन्तरवार्ता, विश्लेषण, सेवाग्राहीसम्म सेवा प्रवाहको स्थिति स्थलगत निरीक्षण, आदिको आधारमा कार्यमूलक लेखापरीक्षणको प्रारम्भिक प्रतिवेदन तयार गरिएको छ । प्रतिवेदनमा लेखापरीक्षण आधार (Criteria), अवस्था (Condition), कारण (Cause), प्रभाव (Consequence) र देखिएका कमी कमजोरीमा आगामी दिनमा सुधारका लागि व्यावहारिक सुझाउ (Corrective Action) उल्लेख गरिएको छ । लेखापरीक्षणको प्रारम्भिक प्रतिवेदन व्यवस्थापनलाई दिइ प्रतिक्रिया प्राप्त भएपछि सो समेत समावेश गरी सुझाव सहितको अन्तिम प्रतिवेदन जारी गर्ने गरिन्छ । कार्यमूलक लेखापरीक्षण प्रतिवेदन सन्तुलित रूपमा सकारात्मक पक्ष, प्रमुख समस्या एवं चुनौती र सुधार गर्नुपर्ने क्षेत्र समेत प्रतिवेदनमा उल्लेख गर्ने गरिएको छ ।
- ८.५ **अनुगमन** – अनुगमन कार्य कार्यमूलक लेखापरीक्षणको महत्वपूर्ण एवं अन्तिम चरण हो । लेखापरीक्षणको निष्कर्ष र सुझाउ उपर व्यवस्थापनबाट भए गरेको काम कारवाहीको बारेमा अनुगमन गर्नु कार्यमूलक लेखापरीक्षकको दायित्व हो । कार्यमूलक लेखापरीक्षणका निष्कर्ष उपर सार्वजनिक लेखा समितिले गरेका निर्णय, निर्देशन अनुसार समस्या समाधान गर्न सम्बन्धित निकायले चालेका कदमहरुको क्रमबद्ध रूपमा अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गरिएको छ ।
- ८.६ **गुणस्तर नियन्त्रण** – कार्यमूलक लेखापरीक्षणमा गुणस्तर कायम गर्न कार्यमूलक लेखापरीक्षण मार्गदर्शन बमोजिम लेखापरीक्षणका औजारहरुको प्रयोग गरी प्रारम्भिक प्रतिवेदनको पुनरावलोकन भएपछि सम्बन्धित निकायमा पठाईएको छ । प्रतिवेदन जारी भएपछि, लेखापरीक्षण गुणस्तर आश्वस्तता निर्देशिका बमोजिम लेखापरीक्षण गुणस्तर आश्वस्तता मूल्याङ्कन गरिएको छ ।
९. **जनशक्ति व्यवस्था** – यो वर्ष कार्यमूलक लेखापरीक्षण सम्पन्न गरिएका २० आयोजना/कार्यक्रमको क्रियाकलाप र संस्था/निकायको परीक्षण मूल्याङ्कनको निमित्त कार्यमूलक लेखापरीक्षण महानिर्देशनालयको नायब महालेखापरीक्षक १, निर्देशक ६, लेखापरीक्षण अधिकारी ९ तथा सहायक कर्मचारी ६ समेत २२ जनशक्तिको संलग्नता रहेको थियो । सूचना प्रविधितर्फ ३ विषयको परीक्षण मूल्याङ्कनको लागि निर्देशक १, लेखापरीक्षण अधिकारी १ र सहायक कर्मचारी १ समेत ३ जनशक्ति रहेको थियो । यस्तै फोहोरमैला व्यवस्थापन सम्बन्धी वातावरणीय लेखापरीक्षणमा निर्देशक १, लेखापरीक्षण अधिकारी २ को संलग्नता थियो । लेखापरीक्षण कार्यको गुणस्तर अभिवृद्धि गर्न व्यवस्थित रूपमा मार्गदर्शन अनुसारको प्रक्रिया अवलम्बन गरी प्रतिवेदनमा सही र यथार्थ व्यहोराहरु प्रस्तुत गर्नका लागि कार्यमूलक लेखापरीक्षणमा संलग्न कर्मचारीहरुको क्षमता विकास, निरन्तर तालिम, अनुभव आदान प्रदान, सूचना तथ्याङ्क सङ्कलन, विश्लेषण तथा प्रतिवेदन लेखन जस्ता तालिमका माध्यमबाट मानवीय स्रोत उपयोग गर्नुपर्ने आवश्यकता रहेको छ ।
१०. **निष्कर्ष** – कार्यमूलक लेखापरीक्षणले स्रोत साधनको प्राप्ति, उपयोग र यसबाट प्राप्त हुने उपलब्धिमा सरोकार राख्ने भएकोले विश्वभर लोकप्रियता प्राप्त गरिरहेको छ । विश्वका सबै देशका सर्वोच्च लेखापरीक्षण संस्थाहरुले जनसरोकारका विषय, बढी लगानी भएका आयोजना कार्यक्रम, सेवा प्रवाहसँग सम्बन्धित विषय, पारदर्शिता र जवाफदेहिता अभिवृद्धि गर्न सघाउ पुऱ्याउने विषयहरु छनौट गरी मितव्ययिता, कार्यदक्षता र प्रभावकारिता पक्षको मूल्याङ्कन गरी सुझाउ सहितको प्रतिवेदन दिने कार्य

गरिरहेको पाइन्छ । नेपालको सन्दर्भमा पनि प्रत्येक वर्ष कार्यमूलक लेखापरीक्षण सम्पन्न गरिएका विषयमा देखिएका सकारात्मक एवं सुधार गर्नुपर्ने क्षेत्रमा सुभाव सहितको प्रतिवेदन दिने व्यवस्था अवलम्बन हुँदै आएको छ । लेखापरीक्षणका नवीन अवधारणालाई अवलम्बन गर्दै जाने सन्दर्भमा सूचना प्रविधि र वातावरणीय लेखापरीक्षणको समेत सम्पन्न गरी सुभाउ समेतको प्रतिवेदन तयार गरिएको छ । कार्यमूलक तथा विशेष लेखापरीक्षणको गुणस्तर तथा विश्वसनियता अभिवृद्धिका लागि कर्मचारीको क्षमता विकास गर्न नियमित रूपमा तालिमको व्यवस्था गर्न आवश्यक देखिएको छ ।

लेखापरीक्षणबाट दिएका सुभाउहरूको कार्यान्वयन गर्ने दायित्व तालुक तथा मातहत कार्यालय दुवैको हो । व्यवस्थापन पक्षसंगको छलफल, अन्तरक्रियाबाट तयार गरिएका सुभाउहरूको कार्यान्वयनबाट निकायहरूको कार्यसम्पादनमा सकारात्मक प्रभाव पर्ने भएकोले दिइएका सुभाउलाई भविष्यको निम्ति सुधार गर्ने महत्वपूर्ण औजारको रूपमा प्रयोग गर्न सकेमा सरकारी क्रियाकलापमा थप सुधारको अपेक्षा गर्न सकिन्छ भने सार्वजनिक स्रोत साधनको प्राप्ति, उपयोग तथा उद्देश्य प्राप्तमा मितव्ययिता, कार्यदक्षता र प्रभावकारिताको सुनिश्चितता हुने भएकोले सम्बन्धित निकायले सुभाव कार्यान्वयन कार्यतालिका बनाई सुधार कार्य अगाडि बढाउनु उपयुक्त देखिन्छ ।

आन्तरिक राजस्व कार्यालय, धरान र विराटनगर
अन्तःशुल्क असुली तथा अभिलेख व्यवस्थापन
कार्यमूलक लेखापरीक्षण प्रतिवेदन-२०७१

परिचय

१. **पृष्ठभूमि** – स्वदेश भित्र उत्पादन वा आयात गरी बिक्री वितरण एवं उपभोग गरिने वस्तु तथा सेवामा करको रुपमा अन्तःशुल्क लगाउने व्यवस्था छ । मानव स्वास्थ्य एवं वातावरणीय स्वास्थ्यमा प्रतिकूल असर पार्ने वस्तु तथा विलासिताका वस्तुहरुमा अन्तःशुल्क लगाउने गरिए तापनि हालका वर्षहरुमा विश्व व्यापार एवं क्षेत्रीय व्यापार संगठनमा आवद्ध भएको कारण भंसारको दरमा आएको परिवर्तनले न्यून हुन गएको राजस्व लाई मध्यनजर गरी नयां क्षेत्रहरुमा समेत अन्तःशुल्क लगाउने गरिएको छ । वि.सं २००८ मा पहिलो बजेटसँगै आर्थिक ऐन द्वारा अन्तःशुल्क लगाइएको र अन्तःशुल्क प्रशासन लाई व्यवस्थित गर्न अन्तःशुल्क ऐन, २०१५ आएपछि वि.सं २०१६ सालमा स्थापित भंसार तथा अन्तःशुल्क विभागबाट र वि.सं २०२३ सालमा छुट्टै अन्तःशुल्क विभाग गठन भई सो विभागबाट अन्तःशुल्क सम्बन्धी कार्य सञ्चालन भएको थियो । २०४९।५० सम्ममा करिब २०० वस्तुमा अन्तःशुल्क लगाइएकोमा त्यसपछि मदिराजन्य वस्तु, सूर्तिजन्य वस्तु र प्लास्टिकका वस्तुमा मात्र सीमित हुन पुग्यो । तत्कालीन बिक्रीकर विभाग समेत यसै विभागमा गाभी २०५० कार्तिक १ बाट अन्तःशुल्क तथा बिक्रीकर विभाग हुन गयो । सोही विभाग २०५३ सालमा पुनः मूल्य अभिवृद्धि कर विभागको रुपमा रुपान्तरण भएकोमा २०५८ सालमा तत्कालीन कर विभाग समेत गाभीई आन्तरिक राजस्व विभागबाट अन्तःशुल्क प्रशासनको काम हुदै आएको छ ।

प्रमुख कार्यसम्पादन सूचक(KPI)

- कर परीक्षण
- कर सङ्कलन
- करदाता सेवा

२. **कार्यमूलक लेखापरीक्षणको औचित्य** – स्वदेशभित्र उत्पादन वा आयात गरी बिक्री वितरण एवं उपभोग गरिने वस्तु तथा सेवामा अन्तःशुल्क लगाउने व्यवस्था अनुसार आन्तरिक राजस्व कार्यालय धरान र विराटनगरको अन्तःशुल्क असुली व्यवस्थापन सम्बन्धमा कार्यदक्षता पक्षको मूल्याङ्कन गर्ने उद्देश्यले कार्यमूलक लेखापरीक्षणका लागि छनौट गरिएको हो ।

३. **नीतिगत व्यवस्था** – तेहौं त्रिवर्षीय योजना (२०७०।७१ – २०७२।७३) मा अन्तःशुल्क प्रशासनसँग प्रत्यक्ष रुपमा नीतिगत व्यवस्था नरहे तापनि समग्र राजस्व प्रशासन भित्र अन्तःशुल्क प्रशासन समेत समेटिने हुदाँ राज्यले यस सम्बन्धमा लिएका नीतिगत व्यवस्था अन्तःशुल्क प्रशासन सन्दर्भमा समेत सान्दर्भिक देखिएको छ । यस योजनामा सक्षम, सूचना, प्रविधियुक्त, पारदर्शी र विश्वसनीय राजस्व व्यवस्थापनका माध्यमबाट राजस्व परिचालनमा वृद्धि गर्ने मुख्य उद्देश्य रहेको छ । यसका लागि निम्न रणनीति तय गरिएका छन्:

रणनीति

- कर नीति तथा कर कानूनको कडाईका साथ कार्यान्वयनमा जोड दिने ।
- राजस्वका दरहरु वृद्धि नगरी स्वैच्छिक कर सहभागिताको माध्यमबाट करको आधार र दायरा विस्तार गर्ने ।
- राजस्व प्रशासनको वर्तमान सङ्गठनात्मक संरचनामा पुनरावलोकन गरी संगठन प्रणालीलाई आधुनिक प्रविधियुक्त बनाउने र सक्षम मानव संशाधन परिचालन गर्ने ।
- राजस्व चुहावट नियन्त्रण प्रभावकारी बनाउने र आर्थिक अपराधमुक्त आर्थिक क्रियाकलापको विकासमा योगदान पुऱ्याउने ।

बजेट बक्तव्यमा उल्लिखित नीति मध्ये केही अन्तःशुल्कसँग सान्दर्भिक नीतिहरु निम्नानुसार छन्:

- विद्युतीय सेवा प्रवाहको माध्यमबाट राजस्व प्रशासनलाई सरल पारदर्शी एवं दक्ष बनाउन अर्थ मन्त्रालय र अन्तर्गतका निकायबीच केन्द्रीय राजस्व सूचना प्रणाली स्थापना गर्ने ।

- राजस्व प्रशासनको वर्तमान संगठनात्मक संरचना र कार्य प्रणालीलाई समयानुकूल परिमार्जन गरी पारदर्श व्यवसायिक र करदातामैत्री, राजस्व प्रशासनको विकास गर्ने ।
- अन्तःशुल्क राजस्व चुहावटलाई प्रभावकारी रूपमा नियन्त्रण गर्न वियर मदिरा र चुरोटमा नयाँ ढाँचाका सुरक्षणविधिअनुरूप छपाई भएका गुणस्तरीय सुरक्षणयुक्त स्टिकरहरु प्रयोगमा ल्याइने ।
- मदिरा, वियर र चुरोट उद्योग र तिनका विक्रेताहरुले कुनै पनि प्रकारको उपहार कार्यक्रम सञ्चालन गर्न नगरपालिकाले र त्यस्ता उद्योगहरुले मूल्य अभिवृद्धि करमा दर्ता भएका बाहेक अन्य विक्रेतालाई उत्पादनहरु विक्री गर्दा छुटसमेत दिन नगरपालिकाले व्यवस्था गरिने उल्लेख छ ।

४. **कानुनी व्यवस्था** - अन्तःशुल्क प्रशासनका लागि लिएका कानुनी आधार निम्नानुसार छन् :

- अन्तःशुल्क ऐन, २०५८
- अन्तःशुल्क नियमावली, २०५९
- आर्थिक ऐन
- अन्तःशुल्क निर्देशिका, २०६८
- आर्थिक कार्यविधि ऐन २०५५
- आर्थिक कार्यविधि नियमावली, २०६४
- निजामती सेवा नियमावली २०५०
- आन्तरिक राजस्व विभागका परिपत्र पूर्वादेश
- सर्वोच्च अदालतका नजिरहरु

५. **निकायको उद्देश्य** – अनौपचारिक क्षेत्रमा रहेको आर्थिक कारोबारलाई करको दायरामा ल्याई तिर्नुपर्ने कर र तिरी रहेको करबीचको अन्तर कम गर्ने । समग्र कर प्रणालीमा सुधार र आधुनिकीकरणका लागि स्वीकृत भएका रणनीतिक योजनाअनुसार कार्य सम्पादन गर्ने । करमा दर्ता गरेरमात्र व्यवसाय गर्न पाइने व्यवस्था प्रभावकारी बनाई दायरा विस्तार गर्ने ।

लेखापरीक्षणको उद्देश्य, क्षेत्र एवं पद्धति

६. **उद्देश्य** - आन्तरिक राजस्व कार्यालय, धरान र विराटनगरको विगत ३ वर्षको अन्तःशुल्क असुली तथा अभिलेख व्यवस्थापन पक्षको कार्यसम्पादन दक्षतापूर्वक भए नभएको मूल्याङ्कन गरी सुभाबसहितको प्रतिवेदन दिनु लेखापरीक्षणको उद्देश्य रहेको छ ।
७. **क्षेत्र** - लेखापरीक्षणको क्षेत्रभित्र आन्तरिक राजस्व कार्यालय, धरान र विराटनगरको २०६८।६९ देखि २०७०।७१ को अवधिमा गरेको अन्तःशुल्क असुली र अभिलेख व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित क्रियाकलापलाई लेखापरीक्षणको क्षेत्रमा समावेश गरीएको छ । मूल्याङ्कनको क्रममा कार्यालयलाई तोकेको लक्ष्य हासिल गर्न गरेको क्रियाकलाप, जनशक्ति व्यवस्थापन र अभिलेख व्यवस्थापन पक्षलाई समेटिएको छ ।
८. **पद्धति** - लेखापरीक्षणको क्रममा अन्तर्निहित जोखिमको पहिचान गर्ने, जोखिमका आधारमा तय गरिएका तात्विक महत्वका विषयलाई पुस्त्याई गर्न प्रश्नावली, कागजात अध्ययन, सम्बन्धित पदाधिकारीसँग छलफल तथा भौतिक निरीक्षणलगायतका विधिबाट तथ्याङ्क एवं सूचना सङ्कलन गरी त्यस्ता सूचना तथा जानकारीको प्रशोधन तथा विश्लेषण गरी निष्कर्षमा पुग्ने प्रयास गरिएको छ । कार्यालयबाट अन्तःशुल्क असुली र अभिलेखीकरण कार्यको मूल्याङ्कन गर्न प्रक्रियामुखी र यसबाट भएको योगदान तथा उपलब्धि मूल्याङ्कन गर्न नतिजामूलक पद्धति अवलम्बन गरिएको छ ।
९. **सीमितता** – द्वितीय स्रोतबाट उपलब्ध गराइएका तथ्याङ्क र सूचनाहरुको आधारमा प्रतिवेदन तयार गरिएको तथा सीमित समय र स्रोत साधनलाई लेखापरीक्षणको सीमितताको रूपमा लिइएको छ ।

लेखापरीक्षणबाट देखिएको व्यहोरा

- **सकारात्मक पक्ष** - अन्तःशुल्क प्रशासनका कार्यप्रणाली र कार्यविधिलाई आधुनिकरण गर्दै विद्युतीय प्रणालीको प्रयोग गरिएमा सरलरूपमा अन्तःशुल्क राजस्वको दायरा वृद्धि भई राजस्व सङ्कलनमा वृद्धि हुने तथा कार्य सम्पादनका आधारमा मूल्याङ्कित कार्यालयको स्तरमा थप उन्नती भई सर्वोष्कृष्ट तथा नमुना कार्यालय हुने अवसरसमेत रहेको छ । अन्तःशुल्क प्रशासन सरल र सहजीकरण हुँदा निजी क्षेत्रमा यसको सकारात्मक सन्देश पुगी उद्योग संख्या र यसका उत्पादनमा वृद्धिका साथै अन्तःशुल्क लगायतका राजस्व वृद्धि हुने अवसर रहेको छ । विश्व व्यापार संगठनसँगको आबद्धताका कारण भन्सार दरमा गर्नुपरेको कटौतीको प्रतिस्थापन राजस्वको रूपमा अन्तःशुल्क विस्तार गर्न सकिने अवसर प्राप्त छ । भौतिक नियन्त्रण प्रणालीले उच्च अन्तःशुल्क जोखिम रहेका कारखानाको नियन्त्रण गरेको र राजस्व चुहावट रोकेको छ । स्वयम निष्काशन प्रणालीले अन्तःशुल्क जोखिम कम रहेको कारखानालाई समेत अनुशासित हुने वातावरण बनाएको जस्ता सबल पक्ष रहेका छन् ।
- **समस्या र चुनौती** - दक्ष जनशक्तिको अभाव, कार्यालयको कमजोर प्राथमिकता, अन्तःशुल्क अधिकृत तोकिए तापनि श्रेणिबिहीन कर्मचारीलाई जिम्मेवारी दिने परिपाटी, भौतिक सुविधामा कमी, अन्तःशुल्कतर्फको अनुगमन पक्षमा कमी, अभिलेख व्यवस्थापनमा करदातामा भरपर्ने प्रवृत्ति, बक्यौता असुलीमा कमी, स्वचालित स्टिकर प्रयोगको प्रभावकारी कार्यान्वयन हुन नसक्नु तथा विद्युतीय सूचना प्रणालीको आंशिक कार्यान्वयन आदि कमजोर पक्ष रही आएको छ । दक्ष जनशक्तिको निर्माण तथा स्वचालित अन्तःशुल्क कर प्रणालीको विकास गर्नु, नक्कली स्टिकर तथा नक्कली मदिराको उत्पादन रोक्नु, धार्मिक तथा सामाजिक परम्परालाई कायम राख्दै घरेलु मदिरालाई नियन्त्रण गर्नु, अवैध मदिरा नियन्त्रणको लागि स्थानियको सहयोग प्राप्त गर्नु आदि चुनौतीको रूपमा रहेको पाइन्छ ।

● सुधारका क्षेत्रहरु:

१०. **संगठन जनशक्ति व्यवस्थापन** - आन्तरिक राजस्व कार्यालयहरुको लागि कार्यबोभको आधारमा उपयुक्त संगठनात्मक ढाँचा तथा आवश्यक जनशक्ति निर्धारण गरी दरबन्दीअनुसार पदपूर्ति हुनुपर्दछ । साथै उपलब्ध जनशक्तिको क्षमता अभिवृद्धि गरिनुपर्दछ । २०६८/६९ को बजेट वक्तव्य देखिनै अन्तःशुल्क राजस्वको योगदान लाई दृष्टिगत गरी छुट्टै संगठनात्मक संरचनामार्फत राजस्व सङ्कलन अभिवृद्धि गर्न अन्तःशुल्क विभाग स्थापना गर्ने उल्लेख भएता पनि छुट्टै अन्तःशुल्क विभाग स्थापना भएको छैन ।

१०.१. आन्तरिक राजस्व कार्यालय, धरान र विराटनगरको स्वीकृत दरबन्दी, पदपूर्ति र राजस्व असुलीको तुलनात्मक स्थिति निम्नानुसार छ :

विवरण	२०६८/६९	२०६९/७०	२०७०/७१	पहिलो वर्षको तुलनामा तेस्रो वर्षमा वृद्धि %
(क) आ.रा.का धरान				
दरबन्दी	१०	१०	१०	०.००
पदपूर्ति	१०	१०	१०	०.००
राजस्व असुली (रु हजारमा)	१०५१९३५	१३८६९४१	१६५५३१८	५७.३५,८३.८१
अन्तःशुल्क असुली (रु हजारमा)	१९१५८३	२४५६८९	३५१९६७	१९.३३,४३.२५
(ख) आ.रा.का विराटनगर				
दरबन्दी	दरबन्दी नतोकिएको			
पदपूर्ति	७	७	७	०.००
राजस्व असुली (हजारमा)	२९३३०१४	२९४२३५६	३४५३५५७	०.३१,१७.३७
अन्तःशुल्क असुली (रु हजारमा)	१९२५१९०	१६६००७३	१८०८५३९	(१३.७७),८.९४

आन्तरिक राजस्व कार्यालय धरानको २०६८/६९ को तुलनामा २०६९/७० र २०७०/७१ मा कुल राजस्व वृद्धिदर क्रमशः ५७.३५ र ८३.८१ प्रतिशत र अन्तःशुल्क असुली वृद्धिदर १९.३३ र ४३.२५ प्रतिशत छ । यसैगरी आन्तरिक राजस्व कार्यालय विराटनगरको २०६८/६९ को तुलनामा २०६९/७० र २०७०/७१ मा कुल राजस्व वृद्धिदर क्रमशः ०.३१ र १७.३७ प्रतिशत र अन्तःशुल्क असुली वृद्धिदर (१३.७७) र ८.९४ प्रतिशत छ । जनशक्तितर्फ कर्मचारी पदपूर्ति दुवै कार्यालयमा यथावत् रहेको छ ।

भौतिक प्रणालीअन्तर्गत सञ्चालित उद्योगहरुमा अन्तःशुल्क निर्देशिकाअनुसार प्रत्येक उद्योगमा न्यूनतम २ जना (निष्काशनतर्फ र उत्पादनतर्फ हेर्नेगरी) खटाउने भनिए तापनि स्थलगत अवलोकन गर्दा आन्तरिक राजस्व कार्यालय, धरानअन्तर्गतको दुई डिष्टिलरीमा जनशक्ति अभावका कारण एक कर्मचारी खटाएको देखियो । आन्तरिक राजस्व कार्यालय, विराटनगरको एक डिष्टिलरीमा एक कर्मचारी खटाए तापनि दुबै कार्यालयमा उत्पादन र निकासीतर्फको जिम्मा एकै कर्मचारीलाई दिएको देखियो । यसबाट उद्योगमा आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली कमजोर भई अन्तःशुल्कजन्य वस्तुको निकासी अनुगमन प्रभावकारी हुन नसक्ने देखिन्छ । जसको प्रत्यक्ष असर अन्तःशुल्क राजस्व र अप्रत्यक्ष असर आयकर र मूल्य अभिवृद्धि करमा पर्ने हुन्छ । उद्योगहरुमा निर्देशिकाले तोकेको संख्यामा कर्मचारी खटाउनुपर्दछ र अन्तःशुल्क प्रशासनको लागि स्पष्ट दरबन्दी किटान गरी पदपूर्ति गरिनुपर्दछ ।

१०.२. आन्तरिक राजस्व कार्यालय, धरान र विराटनगर दुबैले अन्तःशुल्क प्रशासनको लागि छुट्टै दरबन्दी नतोकिएकोले कार्यालयले आवश्यकता अनुसार कर्मचारीहरु खटाउने जवाफ दिएका छन । आन्तरिक राजस्व कार्यालय, विराटनगरले प्रत्येक प्रतिष्ठानमा एक एक जनशक्ति खटाएको र सो जनशक्ति पर्याप्त नै हो भन्ने जवाफ दिएकोछ । हाल एउटै व्यक्तिलाई उत्पादन तथा निकासीतर्फको जिम्मेवारी तोकिएको र ना.सु.स्तरको खाली दरबन्दीको पदपूर्तिको लागि लोकसेवा आयोगमा माग पठाइसकिएको र सिफारिस भई आएपछि निकासी तथा उत्पादनको नियन्त्रणका लागि अलग अलग कर्मचारीहरु खटाइने जानकारी दिएको छ । आन्तरिक राजस्व कार्यालय, धरानले पनि अन्तःशुल्क प्रशासनको लागि नपुग जनशक्ति पदपूर्ति गर्न लोकसेवा आयोगमा माग पठाएको जनाएको छ ।

१०.३. दुबै आन्तरिक राजस्व कार्यालयहरुले अन्तःशुल्क प्रशासन सञ्चालनकै लागि भनी कुनै पनि प्रकारको तालिम सञ्चालन नभएकोले अन्तःशुल्क प्रशासनमा भौतिक नियन्त्रण प्रणाली र स्वयम निष्काशन प्रणाली दुबैमा आवश्यक पूर्वाधार प्रविधि तथा दक्ष जनशक्ति तयार हुनुपर्ने र सोका लागि उद्योगमा खटिने कर्मचारीहरुलाई उद्योगको प्रकृतिअनुसार सामना गर्नुपर्ने समस्या र समाधान गर्नुपर्ने उपायसहितको व्यवहारिक तालिम आवश्यक रहेको जनाएका छन । क्षमता विकासका पूर्वस्वीकृत कार्यक्रमहरुमा नै केही समायोजन गरी अतिरिक्त व्ययभारबेगर विनियोजित बजेटकै सीमाभित्र रही अन्तःशुल्क व्यवस्थापनसम्बन्धी प्रभावकारी किसिमका अभिमुखीकरण र क्षमता विकासका तालिमहरु सञ्चालन गरिनुपर्दछ । अतःअन्तःशुल्क प्रशासनमा प्रत्यक्ष संलग्न रहने कर्मचारीहरुलाई अन्तःशुल्क प्रशासनसम्बन्धी आवश्यक, तालिमको अभावमा राजस्व सङ्कलन र सेवाग्राहीलाई छिटो छरितो सेवा प्रदान गर्ने कार्य प्रभावकारी हुन नसक्ने भएकोले सेवासँग सम्बन्धित विषयमा सम्बन्धित कर्मचारीहरुलाई तालिम प्रदान गरी तिनीहरुको दक्षता अभिवृद्धि गरिनुपर्दछ । सोको अतिरिक्त सूचना प्रविधिमा आधारित कार्यप्रणालीलाई अधिकतम उपयोग हुनेगरी राजस्व प्रशासनलाई छिटो, छरितो र प्रभावकारी बनाउन उपलब्ध जनशक्तिलाई तालिमको व्यवस्था हुनुपर्दछ ।

११. **भौतिक सुविधा** - अन्तःशुल्क प्रशासनका लागि आवश्यक भौतिक पूर्वाधारको व्यवस्था गरी कार्यालयको भौतिक सुधारलाई कार्यप्रणालीसँग अन्तरमिलान गरिनुपर्दछ । आन्तरिक राजस्व कार्यालय, धरान र विराटनगरको कार्यक्षेत्र अन्तर्गतका अन्तःशुल्कसम्बन्धी उद्योगहरुले उत्पादन एवं बिक्री गर्ने वस्तुहरुको नमुना, उत्पादन स्वीकृति अभिलेख, ट्रेडमार्क दर्ता आदिको छुट्टै अभिलेख राख्न कोठाको समेत व्यवस्थापन गरेको देखिएन । यसबाट अन्तःशुल्क प्रशासन सञ्चालन एवं उद्योगहरुको काम कारबाहीको प्रभावकारिता र कार्यदक्षताको मूल्याङ्कन गर्न कठिनाई हुने देखिन्छ । यसको लागि उद्योगहरुले भौतिक पूर्वाधारको थप विकास तथा विस्तार गर्नुपर्ने देखिएको छ ।

१२. **लक्ष्य प्रगति** - मुलुकको आर्थिक विकासको लागि आवश्यक पर्ने राजस्व सङ्कलन गर्ने प्रक्रियालाई प्रभावकारी बनाई राजस्व परिचालन बढाउन नेपालमा उत्पादन भएका वा पैठारी हुने वस्तु वा प्रदान गरिने सेवामा अन्तःशुल्क लगाउन र असुलउपर गर्ने उद्देश्यले अन्तःशुल्क ऐन, २०५८ लागू भएको छ । साथै सो ऐन कार्यान्वयन गर्न अन्तःशुल्क नियमावली, २०५९ र अन्तःशुल्क निर्देशिका, २०६८ समेत कार्यान्वयनमा रहेको छ । आन्तरिक राजस्व कार्यालय, धरान र विराटनगरको विगत ३ वर्षको अन्तःशुल्क असुली सम्बन्धमा तोकिएको लक्ष्य र प्रगति स्थिति निम्नानुसार छ :

कार्यालय/विवरण	आ.रा.का धरान			आ.रा.का विराटनगर		
	२०६८/६९	२०६९/७०	२०७०/७१	२०६८/६९	२०६९/७०	२०७०/७१
कुल राजस्व लक्ष्य	९९९८१६	१२९७६२४	१६२६६५४	२७४१९७२	३८३७८८४	३४५९३६८
कुल प्रगति	१०५१९३५	१३८६९४१	१६५५३१८	२९३३०१४	२९४२३५६	३४५३५५७
प्रतिशत	१०५.२०	१०६.८८	१०१.५७	१०६.९७	७६.६७	९९.८३
अन्तःशुल्क लक्ष्य	२२३६२३	२४५९१७	३१९८५७	२०३१०५२	२४७९७९७	२०४३१५७
अन्तःशुल्क प्रगति	१९१५८३	२४५६८९	३५१९६७	१९२५१९०	१६६००७३	१८०८५३९
प्रतिशत	८५.६७	९९.९१	११०.०४	९५.००	६७.००	८८.५०

- १२.१. आन्तरिक राजस्व कार्यालय, धरानको अन्तःशुल्क असुलीको लक्ष्य २०६८/६९ को तुलनामा २०६९/७० मा ९.९७ प्रतिशत वृद्धि भएकोमा २०६९/७० को तुलनामा २०७०/७१ मा ३०.०७ प्रतिशत वृद्धि रहेको छ । असुलीतर्फ २०६८/६९ को तुलनामा २०६९/७० मा २८.२४ प्रतिशत वृद्धि भएकोमा २०६९/७० को तुलनामा २०७०/७१ मा ४३.२५ प्रतिशत वृद्धि रहेको छ । यसबाट यस कार्यालयमा अन्तःशुल्कको लक्ष्य र प्रगति दुबैमा निरन्तर वृद्धि भइरहेको देखिन्छ ।
- १२.२. यस्तै आन्तरिक राजस्व कार्यालय, विराटनगरको अन्तःशुल्क असुलीको लक्ष्य २०६८/६९ को तुलनामा २०६९/७० मा २२.०९ प्रतिशत वृद्धि भएकोमा २०६९/७० को तुलनामा २०७०/७१ मा १७.६१ प्रतिशतले कमि रहेको छ । असुलीतर्फ २०६८/६९ को तुलनामा २०६९/७० मा १३.७७ प्रतिशतले कमी रहेकोमा २०६९/७० को तुलनामा २०७०/७१ मा ८.९४ प्रतिशत वृद्धि रहेको भए तापनि २०६८/६९ को तुलनामा अर्भै ९.३९ प्रतिशत घटी रहेको छ । यसबाट यस कार्यालयमा अन्तःशुल्कको लक्ष्य र प्रगति दुबैमा वृद्धिदर अस्थिर रहेको देखिन्छ ।
- १२.३. आन्तरिक राजस्व कार्यालय, धरानले अन्तःशुल्क असुलीतर्फ लक्ष्यको तुलनामा २०६८/६९ मा ८५.६७ प्रतिशत २०६९/७० मा ९९.९१ प्रतिशत र २०७०/७१ मा ११०.०४ प्रतिशत प्रगति हासिल गरेको छ । २०६८/६९ मा यस कार्यालयले लक्ष्यको तुलनामा १४.३३ प्रतिशत न्यून प्रगति भएको छ । कुल राजस्व असुलीतर्फ तीनै आर्थिक वर्षमा लक्ष्यभन्दा केही प्रतिशत बढी राजस्व असुल भएको छ ।
- १२.४. आन्तरिक राजस्व कार्यालय, विराटनगरले अन्तःशुल्क असुलीतर्फ लक्ष्यको तुलनामा २०६८/६९ मा ९५ प्रतिशत २०६९/७० मा ६७ प्रतिशत र २०७०/७१ मा ८८.५० प्रतिशत प्रगति हासिल गरेको छ । यस कार्यालयको लक्ष्यको तुलनामा तीनै आर्थिक वर्षमा न्यून प्रगति भएको छ । कुल राजस्व असुलीतर्फ पनि २०६९/७० मा ७६.६७ प्रतिशतमात्र प्रगति भएको २०६८/६९ मा लक्ष्यभन्दा ६.९७ प्रतिशत बढी र २०७०/७१ मा लक्ष्य बराबर प्रगति भएको छ ।
- १२.५. आन्तरिक राजस्व कार्यालय, विराटनगरको कार्यसम्पादनमा अन्तःशुल्क असुली लक्ष्यअनुसार नहुनुमा समयमै बजेट नआउनु, उपभोक्ता विरुद्ध सामाजिक वहिष्कार हुनु, घरेलु मदिराको प्रयोग र स्वयम निष्काशन प्रणाली अन्तर्गत सञ्चालित उद्योगहरुको अन्तःशुल्क योगदान अपेक्षित रुपमा हुन नसकेको आदि कारण रहेको छ ।
- १२.६. आन्तरिक राजस्व कार्यालय, विराटनगरको अन्तःशुल्कको वृद्धिदर कम हुँदै जानुमा अन्तःशुल्कमा सबैभन्दा बढी योगदान गर्ने युनाइटेड स्पिर्ट्स नेपालको उत्पादन घट्नु तथा अन्यत्र मदिरा उद्योगहरु थपिँदै जानुलाई कारक तत्वको रुपमा उल्लेख गरेको छ । अन्तःशुल्क घट्नु कार्यालयको कमजोरी वा नीतिगत समस्या नभई एउटा उद्योगको समस्या भएकोले कार्यालयले यो समस्यालाई सम्बोधन गर्न नसकेको लिखित जानकारी दिएको छ भने आन्तरिक राजस्व कार्यालय, धरानले अन्तःशुल्क बापतको राजस्व निरन्तर बढी रहेको थप वृद्धि गर्न अन्तःशुल्क लाग्ने वस्तुको दायरा बढाउनुपर्ने जवाफ दिएको छ । अतः अन्तःशुल्कको राजस्व लक्ष्य तथा प्राप्त बढाउन बैज्ञानिक आधारमा लक्ष्य निर्धारण, अन्तःशुल्कतर्फ राजस्व लक्ष्य वृद्धिका कारण र आधार यथार्थपरक गरी समयमै बजेट ल्याई करकादरमा परिवर्तन, अन्तःशुल्क राजस्वका दायरा एवं क्षेत्र बढाउन नयाँ क्षेत्रको पहिचान, आधुनिक सूचना प्रविधि प्रयोग गरी उद्योगको अनुगमन र उद्योगको स्थानान्तरणको स्थितिअनुसार कर्मचारी थपघट गर्ने व्यवस्था गरी अन्तःशुल्कको लक्ष्य वृद्धिका साथै लक्ष्य प्राप्त गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

१३. कुल राजस्वमा अन्तःशुल्कको योगदान - अन्तःशुल्क कर राजस्वको प्रमुख ४ स्रोत आयकर, मू.अ.कर, भन्सार र अन्तःशुल्कमध्ये एक हो। यसको कुल राजस्वमा सार्थक योगदान हुनुपर्दछ। आन्तरिक राजस्व कार्यालय, धरान र विराटनगरको विगत ३ वर्षको कुल राजस्वमा अन्तःशुल्कको योगदान निम्नानुसार रहेका छन्:

(रु. हजारमा)

आ.रा.का	२०६८/६९			२०६९/७०			२०७०/७१			औसत योगदान
	कुल राजस्व	अन्तःशुल्क	तिशत	कुल राजस्व	अन्तःशुल्क	तिशत	कुल राजस्व	अन्तःशुल्क	तिशत	
धरान	१०५१९३५	१९१५८३	१८.२१	१३८६९४१	२४५६८९	१७.७१	१६५५३८१	३५१९६७	२१.२६	१९.२७
विराटनगर	२९३३०१४	१९२५१९०	६५.६३	२९४२३५६	१६६००७३	५६.४२	३४५३५५७	१८०८५३९	५२.३७	५७.८२

उक्त तालिका विश्लेषण गर्दा आन्तरिक राजस्व कार्यालय, धरानको कुल राजस्वमा योगदान २०६८/६९ मा १८.२१ प्रतिशत रहेकोमा २०६९/७० मा केही कमी भई १७.७१ प्रतिशत र २०७०/७१ मा वृद्धि भई २१.२६ प्रतिशत योगदान पुगेको छ। यस्तै आन्तरिक राजस्व कार्यालय, विराटनगरको कुल राजस्वमा अन्तःशुल्कको योगदान २०६८/६९ मा ६५.६३ प्रतिशत रहेकोमा २०६९/७० मा ९ प्रतिशत कमी भई ५६.४२ प्रतिशत र २०७०/७१ मा थप ४ प्रतिशत कमी भई ५२.३७ प्रतिशतमा सीमित भएको छ। यद्यपि आन्तरिक राजस्व कार्यालय, विराटनगरमा कुल राजस्व असुलीमा अन्तःशुल्कको योगदान ५० प्रतिशतभन्दा बढी देखिएको छ। तुलनात्मक रूपमा आन्तरिक राजस्व कार्यालय, धरानको अन्तःशुल्कको योगदान कम देखिएको छ भने आन्तरिक राजस्व कार्यालय, विराटनगरको योगदान उल्लेख्य भए तापनि प्रत्येक वर्ष क्रमशः घट्दो क्रममा छ। कार्यालयको अन्तःशुल्क प्रशासनको संगठनात्मक ढाँचा, अन्तःशुल्क राजस्वको नयाँ क्षेत्रको पहिचानको कमी, सूचना प्रविधिको प्रयोग गरी अनुगमन नहुनु आदि कारणले कुल राजस्वमा अन्तःशुल्कको योगदान घट्दै गएको देखिन्छ। अतः अन्तःशुल्क कार्यालयको संगठनात्मक ढाँचामा सुधार, नयाँ क्षेत्रको पहिचान, सूचना प्रविधिको प्रयोगबाट प्रभावकारी अनुगमन गरी अन्तःशुल्क राजस्व प्रशासनको सुदृढीकरण हुनुपर्दछ।

१४. शीर्षकगत अन्तःशुल्क - कार्यालयले अन्तःशुल्क असुलीको शीर्षकमा विश्लेषण गरी बढी राजस्व असुली हुने शीर्षक/क्षेत्र पहिचान गरी उपलब्ध स्रोत साधन अधिकतम प्रतिफल आउने गरी परिचालन गर्नुपर्दछ।

- १४.१. आन्तरिक राजस्व कार्यालय धरानको विगत ३ वर्षको अन्तःशुल्क असुलीको शीर्षक गत स्थिति निम्नानुसार छन्:

(रु. हजारमा)

शीर्षक	२०६८/६९	योगदान प्रतिशत	२०६९/७०	योगदान प्रतिशत	२०७०/७१	योगदान प्रतिशत	गतवर्षको तुलनामा बढी/(घटी) प्रतिशत
भौतिक नियन्त्रण प्रणाली	६८०३८	३५.५१	९५२४१	३८.७६	१६३६९८	४६.५१	३९.९८, ७१.८८
स्वयं निस्कासन प्रणाली	१२३५४५	६४.४९	१५०४४८	६१.२४	१८८२७८	५३.४९	२१.७७, २५.१४
जम्मा	१९१५८३	१००.००	२४५६८९	१००.००	३५१९७६	१००.००	२८.२४, ४३.२६

आन्तरिक राजस्व कार्यालय, धरानको कुल अन्तःशुल्क असुलीमा भौतिक नियन्त्रण प्रणालीको अंश २०६८/६९ मा ३५.५१ प्रतिशत, २०६९/७० मा ३८.७६ प्रतिशत र २०७०/७१ मा ४६.५१ प्रतिशत रहेको छ। यस कार्यालयको कुल अन्तःशुल्क असुलीमा स्वयं निष्कासन प्रणालीको अंश २०६८/६९ मा ६४.४९ प्रतिशत, २०६९/७० मा ६१.२४ प्रतिशत र २०७०/७१ मा ५३.४९ प्रतिशत रहेको छ। तीनै आर्थिक वर्षमा यस कार्यालयमा अन्तःशुल्क राजस्वमा स्वयं निष्कासन प्रणालीको योगदान बढी रहेको छ। दुवै शीर्षकमा अघिल्लो वर्षको तुलनामा पछिल्लो वर्षको असुलीमा वृद्धि भएको छ।

- १४.२. आन्तरिक राजस्व कार्यालय, विराटनगरको विगत ३ वर्षको अन्तःशुल्क असुलीको शीर्षकगत स्थिति निम्नानुसार छन्:

(रु. हजारमा)

शीर्षक	२०६८/६९	योगदान प्रतिशत	२०६९/७०	योगदान प्रतिशत	२०७०/७१	योगदान प्रतिशत	गतवर्षको तुलनामा बढी/(घटी) प्रतिशत
भौतिक नियन्त्रण प्रणाली	१७८७७४४	९३.००	१४५५७५५	८७.७३	१४९१३९५	८२.४७	(१८.५७), २.४५
स्वयं निष्कासन प्रणाली	१३४५१५	७.००	२०३६५६	१२.२७	३१६९९२	१७.५३	५१.४०, ५५.६५
जम्मा	१९२२२५९	१००.००	१६५९४११	१००.००	१८०८३८७	१००.००	(१३.६७), ८.९७

आन्तरिक राजस्व कार्यालय विराटनगरको कुल अन्तःशुल्क असुलीमा भौतिक नियन्त्रण प्रणालीको अंश २०६८।६९ मा ९३.०० प्रतिशत, २०६९।७० मा ८७.७३ प्रतिशत र २०७०।७१ मा ८२.४७ प्रतिशत रहेको छ । यस कार्यालयको कुल अन्तःशुल्क असुलीमा स्वयं निष्काशन प्रणालीको अंश २०६८।६९ मा ७.०० प्रतिशत, २०६९।७० मा १२.२७ प्रतिशत र २०७०।७१ मा १७.५३ प्रतिशत रहेको छ । तिनै आर्थिक वर्षमा यस कार्यालयमा अन्तःशुल्क राजस्वमा भौतिक नियन्त्रण प्रणालीको योगदान बढी रहेको छ । यस कार्यालयमा भौतिक नियन्त्रण प्रणालीबाट तीनै आर्थिक वर्षमा ८० प्रतिशतभन्दा बढी अन्तःशुल्क असुली भएको छ । यसो हुनुमा कार्यालयको कार्यक्षेत्रभित्र अन्तराष्ट्रिय मापदण्डको मदिरा उत्पादन गर्ने युनाइटेड स्पिरिट प्रा.लि. रहेको र भौतिक नियन्त्रण प्रणालीमा यस प्रा.लि.को योगदान ८० प्रतिशतभन्दा बढी रहनु प्रमुख कारण रहेको छ । तर यस कार्यालयको कुल अन्तःशुल्क असुलीमा स्वयं निष्काशन प्रणालीको योगदान क्रमशः बढ्दै गइरहेको र भौतिक नियन्त्रण प्रणालीको योगदान क्रमशः घट्दै गइरहेको देखिन्छ । यसको मुख्यकारण पनि यूनाइटेड स्पिरिट प्रा.लि.द्वारा उत्पादित मदिराको माग कम भई सोहबिमोजिम उत्पादन एवं निष्काशन कम भएको कारण अन्तःशुल्क असुली पनि घट्दै गएको कार्यालय एवं कारखानाका पदाधिकारीहरूसँग छलफल गर्दा जानकारी प्राप्त भएको छ । अन्तःशुल्क असुलीको घट्दो अवस्थाको कारण विश्लेषण गरी सोबाट राजस्वमा हुने योगदान बढाउन समयमा नै ध्यान जानुपर्ने देखिन्छ ।

१५. **इजाजतपत्र जारी प्रक्रिया** - अन्तःशुल्क निर्देशिका, २०६८ को बुँदा ४.२ मा अन्तःशुल्क लाग्ने वस्तु तथा सेवाको इजाजतपत्र जारी गर्दा, एवं नयाँ उद्योगको स्थापना गर्नका लागि तोकिएका विभिन्न शर्त पूरा गर्नुपर्ने व्यवस्था छ ।

१५.१. आन्तरिक राजस्व कार्यालय, विराटनगरको कार्यक्षेत्रभित्र २०६८।६९ मा २१, २०६९।७० मा २० र २०७०।७१ मा १० नयाँ उद्योग स्थापना भएको छ भने आन्तरिक राजस्व कार्यालय, धरानको कार्यक्षेत्रभित्र २०६८।६९ मा १, र २०६९।७० मा १ नयाँ उद्योग स्थापना भएको छ । आन्तरिक राजस्व कार्यालय, विराटनगरले नयाँ उद्योग स्थापना गर्दा तोकिएका सम्पूर्ण ८ शर्त पूरा गरेको जनाएको छ । आन्तरिक राजस्व कार्यालय, धरानले तराईका जिल्लाहरूमा तोकिएका सबै शर्तहरू पूरा गरेको जनाए तापनि पहाडी तथा दुर्गम स्थानहरूमा सानो पुँजी तथा अन्य व्यावहारिक कठिनाइका कारण सबै भवन पक्की बनाउन सम्भव नभएकोले विभागले आवश्यक अध्ययन गरी अन्तःशुल्क इजाजत प्रदान गर्ने गरेको जनाएको छ । कार्यालयहरूबाट अन्य शर्तहरू पूर्णरूपमा पालना गरेको जानकारी दिइए तापनि स्थलगत अवलोकन गर्दा कुनै पनि उद्योगले कार्यालयको कर्मचारी/निरीक्षकको लागि उद्योग परिसरमा आवासको व्यवस्था गरेको छैन । आवश्यक न्यूनतम पूर्वाधारको अभावमा निरीक्षकको कार्यसम्पादनमा असर पर्नेतर्फ ध्यान दिनुपर्दछ ।

समस्याहरू

- कार्यालयको न्यून प्राथमिकता
- अभिलेख व्यवस्थापन करदातामा भरपर्ने प्रवृत्ति,
- स्वचालित अन्तःशुल्क कर प्रणालीको अभाव ।

१५.२. निर्देशिकाको उक्त बुँदा ४.२ को 'क' मा कारखाना भवन पक्की हुनुपर्ने भनिएपनि उद्योग वा कारखाना स्थापनाका लागि आवश्यक भौतिक पूर्वाधार तथा भवनको मापदण्ड स्पष्ट गरेको छैन । यसबाट भवनको भित्ता, छत, भित्री पार्टीसन भारवहन क्षमता, आवास, कारखाना स्थापना स्थल आदि कुन कुन पक्की हुनुपर्ने स्पष्ट गरेको छैन । बुँदा नं 'ट' मा अन्तःशुल्क कर्मचारी बस्नका लागि फर्निचरसहितको घर वा कोठा आवास सहितको हो वा कार्यालय कोठामात्र हो सो स्पष्ट छैन । उत्पादन गर्ने वस्तुको गुण, प्रकार र विशेषता अनुसार चाहिने मिल मेसिनरी एवं पूर्वाधारको समेत व्याख्या गरिएको छैन । अतः निर्देशिकामा यस्ता पक्षको स्पष्ट गरी कार्यान्वयमा जोड दिनुपर्दछ ।

१५.३. अन्तःशुल्क निर्देशिका २०६८ को बुँदा ४.२ (ठ) मा उद्योग/प्रतिष्ठान मन्दिर, मठ, मस्जिद, स्कुल, कलेज एवं अस्पतालबाट टाढा हुनुपर्ने उल्लेख छ । आन्तरिक राजस्व कार्यालय, धरान र विराटनगरलाई नयाँ उद्योगको इजाजतपत्र जारी गर्दा जल प्रदूषण, ध्वनि प्रदूषण, वायु प्रदूषण, जस्ता वातावरणीय पक्षको मूल्याङ्कन गरिएको छ/छैन भनी जानकारी माग गर्दा आन्तरिक राजस्व कार्यालय, धरानले अन्तःशुल्क निर्देशिकाबमोजिम उद्योगहरू तोकिएको क्षेत्रभन्दा टाढा रहेको साथै नयाँ उद्योगको इजाजत जारी गर्दा र नवीकरण गर्दा वातावरणीय पक्षको मूल्याङ्कन गर्ने गरिएको जानकारी दिएको छ । तर आन्तरिक राजस्व कार्यालय, विराटनगरले साबिक मदिरा ऐनले १०० मिटर तोकिएकोमा हाल प्रावधान ऐनबाट हटाइसकिएको छ । उद्योगको

इजाजत दिँदा उद्योग विभागबाट त्यस प्रकारको अध्ययन हुने जानकारी प्रदान गरेको छ । यस सम्बन्धमा कार्यालयले समेत आफ्नो जिम्मेवारी र जवाफदेहिताको प्रभावकारी ढङ्गबाट पालना गरिनुपर्दछ ।

१६. **इजाजतपत्र नवीकरण** – उद्योग दर्ता पश्चात् प्रत्येक वर्ष उद्योगहरूले निर्धारित राजस्व दाखिला गरी नवीकरण गराउनुपर्ने व्यवस्था अन्तःशुल्क नियमावलीमा रहेको छ । यस सम्बन्धमा देखिएका व्यहोरा देहायमा छनः

१६.१. आन्तरिक राजस्व कार्यालय, धरान र विराटनगरको २०७०/७१ मा नवीकरणको स्थिति निम्नानुसार छः

कार्यालयको नाम	नवीकरण गर्नुपर्ने संख्या	नवीकरण गरेको संख्या	नवीकरण नभएको संख्या
धरान	२०६३	१७८२	२८१
विराटनगर	२७३९	१२६७	१४७२

१६.२. अन्तःशुल्क ऐन, २०५८ को दफा ९(३) मा इजाजतपत्रका लागि निवेदन दिएमा त्यस्तो निवेदनउपर जाँचबुझ गरी उपयुक्त देखिएमा तोकिएबमोजिमको ढाँचामा विभागले तोकेको अन्तःशुल्क अधिकृतले इजाजतपत्र दिनुपर्ने उल्लेख छ । सोही दफाको उपदफा (४) मा इजाजतपत्रको अवधि एक आर्थिक वर्षसम्म कायम रहने समेत उल्लेख छ । आन्तरिक राजस्व कार्यालय, धरानको अन्तःशुल्कसम्बन्धी इजाजतपत्र तथा नवीकरण अभिलेखअनुसार यो वर्ष २०७०/७१ मा १२१ नयाँ उद्योग दर्ता भई २०६३ ले इजाजत दर्ता लिएको पाइयो । कुल इजाजत दर्ता लिएको २०६३ मध्ये १७८२ नवीकरण भएको छ भने २८१ नवीकरण हुन बाँकी रहेको पाइयो ।

यसैगरी, आन्तरिक राजस्व कार्यालय, विराटनगरमा २०७०/७१ मा ३२६ नयाँ उद्योग दर्ता भई २७३९ ले इजाजत दर्ता लिएको पाइयो । उक्त कुल इजाजत दर्ता लिएको २७३९ मध्ये १२६७ नवीकरण भएको छ भने १४७२ नवीकरण हुन बाँकी रहेको पाइयो ।

१६.३. उद्योग दर्ता पश्चात् प्रत्येक वर्ष उद्योगहरूले निर्धारित राजस्व दाखिला गरी नवीकरण गराउनुपर्ने व्यवस्था अनुसार आन्तरिक राजस्व कार्यालय, धरानको अन्तःशुल्कसम्बन्धी इजाजतपत्र तथा नवीकरण अभिलेख बमोजिम २०७०/७१ मा २०६३ उद्योगमध्ये १७८२ र विराटनगरको २०७०/७१ मा २७३९ उद्योगमध्ये १२६७ नवीकरण भएको छ भने दुवै कार्यालयको १७५३ को नवीकरण हुन बाँकी रहेको पाइयो । नवीकरण बापत लाग्ने दस्तुरमा प्रत्येक आर्थिक वर्षका लागि शतप्रतिशत थप दस्तुरसमेत बुझाई इजाजतपत्र नवीकरण गराउन सक्ने व्यवस्था भए तापनि नवीकरण नगराएका कारण आन्तरिक राजस्व कार्यालय, धरानको रु.१४ लाख ४६ हजार र विराटनगरको रु.२१ लाख ८६ हजार नवीकरण दस्तुर असुल नभएकोले वर्षेनी रकम बढ्दै जाने देखिन्छ । कार्यालयको प्रशासनिक क्षमता, अनुगमन तथा निरीक्षणमा वृद्धि गरी अन्तःशुल्क ईजाजत दस्तुर असुल हुनुपर्दछ ।

१६.४. अन्तःशुल्क नियमावली, २०५९ (बाह्रौँ संसोधन) को अनुसूची २ को द्रष्टव्यमा मूल्य अभिवृद्धि करमा दर्ता भएका इँटा उत्पादक तथा क्रसर उद्योगहरूले इजाजतपत्र नवीकरण दस्तुर तिर्नुपर्ने छैन तर यस्ता इँटा उत्पादक तथा स्टोन क्रसर उद्योगहरूले एक आर्थिक वर्षका लागि बुझाउनुपर्ने इजाजतपत्र दस्तुरभन्दा कम रकम मूल्य अभिवृद्धि कर आन्तरिक राजस्व कार्यालयमा दाखिला गरेको अवस्थामा त्यस्तो कम भएको रकम इजाजतपत्र दस्तुर बापत आर्थिक वर्ष समाप्त भएको एक महिनाभित्रमा आन्तरिक राजस्व कार्यालयमा दाखिला गर्नुपर्ने र सो अवधिभित्र दाखिला नगरेमा सो रकममा ऐनमा व्यवस्था भएबमोजिम विलम्ब दस्तुर लाग्ने व्यवस्था रहेको छ । आन्तरिक राजस्व कार्यालयहरूले उपलब्ध गराएको इजाजतपत्र नवीकरणसम्बन्धी अभिलेख नमुना छनौटका आधारमा परीक्षण गर्दा निम्न इँटा भट्टाले इजाजतपत्र नवीकरण तथा कारोबार स्थगन गरेको पाइएन । अन्तःशुल्क नियमावली, २०५९ को अनुसूची २ को बुँदा नं.३ को (ज) र (झ) मा इजाजत तथा नवीकरण दस्तुर प्रति क्रसर उद्योग रु.एक लाख र प्रति इँटा भट्टा रु. एक लाख पचास हजारका दरले लाग्ने व्यवस्था छ । २०७०/७१ सम्म नवीकरण नगरेका सम्बन्धमा छानबिन गरी ऐनमा भएको व्यवस्थाबमोजिम लाग्ने नवीकरण दस्तुर र थप दस्तुरसमेत आन्तरिक राजस्व कार्यालय धरानको

रु.६० लाख र आन्तरिक राजस्व कार्यालय विराटनगरको रु.९१ लाख असुल हुन नसकेकोले बक्यौता बढ्दै जाने तथा कार्यालयको जिम्मेवारीसमेत पूरा भएको देखिएन ।

१६.५. अन्तःशुल्क नवीकरण गर्ने व्यवस्थाका सम्बन्धमा आन्तरिक राजस्व कार्यालय, धरानले आयकरतर्फको आय विवरण पेश गर्ने म्याद सरह अन्तःशुल्कजन्य वस्तुको नवीकरण गर्ने र दस्तुर बुझाउने म्याद पनि असोज मसान्तसम्म दिँदा उपयुक्त हुने सुझाव दिएको छ । आन्तरिक राजस्व कार्यालय, विराटनगरले अन्तःशुल्कजन्य उद्योगहरु कार्यालयको प्रत्यक्ष निगरानीमा हुने भएकोले वार्षिक रुपमा नवीकरण हुने प्रावधान हटाई एकमुष्ट इजाजत दस्तुर लिई नवीकरण गर्ने व्यवस्था गरे राम्रो हुने सुझाव दिएको छ ।

१६.६. उद्योगको अन्तःशुल्क इजाजतपत्र नवीकरण नहुनुमा इजाजत लिई कारोबार नगर्नु, फर्म दर्ता गरी सम्पर्कमा नआउनु, ईटा तथा क्रसर उद्योगको सम्बन्धमा मूल्य अभिवृद्धि करमा दर्ता भएपछि अन्तःशुल्कमा दर्ता गर्नुपर्ने/नपर्ने कानुनी अन्यायको वातावरण हुनु, जनशक्ति अभावमा अनुगमनको कमी हुनु आदि प्रमुख कारण रहेका छन् । यसरी अन्तःशुल्क इजाजत नवीकरण नहुँदा नवीकरण दस्तुरबापतको अन्तःशुल्क राजस्व र अप्रत्यक्ष रुपमा आयकर र मूल्य अभिवृद्धि करमा समेत असर परेको हुन्छ । अतः अन्तःशुल्क इजाजत अद्यावधिक गरी नियमित अन्तःशुल्क असुलीका लागि अन्तःशुल्क सफ्टवेयरको प्रयोग, लामो समयसम्म टिक्न वा प्रयोगमा ल्याउन मिल्ने गरी अन्तःशुल्क इजाजतपत्रको व्यवस्था लगायत अन्तःशुल्क ऐन, नियम, निर्देशिकामा प्रष्ट व्याख्या तथा आवश्यकतानुसार संशोधन गरी सोको कार्यान्वयन गरिनुपर्दछ ।

१७. **घटी अन्तःशुल्क दाखिला** – पार्टपुर्जा आयात गरी मोटर उत्पादन गर्ने आन्तरिक राजस्व कार्यालय, विराटनगरअन्तर्गतको एक मोटर्स प्रा.लि.ले पेश गरेको उत्पादन तथा निष्काशनको वार्षिक प्रतिवेदनअनुसार यो वर्ष ८७ गाडी बिक्रीबापत रु.३ करोड ७४ लाख १४ हजार अन्तःशुल्क असुल हुनुपर्नेमा उक्त करदाताको राजस्व लेखा प्रणाली (RAS) सम्बन्धी सफ्टवेयरको विवरणअनुसार २०७०/७१ को अन्तःशुल्क रु.२ करोड ७८ लाख २२ हजारमात्र दाखिला गरेको पाइएकोले फरक रु.९५ लाख ९२ हजार असुल हुनुपर्ने देखिएको छ । त्यस्तै आर्थिक ऐन, २०७० मा चुना मिश्रण भएको निकोटिनरहित पान मसलाहरु र यस्तै अन्य पदार्थहरुको बिक्री गर्दा प्रति किलोग्राम रु.२७५१- का दरले अन्तःशुल्क लाग्ने व्यवस्था रहेको छ । आन्तरिक राजस्व कार्यालय, विराटनगरअन्तर्गतका करदाता एक प्रा.लि.ले पेश गरेको विवरणअनुसार यो वर्ष १ लाख ७० हजार ५३४ किलोग्राम गुट्टा बिक्री गरेकोमा प्रतिकिलोग्राम रु.२७५ का दरले रु.४ करोड ६८ लाख ९७ हजार अन्तःशुल्क दाखिला हुनुपर्नेमा उक्त करदाताको राजस्व लेखा प्रणाली (RAS) सम्बन्धी सफ्टवेयरको विवरण अनुसार अन्तःशुल्क शीर्षकमा रु.४ करोड २९ लाख ४१ हजारमात्र अन्तःशुल्क दाखिला गरेको पाइएकोले फरक रु.३९ लाख ५६ हजार असुल हुनुपर्ने देखिएको छ । अतः कर निर्धारण एवं सङ्कलनको सम्बन्धमा सूचना प्रविधिको प्रयोग, अनुगमन एवं निरीक्षणमा वृद्धि, कार्यालयको प्रशासनिक कार्यक्षमतामा वृद्धिसहित जिम्मेवारी र जवाफदेहिताको स्पष्ट व्यवस्था गरी नियम पालनाको स्थितिमा सुधार गर्नुपर्दछ ।

१८. **अन्तःशुल्क समायोजन** – अन्तःशुल्क ऐन, २०५८ को ३ क(३) मा अन्तःशुल्क लाग्ने वस्तु उत्पादन गर्दा खपत भएको कच्चा पदार्थमा तिरेका अन्तःशुल्क तयारी वस्तु निष्काशन गर्दा तिर्नुपर्ने अन्तःशुल्कमा कट्टा गर्न पाइने उल्लेख भएको छ । एक प्रा.लि.ले भारतबाट रेक्टिफाइड स्पिरिट्स खरिद गरी डिएनए र मदिरा तयार गरी बिक्री गर्ने गरेको पाइयो । अन्तःशुल्क लाग्ने वस्तु मदिरा उत्पादन गर्दा खपत भएको कच्चा पदार्थ रेक्टिफाइड स्पिरिट्समा तिरेको अन्तःशुल्क तयारी वस्तु निष्काशन गर्दा तिर्नुपर्ने अन्तःशुल्कमा कट्टा गर्नपाउने देखिन्छ । तर लिक्र्स कम्पनीले रेक्टिफाइड स्पिरिट्स यो वर्ष १ लाख १९ हजार लिटर प्रतिलिटर रु.५० का दरले रु.५९ लाख ५० हजार स्थानीय बिक्री गरेकोमा उक्त रकमसमेत खपतअनुसार नै समायोजन हुनुपर्ने देखाएको पाइयो । अन्तःशुल्क लाग्ने वस्तु उत्पादन गर्दा खपत भएको कच्चा पदार्थमा तिरेको अन्तःशुल्क तयारी वस्तु निष्काशन गर्दा तिर्नुपर्ने अन्तःशुल्कमा कट्टा गर्न पाउने ऐनमा व्यवस्था भएकोमा मदिरा उत्पादन गर्दा खपत नभएको कच्चा पदार्थ (रेक्टिफाइड स्पिरिट्स) को स्थानीय बिक्री रु.५९ लाख ५० हजार मदिरा उत्पादनमा खपतअनुसार समायोजन हुनुपर्नेमा सो विपरीत स्थानिय बिक्रीको समेत ऐन विपरीत समायोजन गरेको देखियो । मदिरा उत्पादन नगरी कच्चा पदार्थ बिक्रीको अन्तःशुल्क समायोजन गरेको रकम करदाताबाट असुल गर्नुपर्दछ ।

१९. **स्टिकर व्यवस्थापन** - भौतिक नियन्त्रणतर्फ विभिन्न ब्राण्डका वियर मदिरा, तथा चुरोटमा प्रयोग गरिने स्टिकरको संरक्षण गरी हिनामिना हुन नदिनु कार्यालय तथा सम्बन्धित इजाजतपत्रवालाको जिम्मेवारी हुन्छ । अन्तःशुल्कतर्फ नियन्त्रणका औजार/उपकरणहरूमध्ये एक उपकरण स्टिकर पनि हो । यसको प्रयाप्त नियन्त्रण नहुँदा अन्तःशुल्क, आयकर र मूल्य अभिवृद्धि कर चुहावट हुने जोखिम रहने हुन्छ । तसर्थ कार्यालयहरूले स्टिकरको आम्दानी, खर्च बाँकी मौज्जातलगायत निकासी गरेको स्टिकरको समेत पर्याप्त नियन्त्रण हुने गरी अभिलेख अद्यावधिक गरिनुपर्दछ । स्टिकरको प्रयोगले अवैध मदिरा नियन्त्रण गरी राजस्व चुहावट नियन्त्रण गर्न सहयोग गर्दछ । यस सम्बन्धमा आन्तरिक राजस्व कार्यालय धरानले अन्तःशुल्क ऐन, २०५८ को दफा १३ बमोजिम अन्तःशुल्क स्टिकर प्रयोग नगरी घरेलु मदिरा अवैध उत्पादन गरेको सूचनाको आधारमा १००० लिटर नस्ट गरिएको जानकारी दिएको छ । आन्तरिक राजस्व कार्यालय, विराटनगरले सो बमोजिमको कुनै पनि सूचना प्राप्त नभएको र तदनुसारको कारवाही गर्नु नपरेको जानकारी दिएको छ । अन्तःशुल्क स्टिकरको पूर्णरूपमा स्वचालित प्रविधिको प्रयोग गरी राजस्व सङ्कलन र उद्योगको नियमन गरिनुपर्दछ ।
२०. **उद्योगको प्रतिलब्धि दर** - अन्तःशुल्क ऐन २०५८ को दफा १० च को उपदफा (३) मा विभागले अन्तःशुल्क लाग्ने वस्तु तथा सेवाको उत्पादनको प्रतिलब्धि दर तोक्न सक्नेछ भन्ने व्यवस्था रहेको छ । यस व्यवस्थाबाट अन्तःशुल्क लाग्ने वस्तु तथा सेवाको प्रतिलब्धि दर तोक्ने दायित्व ऐनले आन्तरिक राजस्व विभागलाई सुम्पेको छ । आन्तरिक राजस्व विभागबाट हालसम्म अन्तःशुल्क लाग्ने वस्तुमध्ये, वियर र मदिराको मात्र प्रतिलब्धि दर तोकेको छ । सोबाहेक अन्य वस्तु चुरोट, सुती, प्लाष्टिक, रंगरोगन, चाउचाउ आदिको प्रतिलब्धि दर उद्योग विभागले विगतमा कायम गरेको प्रतिलब्धि दरलाई आधार मानी कार्यालयहरूले सोअनुरूप अन्तःशुल्क निर्धारण गरेको छ । अन्तःशुल्क लाग्ने वस्तु तथा सेवाको यस ऐनबमोजिम वैज्ञानिक तवरले आन्तरिक राजस्व विभागबाट प्रतिलब्धि दर नतोकेको स्थितिमा उद्योग को विगतको प्रतिलब्धि दर, हालको नयाँ प्रविधियुक्त प्लान्टसँग मेल नखाने स्थिति रहने हुँदा उद्योगले पुरानै प्रतिलब्धि दरका आधारमा उत्पादन देखाउने र सोहबमोजिम अन्तःशुल्क, आयकर र मूल्य अभिवृद्धि कर दाखिला गर्ने हुँदा राजस्व चुहावटको सम्भावना रहेको छ । उद्योगहरूको प्रतिलब्धि दरमा रहेको अनिश्चितता हटाउन अन्तःशुल्क ऐन, २०५८ बमोजिम आन्तरिक राजस्व विभागले अन्तःशुल्क लाग्ने वस्तु तथा सेवाको वैज्ञानिक तवरले प्रतिलब्धि दर स्वीकृत गरी कार्यान्वयन गराउनुपर्दछ ।
२१. **मौज्जातको अनुगमन** - अन्तःशुल्क नियमावली, २०५९ को नियम २६ मा इजाजतपत्रवालाले अन्तःशुल्क लाग्ने वस्तुसम्बन्धी कच्चा पदार्थ अर्धतयारी पदार्थ वा वस्तुको मौज्जात जाँच गर्नका लागि कार्यालयले कुनै पनि समयमा कर्मचारी खटाउन सक्ने र त्यस्तो कर्मचारीलाई मौज्जात जाँच गर्न दिनु इजाजतपत्रवालाको कर्तव्य हुने र त्यसरी जाँच गरिएका विवरणको प्रतिवेदन कार्यालयले विभागमा पेश गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ । कार्यालयबाट उक्त नियमावलीको व्यवस्थाअनुसार उद्योगमा रहेका मौज्जातको नियमित अनुगमन नभएको, भएको अनुगमनको अभिलेख नराखिएको आदि कारणले मौज्जात नियन्त्रणमा कार्यालयको भूमिका प्रभावकारी छैन । यसबाट मौज्जात अपचलन भई राजस्वमा यसको असर पर्ने हुँदा नियमित अनुगमनको व्यवस्था र सोको अभिलेख राखिनुपर्ने र यस सम्बन्धमा आन्तरिक राजस्व विभागबाट समेत अनुगमन हुनुपर्दछ ।
२२. **मदिराको गुणस्तर** - अन्तःशुल्क निर्देशिका, २०६८ को बुँदा ५.१.६.१ ले मदिराको गुणस्तर परीक्षण सम्बन्धमा स्पष्ट गरेको छ । मदिरा उद्योगले नयाँ ब्राण्डको मदिरा प्रथम पटक निकासी गर्नुपूर्व विभागले तोकेको प्रयोगशालामा परीक्षण गराउनुपर्ने व्यवस्था रहेको छ र प्रत्येक आर्थिक वर्षको श्रावण महिनाभित्र चालु अवस्थामा रहेका ब्राण्डअनुसारका मदिरा कार्यालयले तोकेको प्रयोगशालाबाट परीक्षण गराई सोको प्रतिवेदन कार्यालयले लिनुपर्ने र यसरी परीक्षण गराउँदा विभागबाट स्वीकृत लिँदाको गुणस्तरअनुसार छ, छैन सो कुरा हेर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ । दुबै आन्तरिक राजस्व कार्यालयले नयाँ मदिराको सोबमोजिम गुणस्तर परीक्षण गराएको छ । तर चालु मदिराको विगत ३ वर्षमा वर्षारम्भको श्रावणमा गुणस्तर परीक्षण गरेको छैन । जनशक्ति अभावको कारण चालु मदिराको तोकेको समयमा तोकेको प्रयोगशालाबाट मदिराको गुणस्तर परीक्षण नगरेको कार्यालयको भनाइ रहेको छ । मदिराको गुणस्तरमा परिवर्तन भई मदिराको यु.पी शक्तिमा परिवर्तन हुँदा यसैको आधारमा निर्धारण गरिने अन्तःशुल्क राजस्वमा समेत प्रभाव पर्ने हुन्छ । मानव स्वास्थ्यसँग प्रत्यक्ष सरोकार राख्ने चालु मदिराको समेत नियमित रूपमा प्रत्येक वर्ष श्रावण महिनाभित्र तोकिएको प्रयोगशालाबाट गुणस्तर परीक्षण गर्ने व्यवस्था हुनुपर्दछ ।

२३. **अभिलेख व्यवस्थापन** - अन्तःशुल्क नियमावली, २०५९ को नियम १३(क) ले चुरोट, मदिरा, स्पिरिटलागायत भौतिक नियन्त्रण प्रणालीअन्तर्गतका सबै इजाजतपत्रवालाको कारोबारको अभिलेख राख्नुपर्ने विवरण तथा खाता तोकेको साथै विभागको अनुमति लिई कम्प्युटर वा त्यस्तै यान्त्रिक प्रणालीमा विभागले तोकिएका बमोजिमको प्रक्रिया अपनाई अभिलेख राख्न सक्ने व्यवस्था गरेको र यसरी राखेको अभिलेख अन्तःशुल्क अधिकृतले कारोबार समय वा कार्यालय समयमा जुनसुकै बखत निरीक्षण गर्न सक्ने व्यवस्था गरेको छ । आन्तरिक राजस्व कार्यालय, धरानले उक्त व्यवस्था बमोजिम निरीक्षण गर्दा करदातालाई उत्पादन स्थलमा मदिरा ऐन र निर्देशिकाबमोजिमको कारबाही गर्ने गरी निर्देशन दिने गरिएको जनाएको छ । यस सम्बन्धमा आन्तरिक राजस्व कार्यालय, विराटनगरले विभिन्न ६ डिस्ट्रिक्टको निरीक्षण गरेकोमा सम्पूर्ण डिस्ट्रिक्टहरूबाट नियमानुसारको काम भएकोले कुनै कारबाही गर्नुपरेको वा निर्देशन दिनुपर्ने अवस्था नआएको जनाएको छ ।

२३.१. आन्तरिक राजस्व कार्यालय, धरान र विराटनगरले कार्यालयको कार्यक्षेत्रअन्तर्गत भौतिक नियन्त्रण प्रणालीका अन्तःशुल्कजन्य कारोबार गर्ने करदाताको मासिकरूपमा निरीक्षण गर्ने गरेको भए तापनि निरीक्षण गरेको समय, उद्योग संख्या, देखिएका कमी कमजोरी खुलाई अभिलेखीकरण गरेको छैन । यसबाट कार्यालयको अभिलेख निरीक्षण प्रक्रिया प्रभावकारी छैन । जसले गर्दा उद्योगको अभिलेखमा कार्यालयको पूर्ण नियन्त्रण देखिदैन

२३.२. अन्तःशुल्कजन्य उत्पादन गर्ने उद्योगको उत्पादनसँग सम्बन्धित अभिलेखको कार्यालयहरूबाट आवश्यकानुसार जाँच भए तापनि सोको अभिलेखीकरण नभएकोले सो पुष्टि हुने आधार छैन । यसबाट अन्तःशुल्कतर्फको अभिलेख व्यवस्थापनमा कार्यालयको भूमिका प्रभावकारी नहुँदा उद्योगको अभिलेख र सोअनुसार दाखिला अन्तःशुल्क यथार्थपरक रहेको सुनिश्चित हुने आधार नरहेकोले यसमा सुधार हुनुपर्दछ ।

२४. **बक्यौता स्थिति** - निर्धारित अन्तःशुल्क रकम, अन्तःशुल्क ऐन, २०५८ तथा नियमावली, २०५९ र अन्तःशुल्क निर्देशिका, २०६८ ले तोकेको प्रकृया पुऱ्याई असुल गर्नुपर्दछ । साथै असुल हुन बाँकी बक्यौता रकमसमेत तदारुकता साथ कारबाही गरी असुल हुनुपर्दछ ।

२४.१. आन्तरिक राजस्व कार्यालय, विराटनगरको, बिगत २ वर्षको अन्तःशुल्क बक्यौता एंव तिनको असुली स्थिति निम्नानुसार छः

(रु.हजारमा)

आ.ब	राजस्व बक्यौता	असुली	प्रतिशत	अन्तःशुल्क बक्यौता	असुली	प्रतिशत
२०६९।७०	५७४५८८	४७०२२	८.१८	५६८३२	१२७७	२.२५
२०७०।७१	६५१३७४	६३२२५	९.७१	७७७७५	२७०३	०.३५

२४.२. आन्तरिक राजस्व कार्यालय, विराटनगरको कुल राजस्व बक्यौता असुली स्थिति न्यून रहेको र अन्तःशुल्क असुलीको अवस्था भन् कमजोर रहेको देखियो । यसबाट बक्यौता राजस्व असुलीमा कार्यालयको कार्यदक्षता कमजोर रहेको देखियो । प्रत्येक वर्ष बक्यौता बढ्दै गएको, बक्यौता असुली दर न्यून हुँदै गएको परिप्रेक्षमा बक्यौता असुलीका लागि अन्तःशुल्क ऐन, २०५८ को दफा १० (ज) का व्यवस्थाअनुसार निकासी रोकका लगायतका कानुनी कारबाही गरी बक्यौता असुली प्रभावकारिरूपमा कार्यान्वयन गरिनुपर्दछ । आन्तरिक राजस्व कार्यालय, धरानले अन्तःशुल्क बक्यौता सम्बन्धी माग गरिएबमोजिमको विवरण उपलब्ध नगराएको कारण विश्लेषण गर्न सकिएन ।

२५. **अन्तःशुल्क सफटवेयर** - आन्तरिक राजस्व विभागको नीति तथा कार्यक्रमअनुसार २०६८।६९ देखि आन्तरिक राजस्व कार्यालयहरूमा पनि अन्तःशुल्क अभिलेखको लागि स्वचालित सफटवेयर प्रणाली (EASy) लागू गर्ने लक्ष्य रहेकोछ । आन्तरिक राजस्व कार्यालय, धरान र विराटनगर दुबैले अन्तःशुल्क अभिलेखका लागि सो सफटवेयर प्रणाली आंशिकरूपमा प्रयोग गरेको र उद्योगहरूमा भौतिक पूर्वाधार तथा दक्ष जनशक्तिको अभावका कारण पूर्णरूपमा लागू गर्न नसकेको अवस्था चित्रण गरेको छ । सफटवेयरको पूर्णप्रयोग विना अपेक्षित उपलब्धि हासिल नहुने हुदाँ सो सफटवेयर अनिवार्य रूपमा प्रयोगमा ल्याइनुपर्दछ । यस सम्बन्धमा आन्तरिक राजस्व कार्यालय, विराटनगरले सफटवेयरमा समयसापेक्ष सुधार गरी मूल्य अभिवृद्धि गरेको जस्तै

कार्यान्वयन योग्य सफ्टवेर निर्माण गरिनुपर्ने सुझाव दिएकोछ । सफ्टवेयर लागू गर्न आन्तरिक राजस्व कार्यालय, अन्तःशुल्क इकाई कार्यालय, र सम्बन्धित प्रतिष्ठान तिनै पक्ष सक्षम हुन नसक्नु, सफ्टवेयर सञ्चालन गर्ने तालिमको व्यवस्था नहुनु इकाई कार्यालयमा पर्याप्त जनशक्ति नहुनु, आदि कारणले समस्या पर्न गएको स्थिति रहेको छ । उक्त सफ्टवेयर कार्यान्वयन भएमा उद्योगको उत्पादन, निकासी र अन्तःशुल्क सम्बन्धी सूचना अनलाईनमा आन्तरिक राजस्व कार्यालय लगायत केन्द्रमा आन्तरिक राजस्व विभागमा समेत उपलब्ध भई सूचनाको शीघ्र उपलब्धता, अनुगमनमा प्रभावकारिता भई अन्तःशुल्कलगायत राजस्वमा उल्लेख्य योगदान हुने पक्षलाई ध्यान दिई यो सफ्टवेयर शीघ्र कार्यान्वयन गराइनुपर्दछ ।

निष्कर्ष

मुलुकको आर्थिक विकासको लागि आवश्यक राजस्व सङ्कलन गर्ने प्रक्रियालाई प्रभावकारी बनाई राजस्व परिचालन बढाउन नेपालमा उत्पादन भएका वा पैठारी हुने वस्तु वा प्रदान गरिने सेवामा अन्तःशुल्क लगाउँदै आएको छ । कुल राजस्व सङ्कलनमा आयकर र मूल्य अभिवृद्धि करको हिस्सा क्रमशः प्रथम र दोस्रो स्थानमा रहेको छ भने अन्तःशुल्क को हिस्सा तेस्रो स्थानमा रहेको छ । अन्तःशुल्क प्रशासन सबल र सफल भएमा त्यसको प्रत्यक्ष सकारात्मक प्रभाव आयकर र मूल्य अभिवृद्धि करमा पर्ने हुदाँ अन्तःशुल्क कर प्रशासनको आधार स्तम्भकै रूपमा रहेको छ । आन्तरिक राजस्व कार्यालय, धरान र विराटनगर अन्तःशुल्क असुलीको हिसाबले प्रमुख कार्यालयहरूमा पर्दछन् । ती कार्यालयको कुल राजस्वमा अन्तःशुल्कको योगदान विगत ३ वर्षको औसतमा क्रमश १९.२७ प्रतिशत र ५७.८२ प्रतिशत रहनु अन्तःशुल्क राजस्वको हिसाबले सबल पक्ष रहेको छ । कार्यरत कर्मचारीहरूलाई तालिम तथा क्षमता विकासको कार्यक्रम सञ्चालन, अन्तःशुल्क प्रशासनलाई आयकर र मूल्य अभिवृद्धि कर सरह प्राथमिकता, स्रोत साधन सहित स्पष्टरूपमा जिम्मेवारी र जवाफदेहिताको किटान गर्ने, भौतिक सुविधामा विस्तार, प्रभावकारी अनुगमन, आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीको लागि प्रभावकारी अभिलेख व्यवस्थापन, बक्यौता असुलीमा कडाई, स्वचालित स्टिकर प्रयोगको प्रभावकारी कार्यान्वयन तथा विद्युतीय सूचनाप्रणालीको प्रयोग गरी अन्तःशुल्क प्रशासनलाई प्रभावकारी बनाउनुपर्दछ ।

सुझाव

- अनुगमन एवं निरीक्षणको प्रभावकारीता
- जिम्मेवारी र जवाफदेहिता सहितको कार्यविवरण
- कानुनी व्यवस्थाको पालना गरी बक्यौता असुल फछौटमा सुधार ।

कृषि अनुसन्धान केन्द्र, सुर्खेत र दैलेख
कृषि अनुसन्धान र प्रसार स्थिति मूल्याङ्कन
कार्यमूलक लेखापरीक्षण प्रतिवेदन-२०७१

परिचय

१. **पृष्ठभूमि** – कृषि क्षेत्रका समस्या निराकरणका उपायहरू पत्ता लगाई कृषि अनुसन्धानलाई स्तरीय एवं सुदृढ गर्दै सर्वसाधारण जनताको आर्थिकस्तर वृद्धि गर्न अनुसन्धानात्मक प्रविधिको विकास एवं विस्तार गर्ने उद्देश्यले वि.सं.२०४८ सालमा नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद् ऐन, २०४८ अन्तर्गत स्वायत्त संस्थाको रूपमा नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद्को स्थापना भएको हो । अनुसन्धानका क्रियाकलापहरूलाई अझ बढी प्रभावकारी, स्तरीय, एकीकृत एवं व्यवस्थित तवरबाट सञ्चालन गर्न परिषद् अन्तर्गत केन्द्र-१, प्रतिष्ठान-३, क्षेत्रीय कार्यालय-५, महाशाखा-२०, कृषि अनुसन्धान केन्द्र-१५ र कार्यक्रम-१६ समेत जम्मा ६० इकाई रहेका छन् । तीमध्ये कृषि अनुसन्धान केन्द्र सुर्खेत र दैलेखले वागवानी विकास सम्बन्धी कार्यहरू गर्दै आइरहेका छन् ।

प्रमुख कार्यसम्पादन सूचक (KPI)

- कृषि सम्बन्धी अध्ययन अनुसन्धान गर्ने
- उत्कृष्ट प्रविधिको विकास गरी उत्पादन र उत्पादकत्व बढाउने,
- कृषि प्रसारका माध्यमबाट ग्रामीण कृषकको सामाजिक आर्थिक सुधार

- राष्ट्रिय कृषि नीति एवं प्राथमिकताको आधारमा प्राप्त स्रोत तथा साधनहरूको उपयुक्त उपयोग गर्ने, वार्षिक कार्यक्रम सञ्चालन गरी कृषिका विविध पक्षहरूको अध्ययन अनुसन्धानबाट उत्कृष्ट प्रविधिको विकास गरी उत्पादन तथा उत्पादकत्व बढाउने र ग्रामीण कृषकहरूको सामाजिक/आर्थिक स्थितिमा सुधार ल्याउने लक्ष्यका साथ वार्षिक कार्यक्रम स्वीकृत गरी कार्यक्रम सञ्चालन गरेको पाइन्छ ।
२. **कार्यमूलक लेखापरीक्षणको औचित्य** – कृषिप्रधान मुलुकको कृषि सम्बन्धी उच्चस्तरीय अध्ययन अनुसन्धान गर्ने गराउने, कृषि उत्पादन वा गुणस्तर बढाउनको लागि कृषि क्षेत्रका समस्याहरूको निराकरणका उपायहरू पत्ता लगाई आवश्यक प्रविधि, ज्ञान तथा शीपहरूको खोजपूर्ण अध्ययन गर्ने कार्यमा वैज्ञानिकहरू क्रियाशील रहेको र जनसरोकारको विषय भएकोले कृषि अनुसन्धान र प्रसार कार्यको मूल्याङ्कन गर्न कार्यमूलक लेखापरीक्षणकालागि छनौट गरिएको हो ।
३. **नीतिगत व्यवस्था** – नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को दफा १८(३) मा मौलिक हकको रूपमा खाद्यसंप्रभुत्ता, तेह्रौं योजना (२०७०।७१-२०७२।७३), नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद् ऐन, २०४८, नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद् कार्यसञ्चालन विनियम, २०४९, नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद् कर्मचारी प्रशासन विनियम, २०४९, आर्थिक प्रशासन विनियम, २०४९, परिषद्ले गरेका महत्वपूर्ण निर्णय तथा मार्ग निर्देशन लगायतका नीतिगत व्यवस्थाका आधारमा परिषद्का क्रियाकलापहरू सञ्चालन गर्ने गरिएको छ ।
- ३.१ अन्तरिम संविधानको धारा ३५(६) अनुसार राज्यको नीति अन्तर्गत किसानलाई प्रोत्साहित गरी कृषि क्षेत्रमा उत्पादकत्व बढाई कृषिमा आधारित अधिकांश जनताको आर्थिक उन्नति हुने अवस्था श्रृजना गरी कृषिलाई उद्योगको रूपमा विकास गरिने उल्लेख छ ।
- ३.२ तेह्रौं योजनामा देशका कुल गार्हस्थ उत्पादनको एक तिहाइभन्दा बढी कृषि क्षेत्रबाट प्राप्त हुने र करिब दुई तिहाई जनसंख्या रोजगारी र जीविकाका लागि यस क्षेत्रमा निर्भर रहेको अवस्थालाई उल्लेख गर्दै देशको भौगोलिक परिवेश, उपलब्ध कृषि शिक्षा, अनुसन्धान, उन्नत बीउबिजन र प्रविधि, स्रोत साधन, कृषि उद्यमी युवा तथा कृषकको चाहना, तुलनात्मक लाभ र राष्ट्रिय आवश्यकता तथा नेपालले अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा गरेका सन्धी, सम्झौता, प्रतिवद्धता, सहस्राब्दी विकास लक्ष्यहरू, राष्ट्रिय नीतिहरूमा गरेका प्रतिवद्धताहरूलाई मध्यनजर राख्दै कृषि तथा पशुपंक्षीजन्य उत्पादन एवं व्यापारमा प्रतिस्पर्धा, व्यवसायीकरण, यान्त्रिकरण, विविधिकरणमा जोड दिनुका साथै आर्थिक तथा सामाजिक रूपमा पछि परेका वर्गहरूलाई समेत प्राथमिकता दिई सरकारी निजी साभेदारीको अवधारणा अझीकार गर्दै कृषि पेशालाई सम्मानजनक बनाई आय तथा रोजगारी श्रृजना, गरिबी न्यूनीकरण, सुधारात्मक व्यापार सन्तुलन, दिगो र सन्तुलित विकास, खाद्य तथा पोषण सुरक्षा र

आर्थिक रुपान्तरणमा कृषि क्षेत्रको योगदान बढाउने उल्लेख छ । कृषि विकासका सम्बन्धमा तेह्रौं योजनाको दीर्घकालीन सोच र उद्देश्य देहाय बमोजिम छन्:

- खाद्य तथा पोषण सुरक्षाको सुनिश्चितताको लागि निर्वाहमुखी कृषि प्रणालीलाई व्यवसायिक एवं प्रतिस्पर्धी कृषि प्रणालीमा रुपान्तरण गरी दिगो कृषि विकासको माध्यमबाट जीवनस्तरमा सुधार ल्याउने दीर्घकालीन शोच रहेको छ ।
- कृषि तथा पशुपंक्षीजन्य वस्तुको उत्पादन तथा उत्पादकत्व वृद्धि गर्ने, कृषि तथा पशुपंक्षीजन्य उत्पादनलाई प्रतिस्पर्धी र व्यावसायिक बनाउने, वातावरण मैत्री एवं जलवायु परिवर्तनको असर न्यूनीकरणका लागि कृषि प्रविधिहरूको विकास र विस्तार गर्ने तथा कृषि जैविक विविधताको संरक्षण, संवर्द्धन एवं सदुपयोग गर्ने उद्देश्य रहेको छ ।

यी उद्देश्य परिपूर्ति गर्न महत्वपूर्ण रणनीति एवं कार्यनीति देहाय अनुसार छन्:

- कृषिजन्य जैविक विविधताको संरक्षण संवर्द्धन तथा सदुपयोग गर्दै जलवायु परिवर्तनका असर न्यूनीकरण गर्न अनुसन्धानमा आधारित वातावरणमैत्री कृषि प्रविधिहरूको विकास एवं विस्तार गर्ने,
- अनुसन्धानबाट विकास भएका प्रविधिहरूको विस्तारमा कृषि क्षेत्रमा कार्यरत सम्पूर्ण सरकारी तथा गैर सरकारी संस्थाबीच अन्तरनिकाय समन्वय र सहकार्य कायम गर्दै कार्यान्वयन पक्षलाई नतिजा उन्मुख बनाउने,
- तुलनात्मक लाभका आधारमा उच्च उत्पादन सम्भाव्य कृषि उपजहरूको छनौट एवं उत्पादन वृद्धिमा जोड दिई त्यस्ता वस्तुहरूको वौद्धिक अधिकार सुरक्षित गरी प्रतिस्पर्धी बनाइने,
- कृषि अनुसन्धान तथा विकाससंग सम्बन्धित प्रयोगशालाहरूलाई सुदृढीकरण गरिने,
- स्वदेशी ज्ञान र अनुवांशिक/प्राकृतिक स्रोतको संरक्षण र सदुपयोग गर्न उपयुक्त प्रविधि तथा पूर्वाधारको विकास गरिने,
- कृषि क्षेत्रको आवश्यकता अनुसार आधारभूत, व्यावहारिक र अनुशरणीय अध्ययन अनुसन्धान कार्यलाई प्राथमिकताका साथ अघि बढाइने,
- कृषि अनुसन्धान कार्यक्रमहरूलाई विश्व व्यापार संगठन एवं क्षेत्रीय स्तरका व्यापार सम्झौताहरूबाट प्राप्त अवसरको अधिकतम लाभ लिनेतर्फ उन्मुख गरिने,
- नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद् र मातहतका अनुसन्धान केन्द्रहरूबाट सिफारिस भएका नतिजाका आधारमा स्थानीय स्तरमा कृषि प्रसारका कार्यक्रमहरू समन्वयात्मक रूपमा सञ्चालन गरिने,
- कृषि अनुसन्धान, शिक्षा र प्रसारबीच प्रभावकारी समन्वयको व्यवस्था गरिने,

३.३ बजेट वक्तव्य २०७०।७१ को सोच तथा आधारभूत सिद्धान्तको रूपमा कृषिको व्यवसायीकरण र बजारीकरण, जलस्रोत तथा कृषि, वन र खनिजमा आधारित औद्योगिकीकरण, पर्यटन क्षेत्रको विस्तार, सूचना तथा प्रविधिको प्रयोग र अनुसन्धान एवं विकासमा जोड दिईने उल्लेख छ । कृषिको उत्पादकत्व वृद्धि, व्यवसायीकरण र बजारीकरण बजेटको प्राथमिकतामा परेको छ ।

३.४ विसवर्षे कृषि विकास रणनीति र दशवर्षे खाद्य तथा पोषण सुरक्षा योजना आगामी आर्थिक वर्षदेखि कार्यान्वयनमा ल्याइने तथा कृषि अनुसन्धान कार्यक्रमका लागि रु.१ अर्ब ७५ करोड बजेट व्यवस्थाले कृषि अनुसन्धानबाट कृषि प्रविधिमा सुधार, जलवायु परिवर्तनको प्रतिकूल प्रभाव न्यूनीकरण र स्थानीय उत्पादन सम्भाव्यताको उपयोगमा प्रत्यक्ष योगदान पुग्ने उल्लेख छ । यसैगरी सुर्खेत, दैलेख सहितका १४ जिल्लामा कार्यान्वयन भइरहेको तरकारी उत्पादन पकेट कार्यक्रमलाई विस्तार गरिने उल्लेख छ ।

३.५ परिषद्को रणनीतिक योजनाहरू देहायबमोजिम रहेका छन्:

- सेवाग्राहीको मागमा आधारित उपयुक्त प्रविधिको विकास र वितरण,
- कृषि नीति, व्यापार, बजार, सामाजिक आर्थिक पक्षमा अध्ययन अनुसन्धान गर्ने र प्राप्त नतिजालाई विस्तार गर्ने,
- कृषि अनुसन्धानको प्रभाव विस्तार गर्ने, समन्वय र सञ्जाललाई बढावा दिने,
- अनिवार्य सेवाहरू प्रभावकारी रूपमा प्रदान गर्ने,
- परिषद्को कार्यक्षमतामा अभिवृद्धि गर्ने,

४. **कानुनी व्यवस्था** – कृषि क्षेत्रका समस्याहरूको अध्ययन तथा अनुसन्धान गरी समस्या समाधानका उपाय पत्ता लगाई सर्वसाधारण जनताको आर्थिक स्तर वृद्धि गर्न नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद् ऐन, २०४८ को व्यवस्था भएको छ । कार्य सरलताको निमित्त नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद् कार्यसञ्चालन विनियम, २०४९, कर्मचारी प्रशासन विनियम, २०४९, आर्थिक प्रशासन विनियम, २०४९ को व्यवस्था छ । २०५४ श्रावण १ गतेदेखि परिषद् र अन्तर्गतका कार्यालयहरूले व्यावसायिक लेखाप्रणाली निर्देशिका, २०५४ अनुसार व्यवसायिक लेखाप्रणालीमा हिसाब राख्ने व्यवस्था भएको छ । परिषद्का निर्णय एवं मार्गनिर्देशन समेतबाट परिषद्को काम सञ्चालन भएको छ । विनियमको कार्यान्वयनको लागि समितिले दिग्दर्शन बनाई लागू गर्नसक्ने व्यवस्था छ । विनियममा लेखिए बाहेकका कुरामा नेपाल सरकारको सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ तथा नियमावली, २०६४, आर्थिक कार्यविधि ऐन, २०५५ तथा नियमावली, २०६४ बमोजिम हुने आर्थिक प्रशासन विनियममा व्यवस्था भएको छ । यसको साथै आयकर ऐन, २०५८ तथा नियमावली, २०५९ अनुसार अग्रिम कर कट्टा गर्नुपर्ने मूल्य अभिवृद्धि कर ऐन, २०५२ तथा नियमावली, २०५३ अनुसार दर्ता भएको आपूर्तक/सेवा प्रदायकसँग कारोबार गर्ने आदि कानुनी व्यवस्थाको पालना हुने गरी कार्यक्रम सञ्चालन हुनेगर्दछ ।

५. **उद्देश्य एवं लक्ष्य** – कृषि क्षेत्रका समस्या पहिल्याई निराकरणका उपाय पत्ता लगाउने प्रयोजनार्थ उच्चस्तरीय अध्ययन अनुसन्धान गर्न स्थापित यो परिषद्को उद्देश्य देहाय बमोजिम रहेको छ:

- कृषि सम्बन्धी उच्चस्तरीय अध्ययन तथा अनुसन्धान गर्ने गराउने,
- कृषि उत्पादन वा गुणस्तर बढाउनको लागि कृषि क्षेत्रका समस्याहरूको निराकरणका उपायहरू पत्ता लगाई आवश्यक प्रविधि, ज्ञान तथा सीपहरूको खोजपूर्ण अध्ययन गर्ने,
- राष्ट्रिय कृषि नीतिको तर्जुमाको लागि नेपाल सरकारलाई आवश्यक सहयोग पुऱ्याउने,

६. **वित्तीय स्थिति** – कार्यमूलक लेखापरीक्षणको लागि छनौट गरेका २ कृषि अनुसन्धान केन्द्रको विगत ३ वर्षको निकास, खर्च र बाँकीको विवरण देहाय अनुसार छ:

(रु.हजारमा)

विवरण	कृषि अनुसन्धान केन्द्र, सुर्खेत			कृषि अनुसन्धान केन्द्र, दैलेख		
	२०६८/६९	२०६९/७०	२०७०/७१	२०६८/६९	२०६९/७०	२०७०/७१
निकास	२३९९९	९२२६८	३२५४६	९८६९२	९९९५	३००९९
खर्च	२९५७०	९२२२८	२७३९६	९७५६८	९९०५	२६८५७
बाँकी	९५४९	४०	५९५०	९०४४	९०	३२३४

लेखापरीक्षणको उद्देश्य, क्षेत्र एवं पद्धति

७. **उद्देश्य** – कृषि अनुसन्धान परिषद् अन्तर्गतका कृषि अनुसन्धान केन्द्र सुर्खेत र कृषि अनुसन्धान केन्द्र (वागवानी) दैलेखबाट भएका कृषि अनुसन्धान र प्रसार कार्यक्रम कार्यान्वयनको मितव्ययिता र कार्यदक्षता पक्षको मूल्याङ्कन तथा विश्लेषण गरी सुझावसहितको प्रतिवेदन दिनु लेखापरीक्षणको मुख्य उद्देश्य हो । अन्य उद्देश्यहरू देहायबमोजिम छन्:

- अनुसन्धान प्रस्ताव छनौट र स्वीकृति उद्देश्यमूलक भए नभएको मूल्याङ्कन गर्ने,

- कार्यक्रम सञ्चालन व्यवस्थापन दक्षतापूर्वक गरे नगरेको मूल्याङ्कन गर्ने,
 - अनुसन्धान नतिजा सिफारिस तथा कार्यान्वयन अवस्थाको मूल्याङ्कन गर्ने,
 - संगठन तथा जनशक्ति व्यवस्थापन उचित तरिकाले गरे नगरेको मूल्याङ्कन गर्ने,
 - भौतिक सम्पत्तिको व्यवस्थापन उद्देश्यमूलक तवरले गरिएको छ, छैन मूल्याङ्कन गर्ने,
८. **क्षेत्र** – लेखापरीक्षणको उद्देश्य प्राप्तिका लागि अनुसन्धान केन्द्रहरूको मुख्यतया २०६८।६९ देखि २०७०।७१ सम्मको अवधिमा सञ्चालित कार्यक्रमहरू, बजेट तथा खर्चको अवस्था, प्रगति प्रतिवेदन, आयोजना स्थलको व्यवस्थापन, विकास तथा प्रसार लगायतका पक्षहरू र क्रियाकलापको अध्ययन र मूल्याङ्कन गरिएको छ । अध्ययनका लागि कृषि अनुसन्धान केन्द्र सुर्खेत तथा दैलेख जिल्लालाई लेखापरीक्षणको क्षेत्रमा समावेश गरिएको छ ।
९. **पद्धति** – लेखापरीक्षणका उल्लिखित उद्देश्यहरू प्राप्त गर्नका लागि प्रक्रियामूलक, समस्यामूलक एवं नतिजामूलक पद्धतिको अवलम्बन गरिएको छ । अनुसन्धान केन्द्रसम्बन्धी नीतिगत एवं कानुनी व्यवस्था, कार्यसञ्चालन प्रक्रिया, वार्षिक कार्यक्रम, प्रगति प्रतिवेदन परीक्षण तथा मूल्याङ्कन, आवश्यक तथ्याङ्क, सूचना एवं जानकारी सङ्कलन, अभिलेख तथा कागजातको परीक्षण विश्लेषण गरिएको छ ।
- सञ्चालित कार्यहरूको जोखिम निर्धारण विवरणको विश्लेषण गरी देखिएका जोखिम क्षेत्र एवं तात्विक महत्वका विषयहरूलाई थप पुष्ट्याई प्राप्त गर्न प्रश्नावली एवं विवरणबाट जानकारी लिएको, भौतिक निरीक्षण अनुगमन तथा सम्बद्ध जिल्ला स्थित कृषि विकास कार्यालयहरू, कृषि बीउबिजन बिक्री वितरणसँग सम्बद्ध व्यक्ति एवं निकायहरूसँग विचार विमर्श, छलफल, प्रश्नावली मार्फत प्राप्त सूचनाको मूल्याङ्कन विश्लेषण गरिएको छ ।
१०. **सीमितता** – कार्यमूलक लेखापरीक्षणको सिलसिलामा प्राप्त सूचना, अभिलेख, विवरणको आधारमा प्रतिवेदन तयार गरिएको छ । विषय विज्ञता, सूचना, विवरणको विश्लेषण, समयसीमा आदि यस लेखापरीक्षणका सीमितता रहेका छन् ।

लेखापरीक्षणबाट देखिएका व्यहोरा

- **सकारात्मक पक्ष** – कृषि अनुसन्धान परिषद् र यस अन्तर्गतका अनुसन्धान केन्द्रहरूको संगठन संरचना रहेको, अनुसन्धान केन्द्रहरूको आफ्नै भौतिक संरचना, जमिन, भवन, ल्याबहरू, सिँचाइ उपकरण, खनजोतका साधनहरू रहेको, कार्यक्रम सञ्चालनका समग्र काममा दक्ष कृषि विज्ञद्वारा अनुगमन हुने गरेको, कृषि अनुसन्धान कार्यालयबाट अनुसन्धान गरिएका बीउबिजन खरिद गर्ने धारणामा वृद्धि हुँदै गएको आदि सकारात्मक पक्षको रूपमा रहेको पाइन्छ ।
 - **समस्या तथा चुनौती** – दक्ष प्राविधिज्ञहरूलाई अनुसन्धानमा उपयोग गर्ने, दरबन्दी अनुसारको पदपूर्ति गर्ने, अनुसन्धान केन्द्रहरूलाई विशेष प्रकारका बाली, बीउहरूको अनुसन्धान, स्रोत साधन केन्द्रित गर्ने, प्रचार प्रसारलाई व्यापकता दिनुपर्ने, अनुसन्धान कार्यमा वैज्ञानिकता ल्याउनुपर्ने आदि चुनौतीको रूपमा रहेका छन् भने अध्ययन अनुसन्धान गरिएका विषयका नतिजाको प्रचार प्रसार तत्काल र व्यापक हुन नसकेको, उत्पादकत्व वृद्धि, व्यवसायिकतामा वृद्धि गरी कृषि पेशा प्रति आम कृषकलाई अभिप्रेरित गराउन नसकेको, कार्यक्रममा समन्वय र सहयोगको अवस्था कमजोर रहेको, स्रोत साधनको अपर्याप्तता आदि समस्याको रूपमा रहेको पाइन्छ ।
 - **सुधारका क्षेत्रहरू**
११. **अनुसन्धान प्रस्ताव र कार्यक्रम** – अनुसन्धान केन्द्र दैलेख र सुर्खेतले विगत ३ वर्षमा १० र ८ प्रस्ताव स्वीकृत गरी क्रमशः रु.९५ लाख ७४ हजार र रु.१ करोड ६५ लाख १४ हजार खर्च गरेका छन् । अनुसन्धान कार्यको स्वीकृति गर्दा कार्यालयबाट प्रस्ताव तयार गरेर केन्द्रीय कार्यालयमा पठाइने, केन्द्रका विषय विशेषज्ञहरू भएको प्यानलबाट थपघट, हेरफेर हुनसक्ने र कुनै कमेन्ट भए पुनः कार्यालयको सिफारिस/राय लिई स्वीकृति हुने व्यवस्था छ । कृषक तालिम, भ्रमण, गोष्ठीमा व्यक्त विचारद्वारा कृषकको

सुभावा अनुसार अनुसन्धान गरी बीउ विजन सिफारिस गर्ने गरेको समेत छ । अनुसन्धान केन्द्रहरूले गर्ने कार्यक्रम केन्द्रबाट स्वीकृत गरी बजेट विनियोजन भएअनुसार कार्यान्वयन गर्ने गराउने गरेको अवस्था देखिन्छ । तर कुन अनुसन्धान केन्द्रले के काम गर्ने भन्ने शुरुमै निश्चित नहुने, सम्बन्धित केन्द्रमा रहेका प्राविधिक अधिकृत तथा वैज्ञानिक कर्मचारीहरूको रुची र चाहनाअनुरूप परियोजना निर्माण हुने र सामान्य परिमार्जन गरी स्वीकृत हुँदै आएका छन् र कर्मचारी सरुवा भई जाँदा ती परियोजनाहरू कमजोर हुने परिस्थिति छ । अनुसन्धानको लागि छनौटका विषय दैलेखले बहुवर्षीय योजनाअनुसार तय गरेको र सुर्खेतले नगरेको जवाफ दिएको छ । बहुवर्षीय योजनाअनुसार अध्ययन अनुसन्धान गरिनुपर्दछ ।

- ११.१ सुर्खेत केन्द्रमा राजमासिमीमा उपयुक्त मलखादको मात्रा पत्ता लगाउने र मकैसँग उपयुक्त मिश्रित खेतीको अध्ययन गर्ने परियोजना २०६१।७० मा छनौट भई सञ्चालनमा आएको एक वर्षमा परियोजना नेता (प्रोजेक्ट लिडर) वैज्ञानिक दैलेख सरुवा हुनु भएपछि यसको लागि क्रमशः रु.७० हजार र रु.१ लाख २० हजार खर्च भइसकेपछि कार्यक्रमले निरन्तरता पाउन सकेन । दैलेखमा फूलमा विद्यावारिधी (PhD) गर्नु भएका हालका केन्द्र प्रमुख आएपछि फूलको विशेष प्रकारको अनुसन्धान समेत शुरु भैरहेको पाइयो ।
- ११.२ दैलेखमा विगत ३ वर्षमा छनौट भएका र स्वीकृत गरिएका अनुसन्धानका विषयहरूमा बाली तथा बागवानी उत्पादन व्यवस्थापन, आनुवांशिक स्रोत व्यवस्थापन, प्रजनन, मूल बीउ, बहुस्थल परीक्षणहरू, पाखोबारीमा लगाइने धानको जातीय विकास थिए । छनौट भएकामध्ये अनुसन्धान गर्न नसकिएका विषयहरू र कारण निम्न छन्:

विषयहरू	कारणहरू
● दैलेख जिल्लाका मुख्य सुन्तला जातमा गिनिड रोग प्रकोप नमुना विश्लेषण	● परिषद्को चासो कम र रु.७५ हजार बजेट व्यवस्था नभएको
● निरोगी सुन्तला जातका बोटहरू हुर्काउने र नर्सरी स्क्रीन हाउसको स्थापना	● परिषद्बाट रु.१५ लाखको बजेट व्यवस्था नभएको
● उत्कृष्ट जीनोटाइपका दाँते ओखरको सर्वे र छनौट गर्ने	● बजेट रु.१ लाख ५० हजार लाग्नेमा रु.७५ हजारमात्र व्यवस्था भएको

देशव्यापी रूपमा कृषि अनुसन्धान परिषद्ले यस अन्तर्गतका कुन निकायबाट कस्ता प्रकारका बीउ विजनको कति मात्रामा अनुसन्धान, उत्पादन गर्ने भन्ने तय गरी कार्यक्रम स्वीकृत गरी सो केन्द्रमा सोही आधारमा जनशक्ति व्यवस्थापन हुनुपर्नेमा मौजुदा जनशक्तिको रुची र क्रियाशीलताको आधारमा केन्द्रका कार्यक्रम प्रभावित हुनु उपयुक्त होइन ।

१२. **कार्यक्रम सञ्चालन** – कार्यक्रम सञ्चालन सम्बन्धमा देखिएका व्यहोरा देहायबमोजिम छन्:
- १२.१ दैलेख केन्द्रसँग ११.०९ हेक्टर आफ्नो र १.५ हेक्टर भाडामा लिएको जग्गामध्ये भवन, करेसा, कम्पाउण्ड, बाटो, पखेरा कटाई यथार्थ बीउविजन उत्पादन र परीक्षण कार्यको निमित्त ८ हेक्टर जमिन रहेको र सोको ६० प्रतिशत बीउविजन उत्पादनमा र ४० प्रतिशत परीक्षणतर्फ प्रयोग भएको अवस्था छ । ३५ प्रकारका बीउविजन उत्पादन भएको र १० प्रकारका बीउविजन परीक्षण कार्यक्रम सञ्चालन भएको छ । क्षेत्रभित्रका जिल्लाहरूका विभिन्न स्थानमा थप ६३.५ हेक्टर जग्गा समुदायमा आधारित बीउ उत्पादन कार्यक्रम (मकै) को लागि प्रयोग भएको छ । यस जिल्लाको मुख्य बाली मकै, गहुँ र धानको मूल बीउमध्ये किसानको माग अनुसार मकै ४० क्विन्टल (२ हेक्टर), गहुँ ३० क्विन्टल (२ हेक्टर) र धान ५ क्विन्टल (०.२५ हेक्टर) उत्पादन गर्न नपुग रहेको आकलन गरेको छ । मकै र गहुँ समान जग्गामा लगाउन सकिने हुँदा ५० रोपनी जग्गा माग अनुसार नपुग्ने आकलन गरेको छ । सुर्खेत केन्द्रले किसानका मागको आकलन गरेको छैन भने के कति परीक्षण र उत्पादनमा के कति हिस्सा जग्गा प्रयोग भएको छ भन्ने पनि तथ्याङ्क राखेको छैन ।
- १२.२ दैलेख केन्द्रको उत्पादित बीउमध्ये दैलेख, अछाम र कालीकोटमा कृषि विकास कार्यालय, जिल्ला विकास समिति र गैरसरकारी संस्थामार्फत विगत ३ वर्षको विवरणअनुसार कालीकोटमा २०६८।६९ मा कुनै बीउ उपलब्ध नभएको, २०६९।७० मा १५० केजी मकै र १,८०० केजी गहुँ तथा २०७०।७१ मा ४०० केजी

- धानको बीउ उपयोग भएको छ । त्यस्तै अछाममा २०६८/६९ मा ३०० केजी धान र २०७०/७१ मा १०० केजी धान र ६०० केजी गहुँको बीउ उपयोग भएको देखिन्छ । दैलेखमा बाह्य बिक्री बीउसमेत २०६८/६९ मा मकै १ हजार ३९ केजी, धान ७४१ केजी र गहुँ ४४६ केजी तथा २०६९/७० मा मकै १ हजार ४२६ केजी, धान १ हजार २६ केजी र गहुँ २७७ केजी उपयोग भएको छ भने २०७०/७१ मा मकै २५७ केजी, धान ८७१ केजी र गहुँ २ हजार २५० केजी बीउ उपयोग भएको छ । दैलेख जिल्लामा मकैको बीउ घट्दो, धान बढ्दै गएको र गहुँको बीउ उपयोग बढ्ने तथा घट्ने दुवै अवस्था छ । यसरी उपयोग भएको बीउबाट उत्पादनमा परेको प्रभावको मूल्याङ्कन तथा अभिलेख राखेको पाइएन ।
- १२.३ सुर्खेत केन्द्रले आफ्नो उत्पादन आम्दानीको रूपमा व्यवस्थित अभिलेख राख्ने गरेको छैन । यसको अलावा आफ्नो आम्दानीमध्ये केन्द्रले पुनः उत्पादनको लागि आफ्नो उत्पादनबाटै आन्तरिक रूपमा खपत गर्ने गरी भएका र बाह्य रूपमा बिक्री गरिएका बीउबिजनको मूल्यसहितको अभिलेख राखेको छैन । ज्यामी ज्यालामा रु.२७ लाख ५७ हजार खर्च भएको छ । तर कुन कार्यक्रममा कति भन्ने खुल्न सक्दैन । अनुसन्धान र बीउ उत्पादन कार्यक्रम पिच्छेको मल, बीउ, श्रमिक आदिको अभिलेख नराखिएबाट अनुसन्धान कार्यको दक्षता, मितव्ययिता पक्षको मूल्याङ्कन गर्न सकिने अवस्था छैन ।
- १२.४ जिल्ला कृषि विकास कार्यालय, दैलेखको २०६९/७० को तथ्याङ्कअनुसार दैलेख जिल्लाको कुल खेतीयोग्य जमिन ४३ हजार १२१ हेक्टरको ८० प्रतिशत अर्थात् ३४ हजार ४९७ हेक्टरमा खेती भएको र यो अङ्क २०६८/६९ मा समेत समान रहेको छ । तर कृषक परिवार संख्या २०६८/६९ मा ५१ हजार ९५२ रहेकोमा २०६९/७० मा ४८ हजार ९१९ रहेको पाइयो । उक्त कृषकहरूको वार्षिक उत्पादन तथा उत्पादकत्वमा भएको वृद्धि तथा कृषि अनुसन्धानको सहयोग एवं सिफारिसको योगदान र प्रभाव देखिने अभिलेख राखेको पाइएन ।
- १२.५ अनुसन्धान कार्यान्वयनमा सहयोगी निकायहरूमा कृषि कार्यालयहरूसंगको सहयोग, सहकार्य र समन्वयको सम्बन्धमा केन्द्रले गर्ने बाह्य अनुसन्धानमा सहकार्य र समन्वय नहुने, नतिजा अवलम्बनमा पनि तत्परता कम देखिएको सुर्खेत केन्द्रले जनाएको छ भने दैलेखले कार्यक्षेत्रभित्रका जिल्ला कृषि विकास कार्यालयहरूसंग सहयोग, सहकार्य र समन्वयको अवस्था फितलो रहेको र नतिजा अवलम्बनमा गैरसरकारी संस्थाहरूको तुलनामा कम तत्परता देखिएको जनाएको छ ।
- १२.६ सुर्खेत केन्द्रको कार्यक्षेत्रभित्र उच्च मूल्य कृषि वस्तु विकास आयोजना, वीरेन्द्रनगरले अदुवा, बेसार, तरकारी बीउ उत्पादनमा समन्वय गरेको, कृषि तथा खाद्य सुरक्षा परियोजनाका ४ संभागमध्येको पहिलो प्रविधि विकास र अनुकूलन (Technology Development and Adaptation) को जिम्मेवारी परिषद्को रहेकोमा केन्द्रलाई केही बजेटसमेत प्राप्त भई धान, गहुँ, मकै तथा आलुको स्रोत बीउ १२.९ टन उत्पादन गरेको पाइयो । त्यस्तै पहाडी मकै अनुसन्धान परियोजनाबाट केही बजेट प्राप्त भई कमाण्ड जिल्लाहरूमा मकैको प्रजनन तथा मूल बीउ उत्पादन गरी समुदायमा आधारित मकै बीउ उत्पादन कार्यक्रमलाई स्रोत बीउको आपूर्ति गरेको र प्रचार प्रसार गरेको छ ।
- १२.७ राष्ट्रिय योजना आयोगबाट कार्यक्रम स्वीकृत हुने, अनुसन्धानको लागत र समय सीमा परियोजना स्वीकृत हुँदा नै प्राविधिक समितिले निर्धारण गर्ने र सोहीअनुरूप योजना महाशाखाबाट बजेटको अवस्था हेरी थपघट हुने, स्वीकृत बजेटको परिधिभित्र रही परियोजना तथा क्रियाकलापका अगुवाहरूले कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने गरेका छन् । परिषद्ले अनुसन्धानका लागि प्रतिइकाई लागतको नर्स तयार गरेको छैन । बजेट शीर्षक र सीमाको आधारमा खर्च गर्ने गरेको छ । नर्सको अभावमा यसका अनुसन्धानका क्रियाकलापमा भएका खर्च र प्राप्त उपलब्धि मितव्ययिता पक्ष र कार्यदक्षता पक्षको आकलन गर्न सकिने स्थिति रहेन ।
- १२.८ कार्यक्रमअनुसार अनुसन्धान कार्य गर्नका लागि मल, बीउ, ज्याला तथा अन्य खर्चको नर्स स्वीकृत नभएको तथा कार्यक्रमअनुसारको खर्च अभिलेख राखेको समेत पाइएन ।

१२.९ दुवै केन्द्रहरूमा एनिमल हेल्थ, प्याथोलोजी, माटो विज्ञानलगायतका अध्ययन अनुसन्धान प्रयोगशाला छैन । सो सम्बन्धी दरबन्दी पनि छैन । सुर्खेतमा धेरै पहिले माटो प्रयोगशाला सञ्चालित रहेकोमा हाल बेचालु छ । परीक्षणको निमित्त परिषद् अन्तर्गतका खुमलटारस्थित महाशाखाहरूमा भर पर्नुपर्ने अवस्था रहेको छ ।

अतः केन्द्रको कार्यक्षेत्रभित्र रहेका जिल्लाहरूको लागि आवश्यक पर्ने उन्नत जातको बीउको विवरण सकलन गर्ने, अनुसन्धानबाट उपयुक्त भएका बीउको प्रसार गर्ने, किसानलाई सहजरूपमा बीउ उपलब्ध हुनसक्ने स्थानमा सरल र सहज पहुँचको व्यवस्था मिलाउने, उन्नत प्रविधिको प्रचार प्रसार गर्ने, किसानलाई प्रोत्साहन गर्ने, प्राविधिक सहयोग उपलब्ध गराउने वातावरण तयार गर्ने, उन्नत बीउको उपयोगबाट कृषि उत्पादन र उत्पादकत्वमा परेको प्रभाव मूल्याङ्कन गर्ने र कृषकको समग्र जीवनस्तरमा परेको सकारात्मक प्रभावको अध्ययन मूल्याङ्कन गर्ने व्यवस्था मिलाउनुपर्ने देखिन्छ ।

१३. **अनुसन्धानको प्रसार** – अनुसन्धान प्रसार सम्बन्धमा देखिएका व्यहोरा देहायबमोजिम छन्:

१३.१ नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद्को प्रथम बैठक २०५४।५।२९ मा परिषद्बाट भएको अनुसन्धान र अनुसन्धानबाट प्राप्त प्रविधिलाई प्रचार प्रसारतर्फ राम्रो समन्वयको अभाव देखिएको हुँदा यसतर्फ पनि समयमै ध्यान पुऱ्याउनुपर्ने भन्ने निर्णय भएको थियो । १७ वर्षपछि पनि अनुसन्धान भएको नतिजाको प्रचार प्रसारको अवस्था यथावत् रहेको छ । दैलेख र सुर्खेत केन्द्रले हालसम्म सिफारिस गरेका क्रमशः ४६ र १४ प्रस्तावको कार्यान्वयन स्थिति सम्बन्धमा अभिलेख अद्यावधिक गरेका छैनन् । प्रसारको लागि छुट्टै बजेट व्यवस्था छैन ।

१३.२ विगत ३ वर्षको अनुसन्धानको नतिजा स्वरूप दैलेख जिल्लाले मकैतर्फ देउती, मनकामना-३, पोसिलो-१, रामपुर कम्पोजिट र अरुण-२, धानतर्फ खुमल-४, खुमल-१०, सुख्खा ३, गहुँतर्फ डब्लु के १,२०४, धौलागिरी, मुलामा मिनोअर्ली ४० दिने, रायोतर्फ खुमल चौडा पात, प्याजतर्फ रेड त्रियोल, एग्री पाउण्ड डार्करेड, नासिक रेड, केराउतर्फ सिक्किम लोकल, अर्केल सिंगापुरे, काउलीमा काठमाडौँ स्थानीय र बोडीमा मालेपाटन १ को कार्यान्वयन गर्न उपयुक्त जातहरू भनी बालीका जातहरू सिफारिस गरेको छ । तर ती जातका बीउहरूको उपयोगको अभिलेख केन्द्रमा छैन ।

१३.३ बीउबिजन नियन्त्रण गुणस्तर केन्द्रले राष्ट्रिय बीउबिजनको वालसात २०७१।७२ तयार गर्दा दैलेखमा धानको मूल बीउको लागि आवश्यक ३ हजार १८० मेट्रिकटनमध्ये खुमल १० मा १,३८० मेट्रिकटन बाहेक हर्दिनाथ १ को १ हजार ६२० मेट्रिकटन, सुख्खा २ को १८० मेट्रिकटन सिफारिस गरेको छ । त्यस्तै मकैतर्फ दैलेखको लागि आवश्यक १ हजार ८८० मेट्रिकटनको लागि दैलेखले अनुसन्धान गरेकै जातका मूल बीउहरूको नाम समावेश गरेपनि गाविसको खजुरा र सुर्खेत केन्द्रलाई स्रोत केन्द्र तोकी दैलेख अनुसन्धान केन्द्रको नाम नै समावेश गरेको छैन । दैलेखले अनुसन्धान गरेको जातको बीउ दैलेखकै निमित्त समेत प्रयोगमा आएको छैन । यसबाट प्रसारको अवस्था कमजोर रहेको देखिन्छ ।

१३.४ सुर्खेत जिल्लाले विगत ३ वर्षको अनुसन्धानको निचोडमा मकैतर्फ अरुण-२, रामपुर कम्पोजिट, मनकामना ३, धानतर्फ सुख्खा धान-१,२,३, तोरीतर्फ सुर्खेत स्थानीय तोरी-३, मसुरोतर्फ सितल र सगुन र आलुमा पि.आर. पी.२५८६१.१ जात उपयुक्त ठहऱ्याएको छ । राष्ट्रिय बीउबिजन वासलात पुस्तिका २०७१।७२ मा भने सुर्खेतको लागि धानको मूल बीउ २ हजार ५०० टन आवश्यक पर्नेमा विन्देश्वरी, खुमल-११, राधा ४, तरहरा १, सदासुव १ गरी २ हजार टन सिफारिस बेगरका र सुख्खा १ को ५०० टन मात्र सिफारिसको बीउ परेको छ । त्यस्तै गहुँतर्फ कुनै सिफारिस नभएकोमा कृषि अनुसन्धान केन्द्र सुर्खेतलाई मध्यपश्चिमको सल्यान, रुकुम, जाजरकोट, सुर्खेत, कालीकोट, डोल्पा, रोल्पा जिल्लाको लागि स्रोत केन्द्र तोकेको छ ।

१३.५ तोरीतर्फ सुर्खेत केन्द्रले स्थानीय तोरी-३ सिफारिस गरेको छ, तर सुर्खेत स्रोत केन्द्र तोकिएका जाजरकोट, सुर्खेत, रुकुम, प्युठान जिल्लाका लागि विकास, उन्नति, प्रिती नामका तोरीका जातहरूको लागि अनुसन्धान केन्द्र सुर्खेत स्रोत केन्द्र तोकिएको छ । यसबाट अनुसन्धान गरेको जिल्लाको लागि अनुसन्धान गरिएको जातको बीउको स्रोत केन्द्र रहन सकेको छैन ।

१३.६ मसुरोको बीउतर्फ सुर्खेतले सितल र सगुन उपयुक्त भनी सिफारिस गरेको छ तर स्रोत पुस्तिकामा ती जातका नाम नै उल्लेख भएका छैनन् । सुर्खेतको लागि ३०० टन, दाङ, गाविस, बर्दियामा मसुरोको स्रोत केन्द्र खजुरामा छ तर ती जातको मसुरोको सट्टा खजुरा १,२ आइ.एल.एल.-७७२३, एम भारती जातका मसुरोको नाम उल्लेख छ ।

१३.७ निर्वाहमुखी खेती प्रणालीलाई व्यवसायीकरण गर्दै मुनाफामुखी प्रणालीमा रुपान्तरण गर्ने प्रविधिहरूको विकास र विस्तार गर्ने, खाद्य सुरक्षामा योगदान गर्ने बालीहरूको व्यवहारिक (Applied) र अनुसरणीय (Adoptive) अध्ययन अनुसन्धानलाई अगाडि बढाउने र कृषककै थलोमा बाह्य अनुसन्धानको लागि विभिन्न भूपरिस्थितिकीय क्षेत्र (Eco zone) मा प्रविधिहरूको विकास तथा विस्तार गर्दै कृषि अनुसन्धान र विकाससँग सम्बन्धित सरोकारवालाहरूसँग कार्यगत समन्वय गर्ने गरी आफ्नो Vision/log frame तय गरेका छन् । सुर्खेत जिल्लामा प्रविधि र प्राविधिक सेवा टेवाले गर्दा उन्नत बीउको प्रयोग दर ६० प्रतिशत वृद्धि भएको, जसमा गहुँले ९०, मकैले ५० प्रतिशतसमेत समग्रमा जिल्लाको करिब २०-२५ प्रतिशत क्षेत्र उन्नत जातले ढाकेको सूचना राखेको छ । दैलेखमा भने कार्यक्रम लागू भएको अवधिभर उत्पादकत्व वृद्धि भएपनि कार्यक्रम छोडेपछि उत्पादन र उत्पादकत्वमा ह्रास आएको र दिगो कृषि सम्बन्धी कार्यनीति हुनुपर्ने व्यहोरा औल्याएको छ ।

१३.८ सुर्खेतमा विगत ३ वर्षमा धान, गहुँ, मकै, जौ, कोदो, फापर, तोरी, चना, मसुरो, भटमास, बदाम र आलु बालीमा जातीय परीक्षण गरी चाँडो पाक्ने, कम पानीमा पनि हुने, बढी उत्पादन दिने जात छनौट गर्ने र मकै, गहुँ, राजमासीमीमा उपयुक्त मलखादको मात्रा पत्ता लगाउने, गहुँ तथा मकैसँग मिश्रित खेतीको अध्ययन गर्ने, चना र मसुरोमा छर्ने समय र बीउको मात्राको अध्ययन गर्ने, जलवायु अनुकूलन पाखोवारी खेती पद्धतिको अध्ययन गर्ने आदि विषय थिए । यसको अलावा विगत ३ वर्षमा अन्नबाली (धान, मकै र गहुँ) तोरी, मसुरो र तरकारीको बीउ उत्पादनको स्थिति निम्नानुसार छ:

विवरण (मे.टनमा)	२०६८/६९	२०६९/७०	२०७०/७१	वृद्धि प्रतिशत
अन्न बाली	२९.३४	२६.४७	१७.९६१	-३८.७८
तोरी	०.७७८	१.०६३	१.०९२	४०.३६
मसुरो	१.१८८	१.०	०.५९९	-४९.५८
तरकारीको बीउ	०.१६३	०.२१८	०.२८२	७३.०१
अदुवाको बीउ	-	१.१	०.१८६	-८३.०९

अन्न बाली, मसुरो र अदुवाको बीउ उत्पादनको वृद्धि प्रतिशत घटदो छ ।

१३.९ कृषि विकास मन्त्रालयको बीउबिजन नियन्त्रण केन्द्र हरिहर भवनबाट प्रकाशित राष्ट्रिय बीउबिजन वासलात पुस्तिका २०७१/७२ मा मकैको मूल बीउको माग र स्रोत केन्द्रको उल्लेख गर्दा दैलेखमा १ हजार ८८० किलो, कालीकोटमा ३०० किलो बीउको माग रहेकोमा स्रोत केन्द्रको रूपमा कृषि अनुसन्धान केन्द्र दैलेखको नामसम्म पनि समावेश गरेको छैन । दैलेखले मकैबालीमा गरेको अनुसन्धानको सूचना प्रवाह हुन सकेको पाइएन । उपलब्धि मापनको आधारसमेत रहेन ।

१३.१० दैलेखमा अनुसन्धान गरिएका निम्न केही विषयहरू र फसलको परिमाण निम्नानुसार पाइयो:

विषय	आ.व.	अनुसन्धानमा प्रयुक्त बीउ (केजीमा)	फसल (केजीमा)	अनुपात
मकै	२०६८/६९	६५	३१६३.४	१:४९
	२०६९/७०	६५	४१४२.०	१:६४
	२०७०/७१	६०	२४९२.७०	१:४२
धान	२०६८/६९	११५	२५५५	१:२२
	२०६९/७०	११५	२५४५.२	१:२२
	२०७०/७१	५७	२२६६.८	१:४०
गहुँ	२०६८/६९	२७०	२७३१	१:१०
	२०६९/७०	२७०	२९५९	१:११
	२०७०/७१	४३०	४७८४	१:११

प्रतिकिलो कति प्रयोग हुँदा कति बीउ उत्पादन हुने भन्नेमा वर्षेनी फरक तथ्याङ्क रहेको, उत्पादन लक्ष्य नरहेको कारणबाट बीउ अनुसन्धान उत्पादन कार्यको कार्यक्षमता पक्ष विश्लेषण गर्न सकिएन । सुर्खेतले यस्तो विवरण नै नराखेकोले अनुसन्धान उत्पादनको अवस्था चित्रणसम्म पनि गर्न सकिएन ।

१४. **संगठन र जनशक्ति व्यवस्थापन** – कृषि अनुसन्धानलाई प्रभावकारी बनाउन उपयुक्त संगठन संरचना र जनशक्ति व्यवस्थापन गर्नुपर्दछ ।

१४.१ कृषि अनुसन्धान केन्द्र, दैलेखमा ३३ पद रहेकोमा वरिष्ठ वैज्ञानिक १, वैज्ञानिक ४, वरिष्ठ प्राविधिक अधिकृत ३, जेटिए ४ र प्राविधिक सहायक १ समेत १८ पद रिक्त छन् । अन्न बालीतर्फ कार्यक्रम सञ्चालन गर्न आवश्यक पद समेत रिक्त छ ।

१४.२ अध्ययन अनुसन्धानका लागि हालको सांगठनिक संरचना उचित नभएको, विभिन्न बाली वस्तु कार्यक्रमलाई निर्देशनालयको रूपमा विकास गरेर देश भरिनै खास बाली वस्तु कार्यक्रमले स्थान विशेषको आवश्यकता अनुरूप व्यापक अनुसन्धानको कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्ने, बाली वस्तुसँग सम्बन्धित प्राविधिक अधिकृत वा वैज्ञानिक यकिन गर्नुपर्ने र सुर्खेतलाई कृषि वन अनुसन्धान केन्द्रको रूपमा विकास गर्नुपर्ने, बोका बाखाको अनुसन्धान कार्यक्रमसमेत सञ्चालन गर्नुपर्ने जानकारी प्राप्त भएको छ तापनि व्यवस्थापन सर्भेक्षण (O&M) गराएको देखिएन ।

१४.३ कृषि अनुसन्धान केन्द्र सुर्खेत र दैलेखमा कर्मचारी दरबन्दी क्रमशः ३० र ३३ पद रहेकोमा वैज्ञानिक, प्राविधिक कर्मचारीसमेत क्रमशः ९ र १८ पद रिक्त रहेको अवस्था छ । दैलेखमा अन्न बालीतर्फ प्रशस्त कार्यक्रम रहेर पनि वैज्ञानिक (एस-१) पद १ वर्षदेखि रिक्त रहेको, प्राविधिक अधिकृत (टी-७) एकजना प्याथोलोजिष्ट वर्षौं अन्यत्र काजमा रहेकोले सेवा प्रवाहमा असर परेको जनाए तापनि स्वीकृत कार्यक्रम सञ्चालन गर्नका लागि आवश्यक दरबन्दी यकिन गरी पदपूर्तिको कारबाही चलाएको पाइएन । अतः स्वीकृत कार्यक्रम सञ्चालनका लागि आवश्यक दरबन्दी यकिन गर्ने, पदपूर्ति गर्ने, नयाँ अनुसन्धानका क्षेत्र पहिचान गरी आवश्यक प्राविधिक दरबन्दी स्वीकृत गर्ने तथा व्यवस्थापन परीक्षण गरी जनशक्ति व्यवस्थापन चुस्त बनाउनुपर्दछ ।

१५. **भौतिक सम्पत्ति व्यवस्थापन** – भौतिक सम्पत्ति व्यवस्थापनमा देखिएका व्यहोरा देहायबमोजिम छन्:

१५.१ कृषि अनुसन्धान केन्द्र, सुर्खेतको कुल क्षेत्रफल ३८.५ हेक्टर रहेकोमा कार्यालयका भवन, आवास, बाटो, कुलो समेतले ५.५ हेक्टर, जंगलले ढाकिएको ३ हेक्टर कटाउंदा बाँकी हुने ३० हेक्टरमध्ये करिब १५ हेक्टर जग्गा सेना समायोजन हुनुभन्दा अगाडि छैठौं डिभिजन शिविर व्यवस्थापनको प्रयोजनमा प्रयोग भएकोमा हाल सेना समायोजन भैसकेपछि पनि नेपाली सेनाको नरसिंहदल गुल्म रहेको छ । मन्त्रपरिषद्बाट २०७०।३।१९ मा साबिककै हकदार कृषि अनुसन्धान केन्द्र सुर्खेतलाई नै फिर्ता गर्ने निर्णय गरेको भए तापनि हालसम्म उक्त भवनहरू, जग्गा जमिन फिर्ता भैसकेको छैन । कृषि अनुसन्धान, बीउ उत्पादनको कार्यमा यसबाट असर परेको अवस्था छ ।

१५.२ तीन हेक्टरमा आँप लिच्ची आदि फलफूलका वर्गैचा रहेको

र अर्को ३ हेक्टर वनक्षेत्र रहेकोमा अनुसन्धान केन्द्रले प्रयोजनपरक कार्यमा ती जग्गाहरू प्रयोग गर्न सकेको पाइएन । यस केन्द्रलाई नै कृषि वन अनुसन्धान केन्द्रको रूपमा विकास गर्न तथा बोका बाखाको अनुसन्धान कार्यक्रम समेत समावेश गर्नसके सदुपयोग गर्न सकिने अवस्था देखिन्छ ।

समस्या

- कार्यक्रम सञ्चालन सम्बन्धी नर्स नहुनु
- स्रोत साधन र वैज्ञानिकको प्रवन्ध नहुनु,
- समन्वय संयन्त्र प्रभावकारी नहुनु,
- सिफारिस गरिएका सकारात्मक प्रभावको अनुगमन मूल्यांकन नहुनु ।

सुझाव

- कार्यक्रम सञ्चालनको नर्स तयार हुनुपर्ने,
- स्रोत साधन र वैज्ञानिकको प्रवन्ध गर्नुपर्ने,
- प्रभावकारी समन्वय संयन्त्र हुनुपर्ने,
- अनुसन्धानको नतिजाको प्रचार प्रसार हुनुपर्ने,
- प्रभावकारी अनुगमन मूल्यांकन हुनुपर्ने ।

निष्कर्ष

प्रत्येक अनुसन्धान केन्द्रलाई अवस्थिति समेतको आधारमा कृषि अनुसन्धान परीक्षण तथा बीउ उत्पादन कार्यमा विशिष्टीकरण गरी दीर्घकालीन अनुसन्धान योजना तय गरी उपयुक्त जनशक्ति तथा साधन स्रोतको व्यवस्थापन समेतबाट प्राप्त हुने उपलब्धिको प्रचार प्रसार कार्य व्यवस्थित गराउन आवश्यक देखिएको छ । आफ्नो भूमिको उचित र सार्थक प्रयोग गरी उत्पादित बीउबिजन आफ्नो प्रभाव क्षेत्रमा विस्तार गराउँदै कृषि उत्पादन र उत्पादकत्व वृद्धि गरी जनतालाई व्यवसायिक कृषि पेशातर्फ आकर्षित गरी कृषकको सामाजिक आर्थिक सुधारमा योगदान हुने गरी कृषि अनुसन्धानका कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्दछ ।

उच्च मूल्य कृषि वस्तु विकास आयोजना, सुर्खेत
आयोजना कार्यान्वयन तथा कार्यसम्पादन स्थिति मूल्याङ्कन
कार्यमूलक लेखापरीक्षण प्रतिवेदन-२०७१

परिचय

१. **पृष्ठभूमि** – नेपाल सरकार र कृषि विकासको लागि अन्तर्राष्ट्रिय कोष (IFAD) बीच उच्च मूल्य कृषि वस्तुका मूल्य श्रृङ्खलाको विकासबाट मध्य तथा उच्च पहाडी क्षेत्रका गरिब कृषकहरूमा आर्थिक अवसरको विकास गर्ने, निजी सार्वजनिक साभेदारीमा निजी क्षेत्रको विकासमा सहयोग गर्ने र विकासमा सीमान्तकृत वर्गहरूको समावेशीकरणबाट लैङ्गिक, जातीय भेदभावलाई अन्त्य गर्दै गरिबी न्यूनीकरणमा योगदान पुऱ्याउने उद्देश्य रहेको यो आयोजना नेपाल सरकार र कृषि विकासको लागि अन्तर्राष्ट्रिय कोष (International Funds for Agriculture Development) बीच २०६७ आषाढ २१ (५ जुलाई, २०१०) मा भएको सम्झौताअनुसार २०६७ माघ २३ (६ फेब्रुअरी २०११) देखि सञ्चालनमा छ । सम्झौताअनुसार आयोजना अवधिमा जम्मा १ अर्ब ३३ करोड रुपैयाँ (१८.८७ मिलियन यू.एस. डलर) खर्च गर्ने लक्ष्य लिइएको छ । जसमध्ये नेपाल सरकारको ९.१ प्रतिशत, सहयोगी संस्थाको ३ प्रतिशत, कृषिव्यावसायीको ३.२ प्रतिशत, नेदरल्याण्डस् विकास नियोगको ३.७ प्रतिशत र बाँकी ८१ प्रतिशत कृषि विकासको लागि अन्तर्राष्ट्रिय कोष (IFAD) को हिस्सा रहने छ । कृषि विकासको लागि अन्तर्राष्ट्रिय कोष (IFAD) बाट उपलब्ध हुने सहयोगमध्ये अनुदान र ऋणको अंश ५०/५० प्रतिशत रहेको छ । सम्झौताअनुसार ६.५ वर्षसम्म सञ्चालन हुने यो आयोजना कार्यान्वयन गर्ने मुख्य निकाय नेपाल सरकार, कृषि विकास मन्त्रालय हो भने नेदरल्याण्डस् विकास नियोग र कृषि उद्यम केन्द्र आयोजना कार्यान्वयनका साभेदार संस्थाका रुपमा रहेका छन् ।

प्रमुख कार्यसम्पादन सूचक (KPI)

- उच्च मूल्य श्रृङ्खलाका कृषि वस्तु उत्पादन,
- कृषकको वार्षिक आयमा वृद्धि,
- सामाजिक समावेशीकरण ।

२. **कार्यमूलक लेखापरीक्षणको औचित्य** – यो आयोजना गरिबमुखी मूल्य श्रृङ्खला विकास, कृषकहरूको क्षमता विकास तथा आय स्तरमा वृद्धि गरी गरिबी निवारण गर्ने उद्देश्यसँग सम्बन्धित रहेको तथा मध्य र सुदुरपश्चिमका ७ जिल्लाका कृषकहरूको सरोकारको विषय समेत रहेकाले आयोजना कार्यान्वयन र कार्यसम्पादन स्थिति पक्षको मूल्याङ्कन गर्न आवश्यक देखिएकाले कार्यमूलक लेखापरीक्षणको लागि छनौट गरिएको हो ।

३. **नीतिगत व्यवस्था** – नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ को धारा ३५(६) मा राज्यले किसानलाई प्रोत्साहन गरी कृषि क्षेत्रमा उत्पादकत्व बढाई कृषिमा आधारित अधिकांश जनताको आर्थिक उन्नति हुने अवस्थाको सिर्जना गरी कृषिलाई उद्योगको रुपमा विकास गर्ने नीति रहेको छ । त्यसैगरी दीर्घकालीन कृषि योजना २०५२, राष्ट्रिय कृषि नीति २०६१, कृषि व्यवसाय प्रवर्द्धन नीति २०६३, कृषि जैविक विविधता नीति २०६३, राष्ट्रिय मल नीति २०५८ जस्ता नीतिगत व्यवस्थाहरु रहेका छन् ।

३.१ **रणनीति** – चालु तेह्रौँ योजना २०७०।०७१-२०७२।०७३ ले कृषि उत्पादन तथा उत्पादकत्व वृद्धि गर्ने उद्देश्य सहित निम्नानुसारका प्रमुख रणनीतिहरु तय गरेको छ:

- कृषि तथा पशुपंक्षीजन्य उत्पादनको व्यावसायीकरण र ग्रामिण पूर्वाधारको विकासमार्फत कृषिको उत्पादकत्व बढाई खाद्य सुरक्षा र पोषण आवश्यकताको सुनिश्चित गर्ने,
- कृषि जन्य जैविक विविधताको संरक्षण, संवर्धन र सदुपयोग गर्दै जलवायु परिवर्तनका अनुकूल प्रविधिहरूको विकास र विस्तार गर्ने,
- कृषकहरूलाई कम आयतन तथा उच्च मूल्यका वाली वस्तु उत्पादन गर्न प्रोत्साहन गरी मूल्य अभिवृद्धि हुने प्रशोधनमा आधारित कृषि तथा पशुजन्य उद्योगको विकासमा जोड दिने,
- कृषिलाई सम्मानजनक र आकर्षक पेशाको रुपमा विकास गरी युवा जनशक्तिलाई व्यावसायिक कृषितर्फ आकर्षण गर्ने आदि ।

३.२ **कार्यनीति** – चालु आवधिक योजनाका माथि उल्लिखित रणनीतिहरु प्राप्तिका लागि निम्नानुसारका प्रमुख कार्यनीतिहरु तय गरेको छ ।

- कृषि क्षेत्रको व्यावसायीकरण, गुणस्तर परीक्षण, अनुगमन र नियमनको क्षेत्रमा विकसित र नयाँ प्रविधिको उपयोग गर्न सक्ने कृषक, उद्यमी तथा विज्ञहरुको विकास गर्दै लैजाने,
- गरीबीको रेखामुनि रहेका विपन्न कृषकहरुलाई सुधारिएको गोठेमल, कम्पोष्ट मल, गहुत व्यवस्थापन जस्ता कार्यमा तोकिएअनुसार समूहगत प्रणालीअन्तर्गत निश्चित मापदण्डका आधारमा विशेष सहूलियत र सुविधा उपलब्ध गराइने,
- उत्पादन लागत कम गर्न कृषकहरुलाई उत्पादन सामग्रीहरु, मेसिनरी औजारहरु, इन्धन र ऊर्जाको सहज र सुलभ दरमा उपलब्ध गराउने व्यवस्था गरिने,
- विषादिको सही उपयोग गर्न र यसका नकारात्मक असरबाट बच्न जनचेतनामूलक कार्यक्रम सञ्चालन गरिने,
- विश्वव्यापी जलवायु परिवर्तनलाई कृषिमा अनुकूलन गर्दै कृषि जैविक विविधताको संरक्षण र उपयोगमा वृद्धि गरिने आदि ।

४. **कानुनी व्यवस्था** – नीति कार्यान्वयन तथा आयोजनाको उद्देश्य प्राप्तिसँग आर्थिक कार्यविधि ऐन, २०५५ र नियमावली, २०६४, सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ र नियमावली, २०६४, निजामती सेवा ऐन, २०४९ र नियमावली, २०५०, भ्रमण खर्च नियमावली, २०६४, नेपाल सरकार र दातृ निकाय (International Funds for Agriculture Development) का बीच ५ जुलाई २०१० मा भएको सम्झौता, Project Implementation Manual लगायत अन्य प्रचलित नेपाल कानूनहरुको परिधी भित्र रही आयोजना संचालन भएको छ ।

५. **उद्देश्य एवं लक्ष्य** – न्यून आय भएका तोकिएका क्षेत्रका ग्रामिण भेगका जनता, विशेष गरी महिला तथा सीमान्तकृत समुदायहरुलाई उच्च मूल्य कृषि वस्तु र गैह्र काष्ठ वन पैदावार तथा जडीबुटीजन्य वस्तुहरुको मुल्य श्रृङ्खला र बजारमा पहुँच पुऱ्याएर उच्च आम्दानी तथा रोजगारीका अवसरहरु बढाउनुका साथै बजारको माग र अवसर अनुसार निजी कृषि व्यवसायीहरूसँग सम्झौताको आधारमा व्यवसाय चलाउने क्षमताको अभिवृद्धि गर्नु यस आयोजनाको उद्देश्य रहेको छ । उपर्युक्त उद्देश्य परिपूर्ति गर्दै कार्यक्रम लागू भएका जिल्लामा बसोबास गर्ने जनताहरुको गरिबी तथा जोखिमलाई न्यूनीकरण गर्नु यस आयोजनाको मुख्य लक्ष्य रहेको छ ।

६. **वित्तीय स्थिति** – आयोजनाको विगत ३ वर्षको बजेट र निकास/खर्चको स्थिति निम्नानुसार रहेको छ:

(रु.हजारमा)

आर्थिक वर्ष	बार्षिक बजेट	निकास/ खर्च
२०६८।६९	१९६८३०	८६३१०
२०६९।७०	१५९९३३	११६२२०
२०७०।७१	३७३७८७	१८७९१०
जम्मा	७३०५५०	३९०४४०

लेखापरीक्षणको उद्देश्य, क्षेत्र, पद्धति

७. **उद्देश्य** – आयोजना सञ्चालनको कार्य सम्पादन, व्यवस्थापन तथा स्रोत परिचालनमा मितव्ययीता तथा कार्य दक्षताको मूल्याङ्कन र विश्लेषण गरी सुझाव सहितको प्रतिवेदन जारी गर्नु लेखापरीक्षणको उद्देश्य रहेको छ ।

८. **क्षेत्र** – सुर्खेत जिल्ला स्थित आयोजना व्यवस्थापन कार्यालयको जनशक्ति व्यवस्थापन, स्रोत साधन परिचालनको स्थिति, आयोजना कार्यान्वयन तथा कार्य सम्पादन अवस्थाको विश्लेषण एवं मूल्याङ्कन गरिएको छ । विश्लेषण एव) मूल्याङ्कनको क्रममा विगत ३ आर्थिक वर्षको अवधिमा आयोजनाबाट भएका कार्यहरु, सेवा प्रवाह, कोष परिचालन लगायतका क्रियाकलापहरुलाई लेखापरीक्षणको क्षेत्र भित्र समावेश गरिएको छ ।

९. **पद्धति** – लेखापरीक्षणका क्रममा आयोजनासँग सम्बन्धित नीतिगत तथा कानुनी व्यवस्था, कार्य संचालन प्रक्रिया र कार्यसम्पादन अवस्था, वार्षिक प्रगति प्रतिवेदन, मध्यावधि मूल्याङ्कन प्रतिवेदन आदि अध्ययन गरिएको छ । तात्विक महत्वका विषयहरूमा थप पुष्ट्याई प्राप्त गर्न प्रश्नावली एवं विवरणबाट जानकारी लिइएको, सम्बन्धित पदाधिकारी तथा सरोकारवालासँग छलफल/अन्तरक्रिया गरिनुका साथै कार्यक्रम सञ्चालन भएका ७ जिल्ला मध्ये सुर्खेत, दैलेख र सल्यान जिल्लाका केही स्थानको स्थलगत निरीक्षण/अवलोकन तथा अन्तरक्रिया गरिएको छ । प्राप्त जानकारीको विश्लेषण एवं मूल्याङ्कन गरी लेखापरीक्षणको उल्लिखित उद्देश्यहरू प्राप्त गर्न प्रक्रियामूलक एवं नतिजामूलक पद्धतिको अवलम्बन गरिएको छ ।
१०. **सीमितता** – आयोजनाबाट प्राप्त सूचना तथा विवरणको आधारमा विश्लेषण गरिएको, सीमित समय, नमुना छनौट, स्रोत साधनको अपर्याप्तता जस्ता कुराहरू लेखापरीक्षणको सीमाका रूपमा रहेका छन् ।

लेखापरीक्षणबाट देखिएका व्यहोरा

- **सकारात्मक पक्ष** – आयोजनाबाट प्राप्त विवरण, स्थलगत अनुगमन तथा निरीक्षणका क्रममा देखिएको व्यहोरा अनुसार आयोजनाले ७ मूल्य शृङ्खलाहरूको पहिचान गरी उक्त शृङ्खलामा समावेश वस्तुहरूको उत्पादन र बजारीकरणमा जोड दिएको, कृषकहरूको क्षमता र ज्ञानमा अभिवृद्धि गर्न साक्षरता कार्यक्रमहरू संचालन गरेको, आयोजनाका कार्यक्रमहरूमा समावेशीकरणलाई जोड दिएको, कृषक, कृषि सहकारी तथा निजी फर्महरूलाई अनुदान परिचालन गरेको, गरिवी न्यूनीकरणमा योगदान पुऱ्याउने उद्देश्य सहित संचालित कार्यक्रमले किसानको जिवनस्तरमा सकारात्मक सुधार गरेको पाइयो ।
- **समस्या तथा चुनौती** – आयोजनाको लक्ष्य तथा विनियोजित वार्षिक बजेट अनुसार स्रोत परिचालन गर्न नसक्नु, स्विकृत वार्षिक बजेट र निकास/खर्चको तुलनामा न्यून अनुदान परिचालन, अन्य कार्यमा खर्च, साभेदार संस्थाहरूको कार्यसम्पादन स्थिति अपेक्षित रूपमा प्रभावकारी नदेखिनु, आयोजना सञ्चालनका अवधारणा अनुसारका विभिन्न कोषहरूको स्थापना र परिचालन नहुनु, कार्यक्रम संचालनमा असमानता र दोहोरोपना देखिनु, अन्तरनिकाय समन्वयको अवस्था कमजोर रहनु, कार्यक्रम संचालनमा पारदर्शिता कायम हुन नसक्नु, बजार सूचना प्रणाली र बजारीकरणको अवस्था कमजोर देखिनु आयोजनाका प्रमुख समस्याहरू देखिएका छन् भने ती समस्याहरूको समाधान गर्दै लक्षित उद्देश्य प्राप्त गर्नु चुनौतीको रूपमा रहेका छन् ।

● सुधार गर्नुपर्ने क्षेत्रहरू

१३. **स्रोत परिचालन** – आयोजनाले प्राप्त स्रोत साधनलाई तोकिएको समय सीमा भित्र निर्धारित लक्ष्य प्राप्तिका लागि अधिकतम उपयोग गर्नुपर्दछ । आयोजनाबाट प्राप्त विवरण, प्रगति प्रतिवेदन तथा कागजातहरूको परिक्षण गर्दा आयोजनाको स्रोत परिचालनको अवस्था निम्नानुसार देखियो :

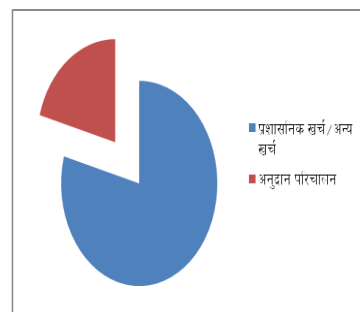
(रु. हजारमा)

सम्भौता बमोजिम कुल रकम	२०७०/७१ सम्म गर्नुपर्ने खर्च	२०७०/७१ सम्म भएको खर्च	हालसम्मको खर्च %
१३३००००	८९०१७३	३४८५८९	३९.१६

प्रस्तुत विवरण अनुसार आयोजनाले २०७०/७१ सम्म आयोजनाको सम्भौता अनुसार कुल बजेट रु.१ अर्ब ३३ करोडमध्ये रु.८९ करोड १ लाख ७३ हजार खर्च गर्नुपर्नेमा जम्मा रु.३४ करोड ८५ लाख ८९ हजार खर्च गरी लक्ष्यको तुलनामा ३९.१६ प्रतिशतमात्र खर्च गरेको छ भने विनियोजित वार्षिक बजेट रु.७३ करोड ५ लाख ५० हजारको तुलनामा ४७.७१ प्रतिशत खर्च गरेको छ ।

उपलब्ध बजेट तथा स्विकृत वार्षिक बजेटको तुलनामा न्यून स्रोत परिचालन भएको अवस्थाले आयोजनाको स्रोत परिचालनमा कमजोर दक्षता (Efficiency) लाई संकेत गर्दछ । जसबाट आयोजनाका कार्यक्रमहरू प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन (Effective Implementation) हुने स्थिति देखिदैन । त्यसैले आयोजनामा उपलब्ध स्रोतको अधिकतम परिचालन र लक्ष्य अनुसार प्रगति हासिल गर्ने दिशामा आयोजनाका काम कारवाहीहरू निर्देशित हुनुपर्दछ ।

१४. **अनुदान परिचालन** – आयोजना सञ्चालन हुने क्षेत्रमा बसोबास गर्ने जनताहरुको गरिबी तथा जोखिमलाई न्यूनीकरण गर्ने प्रमुख लक्ष्यका साथ स्थापित यस आयोजनाले आफ्नो लक्ष्य प्राप्तिका लागि कृषक, कृषक समूह तथा नीजि फर्महरुलाई अनुदान परिचालन गर्ने नीति लिएको छ । कार्यालयबाट प्राप्त विवरण अनुसार अनुदान सहायता परिचालन स्थितिको विश्लेषण गर्दा २०७०।७१ सम्म रु.३४ करोड ८५ लाख ८९ हजार निकासी तथा खर्च भएकोमा रु.७ करोड २३ लाख ३८ हजार (२०.७५ प्रतिशत) मात्र अनुदान परिचालन भएको छ । आयोजनाको मुख्य कार्यमा न्यून रकम परिचालन भई प्रशासनिक खर्च, सवारीसाधन खरिद, अध्ययन तथा तालिम, साभेदार संस्थालाई भुक्तानी लगायतमा खर्च भएको देखिन्छ । यसरी आयोजनाको स्रोत परिचालन लक्षित क्षेत्र भन्दा अन्यत्र केन्द्रित हुँदा यसको मितव्ययिता (Economy) र प्रभावकारिता (Effectiveness) मा प्रतिकूल असर परी लक्षित उद्देश्य प्राप्त गर्न कठिनाई हुने देखिन्छ । त्यसैले आयोजनाका सहायक कार्यहरुमा बढी र मुख्य कार्यमा कम स्रोत परिचालन हुने अवस्था प्रति पुनरावलोकन गरी नीतिगत सुधार गर्नेतर्फ ध्यान दिनुपर्ने देखिन्छ ।

१५. **सेवा प्रवाह** – आयोजना सञ्चालन गर्न दातृ संस्थासँग गरेको सम्झौता अनुरूप तोकिएका क्षेत्रमा समानुपातिक तवरले कार्यक्रम संचालन गरी प्राप्त रकमको अधिकतम उपयोग गरिनुपर्दछ । नेपाल सरकार र दातृ निकाय IFAD बीच जुलाई, २०१० मा भएको आयोजनाको सम्झौता अनुसार जुम्ला, कालीकोट, अछाम, दैलेख, सुर्खेत, सल्यान, जाजरकोट, हुम्ला, मुगु र डोल्पा गरी १० जिल्लामा आयोजनाका कार्यक्रमहरु संचालन गर्ने उल्लेख छ । तर उक्त १० जिल्लामध्ये सडक यातायत नजोडिएको भनी हुम्ला, मुगु र डोल्पा जिल्लामा हालसम्म कार्यक्रम संचालन भएका छैनन् । कार्यक्रम संचालन भएका ७ जिल्लामध्ये समूह सहकारी मार्फत संचालित उप-आयोजनाको संख्या तथा निजहरुसँग सम्झौता भएको अनुदान रकम सम्बन्धी आयोजनाबाट प्राप्त विवरण निम्नानुसार रहेको छ :

सि.नं.	जिल्ला	उप आयोजनाको संख्या	जम्मा उप-आयोजना मध्ये जिल्लागत %	सम्झौता रकम रु.हजारमा	जम्मा रकम मध्ये जिल्लागत %
१	अछाम	१०	५.७१	४९७२	३.४९
२	सुर्खेत	५३	३०.२९	३३९४७	२३.८३
३	दैलेख	२२	१२.५७	१६६७७	११.७१
४	जाजरकोट	३८	२१.७१	२३६२३	१६.५९
५	जुम्ला	९	५.१४	२९५४४	२०.७४
६	कालीकोट	३१	१७.७२	२७००२	१८.९६
७	सल्यान	१२	६.८६	६६७३	४.६८
	जम्मा	१७५	१००.००	१४२४३८	१००.००

उपर्युक्त ७ जिल्ला १७५ उपआयोजनाका लागि रु.१४ करोड २४ लाख ३८ हजार अनुदान सम्झौता भएकोमा सबैभन्दा बढी सुर्खेत जिल्लामा ५३ उप-आयोजनामा रु.३ करोड ३९ लाख ४७ हजार (३०.२९ प्रतिशत) र सबैभन्दा कम अछाम जिल्लामा १० उप-आयोजनामा रु.४९ लाख ७२ हजार (३.४९ प्रतिशत) को अनुदान सम्झौता भएको छ । जसबाट आयोजनाको अनुदान परिचालन कुनै निश्चित जिल्ला र क्षेत्र विशेषमा केन्द्रित भएको देखिन्छ । त्यसैले आयोजनाको प्रभावकारिता (Effectiveness) वृद्धि गर्न र समावेशीकरणको दायरालाई फराकिलो पार्न आफ्नो कार्य क्षेत्र अन्तर्गतका सबै जिल्लाहरुमा स्रोतको न्यायोचित परिचालन र कार्यक्रम संचालनमा ध्यान दिनुपर्दछ ।

१६. **कोष परिचालन** – नेपाल सरकार र दातृ निकाय (IFAD) बीच ५ जुलाई, २०१० मा भएको सम्झौताको Schedule 1- Section II. Implementation Arrangements को बुदाँ नं. ६ मा मूल्य श्रृङ्खला विकासमा सहयोग गर्न किसान, गाँउ विकास समिति, जिल्ला विकास समिति तथा आयोजना समेतको योगदानमा आधारित ३ छुट्टा छुट्टै कोषहरु (Production Inputs Fund, Value Chain Fund & District Spatial Inclusion Fund) निर्माण र परिचालन गर्ने व्यवस्था उल्लेख छ । आयोजनाबाट प्राप्त विवरण अनुसार

उल्लिखित कुनै पनि कोषहरू स्थापना र परिचालन भएको पाइएन । आयोजनाको अवधारण अनुसार कोषहरू स्थापना र परिचालन नहुँदा आयोजनाको लक्षित प्रभावकारिता (Effectiveness) सम्बन्धमा सुनिश्चित हुने अवस्था देखिएन । त्यसैले उक्त आयोजना सम्भौतामा उल्लेख भएका कोषहरूको स्थापना र प्रभावकारी सञ्चालनमा जोड दिनुपर्दछ ।

१७. **कार्यक्रममा समन्वय** – कार्यक्रम सञ्चालन तथा व्यवस्थापन गर्दा एउटै लक्षित समूह, उद्देश्य र कार्यका लागि नेपाल सरकार, दातृ निकाय र गैर-सरकारी संस्थाबाट हुने कार्यक्रम संचालनमा सरोकारवाला निकायसँग आवश्यक समन्वयको व्यवस्था हुनुपर्दछ । आयोजना संचालित जिल्लाहरूमध्ये ६ जिल्लाको प्राप्त विवरणमध्ये आपसी समन्वय विना नेपाल सरकार तथा दातृ निकायबाट संचालन भएका कृषि विकास सम्बन्धी कार्यक्रमहरू निम्नानुसार रहेका छन्:

क्र.स.	जिल्ला	कार्यक्रम संचालन गर्ने मुख्य निकाय	कार्यक्रमको नाम
१	सुर्खेत	नेपाल सरकार	१३ कार्यक्रम
		९ वटा दातृ निकाय	१० कार्यक्रम
२	दैलेख	नेपाल सरकार	११ कार्यक्रम
		७ वटा दातृ निकायहरू	८ कार्यक्रम
३	जाजरकोट	नेपाल सरकार	९ कार्यक्रम
		६ वटा दातृ निकायहरू	७ कार्यक्रम
४	सल्यान	नेपाल सरकार	८ कार्यक्रम
		५ वटा दातृ निकायहरू	७ कार्यक्रम
५	कालीकोट	नेपाल सरकार	७ कार्यक्रम
		५ वटा दातृ निकायहरू	६ कार्यक्रम
६	जुम्ला	नेपाल सरकार	६ कार्यक्रम
		६ वटा दातृ निकायहरू	७ कार्यक्रम

यस तालिकाको विश्लेषण गर्दा सबैभन्दा बढी सुर्खेत जिल्लामा नेपाल सरकारका १३ तथा दातृ निकायबाट ९ गरी जम्मा २३ कार्यक्रम र सबैभन्दा कम जुम्ला तथा कालीकोट जिल्लामा नेपाल सरकार र दातृ निकायका गरी १३/१३ कार्यक्रम सञ्चालन गरेको भएतापनि कार्यक्रम संचालनमा समन्वय रहेको पाइएन । गैर-सरकारी संस्थाबाट समेत विभिन्न कार्यक्रमहरू सञ्चालित भए तापनि त्यसको विवरण प्राप्त हुन सकेन ।

- १७.१ आयोजनाबाट प्राप्त प्रगति प्रतिवेदन अनुसार आयोजना सञ्चालन अवधिको लक्ष्य र २०७०/७१ सम्म भएको प्रगतिको स्थिति देहाय बमोजिम छन् :

क्र.स.	विवरण	लक्ष्य	उपलब्धि	प्रतिशत
१	प्रत्यक्ष लाभान्वित घरधुरी संख्या	१३५००	७२२१	५३.४८
२	महिला सहभागिताको संख्या	५०४००	२०९७४	४१.६
३	दलित तथा जनजातिको संख्या	२१०००	१३१२८	६२.५
४	प्रति घर औसत वार्षिक आम्दानी वृद्धि रु.	३००००.००	१०४६३	३४.८७

- १७.२ यसरी एकै प्रकारका कार्यक्रमहरू बहु-निकायबाट समन्वय बेगर कार्यक्रम संचालन गर्दा दोहोरोपना र सार्वजनिक स्रोत साधनको चुहावट हुने, संचालन खर्चमा वृद्धि हुने, जिम्मेवारी र जवाफदेहीताको स्थिति कमजोर रहने, कार्यक्रमहरूको प्रभावकारिता (Effectiveness) र मितव्ययीता (Economy) मा समेत प्रतिकूल असर पर्ने देखियो । साथै स्थलगत निरीक्षणका क्रममा एउटै व्यक्ति तथा कृषक समूहले बहुनिकायबाट सहयोग लिएको र त्यस्ता तथ्याङ्कहरू समेत ती सबै निकायले प्रयोग गर्ने अवस्था देखियो । जसबाट आयोजनाले पेश गरेको प्रगति प्रतिवेदनको विश्वसनीयता समेत एकिन गर्न सक्ने अवस्था देखिएन । त्यसैले कृषि विकासका लागि दातृ निकायबाट कृषण तथा अनुदान सम्भौता गर्नुपूर्व कृषि विकास सम्बन्धि एकिकृत कार्यक्रम संचालन, अन्तर निकाय समन्वय र कृषि विकासमा दातृ निकायको भूमिका तथा अनुदान र कृषणको प्रयोग सम्बन्धमा स्पष्ट नीतिगत व्यवस्था हुनु पर्ने देखिन्छ ।

१८. **सार्वजनिक लेखापरीक्षण** – आयोजना कार्यान्वयन सम्बन्धी Project Implementatiuon Manual का अनुसार आयोजनाका काम कारवाहीहरूलाई अझ बढी पारदर्शी, उत्तरदायी र स्थानीय तहबाट व्यवस्थापन गर्न सक्ने बनाउन स्थानीयस्तरमा सार्वजनिक लेखापरीक्षण समिति गठन गर्ने र सो मार्फत सार्वजनिक लेखापरीक्षण गरिने व्यवस्था रहेको छ । तर जिल्लाहरूमा सो अनुसार सार्वजनिक लेखापरीक्षण समिति गठन गरी कार्य गरेको पाइएन । जसबाट तोकिएको व्यवस्थाको पालना नभएको तथा स्थानीयस्तरमा संचालित कार्यक्रमको विविध पक्षहरूका बारेमा जानकारी प्राप्त गर्न समेत कठिन हुने देखिन्छ । त्यसैले आयोजनाका क्रियाकलापहरूलाई थप उत्तरदायी र पारदर्शी बनाउन सार्वजनिक लेखापरीक्षणलाई अनिवार्य शर्तको रूपमा लागू गर्न ध्यान दिनुपर्दछ ।

समस्याहरू
● उपलब्ध स्रोतको न्यून परिचालन हुनु ।
● परिचालित स्रोतको तुलनामा अनुदानको अंश न्यून हुनु ।
● साभेदार संस्थाहरूको कार्यसम्पादन स्थिति कमजोर देखिनु ।
● आयोजनाको अवधारणा अनुसार कोषहरूको स्थापना र परिचालन नहुनु ।
● कार्यक्रम संचालनमा अन्तर निकाय समन्वय नहुनु ।

१९. **साभेदार संस्थाहरूको भूमिका** – कृषि विकास मन्त्रालय र नेदरल्याण्डस् विकास नियोग विच २७ अक्टोबर, २०१४ मा भएको सम्झौता तथा आयोजना र कृषि उद्यम केन्द्रबीच २१ जुन २०११ (२९ नोभेम्बर २०१३ को प्रथम परिमार्जन समेत) मा भएको सम्झौता अनुसार नेदरल्याण्डस् विकास नियोग र कृषि उद्यम केन्द्र आयोजना कार्यान्वयन साभेदार संस्थाका रूपमा कार्यरत छन् । यस क्रममा ती संस्थाहरूलाई विगत ३ वर्षमा भएको भुक्तानी र कार्य सम्पादनमा देखिएका समस्याहरू निम्नानुसार रहेका छन्:

१९.१ आयोजनाले विगत ३ वर्षमा नेदरल्याण्डस् विकास नियोग र कृषि उद्यम केन्द्रलाई भुक्तानी गरेको रकमको विवरण निम्नानुसार रहेको छ :

रु.हजारमा

आर्थिक वर्ष	कुल बजेट रु हजारमा	निकास/खर्च	SNV लाई भुक्तानी	AEC लाई भुक्तानी	SNV र AEC को भुक्तानी
२०६८।६९	१९६८३०	८६३१०	३२९९६	४८००	३६९९६
२०६९।७०	१५९९३३	११६२२०	३५१८४	५४२९	४०६१२
२०७०।७१	३७३७८७	१८७९१०	३८८१९	१३३७०	५२१८९
जम्मा	७३०५५०	३९०४४०	१०६१९९	२३५९९	१२९७९७

उपर्युक्त विवरण अनुसार आयोजनाको विगत ३ वर्षको कुल निकास/खर्च रु. ३९ करोड ४ लाख ४० हजार मध्ये SNV लाई रु. १० करोड ६१ लाख ९९ हजार र AEC लाई रु. २ करोड ३५ लाख ९९ हजार गरी जम्मा रु. १२ करोड ९७ लाख ९७ हजार भुक्तानी गरी निकास/खर्चको तुलनामा ३३.२४ प्रतिशत उक्त दुई संस्थाहरूलाई भुक्तानी गरेको छ ।

१९.२ लेखापरीक्षणको क्रममा आयोजना कार्यान्वयनका महत्वपूर्ण अंगका रूपमा रहेका साभेदार संस्थाहरूको काम कारवाहीमा निम्नानुसारका समस्याहरू पाइयो:

साभेदार संस्थाहरूको कार्यसम्पादनमा देखिएको प्रमुख समस्याहरू/कमी-कमजोरीहरू	
नेदरल्याण्डस् विकास नियोग (SNV)	कृषि उद्यम केन्द्र (AEC)
<ul style="list-style-type: none"> ● उ.मू.कृ.व.वि.आ.अन्तर्गत SNV बाट करारमा रहेका कर्मचारीहरू आयोजना व्यवस्थापन कार्यालयमा नियमित उपस्थित नरहने गरेको । ● संस्थाका करार गरिएका कर्मचारीहरू सोही संस्थाको कर्मचारी प्रशासन (जस्तै आइतवार पनि विदा) अनुसार चल्ने हुदाँ फरक कर्मचारी प्रशासनले गर्दा संयुक्त रूपमा हुने कार्यक्रमहरू पूर्णरूपमा प्रभावकारी हुन नसकेको । 	<ul style="list-style-type: none"> ● आयोजना कार्यान्वयनका लागि कृषि उद्यम केन्द्रले विभिन्न विषयका ५ जना अधिकृत कर्मचारीहरूको व्यवस्था गरे तापनि निजहरूको विशेषज्ञता, ज्ञान, सिप र दक्षता प्रति आवश्यक ध्यान नदिएको । ● जिल्ला उद्योग वाणिज्य संघ अन्तर्गत स्थापित Agri-Business Unit हरू संस्थागत रूपमा निकै कमजोर रहेका र उद्देश्य अनुरूप संचालन हुन सक्ने अवस्था नदेखिएको । ● कृषिजन्य व्यावसायको जिल्लागत प्रोफाइल तयार नगरेको ।

<ul style="list-style-type: none"> संस्थाको आर्थिक कार्यक्रम अंग्रेजी वर्ष अनुसार चल्ने हुदा असार मसान्त (जुलाई १६) सम्मको खर्चको संस्थाको अडिटेड वित्तीय विवरण समयमानै नआउने गरेको । 	<ul style="list-style-type: none"> कृषकलाई SMS तथा कृषकमैत्री प्रविधिबाट बजार मूल्य सूचना प्रवाह गर्नुपर्नेमा नगरेकोले सो कार्यको प्रभावकारिता नदेखिएको । स्थलगत निरीक्षणको क्रममा कृषि उपजको मूल्य खुल्ने साइन बोर्डहरू राखिएकोमा तिनिहरू अद्यावधिक नरहेको र कुनै खाली समेत रहेको ।
<ul style="list-style-type: none"> संस्थाको कृषि उद्यम केन्द्र तर्फका कर्मचारीहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने लक्षित कार्यक्रम त्यति प्रभावकारी हुन नसकेको । 	<ul style="list-style-type: none"> उत्पादित कृषि उपजको बजारीकरणमा सहजीकरण गर्ने कार्यको प्रभावकारिता नदेखिएको ।
<ul style="list-style-type: none"> संस्थाको उत्पादनकर्ता र व्यापार व्यवसायी बीच करार सम्भौता अनुसार कृषि व्यवसाय चलाउने कार्यक्रम त्यति प्रभावकारी हुन नसकेको । 	<ul style="list-style-type: none"> भुक्तानी लिएको रकमको पारदर्शिता र वास्तविक खर्च रकम एकिकन गर्ने व्यवस्था नरहेको । आयोजना अवधि भरमा केन्द्रलाई रु.९ करोड ७२ लाख ७९ हजार उपलब्ध हुने सम्भौता रहेता पनि उक्त रकमको कार्यसम्पादन स्थितिसँग कमजोर सम्बन्ध देखिएको ।

१९.३ बुदाँ नं. १९.१ र १९.२ मा देखिएको व्यहोराहरू अनुसार आयोजनाको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि आवश्यक सम्भौता गरी साभेदारका रुपमा रहेका संस्थाहरू नेदरल्याण्डस् विकास नियोग र कृषि उद्यम केन्द्रको कार्य सम्पादन स्थितिमा देखिएका कमजोरीहरूले आयोजनाको प्रभावकारी संचालन र कार्यसम्पादनमा प्रतिकूल असर पर्ने देखिएको छ भने निकास/खर्चको (३३.२४%) ठूलो अंश परिचालन र त्यसको उपलब्धिबीच समेत सकारात्मक सम्बन्ध स्थापित भएको अवस्था देखिएन । त्यसैले आयोजना कार्यान्वयनमा निजहरूको संलग्नता, कार्य र भुक्तानी रकम सम्बन्धमा नीतिगत पुनरावलोकन गरी आयोजना संचालनलाई प्रभावकारी बनाउनुपर्ने देखिन्छ ।

सुझाउ

- उपलब्ध स्रोतको प्रभावकारी परिचालनमा जोड दिने ।
- साभेदार संस्थाहरूको कार्यसम्पादन स्थितिलाई प्रभावकारी बनाउने ।
- आयोजनाको अवधारणा अनुसार कोषहरूको स्थापना र परिचालन गर्ने ।

२०. **बजार सूचना प्रवाह र बजारीकरण** – आयोजनाले आफ्ना लक्षित उद्देश्यहरू प्राप्त गर्न कृषक समूह र उत्पादकहरूले उत्पादन गरेको कृषि उपजको बजारसम्म सहज पहुँच तथा त्यसको मूल्य निर्धारणमा सहयोग पुऱ्याउन कृषकहरूलाई विभिन्न स्थानको भ्रमण गराउने, स्थानीय संचार माध्यमबाट सूचना प्रकाशन तथा प्रसारण गर्ने, निजी क्षेत्रका उद्यमी तथा कृषी उद्यम केन्द्रसँग आवश्यक सम्भौता गरी यस सम्बन्धी कार्य गर्दै आएको छ । तर लेखापरीक्षण, स्थलगत निरीक्षण तथा कृषक समूहसँग छलफलको क्रममा कृषि उपजको मूल्य निर्धारणमा कृषकहरूको न्यून भूमिका रहेको, पर्याप्त संकलन केन्द्रहरू संचालनमा नरहेको, उत्पादित कृषी उपज बजार सम्म पुऱ्याउन ढुवानीको समस्या रहेको, कृषि उद्यम केन्द्रसँग भएको सम्भौता अनुसार कृषि सूचना प्रवाह गर्न राखिएको साइन बोर्डहरू अद्यावधिक नरहेको तथा बजार मूल्य बारे कृषकलाई SMS वा अन्य उपयुक्त माध्यमबाट सूचना प्रवाह गर्ने उल्लेख भएता पनि सो कार्य भएको पाइएन । त्यसैले आयोजनाको उद्देश्य अनुरूप कृषि उपजको बजार सूचना प्रवाह तथा बजारीकरणसँग सम्बन्धित कार्यहरू प्रभावकारी (Effective) रुपमा संचालन भएको देखिएन । अतः आयोजनाले यससँग सम्बन्धित समस्याहरूको सम्बोधन गर्ने तर्फ आवश्यक पहल हुनुपर्ने देखिन्छ ।

कृषि उद्यम केन्द्रबाट रातानडला सुर्खेतमा राखिएको खाली तथा अद्यावधिक नगरिएको कृषि वस्तुहरूको मूल्य विवरण

निष्कर्ष

मध्य पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रको पहाडी तथा हिमाली क्षेत्रमा बसोबास गर्ने जनताहरूको गरिबी तथा जोखिमलाई न्यूनीकरण गर्नु मुख्य लक्ष्य रहेको यस आयोजनाले उपर्युक्त लक्ष्य प्राप्तिका लागि न्यून आय भएका तोकिएका क्षेत्रका ग्रामिण भेगका जनता, विशेष गरी महिला तथा सीमान्तकृत समुदायहरूलाई लक्षित गरी विभिन्न कार्यक्रमहरू संचालन गरिरहेको छ। आयोजनाले मूल्य श्रृंखलामा संलग्न हुने कृषकहरूको वार्षिक आमदानी क्रमशः वृद्धि हुदैँ गएको, कृषकहरूको पहुँच तथा क्षमता अभिवृद्धिका कार्यक्रमहरू संचालन गरेको, दिगो मूल्य श्रृंखला स्थापना र कृषि उपजको बजारीकरणका लागि विभिन्न कार्यहरू गर्दै आएको, समावेशीकरण तथा स्थानीय क्षमता सुदृढ बनाउँदै गरिबी निवारणमा योगदान गर्नेतर्फ आयोजना क्रियाशिल रहेको देखिन्छ। यसको साथै कृषि क्षेत्रमा वैदेशिक ऋण र अनुदान परिचालन सम्बन्धि नीतिगत स्पष्टता कायम गर्ने, प्राप्त वैदेशिक अनुदान तथा ऋण रकमको अधिकतम सदुपयोग गर्ने, अनुदान तथा कोषहरू परिचालनलाई प्रभावकारी बनाउने, आफ्नो कार्य क्षेत्र भित्रका जिल्लाहरूमा स्रोत साधनको न्यायोचित परिचालन गर्ने, कार्यक्रम संचालनमा पर्न सक्ने दोहोरोपनाको अन्त्य गरी अन्तर निकाय समन्वयमा वृद्धि गर्ने, आयोजना संचालनका विविध पक्षहरूमा मितव्ययीता र पारदर्शिता कायम गर्ने, साभेदार संस्थाहरूको आवश्यकता र कार्यसम्पादन स्थितिको पूनःपरिभाषित गर्ने तथा कृषि उपजको बजारीकरण र बजार सूचना प्रणालीमा सुधार गर्नुपर्ने देखिएको छ।

जिल्ला प्रहरी कार्यालय सुनसरी, पर्सा र सुर्खेत
कार्यसम्पादन व्यवस्थाको मूल्याङ्कन
कार्यमूलक लेखापरीक्षणको प्रतिवेदन – २०७१

परिचय

१. **पृष्ठभूमि** – सर्वसाधारणको शान्ति, सुरक्षा र अमनचयन कायम गराउन नेपाल प्रहरी मातहतका निकायहरू परिचालन भएका छन् । प्रहरी ऐन, २०१२ र प्रहरी नियमावली, २०७१ मा भएको व्यवस्था बमोजिम शान्ति सुरक्षा कायम गर्न नेपाल प्रहरी परिचालन भएको छ । शान्ति सुरक्षा कायम गर्ने सन्दर्भमा बढ्दो शहरीकरण र अपराधिक क्रियाकलाप, सशस्त्र द्वन्दबाट परेको असरको भार, स्वास्थ्य, शिक्षा र रोजगारी अन्य कारणबाट हुने बढ्दो बसाइसराइ र विभिन्न आर्थिक एवं राजनीतिक गतिविधि थप चुनौती हुँदै गएको छ । जनसंख्या वृद्धि तथा अपराधिक क्रियाकलापमा भएको परिणाम स्वरूप आफ्नो क्षेत्रभित्र भएको खून, डाँका लगायतका साना ठूला अपराध एवं असाधारण गतिविधिमा वृद्धि तथा शान्ति सुरक्षा कायम गर्न असहज भएको देखिन्छ । अपराध नियन्त्रण तथा अभिलेख एवं निगरानीमा वृद्धि गर्नुपर्ने, जवरजस्ती चोरी, रहजनी, डकैती, खुन, विष खुवाएको, ज्यानसम्बन्धी, जवरजस्ती करणी, आगलागी, गौवध, लागू औषधि, जीउ मास्ने वेच्ने मुद्दाहरूको विवरण राख्ने, प्राकृतिक प्रकोपको अवस्थामा उद्धारका लागि तदारुकता देखाउने साथै क्षेत्रभित्र बसोवास गर्ने जनताको जीउ धनको सुरक्षा कायम गराउन र सरकारी मुद्दासंग सम्बन्धित अपराधको अनुसन्धान तथा तहकिकात सम्बन्धी कार्य सुनसरी, पर्सा र सुर्खेत जिल्ला स्थित विभिन्न तहका प्रहरी निकायहरूले गर्दै आएका छन् ।

प्रमुख कार्य सम्पादन सूचक (KPI)

- शान्ति सुरक्षा कायम राख्ने,
- अपराध नियन्त्रण गर्ने,
- प्राकृतिक प्रकोप तथा दुर्घटनाको अवस्थामा उद्धार गर्ने,
- उजुरी अनुसन्धान तथा तहकिकात गर्ने ।

२. **नीतिगत व्यवस्था** – नेपाल प्रहरीको नियुक्ति र सञ्चालन, अपराध नियन्त्रण, अपराधी पत्ता लगाउने, जनतालाई दुर्घटनाबाट बचाउने, दैवी प्रकोपको अवस्थामा उद्धार कार्य गर्ने, सार्वजनिक सम्पत्तिको सुरक्षा सम्बन्धमा नेपाल सरकारले बाह्रौं र तेह्रौं योजना (२०६७/६८-२०६९/७० र २०७०/७१- २०७२/७३) मा नागरिक तथा व्यक्तिको जीउ, धन, स्वतन्त्रता तथा सार्वजनिक सम्पत्तिको सुरक्षा गर्न सुरक्षा निकायलाई आधुनिक व्यवसायिक तथा साधन स्रोत सम्पन्न बनाउने, सुरक्षा प्रशासनमा विधिको शासनलाई पहिलो प्राथमिकतामा राखि जनतालाई सुशासनको प्रत्याभूति दिने रणनीति तथा सुरक्षा निकायविच समन्वय, प्रहरीलाई जनमैत्री तथा जनतालाई प्रहरी मैत्री बनाउने, सुरक्षा प्रणालीलाई प्रविधिमा आवद्ध गराउने, सुरक्षाका विभिन्न तहमा मानव अधिकार इकाईको स्थापना र विकास, लागू औषधिको अवैध उत्पादन बिक्री वितरण एवं ओसार पसारलाई कडाईका साथ नियन्त्रण गरिने कार्यनीति लिएको छ ।

दण्डहिनताको अन्त्य गर्ने, दण्डहिनता र भ्रष्टाचारप्रति शून्य सहिष्णुताको नीतिलाई अनुसरण गर्दै शान्ति सुरक्षा, अपराध अनुसन्धान र अभियोजन प्रणालीमा सुधार एवं सुदृढीकरण गरी कानुनी शासन र आम नागरिकको शान्तिपूर्वक बाँचन पाउने अधिकार सुनिश्चित गर्ने समष्टिगत नीति लिएको छ । यसैगरी दण्डहिनताको अन्त्य गर्न सुरक्षा निकायको सुदृढीकरण एवं क्षमता विकास गरिने प्रमुख कार्यक्रम रहेको छ । नेपाल सरकारको बजेटको उद्देश्य तथा प्राथमिकतामध्ये आन्तरिक सुरक्षा र शान्ति स्थापनामा आईपर्ने भविष्यका चुनौतीहरूसंग प्रभावकारीरूपमा सामना गर्नसक्ने प्रहरी जनशक्ति निर्माण गरी भ्रष्टाचार र ढिलासुस्तीको अन्त्य, पारदर्शिता र सुशासनको कारबाही अगाडी बढाउँदै सुरक्षा र न्याय प्रशासनलाई सक्षम र प्रभावकारी बनाई जनचाहना र आवश्यकता अनुसार छिटो छरितो सेवा प्रदान गर्ने, शहरीक्षेत्रभित्र अपराधिक घटना घटेको १० मिनेटभित्र घटनास्थलमा प्रहरीको पहुँच पुग्ने, मानव अधिकारको संरक्षण, संवर्द्धन र सम्मान हुने संस्कृतिको विकास गर्ने, सुरक्षाकर्मी र जनताको सहकार्यबाट समाजमा शान्ति सुरक्षाको स्थिति सुदृढ तुल्याई विभिन्न अपराध र अराजकताको नियन्त्रण गर्ने, जनतालाई शान्ति सुरक्षाको प्रत्याभूती दिलाउन प्रशासन र सुरक्षा निकाय लगायतका सबै राज्य संयन्त्रलाई निष्पक्ष र जवाफदेही बनाउन सुरक्षाकर्मीहरूको आचारसंहिता बनाई लागू गर्ने, शान्ति सुरक्षा कायम गर्ने कार्यमा जनसहभागिता सुनिश्चित

गर्न स्थानीयस्तरमा सुरक्षाकर्मी, स्थानीय प्रशासन, राजनीतिक दल र नागरिक समाजका प्रतिनिधिहरु रहेको स्थायी शान्ति समिति गठन गरिने उल्लेख गरिएको छ ।

३. **कानुनी व्यवस्था** – प्रहरी ऐन, २०१२ को दफा ३९ को व्यवस्था अनुरूप नेपाल प्रहरीको काम कर्तव्य र अधिकारलाई व्यवस्थित बनाउन प्रहरीवलको गठन, वर्गीकरण, निरीक्षण, हातहतियार, वासस्थान एवं प्रबन्ध समेतको समुचित व्यवस्था गरी प्रहरीलाई सक्षम र योग्य बनाउनको लागि नियम बनाउन नेपाल सरकारलाई र सो नियम मुताविकको आदेश जारी गर्नु प्रहरी महानिरीक्षकलाई अधिकार दिएको देखिन्छ । आर्थिक कारोबार सञ्चालन गर्नु, अपराध रोकथाम, अनुसन्धान तथा शान्ति सुरक्षा स्थिति बहाल गर्ने सन्दर्भमा देहाय बमोजिमका कानून प्रचलनमा रहेको छन्:

● **आर्थिक प्रशासन सञ्चालन सम्बन्धी**

- क) आर्थिक कार्यविधि ऐन, २०५५ र नियमावली, २०६४ अनुसार बजेट तर्जुमा, निकास, खर्च, अभिलेखाङ्कन गर्ने,
- ख) सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ र नियमावली, २०६४ अनुसार खरिद व्यवस्थापन गर्ने,
- ग) आयकर ऐन, २०५८ र नियमावली, २०५९ अनुसार अग्रिम कर कट्टा गर्नुपर्ने,
- घ) मूल्य अभिवृद्धि कर ऐन, २०५२ र नियमावली, २०५३ अनुसार दर्ता भएका फर्मसँग खरिद गर्ने, मूल्य अभिवृद्धि कर कार्यान्वयन गर्ने,
- ङ) भ्रमण खर्च नियमावली, २०६४ अनुसार दैनिक भ्रमण खर्च भुक्तानी गर्ने,
- च) आर्थिक प्रशासन सम्बन्धी अन्य ऐन नियमहरु अनुसार आर्थिक व्यवस्थापनका कार्यहरु गर्ने,

● **शान्ति सुरक्षा र अमनचयन सम्बन्धी**

- क) स्थानीय प्रशासन ऐन, २०२८ अनुसार शान्ति सुरक्षा कायम गर्ने, हुलदङ्गा नियन्त्रण गर्ने, शान्ति भङ्ग हुन नदिने,
- ख) सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ अनुसार अनुसन्धान, तहकिकात गर्ने मुद्दा दायर गर्ने,
- ग) सार्वजनिक सुरक्षा ऐन, २०४६ अनुसार सामाजिक न्याय, सुरक्षा प्रदान गर्ने,
- घ) सार्वजनिक (अपराध नियन्त्रण) ऐन, २०२८ अनुसार अपराध नियन्त्रण गर्ने,
- ङ) मानव अधिकार आयोग ऐन, २०५४ अनुसार मानवाधिकार संरक्षण, संवर्द्धन र प्रवर्द्धन गर्ने,
- च) मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार नियन्त्रण ऐन, २०६४ अनुसार आपराधिक क्रियाकलाप नियन्त्रण गर्ने,
- छ) हातहतियार तथा खरखजाना ऐन, २०१८ अनुसार हतियार व्यवस्थापन गर्ने, अनुमति प्रदान गर्ने, विस्फोटक पदार्थ ऐन, २०१८ अनुसार विस्फोटक पदार्थको व्यवस्थापन गर्ने,
- ज) मुलुकी ऐन, २०२० अनुसार सामाजिक सुसम्बन्ध कायम गर्ने ।

४. **उद्देश्य तथा लक्ष्य** – आफ्नो क्षेत्रभित्र शान्ति सुरक्षा कायम गर्नु, अपराध रोकथाम र नियन्त्रण गर्नु, विभिन्न किसिमका अपराधको सूचना र तथ्याङ्क सङ्कलन गर्नु, हुलदङ्गा नियन्त्रण गर्नु, अपराधको अनुसन्धान तथा तहकिकात गरी दोषी विरुद्ध मुद्दा दायर गर्नु गराउनु, ट्राफिक व्यवस्थापन गर्नु, दैवी प्रकोपको व्यवस्थापन गर्नु, नागरिकका समस्या प्रति प्रहरीलाई जवाफदेही बनाउनु, थुनुवा व्यवस्थापन गर्नु प्रहरी निकायहरुको उद्देश्य तथा लक्ष्य रहेको छ ।

५. **वित्तीय व्यवस्था** – सुनसरी, पर्सा र सुर्खेत स्थित जिल्ला प्रहरी कार्यालयहरुको विगत ३ वर्षमा भएको बजेट, निकास र खर्चको स्थिति देहाय अनुसार छ:

आर्थिक वर्ष	प्रहरी निकायको नाम	निकास/खर्च (अर्थ बजेट समेत)			शान्ति कोष तर्फ खर्च
		चालु	पूँजीगत	जम्मा	
२०६८/६९	जिल्ला प्रहरी कार्यालय, सुनसरी	१४१८८६	७३०	१४२६१६	८९७१
२०६९/७०		१३६७६१	७७४	१३७५३५	२९२०३
२०७०/७१		१८१५१२	९८१	१८२४९३	१४५८०
२०६८/६९	जिल्ला प्रहरी कार्यालय, पर्सा	१५६९०८	१४८५	१५८३९३	६२२०
२०६९/७०		१६१५८७	४७४५	१६६३६२	१८७३६
२०७०/७१		२२३७६९	१२६७	२२५०३६	४२३२
२०६८/६९	जिल्ला प्रहरी कार्यालय, सुर्खेत	६७९१३	१८५	६८०९८	२०८६२
२०६९/७०		७९२४१	१३१५	८०५५६	१४४८९
२०७०/७१		१२३७१३	२५३९	१२६२५२	६८४६

६. **कार्यसञ्चालन स्थिति** – समाजमा विकसित हुँदै गएका नयाँ नयाँ किसिमका अपराधिक गतिविधिलाई समेत विचार गरी प्रहरी र नागरिक दुवैको सहकार्यबाट समाजका सबैखाले अपराधहरूको नियन्त्रण गरी दिगो शान्ति सुरक्षाको प्रत्याभूती गर्नु प्रहरी कार्यालयहरूको मुख्य कर्तव्य हो । समाजका सबैखाले अपराधहरूको विश्लेषण एवं विवेचना गर्ने, अपराधको स्थिति, आपराधिक एवं शंकास्पद प्रवृत्तिका मानिसहरू तथा संगठित अपराधको अवस्था, भूमीगत सशस्त्र समुहहरूको अवाञ्छित गतिविधि, बिद्यमान तरल राजनैतिक परिवेश आदिलाई समेत विचार गरी दिगो शान्ति सुरक्षा कायम राख्न प्रहरी निकायहरूले देहाय अनुसार क्रियाकलापहरू गर्दै आएका छन्:

- दैनिक गस्ति तथा पेट्रोलिङ्ग, आकस्मिक जाँच, सामुदायिक सुरक्षाको व्यवस्था,
- अपराध हुन लागेको सूचना तत्काल प्राप्त गर्न प्रहरी कन्ट्रोल रूमको १०० नम्बरको टोलफ्रि टेलिफोनको व्यवस्था गरेको,
- अपराध भएको वा हुन लागेको सूचना प्राप्त हुनासाथ नगर क्षेत्रभित्र बढीमा १० मिनेट र अन्य क्षेत्रमा यथाशघ्र प्रहरी पुग्ने गरी विशेष टोली तैनाथ गर्ने,
- बन्द, हडताल, हुलदङ्गा व्यवस्थापनमा विशेष टोली परिचालन,
- अपराधिहरूलाई अपराध गर्ने मौका नदिन संवेदनशील ठाउँहरूमा दैनिक समय र स्थान परिवर्तन गरी आकस्मिक जाँच, नाकाबन्दी गर्ने र मोवाईल टोली परिचालन गर्ने,
- स्थानीय वडा तथा टोल सुधार समिति, क्लव आदीजस्ता सामाजिक संघ संस्थाहरूलाई अपराधिक गतिविधिहरू विरुद्ध परिचालन गर्ने गरिएको,
- सामुदायिक प्रहरीको अवधारणा अनुरूप समाजमा हुने अपराधिक गतिविधिहरू नियन्त्रणको लागि विभिन्न किसिमका जनचेतनामूलक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने गरिएको,
- अनुसन्धानको क्रममा हुन सक्ने मानवअधिकार हननलाई संरक्षण गर्न समय समयमा प्रहरी कर्मचारीहरूलाई आवश्यक तालिम र अभिमुखीकरण प्रदान गरी प्रशिक्षित गराउने गरिएको,
- फरार अभियुक्तहरूलाई विभिन्न सुराकबाट पत्तालागाई पक्राउ गर्ने, घटनास्थलबाट बरामद भौतिक सबुद प्रमाणहरूलाई सुरक्षितसाथ सङ्कलन गर्ने र घटीत अपराधहरूको सत्यतथ्य पत्ता लगाउन दक्ष टोली गठन गरी अनुसन्धान तहकिकात गरी मुद्दा दायर गर्ने गरिएको,
- भि.आई.पी. तथा भी.भी.आई.पी.को सुरक्षा व्यवस्था, महत्वपूर्ण प्रतिष्ठान लगायत सरकारी तथा गैह्र सरकारी कार्यालयहरूको सुरक्षा,
- आवश्यकता अनुसार सादा पोशाकका प्रहरी कर्मचारी (सुराकी) परिचालन गरी अपराधिक गतिविधि तथा आश्रयका सम्बन्धमा गोप्य सूचना प्राप्त गर्ने र अभिलेख राख्ने,

लेखापरीक्षणको उद्देश्य, क्षेत्र र पद्धति

७. **उद्देश्य** – सुनसरी, पर्सा र सुर्खेत जिल्ला स्थित नेपाल प्रहरीका निकायहरूले सर्वसुलभ, दिगो शान्ति सुरक्षा कायम गर्न र सामाजिक अपराध नियन्त्रण सम्बन्धमा दक्षतापूर्वक कार्य गरे नगरेको परीक्षण, मूल्याङ्कन एवं विश्लेषण गरी सुभावसहितको प्रतिवेदन दिने लेखापरीक्षणको मुख्य उद्देश्य रहेको छ । यसका अन्य उद्देश्यहरू देहायबमोजिम छन्:
- कार्य सञ्चालनका लागि जनशक्ति व्यवस्थापन उपयुक्त तवरले भए नभएको मूल्याङ्कन गर्ने,
 - शान्ति सुरक्षा तथा भौतिक पूर्वाधारका लागि बजेट व्यवस्थापनको परीक्षण गर्ने,
 - भौतिक सुविधा व्यवस्थापनको लेखाजोखा गर्ने,
 - शान्ति सुरक्षा, अपराधिक क्रियाकलाप नियन्त्रण, दैवि प्रकोप उद्धार, मानव अधिकार संरक्षणलगायतका क्षेत्रमा प्राप्त उपलब्धिको मूल्याङ्कन गर्ने,
 - कार्य सम्पादन, कार्य प्रवाह तथा प्रतिवेदन सम्बन्धमा अनुगमन मूल्याङ्कनको विश्लेषण गर्ने,
८. **क्षेत्र** – सुनसरी, पर्सा र सुर्खेत जिल्लास्थित प्रहरी निकायहरूको सांगठनिक व्यवस्था, स्रोत साधन परिचालनको स्थिति, जनशक्ति व्यवस्थापन, ऐन नियमले सुम्पिएको कार्य सम्पादनको अवस्था तथा अनुगमन मूल्याङ्कन सम्बन्धमा परीक्षण मूल्याङ्कन गरिएको छ । मूल्याङ्कनको क्रममा विगत ३ वर्षमा ती निकायहरूले सञ्चालन गरेका क्रियाकलापलाई लेखापरीक्षणको क्षेत्रभित्र समेटिएको छ ।
९. **पद्धति** – प्रहरी ऐन तथा नियमावलीमोजिम प्रहरी निकायहरूले तयार गरेको वार्षिक प्रतिवेदन, प्रकाशित रचनाहरू, मूल्याङ्कन प्रतिवेदन समेतको आधारमा अध्ययन एवं विश्लेषण गरी जोखिमको क्षेत्र पहिचान गरिएको छ । यस बमोजिम पहिचान भएका जोखिम क्षेत्रका आधारमा तात्त्विक महत्वका विषयहरू निर्धारण गरी तिनलाई पुष्ट्याई गर्न सम्बन्धित प्रहरी कर्मचारीहरूसँग सोधपुछ, छलफल गरिनुका साथै थप पुष्ट्याइका लागि प्रश्नावलीको माध्यमबाट सूचना र तथ्याङ्कको सङ्कलन तथा विश्लेषण गरिएको छ । लेखापरीक्षणको क्रममा स्थलगत निरीक्षण, अवलोकन, अभिलेख अध्ययन तथा विश्लेषण, गणना एवं तुलना विधिको समेत प्रयोग गरी प्रतिवेदन तयार गरिएको छ । लेखापरीक्षणमा प्रमुखरूपले प्रक्रियामूलक र नतिजामूलक पद्धतिको अबलम्बन गरिएको छ ।

लेखापरीक्षणबाट देखिएका व्यहोरा

- **सकारात्मक पक्ष** – आफ्नो क्षेत्रभित्र जनधनको सुरक्षामा अहोरात्र खटी शान्ति बहालीमा लागि परेको, उपलब्ध स्रोत र जनशक्तिको उच्चतम प्रयोग गरी नागरिक सहायता कक्षको स्थापना गरेको, सामाजिक न्याय तथा दैवीप्रकोप व्यवस्थापनमा प्राथमिकताका साथ सेवाप्रवाह गरेको आदि सकारात्मक पक्षको रूपमा रहेका छन् ।
- **समस्या र चुनौती** – अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डभन्दा सरदर ३ गुणा बढी जनसंख्यालाई प्रति प्रहरी कर्मचारी सेवा गर्नुपरेको, कर्मचारीहरूलाई काजमा राख्ने प्रवृत्तिले बजेट व्यवस्थापनमा समस्या देखिएको, भौतिक पूर्वाधारको कमीले गर्दा मानव स्रोत व्यवस्थापनमा असर परेको, क्षमता विकास कार्यक्रम तथा आधुनिक प्रविधिको उपयोगमा कमी, उजुरी अनुसन्धान फछ्यौटमा कमी कमजोरी आदि समस्या र चुनौतीको रूपमा रहेको देखिन्छ ।
- **सुधार गर्नुपर्ने क्षेत्रहरू**
(क) **जनशक्ति व्यवस्थापन (कार्यदक्षता)**

१०. **दरबन्दी र काज** – प्रहरी कार्यालयको उद्देश्य प्राप्तिको लागि कामको चाप, परिस्थिति र आवश्यकता अनुसार पदपूर्ति हुनुपर्दछ । प्रहरी नियमावली, २०७१ को नियम ५२(१) मा प्रहरी कर्मचारीहरूलाई सामान्यतया काजमा नखटाउने प्रावधान छ । सोहि नियमको उपनियम (२) मा विशेष परिस्थितिमा काज खटाउने प्रयोजनको लागि काजसम्बन्धी छुट्टै मापदण्ड बनाई लागू गर्न सकिने प्रावधान छ । सोही प्रयोजनको लागि नेपाल प्रहरीको काजसम्बन्धी निर्देशिका, २०६९ तयार गरी बुँदा-३ मा काज खटिने अवधि र बुँदा ४ मा काज खटिने अवस्थासम्बन्धी व्यवस्था छ ।

कार्यमूलक लेखापरीक्षण गरिएका जिल्ला प्रहरी कार्यालय सुनसरी, पर्सा र सुर्खेतको दरबन्दी तथा पदपूर्ति र काजको अवस्था निम्नानुसार रहेको पाइयो:

प्रहरी कार्यालय	स्वीकृत दरबन्दी	आ.ब. २०६८/६९			आ.ब. २०६९/७०			आ.ब. २०७०/७१		
		रिक्त दरबन्दी	काज आएका	काज गएका	रिक्त दरबन्दी	काज आएका	काज गएका	रिक्त दरबन्दी	काज आएका	काज गएका
जिल्ला प्रहरी कार्यालय, सुनसरी	८५१	६३	५३	६९	२००	११०	८५	३७	११	७३
जिल्ला प्रहरी कार्यालय, पर्सा	१०१२	८१	४१	६०	१७	२९	३९	३४	१४९	६७
जिल्ला प्रहरी कार्यालय, सुर्खेत	२८६	१८	५८	६८	९९	४७	४५	१९	११५	२९

- १०.१. जिल्ला प्रहरी कार्यालय सुनसरीमा कुल दरबन्दीको तुलनामा २०६८/६९ मा रिक्त, काज आएका र काज गएका क्रमशः ७.४, ६.२ र ८.२ प्रतिशत, २०६९/७० मा २३.५, १३ र १० प्रतिशत तथा २०७०/७१ मा ४.३, १.३ र ८.५ प्रतिशत रहेको पाइयो । दोस्रो वर्ष यस्तो प्रतिशत बढेकोमा तेस्रो वर्ष केही सुधार भएको छ ।
- १०.२. जिल्ला प्रहरी कार्यालय पर्सामा कुल दरबन्दीको तुलनामा २०६८/६९ मा रिक्त, काज आएका र काज गएका क्रमशः ८, ४ र ६ प्रतिशत २०६९/७० मा १.७, २.९ र ३.८ प्रतिशत तथा २०७०/७१ मा ३.३६, १४.७ र ६.६ प्रतिशत रहेको पाइयो । दोस्रो वर्ष केही सुधार भएकोमा तेस्रो वर्ष यस्तो प्रतिशत बढेको छ ।
- १०.३. जिल्ला प्रहरी कार्यालय सुर्खेतमा कुल दरबन्दीको तुलनामा २०६८/६९ मा रिक्त, काज आएका र काज गएका क्रमशः ६.३, २०.३ र २३.८ प्रतिशत, २०६९/७० मा ३४.६, १६.४ र १५.७ प्रतिशत तथा २०७०/७१ मा ६.६, ४०.२ र १०.१ प्रतिशत रहेको पाइयो । काजमा आउने क्रम दोस्रो वर्ष केही सुधार भएकोमा तेस्रो वर्ष पुनः बढेको छ ।

सम्बन्धित निकायले रिक्त दरबन्दी पदपूर्ति गर्नेतर्फ ध्यान नदिने, दरबन्दीका कर्मचारीहरूलाई बाहिर काजमा खटाउने, सरुवा भैसकेका कर्मचारीहरूलाई रमाना नदिई कार्यालयमै काजमा राख्ने कार्यले गर्दा ३४.६, १६.४ र १५.७ प्रतिशतसम्म रिक्त, काज आएका र काज गएको अवस्था देखिन्छ ।

कार्यालयहरूको दरबन्दी र पदपूर्तिको विश्लेषण गर्दा दरबन्दी अनुरूपको पदपूर्ति नभएको तथा दरबन्दी रिक्त हुँदाहुँदै पनि काजमा आउने र जानेको संख्या बढी हुनु, लेखा तथा सवारीचालक, अपराध अनुसन्धानको समूह गठन गरी सेवा विशिष्टिकृत नहुनु, दरबन्दी रहेको स्थानमा प्रहरी कर्मचारीहरू नबसी अन्यत्र काजमा जानुको कारण सेवा प्रवाहमा असर पर्ने, कर्मचारी अभिलेख व्यवस्थापनमा असर पर्न गई समग्र प्रहरीले प्रदान गर्ने सेवाको गुणस्तरमा समेत प्रभाव पर्न जाने देखिन्छ । अतः आवश्यकता अनुरूपको दरबन्दी र समूह गठन गरी सेवा विशिष्टीकरण गर्ने, रिक्त दरबन्दी पदपूर्ति गर्ने, काजमा लामो समय राख्ने परम्पराको अन्त्य गर्नुका साथै नागरिकको विश्वास प्राप्त गरी सेवा प्रवाह हुनुपर्दछ ।

११. **प्रति प्रहरी सेवाग्राही** – समाजमा शान्ति सुव्यवस्था कायम गर्न तथा प्रहरी कर्मचारीको प्रभावकारी भूमिका कायम राख्न जनसंख्याको चापअनुसार १:२०० को अनुपातमा प्रहरी संख्या रहने अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड रहेको छ । केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागबाट २०६८ मा गरेको जनगणनाको प्रतिवेदनअनुसार जिल्लागत रूपमा रहेको जनसंख्या र प्रहरी कार्यालयबाट प्राप्त विवरणअनुसार २०७१ असार महिनामा प्रहरी कर्मचारीको संख्या र सेवा प्रदान गर्ने जनसंख्या तथा क्षेत्रगत अनुपात निम्नानुसार रहेको छ:

जिल्ला	जनसंख्या (जना)	क्षेत्रफल (वर्ग किमि)	प्रहरी संख्या	जनसंख्यागत प्रहरी अनुपात	क्षेत्रफलगत रूपमा प्रहरीले सेवा प्रदान गर्ने अनुपात
सुनसरी	७६३४८७	१२५७	९९०	७७१	१.२७
पर्सा	६०१०१७	१३५३	१०१६	५९२	१.३३
सुर्खेत	३५०८०४	२४१५	४९५	७०९	४.८८

उल्लिखित तालिकाअनुसार तराई क्षेत्रमा १ प्रहरी कर्मचारीले औसतमा ७७१ जना एवं १.३३ वर्ग किमि र भित्री मधेश तथा पहाडी क्षेत्र रहेको सुर्खेतमा औसतमा १ प्रहरी कर्मचारीले ७०९ जना र ४.८८ वर्ग किमिमा सेवा प्रदान गर्नुपर्ने अवस्था रही अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डको तुलनामा ३ गुणा भन्दाबढी जनसंख्यालाई सेवा दिनुपर्ने अवस्था रहेको छ । भौगोलिक रूपमा तराईको तुलनामा पहाडमा कम जनशक्ति

रहँदा जनतासँग प्रहरीको पहुँचमा कमी रहने, समाजमा शान्ति सुरक्षा तथा दैवी प्रकोपको समयमा उद्धार तथा पुर्नस्थापना लगायतका कार्यमा गुणस्तरीय र प्रभावकारी प्रहरी सेवा नपुग्ने अवस्था रहन्छ । अतः गुणस्तरीय तथा प्रभावकारी सेवा प्रदान गर्ने सम्बन्धमा जिम्मेवार निकायको ध्यान पुग्नुपर्दछ ।

१२. **तालिम व्यवस्था** – कानुन कार्यान्वयन, भिड नियन्त्रण, जनसम्पर्क, अनुसन्धान, तहकिकात, शान्ति सुरक्षा, अपराध नियन्त्रण गर्न तथा प्रहरी कर्मचारीको क्षमता विकासका साथै मनोबल उच्च राख्न तथा सेवा प्रवाहलाई चुस्त दुरुस्त राख्न समयानुकूल नियमित तथा विषयगत तालिम प्रदान गर्नुपर्दछ ।
- १२.१. जिल्ला प्रहरी कार्यालय सुनसरीले १५ दिने भिड नियन्त्रण तालिम १६० जना, ३ दिने मानवअधिकार तालिम ३०० जना, २ दिने लैङ्गिक हिंसा तालिम ७५० जना, ७ दिने अपराध अनुसन्धान तालिम ३५० जना र सहभागी संख्या नखुलेको सुरक्षा, कार्यालय सञ्चालन, विपद व्यवस्थापन तथा सीमा अपराध नियन्त्रण तालिम दिएको जनाए पनि कुन तह र दर्जालाई उक्त तालिम दिएको हो विवरण अद्यावधिक राखेको पाइएन ।
- १२.२. जिल्ला प्रहरी कार्यालय, पर्साले २०६८।६९ मा १ देखि ४५ दिनसम्मका विभिन्न तालिममा प्रहरी निरीक्षक ४, प्र.ना.नि. ६, प्र.स.नि. १७, प्र.ह. १० र प्रहरी जवान २६ समेत ६३ प्रहरी कर्मचारीलाई, २०६९।७० मा १ देखि ९० दिनसम्मका विभिन्न तालिममा प्र.ना.उ.२, प्रहरी निरीक्षक ६, प्र.ना.नि. १०, प्र.स.नि. २९, प्र.ह. १५ र प्रहरी जवान ७२ समेत १३४ तथा २०७०।७१ मा १ देखि ९० दिनसम्मका विभिन्न तालिममा प्र.ना.उ. २, प्रहरी निरीक्षक १७, प्र.ना.नि. १०, प्र.स.नि. ४५, प्र.ह. २३ र प्रहरी जवान ७१ समेत १६६ प्रहरी कर्मचारीलाई सहभागी गराएको पाइयो ।
- १२.३. जिल्ला प्रहरी कार्यालय सुर्खेतले २०७०।७१ मा २१ दिने भिड नियन्त्रण तालिममा ३०, ९ दिने सामुदायिक प्रहरी सेवा तालिममा १२, २६ दिने अपराध अनुसन्धान तालिममा ४८, २६ दिने सुरक्षा तालिममा १० र ७ दिने कारागार अनुशिक्षण तालिममा २५ समेत १४६ प्रहरी कर्मचारीलाई सहभागी गराएको विवरण उपलब्ध गराएको छ ।
- १२.४. अध्ययन गरिएका ३ जिल्लामध्ये जिल्ला प्रहरी कार्यालय सुनसरीले प्रत्येक आ.ब. र तालिम प्राप्त गर्ने कर्मचारीको दर्जा र तालिमको अभिलेख स्पष्ट नराखेको, जिप्रका सुर्खेतले २०७०।७१ को मात्र अभिलेख राखेको पाइयो भने २०६८।६९ र २०६९।७० को तालीमसम्बन्धी अभिलेख राखेको पाइएन । दरबन्दी र तालिम प्राप्त कर्मचारीको अनुपात गणना गर्दा पर्सा र सुर्खेत जिल्लामा २०७०।७१ मा क्रमशः १६.४ र ५१ प्रतिशत कर्मचारीले तालिम प्राप्त गरेको देखिए पनि तालिम प्राप्त कर्मचारीहरूलाई तालिम र दक्षता अनुसारको कार्यमा नलगाई गस्ती, पेट्रोलिङ, नियमित ड्युटीमा लगाउने गरेको देखियो ।

सबै कर्मचारीहरूलाई समयानुकूल दक्ष बनाउन आवश्यकता पहिचान गरी, समय र प्रविधिको विकास संगै हुने अपराधहरूको नियन्त्रण गर्न, प्रहरीको पेशागत र व्यवसायिकता वृद्धि गर्न समयानुकूल क्षमता वृद्धि विषयमा पर्याप्त तालिम नदिएको कारण प्रहरीको व्यवसायिकता र सेवा प्रवाहको दक्षता वृद्धिमा असर पर्ने देखिन्छ । अतः सम्बन्धित निकायले आवश्यकता पहिचान गरी तालिम कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने, जुन क्षेत्रमा तालिम प्राप्त गरेको छ सोही क्षेत्रमा प्रहरी कर्मचारीहरूलाई जिम्मेवारी दिई सेवा प्रवाह प्रभावकारी बनाउनुपर्दछ ।

● **बजेट व्यवस्थापन (मितव्ययिता र कार्यदक्षता)**

१३. **अनुगमन भ्रमण खर्च** – शान्ति सुरक्षा कायम गर्न, अपराध नियन्त्रण गर्न गस्ती पेट्रोलिङ गर्न तलब भत्ताका अतिरिक्त अनुगमन खर्च आवश्यक पर्दछ । कार्यमूलक लेखापरीक्षण गरिएका ३ जिल्लाको निम्न कार्यालयहरूको अनुगमन खर्च स्थिति निम्नानुसार रहेको पाइयो:

कार्यालयको नाम	दरबन्दी संख्या	अनुगमन खर्च			प्रति कर्मचारी औसत खर्च		
		२०६८/६९	२०६९/७०	२०७०/७१	२०६८/६९	२०६९/७०	२०७०/७१
अञ्चल प्रहरी कार्यालय, कोशी	७	२६५	३१०	३४५	३.७३	४.३७	४.८६
जिल्ला प्रहरी कार्यालय, सुनसरी	८५१	१०५०	९१५	७७३	१.२३	१.०८	०.९१
दंगा नियन्त्रण सशस्त्र प्रहरी गण, दुहवी	६००	३००	२५०	१९०	०.५०	०.४२	०.३२
क्षेत्रीय ट्राफिक प्रहरी कार्यालय, इटहरी	५७	१६०	१४५	२१५	२.८१	२.५४	३.७७
ईलाका प्रहरी कार्यालय, धरान	१२६	२८०	२०५	२६४	२.२२	१.६३	२.१०
ईलाका प्रहरी कार्यालय, इटहरी	१३४	६०	१३०	२७६	०.४५	०.९७	२.०६
अञ्चल प्रहरी कार्यालय, नारायणी	६१	२६०	२३०	५१०	४.२६	३.७७	८.३६
जिल्ला प्रहरी कार्यालय, पर्सा	१०१२	१०५०	८७५	१०६१	१.०४	०.८६	१.०५
क्षेत्रीय सशस्त्र प्रहरी गण मुख्यालय, सुर्खेत	७२५	३००	२५०	२०२	०.४१	०.३४	०.२८
जिल्ला प्रहरी कार्यालय, सुर्खेत	२८६	८६०	८९०	६४९	३.०१	३.११	२.२७

दैनिक गस्ती, पेट्रोलिङ्ग गर्नुपर्ने इलाका तथा जिल्ला प्रहरी कार्यालयमा अनुगमन भ्रमण खर्च २०६८/६९ मा प्रति प्रहरी कर्मचारी वार्षिक ०.४५ देखि ३.७३ हजारसम्म, २०६९/७० मा ०.९७ देखि ३.११ हजारसम्म र २०७०/७१ मा ०.९१ देखि २.२७ हजारसम्म खर्च भएको पाइयो। विशेष परिस्थितिमा थप मद्दतको लागि परिचालन हुने दंडा नियन्त्रण प्रहरी गणमा २०६८/६९ मा ०.४१ देखि ०.५ हजार, २०६९/७० मा ०.३४ देखि ०.४२ हजार र २०७०/७१ मा ०.२८ देखि ०.३२ हजार सम्म खर्च गरेको छ भने अनुगमन गर्ने निकायहरू अञ्चल प्रहरी कार्यालयहरूले २०६८/६९ मा ३.७३ देखि ४.२६ हजार, २०६९/७० मा ३.७७ देखि ४.३७ हजार र २०७०/७१ मा ४.८६ देखि ८.३६ हजारसम्म खर्च गरेको छ।

दैनिक गस्ती, पेट्रोलिङ्ग गर्ने, विशेष परिस्थितिमा थप मद्दतको लागि अञ्चल स्तरमा परिचालन हुने निकायको भन्दा अनुगमन गर्ने निकायमा बढी अनुपातमा बजेट विनियोजन भई खर्च भएको देखिन्छ। बजेट विनियोजन गर्ने निकायबाट न्यून बजेट विनियोजन भएको कारण दैनिक भ्रमण खर्च नियमावली अनुसार दैनिक भत्ता दिई विशेष परिस्थितिमा प्रहरी परिचालन गर्न कठिनाइ हुनसक्ने, मनोबल र उत्प्रेरणमा असर परी समग्र प्रहरी सेवा प्रवाहमा समेत असर पर्नसक्ने अवस्था देखिँदा सुधार हुनुपर्दछ।

१४. **सवारी मर्मत तथा इन्धन** – शान्ति सुरक्षा कायम गर्न तथा अपराध नियन्त्रण गर्न गस्ती पेट्रोलिङ्ग को लागि पर्याप्त सवारीसाधन तथा सवारीसाधन सञ्चालन गर्न इन्धन र मर्मतको लागि आवश्यक बजेट विनियोजन हुनुपर्दछ। कार्यमूलक लेखापरीक्षण गरिएका ३ जिल्लाका प्रहरी कार्यालयहरूको सवारीसाधन, इन्धन र मर्मत खर्चको स्थिति निम्नानुसार रहेको पाइयो:

कार्यालयको नाम	सवारी संख्या	इन्धन खर्च						मर्मत खर्च					
		०६८/६९	इन्धन औसत प्रति गाडी प्रति दिन	०६९/७०	इन्धन औसत प्रति गाडी प्रति दिन	०७०/७१	इन्धन औसत प्रति गाडी प्रति दिन	०६८/६९	गाडी मर्मत खर्च औसत प्रति वर्ष	२०६९/७०	गाडी मर्मत खर्च औसत प्रति वर्ष	२०७०/७१	गाडी मर्मत खर्च औसत प्रति वर्ष
अञ्चल प्रहरी कार्यालय, कोशी	२	४१७	०.५७	४९५	०.६७८	१०५०	१.४३८	२००	१००	२२०	११०	३६५	१८२.५०
जिल्ला प्रहरी कार्यालय, सुनसरी	१७	२६१२	०.४२१	३२६३	०.५२६	४३५७	०.७०२	८८५	५२.०५९	७८५	४६.१७६	१३६५	८०.२९
दंगा नियन्त्रण सशस्त्र प्रहरी गण, दुहवी	४	२३१	०.१५८	२५२	०.१७३	५५५	०.३८०	२००	५०	१८०	४५	३८७	९६.७५
क्षेत्रीय ट्राफिक प्रहरी कार्यालय, इटहरी	७	६१५	०.२४१	६००	०.२३५	१०३०	०.४०३	१७५	२५	१९५	२७.८५७	४४५	६३.५७
ईलाका प्रहरी कार्यालय, धरान	८	८९५	०.३०७	९४०	०.३२२	१३९२	०.४७७	८०	१०	१८५	२३.१२५	२४५	३०.६३
अञ्चल प्रहरी कार्यालय, नारायणी	४	४१७	०.२८६	३८०	०.२६०	१०३०	०.७०५	२००	५०	१९०	४७.५	५०५	१२६.२५
जिल्ला प्रहरी कार्यालय, पर्सा	८	३१९४	१.०९४	३६०५	१.२३५	४४७९	१.५३४	८६०	१०७.५	७२५	९०.६२५	१००१	१२५.१३
क्षेत्रीय सशस्त्र प्रहरी गण मुख्यालय, सुर्खेत	५	२५६	०.१४०	२५२	०.१३८	५०३	०.२७६	२००	४०	१८०	३६	४९७	९९.४०
जिल्ला प्रहरी कार्यालय, सुर्खेत	२	७८०	१.०६८	८८५	१.२१२	१७८७	२.४४८	४६०	२३०	३६५	१८२.५	७०६	३५३.००

उल्लिखित प्रहरी कार्यालयहरूको सवारी इन्धन खर्च २०६८।६९ मा प्रति सवारीसाधन प्रतिदिन वार्षिक रु.२४० देखि रु.१ हजार ९३ सम्म, २०६९।७० मा रु.२३५ देखि रु.१ हजार २३५ सम्म र २०७०।७१ मा रु.१३८ देखि रु.२ हजार ४४८ सम्म खर्च भएको पाइयो भने मर्मततर्फ वार्षिक औसत प्रति सवारीसाधन २०६८।६९ मा रु.१० हजारदेखि १ लाख ७ हजार, २०६९।७० मा ३६ हजारदेखि १ लाख र २०७०।७१ मा रु. ३० हजारदेखि ३ लाख ५३ हजार सम्म खर्च गरेको स्थिति रहेको छ ।

कामको चाप, भौगोलिक अवस्था, सवारीसाधनको संख्या, आयू, किसिम लाई विश्लेषण नगरी बजेट विनियोजन गरेको कारण कुनै निकायमा अधिकतम र कुनैमा दैनिक रूपमा सवारीसाधन सञ्चालन हुन नसक्ने देखिन्छ । सवारी नियमित सञ्चालन हुन नसक्दा शान्ति सुरक्षा कायम राख्ने, अपराधी भाग्न सक्ने, दैवि प्रकोपको समयमा उद्धार कार्यमा कठिनाई हुने लगायतका समस्या हुन सक्ने अवस्था रहँदा कामको चाप, भौगोलिक अवस्था, सवारीसाधनको संख्या, आयू आदिको विश्लेषण गरी आवश्यकता अनुसार सवारी इन्धन र मर्मत खर्च विनियोजन हुनुपर्दछ ।

(ख) भौतिक सुविधा व्यवस्था (मितव्ययिता र कार्यक्षमता)

१५. **ब्यारेक तथा शौचालय** – शान्ति सुव्यवस्था कायम राख्न सेवामा खटिने नेपाल प्रहरीका कर्मचारीहरूलाई मानबोचित आवास, शौचालय लगायतका भौतिक पूर्वाधारको व्यवस्था हुनुपर्दछ ।
- १५.१. सुनसरी जिल्लास्थित जिल्ला प्रहरी कार्यालयमा महिला प्रहरीको लागि ब्यारेकको व्यवस्था नभएको, फेमिली ब्यारेक नभएको, पुरुष कर्मचारीहरू सिपाही र हवलदार एउटै कोठामा ३० देखि ६० जनासम्म बस्ने गरेकोले स्थान अभाव देखिएको, दङ्गा प्रहरी गणका २५० कर्मचारी औरावनीको अनाथाश्रममा बसेका, ब्यारेक निर्माणाधीन अवस्थामा रहेकोले टहरामा कर्मचारीहरू बस्ने गरेको, ईलाका प्रहरी कार्यालय इटहरीको भवन अत्यन्तै सांघुरो रहेकोले कार्यालय सञ्चालन र ब्यारेकको अभाव भई नगरपालिकाको भवनमा आश्रय लिएको, क्षेत्रीय ट्रफिक कार्यालय, इटहरीमा महिला कर्मचारीको लागि ब्यारेक तथा चेन्जिङ रुमको अभाव रहेको, ईलाका प्रहरी कार्यालय पनि सांघुरो र ब्यारेकको लागि पर्याप्त नरहेको पाइयो । त्यस्तै इलाका प्रहरी कार्यालय, धरान आफ्नो जग्गा नभई बीपी स्वास्थ्य विज्ञान प्रतिष्ठानको जग्गामा प्रहरी तथा जन श्रमदानबाट निर्मित सांघुरो भवनमा रहेकोले स्थान अभाव भएको, वडा प्रहरी कार्यालय धरान पुरानो, जीर्ण, पानी चुहिने भई कुनै पनि अवस्थामा ढल्न सक्ने अवस्थामा रहेको पाइयो । उल्लिखित सबै कार्यालयहरूमा शौचालयको व्यवस्था अपर्याप्त रहेको गुनासो कर्मचारीहरूले गरेका छन् ।

जिल्ला प्रहरी कार्यालय स्थित ब्यारेक

इटहरी स्थित नगरपालिकाको भवनमा आश्रित प्रहरी ब्यारेक

- १५.२. पर्सा जिल्लास्थित अञ्चल प्रहरी कार्यालय र अञ्चल सशस्त्र प्रहरी गुल्म भवन तथा ब्यारेक अत्यन्तै पुरानो तथा जीर्ण रहेको तालिममा आउने प्रशिक्षार्थीहरूलाई स्थान अभावको कारण जस्तापाताले घेरेको टहरामा अत्यन्तै दयनीय अवस्थामा राख्ने गरेको, जिल्ला प्रहरी कार्यालयको ब्यारेक सहकारीको गोदाममा रहेको र एउटा हलजस्तो कोठामा प्रहरी हवलदार र जवानहरू ४० देखि ६० सम्म बस्ने गरेको र भाडामा घर लिई कार्यालय प्रमुखको निवास राखेको, फेमिली ब्यारेक नभएको, वडा प्रहरी कार्यालय बिर्ता जीर्ण र कुनैपनि

बेला ढल्ने अवस्थामा रहेको, वडा प्रहरी कार्यालय श्रीपुरमा २०×४९ फिटको कोठामा ६५ प्रहरी कर्मचारी बस्ने गरेको, ईलाका प्रहरी कार्यालय पटेर्वा, सुगौलीमा ब्यारेक नभएको, भान्साघरको अवस्था दयनीय रहेको तथा १ जना महिला प्रहरी जवान रहेकोमा अन्यत्र भाडामा बसेको, ईलाका प्रहरी कार्यालय ठोरी जंगलको बिचमा रहेको र करिब ४ बिघा जग्गा रहेपनि ब्यारेक, कार्यालय र शौचालय अपर्याप्त रहेको पाइयो ।

पर्सा स्थित ईप्रका जानकीटोलाको प्रहरी भान्साघर

पर्सा स्थित ईलाका प्रहरी कार्यालय ठोरीको ब्यारेक

१५.३. जिल्ला प्रहरी कार्यालय सुर्खेतमा प्रहरी ब्यारेक साधुरो रहेको, जुनियर प्रहरी अधिकृतको लागि प्रतिकोठा ११ र प्रहरी हवलदार तथा जवानको लागि प्रति कोठा २४ प्रहरी बस्ने गरेको, मध्य पश्चिम क्षेत्रीय प्रहरी कार्यालयले ब्यारेक अपुग भई जिल्ला विकास समितिको भवनमा बसेको, मध्य क्षेत्रीय सशस्त्र प्रहरी गणको लागि ब्योरक, शौचालय, भान्साघर र प्रशिक्षण हलको अभाव रहेको जनाएका छन् ।

जिल्ला प्रहरी कार्यालय, ईलाका प्रहरी कार्यालयहरूको दरबन्दी कार्यालय प्रमुखहरूको स्तर वृद्धि हुँदा पनि भौतिक संरचना पुरानै रहनु, संगठनको लागि आवश्यक जनशक्ति र भौतिक पूर्वाधारबीच सहसम्बन्ध कायम राख्न जिम्मेवार निकायले ध्यान नदिनु, प्रहरी कर्मचारीको आवास व्यवस्थापनमा मापदण्ड निर्धारण गरी पूर्वाधार निर्माण गर्नेतर्फ सम्बन्धित निकायले ध्यान नदिएको कारण कर्मचारीहरूको आवास व्यवस्थापन कमजोर रहन गएको पाइयो । जसले गर्दा कर्मचारीको मनोबल तथा उत्प्रेरणामा कमी आउने, स्वास्थ्य समस्या देखिनुका साथै कार्यवातावरणमा समेत असर पर्न गई समग्र कार्यक्षमतामा प्रभाव पर्ने देखिन्छ । तसर्थ निश्चित मापदण्ड तयार गरी कार्यालयमा आवश्यक जनशक्ति र सो जनशक्तिलाई आवश्यक पर्ने फेमिली ब्यारेकसहितको भौतिक पूर्वाधारको व्यवस्था हुनुपर्दछ ।

१६. **थुनुवा कक्ष तथा शौचालय** – अनुसन्धान तथा तहकिकातको सिलसिलामा थुनामा रहेका व्यक्तिहरूको लागि मानवोचित थुनुवा कक्ष, शौचालय, नुहाउने कक्ष आदिको व्यवस्था हुनुपर्दछ । सुनसरी जिल्लास्थित जिल्ला प्रहरी कार्यालयमा पुरुष थुनुवाको लागि बस्ने कोठा भएपनि महिलाहरूलाई भ्याड मुनि सांघुरो तथा अध्यारो ठाउँमा राखेको र शौचालयको व्यवस्था नभएको पाइयो । ईलाका प्रहरी कार्यालय धरानमा करिब १० जना क्षमता भएको कोठामा २०७१।१।२८ मा ४५ जनासम्म राखेको र ६५ जना थुनुवाको लागि एउटा मात्र शौचालय रहेको, महिला थुनुवाहरूको लागि वडा प्रहरी कार्यालयमा राख्ने गरेपनि अँध्यारो तथा जीर्ण कोठा रहेको र शौचालयको उचित व्यवस्था नभएको पाइयो । जिल्ला प्रहरी कार्यालय पर्सामा १०×१२ का ४ थुनुवा कोठा भए पनि एक कोठामा २०७१।७।२७ मा ३५ जना सम्म थुनुवा राखेको तथा जिल्ला प्रहरी कार्यालय सुर्खेतमा १२ जना सम्म राख्न सकिने २ कोठामा प्रति कोठा २०-५१ जनासम्म राख्ने गरेको पाइयो ।

समस्या

- जनसंख्या चापको आधारमा सुरक्षाकर्मी नहुनु,
- भौतिक पूर्वाधारको पर्याप्त व्यवस्था नभएको,
- क्षमता विकास तथा आधुनिक प्रविधिको उपयोगमा कमी र
- उजुरी दर्ता भए अनुसार फछ्यौट गर्न नसकेको ।

ईलाका प्रहरी कार्यालय, धरानको थुनुवा कक्ष र थुनुवाहरू

अध्यारो, सांघुरो रहेको पर्सा जिल्लास्थित थुनुवा कक्ष

स्थान अभावका कारण सामान्य तथा गम्भीर प्रकृतिका अपराधमा संलग्न व्यक्तिहरूलाई एकै स्थानमा राख्नुपर्ने र मानव स्वास्थ्य अनुकूल थुनुवा कक्ष नहुँदा राज्यको नियन्त्रणमा रहेका व्यक्तिहरूको स्वास्थ्य स्थिति कमजोर हुँदै जाने, हिरासत व्यवस्थापन जटिल हुने आदि समस्या देखिएका छन् । मानवोचित थुनुवा कक्ष नहुँदा थुनुवाको स्वास्थ्य स्थिति तथा मानवाधिकारमा समेत असर पर्न जाने देखिँदा मापदण्ड निर्धारण गरी थुनुवा कक्षको व्यवस्थापन हुनुपर्दछ ।

१७. **आधुनिक प्रविधि तथा उपकरण** – शान्ति सुव्यवस्था तथा सुरक्षा कायम राख्न, छिटो छरितो रूपमा अपराध अनुसन्धान तथा तहकिकात गर्न तथा प्रहरी कर्मचारीहरूको मनोबल उच्च राख्न प्रहरी कर्मचारीहरूलाई आधुनिक उपकरण उपलब्ध गराउनुपर्दछ ।
- १७.१. सुनसरी जिल्ला स्थित अञ्चल प्रहरी कार्यालयले उपकरणसम्बन्धी विवरण तथा नपुग सामग्रीसम्बन्धी विवरण उपलब्ध गराएन । जिल्ला प्रहरी कार्यालयमा क्यामरा, ग्यास माक्स, मेटल डिटेक्टर, भेइकल अण्डर सर्च मिरर, ब्रेथलाइजर, कम्प्युटर, स्क्यानरलगायतका सामानहरू अपुग रहेको, दुहवीस्थित पूर्व क्षेत्रीय दङ्गा नियन्त्रण प्रहरी गणले उपलब्ध गराएको विवरणअनुसार पानीको फोहोरा हान्ने गाडी नभएकोले परम्परागत शैलीमा भिड नियन्त्रण गर्दा अङ्गभङ्ग र मानवीय क्षति बढी हुने, बडी प्रोटेक्टर, क्यामेरा, मेघाफोन, ग्यास माक्स भेइकल ग्यास लञ्चर, बाइनाकुलर, भेइकल अण्डर सर्च मिररलगायतका सामान आवश्यकता अनुरूप नभएकोले कार्य सम्पादनमा बाधा परेको, इलाका प्रहरी कार्यालय धरानमा राइट कन्ट्रोल गियर, बुलेट पुफ जाकेट, बेतको लठ्ठी, क्यामरा, मेटल डिटेक्टरलगायत सामानहरू आवश्यकताअनुरूप नभएको, क्षेत्रीय ट्राफिक प्रहरी कार्यालयमा रेस्क्यु भेइकल, स्पीड स्क्यानर, ब्रेथलाइजर, मेटल कटर मेसिन (दुर्घटनामा परेकालाई निकाल्ने) लगायतका सामानहरू र मुद्दा चलाउने प्रहरी निकायहरूमध्ये जिल्ला प्रहरी कार्यालय र इलाका प्रहरी कार्यालय धरान बाहेक अन्यमा अनुसन्धान तथा तहकिकातमा प्रयोग गरिने सोको किटबक्स (SOCO Kit box) नभएको पाइयो ।
- १७.२. पर्सा जिल्लास्थित अञ्चल प्रहरी कार्यालय नारायणीले सिसि टिभी, राडर गन, ब्रेथलाइजर, कम्प्युटर, स्क्यानर, पोलिग्राफ मेसिनलगायत सामग्री अपुग भएको, जिल्ला प्रहरी कार्यालयमा रिफ्लेक्ट ज्याकेट, कम्प्युटर, स्क्यानर, च्याडर गन, सिसि क्यामराको बेस सेटको क्षमता १०० रहेकोमा ५४ जडित भएको र नपुग ४६ वटा रहेको, विष सेवन गरेको व्यक्तिको परीक्षणको लागि ल्याब नभएको कारण प्रमाण नष्ट हुने गरेको जनाएका छन्, त्यस्तै ईप्रका ठोरीमा सञ्चार सेटले राम्रो काम नगर्दा सीमा क्षेत्रको सुरक्षामा प्रभाव परेको, वडा प्रहरी कार्यालय बिर्ताको सञ्चारको बेश सेट बिग्रेको, गस्तीका गाडीमा बेश सेट जडान नभएको पाइयो । पर्सा जिल्लामा जिल्ला प्रहरी कार्यालय वाहेक अन्यमा अनुसन्धान तथा तहकिकातमा प्रयोग गरिने सोको किटबक्स (SOCO Kit box) नभएको पाइयो ।

१७.३. जिल्ला प्रहरी कार्यालय सुर्खेत र मातहत १ कार्यालयमा सोको किटबक्स (SOCO Kit box) २ आवश्यक पर्नेमा एक मात्र रहेको पाइयो ।

अपराध अनुसन्धान, सुरक्षा जांच, कार्यालय व्यवस्थापन, ट्राफिक व्यवस्थापन, भिड नियन्त्रण, सीमा सुरक्षासम्बन्धी कार्यलगायतमा आन्तरिक सुरक्षा व्यवस्था कायम गर्न आवश्यक प्रविधि र उपकरणको अभावले प्रहरीको कार्यदक्षता तथा सेवा प्रवाहमा असर परेको देखिन्छ । प्रहरीको कार्यदक्षता वृद्धि गरी कार्यसम्पादनमा प्रभावकारिता ल्याउन सम्बन्धित निकायबाट आवश्यक प्रविधि तथा उपकरणको व्यवस्थापन हुनुपर्दछ ।

१८. **प्रहरी चौकी र सी.आर.भी.** – जनघनत्व, खुल्ला सीमा र त्यसबाट सिर्जना हुने अपराधिक गतिविधि, चोरी निकासी, मानव बेचबिखन, लागू औषध ओसारपसार नियन्त्रण र प्रभावकारी प्रहरी परिचालनको लागि आवश्यकता अनुरूप प्रहरी चौकी, पोष्ट र सोहीअनुसार दरबन्दी सिर्जना र पदपूर्ति हुनुपर्दछ ।

१८.१. जिल्ला प्रहरी कार्यालय सुनसरीको प्राप्त विवरण जनसंख्या वृद्धिसँगै अपराधमा वृद्धि भएको कारण विभिन्न स्थानमा ४ चौकी स्थापनाको लागि २०६५ देखिनै जनताको माग भए पनि चौकी स्थापना भएको छैन ।

१८.२. जिल्ला प्रहरी कार्यालय पर्साले दिएको विवरणअनुसार नेपाल भारत सीमाना ९९.१६ किमि पर्सा जिल्लामा अवस्थित रहेको, जनसंख्या वृद्धि तथा अपराधमा वृद्धि भएको कारण जिल्ला सुरक्षा समितिको २०७०।१२।१२ को निर्णयानुसार विभिन्न ८ स्थानमा 'क' श्रेणीको नयाँ चौकीको स्थापना र ४ चौकीको स्तरोन्नति गर्नुपर्ने निर्णय भएकोमा जनताको माग तथा सुरक्षा समितिको निर्णयानुसार चौकी स्थापना र स्तरोन्नति भएको पाइएन । त्यस्तै घटना घटेको स्थानमा तुरुन्त पुग्न, अपराधी फरार हुनबाट रोक्न र अपराधिक गतिविधि निगरानी गर्न ५ स्थानमा दरबन्दीसहित सी.आर.भी.को व्यवस्था गर्न जरुरी रहेको जनाएको छ ।

१८.३. जिल्ला प्रहरी कार्यालय सुर्खेतअन्तर्गत सहायक प्रहरी निरीक्षकको कमाण्डमा ७ जना प्रहरी कर्मचारी रहने गरी २०७१।२।१५ मा तरङ्गामा अस्थायी प्रहरी पोष्ट माग भएकोमा हालसम्म स्थापना भएको पाइएन ।

जनताको माग तथा जिल्ला सुरक्षा समितिको सिफारिसअनुसार प्रहरी चौकी स्थापना, स्तर वृद्धि र सीआरभी स्थापना हुन नसक्दा अपराधिक गतिविधि, चोरी निकासी, मानव बेचबिखन, लागू औषध ओसारपसार नियन्त्रण, सीमावर्ती अपराध नियन्त्रण प्रभावकारी रूपमा नहुने अवस्था रहन्छ । बढ्दो जनघनत्व, खुल्ला सीमा, अपराधको विविधकरणको अनुपातमा प्रहरी चौकी र आवश्यकताअनुसार सिआरभीको व्यवस्था गरी सेवा प्रवाहमा अभिवृद्धि हुनुपर्दछ ।

(ग) कार्य सम्पादन स्थिति (कार्यदक्षता)

१९. **नीति निर्धारण** – राष्ट्रिय सुरक्षा संयन्त्रको एक महत्वपूर्ण अङ्गको रूपमा नेपाल प्रहरी रहिआएको छ । नेपाल प्रहरीको सांगठनिक स्वरूप सुरक्षा र जनताको सहकार्यबाट समाजमा शान्ति, सुरक्षा, निजी तथा सार्वजनिक सम्पत्तिको संरक्षणको प्रत्याभूति दिलाउन र सबैखाले अपराध नियन्त्रण गर्न क्षेत्र, अञ्चल तथा जिल्ला प्रहरी कार्यालयले नीति निर्धारण गर्नुपर्दछ ।

१९.१. अञ्चल प्रहरी कार्यालय धरानले अपराध घट्न सक्ने सम्भावित स्थानमा चौबीसै घण्टा प्रहरी परिचालन, सामाजिक महत्वका ठाउँमा प्रहरी बिट स्थापना, स्थानीय जनताको अभिलेख राख्ने, सामुदायिक प्रहरीमार्फत जनचेतना एवं सूचना प्राप्त गरी शान्ति व्यवस्था कायम गराउने नीति लिएको जनाएको छ ।

१९.२. जिल्ला प्रहरी कार्यालय सुनसरी र दङ्गा नियन्त्रण प्रहरी गण दुहबीले जनता र प्रहरीको हातेमालो, स्थानीय जनतासँग समन्वय गरी सरसफाई, अपराधरहित समाजको सुनिश्चितताको लागि प्रभावकारी सेवा प्रवाह तथा नागरिक सुनुवाई र नागरिक सहायता कक्षको स्थापना गरेको जनाएको छ ।

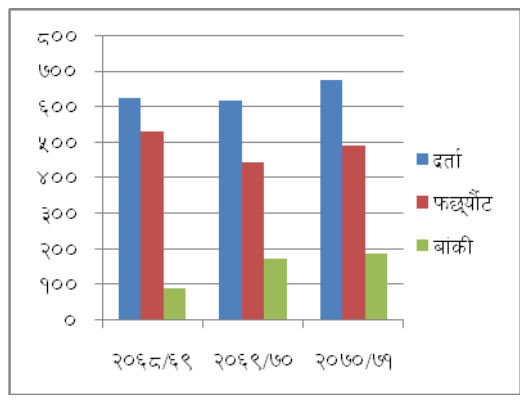
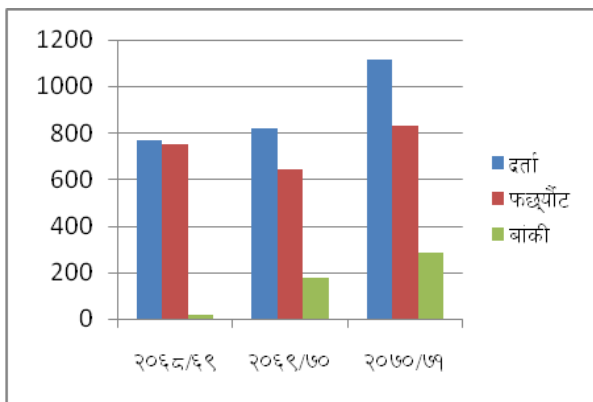
१९.३. अञ्चल प्रहरी कार्यालय नारायणीले नेतृत्व विकास तथा पुनसंरचना, प्रक्रिया र प्रणालीको स्थापना, मानवस्रोतको संस्थागत विकास, प्रविधि तथा भौतिक पूर्वाधारको आधुनिककरण, उद्देश्यमूलक सेवा प्रवाहको नीति लिएको जनाएको छ ।

- १९.४. जिल्ला प्रहरी कार्यालय पर्साले नागरिक वडा सुरक्षा समिति गठन, मुस्कानसहित प्रहरी सेवा, नागरिक प्रहरी हातेमालो, १/२ महिनामा सुरक्षा योजना तयार गरी कार्यान्वयन गर्ने नीति लिएको जनाएको छ ।
- १९.५. मध्यपश्चिम क्षेत्रीय प्रहरी कार्यालय सुर्खेतले प्रशासनिक कार्यमा पारदर्शिता कायम गर्ने, क्षेत्रीय स्तरमा प्रनाउको कमाण्डमा रहेको क्षेत्रीय ब्युरोलाई गहन अपराध अनुसन्धानमा परिचालन गर्ने, सामुदायिक प्रहरी सेवाबाट नागरिक प्रहरी साभेदारी कार्यक्रम अघि बढाउने नीति लिएको जनाएको छ ।
- १९.६. क्षेत्रीय सशस्त्र प्रहरीगण सुर्खेतले क्षेत्रीय प्र.का.को आदेशले विभिन्न जिल्लामा थप जनशक्ति परिचालन, प्राकृतिक प्रकोप न्यूनीकरण तथा उद्धारको लागि टोली गठन, आन्दोलन तथा सम्मेलनमा नपुग जनशक्ति क्षेत्र तथा बाहिरबाट परिचालन गर्ने नीति लिएको छ ।
- १९.७. जिल्ला प्रहरी कार्यालय सुर्खेतले सुशासन व्यवस्था अवलम्बन गर्ने, दैवी प्रकोप हुँदा रोकथामको लागि परिचालन गर्ने नीति लिएको जनाएको छ ।

शान्ति सुरक्षा कायम गर्न उल्लिखित निकायहरूले उक्त नीति निर्धारण गरेकोमा स्रोत साधनको कमी, दक्ष जनशक्ति तथा समयानुकूल तालिम नभएको, नागरिक सचेतनाको कमी, प्रविधिको विकाससँगै संगठन आधुनिकीकरण गर्न अति आवश्यक साधनको समस्या, जनसंख्या चापको आधारमा प्रहरी दरबन्दी नहुनु जस्ता कारणले नीति कार्यान्वयन प्रभावकारी हुन नसकेको पाइयो । उपलब्ध स्रोत साधनले कार्यान्वयन गर्न सकिने नीति निर्धारण गर्ने, प्रहरी प्रति जनविश्वास बढाउने जिम्मेवारी सम्बन्धित प्रहरी इकाई प्रमुखको छ भने समग्र प्रहरी प्रशासनप्रति जनविश्वासको लागि नागरिक मैत्री प्रहरी सेवा बनाउने, नीति कार्यान्वयनमा मातहतलाई आवश्यक सहयोग तथा व्यवस्थापन गर्ने जिम्मेवारी तालुक निकायको रहेको छ । नीति कार्यान्वयनमा रहेका कमजोरी हटाई प्रहरीको कार्यक्षमता वृद्धि गरी नागरिक मैत्री सेवाको विकास हुनुपर्दछ ।

२०. **उजुरी दर्ता र कारबाही** – प्रहरीमा परेका उजुरीहरू समयमै फछ्यौट गरी पीडितलाई शीघ्र न्याय दिनुपर्दछ । जिल्ला प्रहरी कार्यालय सुनसरी, पर्सा र सुर्खेतको विगत ३ वर्षमा उजुरी दर्ता र फछ्यौट र बाँकीको विवरण निम्नानुसार छः

सि.नं.	जिल्ला प्रहरीको नाम	अपराधको प्रकृती संख्या	आ.ब. २०६८/६९			आ.ब. २०६९/७०			आ.ब. २०७०/७१		
			दर्ता	फछ्यौट	बाँकी	दर्ता	फछ्यौट	बाँकी	दर्ता	फछ्यौट	बाँकी
१	सुनसरी	४६	७६७	७५१	१६	८१७	६४०	१७७	१११७	८३३	२८४
२	पर्सा	४२	६२२	५३१	९१	६१५	४४२	१७३	६७५	४८९	१८६
	जम्मा	८८	१३८९	१२८२	१०७	१४३२	१०८२	३५०	१७९२	१३२२	४७०

उल्लिखित कार्यालयहरूको उजुरी दर्ता, फछ्यौट र बाँकीको अवस्था विश्लेषण गर्दा जिप्रका सुनसरीले ३ वर्षमा परेका उजुरीहरू क्रमशः ९८,७८ र ७५ प्रतिशत फछ्यौट गरेको र क्रमशः २, २२ र २५ प्रतिशत फछ्यौट नगरेको तथा जिप्रका पर्साले परेका उजुरीहरूमध्ये क्रमशः ८५, ७२ र ७२ प्रतिशत फछ्यौट गरेको र क्रमशः १५, २८ र २८ प्रतिशत फछ्यौट नगरेको पाइयो भने जिप्रका सुर्खेतले तथ्याङ्क अद्यावधिक नभएको कारण विश्लेषण गर्न सकिएन । उजुरी फछ्यौटको अनुपात घट्दै जानुमा प्रहरीको कार्यसम्पादन तथा सेवा प्रवाहमा कार्यक्षमतामा कमी हुँदै जानु प्रमुख कारण देखिन्छ । समयमै उजुरी फछ्यौट गरी

पीडितलाई न्याय दिन तथा समाजमा अपराधिक गतिविधि निरुत्साहित गर्न जिम्मेवार निकाय र पदाधिकारीले आवश्यक व्यवस्था गर्नुपर्दछ ।

२१. **मुलतबीमा रहेका मुद्दा-** प्रहरीले आफ्नो क्षेत्रभित्र भएको खून, डाँका, जबरजस्ती चोरी, रहजनी, डकैती, खून, विष खुवाएको, ज्यानसम्बन्धी, जबरजस्ती करणी, आगलागी, गौवध, लागू औषधि, जीउ मास्ने बेच्ने लगायतका अपराधहरूको अनुसन्धान तथा तहकिकात गरी उजुरीहरू समयमै फछ्यौट गर्नुपर्दछ । जिल्ला प्रहरी कार्यालय सुनसरी र पर्सामा परेका उजुरीहरूमध्ये अनुसन्धान तथा तहकिकात समयमै नगरी मुलतबीमा राखेको उजुरीहरूको विवरण निम्नानुसार छः

जिल्ला प्रहरी कार्यालय	खुन डाका	कर्तव्य ज्यान	ज्या.मा.उ.	फु.आ.अ	वि.से.बा.ह	भक्षितव्य ज्यान	फुटकर ज्यान	सवारी ज्यान	किने	नागरिकता	ला.औ.	हा.ह.ब.ब.	राज्य विरुद्ध अपराध	मा.बै.वि.	वि.मा.बै.	प्रश्न पत्रहरूको गोपनीयता	भा.का.वि.अपराध	चोरी	बम विस्फोटन	जस्मा
सुनसरी	३	६८	२	०	०	०	०	२०	१	१५	१	२	०	३	०	०	०	०	२	११७
पर्सा	११	२१०	७	५७	१९	२९	१७	११	१०	३०	३००	१६	१	५	६	१	२१	३	०	७५४
जम्मा	१४	२७८	९	५७	१९	२९	१७	३१	११	४५	३०१	१८	१	८	६	१	२१	३	२	८७१

जिल्ला प्रहरी कार्यालय सुनसरीले १० किसिमका अपराधको ११७ र पर्साले १८ किसिमका ७५४ अपराध फछ्यौट नगरी मुलतबीमा राखेको पाइयो भने जिल्ला प्रहरी कार्यालय सुर्खेतले विवरण अद्यावधिक नगरेको कारण विश्लेषण गर्न सकिएन ।

आवश्यक स्रोत साधन, तालिम, प्रविधि तथा उपकरणको कमीका कारण प्रहरीको अनुसन्धान प्रक्रिया कमजोर रहेको, उजुरी पेश गरी लामो समय सम्म अनुगमन/सोधखोज Follow up गर्न उजुरीकर्ता नआएका, मानिस पत्ता लाग्न नसकेको कारण उक्त मुद्दाहरू मुलतबीमा राखेको देखियो । जसले गर्दा समयमा पीडितले न्याय नपाउने, समयमै मुद्दा फछ्यौट नभई बाँकी रहने, अपराधीको मनोबल बढ्दै गई थप अपराध गर्ने तथा समग्र प्रहरीको कार्यक्षमताप्रति जनतामा अविश्वास बढ्न जाने देखिन्छ । आवश्यक स्रोत, साधन, प्रविधि तथा तालिम दिई अपराध अनुसन्धानमा खटिने प्रहरी कर्मचारीहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने तथा मुलतबीमा रहेका उक्त मुद्दाहरू किनारा लगाउनुपर्दछ ।

२२. **पक्राउ सवारीसाधन -** प्रहरीले आफ्नो क्षेत्रमा चोरी, दर्ता नभएको, अपराधिक गतिविधिमा संलग्न भै पक्राउ गरिएको सवारीसाधनहरूको अभिलेख राखि थप कारबाहीको लागि भन्सार कार्यालयमा दाखिला गर्नु पर्दछ । छुनौट गरिएका जिल्ला प्रहरी कार्यालयले विगत ३ वर्षमा पक्राउ गरी भन्सार दाखिला गरेको सवारीसाधनहरूको विवरण निम्नानुसार छः

कार्यालयको नाम	सवारीसाधनको नाम	२०६८/६९		२०६९/७०		२०७०/७१	
		कार्यालयको अभिलेख अनुसारको संख्या	भन्सार दाखिला संख्या	कार्यालयको अभिलेख अनुसारको संख्या	भन्सार दाखिला संख्या	कार्यालयको अभिलेख अनुसारको संख्या	भन्सार दाखिला संख्या
इलाका प्रहरी कार्यालय इटहरी, सुनसरी	गाडी	१	१	०	०	१	१
जिल्ला प्रहरी कार्यालय सुनसरी	मोसा, जीप ट्याक्टर	६	६	१६	१६	१३	१३
जिल्ला प्रहरी कार्यालय पर्सा	मोसा, जीप ट्याक्टर, कार, टेम्पो	५९	४९	२५	२५	११	११

प्राप्त विवरणअनुसार जिल्ला प्रहरी कार्यालय पर्साले २०६८/६९ मा पक्राउ गरेको सवारीसाधनमध्ये १० भन्सार दाखिलाको लागि नपठाएकोले यस सम्बन्धमा कार्यालयको ध्यान जानुपर्दछ । त्यसैगरी लामो समयदेखि चोरी, सवारी दर्ता किताब नभएका, अपराधमा संलग्न भएका, बेवारिसे अवस्थामा भेटिएको सवारीसाधनहरूको लगतसमेत नराखी कार्यालयहरूको प्राङ्गणमा अलपत्र अवस्थामा राखिएको पाइयो । कार्यमूलक लेखापरीक्षणको सिलसिलामा स्थलगत निरीक्षण गर्दा जिल्ला प्रहरी कार्यालय सुनसरी, इलाका प्रहरी कार्यालय, इटहरी, जिल्ला प्रहरी कार्यालय पर्सा लगायतका निकायहरूको प्राङ्गणमा ठूलो मात्रामा अलपत्र रूपमा सवारीसाधन राखेको पाइयो ।

जिल्ला प्रहरी कार्यालय सुनसरीको परिसरमा अलपत्र अवस्थामा रहेको गाडी, मोटरसाइकल तथा साईकलहरू

पूर्व क्षेत्रीय दफिक प्रहरी कार्यालयको परिसरमा अलपत्र अवस्थामा रहेको मोटरसाइकल

जिल्ला प्रहरी कार्यालय पर्साको परिसरमा अलपत्र मोटरसाइकल तथा साईकलहरू

पक्राउ गरेका सवारीसाधनको अभिलेख राख्ने तथा नियमानुसार व्यवस्थापनको जिम्मेवारी सम्बन्धित प्रहरी इकाई प्रमुखको हो । पक्राउ गरिएका सवारीसाधनहरूको उचित व्यवस्थापन नगरेको तथा चोरी, बलुबुक नभएको, अपराधमा संलग्न भएका, बेवारिसे अवस्थामा भेटिएको सवारी दावी गर्न नआई लामो समयसम्म प्रहरीको नियन्त्रणमा रहेको कारण कार्यालयमा स्थान अभाव भएको, सवारीसाधनको मूल्यमा ह्रास आएको, लिलाम बिक्री गरी प्राप्त हुने राजस्व प्राप्त हुन सकेको छैन । पक्राउ सवारीसाधनको अभिलेख राखी चोरी पैठारी भएका सवारीसाधन सम्बन्धित भन्सार कार्यालयमा दाखिला गर्ने र अन्य बेवारिसे तरिकाले राखेका सवारीसाधनको अभिलेख राखी आवश्यक नियम तर्जुमा गरी व्यवस्थापन हुनुपर्दछ ।

(घ) अनुगमन मूल्याङ्कन, समन्वय (प्रभावकारिता)

२३. अनुगमन तथा मूल्याङ्कन – प्रहरी नियमावली, २०४९ को नियम ३३ अनुसार क्षेत्रीय प्रहरी प्रमुखले वर्षको एक पटक जिल्ला प्रहरी कार्यालयको निरीक्षण गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । सुनसरी जिल्लाका विभिन्न निकायहरूको पूर्व क्षेत्रीय प्रहरी कार्यालयले आकस्मिक र नियमित अनुगमन गर्ने गरेको, मध्य क्षेत्रीय प्रहरी कार्यालयले जिल्ला प्रहरी कार्यालय पर्सा र मातहत निकायमा आकस्मिक अनुगमन गरेको अभिलेख नरहेको पाइयो । त्यस्तै मध्य पश्चिम क्षेत्रीय प्रहरी कार्यालयले जिल्ला प्रहरी कार्यालय सुर्खेत, गाविस र बर्दियामा छड्के जाँच गरेको र अन्य निकायको अनुगमन गरेको जनाए पनि छड्के जाँच र अनुगमन गर्ने निकायहरूले देखिएका व्यहोरा र सुधार गर्नुपर्ने विषयको अभिलेखीकरण गरेको पाइएन ।
- २३.१. प्रहरी नियमावली, २०४९ को नियम ३५ मा जिल्ला प्रहरी प्रमुखले हरेक इलाका र प्रहरी चौकीको वर्षमा कम्तीमा ३ पटक निरीक्षण गर्नुपर्ने, वर्षमा कम्तीमा ३ महिनामा जिल्लाको भित्री भागको भ्रमण गरी कार्यालय व्यवस्थापन, जिन्सी व्यवस्थापन, ऐन नियम, आदेश तथा पालनालगायतका विषयमा निश्चित ढाँचामा प्रतिवेदन तयार गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । सुनसरी, पर्सा र सुर्खेतका जिल्ला प्रहरी कार्यालयका प्रहरी प्रमुखहरूले मातहत निकायहरूमा निरीक्षण आकस्मिक चेकजाँच र महिनामा १ रात चौकीमा रात बिताउने नीति लिएको र निरीक्षण, अनुगमन जाँदा मौखिक तथा सञ्चार सेटबाट निर्देशन दिने गरेको पाइयो ।
- २३.२. प्रहरी नियमावली, २०४९ को नियम ३५ मा व्यवस्था भएअनुसार जिल्ला प्रहरी प्रमुखले अपराध नियन्त्रणको सिलसिलामा सीमावर्ती अन्तर्राष्ट्रिय समकक्षी अधिकृतहरूसँग सम्पर्क एवं समन्वय स्थापित गरेको हुनुपर्दछ । जिल्ला प्रहरी कार्यालय सुनसरीले २०७०।२।३ देखि २०७१।३।२९ सम्म सीमावर्ती समस्या तथा निराकरण सम्बन्धमा ३ वटा बैठक बसेको विवरण दिएपनि जिल्ला प्रहरी कार्यालय, पर्साले सो सम्बन्धमा अभिलेख राखेको पाइएन ।
- २३.३. सम्पादन गर्नुपर्ने कामलाई प्रभावकारी बनाउन प्रचलित ऐन नियम तथा अल्पकालीन तथा दिर्घकालीन सुधारको आवश्यक पर्दछ । यस सम्बन्धमा प्रहरी कार्यालयले सुधारका क्षेत्रहरू पहिचान गरिसकेको भए तापनि स्रोत साधन र पूर्वाधारको अभावमा कार्यान्वयन भएको देखिएन । प्रहरी कार्यालयले पहिचान गरेका सुधारका क्षेत्र र उपाय देहायबमोजिम छन्:

ऐन नियममा गर्नुपर्ने सुधार	दिर्घकालीन सुधार
<ul style="list-style-type: none"> ● सवारीसाधनद्वारा हुने Hit and Runs को अवस्थामा जिल्ला प्रशासन कार्यालय मार्फत पीडितलाई क्षतिपूर्ति उपलब्ध हुनुपर्ने ● प्रहरीको क्षेत्राधिकार नपर्ने विषयहरूसमेत जिल्ला प्रशासन कार्यालयबाट तोक लागि कारवाहीको लागि आउने गरेकोले ऐन नियमबाटै प्रहरीले हेर्ने र नहेर्ने विषय स्पष्ट हुनुपर्ने ● कर्तव्य ज्यान मुद्दामा पीडितलाई पीडकबाट उपचार गराउने व्यवस्था हुनुपर्ने ● हातहतियार प्रयोगसम्बन्धी व्यवस्था ऐनमै स्पष्ट हुनुपर्ने ● वृत्ति विकाससम्बन्धी व्यवस्था ऐनमै स्पष्ट हुनुपर्ने 	<ul style="list-style-type: none"> ● डीएनए परीक्षण, घटनास्थलबाट उठाइएका सामग्री परीक्षण, पोलिग्राफ टेस्ट कम्तीमा क्षेत्रीय स्तरमा हुनुपर्ने ● आवश्यक सामग्रीसहित प्रत्येक मुद्दा चल्ने प्रहरी इकाईहरूमा एक जना SOCO अधिकृत हुनुपर्ने । ● जिल्ला स्तरम अनिवार्य रूपमा बाल सुधार गृह हुनुपर्ने ● मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार र जबरजस्ती करणी मुद्दामा पीडित महिलालाई सहयोगी निकायमा राख्ने व्यवस्था हुनुपर्ने

प्रहरी कार्यालयहरूले सुधारका क्षेत्र पहिचान गरेको भए तापनि स्रोत साधन र पूर्वाधारको अभावमा कार्यान्वयन गर्न कठिनाई रहेकोमा सम्बन्धित नीति निर्माण गर्ने तालुक निकायले कार्यालयको सुभावहरू सङ्कलनबाट नीति निर्धारण गरी सम्बन्धित ऐन, नियममा समावेश, कार्यक्षेत्रमा स्पष्टता तथा आन्तरिक कार्यविधि बनाई निकायबाट कार्यदक्षता एवं प्रभावकारी कार्यसम्पादन गर्न, सरकारी स्रोत साधनको समुचित उपयोग गरी उद्देश्यमूलक एवं नतिजामूलक उपलब्धि हासिल गर्न ध्यान दिनुपर्दछ ।

सुझाव

- जनसंख्या चाप अनुसार सुरक्षाकर्मीको व्यवस्था हुनुपर्ने,
- भौतिक पूर्वाधारको व्यवस्थापन गरी सेवा प्रवाह हुनुपर्ने,
- उद्देश्यमूलक मापदण्ड तथा नीति बनाई समयानुकूल ऐन, कानूनमा सुधार गरी कार्यक्षेत्रमा तदारुकता ल्याउने र
- दर्ता भएका उजुरीहरू यथाशिघ्र फछ्छौट गर्नुपर्ने ।

निष्कर्ष

आ-आफ्नो कार्यक्षेत्रभित्र अपराधिक घटना हुन नदिने र भएकोमा अनुसन्धान तहककिकात गरी दोषीउपर कारवाही बढाउने, समाजमा शान्ति सुरक्षा एवं अमन चयन गराउने प्रहरी निकायको मूल उद्देश्य रहेको छ । उक्त उद्देश्य पूर्तिका लागि अहोरात्र खटिने प्रहरी कर्मचारीहरूको कार्य क्षमता उच्च बनाउन जरुरी छ । यसको लागि सम्बन्धित क्षेत्रमा जनसंख्याको चाप र आवश्यकता अनुरूप दरबन्दी र समूह गठन गरी पदपूर्ति तथा विशिष्टीकरणद्वारा आमनागरिकमा सेवा प्रवाह गर्नुपर्दछ । पेशागत व्यवसायिकता वृद्धि गरी अपराध न्यूनीकरण गर्न समयानुकूल क्षमता वृद्धिको तालिम दिनुपर्ने, उपलब्ध मानवस्रोत व्यवस्थापन र कार्यवातावरण तयार गर्न भौतिक पूर्वाधारको व्यवस्था गरिनुपर्दछ ।

सवारीसाधनको उपलब्धता, इन्धन तथा मर्मत खर्चको पर्याप्तता नभएको, सवारी गस्ती तथा घटनास्थल पहुँचमा समस्या रहेको, काजमा ठूलो संख्यामा रहँदा राशन भत्तालगायत बजेट तथा अभिलेख व्यवस्थापनमा समस्या देखिएकोले सोको समुचित व्यवस्थापन गर्न जिम्मेवार निकायबाट ध्यान दिनुपर्दछ । यस्तै कार्य सम्पादनमा प्रभावकारिता वृद्धि गर्न वैज्ञानिक प्रविधि तथा उपकरण र आवश्यकताअनुसार सीआरभीको व्यवस्था हुनुपर्दछ ।

प्रहरीको काम कारवाहीमा आइपर्ने समस्या समाधानका लागि उद्देश्यमूलक मापदण्ड तथा नीति बनाई सो अनुरूप साधन स्रोतको व्यवस्था, प्रहरी परिचालन एवं अपराध अनुसन्धानको काम कामकारवाहीद्वारा अपराधिक मनोवृत्तिमा प्रहरी कारवाहीको डर र भय पसाउन र सर्वसाधारण जनतामा आफ्नो सुरक्षाको भरपर्दो पहरेदारको आशा, विश्वास र भरोसा दिलाई नागरिक मैत्री प्रहरी सेवाको दक्षता, प्रभावकारिता र विश्वसनीयता अभिवृद्धि गर्नुपर्दछ ।

अध्यागमन विभाग तथा अध्यागमन कार्यालय त्रिभुवन अन्तराष्ट्रिय विमानस्थल
अध्यागमन व्यवस्थापन स्थिति मूल्याङ्कन
कार्यमूलक लेखापरीक्षण प्रतिवेदन-२०७१

परिचय

१. **पृष्ठभूमि** – नेपालभित्र विदेशीहरुको प्रवेश, उपस्थिति र प्रस्थानलाई नियमित एवं नियन्त्रण गर्ने, नेपाली नागरिकहरुको आगमन र प्रस्थानलाई व्यवस्थित गर्ने, अध्यागमन अपराध, तहकिकात र कारवाहीमार्फत् राज्यको सुरक्षा प्रणालीलाई सहयोग पुऱ्याउने सम्बन्धमा अध्यागमन विभाग र यस अन्तर्गत विभिन्न अध्यागमन कार्यालयहरु स्थापना भई सञ्चालनमा रहेका छन् भने विदेशीहरुको प्रमुख आगमन तथा प्रस्थान विन्दुमा त्रिभुवन अन्तराष्ट्रिय विमानस्थल अध्यागमन कार्यालय स्थापना गरिएको छ ।
२. **कार्यमूलक लेखापरीक्षणको औचित्य** – नेपालभित्र विदेशीहरुको प्रवेश र उपस्थिति तथा त्यसको अभिलेख लगायत नेपाली नागरिकको आगमन र प्रस्थानसंग जोडिएका विषयहरु देशको राष्ट्रिय सुरक्षासँग समेत सम्बन्धित हुने तथा अध्यागमन व्यवस्थापन र सेवा प्रवाहमा हालको स्थिति विश्लेषण तथा मूल्याङ्कन गर्न कार्यमूलक लेखापरीक्षणको लागि यस विषयको छनौट गरिएको छ ।
३. **नीतिगत तथा कानुनी व्यवस्था** – नेपाल भित्र विदेशीहरुको प्रवेश, उपस्थिति र प्रस्थान गर्ने प्रक्रियालाई सरल बनाउन अध्यागमन ऐन, २०४९, अध्यागमन नियमावली २०५१, अध्यागमन कार्यविधि २०६५, जारी गरिएका छन् । आर्थिक क्रियाकलाप तथा खरिद कार्य व्यवस्थापनका लागि आर्थिक कार्यविधि ऐन, २०५५ तथा नियमावली, २०६४, सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ एवं नियमावली, २०६४, भ्रमण खर्च नियमावली २०६४ आदिको व्यवस्था भएको छ । कर्मचारी व्यवस्थापनका लागि निजामती सेवा ऐन, २०४९ तथा नियमावली, २०५० बमोजिम गर्ने व्यवस्था छ । त्यसैगरी अध्यागमन कार्यविधि, २०६५ ले अध्यागमन नियमन र पर्यटन प्रवर्द्धनबीच कुशल संयोजन तथा सूचना प्रविधियुक्त अत्युत्तम व्यवस्थापनमा पारदर्शी र व्यावसायिक अध्यागमन सेवा प्रवाह गर्ने दीर्घकालीन सोच र परिकल्पनासहित यसमार्फत राज्यको सुरक्षा प्रणालीलाई सहयोग पुऱ्याउने ध्येय राखेको छ ।
४. **उद्देश्य तथा लक्ष्य** – विदेशीहरुको प्रवेश, उपस्थिति र प्रस्थानलाई नियमित एवं नियन्त्रण गर्न तथा नेपाली नागरिकहरुको आगमन र प्रस्थानलाई व्यवस्थित गर्ने, अध्यागमन नियमन प्रक्रियाद्वारा राज्यको सुरक्षा प्रणालीलाई सहयोग पुऱ्याउने, निष्पक्ष र प्रभावकारी अध्यागमन सेवा प्रवाह गर्ने उद्देश्यले स्थापना गरिएको विभाग तथा कार्यालयहरुले वार्षिक कार्यक्रम तथा लक्ष्य निर्धारण गरी कार्य सम्पादन गर्दै आएका छन् ।
५. **वित्तीय स्थिति** – विभाग तथा कार्यालयको विगत ३ वर्षको पुँजीगत तथा चालुसमेत गरी बजेट र निकास/खर्चको स्थिति निम्नानुसार रहेको छ:

(रु.हजारमा)

आर्थिक वर्ष	विभाग		अ.का. त्रि.अ.वि.	
	बजेट	निकास/ खर्च	बजेट	निकास/ खर्च
२०६८/६९	७३३७६	७१९६०	२७०४४	२६८४०
२०६९/७०	६७३००	६८४६४	२६४६९	२६९१२
२०७०/७१	९८५१४	७१२५४	५७०१२	५२०२८
जम्मा	२३९१९०	२३१२६५	११०५१७	१०५२९३

६. **कार्यसञ्चालन स्थिति** – विभाग तथा कार्यालयबाट उल्लिखित कार्यहरु सम्पादन गर्ने सम्बन्धमा अध्यागमन ऐन, २०४९, नियमावली, २०५१ तथा कार्यविधि, २०६५ मा तोकिएको प्रक्रियाअनुसार निम्नानुसारका कार्यहरु सञ्चालन गर्ने छन्:

- ६.१ अध्यागमन विभागले नेपाल प्रवेश गर्ने विदेशीहरूलाई भिसा प्रदान, भिसा म्याद थप, भिसा रद्द, अध्यागमन अपराधको अनुसन्धान, तहकिकात र मुद्दा दायर, पदयात्रा अनुमतिलगायत अध्यागमन सेवा प्रवाहलाई प्रभावकारी बनाउन आवश्यक नीतिगत तथा कानुनी व्यवस्था गर्ने कार्य गर्दै आएको छ ।
- ६.२ अध्यागमन कार्यालय, त्रिभुवन अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थलले नेपाल प्रवेश गर्ने विदेशीहरूलाई तोकिएका भिसा प्रदान, त्रिभुवन अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थल हुँदै नेपाल प्रवेश गर्ने विदेशी तथा नेपालीहरूको आगमन र प्रस्थानको व्यवस्थापन गर्ने कार्य गर्दै आएको छ ।

लेखापरीक्षणको उद्देश्य, क्षेत्र, पद्धति

७. **उद्देश्य** – विभाग तथा कार्यालयबाट हुने अध्यागमन सेवा प्रवाह सम्बन्धमा अभिलेख व्यवस्थापन, विदेशी तथा नेपालीहरूको आगमन र प्रस्थान, स्टिकर व्यवस्थापन, अध्यागमन अपराध, तहकिकात र कारबाही सम्बन्धमा मूल्याङ्कन र विश्लेषण गरी सुझावसहितको प्रतिवेदन जारी गर्नु लेखापरीक्षणको उद्देश्य रहेको छ ।
८. **क्षेत्र** – विभाग र कार्यालयबाट सञ्चालित अध्यागमनसम्बन्धी कार्यक्रम कार्यान्वयन र कार्यसम्पादन अवस्थाको सम्बन्धमा विगत ३ वर्षको अवधिमा सञ्चालित अध्यागमन क्रियाकलापलाई लेखापरीक्षणको क्षेत्रमा समावेश गरिएको छ । मूल्याङ्कनको क्रममा भिसाको अभिलेख व्यवस्थापन, विदेशी तथा नेपालीको आगमन तथा प्रस्थान अभिलेख, राजस्व तथा स्टिकर अभिलेख, अध्यागमन अपराध, तहकिकात र कारबाही, अनुगमन तथा प्रतिवेदनको अवस्था जस्ता पक्षलाई समेटिएको छ ।
९. **पद्धति** – लेखापरीक्षणको क्रममा विभाग तथा कार्यालयबाट सम्पादित कार्यहरूको प्रगति प्रतिवेदन, वार्षिक प्रतिवेदन तथा प्रकाशन र जोखिम निर्धारण पहिचान आदि अध्ययन गरिएको छ । तात्त्विक महत्वका विषयहरूमा थप पुष्ट्याई प्राप्त गर्न प्रश्नावली एवं विवरणबाट जानकारी लिइएको, सम्बन्धित पदाधिकारी तथा सरोकारवालासँग छलफल/अन्तरक्रिया तथा स्थलगत निरीक्षण/अवलोकन गरिएको छ । प्राप्त जानकारीको विश्लेषण एवं मूल्याङ्कन गरी लेखापरीक्षणको उल्लिखित उद्देश्यहरू प्राप्त गर्न प्रक्रियामूलक एवं नतिजामूलक पद्धतिको अवलम्बन गरिएको छ ।
१०. **सीमितता** – द्वितीय स्रोतबाट प्राप्त विवरणको आधारमा विश्लेषण गरिएको प्राथमिक तथ्यांक विवरण सङ्कलन गर्न नसकिनु, सीमित समय, नमुना छनौट, स्रोत साधनको अपर्याप्तता जस्ता कुराहरू लेखापरीक्षणको सीमाका रूपमा रहेका छन् ।

लेखापरीक्षणबाट देखिएका व्यहोराहरू

- **सकारात्मक पक्ष** – विभाग तथा कार्यालयको अध्यागमन कार्यालयहरूबाट प्रवाह हुने अध्यागमन सेवामार्फत् नेपालमा विदेशीहरूको प्रवेश, उपस्थिति र प्रस्थानलाई नियमित एवं नियन्त्रणमार्फत् राष्ट्रिय सुरक्षामा सहयोग, नेपालीहरूको आगमन र प्रस्थानलाई व्यवस्थित बनाउने प्रयास तथा राजस्व सङ्कलनमा योगदान पुग्ने जस्ता सकारात्मक पक्षहरू देखिएका छन् ।
 - **समस्या र चुनौती** – विभाग तथा कार्यालयका अध्यागमन सेवा प्रवाह सूचना प्रविधिसँग आवद्ध हुन नसकेको, समग्र अध्यागमन प्रशासन सुधारको लागि उपयुक्त कार्य योजना नरहेको, अभिलेख प्रणाली कमजोर रहेको, आवश्यक उपकरण तथा प्रविधिहरूको प्रयोगमा सीमितता रहेको, अध्यागमन अपराध, तहकिकात तथा कारबाहीको स्थिति कमजोर रहेको, स्रोत साधनमा सीमितता जस्ता समस्या देखिएकाले तिनिहरूको समाधान गर्दै अध्यागमन सेवा प्रवाहलाई भरपर्दो र प्रभावकारी बनाउनु चुनौतीको रूपमा रहेको छ ।
 - **सुधारका क्षेत्रहरू**
११. **अध्यागमन सेवा प्रवाह** – अध्यागमन सेवालार्ई प्रभावकारी बनाउने सम्बन्धमा अध्यागमन ऐन, २०४९, नियमावली, २०५१ तथा कार्यविधि २०६५ कार्यान्वयनमा छन् । त्यसैगरी अध्यागमन कार्यविधि, २०६५ मा कागजविहिन बनाउँदै सूचना प्रविधि मैत्री अध्यागमन सेवा प्रवाह गर्ने उल्लेख छ । प्रभावकारी अध्यागमन सेवा प्रवाहका लागि अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डअनुरूप Machine Readable Visa, Advanced Passenger Information System, Biometric System, Passport Detection Software, History Tracking System, ICAO को मापदण्ड अनुसारको Machine Readable Visa लगायतका आधुनिक प्रविधिहरूको प्रयोग

आवश्यक रहेकोमा नेपालमा त्यस्ता प्रविधिमाफत अध्यागमन सेवा प्रवाह हुनसकेको छैन । विभागबाट प्रभावकारी अध्यागमन सेवा प्रवाहका लागि यसलाई सूचना प्रविधिसँग आवद्ध गर्ने, अभिलेख प्रणालीमा सुधार गर्ने, अध्यागमन सुधार कार्ययोजना लागू गर्ने प्रयास गरेको भए तापनि त्यसले मूर्त रुप लिएको देखिएन । त्यसैले अध्यागमन सेवा प्रवाहलाई प्रभावकारी बनाउन आधुनिक प्रविधिको अवलम्बनसँगै संस्थागत क्षमता विकासमा लगानी बढाउनुपर्दछ ।

१२. अध्यागमन अभिलेख – अध्यागमन ऐन तथा नियमावली बमोजिम विभाग तथा कार्यालयहरुबाट हुने कामको अद्यावधिक कम्प्युटरकृत अभिलेख राख्नुपर्ने व्यवस्था छ ।

१२.१ विगत ३ आर्थिक वर्षमा नेपालबाट प्रस्थान गरेका तथा नेपाल आगमन गरेका विदेशी तथा नेपाली नागरिकहरुको विवरण निम्नानुसार छ :

(क) त्रिभुवन अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थल अध्यागमन कार्यालयबाट प्राप्त विवरण:

(संख्या)

नागरिक	२०६८।६९		२०६९।७०		२०७०।७१	
	आगमन	प्रस्थान	आगमन	प्रस्थान	आगमन	प्रस्थान
विदेशी	५९८२०४	६८६३४५	३६८३८६	३९०६६९	४२३२२८	४९७२४२
नेपाली	८५८५९२	७३६६७९	५४९४९२	५०६५७३	३४५५६८	९६४५२८

(स्रोत: त्रिभुवन अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थल, अध्यागमन कार्यालय)

प्रस्तुत विवरणअनुसार २०६८।६९ देखि हरेक वर्ष आगमन र प्रस्थान गर्ने नेपालीहरुको संख्या घट्दै गएको र २०७०।७१ मा जम्मा आगमन ३ लाख ४५ हजार ५६८ र प्रस्थान ९ लाख ६४ हजार ५२८ रहेको उल्लेख छ ।

(ख) अध्यागमन विभागबाट प्राप्त विवरण:

(संख्या)

नागरिक	२०११		२०१२		२०१३ (जुलाई सम्म)	
	आगमन	प्रस्थान	आगमन	प्रस्थान	आगमन	प्रस्थान
विदेशी	७३५९३२	७८०५४६	७९६९४६	८८९३०५	४८४९२३	५२९०६५
नेपाली	७९७२६७	७८९९२८	७४५२४५	८६८९६३	४५३२०५	५९०८४८

(स्रोत : अध्यागमन विभाग)

१२.२ अध्यागमन नियमावली, २०५९ को नियम १२ (२) मा अनुसार उप नियम (१) को खण्ड (क) र (ख) बमोजिम भिसा दिइएको व्यक्तिहरुको नाम, राष्ट्रियता, राहदानी नम्बर र भिसा अवधि खुलेको विवरण मासिक रुपमा परराष्ट्र मन्त्रालयले विभागलाई दिनुपर्ने व्यवस्था छ । तर मन्त्रालयबाट हालसम्म तोकिएबमोजिमको मासिक विवरण तयार गरी अध्यागमन विभागलाई दिने गरेको पाइएन ।

१२.३ अध्यागमन कार्यविधि, २०६५ अनुसार अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थल मार्फत नेपालबाट प्रस्थान गर्ने तथा नेपाल प्रवेश गर्ने स्वदेशी तथा विदेशी व्यक्तिहरुको अभिलेख तयार गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ । यस सम्बन्धमा त्रिभुवन अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थल अध्यागमन कार्यालयबाट अभिलेख प्राप्त भएकोमा अध्यागमन सूचना प्रणालीमा सबै तथ्यांक अद्यावधिक नरहेको उल्लेख छ । साथै कार्यालयको स्थलगत निरीक्षणका क्रममा समेत सबै यात्रुहरुको अभिलेख सूचना प्रणालीमा प्रविष्टि गरेको पाइएन ।

समस्याहरु

- अध्यागमन सेवा प्रवाह आधुनिक प्रविधिहरूसँग आवद्ध नभएको,
- अभिलेख व्यवस्थापन प्रभावकारी नरहेको,
- राजस्व र स्टिकरको आम्दानी र खर्च यथार्थ स्थिति एकिन नभएको,
- प्रविधिगत एवं व्यवस्थापकीय पक्ष कमजोर देखिएको ।

१२.४ सबै अध्यागमन कार्यालयबाट आगमन र प्रस्थान भएका विदेशीहरुको अनलाइन अभिलेख विभागमा रहने व्यवस्था मिलाउनुपर्नेमा कतिपय अध्यागमन कार्यालयहरुले अध्यागमन सूचना प्रणाली प्रयोग नगरेको तथा सूचना प्रणाली प्रयोग गरे तापनि सबै तथ्याङ्क प्रविष्टि गर्ने नगरेको जानकारी प्राप्त हुन आएको छ ।

त्रिभुवन अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थल अध्यागमन कार्यालयका अनुसार आगमन र प्रस्थानसम्बन्धी विवरणमा सबै यात्रुहरुको आगमन र प्रस्थानको विवरण अद्यावधिक नरहेकाले वास्तविक यात्रुहरुको संख्या सो भन्दा बढी हुने उल्लेख गरेको छ । त्यसैगरी परराष्ट्र मन्त्रालयबाट जारी हुने भिसाको मासिक विवरण प्राप्त नहुने व्यहोरा विभागले उल्लेख गरेको छ । यस अवस्थामा विभाग तथा कार्यालयको अध्यागमन अभिलेखमा समन्वय र विश्वसनीय देखिएन । त्यसैले अध्यागमन अभिलेख सूचना प्रणालीलाई विश्वसनीय र प्रभावकारी बनाउनेतर्फ ध्यान दिनुपर्ने देखिन्छ ।

१३. **भिसा स्टिकर तथा राजस्व** – अध्यागमन विभाग तथा नियोगअन्तर्गत भिसा स्टिकर तथा राजस्व सम्बन्धमा देखिएका व्यहोराहरु निम्नानुसार छन्:

१३.१ अध्यागमन नियमावली, २०५१ को नियम १२ (३) अनुसार उपनियम (१) को खण्ड (क) र (ख) बाहेक अन्य खण्डहरु बमोजिम नियोगबाट भिसा जारी गर्दा उठेको राजस्वको विवरण मासिक रूपमा परराष्ट्र मन्त्रालयले विभागलाई पठाउनुपर्ने व्यवस्था छ । विगत ३ आर्थिक वर्षमा अध्यागमन विभागबाट विदेशस्थित नेपाली नियोगहरुलाई जारी गरिएको भिसा स्टिकरहरुको विवरण देहायबमोजिम रहेको जानकारी प्राप्त भए तापनि सो बापत प्राप्त हुनुपर्ने राजस्वको विवरण प्राप्त भएको छैन:

भिसा स्टिकर र प्राप्त हुनुपर्ने राजस्वको विवरण

आ.व.	१५ दिने (25\$)	३० दिने (40\$)	९० दिने (100\$)	जम्मा भिसा स्टिकर
२०६८/६९	१६२८३८	२१३४८	११२८०	१९५४६६
२०६९/७०	१८११६४	२२६५६	१०५२०	२१४३४०
२०७०/७१	१९३६१६	६५९६४	१८६२४	२७८२०४
जम्मा संख्या	५३७६१८	१०९९६८	४०४२४	६८८०१०
रकम (अ. डलर)	१,३४,४०,४५०.००	४३,९८,७२०.००	४०,४२,४००.००	२,१८,८१,५७०.००

विभागले विदेशस्थित नेपाली नियोगहरुलाई विगत ३ वर्षमा रु.२ करोड १८ लाख ८२ हजार अमेरिकी डलर बराबरको ६ लाख ८८ हजार १० भिसा स्टिकर जारी गरेकोमा परराष्ट्र मन्त्रालयबाट हालसम्म भिसा जारी गर्दा उठेको राजस्व तथा भिसा स्टिकरको आम्दानी खर्च विवरण पेश गरेको पाइएन । विवरण प्राप्त नभएको उक्त अमेरिकी डलरलाई २०७१ असार ३२ को विनिमय दर (बिक्री) रु.९६.५० ले गुणन गर्दा रु.२ अर्ब ११ करोड १५ लाख ७२ हजार हुन आउँछ ।

१३.२ विभागबाट प्राप्त विवरण अनुसार विगत ३ आर्थिक वर्षको भिसा प्रदान र स्टिकर खर्चसम्बन्धी विवरण निम्नानुसार छ:

विवरण	२०६८/६९	२०६९/७०	२०७०/७१	जम्मा
भिसा जारी भएको संख्या	५६७४६८	५६५७७९	४९६६२८	१६२९८७५
भिसा स्टिकर खर्च	५५९१२०	५५८६८७	६८९९५६	१८०७७६३
फरक संख्या				१७७८८८

उपर्युक्त विवरणअनुसार विभाग, अन्तर्गत कार्यालयहरु तथा नियोगबाट विगत ३ वर्षमा विभिन्न दरका १६ लाख २९ हजार ८७५ भिसा जारी भएकोमा १८ लाख ७ हजार ७६३ खर्च भएको देखिन्छ । उक्त अवधिमा नियोगहरुलाई जारी गरेको विभिन्न दरका ६ लाख ८८ हजार १० भिसा स्टिकर र राजस्व रकम रु.२ अर्ब ११ करोड १५ लाख ७२ हजारको विवरण प्राप्त भएको छैन । यसका अलवा उक्त अवधिमा विभिन्न दरका कुल भिसा जारी गरेको संख्याभन्दा भिसा स्टिकर खर्च १ लाख ७८ हजार ८८८ बढी देखाइएको छ । जसबाट सरकारलाई प्राप्त हुनुपर्ने राजस्व सरकारी कोषमा दाखिला नहुने तथा त्यसको चुहावट र दुरुपयोग समेत हुन सक्ने देखिएको छ । त्यसैले जिम्मेवार व्यक्तिहरुलाई जवाफदेही बनाउँदै भरपर्दो आन्तरिक नियन्त्रण व्यवस्था लागू गरी हुन सक्ने चुहावट र दुरुपयोग नियन्त्रणमा ध्यान दिनुपर्दछ ।

१४. **प्रविधिगत एवं व्यवस्थापकीय पक्ष** – विभाग तथा कार्यालयहरुको सेवालार्थ प्रभावकारी बनाउन आवश्यक भौतिक, मानवीय तथा वित्तीय स्रोत साधनको उपलब्धता हुनुपर्दछ । विभाग तथा त्रिभुवन अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थल अध्यागमन कार्यालयबाट प्राप्त विवरण अनुसार अध्यागमन सेवा प्रवाहमा निम्न प्रमुख समस्याहरु विद्यमान रहेको उल्लेख छ:

- १४.१ गृह मन्त्रालय, परराष्ट्र मन्त्रालय, अध्यागमन विभाग तथा कार्यालयरू, राहदानी विभाग तथा विदेशस्थित नियोगहरु, नेपाल प्रहरी लगायत सम्बन्धित निकायहरु विच अन्तरनिकाय समन्वय र सूचना प्रणालीको अवस्था कमजोर रहेको ।
- १४.२ कार्यालयको भौतिक पूर्वाधार र स्रोत साधनको अवस्था कमजोर रहेको ।
- १४.३ कार्यालयको आवश्यकताअनुसार सूचना प्रविधि र अंग्रेजी भाषा मैत्री कर्मचारी व्यवस्थापन गरी क्षमता अभिवृद्धि गर्नुपर्ने ।
- १४.४ कर्मचारी व्यवस्थापन, मनोबल र उत्प्रेरणाको अवस्था कमजोर रहेको ।
- १४.५ सूचना मैत्री अध्यागमन सेवा प्रवाहका लागि प्रविधिको प्रयोग, सूचना प्रणाली, Internet Connectivity लगायतमा समस्या देखिएको आदि ।

अध्यागमन सेवा प्रवाहलाई अपेक्षित रूपमा प्रभावकारी बनाउन आधुनिक प्रविधि, स्रोत साधन, अन्तर निकाय समन्वय तथा जनशक्ति परिचालन जस्ता प्रविधिगत एवं व्यवस्थापकीय पक्षमा देखिएका समस्याहरुको समाधानमा सम्बन्धित निकायहरुको ध्यान जानुपर्दछ ।

१५. **अनुगमन** – अध्यागमनसम्बन्धी कानूनको प्रभावकारी कार्यान्वयन तथा अध्यागमन आचारसंहिता, २०६५ को पालना सम्बन्धमा सम्बन्धित निकायले गर्नुपर्ने अनुगमन सम्बन्धि व्यवस्था र कार्यान्वयन स्थिति निम्नानुसार छः

- १५.१ अध्यागमन कार्यविधि, २०६५ अनुसार विदेशीहरुको नेपालमा हुने उपस्थितिको अनुगमन विभागबाट हुने उल्लेख छ । तर विगत ३ वर्षको अवधिमा विभागबाट जम्मा १ पटक मात्र त्यस्तो अनुगमन गरी कारबाही गरेको पाइयो ।
- १५.२ अध्यागमन कार्यविधि, २०६५ को बुदाँ नं. ७.३ अनुसार वर्षमा कम्तीमा १ पटक यो आचारसंहिताको पालना र व्यवहारिक पक्षका बारेमा समीक्षा गर्ने व्यवस्था छ । तर विभागबाट आचारसंहिताको पालना र व्यवहारिक पक्षको समीक्षा सम्बन्धमा औपचारिक कारबाही भएको छैन भने त्रिभुवन अन्तराष्ट्रिय विमानस्थल अध्यागमन कार्यालयले भने विगत ३ आर्थिक वर्षमा १३ पटक यस्तो समीक्षा र त्यस उपर कारबाही गरेको देखिन्छ ।
- १५.३ अध्यागमन कार्यविधि, २०६५ को बुदाँ नं. ७.४ अनुसार अध्यागमन आचारसंहिताको पालना भए नभएको सम्बन्धमा कार्यालय प्रमुख, विभागीय प्रमुख तथा सचिवबाट अनुगमन हुने व्यवस्था छ । उल्लिखित व्यवस्था अनुसार अनुगमन भएको व्यहोराको अभिलेख विभाग तथा कार्यालयमा राखेको पाइएन ।

सम्बन्धित निकायहरुबाट गरिने अनुगमन पक्ष न्यून हुने गरेबाट प्रचलित कानून कार्यान्वयनको अवस्था कमजोर हुने तथा सेवा सुधारमा अपेक्षित प्रगति हासिल हुने स्थिति देखिदैन । त्यसैले लक्षित नतिजा प्राप्तिका लागि सम्बन्धित निकायको क्षमता विकाससँगै तोकिए अनुसार प्रभावकारी अनुगमन प्रणाली तथा संयन्त्रको स्थापना हुनुपर्दछ ।

१६. **अध्यागमन अपराध, तहकिकात र कारबाही** – अध्यागमन ऐन, २०४९, को दफा ८(१) मा यस ऐन र ऐनअन्तर्गत बनेको नियमविपरीत कुनै अपराध भए गरेको वा हुन लागेको कुरा प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा विभाग वा कार्यालयलाई जानकारी हुन आएमा महानिर्देशकले तोकिएको अध्यागमन अधिकृतले सो सम्बन्धि अपराधको तहकिकात र कारबाही गर्ने उल्लेख छ । विभागले विगत ३ वर्षको अवधिमा अध्यागमन अपराधसम्बन्धी १५४३ मुद्दा दायर गरेका सबै मुद्दाको फैसला भइसकेको छ भने सोही अवधिमा १७२ जना विदेशीलाई निष्काशनसम्बन्धी कारबाही गरेको विवरण प्राप्त भएको छ । यद्यपि लेखापरीक्षण क्रममा अध्यागमन अभिलेख, प्रविधिगत तथा व्यवस्थापकीय पक्षलगायतमा देखिएका विद्यमान समस्याहरु बहाल रहेको अवस्थामा अध्यागमन अपराध, तहकिकात र कारबाहीमा प्रक्रिया प्रभावकारी हुने देखिदैन ।

सुझाव

- अध्यागमन सेवा प्रवाहलाई आधुनिक प्रविधिहरूसँग आवद्ध गर्ने,
- अभिलेख व्यवस्थापनलाई प्रभावकारी बनाउने,
- राजस्व र स्टिकरको आम्दानी र खर्चको विवरण तयार गर्नुपर्ने,
- प्रविधिगत एवं व्यवस्थापकीय पक्षलाई प्रभावकारी बनाउनुपर्ने ।

त्यसैले प्रभावकारी अध्यागमन सेवा प्रवाहमार्फत् राष्ट्रिय सुरक्षा तथा हित प्रबर्द्धन गर्न अध्यागमन अपराध, तहकिकात र कारबाहीको प्रक्रियालाई प्रभावकारी बनाउँदै अध्यागमन अपराध नियन्त्रणमा दिनुपर्ने देखिन्छ ।

निष्कर्ष

प्रभावकारी अध्यागमन सेवा प्रवाह मार्फत लक्षित राष्ट्रिय उद्देश्यहरू प्राप्त गर्ने, नेपालमा विदेशीहरूको प्रवेश, उपस्थिति र प्रस्थानलाई नियमित एवं नियन्त्रण गर्ने, नेपालीहरूको आगमन र प्रस्थानलाई व्यवस्थित बनाउँदै नीति निर्माण प्रक्रियामा सहयोग पुराने दिशामा मार्ग प्रशस्त हुने देखिन्छ । यद्यपि सूचना प्रविधि मैत्री अध्यागमन सेवा प्रवाह, भौतिक, वित्तीय तथा जनशक्ति व्यवस्थापन, अभिलेख व्यवस्थापन, राजस्व तथा स्टिकरको विवरण, अन्तर निकाय समन्वय, अध्यागमन अपराध, तहकिकात र कारबाही लगायतका क्षेत्रमा देखिएका कमी-कमजोरीहरू सुधार गर्दै प्रभावकारी अध्यागमन सेवा प्रवाह तथा दक्षता अभिवृद्धिमार्फत राष्ट्रिय सुरक्षा र हित प्रबर्द्धन गर्ने सम्बन्धित निकायहरू क्रियाशील हुनुपर्दछ ।

भूमिसुधार तथा व्यवस्थापन विभाग तथा नापी विभाग
भूमिव्यवस्थापन नीति कार्यान्वयन स्थिति
कार्यमूलक लेखापरीक्षणको प्रतिवेदन-२०७१

परिचय

१ **पृष्ठभूमि** – नेपाल सरकार (कार्य विभाजन) नियमावली २०६९ तथा प्रचलित कार्यअनुसारको कार्य क्षेत्रमा व्यवस्था भएअनुसार भूमिसुधार तथा व्यवस्था सम्बन्धी नीति, योजना तथा कार्यक्रमको कार्यान्वयन तथा अनुगमन मूल्याङ्कन गर्ने, सरकारी जग्गा र सार्वजनिक जग्गाको अभिलेख व्यवस्थापन गर्ने, जग्गा दर्ता रोक्का लगात भू-सूचना तथा अभिलेख व्यवस्थापन गर्ने, जग्गा नापसम्बन्धी प्रशासन, भू-उपयोगको आधारमा जग्गाको वर्गीकरण गर्ने, मातहतका कार्यालयको संस्थागत सुदृढीकरण एवं क्षमता विकासबाट एकद्वार सेवा लागू गर्ने, जग्गा मुद्दा व्यवस्थापन लगायतका कार्य सम्पादनका लागि नीतिगत निर्देशन दिने, कृषि उत्पादनमा अधिकतम वृद्धि गर्न अनिवार्य बचत योजना, ऋण वितरण र ऋण असुली सम्बन्धमा हालसम्म सङ्कलित बचत वितरण, मुक्त कर्मैया व्यवस्थापन गर्ने, बिर्ता जग्गाको प्रशासनिक व्यवस्था गर्ने गुठी जग्गा तथा मोही तल्लिसडबीचको जग्गासम्बन्धी विवाद लाई उचित रुपमा समाधान गर्ने, सेवाग्राही जनताको निवेदनको आधारमा सेवा सुविधा उपलब्ध गराउने आदि विषयमा नीतिगत एवं व्यवस्थापन कार्य तोकेअनुरूप सम्पादन गर्न गराउनका लागि भूमिसुधार तथा व्यवस्थापन विभाग तथा नापी विभाग स्थापना भई सञ्चालनमा रहेका छन् ।

प्रमुख कार्यसम्पादन सूचक (KPI)

- भूमि व्यवस्थापन कार्यलाई सेवामुखी एवं सूचनामुलक बनाउनु ।
- सरकारी जग्गा र सार्वजनिक जग्गाको अभिलेख व्यवस्थापन गर्नु,
- जग्गा नापसम्बन्धी प्रशासन,
- मातहतका कार्यालयको संस्थागत सुदृढीकरण एवं क्षमता विकास
- भूमिमाथिको द्वैध स्वामित्व हटाउनु ।

२ **कार्यमूलक लेखापरीक्षणको औचित्य** – भूमि तथा भूमि स्रोतको अधिकतम उपयोगको वातावरण नभएको, सामाजिक तथा आर्थिक रुपले पछाडि परेका वा पारिएका वर्गको भूमिमा पहुँच नभएको तथा भूमि प्रशासन सम्बन्धी सेवालाई सरल, सहज, पारदर्शी बनाउन नसकिएको अवस्थामा भूमि व्यवस्थापन र सेवा प्रवाह सम्बन्धमा मूल्याङ्कन गर्न आवश्यक ठानी यो विषय कार्यमूलक लेखापरीक्षणमा छनोट भएको हो ।

३ **नीतिगत व्यवस्था** – राष्ट्रिय भूमि नीतिको माध्यमबाट सामाजिक द्वन्द न्यूनीकरण गरी शासकीय व्यवस्थालाई प्रभावकारी बनाई भूमिको वैज्ञानिक व्यवस्थापन भूमिको अधिकतम सदुपयोग तथा उत्पादकत्व वृद्धि गर्नका लागि जनसंख्या, वातावरण र दिगो विकासका लागि सन्तुलित रुपमा भूमिको उपयोग गर्न तथा भूमि प्रशासन कार्यलाई सरल स्वच्छ, पारदर्शी एवं वैज्ञानिक बनाई सेवा प्रवाह कार्यमा प्रभावकारिता ल्याउनुलगायतका तोकिएका कार्य सम्पादनका लागि निम्न नीतिगत तथा ऐन तथा नियमावली अनुसरण गर्नुपर्ने व्यवस्था छ ।

३.१ तेह्रौँ योजनाको (आ.व.२०७०/७१-२०७२/०७३) मा उल्लिखित क्षेत्रगत लक्ष्य र प्राथमिकता निम्न छन्:

● **रणनीति**

- राष्ट्रिय भूमिनीति तर्जुमा गर्ने तथा राष्ट्रिय भू-उपयोग नीति, २०६९ कार्यान्वयन गर्ने ।
- सरकारी तथा सार्वजनिक जग्गाको संरक्षण तथा सम्बर्द्धन गर्ने ।
- वैज्ञानिक भूमिसुधारसम्बन्धी कार्यक्रमलाई व्यवस्थित, प्रभावकारी र समन्वयात्मक तवरबाट सञ्चालन गरी आर्थिक सामाजिकरूपले पछाडि परेका वा पारिएका गरिब भूमिहीनलगायत वर्गको भूमिमा पहुँच बढाउने ।
- भूमि प्रशासनको विद्यमान प्रविधिलाई कम्प्युटरमा आधारित भू-सूचना प्रणालीमा रुपान्तरण गर्ने ।
- गाउँ-ब्लक क्षेत्र तथा द्वन्दबाट क्षति भएका नापनक्सा एवम् स्रेस्ता पुनःनिर्माण गर्ने ।
- भौगोलिक सूचनाको सहज उपलब्धताको लागि पूर्वाधार एवम् जनशक्तिको विकास गर्ने ।

३.२ २०७०/७१ को बजेटका मुख्य व्यहोरा देहाय बमोजिम छन्:

- भू-उपयोग नीति अनुसार भू उपयोग नक्सा तयार भएका जिल्लाहरू मध्ये ५ विकास क्षेत्रका ५ जिल्लामा भू-उपयोगको आधारमा जग्गाको वर्गीकरण गर्ने ।
- सबै मालपोत र नापी कार्यालयहरूमा रहेका तथ्यांक र नापी नक्साहरूको डिजिटल डाटावेश तयार गरी वेबसाइटमा राख्ने, एकीकृत जग्गाधनी प्रमाणपुर्जा वितरणगर्ने, अनलाइन सेवा उपलब्ध गराउने ।

४ **कानुनी व्यवस्था** – नेपाल सरकार भूमिसुधार तथा व्यवस्थापन विभाग र नापी विभागसँग सम्बन्धित कानुनी व्यवस्था निम्नानुसार छनः

- मुलुकी ऐन, २०२० जग्गा प्रशासन सम्बन्धी महल ।
- मालपोत ऐन, २०३४ बमोजिम मालपोतसम्बन्धी व्यवस्था रहेका छन् ।
- भूमि प्रशासन ऐन, २०२४ मा भूमि प्रशासनसम्बन्धी व्यवस्था रहेको ।
- भूमिसम्बन्धी ऐन, २०२१ मा भूमिको हदबन्दीसम्बन्धी व्यवस्था रहेको ।
- जग्गा नापजाँच ऐन, २०१९ मा जग्गा नापजाँचसम्बन्धी व्यवस्था रहेको ।
- आयकर ऐन, २०५८ मा करसम्बन्धी व्यवस्था रहेको ।
- मालपोत नियमावली, २०३६ बमोजिम मालपोत सम्बन्धी व्यवस्था रहेको ।
- भूमिसम्बन्धी नियमहरू, २०२१मा भूमिको हदबन्दी सम्बन्धी व्यवस्था रहेको ।
- नापी शाखा एवं नापी गोश्वराको कार्यविधि, २०६० मा कित्ता नापीसम्बन्धी व्यवस्था रहेको ।
- जग्गा प्रशासन निर्देशिका, २०५८ जग्गा प्रशासनसम्बन्धी व्यवस्था रहेको ।
- जग्गा (नापजाँच) नियमावली, २०५८ मा जग्गा नापजाँचसम्बन्धी व्यवस्था रहेको ।
- आर्थिक कार्यविधि ऐन २०५५ तथा आर्थिक कार्यविधि नियमावली २०६४ बमोजिम बजेट तर्जुमा गर्ने, निकासालिने, खर्च गर्ने, लेखाङ्कन गर्ने व्यवस्था छ ।
- आयकर नियमावली, २०५९ मा करसम्बन्धी व्यवस्था रहेको ।
- सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ तथा सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४ बमोजिम खरिद व्यवस्थापन, सम्झौता व्यवस्थापन, गुणस्तर नियन्त्रण व्यवस्थापन आदि रहेका छन् ।
- निजामती सेवा ऐन, २०४९ तथा निजामती सेवा नियमावली २०५० बमोजिम दरबन्दी, पदपूर्ति, काज तथा तलब भत्ता आदि ।
- भ्रमण खर्च नियमावली, २०६४ बमोजिम भ्रमण खर्च तथा भत्ता आदि व्यवस्था रहेका छन् ।

५ **उद्देश्य एवं लक्ष्य** – भूमिसुधार तथा व्यवस्थापन र नापी विभागको उद्देश्य एवं लक्ष्य देहायबमोजिम छः

- भूमि तथा भूमिस्रोतको अधिकतम उपयोगको वातावरण सिर्जना गर्ने,
- सामाजिक तथा आर्थिक रूपले पछाडि परेका वा पारिएका वर्गको भूमिमा पहुँच बढाउने,
- भूमि प्रशासनसम्बन्धी सेवालार्ई सरल, सहज, पारदर्शी तथा प्रभावकारी तुल्याउने,
- विकास तथा पूर्वाधार निर्माणका लागि आवश्यक नापनक्सा, सेवा तथा भौगोलिक सूचनाको सर्वसुलभता सुनिश्चित गर्ने ।

६ **वित्तीय स्थिति** – विभागहरूका लागि नेपाल सरकार तथा वैदेशिक स्रोतबाट २०६८/६९ देखि २०७०/७१ सम्मको बजेट र निकास/खर्चको स्थिति निम्नानुसार रहेको छः

आर्थिक वर्ष	वार्षिक बजेट			निकास/खर्च		
	चालु	पूँजीगत	जम्मा	चालु	पूँजीगत	जम्मा
नापी विभाग						
२०६८/६९	२२४८८	४५०५	२६९९३	२९९९८	४४४६	२६३६४
२०६९/७०	१९२४३	३४४३	२२६८६	१९२९४	३४३६	२२६५०
२०७०/७१	३४००४	१६९००	५०९०४	३९४६०	१४८२९	४६२८९
जम्मा:	७५७३५	२४८४८	१००५८३	७२५९२	२२७९९	९५३०३
भूमिसुधार तथा व्यवस्थापन विभाग						
२०६८/६९	४४२०७	४९५०	४८३५७	४२९६७	३७३९	४६६९८
२०६९/७०	४९४९४	३९९५०	८०६४४	४८७०८	३८२७	५२५३५
२०७०/७१	६८२३०	१५९५९३	२२७८२३	६०७८७	१९२५६	७२०४३
जम्मा:	१६१९३१	१९४८९३	३५६८२४	१५२४६२	१८८९४	१७९२७६

लेखापरीक्षणको उद्देश्य, क्षेत्र एवं पद्धति

- ७ **उद्देश्य** – भूमि व्यवस्थापन र सेवा प्रवाह सम्बन्धमा साधन र स्रोतको परिचालन, कार्यक्रम कार्यान्वयन र सञ्चालन मितव्ययी एवं कार्यदक्षतापूर्वक भए नभएको मूल्याङ्कन तथा विश्लेषण गरी सुझाउसहितको प्रतिवेदन दिनु लेखापरीक्षणको मुख्य उद्देश्य रहेको छ भने अन्य उद्देश्यहरूमा भूमि व्यवस्थापनसम्बन्धी नीति तथा कार्यक्रम, संगठन तथा जनशक्ति, भौतिक सम्पत्ति र कार्यक्रम सञ्चालन व्यवस्थापनको विश्लेषण मूल्याङ्कन गर्नु रहेका छन् ।
- ८ **क्षेत्र** – लेखापरीक्षणको उद्देश्य प्राप्तिका लागि विभागको मुख्यतया २०६८/६९ देखि २०७०/७१ सम्मको अवधिमा भएका कार्यक्रमहरूलाई लेखापरीक्षणको क्षेत्रभित्र समेटिएको छ । यसैगरी विनियोजित बजेट तथा खर्च, कार्यक्रम सञ्चालन तथा कार्यान्वयन र अनुसन्धान तथा प्रसार लगायतका पक्षहरूलाई समेत लेखापरीक्षणको क्षेत्रमा समावेश गरिएको छ ।
- ९ **पद्धति** – लेखापरीक्षणमा मूलतः प्रक्रियामूलक, समस्यामूलक एवं नतिजामूलक पद्धतिको अवलम्बन गरिएको छ । यसक्रममा गरिएका विभागसम्बन्धी नीतिगत एवं कानुनी व्यवस्था, कार्य सञ्चालन प्रक्रिया, वार्षिक प्रगति प्रतिवेदन परीक्षण गर्ने तथा विभागहरूबाट आवश्यक तथ्याङ्क, सूचना एवं जानकारी सङ्कलन गरिनुका साथै अभिलेख तथा कागजातको परीक्षण एवं विश्लेषण गरिएको छ । विभागबाट सञ्चालित कार्यहरूको जोखिम निर्धारण विवरणको विश्लेषण गरी देखिएका जोखिम क्षेत्र एवं तात्त्विक महत्वका विषयहरूलाई थप पुष्ट्याई प्राप्त गर्न प्रश्नावली एवं विवरणबाट जानकारी लिई भौतिक निरीक्षण जस्ता लेखापरीक्षण विधिको अवलम्बनबाट तथ्याङ्क तथा सूचना सङ्कलन मूल्याङ्कन र विश्लेषणबाट देखिएका व्यहोराहरू सम्बन्धित पदाधिकारीसँग छलफलसमेत गरी प्रारम्भिक प्रतिवेदन तयार गरिएको छ ।
- १० **सीमितता** – लेखापरीक्षणको सिलसिलामा प्राप्त सूचना, अभिलेख, विवरण, प्रश्नावली आदिको आधारमा प्रतिवेदन तयार गरिएको छ । सीमित समय, विषय विज्ञता, सीमित स्रोत साधन आदि लेखापरीक्षणको सीमितता रहेका छन् ।

लेखापरीक्षणबाट देखिएका व्यहोरा

- **सकारात्मक पक्षहरू** – देशभरको कित्ता नापी सम्पन्न भएको (केही गाउँ वलकहरू बाहेक), स्थलरूप आधार नक्सा र डिजिटल डेटाबेस तयार भएको, सम्पूर्ण गाविस र नगरपालिकाहरूको नक्सा तयार गरिएको, केही स्थानमा डिजिटल कित्ता नापी प्रविधिबाट कार्य भैरहेको, ६५ मालपोत कार्यालयबाट सार्वजनिक जग्गाको लगत अभिलेख प्रकाशन भएको, सबै जिल्लाको भू-उपयोग नक्सा र अभिलेख तयार भएको, २४ हजार १७० मुक्त कर्मैया परिवारलाई जग्गा उपलब्ध गराएको आदि सकारात्मक पक्ष रहेका छन् ।
- **समस्या तथा चुनौती** – भूमिसम्बन्धी एकीकृत कानूनको निर्माण गर्नु, सूचना प्रविधियुक्त केन्द्रीय भू-अभिलेख प्रणालीको विकास गर्नु, आधुनिक प्रविधिको उपयोग गरी स्तरीय र विश्वसनीय नक्सा, तथ्याङ्क तथा भू-सूचना

तयार गर्नु, मूल्याङ्कन प्रणालीमा सुधार गरी घर जग्गाको वास्तविक मूल्याङ्कन कायम गर्नु, लिखत दर्ता प्रणालीलाई वैज्ञानिक र विश्वसनीय बनाउनु जस्ता चुनौती रहेका छन् भने स्रोत साधनको अभाव, दक्ष जनशक्तिको अभाव, दीर्घकालीन रणनीतिक सोचको अभाव वार्षिक कार्यक्रम र लक्ष्य एवं आवधिक योजनाको लक्ष्यसंग तालमेल नहुनु आदि समस्याको रूपमा रहेका छन् ।

● सुधारका क्षेत्र

- ११ **दरबन्दी र पदपूर्ति** – विभागको उद्देश्य प्राप्त गर्न तथा सेवा प्रवाहका लागि निजामती सेवा ऐन, २०४९ तथा नियमावली, २०५० बमोजिम सिर्जना भएका कर्मचारीको दरबन्दीअनुसार पदपूर्ति हुनुपर्दछ । यो वर्ष विभाग तथा अन्तर्गतका कार्यालयहरूमा स्वीकृत कर्मचारी दरबन्दी र पदपूर्ति अवस्था निम्नानुसार देखिन्छ:

कार्यालयको नाम	कुल स्वीकृत दरबन्दी	पदपूर्ति	रिक्त दरबन्दी
भूमिसुधार विभाग	७६	५६	२०
मालपोत कार्यालयहरू	२४७६	२०५०	४२६
भूमिसुधार कार्यालयहरू	३४१	२३०	१११
नापी विभाग	४५	३३	१२
नापी कार्यालयहरू	२५९७	१९७८	६१९

दरबन्दीअनुसार कर्मचारीहरूको पदपूर्ति नभएको कारणबाट रिक्त रहेको देखिन्छ । उल्लिखित विवरण अनुसार भूमिसुधार कार्यालयअन्तर्गत १८ भूमिसुधार कार्यालयमा कार्यालय प्रमुख (भूमिसुधार अधिकारी) नै रिक्त रहेको, मालपोत कार्यालयहरूमा प्रमुख मालपोत अधिकृत ५२, मालपोत अधिकृत २०६ रिक्त रहेको देखिन्छ । त्यस्तै नापी कार्यालयहरूअन्तर्गत ११ प्रमुख नापी अधिकृत, ३६ नापी अधिकृत, तथा १९५ अमिन सर्वेक्षकलगायतका दरबन्दी रिक्त रहेका छन् । भूमिसुधार अधिकारी रिक्त रहँदा मुद्दा व्यवस्थापनलगायत कार्यमा असर पर्ने, मालपोत अधिकृत र सहायक पदहरू रिक्त रहँदा मालपोत कार्यालयहरूको सेवा प्रवाहमा समस्या आउने तथा नापी कार्यालयहरूका प्राविधिक पदहरू रिक्त रहँदा नापी कार्य प्रभावित रहने देखिन्छ । अतः ऐन तथा नियमावलीबमोजिम पदपूर्ति हुनुपर्दछ ।

- १२ **सार्वजनिक जग्गा** – जग्गा (नापजाँच) ऐन, २०१९ को दफा ६ग. मा साबिकमा सरकारी वा सार्वजनिक जग्गा जनिई नापजाँच भएको कुनै जग्गा कसैले आवद, कमोद वा घरवास गरी अतिक्रमण गरी भोग चलन गरेको भए पनि नापजाँच गर्दा त्यस्तो जग्गा सरकारी वा सार्वजनिक जग्गाको रूपमा दर्ता गर्नुपर्ने उल्लेख छ । त्यस्तै मालपोत ऐन, २०३४ को दफा २४(१) मा नेपाल सरकारले सार्वजनिक प्रयोजनको लागि र सरकारी जग्गा नेपाल सरकारबाट उचित ठहर्‍याएको कुनै कामको लागि व्यवस्था गरेकोमा बाहेक सरकारी वा सार्वजनिक जग्गा व्यक्ति विशेषका नाममा दर्ता गर्न हुँदैन भन्ने उल्लेख छ । प्राप्त विवरणअनुसार २०७०।७१ मा व्यक्तिको नाममा दर्ता भइसकेको उपत्यकाभित्रको ५३ रोपनी र उपत्यका बाहिरको १६० रोपनी सार्वजनिक जग्गालाई नेपाल सरकारको नाममा दर्ताका लागि कारबाही गरिएको र तीमध्ये ४६ रोपनी जग्गा नेपाल सरकारको नाममा दर्तासमेत भइसकेको उल्लेख छ ।

साबिकमा सरकारी वा सार्वजनिक जग्गा जनिई नापजाँच भएको जग्गा कसैले आवद, कमोद वा घरवास गरी अतिक्रमण गरी भोग चलन गरेको भए पनि नापजाँच गरी त्यस्तो जग्गा सरकारी वा सार्वजनिक जग्गाको रूपमा दर्ता गर्न आवश्यक कारबाही गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

- १३ **राष्ट्रिय भूमिनीति** – भूमिको उत्पादकत्व वृद्धि गर्न राष्ट्रिय भूमि-नीति निर्माण हुनुपर्दछ । नेपाल सरकार (कार्य विभाजन) नियमावली, २०६९ मा भूमिसुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालयको कार्यक्षेत्रभित्र भूमिसुधार तथा व्यवस्थासम्बन्धी नीतिको तर्जुमा र कार्यान्वयन गर्ने समेत उल्लेख गरिएको छ । दशौं योजना (२०५९-२०६४) ले लिएका नीतिहरूमध्ये भूमिसम्बन्धी सम्पूर्ण क्रियाकलापलाई निर्देशन गर्ने गरी राष्ट्रिय भूमि नीतिको तर्जुमा गरी लागू गर्ने उल्लेख छ । त्यस्तै तीन वर्षीय अन्तरिम योजना (२०६४-२०६७) ले पनि सोही व्यवस्थालाई निरन्तरता दिएको छ । तेह्रौं योजना (२०७०-२०७३) को कार्यनीतिमा राष्ट्रिय भूमिनीति तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गरिने उल्लेख छ । राष्ट्रिय योजनाको दस्तावेजमा राष्ट्रिय भूमिनीति तर्जुमा गर्ने नीति

लिइएको छ । भूमिसुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालयताबाट नीति निर्माण गरी लागू गराउने दायित्व भए पनि सो नीति लिएको १२ वर्षको अवधि व्यतीत हुँदा समेत नीति तर्जुमा भएको देखिएन । भूमिनीति नहुँदा भूमि व्यवस्थापन कार्यलाई प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन गर्न सकिएको छैन । नियमावली तथा योजनाबमोजिम भूमिनीति तर्जुमा गरी भूमि व्यवस्थापन कार्यलाई प्रभावकारी बनाउनुपर्दछ ।

१४ **भूमिमा द्वैध स्वामित्व** – भूमि सम्बन्धी ऐन, २०२१ को दफा २६(घ) मा जग्गाधनी र मोही दुवै आपसमा मन्जुर हुन नसकी जग्गाधनी र मोहीमध्ये कुनै एक पक्षले निवेदन दिएमा नरमकरम मिलाई जग्गाधनी र मोहीलाई आधा आधा हुने गरी जग्गा बाँडफाँड गरी मोही लगत समेत कट्टा गरिदिनुपर्ने उल्लेख छ । भूमि सम्बन्धी ऐनको चौथो संशोधन, २०५३ ले उल्लिखित व्यवस्था गरेको देखिन्छ । भूमिसम्बन्धी ऐनको २०५३ मा भएको संशोधनले जग्गामा आधा आधा हक हुने व्यवस्था गरेको र तत्पश्चात् कार्यान्वयनमा आएको नवौँ योजना (२०५४-२०५९) मा एकल स्वामित्व कायम गर्ने कार्य विशेष कार्यक्रमको रूपमा नेपाल भर सञ्चालन भएको थियो । तत्पश्चात्का आवधिक योजनाले पनि द्वैध स्वामित्व अन्त्य गर्ने कार्यक्रम सञ्चालन गरेको देखिन्छ । तेह्रौँ योजना (२०७०-२०७३) को आधारपत्रले समेत भूमिमाथिको दोहोरो स्वामित्व हटाइने उल्लेख गरेको छ । भूमिसुधार तथा व्यवस्था विभागको वार्षिक प्रगति प्रतिवेदन पुस्तिकाअनुसार विगत तीन वर्षमा कायम रहन आएका मोही संख्या देहायअनुसार छन्:

(मोही संख्या)

आर्थिक वर्ष	लगत कट्टा भएको	कायम रहन आएका
२०६८।६९	३६३९	१,४०,६१७
२०६९।७०	३९०६	१,४१,५०६
२०७०।७१	३४७३	१,१६,०५५

स्रोत: भूमिसुधार तथा व्यवस्थापन विभाग

२०६८।६९ मा ३ हजार ६३९, २०६९।७० मा ३ हजार ९०६ तथा ७०।७१ मा ३ हजार ४७३ मोहीहरुको लगत कट्टा भएको देखिन्छ । यद्यपि आर्थिक वर्ष २०७०।७१ को अन्तसम्म १९ भूमिसुधार कार्यालयअन्तर्गत जिल्लामा कुल २ लाख ६९ हजार ३९९ रोपनी जग्गामा १ लाख १६ हजार ५५ मोही कायमै रहेको देखिन्छ ।

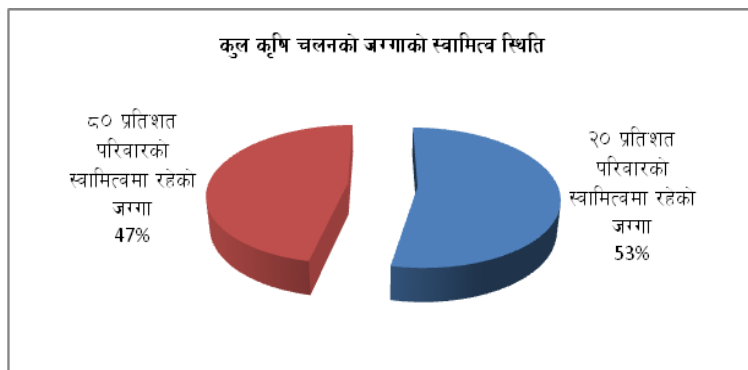
भूमिको द्वैध स्वामित्व अन्त्य गर्ने लक्ष्यसहित कार्यक्रम सञ्चालन गरेको छैन । जसबाट द्वैध स्वामित्व अन्त्य सम्बन्धमा उल्लेखनीय प्रगति हासिल हुन सकेको देखिएन । भूमि ऐन नियम तथा आवधिक योजनाले भूमिको द्वैध स्वामित्व अन्त्य गर्ने उल्लेख गरे पनि विगत ३ वर्षमा यस सम्बन्धमा खासै प्रगति भएको देखिएन । द्वैध स्वामित्वको कारण २०७०।७१ मा मात्र मोहीसम्बन्धी ९ हजार ४२९ मुद्दा परेको मध्ये ३ हजार ५४३ फछ्यौट भई ५ हजार ८८६ मुद्दा किनारा हुन बाँकी रहेको देखिन्छ । भूमिसम्बन्धी ऐन तथा आवधिक योजनाबमोजिम भूमि माथिको द्वैध स्वामित्व अन्त्य गर्ने आवश्यक कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

१५ **जग्गामा अधिकतम हद** – भूमिसम्बन्धी ऐन, २०२१ को दफा ७(१) मा कुनै व्यक्ति वा निजको परिवारले नेपाल भर मधेश वा तराई क्षेत्रमा १० बिगाहा, काठमाडौँ उपत्यकामा २५ रोपनी र अन्य पहाडी क्षेत्रमा ७० रोपनीमा नबढ्ने गरी अधिकतम हदमा जग्गा राख्न पाउने उल्लेख गरेको छ । केन्द्रीय तथा विभागबाट २०७१ आषाढमा प्रकाशित राष्ट्रिय कृषि गणना, २०६८ (सारसंक्षेप) को तालिका २ अनुसार कृषि चलनको आकारअनुसारको जग्गा चलन कमोत गर्ने परिवार संख्या र क्षेत्रफल देहायअनुसार छ:

कृषि चलनको आकार	कृषि चलन		कृषि चलनको क्षेत्रफल	
	परिवार संख्या (हजारमा)	प्रतिशत	क्षेत्रफल (हजार हेक्टरमा)	प्रतिशत
०.१ हेक्टरभन्दा कम	३५५.५	९.६	२०.१	०.८
०.१ हेक्टर-०.२ हेक्टरभन्दा कम	४६२.०	१२.४	६८.२	२.७
०.२ हेक्टर-०.५ हेक्टरभन्दा कम	११६९.५	३१.५	३९६.७	१५.७
०.५ हेक्टर-१.० हेक्टरभन्दा कम	९८४.०	२६.५	६९५.१	२७.६
१.० .. - २.० ..	५४९.०	१४.८	७४९.८	२९.७

कृषि चलनको आकार	कृषि चलन		कृषि चलनको क्षेत्रफल	
	परिवार संख्या (हजारमा)	प्रतिशत	क्षेत्रफल (हजार हेक्टरमा)	प्रतिशत
२.० ,, - ३.० ,,	१२९.४	३.५	३०८.६	१२.२
३.० ,, - ४.० ,,	३९.५	१.१	१३४.४	५.३
४.० ,, - ५.० ,,	१४.९	०.४	६५.४	२.६
५.० ,, - १० ,,	१०.७	०.३	६९.२	२.७
१०.० हेक्टर र सोभन्दा बढी	१.१	०.०	१५.२	०.६

एक हेक्टर जग्गामा १.४८ बिगाहा (१९.६८ रोपनी) हुने हिसाबले ऐन अनुसारको अधिकतम हद १० बिगाहामा ६.६७ हेक्टर हुन आउँछ । माथिको तालिकाअनुसार ५ हेक्टरदेखि १० हेक्टरभन्दा कम कृषि चलन गर्ने व्यक्ति वा परिवार संख्या १० हजार ७०० रहेको छ भने १० हेक्टर र सोभन्दा बढी कृषि चलन गर्ने व्यक्ति वा परिवार संख्या १ हजार १०० रहेको देखिन्छ । उल्लिखित २० प्रतिशत परिवारसँग ५३ प्रतिशत अर्थात् १३ लाख ४२ हजार ६ सय हेक्टर कृषि चलनको जमिन रहेको छ भने बाँकी ८० प्रतिशत परिवारसँग

४७ प्रतिशत अर्थात् ११ लाख ८० हजार १ सय हेक्टर कृषि चलनको जमिन रहेको छ । भूमिसुधार तथा व्यवस्थापन विभागको प्रगति प्रतिवेदनअनुसार हदबन्दीसम्बन्धी १६ जिल्लाका १०८ मुद्दामध्ये १३ मात्र फछ्यौट हुन सकी ९५ मुद्दा बाँकी रहेको देखिन्छ । यसरी भूमि ऐन तथा नियमबमोजिम हदभन्दा बढी जग्गा सरकारले प्राप्त गर्ने कार्य सुस्त रहेको देखियो ।

भूमि ऐनबमोजिम अधिकतम हदभन्दा बढी जग्गा कायमै हुँदा भूमिको उपयोग तथा वितरणमा समस्या आएको देखिन्छ । जसबाट भूमिको उत्पादकत्वमा समेत असर परेको र भूमिहिनहरु कायमै रहेको देखिन्छ । भूमि ऐनबमोजिम अधिकतम हदभन्दा बढी जग्गा राख्न नपाउने व्यवस्थाको कार्यान्वयन हुनुपर्ने देखिन्छ ।

१६ **पुनः नापी** – भूमि लगतलाई व्यवस्थित र शुद्धता ल्याउन कार्ययोजनासहित जग्गाको पुनः नापजाँच हुनुपर्दछ । नापी विभागले केही गाउँ ब्लकबाहेक नेपालभरको नाप नक्सा २०५३/५४ मा समाप्त गरी तत्कालीन नापजाँच गर्ने गोश्वाराहरुलाई पुनः नाप गर्न तोकी हालसम्म नापजाँचको काम भैरहेको छ ।

१६.१ नेपालमा जग्गा (नापजाँच) ऐन, २०१९ जारी भएपछि भूमिसुधार अभियानलाई सहयोग पुऱ्याउन शुरुवात भएका आधुनिक कित्ता नापीको २०५३/५४ समाप्त भएको थियो । यस्तो नापी लम्बाई र चौडाईको आधारमा फ्रिसिटमा सम्पन्न भएकोले नापी कार्यमा अझ बढी शुद्धता ल्याउन २०५३ देखि नियन्त्रण विन्दु (त्रिकोणमितीय नियन्त्रण विन्दु) समेतको आधारमा पुनः नापी कार्य शुरु भएको थियो । नापी विभाग अन्तर्गतको कित्ता नापी महाशाखामार्फत पुनः नापी कार्य सञ्चालन भइरहेको छ । यस्तो पुनः नापी कार्य २०७१ आषाढ मसान्तसम्म नेपालका ७५ जिल्लामध्ये एउटा जिल्ला (कञ्चनपुर) मा मात्र समाप्त भएको छ । १४ जिल्ला (कैलाली, बर्दिया, दाङ, कास्की, पर्सा, बारा, रौतहट, ललितपुर, भक्तपुर, काठमाडौं, मकवानपुर, मोरङ, झापा र गाविस) हरूमा पुनः नापी कार्य सञ्चालन भइरहेको छ । ३ जिल्ला (अछाम, पाल्पा र अर्घाखाँची) मा विशेष नापी (द्वन्दको समयमा नक्सा नष्ट भएकोले) कार्य सञ्चालन भइरहेको छ । ५७ जिल्लामा पुनः नापी कार्य शुरु नै भएको छैन । पहिलो पटकको एकसरो नापी कार्य हुँदा साइटभेन, जंजीर आदिको प्रयोग भई शुद्ध नक्सा नबनेकोले त्यस्तो नापीमा देखिएका त्रुटिहरु सच्याई प्रत्येक कित्ता जग्गाको स्वामित्वको सुरक्षा गर्न, व्यक्ति व्यक्तिका जग्गाको शुद्ध नाप नक्सा गरी जग्गाधनी यकिन गर्न, शुद्धसँग

क्षेत्रफल निकाल्न, भू-भौतिक परिवर्तन तथा विभिन्न विकास आयोजनाबाट निर्माण भएका विवरणहरू नक्सामा अद्यावधिक गर्न, भोग र नक्सा नमिलेको क्षेत्रफल फरक पर्न गएको सुधार गर्न, सरकारी र गुठी जग्गाको यकिन लगत तयार पार्न, नक्सा जीर्ण भई नबुझिने भएकोमा त्यसलाई सुधार गर्न जस्ता कारणले पुनः नापी गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिएको छ ।

१६.२ कित्ता नापी महाशाखामार्फत पुनः नापी कार्य सञ्चालन हुने र सो महाशाखाको वार्षिक कार्यक्रममा सम्बन्धित वर्षमा कति हेक्टर पुनः नापी हुने लक्ष्य निर्धारण गरिएको हुन्छ । जसअनुसार आर्थिक वर्ष २०६८।६९ मा लक्ष्य ५ हजार हेक्टरमध्ये ३ हजार ९२० हेक्टर पुनः नापी भएको, २०६९।७० मा २ हजार ५०० हेक्टर लक्ष्य रहेकोमा २ हजार ९०७ हेक्टर पुनःनापी भएको देखिन्छ । त्यस्तै आर्थिक वर्ष २०७०।७१ मा १ हजार २५० हेक्टर लक्ष्य रहेकोमा २ हजार ४९५ हेक्टर पुनः नापी भएको देखिन्छ ।

वार्षिक लक्ष्य निर्धारण नै सानो परिमाणमा गरी पुनः नापी गर्ने गरेको देखियो । पुनः नापी कार्यमा सुस्त गति देखिनुको कारणमा नापीका यन्त्र उपकरणहरू पुराना भएर शुद्ध नाप नक्सा गर्न गराउन र क्षेत्रफल निकाल्न नसक्नु, जग्गा नाप नक्साका समयमा प्रमाणका साथ जग्गाधनीको उपस्थिति न्यून हुनु, द्वन्दका समयमा नापी कार्यमा तीव्रता आउन नसक्नुजस्ता कारण रहेका छन् । भूमि लगतलाई व्यवस्थित र शुद्धता ल्याउन कार्ययोजनासहित जग्गाको पुनः नापजाँच कार्यलाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

समस्या

- जनशक्तिको विकास र प्रभावकारी व्यवस्थापन हुन नसक्नु,
- भूमिमाथिको द्वैध स्वामित्व हटाउन नसक्नु,
- हदबन्दीभन्दा बढी भएको जग्गा प्राप्त गर्न नसक्नु,
- चक्लाबन्दी कार्य प्रभावकारी नहुँदा जग्गा साना टुक्रा तथा कित्तामा विभाजन हुनु,
- पुनः नापी तथा गाउँ ब्लक नापी कार्यसम्पन्न हुन नसक्नु ।

१७ **चक्लाबन्दी** – जग्गा (नापजाँच) ऐन, २०१९ को दफा ११(ग) मा नेपाल सरकारले कुनै निजी, सरकारी वा सार्वजनिक जग्गाको चक्लाबन्दी वा एकीकृत विकास गर्नको लागि नापजाँच गराउन सक्ने उल्लेख छ । त्यस्तै भूमिसम्बन्धी ऐन, २०२१ को दफा ५१(ज) मा जग्गाको उत्पादकत्व वृद्धि गर्नको लागि नेपाल सरकारले तोकिएबमोजिम जग्गाको खण्डीकरण नियन्त्रण तथा चक्लाबन्दी गर्ने सम्बन्धी कार्यक्रम सञ्चालन गर्नसक्ने उल्लेख छ । भूमिसुधार तथा व्यवस्थापन विभागको विगत ३ वर्षको वार्षिक प्रगति प्रतिवेदन पुस्तिकाअनुसार प्रत्येक वर्ष कायम कित्ता संख्या देहाय अनुसार छः

आर्थिक वर्ष	कित्ता संख्या
२०६८।६९	२,६९,२७,२५५
२०६९।७०	४,६९,७०,६२४
२०७०।७१	२,८९,२५,६०३

स्रोत: भूमिसुधार तथा व्यवस्थापन विभाग

ऐन कानूनमा जग्गा खण्डीकरण रोक्ने व्यवस्था भए तापनि कार्यान्वयन पक्ष प्रभावकारी हुनसकेको छैन । उर्वर भूमिमा जग्गा प्लटिङ गरी वर्षौदेखि बाँझै राखिएको छ । गाउँघरका खेतीयोग्य जग्गासमेत धेरै स-साना टुक्रामा विभाजन हुने क्रम बढ्दो छ ।

चक्लाबन्दी नहुने तर कित्ता काट भएको संख्या बढ्दै जानुको कारणमा पैतृक सम्पत्तिमा अंशवण्डा गर्दा कित्ता कित्तामा भाग लगाउनुपर्ने, बढ्दो शहरीकरण, बढ्दो बसाई सराई प्रमुख रूपमा रहेका छन् । यसरी साना साना टुक्रा (कित्ता) मा जग्गा विभाजित हुँदा भिन्नभिन्न व्यक्तिले भिन्नभिन्न बाली लगाउँदा लगानी बढ्ने तर उत्पादकत्व चाहिँ घट्न जाने, कृषिमा यान्त्रीकरण गर्न कठिन हुने, व्यवसायिक खेती गर्न कठिनाई भई निर्वाहमुखी खेतिमात्र हुने, भूमि व्यवस्थापनलाई चुस्त र दुरुस्त राख्न गाह्रो पर्ने जस्ता असर पर्न जाने देखिन्छ । जग्गा (नापजाँच) ऐन तथा भूमिसम्बन्धी ऐनबमोजिम जग्गाको उत्पादकत्व वृद्धि गर्नको तोकिएबमोजिम जग्गाको खण्डीकरण नियन्त्रण तथा चक्लाबन्दी गर्ने सम्बन्धी कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

१८ **तथ्याङ्कको यथार्थता** – भूमिसुधार तथा व्यवस्थापन विभागले प्रकाशित गरेको तथ्याङ्कको आधारमा सरकारले भूमिसम्बन्धी विभिन्न निर्णय लिने हुँदा त्यस्तो तथ्याङ्क यथार्थ हुनुपर्दछ । सो विभागले आर्थिक वर्ष २०६८/६९, २०६९/७० र २०७०/७१ मा प्रकाशित गरेको वार्षिक प्रगति प्रतिवेदनमा समावेश भएका भूमिसम्बन्धी तथ्याङ्कहरू यथार्थपरक नभएको व्यहोरा निम्नानुसार देखिन्छः

१८.१ आर्थिक वर्ष २०६८/६९ को जग्गाधनी तथा कित्तासम्बन्धी विवरणअनुसार २०६९ आषाढ मसान्तमा कायम कुल कित्ता संख्या २ करोड ६९ लाख २७ हजार २५५ रहेकोमा २०६९ श्रावण १ गतेको लागि सोही कित्ता संख्या जिम्मेवारी सार्नुपर्नेमा २०६९/७० को वार्षिक प्रगति विवरणअनुसार ४ करोड ५७ लाख ६३ हजार २७ कित्ता संख्या जिम्मेवारी सारेकोले १ करोड ८८ लाख ३५ हजार ७७२ बढी कित्ता संख्या जिम्मेवारी सारेको देखियो । जसले गर्दा २०७० आषाढ मसान्तमा कायम देखाएको कुल कित्ता संख्या ४ करोड ६१ लाख ७ हजार ६२४ पनि त्रुटिपूर्ण देखिएको छ ।

१८.२ आर्थिक वर्ष २०६८/६९ को विवरणअनुसार कालीकोट जिल्लामा २०६९ आषाढ मसान्तमा कायम जम्मा कित्ता संख्या २ लाख ४ हजार ४८५ रहेकोमा २०६९/७० को लागि सोही कित्ता संख्या जिम्मेवारी सार्नुपर्नेमा २ करोड ४ हजार ६८९ जिम्मेवारी सारेको छ । एउटै जिल्लाको कित्ता संख्या नेपालभरको कित्ता संख्या नजिक देखिँदा पनि सो जिल्लाको कित्ता संख्यालाई रजू तथा छानबिन नगरी वार्षिक प्रतिवेदन छपाई गरी सार्वजनिक गरेको पाइयो ।

१८.३ माथि उल्लिखित कालीकोट जिल्लाबाहेक ३२ मालपोत कार्यालयको कित्ता संख्या २०६८/६९ बाट २०६९/७० मा जिम्मेवारी सार्दा गलत जिम्मेवारी सारेको देखियो ।

१८.४ २०६८/६९ को जग्गाधनी विवरणअनुसार ८३ वटै मालपोत कार्यालयमा दर्ता भएका जग्गाधनी संख्या २०६९ आषाढमा कुल ९८ लाख ६४ हजार ७४८ रहेकोमा सोही संख्या २०६९/७० को लागि जिम्मेवारी सार्नुपर्नेमा ८७ लाख ९७ हजार २५३ जिम्मेवारी सारी १० लाख ६७ हजार ४९५ घटी जिम्मेवारी सारेको देखियो । सो विवरणअनुसार ३४ मालपोत कार्यालयको जग्गाधनी संख्या जिम्मेवारी फरक सारेकोले फरक फरक तथ्याङ्कको अवस्था आएको देखियो ।

१८.५ २०६८/६९ को मोहीसम्बन्धी विवरणअनुसार २०६९ आषाढ मसान्तमा कायम रहन आएको मोही संख्या १ लाख ४० हजार ६१७ रहेकोमा सोही मोही संख्या २०६९/७० को लागि जिम्मेवारी सार्नुपर्नेमा १ लाख ४५ हजार ४१२ जिम्मेवारी सारी ४ हजार ७९५ बढी मोही संख्या जिम्मेवारी सारेको देखियो । भूमिसुधार कार्यालय, रौतहटअन्तर्गत २०६९ आषाढमा कायम मोही संख्या १,७२५ रहेकोमा सोही संख्या २०६९/७० को लागि जिम्मेवारी सार्नुपर्नेमा २ हजार २०३ जिम्मेवारी सारेको देखियो । त्यस्तै भूमिसुधार कार्यालय, बारा अन्तर्गत ११ हजार ३३८ जिम्मेवारी सार्नुपर्नेमा ११ हजार ४२० जिम्मेवारी सारेको, भक्तपुरमा १ हजार ३२५ जिम्मेवारी सार्नुपर्नेमा २ हजार ७७९ जिम्मेवारी सारेको, ललितपुरमा ९ हजार ९२६ सार्नुपर्नेमा ६ हजार ८८० जिम्मेवारी सारेको, कैलालीमा १ हजार ४६६ जिम्मेवारी सार्नुपर्नेमा १ हजार ४८५ जिम्मेवारी सारेको, कञ्चनपुरमा १ हजार ५ जिम्मेवारी सार्नुपर्नेमा ४३३ जिम्मेवारी सारेको देखियो ।

१८.६ सरकारी र सार्वजनिक जग्गातर्फ आर्थिक वर्ष २०६९/७० को वार्षिक प्रतिवेदनअनुसार मालपोत कार्यालय कलंकीअन्तर्गत ४९ हजार ५८७ रोपनी रहेकोमा २०७०/७१ को प्रतिवेदनमा ३ हजार ५६५ रोपनी देखाएको छ । यसरी ४५ हजार ९९२ रोपनी सरकारी र सार्वजनिक जग्गा घटी देखाउनुको कारण खुलेको छैन ।

भूमिसुधार तथा व्यवस्थापन विभागले प्रकाशित गरेको तथ्याङ्कको आधारमा सरकारले भूमिसम्बन्धी विभिन्न निर्णय लिने हुँदा गलत तथ्याङ्कबाट गलत निर्णय हुनसक्ने हुँदा त्यस्तो तथ्याङ्क यथार्थ बनाउन आवश्यक सतर्कता अपनाउनुपर्दछ ।

१९ **गाउँ ब्लक नापी** – नेपालको भूमिसम्बन्धी लगत पूर्ण र व्यवस्थित हुनुपर्दछ । जग्गा (नापजाँच) ऐन, २०१९ जारी भएपछि नेपालमा २०२१ देखि नापनक्साको कार्य शुरु भएको थियो । सो नापी कार्य (एकोहोरो) गर्दै जाँदा घना वस्ती र जग्गाधनी उपस्थित हुन नसकेका गाउँको पुरै गाउँलाई एउटै कित्ता मानी सो गाउँ ब्लकको तत्कालीन अवस्थामा नापी कार्य हुनसकेको थिएन । नापी विभागअन्तर्गतको कित्तानापी

महाशाखाबाट नापी गोश्वारामार्फत नापी कार्य गरिन्छ । नापी हुन नसकेका त्यस्ता गाउँ ब्लक छोडी नापी गोश्वाराहरूले अन्य जिल्लामा गई नापी कार्यमा संलग्न भएका थिए । एकपटक पनि नापी हुन नसकेका त्यस्तो गाउँ ब्लक रहेका जिल्लामध्ये २०७०।७१ मा गाविस, कपिलवस्तु, रुपन्देही, नवलपरासी, सर्लाही, धनुषा, महोत्तरी, सिराहा, लहान, उदयपुर, सप्तरी, सुर्खेत, सुनसरी, धनकुटा, इलाम र भापा गरी १६ जिल्लामा गाउँ ब्लक नापी कार्य भइरहेको देखिन्छ । गाउँ ब्लक नापी गर्न कित्ता नापी महाशाखाले आफ्नो वार्षिक कार्यक्रममा आर्थिक वर्ष २०६८।६९ मा १ हजार हेक्टर लक्ष्य निर्धारण भएको मध्ये ५५६ हेक्टर नापी भएको, २०६९।७० मा १ हजार ५०० हेक्टर लक्ष्यमध्ये ९५४ हेक्टर प्रगति भएको र २०७०।७१ मा ३ हजार ५१९ हेक्टर लक्ष्य रहेकोमा २ हजार ४४८ हेक्टर नापी भएको देखिन्छ ।

वार्षिक लक्ष्य निर्धारण नै घटी परिमाणमा गर्नु र त्यो पनि पूरा नहुनुबाट ती जिल्लाका गाउँ ब्लकका घरजग्गामा हालसम्म एकपटक पनि नापी भएको देखिदैन । जसबाट उल्लिखित जिल्लाको भूमि लगत पूर्ण र व्यवस्थित हुनसकेको देखिएन । जग्गा (नापजाँच) ऐनबमोजिम भूमिसम्बन्धी लगत पूर्ण र व्यवस्थित बनाउन आवश्यक कारबाही हुनुपर्दछ ।

२० **बचत योजना** – भूमिसम्बन्धी ऐन, २०२१ को दफा ४० मा प्रत्येक जग्गावाला वा मोहीले आफ्नो वा आफूले कमाएको जग्गाको एक मुख्य वार्षिक उब्जनी वालीको तोकिएको दरले अनिवार्य जम्मा गराउनुपर्ने, दफा ४१ मा उक्त रकमको ब्याज दिने तथा दफा ४० मा जम्मा गरेको मितिले क्रमशः ५।५ वर्षमा जम्मा रकम र ब्याज बाँकी भए सोसमेत नगदी जिन्सी वा दुवै वा जिन्सिलाई नगदमा परिणत गरी फिर्ता गर्नुपर्ने उल्लेख छ । विभागले पेश गरेको विवरणअनुसार विभिन्न ४३ मालपोत तथा भुमिसुधार कार्यालयमा निम्नानुसारको ४ करोड १६ लाख ६७ हजार मौज्जात रहेको देखियो ।

सि.नं.	कार्यालय	मौज्जात रु	कैफियत
१.	मालपोत कार्यालय वार्लुङ	१८३६१.६३	मौज्जात विभिन्न २ वैङ्कमा
२.	मालपोत कार्यालय मकवानपुर	२६२०६.४९	मौज्जात विभिन्न २ वैङ्कमा
३.	मालपोत कार्यालय गोरखा	१४१९६८९.०	मौज्जात विभिन्न २ वैङ्कमा
४.	मालपोत कार्यालय पर्वत	२०७५५३.०	मौज्जात विभिन्न २ वैङ्कमा
५.	मालपोत कार्यालय कास्की	४०३३९०.०	मौज्जात विभिन्न २ वैङ्कमा
६.	मालपोत कार्यालय भोजपुर	४६३७५९.३९	मौज्जात विभिन्न २ वैङ्कमा
७.	मालपोत कार्यालय बझाङ	१६१६६.४३	
८.	मालपोत कार्यालय मोरङ	२१९९२१०.५६	
९.	मालपोत कार्यालय काभ्रे	५५५६७८.२६	
१०.	मालपोत कार्यालय धादिङ	१४३३५१.६३	
११.	मालपोत कार्यालय खोटाङ	४७६८२७.९८	
१२.	मालपोत कार्यालय उदयपुर	६९६६७४.९०	
१३.	मालपोत कार्यालय स्याङ्जा	८१६७०.४३	
१४.	मालपोत कार्यालय तेह्रथुम	२९९२४.७८	
१५.	मालपोत कार्यालय पाँचथर	४०६४१.०	
१६.	मालपोत कार्यालय सिन्धुली	१५३६३७.९९	
१७.	मालपोत कार्यालय गुल्मी	२०२५६२८.०	
१८.	मालपोत कार्यालय पाल्पा	१२०२१९.५६	
१९.	मालपोत कार्यालय खाँदवारी	१८५९९२.७२	
२०.	मालपोत कार्यालय प्युठान	४३०९४.४३	
२१.	मालपोत कार्यालय वैतडी	९००५०.४८	
२२.	मालपोत कार्यालय सिन्धुपाल्चोक	३३०४८४.९५	
२३.	मालपोत कार्यालय सल्यान	२००१६५.०	
२४.	मालपोत कार्यालय रोल्पा	२२८८०९१.२३	मौज्जात विभिन्न २ वैङ्कमा

सि.नं.	कार्यालय	मौज्दात रु	कैफियत
२५.	मालपोत कार्यालय सुर्खेत	४५१७९.०	
२६.	मालपोत कार्यालय लमजुङ	१८०९७०.८१	
२७.	मालपोत कार्यालय ओखलढुङ्गा	११२७३९६.९६	
२८.	भूमिसुधार कार्यालय काठमाडौं	८८६९१.०८	मौज्दात विभिन्न २ वैङ्कमा
२९.	भूमिसुधार कार्यालय कैलाली	२६९३८९.८४	मौज्दात विभिन्न २ वैङ्कमा
३०.	भूमिसुधार कार्यालय बाँके	३३३२७३७.३९	
३१.	भूमिसुधार कार्यालय सर्लाही	१२५१०५२.५२	मौज्दात विभिन्न २ वैङ्कमा
३२.	भूमिसुधार कार्यालय महोत्तरी	३११८६१२.२०	
३३.	भूमिसुधार कार्यालय कपिलवस्तु	१०८०७७०.२७	
३४.	भूमिसुधार कार्यालय कञ्चनपुर	८२००.८९	
३५.	भूमिसुधार कार्यालय नवलपरासी	४४१६२१.२०	
३६.	भूमिसुधार कार्यालय भापा	९५०२४२९.६१	
३७.	भूमिसुधार कार्यालय सुनसरी	४६५८३६५.३४	
३८.	भूमिसुधार कार्यालय दाङ	५३२१०.०	
३९.	भूमिसुधार कार्यालय धनुषा	१९४३६८८.४९	
४०.	भूमिसुधार कार्यालय ललितपुर	२००७४८.७७	मौज्दात विभिन्न २ वैङ्कमा
४१.	भूमिसुधार कार्यालय पर्सा	१४१५८०५.२०	
४२.	भूमिसुधार कार्यालय डोटी	५९५३६.९३	
४३.	भूमिसुधार कार्यालय तनहुँ	३६११७६.८३	
	जम्मा	४,१६,६६,८५३.१७	

ऐनमा भएको व्यवस्थाविपरीत उल्लिखित बचत रकम बैङ्कमा अनुत्पादक रूपमा मौज्दात रहेको छ । बचत रकम २०४६।४७ देखि फिर्ता दिन छाडेकोले निरन्तर मौज्दात सदैँ आइरहेको पाइयो । बचत रकम व्यवस्थापन सम्बन्धमा विभागले हालसम्म कुनै कारवाही गरेको छैन ।

हाल उक्त बचत रकम प्रतिव्यक्ति असाध्यै न्यून रूपमा मौज्दात भएकाले जम्माकर्ता फिर्ता लिन नआउने, बचतकर्ताको पहिचान गरी रकम फिर्ता दिनसमेत नसकिने स्थिति रहेको कार्यालयको भनाइ रहेको छ । ऐनको प्रावधानअनुसार बचत परिचालन हुन नसकेको तथा उक्त बचत रकम फिर्तासमेत नभएकोले अनुत्पादक रूपमा मौज्दात सदैँ आएको छ । बचत रकम ऐनको व्यवस्था बमोजिम आवश्यक व्यवस्थापन हुनुपर्दछ ।

२१ **मालपोत सुदृढीकरण कार्यक्रम** – स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ को दफा २२० तथा स्थानीय स्वायत्त शासन नियमावली, २०५६ को नियम २११ अनुसार रजिष्ट्रेसन दस्तुरबाट असुलउपर हुने कुल राजस्वको पाँच देखि नब्बे प्रतिशतसम्म जिल्ला विकास समिति वा नगरपालिकाले पाउने व्यवस्था छ । जिल्ला विकास समिति वा नगरपालिकाले पाएको रकमको पाँच प्रतिशत रकम सम्बन्धित मालपोत, नापी तथा भूमिसुधार कार्यालयको संस्थागत सुदृढीकरण, भवन निर्माण, मर्मत सम्भार, सेस्ता व्यवस्थापन तथा लजिष्टिक सपोर्टमा खर्च गर्ने गरी उपलब्ध गराउनुपर्ने व्यवस्था छ । उक्त रकम आर्थिक ऐन, २०६५ बमोजिम तयार भएको भूमि व्यवस्थापन सुदृढीकरण कार्यक्रम (सञ्चालन) कार्यविधि २०६७ बमोजिम ६ लाखसम्म स्थानीय स्तरमा तथा सोभन्दा माथि विभागीय कोषमा पठाई कार्यक्रम स्वीकृत गराई खर्च गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । खर्च रकमको विभिन्न अनुसूचीबमोजिमको प्रतिवेदन गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ ।

२१.१ विभागले उपलब्ध गराएको विवरण अनुसार कार्यालयहरूमा रु.६ लाखभन्दा बढी प्राप्त भई विभागमा प्राप्त रकमको कोषको स्थिति निम्नानुसार रहेको छ ।

आर्थिक वर्ष	गत वर्षको जिम्मेवारी	यस वर्ष प्राप्त रकम	जम्मा	कार्यक्रम खर्च	बाँकी
२०६८/६९	२४२०	२३७३३	२६१५३	१८३३२	७८२१
२०६९/७०	७८२१	२०४५६	२८२७७	१६४०९	११८६८
२०७०/७१	११८६८	२१३७३	३३२४१	१८३०८	१४९३३

विभागीय कोषबाट मात्र विगत ३ वर्षमा ५ करोड ३० लाख ४९ हजार खर्चको निकास दिइएको देखिन्छ । तर कार्यालयगत रूपमा कति रकम प्राप्त भई खर्च भएको छ सो विवरण विभागले राखेको देखिएन । साथै रजिष्ट्रेसन दस्तुरबापतको स्थानीय निकायबाट कार्यालयहरूले प्राप्त गर्नुपर्ने र प्राप्त भएको रकमको समेत अभिलेख राखेको छैन । विभागबाट प्राप्त विवरणअनुसार कार्यालयहरूले विभागमा पठाएको सुदृढीकरण कोषको आय-व्यय को विवरणमा रजिष्ट्रेसन दस्तुरबापत उठेको स्थानीय निकायमा जान बाँकी रकमसमेत राखेको देखियो जस्तो मालपोत कार्यालय महोत्तरीले पठाएको आय व्यय विवरणमा गत वर्षको मौज्जात रु.१ करोड ७९ लाख ५४ हजार तथा यस वर्षको आय ७ करोड २६ लाख १५ हजारसमेत जम्मा रु.९ करोड ५ लाख ६९ हजारमध्ये ७ करोड ९९ लाख ५६ हजार खर्च भई रु.१ करोड ६ लाख १३ हजार मौज्जात देखाएको छ । त्यस्तै विभागीय कोषमा समेत रकम खर्च हुन नसकी निरन्तर मौज्जात बढ्दै गएको देखिन्छ भने कार्यालयहरूले सुदृढीकरण कार्यक्रमतर्फको आम्दानी खर्च बाँकी छुट्टिने गरी प्रतिवेदनसमेत गरेको छैन ।

२१.२ विभागबाट प्राप्त पुँजीगततर्फको केन्द्रीय आर्थिक विवरणअनुसार संथागत सुदृढीकरण, भवन निर्माण, मर्मत सम्भार, सेस्ता व्यवस्थापन तथा लजिष्टिक सपोर्टमा निम्नानुसार निकास खर्च देखिएको छ ।

(रु.हजारमा)

बजेट उपशीर्षक नम्बर	निकास	खर्च	कैफियत
३३६०१३४	२२२३३	१७०५९	विभिन्न ४४ कार्यालयको पूँजीगत सुधार र मेसिनरी खर्च
३३६०१४४	१८३०	१८२२	विभिन्न १७ कार्यालयको फर्निचर र मेसिनरी खर्च
३३६१०१४	१८७८७५	१५९६५९	विभिन्न ५३ कार्यालयको फर्निचर, मेसिनरी, भवन तथा कम्पाउण्ड निर्माण खर्च
जम्मा	२११९३८	१७८५४०	

यसरी उस्तै खर्च शीर्षकमा विगत ३ वर्षमा १७ करोड ८५ लाख ४० हजार खर्च भएको छ ।

यसरी एकातर्फ कार्यालयबाट गरिने कोषतर्फको आम्दानी तथा खर्चको प्रतिवेदन पारदर्शी छैन भने त्यस्तै खर्च शीर्षकमा पुँजीगत तथा साधारणतर्फ बजेट व्यवस्था भई खर्च भएको छ । तसर्थ कार्यालयहरूको आवश्यकता अनुसार दोहोरो नपर्ने गरी बजेट व्यवस्था र खर्च गर्ने आवश्यक नियन्त्रण प्रणालीको अवलम्बन हुनु जरुरी देखिन्छ । साथै सुदृढीकरणतर्फको निकास/खर्चको कार्यालयगत रूपमा प्राप्त हुनुपर्ने, प्राप्त रकम, खर्च र मौज्जात रकमको एकीकृत विवरण तयार गर्नुपर्ने तथा पारदर्शी खर्चको लागि आवश्यक व्यवस्था हुनुपर्दछ ।

२२ **सूचना भण्डार केन्द्र** – केन्द्रमा राष्ट्रिय सूचना भण्डार केन्द्र र विभागमा सर्भर रहने गरी जग्गाधनीका सम्पूर्ण अभिलेखहरू एकीकृत तथा डिजिटलाईजेशन गर्न सुरुमा उपत्यकाका- ५, विराटनगर, काभ्रे, धादिङ, मकवानपुर, चितवन, पर्सा, पोखरा, बागलुङ, नेपालगन्ज मालपोत कार्यालय र विभागसमेत १५ कार्यालयहरूमा लागू गरीएको Land Record Information Management System सञ्चालनका लागि तालिम, उपकरण, सफ्टवेयरलगायतका कार्यका लागि एसियाली विकास बैङ्कको सहयोगमा RIMS Private limited, India सँग २०१३ को अप्रिलमा २०१४ को जुलाई २७ सम्मा कार्य सम्पन्न गरी सक्ने गरी १३ लाख ६५ हजार २१८ अमेरिकी डलरमा सम्भौता भएकोमा कार्यतालिकाअनुसार काम हुन नसकी डिसेम्बर २०१४ सम्म म्याद थप भएको छ । आपूर्तिकर्ता सेवा प्रदायकलाई हालसम्म पेशकीबाहेक ४ लाख ८७ हजार अमेरिकी डलर भुक्तानी भएको छ । यस सम्बन्धमा देखिएका व्यहोरा देहायमा उल्लेख छ ।

सि.नं.	आयोजनाको क्रियाकलाप	प्रगति अवस्था
१.	System Requirement Document, Training Plan and Data Migration	सम्पन्न भएको
२.	Development, Testing and Installation of Land Records Information Management System	सम्पन्न भएको
३.	Installation of IT Product & Other H/W	सम्पन्न भएको
४.	Operational Acceptance of IT Product H/W and Site	काम भई रहेको
५.	Operational Acceptance Testing and Software Application	काम भई रहेको
६.	Data Digitization	काम भई रहेको
७.	Data Verification	काम भई रहेको
८.	Data Update and Migration	काम भई रहेको

यसरी कार्य सम्पन्न भइसक्नुपर्ने अवधिसम्म पनि उपकरण सफ्टवेयर जडान, तालिमबाहेक अन्य कार्य हुन सकेको छैन । प्राप्त विवरणअनुसार उपकरण सफ्टवेयर जडान भए पनि सोको परीक्षण समेत हुन सकेको छैन भने (Operational Acceptance Testing and Software Application) साथै मालपोत कार्यालयहरूका Data Verification, Data Update and Migration, Data Digitization जस्ता कामहरू बाँकी रहेका छन् । जसले गर्दा, GIDC र विभागमा सर्भर रहने गरी जग्गाधनीका सम्पूर्ण अभिलेखहरू एकीकृत तथा डिजिटलाईजेशन गर्ने कार्यमा समस्या आएको छ । सम्भौता अनुसार सम्पूर्ण अभिलेखहरू एकीकृत तथा डिजिटलाईजेशन गर्न कार्य सम्पन्न गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

सुझाव

- जनशक्तिको विकास र प्रभावकारी व्यवस्थापन गर्नुपर्ने,
- भूमिमाथिको द्वैध स्वामित्व हटाउनुपर्ने,
- हदबन्दी व्यवस्थालाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्नुपर्ने,
- जग्गाको खण्डीकरण कार्यलाई नियन्त्रण गर्नुपर्ने,
- पुनः नापी तथा गाउँ ब्लक नापी तदारुकताका साथ सम्पन्न गर्नुपर्ने ।

निष्कर्ष

भूमि तथा भूमि स्रोतको अधिकतम उपयोगको वातावरण नभएको, सामाजिक तथा आर्थिक रूपले पछाडि परेका वा पारिएका वर्गको भूमिमा पहुँच नभएको तथा भूमि प्रशासनसम्बन्धी सेवालाई सरल, सहज, पारदर्शी बनाउन नसकिएको अवस्थामा भूमि व्यवस्थापन र सेवा प्रवाह सर्वसाधारणको चासो र सरोकारको विषय रहेको छ । यस्ता समस्याको समाधान गरी भूमि व्यवस्थापन तथा सेवा प्रवाहमा सहजता ल्याउनु प्रमुख चुनौती रहेको छ ।

जनशक्तिको विकास र प्रभावकारी व्यवस्थापन हुन नसक्नु, भूमिमाथिको द्वैध स्वामित्व हटाउन नसक्नु, हदबन्दीभन्दा बढी जग्गा भएको जग्गा प्राप्त गर्न नसक्नु, चक्लाबन्दी कार्य प्रभावकारी नहुँदा जग्गा साना टुक्रा तथा कित्तामा विभाजन हुनु, लक्ष्यअनुसार पुनः नापी तथा गाउँ ब्लक नापी सम्पन्न हुन नसक्नु, बचत योजनाको प्रभावकारी व्यवस्थापन हुन नसक्नु जस्ता समस्याहरू समाधान गरी भूमि व्यवस्थापन तथा सेवा प्रवाहलाई प्रभावकारी बनाउन विभागहरूको कार्यक्षतामा वृद्धि हुनुपर्ने देखिन्छ ।

**डिभिजन सडक कार्यालय चितवन र पाल्पाको
कंक्रीट सडक निर्माण तुलनात्मक अध्ययन
कार्यमूलक लेखापरीक्षण प्रतिवेदन-२०७१**

परिचय

१. **पृष्ठभूमि** – आफ्नो कार्य क्षेत्रभित्रका पुलहरु, राजमार्गहरु, सहायक राजमार्गहरु, केन्द्रीयस्तरका सडकहरु, शहरी सडक एवं पुल पुलेसाहरुको अध्ययन, सर्वेक्षण, डिजाइन, निर्माण तथा मर्मत सम्भार गर्ने गुणस्तर नियन्त्रण गर्ने उद्देश्यले मध्यमाञ्चल विकास क्षेत्रको चितवन र धादिङ्ग जिल्ला कार्य क्षेत्र रहेको डिभिजन सडक कार्यालय चितवन तथा पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रको पाल्पा र गुल्मी कार्य क्षेत्र रहेको डिभिजन सडक कार्यालय पाल्पा स्थापना भई सडक निर्माण, मर्मत सम्बन्धी कार्य गर्दै आएका छन् ।

२. **कार्यमूलक लेखापरीक्षणको औचित्य** – देशको राजधानी जोड्ने सडक त्रिभुवन राजपथअर्न्तगत नौबिसे पिप्लामोड खण्ड तथा सिद्धार्थ राजमार्गको सिद्धबाबा खण्डमा कंक्रीट सडक निर्माण कार्य भइरहेको, जसमा राज्य कोषको ठूलो रकम खर्च हुने गरेको, निर्माण कार्यमा अपेक्षित उपलब्धि हासिल हुन नसकेको जसबाट यातयात सञ्चालन सहजतामा समस्या रहेको परिपेक्षमा विभिन्न दृष्टिकोण बाट मूल्याङ्कन गर्न आवश्यक ठानी यो विषय कार्यमूलक लेखापरीक्षणका लागि छनौट भएको हो ।

३. **नीतिगत व्यवस्था** – सडक तथा यातायात क्षेत्रको दीर्घकालीन अवधारणा अनुसार क्षेत्रीय बजारसम्म पहुँच सहज गराउने, छिमेकी मुलुकहरुबीचको व्यापारका साथै अन्य सामाजिक तथा पूर्वाधार विकासमा सहयोग पुऱ्याउने, आर्थिक विकासका कार्यक्रमबाट गरिवी निवारणोन्मुख र उच्च तथा दिगो विकास गर्न स्रोत र साधनको प्रभावकारी परिचालन गर्न तुलनात्मक लाभ भएका सडक योजनाहरुको पहिचान गरी निजी क्षेत्रको समेत लगानी वृद्धि गर्न सरकारले सहजकारी एवं नियामक भूमिका खेल्ने तथा विकासका लागि केन्द्रदेखि स्थानीय तहसम्मका निकायहरुको क्षमता वृद्धि गरी पारदर्शी तथा विकेन्द्रित शासन प्रणालीलाई टेवा दिने नीति रहेको छ । अन्य क्षेत्रगत नीति देहायअनुसार छन्:

प्रमुख कार्य सम्पादन सूचक (KPI)

- नौबीसे नाग ढुङ्गा सडकमा १०३० मीटर तथा सिद्धबाबा खण्डमा ७०० घन मीटर कंक्रीट सडक निर्माण गर्ने,
- ठेक्का व्यवस्थापन तथा कार्यान्वयन गर्नु ।

३.१. **राष्ट्रिय यातायात नीति** – विकासको लागि केन्द्रदेखि स्थानीय तहसम्मका निकायहरुको क्षमता वृद्धि गरी पारदर्शी तथा विकेन्द्रित शासन प्रणालीलाई कार्यरूपमा परिणत गर्न राष्ट्रिय यातायात नीति, २०५८ जारी गरिएको छ । उक्त नीतिमा यातायात पूर्वाधार विकास गर्दा ट्राफिक घनत्व, आर्थिक पक्ष, सवारी सुरक्षा एवं वातावरणीय प्रभावलाई विचार गर्ने व्यवस्था रहेको छ ।

३.२. **त्रि-वर्षीय योजना** – त्रि-वर्षीय योजना (२०६७/६८–२०६९/७०) मा निर्मित सडक तथा पुलहरुको नियमित मर्मत सुधार तथा व्यवस्थापनलाई थप प्रभावकारी बनाउने उल्लेख छ साथै सडक निर्माण गर्दा वातावरण संरक्षण हुने गरी स्थानीय सीप र सामग्रीलाई बढावा दिने उल्लेख छ ।

त्यस्तै त्रि-वर्षीय योजना (२०७०/०७१–२०७२/७३) ले सडक तथा अन्य भौतिक पूर्वाधार विकासलाई प्राथमिकता दिएको छ । साथै सो योजनामा निम्नानुसार दीर्घकालीन सोच, उद्देश्य, र कार्यनीति रहेका छन्:

- **दीर्घकालीन सोच** – राष्ट्रिय अर्थतन्त्र एवं सामाजिक एकताका लागि स्तरीय, सुरक्षित र भरपर्दो सडक यातायात सञ्चालन विकास गर्ने ।

- **उद्देश्य** – राष्ट्रिय एकीकरण, आर्थिक सामाजिक विकास र प्रादेशिक सन्तुलनमा योगदान पुग्ने गरी स्तरीय, भरपर्दो सुलभ र सुरक्षित यातायात सञ्चालन विस्तार गर्ने ।
 - **रणनीति एवं कार्यनीति** – सडक सञ्जालको संरक्षण गरी सुरक्षित तथा प्रभावकारी आगमन प्रत्याभूत गर्ने गरी मर्मत सम्भारलाई प्राथमिकता दिने रणनीति रहेको छ भने सडक सम्पत्ति संरक्षण, मर्मत सम्भार एवं व्यवस्थापनलाई थप प्रभावकारी बनाउने, सडक निर्माण कार्यलाई दिगो तथा स्तरीय बनाउन निश्चित अवधिसम्म मर्मत सम्भार निर्माणकर्ताले नै गर्नुपर्ने व्यवस्था गर्ने आदि जस्ता कार्यनीति रहेका छन् ।
- ३.३. **चालु वर्षको बजेट वक्तव्य (२०७०/७१)** – चालु वर्षको बजेट वक्तव्यमा उल्लेख भएका प्रमुख व्यवस्था निम्नानुसार रहेका छन्:
- रणनीतिक महत्वका सडक र पुलहरूको निर्माण मर्मत सम्भार र सडक र सडक सुरक्षाका क्षेत्रमा लगानी केन्द्रित रहने छ,
 - सिद्धार्थ राजमार्गको बुटवल-दोभान-तानसेन खण्डको सडक स्तरोन्नति गरिने आदि रहेका छन् ।
४. **कानुनी व्यवस्था** - नेपाल सरकार भौतिक पूर्वाधार तथा यातायात व्यवस्था मन्त्रालय सडक विभागअर्न्तगत सञ्चालित आयोजनाहरूका लागि कानुनी व्यवस्था निम्नानुसार रहेको छ:
- आर्थिक कार्यविधि ऐन, २०५५ तथा आर्थिक कार्यविधि नियमावली, २०६४ बमोजिम बजेट तर्जुमा गर्ने, निकासालिने, खर्च गर्ने, लेखाङ्कन गर्ने व्यवस्था छ ।
 - सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ तथा सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४ बमोजिम खरिद व्यवस्थापन, सम्भौता व्यवस्थापन, गुणस्तर नियन्त्रण व्यवस्थापन आदि रहेका छन् ।
 - निजामती सेवा ऐन, २०४९ तथा निजामती सेवा नियमावली, २०५० बमोजिम दरबन्दी, पदपूर्ति, काज तथा तलब भत्ता आदि ।
 - भ्रमण खर्च नियमावली, २०६४ बमोजिम भ्रमण खर्च तथा भत्ता आदि व्यवस्था रहेका छन् ।
 - सार्वजनिक सडक ऐन, २०३१ बमोजिम सडकको मापदण्ड सम्बन्धी व्यवस्था रहेको छ ।
 - जग्गा प्राप्त ऐन, २०३४ बमोजिम सडक तथा पुल निर्माणको क्रममा जग्गा प्राप्त गर्ने तथा मुआवजा दिने व्यवस्था रहेको छ ।
 - Standard Specification for Road and Bridge Works 2058 मा सडक तथा पुल निर्माण मापदण्ड रहेको छ ।
 - सडक तथा पुल निर्माणमा सडक विभागको दर विश्लेषण नर्स प्रयोग गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ ।
५. **उद्देश्य एवं लक्ष्य** – डिभिजनका आफ्नो कार्य क्षेत्रभित्रका पुलहरू, राजमार्गहरू, सहायक राजमार्गहरू, केन्द्रीयस्तरका सडकहरू, शहरी सडक एवं पुल पुलेसाहरूको अध्ययन, सर्वेक्षण, डिजाइन, निर्माण तथा मर्मत सम्भार गर्ने, गुणस्तर नियन्त्रण गर्ने उद्देश्य रहेका छन् । उल्लिखित उद्देश्य प्राप्तिका लागि सडक क्षेत्रको योजना छनौट तथा विकास गरी कार्यक्रमअनुरूप क्षेत्रगत लक्ष्यबमोजिम सडकको स्तरोन्नति कार्यमा अपेक्षित उपलब्धि हासिल गरी यातायात सञ्चालनमा सुगमता ल्याई नागरिकलाई विकासको प्रतिफल उपलब्ध गराउने प्रमुख उद्देश्य रहेको छ ।
६. **वित्तीय स्थिति** – डिभिजनहरूको लागि नेपाल सरकार तथा वैदेशिक स्रोतबाट व्यवस्था भएको २०६८।६९ देखि २०७०।७१ सम्मको बजेट र निकासालिने खर्चको स्थिति निम्नानुसार रहेको छ:

आर्थिक वर्ष	वार्षिक बजेट				खर्च			
	पूँजीगत	सडक बोर्ड	चालु	जम्मा	पूँजीगत	सडक बोर्ड	चालु	जम्मा
डि.स.का.चितवन								
२०६८।०६९	२६७६५०	१३५५४७	१००२६	४१३२२३	२३८०८९	१२९७४७	९८१५	३७७६५१
२०६९।०७०	४५९५७०	२१३५८५	१०८३१	६८३९८६	३८१७४५	१९४४११	१०७८	५८६९४५
२०७०।०७१	१३८३९	४२००८७	३९०६१६	८२४५४२	३२३५१४	४१२३६५	१२११५	७४७९९४
डि.स.का पाल्पा								
२०६८।०६९	३५६७००	२७०६३	७३५८	३९११२१	३१३६०७	२४७४६	६९७९	३४५३३२
२०६९।०७०	४११९१०	३२०२५	६४१९	४५०३५४	३३९६२०	२९९४७	६३०६	३७५८७३
२०७०।०७१	५७९९३८	६५३१७	९३५६	६४६६११	४१५१२३	६५३१७	९३९४	४८९८१४

लेखापरीक्षण उद्देश्य, क्षेत्र, पद्धति

७. **उद्देश्य** – डिभिजन सडक कार्यालय, चितवनअन्तर्गत नौबिसे नागढुङ्गा तथा पाल्पाअन्तर्गत सिद्धबाबा खण्डमा निर्माण भैरहेको कंक्रीट सडकको निर्माण कार्य व्यवस्थापन, साधन र स्रोतको परिचालन, सडक निर्माणको योजना छनौट, कार्यान्वयन तथा भौतिक प्रगति स्थिति तथा गुणस्तरको बारेमा मितव्ययिता, कार्यदक्षता र प्रभावकारिता सम्बन्धमा मूल्याङ्कन गरी प्रतिवेदन गर्नु लेखापरीक्षणको मुख्य उद्देश्य रहेको छ भने अन्य उद्देश्यहरूमा योजना छनौट र स्वीकृति, खरिद कार्य व्यवस्थापन, निर्माण कार्य व्यवस्थापन, गुणस्तर नियन्त्रण व्यवस्थापनको मूल्याङ्कन गर्ने रहेको छ ।
८. **क्षेत्र** – २०६८।०६९ देखि २०७०।०७१ सम्मको अवधिमा आफ्नो कार्यक्षेत्रअन्तर्गत डिभिजन सडक कार्यालय चितवनअन्तर्गत नौबिसे नागढुङ्गा तथा पाल्पाअन्तर्गत सिद्धबाबा खण्डमा निर्माण भैरहेको कंक्रीट सडकको निर्माण कार्य (चालु रहेका र सम्पन्न) को स्थितिलाई लेखापरीक्षणको क्षेत्रभित्र समेटिएको छ । साथै कंक्रीट सडकको अधुरा र सम्पन्न नभएका सडक निर्माण कार्यको स्थितिको विश्लेषण गरिएको छ । यसैगरी योजना छनौट र स्वीकृत खरिद, व्यवस्थापन, निर्माण कार्य व्यवस्थापन, गुणस्तर नियन्त्रण, भौतिक सम्पत्ति व्यवस्थापन लगायतका पक्षहरूलाई समेत लेखापरीक्षणको क्षेत्रमा समावेश गरिएको छ ।
९. **पद्धति** - लेखापरीक्षणको उल्लिखित उद्देश्यहरू प्राप्त गर्नका लागि प्रक्रियामूलक, समस्यामूलक लागत लाभ विश्लेषण एवं नतिजामूलक पद्धतिको अवलम्बन गरिएको छ । यस क्रममा सडक निर्माण तथा मर्मत सम्बन्धमा गरिएको नीतिगत तथा कानुनी व्यवस्था, कार्य सन्चालन प्रक्रिया, वार्षिक प्रगति प्रतिवेदन परीक्षण गर्ने तथा कार्यालयबाट आवश्यक तथ्याङ्क, सूचना एवं जानकारी सङ्कलन गरिनुका साथै अभिलेख तथा कागजातको परीक्षण एवं विश्लेषण गरिएको छ । निकायबाट सञ्चालित कार्यहरूको जोखिम निर्धारण विवरणको विश्लेषण गरी देखिएका जोखिम क्षेत्र एवं तात्त्विक महत्वका विषयहरूलाई थप पुष्ट्याई प्राप्त गर्न प्रश्नावली एवं विवरणबाट जानकारी लिने, भौतिक निरीक्षण जस्ता लेखापरीक्षण विधिको अवलम्बनबाट तथ्याङ्क तथा सूचना सङ्कलन र सम्बन्धित पदाधिकारीसंग छलफलसमेत गरी मूल्याङ्कन र विश्लेषण गरिएको छ ।
- लेखापरीक्षण विधि अन्तर्गत निकायको जानकारी हासिल, जोखिम क्षेत्र पहिचान, कार्यान्वयन ढाँचा तयार प्रवेश बैठक, लेखापरीक्षण प्रमाण सङ्कलन, प्रमाणहरूको विश्लेषण, स्थलगत निरीक्षण अवलोकन तथा मस्यौदा प्रतिवेदन उपर छलफल वहिर्गमन बैठक गरी लेखापरीक्षणको प्रारम्भिक प्रतिवेदन जारी गरिएको छ ।
१०. **सीमितता** – लेखापरीक्षणको सिलसिलामा प्राप्त सूचना, अभिलेख, विवरण, प्रश्नावली आदिको आधारमा प्रतिवेदन तयार गरिएको छ । सीमित समय, विषय विज्ञता, सीमित स्रोत साधन आदि यस लेखापरीक्षणको सीमितता रहेका थिए ।

लेखापरीक्षणबाट देखिएका व्यहोरा

- **सकारात्मक पक्ष** – जनशक्ति व्यवस्थापन, नियमित अनुगमन, निरीक्षण, निर्देशन र सूचनाको प्रसारण, अन्य निकायहरूसँग समन्वय गरी नौबिसे नागढुङ्गा सडकमा विभिन्न स्थानमा गरी १ हजार ३० मिटर तथा सिद्धबाबा खण्डमा ७०० घनमिटर कंक्रीट कार्य गरेको जस्ता सकारात्मक पक्ष रहेका छन् ।
- **समस्या तथा चुनौती** – लामो समयसम्म क्रसर उद्योग बन्द हुनु, पटक पटक ट्रिपर व्यवसायीले आन्दोलन गर्नु, निर्माण सामग्रीको अभाव हुनु, अत्यधिक सवारीसाधनको घनत्व र गतिका कारण कामदार, निर्माण सामग्री परीक्षण, सामानको सुरक्षा आदिमा समस्या जस्ता समस्या तथा चुनौती डिभिजनहरूले भोग्नु परेको देखिन्छ ।
- **सुधारका क्षेत्रहरू**

११. **आयोजना स्वीकृत** – आर्थिक कार्यविधि नियमावली, २०६४ को नियम २२ को उपनियम (१) मा विकास आयोजनाको बजेट तर्जुमा गर्दा प्रस्तावित आयोजनाको सम्भाव्यता अध्ययन र आर्थिक, प्राविधिक, वातावरणीय तथा प्रशासकीय उपयुक्तताको आधारमा त्यसबाट हुने प्रतिफलको समेत विचार गरी नेपाल सरकारबाट त्यस्तो आयोजना स्वीकृत भएको हुनुपर्ने उल्लेख छ । त्यस्तै आयोजना स्वीकृत गर्ने आधार अनुसूची-३ मा उल्लेख भएबमोजिम हुने व्यवस्था छ । यसरी स्वीकृत आयोजना कार्यान्वयन गर्नको लागि विस्तृत सर्वेक्षण, ड्रइङ्ग, डिजाइन, लागत अनुमान र सो अनुसार वार्षिक कार्यक्रम निश्चित गरी सोही आधारमा वार्षिक बजेट तर्जुमा गर्नुपर्नेछ भन्ने व्यवस्था छ । डिभिजनबाट निर्माण गरिएका कंक्रीट सडकहरूको स्थिति निम्नानुसार छः

(रु. हजारमा)

आर्थिक वर्ष	काम भएको स्थान	लागत अनुमान	ठेक्का स्वीकृति
२०६८/६९ डि.स.का. चितवन	नौबिसे पिप्लामोड	४७५	४१९
२०६८/६९ डि.स.का. चितवन	नौबिसे पिप्लामोड	४७१	४६९
२०६९/७० डि.स.का. चितवन	नौबिसे पिप्लामोड	९५१२४	६६३९४
२०७०/७१ डि.स.का. चितवन	नौबिसे पिप्लामोड	१९१५०	१६३४२
२०७०/७१ डि.स.का. चितवन	नौबिसे पिप्लामोड	४३४७३	४१६७७
२०७०/७१ डि.स.का. चितवन	नौबिसे पिप्लामोड	७९१४	७९०९
२०६९/७० डि.स.का. पाल्पा	सिद्धबाबा दोभान	२२४८८	२११३९

- ११.१. उल्लिखित विवरणअनुसारको कंक्रीट पेभमेन्ट चितवनअन्तर्गत बढी सवारी चापभएका र बढी विग्रिएका मोडहरू गरी विभिन्न १० छुट्टाछुट्टै स्थानमा तथा पाल्पामा पानी तथा बढी ढुङ्गा खस्ने विभिन्न स्थानहरूमा गरीएको देखिन्छ । कंक्रीट पेभमेन्ट गर्ने सम्बन्धमा दीर्घकालीन रणनीतिक योजना स्वीकृत नभएको तथा वार्षिक आवश्यकता र बजेटअनुसार कार्यक्रम स्वीकृति गराई कार्य गरेको देखिन्छ । सञ्चालित कंक्रीट सडक निर्माणसम्बन्धी योजनाहरूको सम्भाव्यता अध्ययन र आर्थिक, प्राविधिक, वातावरणीय तथा प्रशासकीय उपयुक्तताको आधारमा त्यसबाट हुने प्रतिफलको समेत विचार गरी नेपाल सरकारबाट त्यस्तो आयोजना स्वीकृति भएको देखिएन साथै उक्त सडकहरूको आन्तरिक प्रतिफल दर (IRR), सडकको आयु (Age) त्यसबाट प्राप्त हुने सामाजिक आर्थिक पक्षको सकारात्मक प्रभाव (Impact) एवं सडकको दिगोपना आदि विषयमा स्पष्टता देखिएन ।

यसरी तोकिएको प्रक्रिया विना निर्माण कार्य हुँदा कंक्रीट सडकसम्बन्धी कार्य कति गर्नुपर्ने, हालसम्म कति सम्पन्न भयो बाँकी कति निर्माण गर्नुपर्ने छ, यकिन छैन । त्यस्तै सडकको लागत लाभ प्रतिफल र दिगोपना सम्बन्धमा समेत स्पष्ट भएको देखिएन । अतः नियममा भएको व्यवस्थाअनुसार विस्तृत सर्वेक्षण, ड्रइङ्ग, डिजाइन, लागत अनुमान तयार गरी सोअनुसार वार्षिक कार्यक्रम स्वीकृत गराई कार्य सञ्चालन गर्नुपर्दछ ।

- ११.२. निर्माण गरेको कंक्रीट सडकको प्रतिकिलोमिटर लागत अनुमान तुलना गर्दा डिभिजन सडक कार्यालय भरतपुरले नौबिसे पिप्लामोड सडक खण्डमा रु.६ करोड, ८२ लाख, ३१ हजार र पाल्पाले सिद्धबाबा सडक खण्डमा रु.६ करोड ७७ लाख ३३ हजार स्वीकृत गरी कार्य गरेको देखियो । डिभिजन सडक कार्यालय पाल्पाले तयार गरेको प्रतिकिलोमिटर लागत अनुमान भन्दा डिभिजन सडक कार्यालय चितवनले तयार गरेको लागत

अनुमान रु.६ लाख ९८ हजार बढी देखिएको छ । एउटै नर्स तथा स्पेसिफिकेशन प्रयोग गरी तयार गरेको लागत अनुमानमा फरक परेको छ । लागत अनुमान तयार गर्दा मितव्ययिता अपनाउनुपर्ने देखिन्छ ।

१२. **खरिद गुरुयोजना** - सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४ को नियम (७) उपनियम (१) मा सार्वजनिक निकायबाट एक वर्षभन्दा बढी अवधिसम्म सञ्चालन हुने योजना वा आयोजनाका लागि खरिद गर्दा वा वार्षिक रु.१० करोडभन्दा बढी रकमको खरिद गर्दा सोही नियममा उल्लिखित कुरा खुलाई खरिद गुरुयोजना तयार गरी सम्बन्धित मन्त्रालयको सचिवबाट स्वीकृत गराउनुपर्ने व्यवस्था र सञ्चालित सडक योजनाहरूको निर्माण अवधि एक वर्षभन्दा बढी रहेकोमा नियमावलीको उपर्युक्त प्रावधानअनुसार खरिद गुरुयोजना तयार गरेको पाइएन । त्यस्तै नियम ८ उपनियम (१) बमोजिम सार्वजनिक निकायले वार्षिक दस लाख रुपैयाँभन्दा बढी रकमको खरिद गर्नुपर्ने भएमा आगामी आर्थिक वर्षको अनुमानित वार्षिक कार्यक्रम तथा बजेट तयार गर्दा उपनियम (६) मा उल्लिखित कुराहरू समावेश गरी वार्षिक खरिद योजना तयार गर्नु पर्ने व्यवस्था छ । साथै उपनियम (९) मा चालु आर्थिक वर्षको स्वीकृत कार्यक्रम तथा बजेट प्राप्त भएपछि तयार भएको वार्षिक खरिद योजना परिमार्जन गरी स्वीकृत गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । डिभिजनहरूलाई यस वर्ष पुँजीगततर्फ पटक पटक बजेट थप गरी रु.१० लाखभन्दा बढी बजेट प्राप्त भएपनि थप बजेट तथा कार्यक्रम संशोधन पछि खरिद योजना परिमार्जन गरेको पाइएन ।

खरिद गुरुयोजना तथा सोहीअनुसार खरिद योजना तयार तथा परिमार्जन नगर्दा खरिद व्यवस्थापनमा समस्या हुने देखिन्छ । नियमको प्रावधान अनुरूप खरिद गुरुयोजना तथा सोहीअनुसार खरिद योजना तयार पारी खरिद कार्य गर्नुपर्दछ ।

१३. **बोलपत्र सूचना** - सार्वजनिक खरिद ऐनको दफा १४ बमोजिम बोलपत्रको सूचना प्रकाशन गर्नुपर्ने र सोमा संशोधन गर्नुपरेमा सोही स्तरको सूचना प्रकाशन गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ । डिभिजन सडक कार्यालय पाल्पा अन्तर्गत सिद्धबाबा दोभान खण्डमा कंक्रीट सडकका लागि ठेक्का नं. ११८/२०६९/७० को लागत अनुमान रु.२ करोड २४ लाख ८८ हजार ५५८ स्वीकृत भई नेपाल समाचार पत्रमा २०७०/१/२१ र २०७०/२/६ मा बोलपत्र प्रकाशित भएको देखिन्छ । प्राप्त बोलपत्रमध्ये रु.१ करोड ७५ लाख २७ हजार १५३ कबोल गर्ने एक निर्माण व्यवसायीसँग सम्झौता भई कार्य भएको छ । यस बोलपत्रको सूचना अनुसारको विडिड डकुमेन्ट (विडिड डाटा) को दफा ३.१ मा विशेष कार्य अनुभवको बारेमा उल्लेख छ । सो दफाको उपदफा "सी" मा कुनै एक सडक ठेक्काको ७०० घन मिटर कंक्रीट पेभमेन्ट गरेको कार्य अनुभव चाहिने उल्लेख गरेको थियो । २०७०/३/५ मा खोलिएको सो ठेक्काअन्तर्गत २०७०/३/३ मा कार्यालयको सूचना पाटीमा ७०० घनमिटर अनुभवको सट्टा ५६० घनमिटरको अनुभव भए पुग्ने गरी विडिड डकुमेन्टमा संशोधन गरेको देखियो ।

राष्ट्रिय स्तरको पत्रिकामा प्रकाशित सूचना अनुसारको विडिड डकुमेन्टलाई संशोधन गर्न सोही स्तरको सूचना प्रकाशित गर्नुपर्नेमा कार्यालयको सूचना पाटीमा मात्र सीमित गरेको देखियो । यसबाट शुरु सूचनामा उल्लेख योग्यता घटाएकोमा सोही स्तरको सूचना प्रकाशित नहुँदा शुरु सूचनामा उल्लेख भएको योग्यता नभएका तर संशोधित योग्यताअनुसार योग्यता भएका निर्माण व्यवसायीहरू प्रतिस्पर्धाबाट वञ्चित भएको देखिन्छ । जसबाट प्रतिस्पर्धा कम भएको छ । सूचना प्रकाशन गर्दा ऐनमा भएको व्यवस्थाबमोजिम गर्नुपर्दछ, साथै प्रतिस्पर्धा सीमित नहुने गरी कार्य गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

१४. **दर विश्लेषण** - निर्माण कार्यको लागत अनुमान तयार गर्ने प्रयोजनको लागि दर विश्लेषण गर्दा नर्स अनुसार गर्नुपर्दछ । सिद्धार्थ राजमार्ग सिद्धबाबा खण्डको कंक्रीट रोड (आर.सी.सी.ढलान) निर्माण गर्ने कार्यको ठेक्का नं. ११८/२०६९/७० अन्तर्गत लागत अनुमान तयार गर्दा नर्स किताबको आइटम नं. २०.०१.ए.५ उपयोग गरिएको छ । सो आइटममा नर्स किताबअनुसार मोटो साइजको गिट्टी (एग्रीगेट) उल्लेख गरेकोमा लागत अनुमान तयार गर्दा मसिनो साइजको गिट्टी उल्लेख गरेको छ । पाल्पा जिल्लाको २०६९/७० को जिल्ला दररेटअनुसार मसिनो गिट्टीको दर मोटो साइजको गिट्टीभन्दा महँगो रहेको छ । ठेक्का नं. ११८/०६९/७० अन्तर्गत सो कार्य गरेकोले निर्माण व्यवसायीकै दर अनुसार कार्य गराएको भए तापनि लागत अनुमान तयार गर्दा निम्नानुसार बढी लागत हुन गएको देखियो ।

नर्स किताबको आइटम नं.	नर्स किताब अनुसार गिट्टीको साइज	लागत अनुमानमा उपयोग गरेको गिट्टीको साइज	नर्स किताब अनुसार हुनुपर्ने दर रेट प्रति घन मिटर(क)	लागत अनुमानमा उपयोग भएको दर (ख)	फरक (ख) - (क)
२०.०१.ए.५	२०-४० मि.मि.	१०-२० मि.मि.	२,५३०।-	२,६४०।-	११०।-
२०.०१.ए.५	१०-२० मि.मि.	१० मि.मि. र तल	२,६४०।-	२,७५०।-	११०।-
जम्मा					२२०।-

यसरी नर्सको प्रतिघनमिटर रु.२२०।- ओभरहेड १५ प्रतिशत जोडदा हुने रु.२५३।-ले ७०० घनमिटरको रु.१ लाख ७७ हजार, बढी लागत अनुमान तयार गरी ठेक्का भएको छ।

नर्स किताबमा उल्लेख भएको व्यवस्था उपर सावधानी नलिँदा सो स्थिति आएको देखियो। नर्सभन्दा बढी हुने गरी लागत अनुमान तयार गर्दा यस निर्माण कार्यमा मात्र उल्लिखितअनुसार बढी लागत परेको छ। अतः लागत अनुमान तयार गर्दा स्वीकृत नर्स अनुसार गर्नुपर्ने देखिन्छ।

१५. रिजिट पेभमेन्ट - सडक मर्मत सुधारको कार्यहरु दिगो रूपमा हुनुपर्दछ। यस सम्बन्धमा देखिएका व्यहोरा निम्नानुसार छन्:

१५.१. त्रिभुवन राजपथको पिप्लामोडदेखि नौबिसेसम्मको चेनेज नं.१४+५०० देखि २५+००० किलोमिटरसम्मको सडक खण्ड राजधानी प्रवेश गर्ने प्रमुख सडक रहेको छ। सो सडकमा अत्यधिक सवारी चाप हुने, एक्सल लोड तथा हाइग्रेडको कारणले सो सडक खण्ड पटक-पटक विग्रन गई मर्मत सुधार पटक-पटक गरिरहनु पर्ने स्थिति रहेको छ। वर्षेनी पटक-पटक मर्मत सुधारमा बजेट खर्च गरे तापनि सो समस्या स्थायीरूपले समाधान हुन नसकेकोले रिजिट पेभमेन्ट (कंक्रीट पेभमेन्ट) को अवधारणा आएको देखिन्छ।

१५.२. डिभिजन सडक कार्यालय, भरतपुरले सो सडक खण्डमा रिजिट पेभमेन्ट सम्बन्धी एक अध्ययन गराई डिभिजनमा २०७०।५।१० मा (दर्ता नं.१८७) सो प्रतिवेदन प्राप्त भएको छ। अध्ययन प्रतिवेदन अनुसार १० हजार ५०० मिटरमध्ये निम्न तालिका अनुसार ५० मिटर रिजिट पेभमेन्ट भएको १ हजार ३० मिटर निर्माणाधीन रहेको तथा ३६० मिटर प्रस्तावित समेत १ हजार ४४० मिटरमा (१३.७१ प्रतिशत) मात्र अस्तित्वमा आएको देखिन्छ। सो सडक खण्डमा विभिन्न काम गर्न चार निर्माण व्यवसायीसँग रु.१२ करोड २८ लाख १ हजारको ठेक्का सम्भौता भएकोमध्ये निम्नानुसार यो वर्ष मात्र रु.६ करोड ९८ लाख ४६ हजार बजेट खर्च लेखेको छ:

(रु.हजारमा)

काम	सम्भौता रकम	बजेट खर्च	निर्माण व्यवसायी
रिजिट पेभमेन्ट	५,८५,५६	३,६०,९८	महादेव खिम्ती मिचीको जे.भि.
रिटोनिङ्ग वाल	१,४४,६२	१,०८,६५	काष्टमण्डव कन्स्ट्रक्सन प्रा.लि.
आसफाल्ट कंक्रीट	४,१६,७७	१,४९,८८	पुष्पाञ्जली/वासुकी जे.भि.
आसफाल्ट कंक्रीट	७९,०६	७८,९५	संरक्षण पविता जे.भि.
कुल रकम	१२,२८,०१	६,९८,४६	-

सडक निर्माण तथा मर्मत सम्भार कार्यलाई दिगो बनाउन रिजिट पेभमेन्ट गर्न थालिए पनि वर्षैपिच्छे ठुलो धनराशी खर्च हुँदा समेत केही मोड र लेनमा मात्र सीमित हुँदा यातायात सञ्चालनमा सहजता ल्याउन सकिएको देखिदैन।

१५.३. रिजिट पेभमेन्टसम्बन्धी टिप्पणी फाइल (ठे.नं.३७।२०६९।०७०) मा सो सडक खण्डमा अत्याधिक सवारी चाप हुने, एक्सल लोड तथा हाइग्रेडको कारणले विगतमा गरिएका सडक मर्मतको सुधार कार्यहरु दिगो हुन सकेनन र वर्षेनी रकम खर्चनु परिराखेको उल्लेख छ। सो अनुसार अन्य चेनेज लगायत १७+२५० देखि १७+३१० किलोमिटरमा रिजिट पेभमेन्ट गर्ने प्रस्ताव गरिएको छ। सो चेनेजमा रिजिट पेभमेन्ट नगरी ठेक्का नं.३३।२०७०।०७१ अन्तर्गतका संयुक्त उपक्रमका निर्माण व्यवसायीलाई इमल्सन एग्रेग्रेड मिक्स समेतको काम गराई प्रतिघनमिटर रु.९ हजार ४०।- का दरले ५०.०२ घनमिटरको रु.४ लाख, ५२ हजार भुक्तानी भएको देखियो।

डिभिजनले विभिन्न चेनेजमा प्रस्ताव गरेको रिजिट पेभमेन्टको कारबाहीलाई अगाडि नबढाई कालोपत्रे गर्नुको कारणबाट थप व्ययभार परेको छ । अत्यधिक सवारी चाप हुने, एक्सल लोड तथा हाइग्रेडको कारण सडक विग्रिरहने स्थानमा रिजिट पेभमेन्ट नगरी कालोपत्रे गर्दा दिगो रूपमा सडक निर्माण तथा मर्मत कार्य हुन सकेको देखिएन ।

१५.४. स्थलगत निरीक्षणको क्रममा चेनेज नम्बर १५+३०० देखि १५+५६५ किलोमिटरको ४६५ मिटर लम्बाईमा दायाँतर्फ ४ मिटर चौडाईमा कंक्रीट गरिएको छ । ८ मिटर चौडाईको सो सडकमा पूरै कंक्रीट गर्ने गरी लागत अनुमान तयार भई ठेक्का व्यवस्था भएकोमा ४ मिटर चौडाईमात्र कंक्रीट सडक निर्माण गरेको देखियो । बाँकी ४ मिटर चौडाईमा अर्को निर्माण व्यवसायीबाट कालोपत्रे गरेको देखियो । एकातर्फ ५ सेन्टिमिटर मोटाईको कालोपत्रे तथा अर्कोतर्फ ३० सेन्टिमिटर मोटाईको कंक्रीट सडक हुँदा आधा भाग मजबुद तथा आधा भाग कमजोर देखियो । जसबाट एकातर्फ चाँडै विग्रन सक्ने हुँदा सवारी सञ्चालनमा समस्या आउन सक्ने देखियो ।

१५.५. चेनेज नं.१५+८२६ देखि १५+९१५ सम्मको ८९ मिटर लम्बाईमा दाँयातर्फको ४ मिटर चौडाई कंक्रीट सडक साविक निर्माण व्यवसायीबाट र बायाँतर्फको ४ मिटर अर्को निर्माण व्यवसायीबाट कालोपत्रे गराएको पाइयो । साविक निर्माण व्यवसायीसँग भएको सम्झौता बमोजिम पूरै ८ मिटर कंक्रीट सडक निर्माण गर्नुपर्नेमा निजको ठेक्का बहाल रहेकै अवस्थामा अर्को निर्माण व्यवसायीबाट निर्माण कार्य गराएको देखियो ।

सडक निर्माण तथा मर्मत सम्भार कार्यलाई दिगो बनाउन रिजिट पेभमेन्ट गर्न थालिए पनि वर्षैपिच्छे ठुलो धनराशी खर्च हुँदा समेत केही मोड र लेनमा मात्र सीमित हुँदा अपेक्षित प्रतिफल प्राप्त हुन सकेको देखिँदैन । सडक निर्माण कार्यलाई दिगो समाधान हुने योजना तर्जुमा तथा सोको कार्यान्वयन हुनुपर्ने देखियो ।

१६. ठेक्का - निर्माण व्यवसायीले सम्झौताअनुसार आफूले लिएको काम सम्पन्न गर्नुपर्दछ । साथै निर्माण कार्य भईसकेको स्थानमा पुनः दोहोरिने गरी ठेक्का व्यवस्था गर्नु हुँदैन । यस सम्बन्धमा देखिएका व्यहोरा देहायमा उल्लेख छन्:

१६.१. डिभिजन सडक कार्यालय, भरतपुरअन्तर्गत रिजिट पेभमेन्ट गर्ने कार्यको लागि एक संयुक्त उपक्रम निर्माण व्यवसायीसँग डिभिजनले ठेक्का नं. ३७२०६९।०७० अन्तर्गत चेनेज नं.१५+५७० देखि १५+६०० किलोमिटरसम्म ३० मिटर, चेनेज नं.१६+६६० देखि १६+७०० किलोमिटरसम्म ४० मिटर, चेनेज नं.१६+९९० देखि १७+०३० किलोमिटरसम्म ४० मिटर र चेनेज नं. २१+१०० देखि २१+१५० किलोमिटरसम्म ५० मिटर समेत जम्मा १६० मिटर समेतको रिजिट पेभमेन्ट गर्ने कार्य ठेक्का नं.३७०६९।०७० अन्तर्गत एक संयुक्त उपक्रम निर्माण व्यवसायीसँग सम्झौता भएको थियो । निर्माण व्यवसायीले सो काम गरेको अन्तिम बिल २०७१ कार्तिक मसान्तसम्म पेश नगरेको र ठेक्का फाइनल भएको पनि देखिएन । सोही चेनेजहरूमा आसफाल्ट कंक्रीट गर्न अर्को ठेक्का अर्थात ठेक्का नं.१५५।०७०।०७१ अन्तर्गत संयुक्त उपक्रम निर्माण व्यवसायीसँग डिभिजनले सम्झौता गरेको छ । एउटा ठेक्का फाइनल नगरी सोही चेनेजमा अर्को ठेक्का व्यवस्था गरी काम गराएको देखियो ।

१६.२. डिभिजन सडक कार्यालय, पाल्पा अन्तर्गत ठेक्का नं.११८/२०६९/७० को अन्तिम बिलको २०७१/२/३० बाट रु.१६ लाख ८१ हजार खर्च लेखेको छ । फाइनल बिलसम्म आर.सी.सी. ढलान (आइएम नं. ए ४) को रु.५६ लाख ८४ हजार भुक्तानी भएको चेनेज नं. २९+७०० देखि ३०+०७५ भित्र ५५.८८ घनमिटर आर.सी.सी. ढलान गरेको भनी प्रतिघनमिटर रु.९,५००/- ले हुने रु.५ लाख ३० हजार र मूल्य अभिवृद्धि कर रु.६९ हजार समेत जम्मा रु.५ लाख,९९ हजार निर्माण व्यवसायीलाई भुक्तानी भएको छ । २०७०/७१ को ठेक्का नं. १०८/२०७०/७१ को आवधिक मर्मत को चेनेज नं. २८+२०० देखि ५५+५९० रिसिलिड कार्यको ठेक्का पट्टा गर्दा सोही सडकको चेनेज नं. २९+७०० देखि ३०+०८० सम्म ३७० मिटर लम्बाई र ७.१० मिटर चौडाईको २६२७ वर्गमिटर रिसिलिड गर्ने गरी ठेक्का बन्दोबस्त भएको छ । २०७१ असार मसान्तसम्म ठेक्का नं. १०८/२०७०/७१ को पहिलो रनिड बिलको भुक्तानी हुँदासम्म सो चेनेज भित्रको रिसिलिड भएको नदेखिए तापनि आर.सी.सी. ढलान भैसकेको सडकमा रिसिलिड गर्ने गरी ठेक्का बन्दोबस्त भएको छ ।

डिभिजन सडक कार्यालय, भरतपुरअन्तर्गत राजधानी प्रवेश गर्ने महत्वपूर्ण सडक भएकोले साविक निर्माण व्यवसायीले काम नगरेकोले यातायात सुचारु गर्नको लागि यस्तो गर्नुपरेको भन्ने भनाई डिभिजनको रहेको छ । रिजिट पेभमेन्टभन्दा आसफल्ट कंक्रीट तुलनात्मक रूपमा कमजोर हुने हुनाले सो चेनेजको सडक सुधार कार्यमा दिगोपना आउन सकेको छैन । त्यस्तै पाल्पाअन्तर्गतको कार्यमा एक पटक काम भइसेकेको चेनेजमा रिसिलिङको आइटम राखिएकोले बढी लागतको ठेक्का व्यवस्था भएको छ । अतः निर्माण कार्य गर्दा काममा दोहोरो नपर्ने गरी सम्झौता बमोजिमको कार्य सम्पन्न गर्नेतर्फ ध्यान दिनुपर्ने देखिन्छ ।

१७. **तयारी ढलान** - रिजिट कंक्रीट (एम २५।२०) पेभमेन्ट गर्ने कार्यको लागि लागतअनुमान तयार गर्दा सडक विभागले प्रकाशित गरेको नर्स तथा स्पेसिफिकेशनमा भएका व्यवस्थाहरुको पालना गरी लागत अनुमान तयार गर्नुपर्दछ । तथा सोहीअनुसार निर्माण कार्य गर्नुपर्दछ ।

१७.१. नर्स किताबको एकटीभीटी नं.२०.०३ उपयोग गरी तयार भएको लागत अनुमानको दर विश्लेषणमा एक घनमिटर कंक्रीट पेभमेन्ट गर्न लाग्ने श्रमिक, सामग्री र उपकरणका साथै प्रतिघनमिटरको मूल्य अभिवृद्धि कर बाहेक रु.१२ हजार ३७५ लाग्ने गरी लागत अनुमान स्वीकृत भएको छ । नर्स अनुसार ३० मिटरसम्म ढुवानीको रकमसमेत सो दरमा समावेश छ । जस अनुसार निर्माण व्यवसायीले निर्माणस्थलमा नै कंक्रीट मिक्स्चर तथा भाइब्रेटरको उपयोग गरी ढलान कार्य गर्नुपर्ने गरी डिजाइन गरेको देखिन्छ । तर निर्माण व्यवसायीले सोअनुसार निर्माण स्थलमै ढलान कार्य नगरी एम.ए.डब्लु. रेडिमिक्स कंक्रीट प्रा.लि. हरिसिद्धि, ललितपुरबाट तयार गरेको एम २५ ग्रेडको तयारी कंक्रीट खरिद गरेको देखियो । आठौँ रनिङ्ग बिलको २०७।३।२५ मा भुक्तानी हुँदा १२४ घनमिटर रेडिमिक्स (एम २५) को निर्माण व्यवसायीलाई भुक्तानी नगरी डिभिजनले एम.ए.डब्लु रेडिमिक्सलाई रु.१४ लाख भुक्तानी गरेको छ । यसरी डिजाइन परिवर्तन भएकोमा सोको स्वीकृत भएको देखिएन । सो रेडिमिक्सको टेष्ट रिपोर्ट पनि संलग्न गरेको छैन ।

१७.२. स्थलगत निरीक्षणको क्रममा दायार्तर्फ ४ मिटर चौडाई अन्य चेनेजहरुमा जस्तै साविक प्रविधिबाट निर्माण गरेको तथा बायाँतर्फ ४ मिटर चौडाईको १०४ मिटर लम्बाईमा रेडीमिक्स प्रविधि गराएकोमा यो प्रविधि साविक प्रविधिभन्दा तुलनात्मक रूपमा कमजोर देखियो ।

तयारी ढलानबाट कंक्रीट सडक

श्रमिक तथा मिक्चर बाट गरीएको कंक्रीट सडक

सडक विभागको नर्स तथा स्पेसिफिकेशन र निर्माण व्यवसायीसँग भएको सम्झौता तथा वी.ओ.क्यु.को व्यवस्था पालना नगरेकोले रेडिमिक्सको उपयोग गर्नुपर्ने अवस्था आएको देखियो । जसको फलस्वरूप समग्र कंक्रीट पेभमेन्टको गुणस्तर प्रभावित हुने अवस्था छ । उक्त स्थानको स्थलगत निरीक्षणमा समेत निर्माण व्यवसायीले निर्माणस्थलमा नै कंक्रीट मिक्स्चर तथा भाइब्रेटरको उपयोग गरी गरेको ढलान कार्यभन्दा रेडिमिक्स कंक्रीट कार्यको गुणस्तर राम्रो देखिदैन । निर्माण कार्य गर्दा सडक विभागले प्रकाशित गरेको नर्स तथा स्पेसिफिकेशनमा भएका व्यवस्थाहरुको पालना गर्नुपर्दछ ।

समस्या

- विस्तृत सर्भेक्षण, प्रतिफल विश्लेषण नगरेको,
- खरिद गुरु योजना तथा खरिद योजना तयार नगरेको,
- कार्यतालिका तथा सम्झौता अनुसार काम हुन नसकेको,
- कंक्रीट सडक निर्माणको स्पष्ट योजना नभएको ।

१८. **रनिङ्ग बिलको आंशिक भुक्तानी** - सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४ को नियम १२३ (१) मा सार्वजनिक निकायले खरिद सम्झौता अनुसार बिल बीजकको भुक्तानी गर्नुपर्दछ भन्ने व्यवस्था रहेको छ । त्यस्तै खरिद सम्झौतामा समेत बिल भुक्तानी सम्बन्धी व्यवस्था रहेको छ । यस सम्बन्धमा देहायअनुसार देखियो:

१८.१. त्रिभुवन राजपथको पिप्लामोड-नौबिसे सडक खण्डमा आर.सी.सी. ढलान पेभमेन्ट कार्यको लागत अनुमान सम्बन्धी टिप्पणी फाइलमा २०६९।१।३ मा रु.९ करोड ९३ लाख ३३ हजार लागत अनुमान स्वीकृत हुँदा सडक विभागका महा-निर्देशकबाट लाग्ने खर्चपछि अर्थ मन्त्रालयबाट थप माग गर्ने वा सडक विभाग/मन्त्रालयअन्तर्गतका बचत खर्चबाट पछि मिलाउने गरी व्यवस्था गर्न मन्त्रालयका सचिवज्यू समक्ष पेश गरेको देखिन्छ । मन्त्रालयका सचिवज्यूबाट २०६९।१।४ मा ठेक्का प्रक्रिया अघि बढाउन सैद्धान्तिक सहमति प्रदान गरिएको तथा बजेट व्यवस्थाको लागि यथा समयमा प्रक्रिया शुरु गर्ने निर्णय भएको छ । तत्पश्चात् सो कार्यको लागि सडक बोर्डतर्फ बजेट व्यवस्था भई ठेक्का पट्टा (ठेक्का नं.३७०६९।०७०) भएको छ ।

१८.२. सो कार्यका एक संयुक्त उपक्रम निर्माण व्यवसायीसँग डिभिजनले २०७०।२।१३ मा रु.५ करोड, ८७ लाख ५६ हजारमा सो कार्य सम्पन्न गर्ने गरी सम्झौता गरेको छ । निर्माण व्यवसायीले पहिलो रनिङ्ग बिलको रु.१ करोड ४० लाख २० हजार भुक्तानीको लागि बिल पेश गरेकोमा डिभिजनले २०७०।३।२५ मा मेजरमेन्ट गरेको देखिन्छ । भुक्तानीको लागि बजेट अभाव भएको भनी सो रनिङ्ग बिलको २०७०।६।२ बाट रु.२४ लाख ८६ हजार, २०७०।६।१३ बाट रु.७४ लाख ८६ हजार, २०७०।७।७ बाट रु.३ लाख १० हजार, २०७०।७।१४ बाट रु.३० लाख र २०७०।८।२१ बाट रु.७ लाख ३७ हजार गरी आंशिक रूपमा बिल भुक्तानी गर्दै एउटै रनिङ्ग बिलको ५ पटकमा भुक्तानी भएको देखियो । २०७० आषाढको अन्तमा पेश गरेको रनिङ्ग बिलको भुक्तानी ५ पटक लगाएर मार्ग महिनामा सो बिलको सम्पूर्ण अंश भुक्तानी भएको देखियो ।

राजधानी प्रवेश गर्ने अति महत्वपूर्ण तथा दैनिक ९ हजारभन्दा बढी सवारीसाधन आवागमन हुने सो सडक खण्डमा हुने निर्माण तथा सुधार कार्यको लागि बजेट व्यवस्थापन गर्दा उच्च प्राथमिकतामा नपरेको कारणले बजेट अभाव भई एउटै रनिङ्ग बिलको ५ पटकमा भुक्तानी गर्नुपरेको अवस्था आएको देखियो । रकम समयमा भुक्तानी हुन नसक्दा निर्माण कार्यमा समेत असर परेको, निर्माण व्यवसायीले क्षतीपूर्ति दावी गर्नसक्ने स्थिति रहेको छ । सम्झौता अनुसारको कार्य गर्न आवश्यक बजेट व्यवस्था तथा समयमै रकम भुक्तानी गर्नुपर्ने देखियो ।

१९. **अधुरो ठेक्का** - पिप्लामोड-नौबिसे सडक खण्डको किलोमिटर १४+५०० देखि २५+००० भित्र आर.सी.सी. ढलान (रिजिट कंक्रीट) पेभमेन्ट गर्ने कार्यको मूल्य अभिवृद्धि कर बाहेक रु.८ करोड ४१ लाख ८० हजारको लागत अनुमान स्वीकृत भई सार्वजनिक बोलपत्रको माध्यमबाट छनौट भएका एक संयुक्त उपक्रम निर्माण व्यवसायीसँग २०७०।२।१३ मा सम्झौता भएको छ । ठेक अङ्क रु.५ करोड, ८७ लाख ५६ हजार रहेको सो ठेक्का अनुसारको कार्य २०७१।२।१२ सम्म सम्पन्न हुनुपर्ने देखिन्छ । २०६९।७० मा ठेक्का पट्टा भएको सो ठेक्का (ठेक्का नं.३७०६९।७०) अनुसार सो वर्ष १० प्रतिशत र २०७०।०७१ मा बाँकी १० प्रतिशत मोबिलाइजेशन पेशकी भुक्तानी भएको छ । २०७०।७१ मा रनिङ्ग बिल नं. १ देखि ८ सम्म पेश भई आठौँ रनिङ्ग बिलसम्म रु.३ करोड १९ लाख ४५ हजार (सम्झौता रकमको ५४.३७ प्रतिशत) भुक्तानी भएको देखिन्छ । तत्पश्चात् २०७१ कार्तिक मसान्तसम्म रनिङ्ग बिल पेश नभएको, म्याद थप भएको पनि नदेखिएकोले ठेक्का अधुरो रहेको छ । निज निर्माण व्यवसायीले २०७१।७।२१ मा डिभिजनमा एक निवेदन पेश गरी २०७१।७।२६ मा काम सुचारु गरी एक महिनाभित्र सम्पूर्ण कार्य सम्पन्न गर्ने उल्लेख छ । निर्माण व्यवसायीले ठेक्काका शर्त र आफैले पेश गरेको कार्य तालिका अनुसार कार्य नगर्दा ठेक्का अधुरो रहेको देखियो ।

ठेक्का अधुरो रही निर्माण कार्य सम्पन्न नभएकोले राजधानी प्रवेश गर्ने अति महत्वपूर्ण सो सडक खण्डबाट अपेक्षित सेवा प्राप्त हुन सकेको छैन । सम्झौताका शर्त अनुसार निर्माण कार्य सम्पन्न गर्नुपर्दछ ।

२०. **सम्पन्न हुन बाँकी** - त्रिभुवन राजपथको पिप्लामोड-नौबिसे सडक खण्ड (किलोमिटर १४+५०० देखि २५+००० सम्म) भित्रको विभिन्न चेनेजको १.३३ किलोमिटर दूरीमा आर.सी.सी.ढलान (रिजिट पेभमेन्ट) एम २५।२० गर्ने कार्यको लागत अनुमान तयार गर्दा ८ मिटर चौडाईमा ३० सेन्टिमिटर मोटाईको ढलान गर्ने गरी जम्मा ३३७२ घनमिटर कार्य गर्ने गरी कामको परिमाण अनुमान गरी लागत अनुमान स्वीकृत भएको छ । सो

कार्य परिमाणलाई बी.ओ.क्यु.को आइटम नं.१(८) मा समावेश गरेको छ । सो सम्पन्न गर्नुपर्ने परिमाणमध्ये आठौँ रनिङ्ग बिलको २०७१।३।२५ मा भुक्तानी हुँदा सो रनिङ्ग बिलसम्म १७६३ घनमिटरको रु.१ करोड ५८ लाख ७१ हजार भुक्तानी भई १ हजार ६०९ घनमिटर (४७.७२ प्रतिशत) काम हुन बाँकी छ । निर्माण व्यवसायीले २०७१।७।२१ मा डिभिजनमा पेश गरेको निवेदन अनुसार सो निर्माण कार्य शुरु नभएकोले सो कार्य कहिले सम्पन्न हुने हो निश्चितता छैन । २०६९।७० मा ठेक्का व्यवस्था भएको सो कार्य २०७०।७१ मा सम्पन्न नभई २०७१।७२ को पहिलो चौमासिकमा पनि सम्पन्न भएको छैन । तर ठेक्काको म्याद भने २०७०।७१ को मिति २०७१।२।१३ सकिएको छ ।

सो सडक खण्डको गाम्भीर्यताको कारणले अति महत्वपूर्णका साथ २०६९।७० मा शुरु गरेको सो कार्यको ठेक्का अधुरो रहेको तथा २०७०।७१ मा त्यस्तै प्रकृतिको नयाँ कार्यको लागि ठेक्का व्यवस्था नभएकोले आर.सी.सी. ढलान हुन सकेको देखिएन । निर्माण कार्य व्यवस्थापन प्रभावकारी नहुँदा सम्झौता अनुसार कार्य सम्पन्न हुन सकेको देखिएन । सम्झौता अनुसार कार्य सम्पन्न गर्नेतर्फ आवश्यक कारवाही हुनुपर्दछ ।

२१. **एउटै चेनेजमा आधा काम** - निर्माणकार्यको सम्झौताबमोजिमको काम सम्पन्न हुनुपर्दछ । त्रिभुवन राजपथको पिप्लामोड-नौबिसे सडक खण्डको चेनेज नं.१४+५०० देखि २५+००० भित्र विभिन्न चेनेजमा सडकको पूरै चौडाईमा अर्थात् ८ मिटर चौडाईमा नै रिजिट पेभमेन्ट गर्ने गरी लागत अनुमान र ठेक्का व्यवस्था भएको थियो । २०७०।६।२ को पहिलो रनिङ्ग बिल र नापी किताबअनुसार चेनेज नं.१५+३०० देखि १५+५६५ किलोमिटरको २६५ मिटरमा ४ मिटर चौडाईमा रिजिट पेभमेन्ट भएको देखिन्छ । त्यस्तै २०७०।१०।१५ को दोस्रो रनिङ्ग बिलको भुक्तानी गर्दा सो भौचर साथ संलग्न नापी किताब र रनिङ्ग बिलअनुसार चेनेज नं. किलोमिटर १५+८२६ देखि १५+९१५ किलोमिटरसम्मको ८९ मिटर लम्बाईमा ४ मिटर चौडाईमा मात्र रिजिट पेभमेन्ट भएको छ । उल्लिखित चेनेजहरुमा गर्न बाँकी आधा काम पछिल्ला आठौँ रनिङ्ग बिलसम्म पनि भएको देखिएन । अतः ३९४ मिटर लम्बाईको सडकमा एकतर्फ मात्र रिजिट पेभमेन्ट भई अर्कोतर्फ त्यसै छोडेको देखियो । निर्माण व्यवसायीले सम्झौता अनुसार काम नगर्दा र डिभिजनले सम्झौता अनुसार काम गराउन नसकेको कारणबाट सो स्थिति आएको देखियो । ८ मिटर चौडाई गर्नुपर्ने काम ४ मिटर चौडाईमा मात्र गर्नाले सडक सतहमा समानता नभई सवारी आवागमन असन्तुलित भई दुर्घटना हुने जोखिम बढ्ने एवं सवारी जाम भई सडक प्रयोगकर्तालाई कठिनाई हुने जस्ता अवस्था आउने देखियो । निर्माण व्यवसायीले सो काम अधुरो अवस्थामा राखेकोले सो समेतको चेनेजमा आसफाल्ट कंक्रीट गर्ने गरी अर्को छुट्टै ठेक्का व्यवस्था (ठेक्का नं.१५५।०७०।७१) भई एक संयुक्त उपक्रम निर्माण व्यवसायी छनौट भएको देखियो । पछिल्ला निर्माण व्यवसायी (ठेक्का नं.१५५।०७०।७१) लाई गो.भा.नं.२६०-२०७१।३।१८ बाट पहिलो रनिङ्ग बिलको रु.१ करोड ४९ लाख ८८ हजार भुक्तानी हुँदा सो भौचर साथ संलग्न गरेको मेजरमेन्ट सीट अनुसार चेनेज नं.१५+३०० देखि १५+६१० सम्म ३१० मिटर लम्बाईमा आसफाल्ट कंक्रीटको भुक्तानी भएको छ । लम्बाई ३१० मिटर, चौडाई सरदर ४ मिटर र मोटाई ५ सेन्टिमिटरको गणना गर्दा ६२ घनमिटरको भुक्तानी भएको छ । आसफाल्ट कंक्रीट गर्नको लागि निम्नानुसारका थप काम निम्न दरमा गरेको देखियो:

काम	ठेक्का १५५।०७०।७१ विओक्यु आइटम	एकाई	दर	परिमाण	रकम
जमिन खन्ने (पुरानो पीच भत्काई)	१.०१	घ.मि.	१५०।-	११७	१७,५५०।-
सवग्रेड तयारी	१.०२	व.मि.	९०।-	११७७	१,०५,९३०।-
डब्लु.वि.एम.वेस	१.०४	घ.मि.	२२००।-	९४	२,०६,८००।-
प्राइम कोट	१.०५	लिटर	१३०।-	११७७	१,५३,०१०।-
विटुमिनअस मोकाडम	१.०६	घ.मि.	८९००।-	१७७	१५,७५,३७०।-
टयाक कोट	१.०७	लिटर	१३०।-	९५४ दुवैतर्फको	२,५४,०२०।-
आसफाल्ट कंक्रीट	१.०८	घ.मि.	२१०००।-	६२	१३,०२,०००।-
				जम्मा:	३६,१४,६१०।-

रिजिट पेभमेन्ट गर्दा प्रतिघनमिटर रु.९ हजारका दरले ६२ घनमिटरको रु.५ लाख ५८ हजारले पुग्नेमा निर्माण व्यवसायीले सो काम नगर्दा सोही चेनेजमा ६२ घनमिटर कार्य अर्को ठेक्का व्यवस्था गरी काम गराउँदा रु.३६ लाख १४ हजार भुक्तानी भई रु.३० लाख ५६ हजार बढी भुक्तानी भई थप व्ययभार परेको देखियो । सम्झौता बमोजिमको कार्य सम्पन्न गराउनेतर्फ आवश्यक कारवाही गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

काम हुन नसकेकोले विग्रेको सिद्धबाबा खण्ड

२२. **काम नभएको** - निर्माणकार्यको सम्झौतामा तोकिए बमोजिमको काम तोकिएको समयमा सम्पन्न गर्नुपर्दछ । डिभिजन सडक कार्यालय पाल्पा अन्तर्गत सिद्धबाबा खण्डमा कंक्रीट सडकका लागि ठेक्का नं. ११८/२०६९/७० को लागत अनुमान रु.२ करोड २४ लाख ८९ हजार स्वीकृत भई बोलपत्र हुँदा रु.१ करोड ७५ लाख २७ हजार १५३ कबोलने एक संयुक्त उपक्रम निर्माण व्यवसायीसँग सम्झौता भई कार्य भएको छ । यस निर्माण कार्यमा कंक्रीट पेभमेन्ट (एम २५/२०) ७०० घनमिटर गर्ने गरी ठेक्का बन्दोबस्त गरी काम शुरु भएकोमा सो कार्य २०७०/७१ मा सम्पन्न भई कार्य सम्पन्न प्रतिवेदन तयार भएको छ । कार्य सम्पन्न प्रतिवेदन अनुसार सो कार्य ५९८ घनमिटर सम्पन्न गरी १०२ घनमिटर कार्य भएको छैन । ठेक्काको सम्पूर्ण काम हुन नसक्नुमा सोको कारण खुलाएको छैन । त्यस्तै बाँकी रहेको कामको परिमाण

२०७०/७१ को ठेक्का नं. १३२ अन्तर्गत आइटम नं. बि ४ मा रहेको कंक्रीट पेभमेन्ट (एम२५/२०) कार्य को परिमाण १ हजार २९० घनमिटरभित्र सिद्धबाबा सडक खण्डको ८७५ घन मिटर समावेश भएको छ ।

ठेक्का नं. १३२/२०७०/७१ को सम्झौता २०७१/२/१४ मा भएकोले आषाढ मसान्तसम्म पहिलो रनिड बिलसम्म पेश भएको छैन ।

संवेदनशील क्षेत्रमा रहेको निरन्तर ढुङ्गा खस्ने तथा सडक बिग्रिरहने स्थानमा समेत तोकिएको परिमाणमा काम नगरी ठेक्का सम्पन्न गर्ने तथा पुन ठेक्कामा समावेश भएकोमा सो काम समेत हुन नसक्दा सडक प्रयोगकर्ताले समयमा सो सडकको सहजरुपले प्रयोग गर्न पाएका छैनन् । जसबाट विग्रेको सडकमा यात्रा गर्दा जोखिम व्यहोर्नुपर्ने अवस्था समेत रहेको छ । निर्माण कार्य गर्दा समयमानै सम्पन्न गर्न तथा सम्झौतामा तोकिएको परिमाण अनुसारको काम सम्पन्न गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

२३. **गुणस्तर परीक्षण** - सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४ को नियम ९(२) मा सार्वजनिक निकायले लागत अनुमान तयार गर्दा गुणस्तर परीक्षणको छुट्टै आइटम बनाई लागत अनुमानमा समावेश गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । रिजिट पेभमेन्टको लागत अनुमान तयार गर्दा नर्स किताबको आइटम नं.२०-०३ मा व्यवस्था भए बमोजिम कंक्रीट मिक्सको लागने लागतको २.५ मिक्स डिजाइन र क्वालिटी कन्ट्रोलको लागि लागतमा थप गर्न पाइने उल्लेख छ । सोही बमोजिम गुणस्तरको लागि थप लागत समेतको आधारमा ठेक्का व्यवस्था भएको छ । डिभिजनहरुले ठेक्का व्यवस्था गरेका कार्यहरुको गुणस्तर परीक्षण गर्न डिभिजनमा एक प्रयोगशाला पनि स्थापना भएको छ । डिभिजन सडक कार्यालय, भरतपुरको परिसरभित्र रहेको ल्याबमा ल्याब अधिकृत एक र ल्याब सहायक दुईको पदपूर्ति भएको र ल्याबमा कम्प्रेसर टेष्ट मेसिन लगायतका विभिन्न ९ प्रकारका मेसिन उपकरण पनि रहेका छन् । मेसिन उपकरण र जनशक्ति समेत डिभिजनमातहतको ल्याबमा रहेकोमा

सुझाव

- विस्तृत सर्भेक्षण, प्रतिफल विश्लेषण गरी योजन स्वीकृत गराउनुपर्ने,
- खरिद गुरु योजना तथा खरिद योजना तयार गरी सोहीअनुसार खरिद कार्य गर्नुपर्ने,
- कार्यतालिका तथा सम्झौताअनुसार काम गर्न नसक्ने निर्माण व्यवसायीलाई कारवाही गर्नुपर्ने,
- कंक्रीट सडक निर्माणको स्पष्ट योजना तयार गरी निर्माण कार्य गर्नुपर्ने ।

ल्याबबाट हुनसक्ने सबै किसिमका परीक्षण सोही ल्याबबाट गराउनुपर्दछ । ठेक्का नं. ३७२०६९।०७० अन्तर्गत पिप्लामोड-नौबिसे सम्मको विभिन्न चेनेजको रिजिट पेभमेन्ट (कंक्रीट) कार्यका एक संयुक्त उपक्रम निर्माण व्यवसायीबाट सो कार्य गराइएको छ । सो रिजिट पेभमेन्ट अन्तर्गत ढलानको कंक्रीट स्ट्रेन्थ परीक्षण गर्न

डिभिजनको ल्याबमा कम्प्रेसन टेष्ट मेसिन र जनशक्ति रहेको अवस्थामा सो ठेक्काअन्तर्गत निर्माण व्यवसायीलाई २०७१।१।१९मा सातौँ रनिङ्ग विलबाट रु.६४ लाख ६८ हजार भुक्तानी हुँदा कंक्रीट ढलान (रिजिट पेभमेन्ट) कार्यको ल्याब परीक्षण अर्थात् कम्प्रेसिभ स्ट्रेन्थ अफ कंक्रीट क्युवस (एम २५) को परीक्षण निजी क्षेत्रका एक कन्सल्ट प्रा.लि.बाट गरेको छ । यस्तो परीक्षण गो.भा.नं .२०० बाट भुक्तानी हुँदा ४५ पटक, २०७१।३।२५ मा भुक्तानी हुँदा ११ पटक र गो.भा.नं.१७९ बाट भुक्तानी हुँदा २ पटक गरिएको छ ।

यसरी डिभिजन बाहिरको ल्याबबाट परीक्षण गराउँदा ल्याबमा कार्यरत जनशक्ति र मेसिन उपकरणको उपयोग नहुने, ल्याबलाई प्राप्त हुने राजस्व प्राप्त नभएको अवस्था देखियो तथा गुणस्तर नियन्त्रणमा समेत प्रभाव पर्ने देखियो । तसर्थ डिभिजनको ल्याबमा हुनसक्ने परीक्षण डिभिजनमा नै गराउनुपर्ने देखिन्छ ।

निष्कर्ष

सडक यातयात महत्वपूर्ण पूर्वाधार हो । देशको राजधानी जोड्ने सडक त्रिभुवन राजपथअन्तर्गत नौबिसे पिप्लामोड खण्ड तथा सिद्धार्थ राजमार्गको सिद्धबाबा खण्डमा कंक्रीट सडक निर्माण कार्य भईरहेको, जसमा राज्य कोषको ठूलो रकम खर्च हुने गरेको, निर्माण कार्यमा अपेक्षित उपलब्धि हासिल हुन नसकेको जसबाट यातयात सञ्चालन सहजतामा समस्या रही सबैका चासो र सरोकारको विषय रहेको छ । यस्ता समस्याहरूको समाधान गरी सडक यातयातमा सहजता ल्याउनु डिभिजनहरूको चुनौती रहेको छ ।

निर्माण सामग्रीको अभाव हुनु, अत्याधिक सवारीसाधनको घनत्व र गतिका कारण कामदार, निर्माण सामग्री, परीक्षण सामानको सुरक्षा आदिमा समस्या जस्ता समस्याहरूको समाधान गरी निर्मित सडकहरूको विस्तृत सर्भेक्षण, प्रतिफल विश्लेषण, कंक्रीट सडक निर्माणको स्पष्ट योजना तर्जुमा, कार्यतालिका तथा सम्झौताअनुसार कार्य सम्पन्न गरी यातायात सञ्चालनमा सुगमता ल्याई नागरिकलाई विकासको प्रतिफल उपलब्ध गराउन डिभिजनहरूको कार्यदक्षतामा वृद्धि गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

सडक विभाग, पुल आयोजना
पुल योजना छनौट तथा कार्यान्वयन स्थिति मूल्याङ्कन
कार्यमूलक लेखापरीक्षण प्रतिवेदन-२०७१

परिचय

१. **पृष्ठभूमि** – सडक विभागको पुल नीति (Bridge Policy) अनुसार कम लागतमा भरपर्दो र सुरक्षित पुल निर्माण गर्न विभागको योजना तथा डिजाइन महाशाखाअन्तर्गत पुल आयोजना रहेको देखिन्छ । विभाग अन्तर्गतका निकायहरूबाट निर्माण गरिने पुलहरूको आवश्यकता पहिचान, सम्भाव्यता अध्ययन, विस्तृत इन्जिनियरिङ सर्भे, ड्रइङ डिजाइन र लागत अनुमान तयार गर्ने, पुल निर्माणमा देखा परेका समस्या समाधान गर्ने, पुलहरूको अद्यावधिक अभिलेख तयार गरी मर्मत सम्भार गर्ने आयोजनाको उद्देश्य हो । आयोजनाले विभाग अन्तर्गत निर्माण हुने पुलहरूको सम्बन्धमा विभिन्न राय, सुझाव र सिफारिस गर्ने गरेको पाइन्छ भने प्रत्यक्ष रूपमा आयोजना आफैले कार्यान्वयन गर्ने गरी विभिन्न जिल्लामा पर्ने पुल निर्माण कार्य र पुलको मर्मत सम्भार गर्दै आएको छ । पुल निर्माणको लागि आवश्यक जनशक्ति तयार गर्न तालिम सञ्चालन गर्ने, समयसापेक्ष नीति नियम, स्ट्याण्डर्ड तथा निर्देशिका तयार गर्न केन्द्रीय निकायको रूपमा कार्य गर्ने र पुल निर्माण खरिद सम्बन्धी कागजात तयार गर्ने लगायतका कार्य गर्ने भएकोले आयोजनाको भूमिका महत्वपूर्ण छ ।

प्रमुख कार्यसम्पादन सूचक (KPI)

- पुलको सर्भे तथा डिजाइन तयार गर्ने,
- ठूला र नयाँ प्रविधिका पुलको निर्माण गर्ने,
- अनुगमन तथा सुपरिवेक्षण गर्ने र
- पुलको मर्मत सम्भार गर्ने ।

२. **कार्यमूलक लेखापरीक्षणको औचित्य** – भौतिक पूर्वाधार विकासका लागि सडक सञ्जालको विस्तार गर्न बजेट व्यवस्थापन तथा कार्यक्रम सञ्चालन गरी पुल निर्माण गर्न स्थापित पुल आयोजनाको योजना छनौट तथा कार्यान्वयन स्थितिको मितव्ययिता र कार्यक्षमता पक्षको मूल्याङ्कन गर्ने उद्देश्यले कार्यमूलक लेखापरीक्षण गरीएको छ ।

३. **नीतिगत व्यवस्था** – राष्ट्रिय यातायात नीति, २०५८ मा सबै जिल्लाको सदरमुकाममा यातायात पुऱ्याउने, यातायात पूर्वाधार विकास गर्दा ट्राफिक घनत्व, आर्थिक पक्ष, सवारी सुरक्षा एवं वातावरणीय प्रभावलाई विचार गर्ने, राष्ट्रिय घनत्व र पहिचानलाई निश्चित सीमाभित्र राख्ने नीति रहेको छ ।

तेह्रौँ त्रिवर्षीय योजना (२०७०।७१-२०७२।७३) मा राष्ट्रिय एकीकरण, आर्थिक, सामाजिक विकास र प्रादेशिक सन्तुलनमा योगदान पुग्ने गरी स्तरीय, भरपर्दो सुलभ र सुरक्षित सडक यातायात सञ्जाल विस्तार गर्ने, विद्यमान यातायात व्यवस्थापन प्रणालीमा सुधार गरी सर्वसाधारणको आवागमनलाई सुरक्षित र भरपर्दो बनाउने उद्देश्य उल्लेख गरिएको छ । उक्त उद्देश्य हासिल गर्न प्रमुख लोकमार्ग, सहायक मार्ग, स्थानीय सडकमा ३५५ पुल निर्माण गरिने, सामरिक महत्वका सडक तथा सदरमुकाम जोड्ने सडक निर्माण भइसकेको तर पुल नभएको कारणबाट यातायात सञ्चालन हुन नसकेको सडकमा पर्ने नदीहरूमा तत्काल यातायात सुचारु गर्न बेलिबृज जडान गरिने, पुलहरूको डिजाइन, निर्माण तथा सञ्चालनमा प्रभावकारिता ल्याउन विशेष अनुगमन गरिने, संस्थागत सुदृढीकरण अन्तर्गत पुल निर्माण कार्यलाई व्यवस्थित गर्न सडक विभागमा पुल महाशाखा स्थापना गरिने र प्राविधिक क्षमता वृद्धि गर्न अनुसन्धान र विकास शाखा स्थापना गरी नयाँ उपयोगी प्रविधिको पहिचान र प्रयोग गरिने उल्लेख छ ।

वार्षिक बजेट २०७०।७१ मा सडक पुलहरूलाई रणनीतिक र स्थानीय पुलमा विभाजन गरी स्रोत व्यवस्थापन गरिने र रणनीतिक महत्वका सडक तथा पुलहरूको निर्माण सम्भार र सडक सुरक्षाका क्षेत्रमा लगानी केन्द्रित गरिने उल्लेख छ ।

४. **कानुनी व्यवस्था** – नेपाल सरकार भौतिक पूर्वाधार तथा यातायात मन्त्रालय, सडक विभागअन्तर्गत सञ्चालित योजनाहरूको लागि बजेट तर्जुमा गर्ने, निकास तथा खर्च गर्ने व्यवस्था आर्थिक कार्यविधि ऐन, २०५५ तथा नियमावली, २०६४ मा व्यवस्था छ । त्यसैगरी खरिद व्यवस्थापन, ठेक्का सम्भौताका सम्बन्धमा

सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ र नियमावली, २०६४ मा व्यवस्था छ । स्रोतमा अग्रिम कर कट्टा गर्ने, पारिश्रमिक कर कट्टा गर्ने व्यवस्था आयकर ऐन, २०५८ तथा नियमावली, २०५९ ले गरेको छ । कर्मचारी सुरुवा, स्वीकृति दरबन्दी तथा पदपूर्ति निजामती सेवा ऐन, २०४९ तथा नियमावली, २०५० मा व्यवस्था छ । तालुक कार्यालयले मातहत कार्यालयको निरीक्षण अनुगमन गर्ने व्यवस्था सुशासन ऐन, २०६४ मा रहेको छ । निर्माण कार्यको लागि जग्गा प्राप्त गर्ने कार्य जग्गा प्राप्ति ऐन, २०३४ अनुसार गर्नुपर्दछ । भ्रमण खर्च सम्बन्धमा भ्रमण खर्च नियमावली, २०६४ मा व्यवस्था छ । सडक सीमा सुरक्षा मुआब्जा वितरण सार्वजनिक सडक ऐन, २०३१ मा व्यवस्था छ । निर्माण सामग्रीको दररेट सडक विभागको स्वीकृत दररेट विश्लेषण नमर्समा उल्लेख हुन्छ । दातृ निकायको स्रोतबाट सञ्चालित आयोजनाको कार्यान्वयन सम्बन्धमा दातृ संस्था तथा निकायको मार्गदर्शन दातृ निकायसंगको सम्झौतामा उल्लेख हुन्छ । पुलको स्पेसिफिकेशन सडक विभागको स्ट्याण्डर्ड स्पेसिफिकेशन फर रोड एण्ड ब्रिज, २०५८ मा व्यवस्था छ । पुल योजना छनौट, पुल हस्तान्तरण सम्बन्धमा सडक विभागको ब्रिज पोलिसी एण्ड स्ट्राटेजी, २००४ मा व्यवस्था छ । सो बाहेक सडक सम्बन्धी निर्देशिका तथा मापदण्ड कार्यान्वयनमा रहेका छन् ।

५. **उद्देश्य एवं लक्ष्य** – आयोजनाको उद्देश्य सडक विभागअन्तर्गत निर्माण हुने पुलहरूको सम्बन्धमा राय, सुभाष र सिफारिस गर्नु, निर्माण भएका तथा निर्माणाधीन पुलको अनुगमन र निरीक्षण गर्नु, त्रुटि देखिएमा त्रुटि सच्याउन निर्देशन दिनु, पुलको ड्रइङ डिजाइन स्वीकृत गर्नु, पुलको मर्मत सुधार गर्नु हो । ठूला र नयां प्रविधि अन्तर्गतका अन्य निकायबाट सम्भव नभएका पुल निर्माणको काम समेत गर्दै आएको आयोजनाको यो वर्ष विभिन्न थप ५७ पुलको सर्भे तथा डिजाइन गर्ने लक्ष्य रहेको छ ।

६. **वित्तीय स्थिति** – आयोजनाको लागि नेपाल सरकार र वैदेशिक स्रोतबाट व्यवस्था भएको विगत तीन वर्ष (२०६८।६९-२०७०।७१) को बजेट, निकास/खर्चको स्थिति देहाय अनुसार रहेकोछ :

(रु.हजारमा)

आर्थिक वर्ष	वार्षिक बजेट	निकास/खर्च
२०६८।६९	६८१७६३	६५५४००
२०६९।७०	१०५५९०९	९००९८१
२०७०।७१	१३२८५७८	१२३५५९८

७. **कार्यसञ्चालन स्थिति** – आयोजनाले विभिन्न जिल्लास्थित ठूला र नयां प्रविधिका पुल निर्माण गर्ने, पुलको मर्मत सम्भार गर्ने, विस्तृत इन्जिनियरिङ डिजाइन तयार गर्ने सन्दर्भमा पुलको सर्भे तथा डिजाइन तयार गर्ने, लागत अनुमान तयार गर्ने, बोलपत्रसम्बन्धी कागजात तयार गरी ठेक्कापट्टाको व्यवस्था गर्ने, निर्माण कार्य व्यवस्थापन गर्ने, मासिक/वार्षिक प्रगति तयार गरी प्रगति प्रतिवेदन विभागमा पठाउने, कर्मचारी प्रशासन आर्थिक प्रशासन तथा अन्य सम्बन्धित कार्यहरू सम्पादन गर्ने, सूचना सञ्चार व्यवस्थापनको कार्य गर्ने, पारदर्शिता र जवाफदेहिताको अभिवृद्धि गर्ने आदि कार्य गर्दै आएकोमा २०७१ कार्तिकबाट उक्त कार्य पुल महाशाखाले गर्ने गरी आयोजना बन्द भई कार्य हस्तान्तरण गरीएको छ ।

लेखापरीक्षणको उद्देश्य, क्षेत्र र पद्धति

८. **उद्देश्य** – पुल आयोजनाको लक्ष्य अनुरूप सर्भे, ड्रइङ डिजाइन तयारी, पुल निर्माण कार्य, सुपरिवेक्षण, अनुगमन र पुलको मर्मत सम्भार कार्यको सम्बन्धमा मितव्ययिता र दक्षता पक्षको मूल्याङ्कन एवं विश्लेषण गरी सुभाष सहितको प्रतिवेदन दिने लेखापरीक्षणको मुख्य उद्देश्य रहेको छ । अन्य उद्देश्यहरूमा देहाय बमोजिम छन्:

८.१ पुलको ड्रइङ, डिजाइन र लागत अनुमान तयार तथा स्वीकृति एवं स्रोत व्यवस्थापन, मितव्ययितापूर्वक भए नभएको विश्लेषण गर्ने,

८.२ ठेक्का व्यवस्थापन (नयां तथा पुराना मर्मत सम्भार) एवं सम्झौताको कार्यतालिका बमोजिम दक्षतापूर्वक कार्य भए नभएको सम्बन्धमा मूल्याङ्कन गर्ने,

८.३ निर्माण कार्यमा गुणस्तर तथा अनुगमन मूल्याङ्कन कार्य दक्षतापूर्वक भए नभएको मूल्याङ्कन गर्ने,

९. **क्षेत्र** – पुलको छनौट, ड्रइङ डिजाइन तथा निर्माण कार्यान्वयन मुख्यतया २०६८/६९ देखि २०७०/७१ सम्मको अवधिमा चालु रहेका र सम्पन्न भएका पुलहरूको स्थितिलाई लेखापरीक्षणको क्षेत्रभित्र समेटिएको छ । साथै अधुरा र सम्पन्न नभएका पुल निर्माण कार्यको स्थितिको विश्लेषण गरिएकोछ । यसैगरी पुलको लागि व्यवस्था गरिएको बजेट खर्च गर्ने अख्तियारी, ठेक्का व्यवस्थापन र म्याद थप लगायत समग्र पुल निर्माण व्यवस्थापनलाई लेखापरीक्षणको क्षेत्रमा समावेश गरिएको छ ।
१०. **पद्धति** – लेखापरीक्षणको उल्लिखित उद्देश्यहरू प्राप्त गर्नका लागि प्रक्रियामूलक, समस्यामूलक, लागत लाभ विश्लेषण एवं नतिजामूलक पद्धतिको अवलम्बन गरिएको छ । यस क्रममा आयोजना कार्यान्वयन सम्बन्धमा गरिएको नीतिगत तथा कानुनी व्यवस्था, कार्यसञ्चालन प्रक्रिया, वार्षिक प्रगति प्रतिवेदन परीक्षण गर्ने तथा कार्यालयबाट आवश्यक तथ्याङ्क, सूचना एवं जानकारी सङ्कलन गरिनुको साथै अभिलेख तथा कागजातको परीक्षण एवं विश्लेषण गरीएको छ । यसका अतिरिक्त स्थलगत निरीक्षण समेतका आधारमा तात्त्विक महत्वका विषयवस्तु पहिल्याई ती विषयको गहनता, सान्दर्भिकता, तात्त्विकता, पर्याप्तता एवं सम्बेदनशीलता परीक्षण गर्न आवश्यकतानुसार सूचना सङ्कलन, सम्बन्धित पदाधिकारीसँग छलफल, प्रश्नावली जस्ता पद्धतिको उपयोग गरिएको छ ।
११. **सीमितता** – द्वितीय स्रोतबाट उपलब्ध गराइएका तथ्याङ्क र सूचनाहरूको आधारमा प्रतिवेदन तयार गरिएको तथा सीमित समय र स्रोत साधनलाई लेखापरीक्षणको सीमितताको रूपमा लिइएको छ ।

लेखापरीक्षणबाट देखिएका व्यहोरा

- **सकारात्मक पक्ष** – कर्णाली पुल कोठियाघाटको लागत वृद्धि भए तापनि समयमै सम्पन्न भएको, आयोजनालाई ठूला तथा लामा पुल निर्माण गर्न जिम्मेवारी दिएको, छुट्टै संगठन संरचना एवं जनशक्तिको व्यवस्था भएको आदि सकारात्मक पक्ष रहेका छन् ।
- **समस्या तथा चुनौतीहरू** – अस्थिर संगठन संरचना जस्तै, कहिले छुट्टै आयोजना कहिले विभागको एक महाशाखा हुनु, स्वीकृत नर्स नहुनु, गुणस्तर नियन्त्रण कायम गर्न नसक्नु, पुल छनौटमा राजनीतिक र प्रशासनिक प्रभाव हावी हुनु, निर्माण कार्यको समय र लागतमा वृद्धि हुनु आदि समस्याका रूपमा रहेका छन् भने उपलब्ध स्रोत साधनबाट कार्यतालिका एवं लक्ष्य अनुसार गुणस्तरीय पुल निर्माण गर्ने कार्य चुनौतीपूर्ण रहेको छ ।
- **सुधारका क्षेत्रहरू**

१२. **विस्तृत सर्भेक्षण तथा डिजाइन** – आर्थिक कार्यविधि नियमावली, २०६४ को नियम २२ मा विकास आयोजनाको बजेट तर्जुमा गर्दा प्रस्ताविक आयोजनाको सम्भाव्यता अध्ययन र आर्थिक, प्राविधिक, वातावरणीय तथा प्रशासकीय उपयुक्तताको आधारमा त्यसबाट हुने प्रतिफलको समेत विचार गरी विस्तृत सर्भेक्षण, ड्रइङ, डिजाइन, लागत अनुमान र सो अनुसार वार्षिक कार्यक्रम निश्चित गरी सोही आधारमा वार्षिक बजेट तर्जुमा गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । आयोजनाले पुलहरूको विस्तृत सर्भेक्षण तथा डिजाइनको कार्य परामर्शदाता मार्फत गराएकोमा देहायबमोजिम देखिएको छः

१२.१ ठे.नं. BP-661-DSD-13.२०६८/६९ कलैया-बज्जरिया-सिमरा एअरपोर्ट सडकको बंगरी नदी पुलको सर्भे डिजाइन गर्न परामर्शदातासँग सम्झौता भएकोमा उक्त नदीको पुल पहिले नै डिजाइन भइसकेको कारणबाट २०७०/११/१४ मा सोको सट्टा रौतहट जिल्ला पिपरिया-बौहरी सडकको तरहरी खोला पुलको सर्भेक्षण तथा डिजाइन गर्न कार्यदिश दिएको, यसैगरी कन्ट्याक्ट नं. BP-661-DSD-35.२०६८/६९ गाविस जिल्ला जैवजपुर-विनौना-फतेपुर-कमदी नारायणपुर पुल सम्बन्धित डिभिजन कार्यालयबाट मल्टि स्लाब कल्भर्ट निर्माण गर्न ठेक्का आव्हान भइसकेको जनाई सोको सट्टा बर्दिया जिल्ला अम्बास-ठाकुरद्वार सडक खण्डमा पर्ने औराही नदी पुलको सर्भेक्षण तथा डिजाइनको कार्य गर्न २०७०/१०/२४ मा परामर्शदातालाई कार्यदिश दिएको र सालभण्डी सन्धीखर्क ढोरपाटन सडक योजनाको २०७०/१०/१९ को पत्रानुसार आयोजना अन्तर्गत रुपन्देही जिल्लाको कञ्चन खोला स्थित घाघराघाट पुल निर्माणको लागि रु.४० लाख बजेट विनियोजन भएकोमा सो पुल गत आर्थिक वर्षमा नै सम्पन्न भइसकेकोले सो को सट्टा यसै सडक अलाईन्टमेन्ट अन्तर्गत

पर्ने कञ्चन खोला पुलको सर्भे, डिजाइन कार्यको लागि रकमान्तर गरी खर्च गरेको देखियो । निर्माण सम्पन्न भएका तथा डिभिजन कार्यालयहरूमा समेत बजेट विनियोजन भई खरिद प्रक्रिया शुरू भइसकेका पुलहरूको लागि बजेट विनियोजन भएकोले कार्यसम्पादन स्थिति दक्षतापूर्वक सम्पादन भएको देखिएन । विस्तृत सर्वेक्षणको लागि रातो किताबमा बजेट व्यवस्था भई आउने भएकोले त्यस्तो अवस्था आएको हो ।

१२.२ त्रिशूली नदी पुल मुगलिङको डिजाइन तयार भई स्वीकृत हुनु अघि रु.५० लाख बजेट व्यवस्था भएकोमा उक्त रकम खर्च भएको पाइएन । कोशी कटान पुल भण्टाबारीको डिजाइन स्वीकृत हुनु अघि रु.१ करोड ९० लाख बजेट व्यवस्था भएकोमा उक्त रकम कार्यक्रम संशोधन गरी बजेट शून्य भएको तथा सुर्खेत जिल्ला क्षेत्र नं.३ बाबियाचौर-तातोपानी जोड्ने भेरी नदीको जामुघाट पुल २०७०।७१ को रातो किताबमा समावेश गर्न छुट भएको, माननीय संविधानसभा सदस्यको निवेदनको आधारमा उक्त पुलको विस्तृत सर्वेक्षण तथा डिजाइन तयार गर्न २०७०।१०।१० मा विभागीय प्रमुखबाट निर्णय भएको पाइयो ।

आयोजनाको आर्थिक, प्राविधिक, वातावरणीय तथा प्रशासकीय उपयुक्तताको आधारमा पुलको सर्वेक्षण तथा डिजाइन गर्ने निर्णय हुनुपर्नेमा पहिले निर्माण भइसकेको पुलको सम्भाव्यता अध्ययनको लागि बजेट दिएको, एउटै कार्यको लागि डिभिजन कार्यालय र आयोजनामा दोहोरो बजेट तथा कार्यक्रम राखेको, डडुङ, डिजाइन, लागत, अनुमान र सोअनुसार वार्षिक कार्यक्रम निश्चित गरी सोही आधारमा बजेट व्यवस्था हुनुपर्नेमा डडुङ डिजाइन तयार हुनु अघि बजेट व्यवस्था भएको पाइएकोले योजना छनौटदेखि सम्भाव्यता अध्ययन, डडुङ, डिजाइन र पुल निर्माण कार्य दक्षतापूर्वक सम्पन्न भएको देखिएन ।

१३. **डिजाइन परिवर्तन** – पुल निर्माणको लागि योजना छनौट गर्न रणनीतिक महत्व, यातायातको चाप, सरकारी प्राथमिकता, जनघनत्व, आवासीय क्षेत्रको दूरी आदि आधारमा प्राथमिकता निर्धारण गर्ने व्यवस्था छ । आयोजनाअन्तर्गत २ सम्पन्न कर्णाली कोठियाघाट बर्दिया र बेनीघाट पुल धादिङबाहेक निर्माणाधीन २० पुलमध्ये १४ सरकारी प्राथमिकतामा परेको र ६ रणनीतिक महत्वको आधारमा छनौट भएको पाइयो । आयोजनामा डिजाइन तयार गर्ने कार्यको सक्षम र पर्याप्त जनशक्ति नभएकाले परामर्शदाताबाट पेश भएको डिजाइन चेकजाँच गरी विभागबाट स्वीकृत हुने गरेको छ । भू-वनोट, गिट्टी बालुवा उत्खनन, प्रविधिक त्रुटि आदि कारणबाट विभिन्न पुलहरूको डिजाइन परिवर्तन हुने गरेको देखिन्छ । डिजाइन परिवर्तन भएको पुलको विवरण तथा यसबाट बढ्न गएको लागत खुलेको डाटावेस आयोजनाले तयार गरेको छैन ।

१३.१ परामर्शदाताले माटो परीक्षण नगरी रिपोर्ट दिएको, बोरहोल टेष्टको परिमाण फरक परेको, पुलको लम्बाई चौडाई फरक परेको, स्टिल टर्सको परिमाणमा फरक परेको आदि कारणबाट त्रिशूली, बेनीघाट पुल धादिङको पुनःडिजाइन गर्नु परी ठेक्का अवधि ७३७ दिन तथा लागत रु.१ करोड ६१ लाख ६९ हजार बढ्न गएको कारण पुल योजना छनौट कार्य मितव्ययी र दक्षतापूर्वक भएको छैन ।

१३.२ सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४ को नियम १०(६) मा प्राविधिकहरूको समूहलाई डडुङ डिजाइन जाँच लगाई त्रुटि देखिएमा त्रुटि सच्याउन लगाउनुपर्ने व्यवस्था छ । जमिनमुनिको माटोको अवस्था, गिट्टी बालुवा उत्खननबाट नदीको सतह घट्नु कारणबाट डिजाइन परिवर्तन गर्नुपर्नाको प्रमुख कारण आयोजनाले उल्लेख गरेको छ । डिजाइन परिवर्तन भएको पुलको विवरण, डिजाइन परिवर्तनबाट लागत बढ्न गएको र डिजाइन परिवर्तन भएको स्वीकृत मिति खुलेको विवरण माग गरेकोमा हालसम्पूर्ण पुलहरूको यस्तो डाटावेस बनाइदैं गरेको जवाफ दिएको छ ।

१४. **लागत अनुमान** – सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४ को नियम १० को उप-नियम (२) मा निर्माण कार्यको लागत अनुमान तयार गर्दा निर्माण सम्बन्धी नर्म्स भए त्यस्तो नर्म्स र नर्म्स नभएको अवस्थामा आवश्यक नर्म्स तयार गरी नेपाल सरकार मन्त्रपरिषदबाट स्वीकृत गराई स्वीकृत नर्म्स बमोजिम लागत अनुमान तयार गर्नुपर्ने उल्लेख छ । डिजाइन एण्ड विल्ड प्रक्रियाबाट निर्माणको लागत अनुमान तयार गर्न छुट्टै नर्म्स नभएको र डिजाइन एण्ड विल्ड निर्माणको लागत अनुमान तयार गर्दा नर्म्स अनुसार इष्टिमेट नभई पुराना निर्मित एवं निर्माणाधीन पुलहरूको लागतको औसत लिई लागत अनुमान तयार गर्ने गरेको पाइयो । नर्म्स बेगर २०६८।६९ मा ४ पुल, २०६९।७० मा ६ पुल र २०७०।७१ मा ४ पुल समेत हाल निर्माणाधीन १४ पुलको रु.२ अर्ब ७२ करोड ८७ लाख १८ हजारको लागत अनुमान तयार गरी रु.२ अर्ब २२ करोड ६१

लाख २६ हजारमा खरिद सम्भौता भएको छ । पुल निर्माणको इकाईगत परिमाण बेगर तयार गरिएको औसत खर्चको आधारमा ठेक्का व्यवस्था गरेकोले निर्माणकार्यको लागत अनुमान नै यथार्थ नभएको तथा स्वच्छ प्रतिस्पर्धा भएको मान्न सकिएन । यससम्बन्धी विवरण देहायबमोजिम छः

(रु.हजारमा)

सि.नं.	पुलको नाम	लागत अनुमान	सम्भौता रकम	लागत अनुमानको तुलनामा घटी प्रतिशत
१.	माइखोला पुल	३४५३२८	२५०२६७	२७.५३
२.	बागमती पुल	४०५०७२	२८२३६७	३०.२९
३.	भेरी पुल	१२२८४७	१०५६००	१४.०४
४.	बबइ पुल	१८०११७	१५१००३	३१.१६
५.	राप्ति राजमार्गमा पर्ने ४ पुल	८६७२७	६११०६	२९.५४
६.	मिर्चैया कटारीको ४ पुल	१६४९९५	१०८४६८	३४.२५
७.	सुनकोशी पुल	२२६८८४	२२१४९१	२.३७
८.	कोशीकटान पुल	४३३२५	३५७५९	१७.४६
९.	मुग्लिङ पुल	१२६११२	१२११६६	३.९२
१०.	तामाकोशी पुल	७७३३६	७३३७२	५.१२
११.	भेरी रिम्ना खोला पुल	१९४३८२	१८७४००	३.५९
१२.	भेरी मेहलकुना पुल	२४५८०१	२००७६३	१८.३२
१३.	कालीगण्डकी पुल	२४१६७४	१९०६९७	२१.०९
१४.	लाल बकैया र हारखोला पुल	२६८११८	२३६६६७	११.७३
	जम्मा	२७२८७१८	२२२६१२६	१८.४१

अतः प्रतिइकाई कार्य परिमाण, स्वीकृत नर्म्स् र जिल्ला दररेट अनुसार लागत अनुमान तयार गरी प्रतिस्पर्धात्मक रूपले निर्माण कार्य व्यवस्थापन गर्नुपर्दछ ।

१५. **न्यून बजेट विनियोजन** – आर्थिक कार्यविधि नियमावली, २०६४ को नियम १९ बमोजिम प्रत्येक कार्यालयले उद्देश्य अनुरूप कार्यसम्पादन गर्न आगामी आर्थिक वर्षको लागि बजेट तर्जुमा गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । २०६८/६९ देखि निर्माण शुरु निम्न ४ पुलको लागत अनुमानको आधारमा बजेट विनियोजन न्यून भएको स्थिति निम्नानुसार छः

(रु.हजारमा)

पुलको नाम	लागत अनुमान	२०६८/६९	२०६९/७०	२०७०/७१
१. भेरी नदी पुल (सुर्खेत-पुरन्दरा)	१२२८४७	३६००	-	२८०००
२. बागमती पुल (रौतहट-सर्लाही)	४०५०७२	३६००	१४०७६	३६५००
३. माइखोला पुल (इलाम)	३४५३२८	३६००	१००००	८५५००
४. बबइ नदी पुल	१८०११७	३६००	१७५००	१५०००

पुल निर्माणको लागत अनुमानको आधारमा पर्याप्त बजेट विनियोजन हुनुपर्नेमा पर्याप्त बजेट विनियोजन हुने गरेको पाइएन । बजेटको अभावमा निर्माण समय लम्बिने, निर्माण व्यवसायीबाट मूल्य समायोजित दाबी हुने भएकोले निर्माण शुरु भएका पुलको लागि पर्याप्त बजेट विनियोजन गर्नुपर्दछ ।

१६. **खर्च अख्तियारी** – आर्थिक कार्यविधि नियमावली, २०६४ को नियम ३२(२) मा स्वीकृत वार्षिक कार्यक्रम र खर्च गर्ने अख्तियारीपत्र प्राप्त भएको १५ दिनभित्र सम्बन्धित सचिवले विभागीय प्रमुखलाई र विभागीय प्रमुखले मातहत कार्यालय प्रमुख वा कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने कार्यालय प्रमुखलाई कार्यालयगत बजेट विवरण, स्विकृत कार्यक्रम र आयोजनाको लागि नियमावलीले व्यवस्था गरे बमोजिम तोकिएको समय सीमाभित्र वार्षिक कार्यक्रम र अख्तियारी प्रदान नगरी ढिलो गरी अख्तियारी दिएको र वार्षिक कार्यक्रम समेत आर्थिक वर्षको अन्त्यमा संशोधन हुने गरेको पाइयो । आयोजनाकोलागि विगत ३ आर्थिक वर्षमा अख्तियारी समयमा उपलब्ध नगराई ढिलो प्रदान गरेको र पटक पटक रकम थप तथा संशोधन गरेको देखियो । विगत ३ वर्षमा अन्तिम समयसम्म अख्तियारी संशोधन तथा थप अख्तियारी रकमको विवरण देहाय बमोजिम छः

आर्थिक वर्ष	बजेट उपशीर्षक संख्या	पहिलो अख्तियारी प्राप्त मिति	अन्तिम पटक अख्तियारी संशोधन मिति	थप अख्तियारी रकम
२०६८/६९	१	२०६८/५/२९	२०६९/३/२०	१८२४००
२०६९/७०	३	२०६९/१०/२२	२०७०/३/२५	३७१०००
२०७०/७१	१	२०७०/४/१८	२०७१/३/१८	१४२००

अतः स्वीकृत वार्षिक कार्यक्रमअनुसार समयमा अख्तियारी प्रदान गरी कार्यतालिकाबमोजिम कार्य सम्पन्न गर्ने व्यवस्था मिलाउनुपर्ने देखिन्छ ।

१७. **ठेक्का व्यवस्था** – आर्थिक कार्यविधि नियमावली, २०६४ को नियम २०(३) मा निर्धारित समयभित्र कार्यसम्पन्न गर्न अन्य निकायसँग लिनुपर्ने सहयोग र स्वीकृति बारे पत्राचार र छलफल गर्ने, लागत अनुमान तयार गर्ने र ठेक्कापट्टा स्वीकृत गर्ने कार्य समेत प्रथम चौमासिक अवधिमा सम्पन्न गरिसक्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ ।

१७.१ आयोजनाले गत ३ वर्षमा गरेको ठेक्का बन्दोबस्त सम्बन्धी विवरण देहाय अनुसार छ :

आर्थिक वर्ष	ठेक्का संख्या	ठेक्का सम्भौता संख्या			तेस्रो चौमासिकमध्ये आषाढमा भएको सम्भौता
		प्रथम चौमासिक	दोस्रो चौमासिक	तेस्रो चौमासिक	
२०६८/६९	५	-	-	५	४
२०६९/७०	५२	-	२	५०	९
२०७०/७१	५	-	-	५	१
जम्मा:	६२	-	२	६०	१४

उपर्युक्त तालिकानुसार पुल निर्माण, मर्मत सम्भार एवं परामर्श सेवा खरिदसमेत ६२ ठेक्का सम्भौता भएकोमा दोस्रो चौमासिकमा २ (३ प्रतिशत), तेस्रो चौमासिकमा ६० (९७ प्रतिशत) ठेक्का बन्दोबस्त गरेको देखियो । ती मध्ये २२ प्रतिशत ठेक्का आषाढ महिनामा मात्र बन्दोबस्त गरेको पाइयो । पहिलो चौमासिक अवधिमा ठेक्का व्यवस्था हुन नसकेकाले ठेक्का बन्दोबस्तको मान्यताअनुसार काम हुन सकेको छैन । अधिकांश सम्भौता तेस्रो चौमासिकमा गरेकोले तेस्रो चौमासिकमा रु.१ अर्ब ९४ करोड ४३ लाख ४२ हजार कुल खर्चको ६९.८२ प्रतिशत र आषाढमा मात्रै ३९.४२ प्रतिशत खर्च गरेको छ । यसबाट आयोजनाको कार्यसम्पादन दक्षतापूर्वक भएको देखिएन । नियममा तोकिएको अवधिभित्र ठेक्का सम्भौता गरी सोही बमोजिम बजेट खर्च गर्नुपर्दछ । नियमावलीको व्यवस्थाअनुसार लागत अनुमान तयारीदेखि ठेक्का स्वीकृतसम्मका कार्य प्रथम चौमासिक अवधिमा सम्पन्न गर्नुपर्दछ ।

१७.२ नियममा उल्लिखित समयमा ठेक्का व्यवस्था हुन नसकेको र अधिकांश सम्भौता तेस्रो चौमासिकमा गरेकोले खर्चमा समेत सन्तुलन देखिएन । गत ३ वर्षमा भएको पुँजीगत खर्चको स्थिति निम्नानुसार छ:

आर्थिक वर्ष	कुल पुँजीगत खर्च	कुल पुँजीगत खर्चमध्ये			तेस्रो चौमासिकमध्ये आषाढमा खर्च
		प्रथम चौमासिक	दोस्रो चौमासिक	तेस्रो चौमासिक	
२०६८/६९	६५४२४३	६६९८८	१४४२०२	४४३८४५	२५२२७७
२०६९/७०	८९८५४३	१०४७३२	११८१४२	६७५६६९	३८७२३९
२०७०/७१	१२३१९५०	१५५६५७	२५१४६५	८२४८२८	४५८४४६
जम्मा:	२७८४३३६	३२६५०७	५१३८०९	१९४४३४२	१०९७९६२

गत ३ वर्षमा भएको पुँजीगत चौमासिक कुल खर्चमध्ये पहिलो चौमासिकमा रु.३२ करोड ६५ लाख ७ हजार (कुल खर्चको ११.७२ प्रतिशत) दोस्रो चौमासिकमा रु.५१ करोड ३८ लाख ९ हजार (कुल खर्चको १८.४५ प्रतिशत) र तेस्रो चौमासिकमा रु.१ अर्ब ९४ करोड ४३ लाख ४२ हजार (कुल खर्चको ६९.८२ प्रतिशत) बजेट खर्च भएको देखिन्छ । त्यसमा पनि आषाढमा मात्र कुल खर्चको ३९.४२ प्रतिशत खर्च गरेको

पाइयो । स्वीकृत वार्षिक कार्यक्रम र चौमासिक लक्ष्यअनुसार खर्च हुनुपर्नेमा सो बमोजिम खर्च भएको पाइएन । नियममा तोकिएको अवधिभित्र ठेक्का सम्झौता गरी सोहद्वीमोजिम बजेट खर्च गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

१८. **डिजाइन एण्ड बिल्ड कार्यको सम्झौता** – आयोजनाले २०६५।६६ देखि हालसम्म २२ ठेकामा डिजाइन र निर्माण सम्झौताबमोजिम खरिद व्यवस्थापन गरी रु.४ अर्ब ५२ करोड ५८ लाखको ठेक्का सम्झौता गरेको पाइयो । निर्माण कार्यको खरिद व्यवस्थापन सम्बन्धमा सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४ को नियम १० मा लागत अनुमान तयार गर्ने आधारहरू स्पष्ट गरिएको छ भने नियम १४ मा लागत अनुमान स्वीकृति गर्नुपर्ने र नियम २२ मा सार्वजनिक निकायले कुनै निर्माण कार्य गराउनका लागि अनुसूची ४ बमोजिमको सम्झौतामध्ये कुनै एक सम्झौता गर्नसक्ने उल्लेख छ । त्यस्तै नियम ४३ मा निर्माण कार्यको प्राविधिक विवरणमा निर्माण कार्यको कार्यक्षेत्र, उद्देश्य, भौतिक प्रकृति, अवस्था, प्रस्तावित निर्माण कार्यको डिजाइन, एकाई आइटमको अनुमानित परिमाण भएको बिल अफ क्वान्टिटीलगायतका विवरण उल्लेख गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । त्यस्तै नियम ४५ मा बोलपत्रसम्बन्धी कागजातमा स्पेसिफिकेशन र नक्सा समेत समावेश गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । उपर्युक्त कागजातका आधारमा तयार गरिएको बोलपत्र अधिकार प्राप्त अधिकारीबाट स्वीकृत भएपछि मात्र ठेक्का आव्हान गरी प्रतिस्पर्धाको माध्यमबाट खरिद व्यवस्थापन गर्नुपर्नेमा ठेक्का बन्दोबस्त भएका पुल निर्माणमा उपर्युक्तबमोजिमको नियमको व्यवस्थाको पालना नगरी त्यस्तै प्रकृतिका विगतमा निर्माण भएका पुलहरूको औसत लागतबाट लागत अनुमान तयार गरी एकमुष्ट कार्य (1 Job) भनी लमसम रूपमा डिजाइन र निर्माण गर्ने कार्यको एकमुष्ट ठेक्का बन्दोबस्त गर्ने गरेको पाइयो । यसबाट डिजाइनमा प्रतिस्पर्धा नहुने, सम्पन्न कार्यको नापजाँच गर्न नसकिने र प्रगतिको प्रतिशतको आधारमा हचुवा भुक्तानी गर्नुपर्ने अथवा निर्माण व्यवसायीले पेश गरेको डिजाइन र बिल अफ क्वान्टिटी विना आधार स्वीकृत गर्नुपर्ने देखिएको छ । त्यस्तै, डिजाइन स्वीकृत नहुँदै ठेक्का बन्दोबस्त हुदाँ निर्माण कार्य शुरु नहुँदै मोबिलाइजेशन पेशकी मेट जाने अवस्था छ । ऐन नियममा स्पष्ट व्यवस्था नगरेको प्रक्रियाका माध्यमबाट अबैको ठेक्का बन्दोबस्त गर्दा कानूनको भावना अनुसार प्रतिस्पर्धा नहुने, गर्नुपर्ने कामको परिमाण यकिन नगरी ठेक्का बन्दोबस्त गर्ने परीपाटीले सार्वजनिक स्रोतको मितव्ययी र दक्षतापूर्वक प्रयोग भएको देखिएन । अतःनियममा उल्लेख भएको व्यवस्थाको पालना नगरी अन्य विधि प्रक्रियाबाट ठेक्का बन्दोबस्त गर्नु कानूनविपरीत हुने भएकोले सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४ को नियम १०, १४, २२ र ४५ को प्रक्रिया पूरा गरी पुल निर्माण कार्यको खरिद व्यवस्थापन हुनुपर्दछ ।

समस्या

- गुणस्तर नियन्त्रण कायम गर्न नसक्नु,
- पुल छनौटका आधार स्पष्ट नहुनु ।
- निर्माण कार्यको समय र लागतमा वृद्धि हुनु,
- संरचनागत निरन्तरताको अभाव ।

१९. **मोबिलाइजेशन पेशकी** – वार्षिक कार्यक्रमअनुसार २२ डिजाइन एण्ड बिल्ड पुल निर्माणको खरिद सम्झौता भएकोमा कर्णाली पुल कोठियाघाट र बेनीघाट पुल धादिङ्ग निर्माण सम्पन्न भएको, भेरी पुल मेहलकुना, कालीगण्डकी पुल केलादी र कोशी कटान भण्टाबारी, बागमती (धरान-चतरा-हेटौँडा), मुग्लिङको त्रिशूली पुल, बारमती (विष्णुमती लिंक रोड) पुल निर्माणको काम सम्झौता पश्चात् शुरु नै नभएको भेरी रिम्ना जगइखोला पुल, लालबकैया र द्वारखोला पुलको यो वर्ष सम्झौता भई मोबिलाइजेशन पेशकी मात्र गएको, बाँकी १२ पुलको हालसम्मको सम्पन्न भारत प्रगति २.६ प्रतिशतदेखि ६९.३८ प्रतिशतसम्म भएको देखिन्छ । २०६६।३।२८मा सम्झौता भएको विष्णुमती लिंक रोडलाई रु.४८ लाख ५० हजार, २०६९।१।२६ मा सम्झौता भएको कोशी कटान पुल भण्टाबारीलाई रु.३० लाख र २०६९।१।२।१३ मा सम्झौता भएको मुग्लिङ पुल त्रिशूलीलाई रु.८१ लाख ४७ समेत रु.१ करोड ५९ लाख ९७ हजार सम्झौताकै बखत मोबिलाइजेशन पेशकी उपलब्ध गराएकोमा हाल सम्म डिजाइननै स्वीकृत भएको छैन । डिजाइन स्वीकृत नभई पेशकी प्रदान गर्दा निर्माणकार्यको थालनी नै नभई सञ्चितकोषबाट रकम खर्च हुन गएको छ । सम्झौतामा उल्लेख भए बमोजिमको कार्यतालिकाअनुसार

कोठियाघाट पुलबाहेक अन्य कुनै पनि पुलको निर्माण कार्यसम्पन्न नभएकोले योजनाहरूको समय र लागत बढ्न गई मितव्ययी र दक्षतापूर्वक कार्यसम्पन्न हुन सकेको छैन ।

१९.१ विष्णुमती लिंकरोड पुल निर्माण गर्न रु.५ करोड ७० लाख ६५ हजारको सम्भौता भएको पाइयो । उक्त पुल निर्माण सम्पन्न गर्न २०७१।३।२८ सम्म म्याद तोकिएकोमा सो अवधिभित्र पुल निर्माणको थालनी भएको छैन । मोबिलाइजेशन पेशकी रु.४८ लाख ५० हजार समेत सर्वेक्षण, डिजाइन, एप्रोच सडकको काममा रु.९७ लाख खर्च भएको छ । यो वर्ष उक्त पुलको लागि शुरु कार्यक्रममा रु.२ करोड बजेट विनियोजन गरी पछि कार्यक्रम संशोधनबाट शून्य गरेको पाइयो । आयोजनाले जग्गा विवादको कारणबाट पुल निर्माणको काम थालनी नभएको जनाएको छ । काम सम्पन्न गर्न तोकिएको अवधिभित्र निर्माण कामको थालनी नै नभएको देखिंदा जग्गा विवादसम्बन्धी मामला टुङ्गो लगाई समय र लागतमा वृद्धि हुन नदिन निर्माणकार्य व्यवस्थित गर्नुपर्दछ ।

१९.२ सुर्खेत पुरन्धरा सडक खण्डमा पर्ने भेरी पुल निर्माण गर्न २०६९ आषाढ २० मा रु.१३ करोड १ लाख ५१ हजारको सम्भौता भएको पाइयो । उक्त पुल निर्माण सम्पन्न गर्न २०७४।३।१० सम्म म्याद तोकिएकोमा हाल सम्भौता मितिले २ वर्ष व्यतीत भैसकेको छ । आर्थिक वर्ष २०७०।७१ सम्म मोबिलाइजेशन पेशकी समेत रु.२ करोड ३० लाख ८४ हजार अर्थात् सम्भौताको १६.४७ प्रतिशत खर्च भएको पाइयो । तीनवटा पियर, लम्बाई १६६.५५ मिटर, चौडाई ८ मिटर हुने निर्माणाधीन पुलको दुवै किनारातर्फ एबुटमेन्टमा फाउण्डेशको काम भैरहेको देखियो । पुलको एकातर्फको एप्रोच सडक निर्माण गर्न समस्या नदेखिए तापनि अर्कोतर्फ निजी खेतियोग्य जग्गा रहेको पाइएकोले मुआवजाको समस्या हुने देखिएको छ । पुलको एबुटमेन्टको काम भर्खर शुरु भएकोले तोकिएको अवधिभित्र निर्माण सम्पन्न हुने स्थिति देखिंदैन । यो पुल निर्माणको चरणमा रहेकोमा यस ठाउँबाट लगभग ३ किलोमिटरको दूरीमा रहेको मेहलकुनामा भेरी नदीमाथि अर्को पुल निर्माण गर्न आयोजनाले २०७१।२।३० मा रु.२० करोड ७ लाख ६३ हजारको सम्भौता गरेको छ । करिब ३ किलोमिटरको फरकमा एउटा पुल निर्माणको चरणमा रहेकोमा नजिकै अर्को पुल निर्माणको सम्भौता गर्नु उचित देखिंदैन । जनताको माग र आवश्यकताको विश्लेषण गरेको नदेखिएकोले योजनाहरू प्राथमिकिकरणको आधारमा छनौट भएको देखिएन ।

२०. **कार्यतालिका** – सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४ को नियम १११ मा सार्वजनिक निकायले खरिद सम्भौता कार्यान्वयन गर्दा खरिद सम्भौता कार्यान्वयनको प्रगति अनुगमन गर्ने र सम्भौताको शर्तअनुसार खरिद सम्भौताको कार्यान्वयन भए नभएको सुपरिवेक्षण गर्ने उल्लेख छ । ठेक्का सम्भौताको म्याद थप गर्दा र आर्थिक वर्षको अन्त्यमा मात्र प्रगति मूल्याङ्कन गरेको पाइन्छ । कार्यतालिकाअनुसार काम नगर्ने निर्माण व्यवसायीलाई सम्भौताको शर्तअनुसार हर्जाना लिई म्याद थप गर्नुपर्नेमा हर्जाना नलिई म्याद थप गर्ने र कालोसूचीमा राखी कारबाही गर्नुपर्नेमा गरेको पाइएन । पुल निर्माणको सम्भौता भई हालसम्म निर्माण कार्य शुरु नै नभएको पुलहरूको स्थिति निम्नानुसार छः

पुलको नाम	सम्भौता मिति	सम्पन्न गर्नुपर्ने अवधि	सम्पन्न गर्नुपर्ने मिति	सम्भौता मितिले व्यतीत भएको अवधि
कोशीकटान पुल, भण्टाबारी	२०६९।१।२६	३६ महिना	२०७२।१।२५	१५ महिना २४ दिन
बागमती पुल धरान-चतारा-हेटौडा सडक	२०६८।३।२९	६० महिना	२०७३।३।२८	३६ महिना १ दिन
मुग्लिङ त्रिशूली पुल	२०६९।१।२।१३	३६ महिना	२०७२।१।२।२२	१५ महिना ७ दिन

कार्यतालिकाबमोजिम काम नहुँदा आयोजनाहरूको समय र लागतमा वृद्धि हुने भएकोले सम्भौतामा उल्लिखित कार्यतालिकाबमोजिम कार्य सम्पन्न गर्ने व्यवस्था मिलाउनुपर्दछ ।

२१. **मूल्य समायोजन** – सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ को दफा ५५(२) मा एकमुष्ट कार्यसम्पादन (लमसम) खरिद सम्झौता भएकोमा मूल्य समायोजन गर्न नसकिने व्यवस्था रहेको छ । डिजाइन तथा निर्माण प्रक्रियाबाट सम्झौता गर्दा आयोजनाले एक कार्य (One Job) भनि उल्लेख गरेको छ । पुलको मुख्य काम फाउण्डेशन निर्माण, सवस्ट्रक्चर र सुपरस्ट्रक्चरको काम एकमुष्ट रूपमा एक कामको रूपमा बिल अफ क्वान्टिटीमा उल्लेख छ । कामको प्रगतिअनुसार तोकिएको प्रतिशतको आधारमा भुक्तानी हुने भए तापनि आइटमवाइज दररेट, गर्नुपर्ने र गरेको कामको परिमाण नखुलाई एकमुष्ट काम उल्लेख गरिएको छ । ठेक्का सम्झौताको एडिशनल कण्डिशन अफ कन्ट्र्याक्ट को १.१ मा डिजाइन एण्ड विल्ड सम्झौता फिक्स समको सम्झौता हुने उल्लेख छ ।

२१.१ ठेक्काको प्रकृति र सम्झौतामा भएको उक्त व्यवस्थाअनुसार डिजाइन एण्ड विल्ड प्रक्रियाबाट सम्झौता भएको सबै ठेक्का लमसम ठेक्काअन्तर्गत पर्ने देखिएकोले मूल्य समायोजन भुक्तानी दिन नहुनेमा सम्झौताको शर्तमा मूल्य समायोजन पाउने गरी ठेक्का सम्झौता गरी विगत ३ आ.व.मा ८ पुलमा रु.२५ करोड ३४ लाख २४ हजार मूल्य समायोजन भुक्तानी भएकोले पुल निर्माण कार्य मितव्ययीतवरले भएको देखिएन । कानूनमा भएको व्यवस्था विपरीत भुक्तानी गरेको मूल्य समायोजन रकम असुल गर्नुपर्दछ ।

सि.नं.	पुलको नाम	मूल्य समायोजन भुक्तानी (रु.हजारमा)			
		२०६८/६९	२०६९/७०	२०७०/७१	जम्मा
१	कोठियाघाट पुल	१४४०५	६६२०६	९७४५३	१७८०६४
२	बेनीघाट पुल	१५१३८	४८२६	११०८३	३१०४७
३	सुनकोशी पुल	-	४९६४	१५५४	६५१८
४	तामाकोशी पुल	३४३५	७०७८	७०१७	१७५३०
५	वाग्मती पुल, सुन्दरीघाट	-	२५	४२०	५४५
६	कमला पुल	-	३५३२	७९३३	११४६५
७	माइखोला पुल	-	-	७१८८	७१८८
८	वाग्मती पुल रौतहट	-	-	१०६७	१०६७
	जम्मा:	३२९७८	८६७३१	१३३७१५	२५३४२४

२१.२ त्रिशूली पुल बेनीघाटको २ वर्ष म्याद थप भएको, तामाकोशी मन्थलीको २ वर्ष ४ महिना २० दिन म्याद थप भएको, माइखोला पुलको ३ महिना म्याद थप भएको अवधिको समेत मूल्य समायोजन भुक्तानी गरेको पाइयो । तोकिएको अवधिभित्र काम सम्पन्न नगर्ने निर्माण व्यवसायीलाई हर्जाना नलिई म्याद थप गरेकोले समय र लागत दुवै बढ्न गएको छ ।

२१.३ सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ को दफा ५५(२) मा खरिद सम्झौता प्राप्त गर्ने व्यक्तिको ढिलाइको कारणबाट सम्झौताबमोजिमको काम सो सम्झौतामा उल्लिखित अवधिभित्र सम्पन्न नभई बढी समय लागेकोमा मूल्य समायोजन गर्न सकिने छैन भन्ने उल्लेख छ । कमला पुलको निर्माण व्यवसायीलाई २०७१/१२/२९ मा आयोजनाले सम्झौताअनुसार कार्यसम्पन्न नगरेको कारण जनाई निर्माण व्यवसायीले राखेको बैंक जमानत रोक्का गर्न पत्राचार गरेको पाइयो । यसबाट निर्माण व्यवसायीले सम्झौताबमोजिम काम नगरी ढिलो गरेको प्रष्ट देखिन्छ । यस्तो अवस्थामा समेत यो वर्ष निर्माण व्यवसायीलाई रु.७९ लाख ३३ हजार भुक्तानी गरेको पाइयो ।

अतः निर्माण सम्झौता कार्यान्वयन गर्दा समय र लागतमा वृद्धि नहुने गरी निर्माण व्यवस्थापन गरिनु पर्दछ ।

२२. **गुणस्तर व्यवस्थापन** – निर्माण व्यवसायीले निर्माण कार्यको गुणस्तर प्रत्याभूति दिनुपर्ने र क्वालिटी एस्युरेन्स प्लान निर्माण व्यवसायीलाई उपलब्ध गराई टेण्डर बिड गर्दा त्यसलाई पनि पेश गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । जस अनुसार बिड डकुमेन्टका साथ गुणस्तर परीक्षणको किसिम, त्यसको पटक र संख्यासमेत उल्लेख भएको गुणस्तर योजना पेश हुनुपर्दछ । अधिकांश पुलको खरिद सम्झौता गर्दा निर्माण व्यवसायीलाई बिड डकुमेन्टका साथ गुणस्तर योजना उपलब्ध गराएको पाइएन । गुणस्तर योजनाबेगर खरिद सम्झौता गर्दा

निर्माण कार्यको गुणस्तर प्रक्रिया कमजोर हुने देखिन्छ । गुणस्तर परीक्षण गर्ने आधारभूत संयन्त्रको अभावमा गुणस्तर नियन्त्रण पक्ष कमजोर रहेको छ । परामर्शदातालाई टि.ओ.आर बमोजिम बिल अफ क्वान्टिटी अनुसार काम भए नभएको र कन्स्ट्रक्शन मेटेरियल्स प्रयोग हुनु अघि गुणस्तर चेकजाँच गरे नगरेको प्रतिवेदनबेगर रु.२० लाख ४३ हजार भुक्तानी गरेकोले आयोजनाको नियन्त्रण र अनुगमनपक्ष समेत कमजोर रहेको देखिन्छ । अतः निर्माण कार्य दक्षतापूर्वक गरी गुणस्तर व्यवस्थापन गर्नुपर्दछ ।

२३. **अनुगमन तथा सुपरिवेक्षण** – आर्थिक कार्यविधि नियमावली, २०६४ को नियम ९५ को उपनियम (५) मा तालुक कार्यालयले मातहतका कार्यालयले तोकिएको कार्यहरु प्रभावकारी रूपमा परिपालना गरे नगरेको, आर्थिक अनुशासन र निर्देशनको पालना गरे नगरेको, सुपरिवेक्षण र अनुगमन गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । आयोजनाको तालुक कार्यालय क्षेत्रीय सडक निर्देशनालय, विभाग तथा मन्त्रालयबाट समय समयमा निरीक्षण भएको भनी आयोजनाले जनाएको भए तापनि अनुगमन गरेको निर्देशन तथा प्रतिवेदन दिएको आयोजनाको अभिलेखबाट देखिएन । आयोजना प्रमुख र आयोजनाका इन्जिनियरले गरेको सुपरिवेक्षण तथा अनुगमनबाट देखिएको व्यहोराको प्रतिवेदन दिने र अभिलेख राख्ने गरेको पनि पाइएन । अतः अनुगमन सुपरिवेक्षणको प्रभावकारिता वृद्धि गर्नुपर्दछ ।

सुझाव

- योजना छनौटमा नसहभागिता,
- गुणस्तर नियन्त्रण,
- कानुनी व्यवस्थाको पालना ।

निष्कर्ष

स्वीकृत वार्षिक बजेट तथा कार्यक्रमअनुसार पुल निर्माण गर्न ठेक्का बन्दोबस्त गर्ने, पुलको ड्रइङ, डिजाइन तथा लागत अनुमान स्वीकृत गर्ने, पुल योजना छनौट गर्ने र तोकिएको अवधिभित्र पुल निर्माण कार्य सम्पन्न गर्न अनुगमन निरीक्षण गर्न सार्वजनिक खरिद ऐन, आर्थिक कार्यविधि ऐन, नियम आदिले स्पष्ट व्यवस्था गरेको छ । एकै निर्माण व्यवसायीले धेरै संख्यामा पुल निर्माण ठेक्का लिने र निजलाई दिइने ठेक्का संख्या सीमित नगरिएको, लागत अनुमानको तुलनामा धेरै घटीमा कबोल गर्न नपाउने व्यवस्था नरहेकोले धेरै घटीमा कबोल गर्ने र तोकिएको अवधिमा काम सम्पन्न नभई पटक पटक म्याद थप भई पुलको समय र लागतमा वृद्धि हुने स्थिति देखिएको छ । पुलको ड्रइङ डिजाइन तयार गर्न पर्याप्त दक्ष जनशक्ति नहुने, निर्माण सामग्रीको गुणस्तर परीक्षण गर्न आधारभूत उपकरण र दक्ष जनशक्ति नहुनाले गुणस्तरयुक्त पुल निर्माण कार्य चुनौतीको रूपमा देखिएको छ । लामो समयसम्म पुल निर्माण सम्पन्न नहुनाले सम्बन्धित क्षेत्रका उपभोक्ताहरु अपेक्षित लाभ पाउनबाट वञ्चित रहेका छन् । पुल निर्माण कार्यमा गरिएको ठूलो लगानीअनुसार समयमा नै निर्माण कार्य सम्पन्न गरी प्रतिफल सुनिश्चित गर्न विद्यमान ऐन नियमको पूर्णपालना गर्ने, ठेक्का व्यवस्थापन कार्यलाई प्रभावकारी बनाउने, वार्षिक कार्यक्रम अनुसार बजेट विनियोजन गरी निर्माण कार्यको कार्यतालिका अनुसार कम लागतमा काम सम्पन्न गर्ने वातावरण सिर्जना गर्नुपर्ने जस्ता कार्यमा मितव्ययिता र कार्यदक्षतामा वृद्धि गर्नुपर्ने देखिएको छ ।

राहदानी विभाग
राहदानी व्यवस्थापन मूल्यांकन
कार्यमूलक लेखापरीक्षण प्रतिवेदन-२०७१

परिचय

१. **पृष्ठभूमि** – अन्तर्राष्ट्रिय नागरिक उड्डयन संगठन (ICAO) को विधानको (Annex 9) Standard 3.10 मा ICAO का सबै सदस्य राष्ट्रले २०१० को अप्रिलसम्ममा कम्प्युटरीकृत राहदानी (MRP) जारी गर्नुपर्ने व्यवस्था गरे अनुरूपको कार्य अघि बढाउन परराष्ट्र मन्त्रालय अन्तर्गत केन्द्रीय राहदानी कार्यालय स्थापना गरी मुलुकका ७५ जिल्ला र विदेशस्थित नियोगहरूको सट्टा हाललाई केन्द्रकृत रूपमा राहदानी वितरण गर्ने व्यवस्था मिलाउन विभागीय मन्त्रीस्तरको २०६६।७।१३ र मन्त्रपरिषद्को २०६७।१०।७ को निर्णयानुसार कम्प्युटरीकृत राहदानी (MRP) जारी गर्ने कामको लागि केन्द्रीय राहदानी कार्यालय स्थापना भएकोमा हाल राहदानी विभागको रूपमा काम गर्दै आएको छ ।
- प्रमुख कार्यसम्पादन सूचक (KPI)**

 - राहदानी प्रशोधन तथा वितरण गर्ने
२. **कार्यमूलक लेखापरीक्षणको औचित्य** – अन्तर्राष्ट्रिय नागरिक उड्डयन संगठन (ICAO) को विधानको (Annex 9) Standard 3.10 मा ICAO का सबै सदस्य राष्ट्रले २०१० को अप्रिलसम्ममा मेसिन रिडेबल पासपोर्ट (MRP) जारी गर्नुपर्ने व्यवस्थाको कार्यान्वयनका लागि राहदानी व्यवस्थापन कार्यको मितव्ययिता र कार्यदक्षता पक्षको मूल्याङ्कन गर्ने उद्देश्यले कार्यमूलक लेखापरीक्षणको लागि छनौट गरिएको हो ।
 ३. **नीतिगत व्यवस्था** – परराष्ट्रसम्बन्धी नीति, योजना र कार्यक्रम तर्जुमा गरी लागू गर्ने, आर्थिक कूटनीतिमा जोड दिने क्षेत्रगत नीतिको व्यवस्था छ । २०७०।७।१ को बजेट वक्तव्यमा नेपाल सरकारको स्वामित्वमा काठमाडौं त्रिपुरेश्वरमा राहदानी विभागको लागि भवन निर्माण गर्ने, मेसिन रिडेबल पासपोर्ट प्राप्त गर्नका लागि ७५ जिल्ला प्रशासन कार्यालय र सबै नेपाली नियोगहरूमा अनलाइन फाराम पेश गर्न मिल्ने सफ्टवेयर जडान गरिने र सन् २०१५ सम्म इ-पासपोर्ट प्रणाली लागू गरिसक्ने प्रतिवद्धता कार्यान्वयनका लागि आवश्यक पूर्वाधार निर्माण गर्ने नीति रहेको छ ।
 ४. **कानूनी व्यवस्था** – राहदानी ऐन, २०२४, राहदानी नियमावली, २०७१, परराष्ट्र मन्त्रालयअन्तर्गत विदेशस्थित कूटनीतिक नियोगहरूको लागि आर्थिक कारोबारसम्बन्धी निर्देशिका, २०६०, मन्त्रपरिषद्का निर्णयहरू, निर्देशिका, परिपत्र, आर्थिक कार्यविधि ऐन, २०५५ र नियमावली, २०६४, सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ र नियमावली, २०६४, भ्रमण खर्च नियमावली, २०६४, आयकर ऐन, २०५८ र नियमावली, २०५९ अनुसार राहदानी व्यवस्थापन कार्य हुँदै आएको छ ।
 ५. **उद्देश्य एवं लक्ष्य** – समयमै राहदानी तयार गरी सम्बन्धित व्यक्ति र निकायमा राहदानी वितरण गर्ने, राहदानीको लागि आवेदन फाराम सङ्कलन गर्ने, राहदानी छपाई सम्बन्धी ठेक्का बन्दोबस्त गर्ने, सेवाग्राहीको लागि भौतिक सुविधाको आवश्यक व्यवस्था, जानकारीमूलक पर्चा, ब्रोसरमार्फत राहदानीसम्बन्धी सूचना प्रदान गर्ने राहदानी विभागको उद्देश्य रहेको छ । सन् २०१५ सम्म ५ वर्षको अवधिमा ४० लाख कम्प्युटरीकृत राहदानी जारी गर्ने लक्ष्य निर्धारण गरिएको छ ।
 ६. **वित्तीय स्थिति** – राहदानी विभागको विगत ३ वर्षमा भएको बजेट निकास/खर्चको स्थिति देहाय अनुसार रहेको छ:

(रु.हजारमा)

आर्थिक वर्ष	बजेट	निकास / खर्च
२०६८/६९	३८,५५,०५	३६,६९,२३
२०६९/७०	३०,३८,८३	२३,४३,२८
२०७०/७१	३५,९४,९९	३२,७८,५८

लेखापरीक्षणको उद्देश्य, क्षेत्र र पद्धति

७. **उद्देश्य** – राहदानी व्यवस्थापनको कार्यसम्पादन दक्षतापूर्वक र मितव्ययी ढङ्गले भए नभएको मूल्याङ्कन गरी सुभावसहितको प्रतिवेदन दिनु लेखापरीक्षणको उद्देश्य रहेको छ ।
८. **क्षेत्र** – २०६८।६९ देखि २०७०।७१ सम्मको राहदानी दस्तुरबापतको राजस्व असुली तथा दाखिला र राहदानी उत्पादन तथा वितरण स्थिति समेटिएको छ । समयमै राहदानी वितरण नहुनुको कारण र राहदानी वितरण गरेको अभिलेख सम्बन्धमा मूल्याङ्कन गरिएको छ ।
९. **पद्धति** – लेखापरीक्षणको उल्लिखित उद्देश्यहरू प्राप्त गर्नको लागि प्रक्रियामूलक एवं नतिजामूलक पद्धतिको अवलम्बन गरिएको छ । जोखिम क्षेत्र एवं तात्त्विक महत्वको विषयलाई थप पुष्ट्याई प्राप्त गर्न प्रश्नावली एवं विवरणबाट जानकारी लिने, तथ्याङ्क सूचना सङ्कलन गर्ने र सम्बन्धित पदाधिकारीसँग छलफल समेत गरी मूल्याङ्कन र विश्लेषणबाट प्रारम्भिक प्रतिवेदन तयार गरिएको छ ।
१०. **सीमितता** – कार्यालयबाट प्राप्त विवरण, तथ्याङ्क र सूचनाहरूको आधारमा प्रतिवेदन तयार गरिएको तथा सीमित समय, कमजोर अभिलेख एवं सूचनाको अपर्याप्तताको सीमाभित्र रही लेखापरीक्षण कार्य सम्पन्न गरिएको छ ।

लेखापरीक्षणबाट देखिएको व्यहोरा

- **सकारात्मक पक्ष** – राहदानी वितरण कार्यको लागि छुट्टै अधिकार सम्पन्न विभाग खडा गरिनु, कर्मचारीहरूको मनोबल उच्च राख्न, उत्प्रेरित गराउन, इमान्दारिता जवाफदेहितामा जिम्मेवारीपनामा वृद्धि गर्न कार्यसम्पादनमा आधारित प्रोत्साहन प्रणाली लागू हुनु, विभिन्न नीतिगत एवं कानुनी व्यवस्था गर्नु आदि सकारात्मक पक्षको रूपमा रहेका छन् ।
- **समस्या तथा चुनौती** – राजस्व सङ्कलनमा आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली कमजोर हुनु, नियोगको राहदानी व्यवस्थापन कार्यमा जनगुनासोहरू अधिक रहनु, राहदानी प्रशोधन एवं वितरण कार्यको समयावधि लामो हुनु आदि समस्याको रूपमा र राहदानी प्रशोधन एवं वितरण कार्यको समयावधि छोट्याउनु चुनौतीको रूपमा रहेका छन् ।

● सुधार गर्नुपर्ने क्षेत्र

११. **जनशक्ति व्यवस्थापन** – कार्यालयबाट प्रवाह हुने सेवाहरू प्रभावकारी एवं नतिजामुखी हुनको लागि संगठनात्मक ढाँचाअनुरूप दरबन्दी स्वीकृत भई पदपूर्ति हुनुपर्दछ । विभागको स्थायी स्वीकृत दरबन्दी ५२ रहेकोमा ३९ पदपूर्ति भएको विवरण प्राप्त भएको छ । करारमा ७४ कार्यरत रहेको, जुन गत विगतको संख्या ४४ बाट थप गरी वृद्धि गरिएको पाइयो । स्थायी दरबन्दीतर्फ स्वीकृत दरबन्दीअनुसार पदपूर्ति हुनुपर्नेमा पदपूर्ति भएको नपाइएको र करारमा थप व्यक्ति नियुक्ति गरिएको छ । स्थायी दरबन्दीको १४० प्रतिशत अस्थायी दरबन्दीमा कर्मचारी नियुक्ति गरी प्रतिस्पर्धात्मक मूल्यको प्रस्तावबेगर २०६९।७० मा रु.४९ लाख ३४ हजार र २०७०।७१ मा रु.७९ लाख ३२ हजार खर्च लेखेबाट राहदानी व्यवस्थापन कार्य मितव्ययी र दक्षतापूर्वक भएको देखिएन ।

राहदानी आवेदन फाराम सङ्कलन गर्न, बारकोड लगाउन, प्रत्येक फारामको स्क्यानइड गरी व्यक्तिगत अभिलेखको रूपमा कम्प्युटरमा व्यवस्थित रूपमा राख्ने कार्यमा क्षमता अभिवृद्धि गर्न तालिमको व्यवस्था हुनुपर्नेमा राहदानी सम्बन्धी तालिम सञ्चालन भएको पाइएन । राहदानी फाराम विद्युतीय माध्यमबाट सङ्कलन गर्ने प्रविधिको शुरुवात हुनुपर्नेमा उक्त प्रविधि लागू भएको छैन । तालिम प्राप्त जनशक्ति नहुनु र प्रत्यक्ष दर्ता प्रणाली प्रविधिको शुरुवात भैनसकेको अवस्थामा सेवाग्राहीले तोकिएको अवधिभित्र राहदानी प्राप्त गर्न नसक्ने अवस्था देखियो । राहदानी जारी गर्ने प्रक्रियालाई आधुनिकीकरण गर्न र सूचना प्रविधिको अधिकतम उपयोग गरी सेवाग्राहीको बहदो माग बमोजिम राहदानी शीघ्र जारी गर्न आवश्यक सुधार हुनुपर्ने देखिन्छ ।

१२. **एम.आर.पी. छुपाई एवं पर्सनलाइजेशन** – मेसिन रिडेबल पासपोर्ट जारी गर्ने उद्देश्यले ओवर्थर टेक्नोलोजी फ्रान्ससँग २०६७/११ मा १५ प्रतिशतसम्म घटी/बढी हुनसक्ने गरी दैनिक ४ हजार प्रतिका दरले ४० लाख पासपोर्ट प्रति इकाई करसहित अमेरिकी डलर ३.५९ का दरले ५ वर्षको लागि छुपाई एवं पर्सनलाइजेशन गर्नको लागि सम्झौता भएको पाइयो ।

सम्झौता अवधि २०६७/६८ देखि २०७०/७१ सम्म २१ लाख ६२ हजार १६० राहदानी पर्सनलाइजेशन भएको विवरण विभागबाट प्राप्त भएको छ । सम्झौता अवधि पुरा हुन १३ महिना १० दिन बाँकी रहेकोमा हालसम्मको पर्सनलाइजेशन भएको स्थिति हेर्दा ५४.०५ प्रतिशतमात्र प्रगति भएको देखिन्छ । सम्झौताबमोजिमको काम सम्पन्न गर्न/गराउन राहदानी उत्पादन तथा वितरणतर्फ विभागले ध्यान दिनुपर्दछ । २०६७/६८ देखि २०७०/७१ सम्म राहदानी पर्सनलाइजेशन भएको स्थिति निम्नानुसार छः

आर्थिक वर्ष	पर्सनलाइजेशन भएको संख्या
२०६७/६८	१७३७६२
२०६८/६९	४०७५३२
२०६९/७०	५६८१२७
२०७०/७१	१०१२७३९
जम्मा	२१६२१६०

सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४ को नियम ११५(१) मा सार्वजनिक निकायले आपूर्ति गरिएका मालसामान सम्झौतामा उल्लिखित प्राविधिक स्पेसिफिकेशन र गुणस्तरबमोजिमका भए नभएको निरीक्षण वा परीक्षण गर्नु गराउनुपर्ने उल्लेख छ । आपूर्तिकसँगको सम्झौता गर्दा तयार गरेको स्पेसिफिकेशनमा ICAO को स्ट्याण्डर्डबमोजिम हुनुपर्ने, बुकको फिजिकल साइज ५५ एम.एम.× १२५ एम.एम.को हुनुपर्ने, प्रति बुकमा ३२ पेज, डाटा पेज, अब्जरभेन्स र भिसा पेज हुनुपर्ने आदि उल्लेख छ । पासपोर्ट आम्दानी खर्चको विवरणअनुसार २०७०/७१ मा ९ लाख ४८ हजार पासपोर्ट प्राप्त भएको पाइयो । सम्झौतामा उल्लेख भए अनुसारको स्पेसिफिकेशनबमोजिमको पासपोर्ट प्राप्त भए नभएको नियमानुसार निरीक्षण वा परीक्षण गराएको पाइएन । यसले सम्झौतामा तोकिएको स्पेसिफिकेशन बमोजिम पासपोर्ट प्राप्त भए नभएको सुनिश्चित गरी विभागको कार्य प्रक्रिया व्यवस्थित गर्नुपर्दछ ।

समस्या

- राजस्व सङ्कलनमा आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली कमजोर हुनु ,
- राहदानी प्रशोधन र वितरण कार्यको समय अवधि लामो हुनु ,
- नियोगको राहदानी व्यवस्थापन कार्यमा जनगुनासोहरु अधिक रहनु ।

१३. **एम.आर.पी. वितरण** – राहदानी नियमावली, २०७१ को नियम ११(१) मा यस नियमावली बमोजिम राहदानीको लागि कुनै व्यक्तिको निवेदन प्राप्त भएमा निवेदकलाई विभागले राहदानी प्रदान गर्ने उल्लेख छ । नियम (२) मा जिल्ला प्रशासन कार्यालय वा नियोगमार्फत विभागमा राहदानीको लागि निवेदन प्राप्त भएमा विभागले सम्बन्धित जिल्ला प्रशासन कार्यालय वा नियोगमार्फत सम्बन्धित निवेदकलाई राहदानी वितरण गर्ने गरी पठाउन सक्ने समेत उल्लेख छ । सेवाग्राहीले निवेदन दर्ता गराएको मितिबाट राहदानी पर्सनलाइज्ड गरी वितरण गर्न विभाग स्वयंले घटीमा ५ दिनदेखि बढीमा १० दिनभित्र, नियोग मार्फत घटीमा ३५ दिनदेखि ९० दिनभित्र र जिल्लामार्फत घटीमा ३५ दिनदेखि बढीमा ९० दिनसम्म नजिकको जिल्ला र टाढाको जिल्लामा वितरण गरेको विभागबाट प्राप्त विवरणमा उल्लेख छ । राहदानी वितरण गर्दा वितरण गरेको अभिलेख विभागले राखेको पाइएन । यसले विभागबाट वितरण भएको राहदानी सेवाग्राहीले प्राप्त गर्दासम्मको अवधि यकिन गर्ने आधार भएन । राहदानीको लागि सम्बन्धित व्यक्ति उपस्थित नहुने र तोकिएको सक्कल कागजत नल्याउने कारणबाट राहदानी वितरण गर्न कठिनाइ भएको पाइयो । तयार भएको राहदानी जिल्ला वा नियोगमा पठाउँदा कठिनाइ हुने गरेको विभागले विवरणमा उल्लेख गरेको छ । राहदानी हुवानी व्यवस्थालाई व्यस्थित गर्न र राहदानी वितरण कार्यलाई प्रभावकारी गर्न विभागको महानिर्देशकको संयोजकत्वमा समिति गठन भएको वार्षिक प्रतिवेदनमा उल्लेख भए तापनि सो समितिले प्रभावकारी भूमिका निर्वाह गरेको पाइएन । अतः हस्तलिखित पासपोर्टको म्याद सकिनु अगावै पहिले जारी गरेका हस्तलिखित पासपोर्ट प्रतिस्थापन गर्ने

तथा नयाँ जारी गरिने पासपोर्टको लागि लाग्ने समयावधि घटाउने कार्य प्रभावकारी बनाई वितरण व्यवस्थापन गर्नुपर्दछ ।

१४. **हस्तलिखित राहदानी प्रतिस्थापन** – सन् २०१५ नोभेम्बरसम्ममा सबै हस्तलिखित राहदानी कम्प्युटरीकृत राहदानी (MRP) मा रुपान्तरण गर्नुपर्ने नीति रहेको पाइयो । हस्तलिखित राहदानी लिई विभिन्न देशमा गएका नेपालीहरूको अभिलेख विभागमा नरहेकोले वैदेशिक अध्ययन एवं श्रमरोजगारमा जानेको संख्या यकिन हुनसकेको पाइएन । विभागको वार्षिक प्रतिवेदनमा पुराना हस्तलिखित राहदानी व्यवस्थापन गर्ने कार्यको लागि नेपाल सरकार सचिवस्तरको २०७०/१०/२ को निर्णयानुसार ७ सदस्यीय कार्यदल गठन भई कार्यदलले जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा रहेका करिब ३ लाख ५० हजार राहदानी नष्ट गर्ने कार्य सम्पन्न गरेको पाइयो । सबै हस्तलिखित राहदानी सन् २०१५ नोभेम्बरसम्ममा कम्प्युटरीकृत राहदानीमा रुपान्तरण गर्नुपर्ने विभागीय नीति रहेकोमा साबिकका राहदानी कम्प्युटरीकृत राहदानीमा रुपान्तरण भएको संख्या यकिन हुन सकेन । पुरानो हस्तलिखित राहदानी प्रतिस्थापन गर्न व्यापक प्रचार प्रसार, संघसंस्था परिचालन र आवेदन फाराम लगायतका तथ्याङ्क सङ्कलन गर्ने कार्य प्रभावकारी बनाउनुपर्दछ ।
१५. **कार्यप्रक्रिया** – एक विदेशी कम्पनीसँग ५ वर्षभित्र ४० लाख पासपोर्ट आपूर्ति गरी दैनिक ४ हजार प्रति आवेदकहरूको व्यक्तिगत विवरण राहदानीमा छुपाई गरी वितरणको लागि तयार गर्नसक्ने गरी कम्प्युटर, प्रिन्टरलगायतका उपकरण जडान र जनशक्तिको समेत व्यवस्था भएको छ ।
- १५.१. राहदानी विभागले २०६७/९/११ देखि मेसिन रिडेबल पासपोर्टमा आवेदकहरूको व्यक्तिगत विवरण छुपाई गर्ने कार्य शुरु गरेको आधारमा २०७१ असारसम्म २८ लाख ६६ हजार ६३८ पासपोर्ट पर्सनलाइज्ड (वैयक्तिक विवरण छुपाई) गरिसक्नुपर्नेमा २१ लाख ६२ हजार १६० राहदानीमात्र पर्सनलाइज्ड गरेको देखियो । काम सम्पन्न गर्ने अवधि ७१.६७ प्रतिशत समाप्त भइसके तापनि पासपोर्ट पर्सनलाइज्ड गर्ने कार्य ५४.०५ प्रतिशत मात्र भएको देखियो ।
- १५.२. विभागले पर्सनलाइज्डको कार्य समेत विदेशी कम्पनीलाई दिएको छ । नागरिकको वैयक्तिक विवरणको गोपनियताको लागि राहदानी प्राप्त भैसकेपछि पर्सनलाइज्ड गर्ने कार्य विभाग आफैले गर्नुपर्दछ । विभागको नागरिक वडापत्रमा नयाँ राहदानी लिन र पुरानो राहदानी प्रतिस्थापन गरी नयाँ राहदानी लिन रु.५ हजार दस्तुर लिई २१ दिनको समय लाग्ने उल्लेख गरे तापनि जिल्ला र नियोगमा ३ महिनासम्म लाग्ने गरेको जानकारी प्राप्त भएको छ ।
- १५.३. विभागले देशका विभिन्न २३ संयोजन केन्द्र, ३५ राजदूतावास, नियोग र राहदानी विभागमै राहदानी फाराम प्राप्त गरी पर्सनलाइज्ड कार्य गर्दै आएको भए तापनि प्राप्त भएका राहदानी फारामहरूको विभागले प्राप्त मिति, जिल्ला, नियोग र संख्या खुल्ने अभिलेख राखेको देखिँदैन । त्यसैगरी राहदानी पर्सनलाइज्ड गरे पश्चात् मिति तथा राहदानी संख्या खुल्ने गरी अभिलेखसमेत राखेको पाइएन । स्पष्ट अभिलेखको अभावमा सेवाग्राहीले प्राथमिकताको आधारमा पर्सनलाइज्ड को सुविधा पाएका छन् भनी सुनिश्चित हुने अवस्था छैन । मेसिन रिडेबल पासपोर्ट प्राप्त गर्न आवेदकहरूले पर्खनुपर्ने समयावधिलाई मध्यनजर गरी पासपोर्ट जारी गर्न तथा जडित उपकरणको क्षमताको अधिकतम उपयोग गर्नुपर्ने देखिन्छ ।
१६. **राजस्व** – एकल कोष प्रणाली सञ्चालन निर्देशिका, २०६७ को भाग ३ मा सञ्चितकोषमा दाखिला हुने सबै प्रकारका राजस्व नेपाल राष्ट्र बैकले तोकेको बैकहरूले सङ्कलन गरी सङ्कलित राजस्व रकम नियमित रुपमा सरकारको केन्द्रीय खाताहरूमा जम्मा भएको सुनिश्चित गर्ने जिम्मेवारी नेपाल राष्ट्र बैकको हुने उल्लेख छ । निर्देशिकाको भाग ३ को बुँदा नं.४.५ मा एकल राजस्व खातामा प्राप्त रकम नेपाल राष्ट्र बैकको निर्देशानुसार नेपाल सरकारको केन्द्रीय खातामा दैनिक रुपमा जम्मा गर्नुपर्ने उल्लेख छ । नेपाल राष्ट्र बैक र एक निजी बैकबीच २०६७/६/२० मा भएको सम्झौता पत्रमा राहदानी विभाग नारायणहिटी परिसरमा हरेक दिन जम्मा हुन आएको राजस्व रकम बैकले अर्को दिन कारोबार समयभित्र जम्माको लागि सूचना गर्नुपर्ने उल्लेख छ । राहदानी विभागबाट प्राप्त सो बैकको विवरणअनुसार २०६९/७० को राजस्वमध्ये केन्द्रीय खातामा जम्मा हुन बाँकी रु.९ करोड २९ लाख ५९ हजार ११ दिनसम्म ढिला गरी दाखिला गरेको र

२०७०।७ को राजस्व असुली रु.४ अर्ब ४१ करोड ३२ लाख ५२ हजारसमेत रु.४ अर्ब ५० करोड ६२ लाख ११ हजारमध्ये ४८ पटक सो बैकले आफ्नो खाताबाट डेबिट गरी रु.४ अर्ब ४२ करोड ७२ लाख ६३ हजार मात्र केन्द्रीय खातामा जम्मा गरेको र रु.९ करोड ७६ लाख ५८ हजार केन्द्रीय खातामा जम्मा हुन बाँकी रहेको छ । राहदानी विभागले यो वर्ष रु.४ अर्ब ४१ करोड ३२ लाख ५२ हजार असुली तथा दाखिला देखाएकोमा बैकले नेपाल सरकारको केन्द्रीय खातामा रु.४ अर्ब ४२ करोड ७२ लाख ६३ हजार जम्मा भएको पाइएकोले विभागले देखाएको दाखिला र बैकअनुसार केन्द्रीय खातामा जम्मा भएको रु.१ करोड ४० लाख ११ हजार फरक परेकोले सोको हिसाब मिलान प्रमाण पेश हुनुपर्दछ । असुल भएको राजस्व सोही दिन वा भोलिपल्ट पूरै जम्मा नगरी आंशिक रूपमा जम्मा गरेको कारण मौज्जात रहन गएको उदाहरण देहाय अनुसार छ:

निजी बैकमा रहेको मौज्जात		केन्द्रीय खातामा जम्मा भएको		बैकमा मौज्जात रकम (रु.हजारमा)
मिति	रकम	मिति	रकम	
गत वर्षको जिम्मेवारी	९२९५९	२०७०।४।३	५५१९९	३७७६०
२०७०।१०।६-१५	१८८६५१	२०७०।११।१५	१४१८८७	६७६४
०७०।१।१।६-१।१।८	४४०५१३	२०७०।१२।१९	२१८९३४	२२१५७९
०७०।१२।२०-०७।१।१९	४४२५१०	२०७१।१।१९	२२२१८६	२२०३२४

अतः बैकसँग भएको सम्भौताको यथाशीघ्र पुनरावलोकन गरी राहदानी दस्तुरबापतको रकम बैकको चालु खातामा जम्मा नभई सोभै नेपाल सरकारको सम्बन्धित राजस्व शीर्षकमा जम्मा हुने प्रावधान राखिनुपर्दछ । साथै आन्तरिक नियन्त्रणको लागि सेवग्राहीबाट प्राप्त राहदानी दस्तुरको हिसाब विभागले पनि राखी बैकको हिसाबसँग भिडान हुने व्यवस्था मिलाई वास्तविक राजस्व रकम यकिन गरी कार्यसम्पादन स्थितिमा सुधार गर्नुपर्दछ ।

१७. **अभिलेख व्यवस्थापन** – राहदानी नियमावली, २०७१ को नियम २०(१) मा विभाग वा नियोगले यस नियमावलीमोजिम जारी गरिने राहदानी तथा यात्रा अनुमतिपत्रको अभिलेख अनुसूची ५ बमोजिम राहदानी जारी मिति, बाहकको नाम, थर ठेगाना, भौचर नम्बर, दस्तुर खुल्ने गरी अभिलेख राख्नुपर्ने व्यवस्था छ । विभागले जारी गर्ने राहदानी तथा अनुमतिपत्रको अभिलेख राखेको पाइएन । यो वर्ष २०७०।७ मा विभागबाट ४ लाख ३७ हजार, जिल्ला प्रशासन कार्यालयबाट ४ लाख ६ हजार र नियोगबाट १ लाख ३० हजार राहदानी जारी भएको विभागबाट प्राप्त विवरणमा उल्लेख छ । साथै करिब ४०० राहदानी सम्बन्धित व्यक्तिले लिन नआएको कारणबाट राहदानी वितरण गर्न नसकेको जनाए तापनि अभिलेख नभएको कारणबाट राहदानी जारी भएको र जारी हुन बाँकी संख्या भिडान गर्न सकिएन । यसैगरी विभागले नयाँ राहदानी लिन र पुरानो राहदानी प्रतिस्थापन गर्न २१ दिनको समय लाग्ने उल्लेख गरेकोछ । विभागले उपलब्ध गराएको विवरणअनुसार देशका विभिन्न २३ संयोजन केन्द्र, ३५ राजदूतावास, नियोग र राहदानी विभागले राहदानी फाराम सङ्कलन गरी पर्सनलाइज्डको कार्य गर्दै आएको छ । विभागले प्राप्त भएका राहदानी फारामको प्राप्त मिति र जिल्ला, राजदूतावास र नियोग र संख्यासमेत उल्लेख गरी व्यवस्थित रूपमा अभिलेख राखेको पाइएन । साथै विदेशमा कार्यरत कामदार, विद्यार्थी र अन्य व्यक्तिहरूसँग रहेको हस्तलिखित राहदानी लाई २०१५ को नोभेम्बरभित्र मेसिन रिडेबल पासपोर्ट (MRP) मा परिणत गरिसक्नुपर्नेमा यस किसिमका परिर्वतन गर्न बाँकी राहदानीको अद्यावधिक अभिलेख समेत राखेको देखिएन । अद्यावधिक अभिलेखको अभावमा राहदानी फारामहरु प्राप्त मितिको आधारमा प्राथमिकता दिई पर्सनलाइज्ड भएको र हस्तलिखित राहदानीहरु पूर्णरूपमा विस्थापित हुने सुनिश्चित आधार देखिएन । सेवग्राहीलाई सुविधा उपलब्ध गराउन, सोको अनुगमन गर्न, गुनासो व्यवस्थापन गर्न र नागरिक बडापत्रमा उल्लेख भएबमोजिम सेवा प्रदान गर्न आन्तरिक कार्य प्रणाली तय गरी अभिलेख व्यवस्थालाई व्यवस्थित गर्न जरुरी छ ।

सुझाव

- राहदानी वितरणको समयावधी छोट्याउनु पर्ने,
- राहदानीको गुणस्तर नियन्त्रण गर्नु,
- राजस्व संकलनमा अभिलेख व्यवस्थापनमा सुधार गरी आन्तरिक नियन्त्रणलाई प्रभावकारी बनाउनु र
- हस्तलिखित राहदानी प्रतिस्थापन गर्नु ।

निष्कर्ष

अन्तर्राष्ट्रिय नागरिक उड्डयन संगठन (ICAO) को विधानबमोजिम कम्प्युटरीकृत राहदानी (MRP) जारी गर्ने कामको लागि केन्द्रीय राहदानी कार्यालयको रूपमा यस विभागको स्थापना भएको हो । विभागमा कार्यरत कर्मचारीहरूलाई थप प्रोत्साहन भत्ताको व्यवस्था जस्ता सकारात्मक पक्षहरू भए तापनि सरल र सहज ढङ्गबाट समयमै राहदानी वितरण गर्नु हालसम्म पनि यस विभागको चुनौतिकै रूपमा रहेको छ । सेवाग्राहीलाई सुविधा उपलब्ध गराउन, सोको अनुगमन गर्न, गुनासो व्यवस्थापन गर्न र नागरिक बडापत्रमा उल्लेख भएबमोजिम सेवा प्रदान गर्न आन्तरिक कार्य प्रणाली तय गरी राहदानी वितरणको समयावधि छोट्याउने, हस्तलिखित राहदानी प्रतिस्थापन गर्ने र राजस्व सङ्कलन कार्यको अभिलेख व्यवस्थापनमा सुधार गरी आन्तरिक नियन्त्रणलाई प्रभावकारी बनाई कार्यसम्पादन स्थितिमा सुधार गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

जिल्ला वन कार्यालय उदयपुर, रौतहट, बर्दिया र डडेल्धुरा
सामुदायिक वन विकास कार्यक्रम स्थिति मूल्याङ्कन
कार्यमूलक लेखापरीक्षणको प्रतिवेदन-२०७१

परिचय

१. **पृष्ठभूमि** – नेपालको वन व्यवस्थापनमा परम्परादेखि नै जनताको प्रत्यक्ष संलग्नता हुँदै आएको भए तापनि सरकारी तवरबाट यसको अपरिहार्यता राष्ट्रिय वन योजना, २०३३ मा प्रतिविम्बित भएको हो । सोही योजना बमोजिम २०३५ सालमा वन ऐन, २०१८ लाई संशोधन गरी व्यवस्थापन गर्ने अधिकार र जिम्मेवारी स्थानीय निकायलाई सुम्पने प्रक्रिया शुरू भएको थियो । २०४६ सालमा प्रजातन्त्रको पुनर्वहाली भएपछि लागू गरिएको वन ऐन, २०४९ र वन नियमावली, २०५१ ले सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहलाई अविच्छिन्न उत्तराधिकारवाला स्वशासित र संगठित संस्थाको रूपमा स्थापित गरी वनको विकास, संरक्षण, उपयोग र व्यवस्थापन गर्ने जिम्मेवारी सुम्पेको छ । वन ऐन, २०४९ र वन नियमावली, २०५१ ले समूह गठन र कार्ययोजना तयार गर्ने जिम्मेवारी उपभोक्ता समूहलाई सुम्पेको छ । सामुदायिक वनस्रोतहरूमा विपन्न, दलित, आदिवासी, जनजाति, मधेशी, महिला, पिछडिएका एवं परम्परागत वन उपभोक्ताहरूको सक्रिय सहभागिता तथा अधिकार सुनिश्चित गर्न सामुदायिक वन विकास कार्यक्रम जिल्ला वन कार्यालयको प्रत्यक्ष निगरानीमा सञ्चालनमा रहेको छ । वन विभागको जिल्लाहरूको वर्गीकरण बमोजिम जिल्ला वन कार्यालय उदयपुर "क", रौतहट र बर्दिया "ख", तथा डडेल्धुरा "घ" वर्गको कार्यालयको रूपमा रहेको देखिन्छ ।

प्रमुख कार्यसम्पादन सूचक (KPI)

- वन क्षेत्रको विकास, संरक्षण र सदुपयोग गर्ने,
- सामुदायिक वन व्यवस्थापन गर्ने,
- वन अतिक्रमण नियन्त्रण गर्ने ।

२. **कार्यमूलक लेखापरीक्षणको औचित्य** – करिब १८ हजार सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहरूले भण्डै १७ लाख हेक्टर वन क्षेत्र व्यवस्थापन गर्दै करिब २२ लाख घरधुरीलाई प्रत्यक्ष फाइदा पुऱ्याएका छन् । हालसम्म तराई तथा भित्रीमधेशका विभिन्न स्थानहरूमा करिब १ लाख हेक्टर वन क्षेत्र अतिक्रमण भएको देखिन्छ । सामुदायिक वन क्षेत्रमा समेत काष्ठ तथा गैरकाष्ठ वन पैदावारको अवैध सङ्कलन तथा चोरी निकासी, वन्यजन्तुको अवैध शिकार तथा व्यापार, नदी कटान, भू-क्षय, वन डढेलो, अनियन्त्रित चरिचरण, अनियन्त्रित ढुङ्गा-गिट्टि-बालुवा सङ्कलन तथा निकासी, वन क्षेत्रका मुख्य समस्याका रूपमा रहेको परिप्रेक्षमा सामुदायिक वन विकास कार्यक्रमको मूल्याङ्कन गर्न आवश्यक ठानी यो विषय कार्यमूलक लेखापरीक्षणमा छनौट गरिएको हो ।

३. **निकायको काम कारबाहीसँग सम्बन्धित नीतिगत एवं कानुनी व्यवस्था** – निकायको काम कारबाहीलाई व्यवस्थित गर्न देहाय अनुसारको नीतिगत एवं कानुनी व्यवस्था रहेको देखिन्छ:

- आर्थिक कार्यविधि ऐन, २०५५ तथा आर्थिक कार्यविधि नियमावली, २०६४ बमोजिम बजेट तर्जुमा गर्ने, निकासालिने, खर्च गर्ने, लेखाङ्कन गर्ने व्यवस्था छ ।
- सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ तथा सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४ बमोजिम खरिद व्यवस्थापन, सम्भौता व्यवस्थापन, गुणस्तर नियन्त्रण व्यवस्थापन आदि रहेका छन् ।
- निजामती सेवा ऐन, २०४९ तथा निजामती सेवा नियमावली, २०५० बमोजिम दरबन्दी, पदपूर्ति, काज तथा तलव भत्ता आदि ।
- भ्रमण खर्च नियमावली, २०६४ बमोजिम भ्रमण खर्च तथा भत्ता आदि व्यवस्था रहेका छन् ।
- आयकर ऐन, २०५८ र नियमावली, २०५९ बमोजिम आय कर सम्बन्धी व्यवस्था रहेको छ ।
- मूल्य अभिवृद्धि कर ऐन, २०५२ र नियमावली, २०५३ बमोजिम मूल्य अभिवृद्धि कर सम्बन्धी व्यवस्था रहेको छ ।
- वन ऐन, २०४९ र नियमावली, २०५१ बमोजिम सामुदायिक वन सम्बन्धी व्यवस्था रहेको ।

- वन पैदावार (काठ दाउरा) सङ्कलन तथा बिक्री वितरण निर्देशिका, २०५७ मा वन पैदावारको उपयोग सम्बन्धी व्यवस्था रहेको छ ।
- वन पैदावार लिलाम बिक्री कार्यविधि निर्देशिका, २०६० वनपैदावारको उपयोगसम्बन्धी व्यवस्था रहेको छ ।
- जिल्ला वन पैदावार आपूर्ति समितिको कार्यविधि निर्देशिका, २०६३ मा जिल्लामा वन पैदावारको आपूर्ति सम्बन्धी व्यवस्था रहेको छ ।
- राष्ट्रपति चुरे संरक्षण कार्यक्रम कार्यान्वयन निर्देशिका, २०६८ मा चुरे क्षेत्रको वन संरक्षणसम्बन्धी व्यवस्था रहेको छ ।

३.१. **निकायसँग सम्बन्धित नीति, चालु आवधिक योजनामा उल्लेख भएका प्रमुख व्यवस्था – राष्ट्रिय वन नीति, २०५७ अनुसार वनको संरक्षण, संवर्द्धन र उपयोगसम्बन्धी प्रमुख नीतिहरू देहायबमोजिम छन्:**

- तराई तथा भित्रीमधेसको वन क्षेत्रको वर्गीकरण, रेखाङ्कन र राजपत्रमा प्रकाशन गर्ने,
- विभिन्न ब्लक तथा कम्पार्टमेण्टमा वर्गीकरण गरी वन क्षेत्रको दिगो व्यवस्थापन गर्ने,
- कम्तीमा ५ वर्षसम्म वर्गीकृत वन क्षेत्रको ब्लकबाट व्यापारिक प्रयोजनको लागि हरियो रुखहरू नकाटिने,
- तराई, भित्रीमधेस र शिवालिक क्षेत्रका खुल्ला वनक्षेत्र र घाँसे मैदानहरू क्रमिक रूपमा समुदायलाई हस्तान्तरण गरी वनजन्य उत्पादनमा वृद्धि गर्ने र
- राष्ट्रिय वनबाट प्राप्त आमदानीको २५ प्रतिशत गाउँ विकास समिति र जिल्ला विकास समितिमा पठाउने ।

३.२. **आवधिक योजनाले लिएका रणनीति एवं कार्यनीति – तेह्रौँ योजना (२०७०/७१ -२०७२/७३) अनुसार वन, वनस्पति, वन्य जन्तु र जैविक विविधता लगायत स्रोतहरूको जनसहभागितामूलक तथा विकेन्द्रित व्यवस्थापन प्रणाली अनुसार संरक्षण र व्यवस्थापन गर्ने सोचबाट यस क्षेत्रका उद्देश्य, रणनीति तथा कार्यनीतिहरू तयार गरिएका छन् ।**

- कुल भू-भागको न्यूनतम ४० प्रतिशत वन क्षेत्र कायम गर्ने, वन क्षेत्रको स्रोत संरक्षण, दिगो व्यवस्थापन एवं अत्युत्तम रूपमा सदुपयोग गर्ने , वन क्षेत्रको दिगो व्यवस्थापनबाट प्राप्त हुने वनजन्य उत्पादन तथा परिस्थितिकीय सेवाको सदुपयोग र व्यावसायीकरणबाट वन पैदावारको शुलभ आपूर्ति, थप रोजगारी सृजना र जीविकोपार्जनमा सुधार गर्ने, वनक्षेत्रको समुचित संरक्षण र विकासको लागि प्रवर्द्धनात्मक एवं सहयोगी वातावरणको सृजना गर्ने वनक्षेत्रमा सुशासन कायम गर्ने रणनीति रहेका छन् ।
- कुल भू-भागको कम्तीमा ४० प्रतिशत वन क्षेत्र कायम गर्न आवश्यक सुरक्षात्मक, संरक्षणात्मक तथा प्रवर्द्धनात्मक कार्य गरिने । सामुदायिक वन लगायत समुदायमा आधारित वन व्यवस्थापनलाई विकास र विस्तार गरिने । सामुदायिक तथा क्वलियती वनलाई लक्षित गरी परीक्षणको रूपमा केही जिल्लामा सामुदायिक सेवा केन्द्र सञ्चालन गरिने । राष्ट्रिय प्राथमिकता प्राप्त पूर्वाधार विकास निर्माण कार्यको कारणबाट क्षति हुने वन क्षेत्रको परिमाणात्मक अनुपातमा थप वृक्षारोपण र व्यवस्थापन गरिने, वन अतिक्रमण, अवैध कटानी, चोरी शिकार तथा वन डहेलोलाई नियन्त्रण गर्न सहभागितामूलक र समन्वयात्मक संयन्त्र निर्माण गरी कार्यान्वयन गरिने, वन क्षेत्र लगायत सार्वजनिक, सामुदायिक एवं निजी क्षेत्रहरूमा सबै सरोकारवालाहरूको सहभागितामा बृहत वृक्षारोपण गरिने, आदि जस्ता कार्यनीति रहेका छन् ।

३.३. **चालु वर्षको बजेट वक्तव्यमा उल्लेख भएका प्रमुख व्यवस्था – २०७०/७१ को बजेट वक्तव्यमा वन विकास सम्बन्धमा निम्नानुसार व्यवस्था गरेको छ :**

- वन क्षेत्रको दिगो र वैज्ञानिक व्यवस्थापन, व्यावसायीकरण, पर्यटनको विकास र रोजगारी सिर्जना गर्ने,
- वन विकास रणनीति तथा वन सुरक्षा योजना, वनको नक्साङ्कन र वन जंगलको जिल्लागत प्रोफाइल तयार गर्ने,
- वन डहेलो नियन्त्रणको लागि जनचेतना, रोग, नियन्त्रण र पुनः स्थापनाका कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने

- राष्ट्रपति चुरे संरक्षण कार्यक्रम विस्तार गर्ने,
- वन क्षेत्रको अतिक्रमण रोकী तारबार सहित वृक्षारोपण गर्ने र स्थानीय सहभागितामा रोपिएका विरुवा हुर्काउन नमुना कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने,

४. **उद्देश्य** - वनको दिगो व्यवस्थापनद्वारा वन क्षेत्रको उत्पादकत्व र वन पैदावारको उत्पादन वृद्धि गर्ने , वनजनित क्रियाकलापहरूको प्रवर्द्धनबाट आय आर्जन तथा रोजगारीका अवसरहरू सृजना गर्ने र वन, जैविक विविधताको संरक्षण एवं व्यवस्थापन गरी वातावरणीय सेवा सुनिश्चित गर्ने गरी सर्वसाधारण जनतालाई काठ दाउरा लगायत वन पैदावारहरूको सरल र शुलभ तरिकाले उपलब्ध गराउने उद्देश्यले वन विभाग अन्तर्गत जिल्ला वन कार्यालयहरूको स्थापना भएको छ ।

५. **वित्तीय व्यवस्था** - कार्यालयहरूको लागि व्यवस्था भएको २०६८/६९ देखि २०७०/७१ सम्मको बजेट र निकासा खर्चको स्थिति निम्नानुसार रहेको छ:

(रु.हजारमा)

क्र. सं.	जिल्ला वन कार्यालय	२०६८/६९		२०६९/७०		२०७०/७१	
		बजेट	खर्च	बजेट	खर्च	बजेट	खर्च
१.	उदयपुर	५१३०८	५०३१७	४८८८९	४८७०७	७२५४६	६५०८७
२.	रौतहट	५०८७७	४९४६७	४९८७८	४३९४९	६६९०५	५४७५१
३.	बर्दिया	२९११९	२६५५५	२३७६६	२३६८२	६१९६६	४७०३७
४.	डडेल्धुरा	२६२५१	२२१५८	१८०२२	१७८८९	३३९३०	३२२४९

लेखापरीक्षणको उद्देश्य, क्षेत्र एवं पद्धति

६. **उद्देश्य** - जिल्ला वन कार्यालयबाट सञ्चालित सामुदायिक वनहरूको क्षेत्र निर्धारण, उपभोक्ता समिति गठन सञ्चालन, वन सञ्चालन कार्ययोजना पारदर्शिता र सहभागिता स्तर तथा सामुदायिक वनको दिगोपनाको कार्यदक्षता र प्रभावकारिता पक्षको मूल्याङ्कन गरी प्रतिवेदन गर्नु लेखापरीक्षणको मुख्य उद्देश्य रहेको छ । अन्य उद्देश्यहरूमा वन अतिक्रमण र विनास, जलवायु परिवर्तन र प्रभाव तथा अनुगमन मूल्याङ्कनको परीक्षण एवं मूल्याङ्कन गर्नु रहेको छ ।

७. **क्षेत्र** - २०६८/६९ देखि २०७०/७१ सम्मको अवधिमा जिल्ला वन कार्यालयअन्तर्गतका सामुदायिक वनहरूको सञ्चालन स्थितिलाई लेखापरीक्षणको क्षेत्रभित्र समेटिएको छ । साथै, वन अतिक्रमण र विनाश, जलवायु परिवर्तन र प्रभाव तथा सामुदायिक वनहरूको अनुगमन मूल्याङ्कनलाई समेत लेखापरीक्षणको क्षेत्रमा समावेश गरिएको छ ।

८. **पद्धति** - लेखापरीक्षणको उल्लिखित उद्देश्यहरू प्राप्त गर्नका लागि प्रक्रियामूलक, समस्यामूलक र नतिजामूलक पद्धतिको अवलम्बन गरिएको छ । यस क्रममा सामुदायिक वन विकास कार्यक्रम सम्बन्धमा गरिएको नीतिगत तथा कानुनी व्यवस्था, कार्य सञ्चालन प्रक्रिया, वार्षिक प्रगति प्रतिवेदन परीक्षण गर्ने तथा कार्यालयबाट आवश्यक तथ्याङ्क, सूचना एवं जानकारी सङ्कलन गरिनुका साथै अभिलेख तथा कागजातको परीक्षण एवं विश्लेषण गरिएको छ । निकायबाट सञ्चालित कार्यहरूको जोखिम निर्धारण विवरणको विश्लेषण गरी देखिएका जोखिम क्षेत्र एवं तात्त्विक महत्वका विषयहरूलाई थप पुष्ट्याई प्राप्त गर्न प्रश्नावली एवं विवरणबाट जानकारी लिने, भौतिक निरीक्षण, तथा सामुदायिक वनको स्थलगत निरीक्षण जस्ता लेखापरीक्षण विधिको अवलम्बनबाट तथ्याङ्क तथा सूचना सङ्कलन र सम्बन्धित पदाधिकारीसँग छलफलसमेत गरी मूल्याङ्कन र विश्लेषण गरिएको छ ।

लेखापरीक्षण विधि अन्तर्गत निकायको जानकारी हासिल गर्ने, जोखिम क्षेत्र पहिचान गर्ने, कार्यान्वयन ढाँचा तयार गर्ने, प्रवेश बैठक गर्ने, लेखापरीक्षण प्रमाणहरू सङ्कलन गर्ने, प्रमाणहरूको विश्लेषण गर्ने, स्थलगत निरीक्षण अवलोकन गर्ने, मस्यौदा प्रतिवेदन उपर छलफल गर्ने, बहिर्गमन बैठक गर्ने, प्रारम्भिक प्रतिवेदन जारी गर्ने र प्राप्त प्रतिक्रियाहरूको आधारमा अन्तिम प्रतिवेदन जारी गरिएको छ ।

९. **सीमितता** – लेखापरीक्षणको सिलसिलामा प्राप्त सूचना, अभिलेख, विवरण, प्रश्नावली आदिको आधारमा प्रतिवेदन तयार गरिएको छ। सीमित समय, विषय विज्ञता, स्रोत साधन आदि यस लेखापरीक्षणको सीमितता रहेका छन्।

लेखापरीक्षणबाट देखिएका व्यहोरा

- **सकारात्मक पक्षहरू** – स्थानीय उपभोक्ताहरूलाई सहज रूपमा काठ दाउरा प्राप्त हुने गरेको, वन संरक्षण र संवर्द्धनमा स्थानीय जनतालाई सहभागी गराउन सकिएको, खाली रहेका सार्वजनिक जग्गामा वृक्षरोपण गरी वन जंगल वृद्धि गरिएको, वन विकास तथा स्थानीय स्तरको विकासमा वन क्षेत्रको योगदान बढेको तथा सीमान्तकृत वर्गलाई वनक्षेत्रको आमदानीबाट आयमूलक कार्यक्रम सञ्चालन गर्न सकिएको जस्ता सकारात्मक पक्षहरू रहेका छन्।
- **समस्या तथा चुनौती** – सीमा भन्दा बढी वन हस्तान्तरण हुने गरेको, समयमा नै कार्ययोजना नवीकरण हुने नगरेको, सामुदायिक वनको स्तर कम हुने गरेको, सामुदायिक वनको उत्पादनशीलता कम हुने गरेको, सामुदायिक सुशासन कमजोर भएको, वन क्षेत्रको अतिक्रमण हुने गरेको जस्ता समस्या तथा चुनौती रहेका छन्।

● सुधारका क्षेत्रहरू

१०. **अधिकतम सीमा** - वन विभागले २०६७/४/११ को च.नं. १२ बाट सामुदायिक वन विकास कार्यक्रम सम्बन्धी निर्देशन जारी गरेको छ। सो निर्देशनमा सामुदायिक वन हस्तान्तरण गर्दा प्रति घरधुरी क्षेत्रफलको अधिकतम सीमाभित्र रही हस्तान्तरण गर्नुपर्ने सीमा निर्धारण गरिएको छ। सो सीमानुसार तराई र भित्री मधेशमा प्रति घरधुरी अधिकतम ०.५ हेक्टर, पहाडी भेगमा २ हेक्टर र हिमाली क्षेत्रमा ३ हेक्टर हुनुपर्ने गरी तोकिएको छ। यस सम्बन्धमा देहाय अनुसार देखिन आयो:

- १०.१. जिल्ला वन कार्यालय रौतहटबाट प्राप्त सामुदायिक वनको विवरण अनुसार मिति २०५२/२/१५ देखि २०७१ आषाढसम्म ४२ सामुदायिक वन हस्तान्तरण भैसकेका छन्। त्यस्तै, जिल्ला वन कार्यालय डडेल्धुराबाट प्राप्त सामुदायिक वनको विवरणअनुसार २०७१ आषाढसम्म ४४९ सामुदायिक वन हस्तान्तरण भैसकेका छन्। अधिकतम क्षेत्रफल निर्धारण भएको मिति अर्थात् २०६७/४/१ भन्दा अगाडि हस्तान्तरण भैसकेका अधिकांश सामुदायिक वनहरूमा सो सीमा नाघेको छ। सो सीमा निर्धारण भए पश्चात् हस्तान्तरण भएका सामुदायिक वनहरूमा समेत सो सीमाभन्दा बढी वन क्षेत्र हस्तान्तरण भएको देहायअनुसार देखिन आयो:

(क्षेत्रफल हेक्टरमा)

सामुदायिक वन	हस्तान्तरण भएको मिति	हस्तान्तरण भएको क्षेत्रफल	घरधुरी संख्या	हस्तान्तरण हुनुपर्ने क्षेत्रफल	बढी हस्तान्तरण भएको क्षेत्रफल
रौतहट					
नमुना	२०६८/३/३१	२००	२१९	११०	९०
जनजागृति	२०६८/३/३१	२००	९९	५०	१५०
हिलेखोला	२०६८/३/३१	१९९	२८७	१४४	५५
शान्ति	२०६८/३/३१	१९४	२३८	११९	७५
समावेशी एकता	२०६९/२/३१	५८	६२	३१	२७
चन्द्रज्योति	२०६९/३/२५	१०४	१७७	८९	१५
मालिकामाई	२०६९/३/२५	१५२	१७२	८६	६६
देउराली	२०७०/२/०९	१९८	८६	४३	१५५
तिलेश्वरनाथ	२०७०/३/२१	१९६	३४६	१७३	२३
डडेल्धुरा					
भूमिराज	२०७०/८/२५	२३६	१११	२२	१४
सिद्धनाथ शिखर	२०७०/३/३०	२००	६०	१२०	८०
केदार	२०७०/३/५	१३५	६२	१२४	११

- १०.२. विभागको परिपत्र जारी भए पश्चात् रौतहटका हस्तान्तरण भएका ११ सामुदायिक वनमध्ये ९ सामुदायिक वनलाई तोकिएको सीमाभन्दा ६५६ हेक्टर वनक्षेत्र बढी हस्तान्तरण भएको देखियो।

- १०.३. जिल्ला वन कार्यालय, डडेल्धुराअन्तर्गत सामुदायिक वनको विवरण अनुसार २०५२/२/१५ देखि २०७१ आषाढ सम्म ४४९ सामुदायिक वन हस्तान्तरण भैसकेका छन् । अधिकतम क्षेत्रफल निर्धारण भएको मिति अर्थात् २०६७/४/१ भन्दा अगाडि हस्तान्तरण भैसकेका अधिकांश सामुदायिक वनहरूमा सो सीमा नाघेको छ । परिपत्र जारी भए पश्चात् हस्तान्तरण भएकामध्ये ३ सामुदायिक वनलाई तोकिएको सीमाभन्दा जम्मा १०५ हेक्टर वनक्षेत्र बढी हस्तान्तरण भएको देखियो ।
- १०.४. जिल्ला वन कार्यालय, उदयपुरअन्तर्गत परिपत्र जारी भए पश्चात् हस्तान्तरण भएका २७ सामुदायिक वनलाई तोकिएको सीमाभन्दा २ हजार ५ सय ८३ हेक्टर वनक्षेत्र बढी हस्तान्तरण भएको देखियो । जसमध्ये पाकनालाई १०९, पाँचकन्या चौदण्डीलाई १११, सिस्नेखोलालाई १४५, वरगाछीलाई १४१ हेक्टर हस्तान्तरण गरिएको छ ।
- १०.५. जिल्ला वन कार्यालय, बर्दियाअन्तर्गत गरीव कल्याण सामुदायिक वनलाई २५ हेक्टर बढी वनक्षेत्र हस्तान्तरण भएको छ ।
- १०.६. वन विभाग सामुदायिक वन महाशाखाको च.नं.७७ मिति २०६९।७।१५ को सबै जिल्ला वन कार्यालयलाई गरेको परिपत्रको बुँदा ख(४) मा हस्तान्तरण भइसकेका सामुदायिक वनको बढी हुन आएको वनक्षेत्रलाई संरक्षण क्षेत्रको रूपमा सम्बन्धित सामुदायिक वनलाई जिम्मा दिने वा राष्ट्रिय वनकै रूपमा कायम गर्ने, सामुदायिक वनलाई जिम्मा दिइएको अवस्थामा त्यस्तो वनक्षेत्रबाट ढलापडा वाहेक अन्य सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहले सङ्कलन गर्न नपाउने व्यवस्था मिलाउने उल्लेख छ । तर कार्यालयले यसरी बढेको वन क्षेत्रलाई राष्ट्रिय वनकै रूपमा कायम गरेको पनि देखिँदैन साथै सामुदायिक वनलाई जिम्मा दिइएको अवस्थामा त्यस्तो वनक्षेत्रबाट ढलापडा वाहेक सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहले सङ्कलन गर्न नपाउने भएपनि त्यसको कार्यान्वयन भएको छैन ।

उल्लिखित सामुदायिक वनहरूमा वस्ती कम हुनु, संरक्षण गर्नुपर्ने वनक्षेत्र बढी भएकोले कार्यालयको सीमित साधन स्रोतबाट नियमित रूपमा गस्ति परिचालन गर्न कठिनाई हुनु, त्यस क्षेत्रका जनसमुदायले बढी मात्रामा वन क्षेत्रको चाहना गर्नु प्रमुख कारण रहेकोले बढी वनक्षेत्र हस्तान्तरण भएको कार्यालयले जनाएको छ । त्यस्तै रौतहट जिल्लाको पूर्वी क्षेत्रमा देउराली सामुदायिक वन पूर्व-पश्चिम राजमार्गको उत्तरतर्फबाट जोडिएको र त्यस क्षेत्रमा बढी मात्रामा रुख चोरी भई काठ तस्करी हुने गरेकोले त्यस भेगका जनताको माग अनुसार बढी वनक्षेत्रको हस्तान्तरण भएको जानकारी कार्यालयले दिएको छ । यसरी तोकिएको भन्दा बढी वन क्षेत्र हस्तान्तरण हुँदा वनको संरक्षणभन्दा काठ दाउरा उपभोगमुखी भएको तथा राज्यलाई प्राप्त हुनुपर्ने राजस्व गुमेको अवस्था छ । वन कार्यालयले आफ्नो कार्यक्षमता वृद्धि गरी विभागको निर्देशनबमोजिमको सीमाभन्दा बढी वनक्षेत्र हस्तान्तरण गर्ने कार्यमा नियन्त्रण गर्नुपर्दछ ।

११. **सामुदायिक वनको क्षेत्र** – जिल्ला वनक्षेत्र योजना बमोजिम वन कार्यालयहरूले आफ्नो कार्य सम्पादन गर्नुपर्दछ । डडेल्धुरा जिल्लाको जम्मा क्षेत्रफल १ लाख ५३ हजार ८०० हेक्टर रहेकोमा वन जंगलले ढाकेको क्षेत्रफल १ लाख १५ हजार १६९ हेक्टर (७५ प्रतिशत) रहेको देखिन्छ । सो वनक्षेत्रमध्ये सामुदायिक वनले ढाकेको क्षेत्र विगत तीन वर्षको अन्त्यमा देहाय अनुसार देखिन्छ:

आर्थिक वर्ष	जिल्लाको जम्मा वनक्षेत्र (हेक्टर)	जम्मा हस्तान्तरित सामुदायिक वनक्षेत्र (हेक्टर)	बढेको सामुदायिक वनक्षेत्र (हेक्टर)	हस्तान्तरित सामुदायिक वन उ.स. (संख्या)	बढेको उ.स. संख्या
२०६८/६९	११५१६९	४०४८६	-	४३९	-
२०६९/७०	११५१६९	४१८१९	१३३३	४४५	६
२०७०/७१	११५१६९	४९७५७	७९३८	४४९	४

- ११.१. माथिको तालिकाअनुसार जिल्लाको कुल वनक्षेत्रमध्ये सामुदायिक वनले ढाकेको क्षेत्र २०६८।६९ मा ३५ प्रतिशत, २०६९।७० मा ३६ प्रतिशत रहेकोमा २०७०।७१ मा ४३ प्रतिशत रहेको छ । २०७०।७१ मा मात्र सामुदायिक वनको क्षेत्रफल ७ हजार ९३८ हेक्टर बढेको देखिन्छ । सो वर्ष ४ सामुदायिक वन हस्तान्तरण भए तापनि ती ४ सामुदायिक वनलाई ३०८ हेक्टर वनक्षेत्र हस्तान्तरण भएको देखिन्छ ।

११.२. जिल्ला वनक्षेत्र योजना (सन् २०१२-२०२६ सम्म) डडेल्धुरा भाग १ मुख्य प्रतिवेदनको पृष्ठ ६० मा जिल्लाको वनक्षेत्रमध्ये ३९ हजार ९४३ हेक्टर सरकारी वन हस्तान्तरणका लागि सम्भावित भएको र सो योजना पेश भएको समयसम्म ३७ हजार १४२ हेक्टर वन सामुदायिक वनको रूपमा हस्तान्तरण भैसकेको र अब करिब २ हजार ८०० हेक्टर वन समुदायलाई हस्तान्तरण हुन बाँकी रहेको उल्लेख छ । जस अनुसार यो जिल्लामा सामुदायिक वनको रूपमा हस्तान्तरण हुनसक्ने वन क्षेत्रको अधिकतम हद ३९ हजार ९४३ हेक्टर भएकोमा २०७०।७१ (सन् २०१३।१४) सम्म ४९ हजार ७५७ हेक्टर वनक्षेत्र सामुदायिक वनको रूपमा हस्तान्तरण भैसकेको वार्षिक प्रगति प्रतिवेदन २०७०।७१ मा उल्लेख गरिएको छ ।

यसरी सामुदायिक वनको क्षेत्रफल घटवढ हुँदा जिल्लाको कुल वनक्षेत्रलाई पनि प्रभाव पारेको छ । जिल्ला वनक्षेत्र योजनाबमोजिम कार्यक्रम सञ्चालन हुनुपर्दछ ।

१२. **उपभोक्ता समिति गठन** - सामुदायिक वन विकास कार्यक्रमको मार्गदर्शन, २०६५ को परिच्छेद-३ मा सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहको गठन तथा दर्ता सम्बन्धमा उल्लेख गरेको छ । सो मार्गदर्शनअनुसार उपभोक्ताहरूको साधारण सभाबाट उपभोक्ता समितिको गठन हुनुपर्ने तथा समूहको विधान पनि साधारण सभाबाट नै पारित गर्नुपर्ने उल्लेख छ । साधारण सभाबाट पारित भएको विधानसहित उपभोक्ता समूहले समूह दर्ताको लागि जिल्ला वन कार्यालयमा निवेदन दर्ता गर्नुपर्ने र जिल्ला वन अधिकृतले जाँचबुझ गरी, स्थलगत सहजकर्ता तथा कर्मचारी समेतको राय लिई वन उपभोक्ता समूह दर्ता गरी प्रमाणपत्र दिनसक्ने व्यवस्था सोही मार्गदर्शनमा उल्लेख गरिएको छ ।

१२.१. मार्गदर्शनमा उल्लेख गरिएको सो व्यवस्थालाई कार्यान्वयन गर्नको लागि जिल्ला वन कार्यालय, रौतहटको सामुदायिक वन विकास कार्यक्रमतर्फको २०७०/७१ को वार्षिक कार्यक्रमको सि.नं. ४ मा सामुदायिक वन उपभोक्ता समूह गठन एवं स्वीकृत भएको देखिन्छ । वार्षिक प्रगति विवरणमा पनि वन उपभोक्ता समूह गठन भएको भनी प्रगति जनाएको छ । तर त्यस्तो समूह २०७०/७१ मा गठन भएको तथा दर्ता भएको देखिँदैन । सन्तपुर दोस्तिया वडा नं. १ स्थित हरियाली सामुदायिक वन उपभोक्ता समूह गठनको लागि पहल भएको तर उपभोक्ता समूहका सदस्यहरू बीच नै विवाद भएकोले सो समूह गठन हुन नसकेको र समूह दर्ताको प्रक्रिया अगाडि बढ्न नसकेको भन्ने भनाई कार्यालयको रहेको छ । समूह गठन हुन नसकेपछि वार्षिक प्रगति विवरणमा प्रगति जनाउन नमिल्नेमा प्रगति जनाएको पाइयो । उपभोक्ता समिति गठन हुन नसकेबाट वार्षिक कार्यक्रममा सार्वजनिक वन एक गोटा हस्तान्तरण गर्ने लक्ष्य पनि सम्पन्न हुन सकेको देखिएन ।

मार्गदर्शन बमोजिम उपभोक्ता समिति गठन तथा हस्तान्तरण कार्य हुन नसक्दा स्थानीय जनता वनको उपयोग तथा संरक्षण कार्यमा सहभागी हुनसकेको देखिएन । तसर्थ वन उपभोक्ता समिति गठन तथा हस्तान्तरणका समस्या पहिचान तथा समाधान गरी उपभोक्ताहरूलाई वन हस्तान्तरण कार्य गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

१३. **कार्ययोजनाको अवधि** - वातावरणीय सन्तुलन कायम राख्ने सामुदायिक वनको संरक्षण व्यवस्थापन र वन पैदावारको उपयोग तथा बिक्री वितरणबाट उपभोक्ताहरूको जीविकोपार्जनमा सुधार गर्न उपभोक्ता समूहले तयार पारी जिल्ला वन अधिकृतबाट स्वीकृत गरिने कार्य योजना सामुदायिक वन सञ्चालनको महत्वपूर्ण दस्तावेज हो । सामुदायिक वन विकास कार्यक्रमको मार्गदर्शन, २०६५ को दफा ४.९ मा यस्तो कार्ययोजना वनको अवस्थाको आधारमा ५ वर्षदेखि १० वर्षको बनाउन सकिने, अवधि समाप्त भएपछि कार्ययोजना परिमार्जन, संशोधन र नवीकरण गर्नुपर्ने उल्लेख छ ।

१३.१. रौतहटबाट प्राप्त सामुदायिक वनको यथार्थ विवरण अनुसार देहायका सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहले आफ्नो कार्य योजनको अवधि सकिएको भए तापनि सोको परिमार्जन, संशोधन र नवीकरण गरेको देखिएन ।

सामुदायिक वन	दर्ता मिति	वनक्षेत्र (हेक्टर)
शिवशक्ति	२०५७/०६/०२	९३
बी.पी. पुष्पलाल	२०६०/०६/०६	४७८
महादेव स्थान	२०६२/०२/०५	१२१
कालापानी	२०६२/११/१९	११२
सिर्जना	२०६२/११/२४	६४

- १३.२. सामुदायिक वनको वार्षिक कार्यक्रममा कार्ययोजना पुनरावलोकन भनी २०६८/६९ मा ५, २०६९/७० मा ४ र २०७०/७१ मा ५ कार्ययोजना पुनरावलोकन गर्ने क्रियाकलाप समावेश भई सम्पन्न भएको देखिन्छ । सो क्रियाकलाप सम्पन्न गर्न २०६८/६९ मा रु.२० हजार, २०६९/७० मा रु.२० हजार र २०७०/७१ मा रु.२५ हजार समेत तीन वर्षमा रु.६५ हजार खर्च पनि भएको देखिन्छ ।
- १३.३. जिल्ला वन कार्यालय, डडेल्धुराको पञ्चवर्षीय वन व्यवस्थापन कार्ययोजना (२०६९।७०-२०७३।७४) मा सो अवधिमा २०० सामुदायिक वनको कार्ययोजना परिमार्जन (पुनरावलोकन) गर्ने लक्ष्य राखेको छ । कार्यालयको पञ्चवर्षीय वन व्यवस्थापन कार्ययोजनाको ५ वर्षे अवधिमध्ये २०७०।७१ सम्म दुई वर्ष व्यतीत भएको छ । २०६९।७० मा २० र २०७०।७१ मा ६० समेत ८० सामुदायिक वनको कार्ययोजना परिमार्जन भैसकेको देखिन्छ ।
- १३.४. जिल्ला वन कार्यालय, डडेल्धुराको ऐडिवान सामुदायिक वन, शीर्ष-९ लाई कार्यालयबाट २०५३।३२७ मा हस्तान्तरण भएकोमा वन कार्यालयको २०७०।१।१२ को निर्णयले २०७०।७१ देखि ५ वर्षको लागि कार्ययोजना परिमार्जन (नवीकरण) भएको देखिन्छ । सो सामुदायिक वन हस्तान्तरण हुँदाको बखत १७५ हेक्टर वनक्षेत्र हस्तान्तरण भएकोमा कार्ययोजना परिमार्जन गर्दा ४७० हेक्टर वनक्षेत्र हस्तान्तरण गरी २९५ हेक्टर थप वनक्षेत्र हस्तान्तरण भएको छ । पञ्चवर्षीय वन व्यवस्थापन कार्ययोजना र स्वीकृत वार्षिक कार्यक्रममा कति हेक्टर वनक्षेत्र थप हस्तान्तरण हुने हो सोको लक्ष्य निर्धारण गरेको देखिएन । यसरी थप वनक्षेत्र हस्तान्तरण हुनुको कारणमा साबिक (शुरुमा) सामुदायिक वन हस्तान्तरण हुँदाका बखत कम्पास प्रविधिबाट क्षेत्रफल यकिन गरी हस्तान्तरण हुने गरेको र हाल क्षेत्रफल यकिन गर्दा जि.पि.एस. प्रविधिबाट यकिन गरिने भएकोले क्षेत्रफल बढ्न गएको भन्ने भनाइ कार्यालयको रहेको छ ।
- १३.५. जिल्ला वन कार्यालय, डडेल्धुराबाट प्राप्त विवरणअनुसार दर्ता भएका ४५० सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहमध्ये अवधि पुगेका वा म्याद सकिएका ९९ कार्ययोजना नवीकरण हुन बाँकी रहेको देखिन्छ । यसरी नवीकरण हुन नसक्नुको कारणमा कार्यालयले २०६९।७० को वार्षिक कार्यक्रम प्रस्ताव गर्दा ४० सामुदायिक वनको कार्ययोजना पुनरावलोकन गर्ने गरी प्रस्ताव गरेकोमा केन्द्रबाट वार्षिक कार्यक्रम स्वीकृत हुँदा २० सामुदायिक वनको मात्र कार्ययोजना परिमार्जन गर्ने लक्ष्य तोकि दिएकोले म्याद नाघेका कार्ययोजना पनि नवीकरण हुनसकेको थिएन । आर्थिक वर्ष २०७०।७१ को स्वीकृत वार्षिक कार्यक्रममा ६० सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहको कार्ययोजना परिमार्जन (नवीकरण) गर्ने कार्यक्रम मात्र रहेको, उपभोक्ता समूहको कोषमा पनि पर्याप्त बजेट नरहेकोले नवीकरण हुन नसकेको देखिन्छ ।
- १३.६. जिल्ला वन कार्यालय, उदयपुरबाट प्राप्त विवरणअनुसार दर्ता भएका ३२६ सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहमध्ये ७१ सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहको कार्ययोजना नवीकरण हुन बाँकी रहेको देखिन्छ । जसमध्ये गजुरेथुम्काको २०५६।३।३०, तथा लहरेपाखाको २०५६।३।३१ मा कार्ययोजनाको अवधि समाप्त भएकोमा परिमार्जन हुन सकेको देखिएन । बर्दिया जिल्लामा सामुदायिक वनको संख्या ३०३, हस्तान्तरण भएको २९० र हस्तान्तरण हुन नसकेको १३ रहेका छन् । जसमा १०२ कार्ययोजना नवीकरण भएको छैन ।
- कार्ययोजना नवीकरण नहुँदा सामुदायिक वनमा वन संरक्षण, संवर्द्धन र उपयोग जस्ता क्रियाकलाप सञ्चालन हुनसक्ने देखिएन । फलस्वरूप सामुदायिक वनमा वन सम्बन्धी क्रियाकलाप सञ्चालन हुन नसक्दा सामुदायिक वनले हासिल गर्नुपर्ने उद्देश्य माथि नै प्रतिकूल असर पर्न जाने अवस्था देखियो । सामुदायिक वनहरूको कार्यक्षमता वृद्धि गरी कार्ययोजना नवीकरण तथा परिमार्जन गरी सामुदायिक वन संरक्षण, संवर्द्धन र उपयोग हुनुपर्दछ ।
- १३.७. सामुदायिक वनको कार्ययोजना बमोजिम वनको उपयोग हुनुपर्दछ । रौतहटको जनएकता, जनचाहना, नवज्योति, दोभान, अन्जुमनलगायतका ५ सामुदायिक वनको स्थलगत निरीक्षण गर्दा देखिएका थप व्यहोरा निम्न छन्:

१३.८. जनएकता सामुदायिक वनमा सुकेका सिसौका रुखहरु जंगलभित्र जरैदेखि ढलेको देखिन्छ । १२१ हेक्टर क्षेत्रफलमा फैलिएको सो सामुदायिक वन २०६४/२/४ मा समुदायलाई हस्तान्तरण भएको थियो । ढलेका रुखहरुको परिमाण ५०० क्युफिटभन्दा बढी रहेको भन्ने भनाई वन प्राविधिकहरुको रहेको छ । ढलेका रुखहरुको व्यवस्थापन समयमा नहुँदा ती रुखबाट प्राप्त हुने काठको स्तर खस्केर जाने, प्राकृतिकजाने, प्राकृतिक रुपमा दिबिएर बसेका साना विरुवाका वृद्धिलाई अवरोध पुग्ने तथा वन संवर्द्धनको कार्य सहज नहुने देखिन्छ । त्यस्तै सो वनको ठाउँ ठाउँमा कृषि पैदावारको रुपमा रहेको हल्दी (बेसार) को खेती गरेको देखियो । वनक्षेत्रभित्र वन पैदावारका प्रजाति लगाउनुपर्नेमा कृषि पैदावार लगाउन मिल्ने देखिँदैन ।

सामुदायिक वन क्षेत्रमा खेती लगाएको

- १३.९. जनचाहना सामुदायिक वन नजिक रहेको गैडाटारस्थित रेन्जपोष्टको पुरानो भवन परिसरमा बारबेर नभएको खुल्ला चउरमा अनुमानित २०० क्युफिट गोलिया काठ असुरक्षित अवस्थामा रहेको देखियो । यातायातको सुविधा भएको सो स्थानमा रहेका ती काठ थप असुरक्षित हुने देखिएकाले सुरक्षित रूपले व्यवस्थापन गर्नुपर्ने देखियो ।
- १३.१०. दोभान सामुदायिक वन, उपभोक्ता समूहलाई २०६२/११/२९ मा सामुदायिक वन हस्तान्तरण भएको थियो । कुल १५९ हेक्टर क्षेत्रफलमा फैलिएको सो सामुदायिक वनको अन्दाजी २० हेक्टर वनक्षेत्रमा उपभोक्ता समूहका सदस्यले तोरी, बेसार जस्ता कृषि जन्य बाली लगाएको देखियो । १३ मिटर चौडाई र १५० मिटर लम्बाइका २०० टुक्रा (प्लट) बनाई कृषिबाली खेती गरेको देखियो । राष्ट्रिय वनकै केही अंश सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहलाई हस्तान्तरण गरिने हुनाले सो वनमा वनबाली लगाउनुपर्नेमा कृषिबाली लगाएको देखियो ।
१४. **हस्तान्तरण** – पञ्चवर्षीय कार्ययोजनामा उल्लेख गरिएका कार्यहरुलाई वार्षिक कार्यक्रममा समावेश गरी कार्यान्वयन गर्नुपर्दछ । डडेल्धुरा जिल्लाको २०६९ मार्गमा तयार भएको पञ्चवर्षीय कार्ययोजना (२०६९।७०–२०७३।७४) मा आगामी पाँच वर्षको अवधिमा र हस्तान्तरण हुनसक्ने सामुदायिक वनको विवरण (पृष्ठ १०५) उल्लेख गरेको छ । सो विवरणमा उल्लेख गरिएका सामुदायिक वन र क्षेत्रफल देहाय अनुसार छः

आर्थिक वर्ष	हस्तान्तरण गरिने सामुदायिक वन संख्या		हस्तान्तरण गरिने वन क्षेत्र (हेक्टर)	
	कार्ययोजना अनुसार	यथार्थ	कार्ययोजना अनुसार	यथार्थ
२०६९/७०	२	६	१००	९५७
२०७०/७१	२	४	४००	२६१
२०७१/७२	२	-	२००	-
२०७२/७३	२	-	३००	-
२०७३/७४	२	-	२००	-
जम्मा:	१०	१०	१२००	१२१८

- १४.१. पञ्चवर्षीय कार्य योजनाको ५ वर्षे अवधिमध्ये २०७०।७१ सम्म २ वर्ष अवधि व्यतीत भएको छ । २०७०।७१ सम्म कार्ययोजना अनुसार ४ सामुदायिक वन हस्तान्तरण हुनुपर्नेमा वार्षिक कार्यक्रममा समावेश गरी १० सामुदायिक वन हस्तान्तरण भएको छ । त्यस्तै २०७०।७१ सम्म ५०० हेक्टर वनक्षेत्र हस्तान्तरण हुनुपर्नेमा १ हजार २१८ हेक्टर (पञ्चवर्षीय योजनाको लक्ष्यभन्दा पनि बढी) वन क्षेत्र सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहलाई हस्तान्तरण भैसकेको छ । यसरी पञ्चवर्षीय कार्ययोजनामा उल्लेख भएकोभन्दा बढी वनक्षेत्र हस्तान्तरण हुनुको कारणमा जिल्ला वन कार्यालयले वार्षिक कार्यक्रम प्रस्ताव गर्दा २०६९।७० मा कार्ययोजना मुताविक दुई उपभोक्ता समूहको गठन तथा हस्तान्तरण गर्ने कार्यक्रम प्रस्ताव गरेको विवरण प्राप्त भएको छ । तर वन विभागले कार्यक्रम स्वीकृत गर्दा ६ उपभोक्ता समूह हस्तान्तरण गर्ने गरी वार्षिक कार्यक्रम

स्वीकृत गरेको देखिन्छ । त्यस्तै २०७०।७१ मा पनि जिल्लाबाट २ समूह प्रस्ताव गरेकोमा केन्द्रबाट ४ समूह स्वीकृत भएकोले पञ्चवर्षीय योजना मुतावित कार्यक्रम सञ्चालन भएको देखिएन ।

१४.२. पञ्चवर्षीय कार्ययोजनामा निर्धारण गरिएको लक्ष्य २०६९।७० र २०७०।७१ मा नै पूरा भैसकेको देखिएकोमा सो कार्ययोजनालाई संशोधन नगरी २०७१।७२ को स्वीकृत वार्षिक कार्यक्रममा ५ सामुदायिक वन हस्तान्तरण गर्ने गरी राष्ट्रिय योजना आयोगबाट २०७१।६।५ मा वार्षिक कार्यक्रम (पहिलो प्राथमिकता) स्वीकृत भएको छ । २०७०।७१ मा ५ सामुदायिक वन हस्तान्तरण गर्ने लक्ष्य वार्षिक कार्यक्रममा उल्लेख गरेकोमा ४ मात्र हस्तान्तरण भएको देखिन्छ ।

कार्ययोजनाअनुसार कार्यक्रम तयार गरी सामुदायिक वन हस्तान्तरण गर्नुपर्दछ ।

१५. **स्तर खस्किएका सामुदायिक वन** - वन पैदावारको उत्पादन र उत्पादकत्व वृद्धि गर्ने उद्देश्यले वनको विकास, संरक्षण, उपयोग र व्यवस्थापन गर्ने जिम्मेवारी वन ऐन, २०४९ र वन नियमावली, २०५१ ले समुदायलाई सुम्पेको छ । सामुदायिक वनको रूपमा राष्ट्रिय वनको केही अंश समुदायलाई सुम्पिएपछि त्यस्ता वनको हैसियतमा सुधार आउनुपर्दछ ।

१५.१. रौतहटले तयार गरेको सामुदायिक वनको यथार्थ विवरण, २०७१ आषाढ अनुसार सो कार्यालयको कार्यक्षेत्र भित्र रहेका ४२ सामुदायिक वनमध्ये २४ सामुदायिक वनको स्तर खस्किएको र १८ सामुदायिक वनको अवस्था राम्रो देखिएको छ ।

१५.२. रौतहट जिल्लामा राष्ट्रिय वनको ६ हजार ६९० हेक्टर वनक्षेत्रलाई सामुदायिक वनको रूपमा हस्तान्तरण भएको देखिन्छ । जुन वनक्षेत्र जिल्लाको कुल वनक्षेत्र २९ हजार ४०० हेक्टरमध्ये २३ प्रतिशत हुन आउँछ । सामुदायिक वनको फैलावट ६ हजार ६९० हेक्टरमध्ये ४ हजार ९९८ हेक्टर क्षेत्र अर्थात् ७५ प्रतिशत वनको स्तर खस्किएको देखिएको छ ।

१५.३. रौतहटको अभिलेख अनुसार २०५२/२/१५ मा खोरकट्टी सामुदायिक वन, पहिलो सामुदायिक वनको रूपमा दर्ता भएको थियो । तत्पश्चात् २०५३/१/६ मा जनचाहना सामुदायिक वन दर्ता भएको देखियो । २०५५ सम्म ५ सामुदायिक वन हस्तान्तरण भैसकेका थिए । २०५२ देखि नै समुदायमा हस्तान्तरण भई समुदायबाट व्यवस्थापन भएका सामुदायिक वनको समेत स्तर खस्किएको देखिएको छ ।

समस्या

- सीमा भन्दा बढी वन हस्तान्तरण हुने गरेको ,
- समयमा नै कार्ययोजना नवीकरण नहुने गरेको,
- सामुदायिक वनको स्तर खस्किएको,
- सामुदायिक वनको उत्पादनशीलता कम हुने गरेको,
- सामुदायिक वनमा सुशासन कमजोर भएको ,
- वन क्षेत्रको अतिक्रमण हुने गरेको ।

१५.४. डडेल्धुराले सामुदायिक वनको अवस्था (Forest Condition) दर्शाउन चार किसिमको वर्गीकरण गरेको छ । सो वर्गीकरणमा अति राम्रो (Very good), राम्रो (Good) स्तर खस्किएको (Degraded) र अति स्तर खस्किएको (Very Degraded) रहेको छ । २०७१ आषाढ मसान्तसम्म ४० सामुदायिक वनको स्तर खस्किएको विवरण प्राप्त भएको छ । ती सबै सामुदायिक वनहरू लाकम रेञ्जपोष्ट अन्तर्गत रहेका देखिन्छन् । २०४९।५० देखि नै हस्तान्तरण भएका सामुदायिक वनहरूको पनि स्तर खस्किएको देखिन्छ । वनको स्तर खस्किनको कारणमा माटाको अवस्था कमसल रहेको, जनता काठ दाउराको लागि वनप्रति अति नै निर्भर रहेको, जिल्लाको ५५ प्रतिशत वनक्षेत्र डढेलोको खतरामा रही कृषकहरूले जाडोको समय समाप्त भएपछि नयाँ घाँस उत्पादनको लागि वन डढेलो लगाउने काम साधारण र लगातार रूपमा गर्ने गरेको, खुला चरिचरनको अवस्था रहेको आदि रहेको देखिन्छ ।

सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहको कार्ययोजनामा उल्लेख गरे बमोजिम वनको संरक्षण र सम्बर्द्धन नहुनु, वन कार्यालयबाट सघन रूपमा सामुदायिक वनको अनुगमन तथा प्राविधिक सेवा पुऱ्याउन नसक्नु, जनसंख्या वृद्धिको साथसाथै वन पैदावारको उपभोगमा वृद्धि जस्ता प्रमुख कारणले वन स्तर खस्किएको देखिन्छ । स्तर खस्किएका वन बाक्लो (घना) नहुने, स्वास्थ्यको हिसाबले रोग किरा लागेको अवस्था रहने गर्दछ । जसको फलस्वरूप सामुदायिक वनको उद्देश्य हासिल हुन नसक्ने स्थिति देखियो । तसर्थ वन कार्यालयले आफ्नो कार्यक्षमतामा सुधार गरी स्तर खस्किन नदिई सामुदायिक वनको प्रभावकारिता वृद्धि गर्नुपर्ने देखियो ।

१६. **वनपैदावार उत्पादन** - सामुदायिक वनको उत्पादनशीलता (वार्षिक वृद्धिदर) बढ्नुपर्दछ। सामुदायिक वनस्रोत सर्वेक्षणको मार्गदर्शनअनुसार ५० हेक्टर सामुदायिक वनबाट वार्षिकरूपमा २ हजार ७९७ क्युफिट वन पैदावार निकाल्न सकिने उल्लेख छ। सो मापदण्डलाई पाँचौँ राष्ट्रिय सामुदायिक वन गोष्ठि प्रतिवेदन, २०६५ को पृष्ठ २६० मा समेत समावेश गरिएको छ। यस सम्बन्धमा देखिएका व्यहोरा देहायअनुसार छन्:

१६.१. रौतहटको कार्यक्षेत्रमा पर्ने नमुना छनौटको आधारमा देहायका ४ सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहको कार्ययोजनामा उल्लेख गरेको वनपैदावारको वार्षिक उत्पादनको स्थिति देहाय अनुसार रहेको देखियो।

(वनपैदावार क्युफिटमा)

सामुदायिक वन	रुखबाट		पोथ्राबाट		वन पैदावार जम्मा	क्षेत्रफल (हेक्टर)	उत्पादन हुनुपर्ने वनपैदावार	घटी उत्पादन वन पैदावार	प्रगति प्रतिशत
	काठ	दाउरा	काठ	दाउरा					
खोरकट्टी	१७५२	६	८०४		२५६२	१९६	१०९६४	८४०२	२३
जनचाहना	७५९	२	१३७१		२१३२	१५०	८३९१	६२५९	२५
प्रगतिशील	२६०९	४७	३७९४		६४५०	४४३	२४७८१	१८३३१	२६
जनसेवा	२६२०	९	१७८६		४४१५	३१४	१७५६५	१३१५०	२५
								४६१४२	

१६.२. माथिको तालिका अनुसार ४ सामुदायिक वनमा मात्र वार्षिक ४६ हजार १४२ क्युफिटघटी वन पैदावार उत्पादन हुने स्थिति देखिएको छ। उल्लिखित ४ सामुदायिक वनको उत्पादनको प्रगति स्थिति हेर्दा २५ प्रतिशतको हाराहारीमा मात्र प्रगति भएको देखिन्छ।

घटी उत्पादन (प्रगति) हुनुको कारणमा सामुदायिक वनको कतिपय स्थानमा बारबन्देज हुन नसकेकोले चरिचरनको अवस्था रहनु, चुरेतर्फका सामुदायिक वनहरूमा जग्गाको अवस्था कमजोर रहनु (ढुङ्गा मिसिएको माटो, भिरालोपना, उत्तरी मोहडा) वन अतिक्रमणको स्थिति रहनु तथा तराईतर्फका जग्गामा डढेलोको समस्या रहनु प्रमुख कारण रहेको देखिन्छ। सामुदायिक वनको प्रमुख उद्देश्य नै बढीभन्दा बढी वन पैदावारहरूको आपूर्ति गर्नु रहेकोले वन पैदावार घटी उत्पादन भएको फलस्वरूप सो उद्देश्य हासिल गर्न प्रतिकूल असर परेको देखिन्छ।

सामुदायिक वनको उचित संरक्षण गरी वन पैदावारमा वृद्धि गर्नुपर्दछ।

१७. **सामुदायिक वनको उत्पादनशिलता** - वन ऐन, २०४९ ले संरक्षित क्षेत्र बाहिर रहेको वनलाई राष्ट्रिय वन र निजी वन गरी दुई प्रमुख भागमा विभाजन गरेको छ। राष्ट्रिय वनको केही अंश सामुदायिक वनको रूपमा समुदायबाट व्यवस्थापन गर्ने गरिएको छ। जिल्ला वन कार्यालय, रौतहटको कार्यक्षेत्र भित्र ६ हजार ९६० हेक्टर क्षेत्रफल (कुल वन क्षेत्रको २३.६७ प्रतिशत) मा ४२ सामुदायिक वन समुदायबाट व्यवस्थापन भएको छ। जिल्ला वन कार्यालयले तयार गरेको एक प्रतिवेदनअनुसार सामुदायिक वन र अन्य प्रकारका वनको उत्पादनशिलता (वार्षिक वृद्धिदर) स्थिति देहाय अनुसार देखियो।

वनको किसिम	औसत वार्षिक वृद्धिदर (घनमीटर प्रति हेक्टर)
साभेदारी	१.१८
धनसर ब्लक फरेण्ट	२.४३
सामुदायिक वन	०.६६
बाँकी उत्पादनशील वन	२.१५

१७.१. तालिकाअनुसार सामुदायिक वनको उत्पादनशिलता वृद्धिदर न्यून देखिएको छ। साभेदारी वनतर्फ एक हेक्टर वनक्षेत्रमा वार्षिक १.१८ घनमिटरका हिसाबले वन पैदावारको वृद्धि भएको देखिन्छ। त्यस्तै धनसर ब्लक फरेण्टमा २.४३ घनमिटरका हिसाबले वन पैदावारको वृद्धि भएको देखिन्छ। तर सामुदायिक वनमा भने ०.६६ घनमिटर प्रतिहेक्टरका दरले वार्षिक वृद्धि भएको देखिन्छ। अन्य वनको तुलनामा सामुदायिक वनको वन पैदावारको उत्पादनशीलता ज्यादै कम (५० प्रतिशतभन्दा पनि कम) हुनुको कारणमा सामुदायिक वनहरू मानव वस्ती नजिक तथा वरिपरि रहेकोले ती वनमाथि मानवीय चाप बढी रूपमा पर्ने गरेको र सामुदायिक

वन हस्तान्तरण हुँदाको समयमा कमसल किसिमको वन हस्तान्तरण हुने गरेकोले वार्षिक वृद्धिदर न्यून रहेको देखिन्छ ।

१७.२. डडेल्धुरा जिल्लामा वनको वार्षिक वृद्धिदर औसत २ प्रतिशत रहेकोमा सामुदायिक वनको वार्षिक वृद्धिदर १ प्रतिशतमात्र रहेको विवरण प्राप्त भएको छ ।

जनसंख्या वृद्धिदरको साथसाथै वन पैदावारको माग पनि वृद्धि हुने हुन्छ । वन पैदावारको माग विशेष गरेर ग्रामीण क्षेत्रमा जनताहरूले घरायसी प्रयोगमा आवश्यक घर गोठ निर्माणका लागि काठ, कृषि औजारहरू हलो, जुवा, हातहतियारका बीड तथा प्रमुख इन्धनको रूपमा दाउरा रहेको छ । शहरी क्षेत्रका जनताका लागि भने भवन निर्माणको लागि साल जातको काठको माग रहेको अवस्था विद्यमान छ । यसका अतिरिक्त बढ्दो शहरीकरणका कारण फर्निचरको माग बढेकाले सोको लागि काठको अत्यधिक प्रयोग भएको पाइन्छ । पशुपालक कृषकको लागि पनि घाँस, सोतर, स्याउला आवश्यक पर्ने हुन्छ । वनजन्य वस्तुको उत्पादनशीलता वृद्धि नहुँदा उल्लिखित वन पैदावारहरूको सहज आपूर्ति नहुने अवस्था देखिएको छ । वनको उत्पादनशीलतामा वृद्धि गरी समुदायको वन पैदावारको माग आपूर्ति सहज गर्न वन उपभोक्ता समूहको कार्यक्षमता वृद्धि गरी यसको वृद्धिदर क्रमशः बढाउँदै जानुपर्दछ ।

१८. **सामुदायिक वनको सुशासन** - सामुदायिक वन विकास कार्यक्रमको मार्गदर्शन, २०६५ को परिच्छेद-३ को दफा ३.८ मा सार्वजनिक वन उपभोक्ता समूहहरूले आफ्नो आम्दानी खर्चको लेखापरीक्षण गराउनुपर्ने तथा त्यस्तो लेखापरीक्षण प्रतिवेदन रेञ्जपोष्ट वा इलाका वन कार्यालयमार्फत वा सोभै वन कार्यालयमा पेश गर्नुपर्ने उल्लेख छ । त्यस्तै स्वीकृत वार्षिक कार्यक्रमको चालु खर्चमा वन क्षेत्रको सुशासन अन्तर्गत रेकर्ड किपिङ, सुशासन तथा लेखा सुदृढीकरण, कोचिङ्ग पनि सञ्चालन हुने गरेको छ । यससम्बन्धी देखिएका थप ब्यहोरा निम्नानुसार छन्:

१८.१. रौतहटको जागृति महिला सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहले २०६४/६५ सम्मको र खोरकट्टी सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहको २०६८/६९ सम्मको लेखापरीक्षण प्रतिवेदन वन कार्यालयमा पेश गरेको देखियो । ती उपभोक्ता समूहहरूले उल्लिखित वर्षपछिका आर्थिक वर्षको लेखापरीक्षण सम्पन्न गरेको देखिएन । सामुदायिक वन विकास कार्यक्रमको चालुतर्फको गो.भा.नं. २८ मिति २०७०/११/२३ साथ संलग्न गरेको सेस्तामा खोरकट्टी सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहले रेकर्ड किपिङ्ग, सुशासन र लेखा सुदृढीकरणसम्बन्धी कोचिङ्ग लिएको भएतापनि २०६८/६९ पछाडिको वर्षको लेखापरीक्षण गराएको देखिएन ।

१८.२. रौतहटको जनचाहना सामुदायिक वन, प्रगतिशील सामुदायिक वन, जनसेवा सामुदायिक वन, जनएकता सामुदायिक वन, नमोबुद्ध सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहको २०७०/७१ को लेखापरीक्षण सम्पन्न गरेको देखिएन ।

१८.३. डडेल्धुराअर्न्तगत जम्मा ४४९ सामुदायिक वनमध्ये १०८ सामुदायिक वनले अनियमित रूपमा रुख कटान गरेको सम्बन्धमा विशेष अदालतमा मुद्दा विचाराधीन रहेको कारण देखाई विगत ३ वर्षदेखिको लेखापरीक्षण प्रतिवेदन जिल्ला वन कार्यालयमा पेश गरेको देखिएन ।

१८.४. उदयपुरको कुल ३२७ सामुदायिक वनमध्ये फूलवारी, नागेश्वरी, कालावाडी, हाडीखोला र सिंहवती सामुदायिक वन उपभोक्ता समितिले वार्षिक प्रतिवेदन र लेखापरीक्षण प्रतिवेदनहरू समयमै जिल्ला वन कार्यालयमा पेश गरेको देखिएन । साथै कार्यालयले सो कुनै प्रतिवेदन पेश गर्ने समूहको अभिलेख समेत अद्यावधिक गरेको देखिएन ।

१८.५. बर्दियाका २९० सामुदायिक वनमध्ये ११३ समूहले मात्र अद्यावधिक रूपमा लेखापरीक्षण गरेका छन् । सामुदायिक वन विकास कार्यक्रमको मार्गदर्शनअनुसार लेखापरीक्षण नहुँदा कार्ययोजनाअनुसार तोकिएको आवश्यक तथ्याङ्क एवं सूचनाको प्रवाह एवं खर्चको पारदर्शिता कमजोर भएको छ । तसर्थ वन कार्यालयहरूको कार्यक्षमतामा वृद्धि गरी सामुदायिक वनहरूको लेखापरीक्षण कार्यको अनुगमन तथा पारदर्शिता वृद्धि गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

१९. **वन विकास** – सामुदायिक वन विकास कार्यक्रमको मार्गदर्शन, २०६५ को दफा ३.८ मा समूहले गरेको आम्दानीबाट कम्तीमा २५ प्रतिशत रकम सामुदायिक वनको विकास, संरक्षण र व्यवस्थापन कार्यमा खर्च गर्नुपर्ने उल्लेख छ ।
- १९.१. रौतहटको खोरकट्टी सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहको २०६८/६९ को आम्दानी खर्च विवरणअनुसार जम्मा आम्दानी रु.१३ लाख ९२ हजार ३५६ रहेको र सो आम्दानीमध्ये काठ बिक्रीबाट रु.८ लाख ६३ हजार ७२२ प्राप्त भएको देखिन्छ । खर्चतर्फ वृक्षारोपण खर्च रु.५० हजार २३० विविध साहु फिर्ता खर्च रु.५ लाख ७९ हजार ९५६ समेत देखिएको छ । गत वर्ष साहु (दायित्व) सिर्जना भएको पुष्ट्याई नभएको, आय-व्यय विवरणमा दायित्व भुक्तानी गरेको देखिन नहुनेमा देखिएको छ । त्यस्तै काठ बिक्रीबाट प्राप्त रु.८ लाख ६३ हजार ७२२ को २५ प्रतिशतले हुने रु.२ लाख १५ हजार ९३१ वन विकास कार्यमा खर्च गर्नुपर्नेमा रु.५० हजार २३० खर्च गरी ६ प्रतिशतमात्र खर्च गरेको देखियो ।
- १९.२. डडेल्धुराको ४ सय ६५ सामुदायिक वनमध्ये ८५ सामुदायिक वनको रु.२ करोड ८ लाख ९८ हजार आम्दानीको २१ प्रतिशतमात्र रु.४४ लाख ६० हजार वन विकास कार्यमा खर्च भएको छ ।
- १९.३. उदयपुरको लुहाले सिर्जनाले २०६८/६९ को कुल आम्दानी रु.१ लाख ५१ हजारमध्ये १ प्रतिशत रु.२ हजार, सुर्खोदय नमुनाले २०६९/७० को रु.५ लाख ९४ हजारमध्ये १४.६४ प्रतिशत रु.८७ हजार, पाखेपानीले २०६९/७० को रु.३ लाख ९१ हजारको ६.३९ प्रतिशत ३८ हजार तथा कुन्तिमाईको २०७०/७१ को कुल रु.७ लाख ७८ हजारको १४.६५ प्रतिशत १ लाख १४ हजार मात्र खर्च भई तोकिएभन्दा कम खर्च भएको छ ।
- १९.४. बर्दियाको २०६९/७० मा कुल आम्दानी रु.८ करोड ६९ लाख ८६ हजारको १५.९३ प्रतिशत रु.१ करोड ३८ लाख ६५ हजारमात्र वन विकास कार्यमा खर्च भएको छ ।

प्राप्त आम्दानीबाट तोकिएबमोजिम वन विकास कार्यमा खर्च नहुँदा वन संरक्षण र उत्पादनशीलता समेत प्रभावित भएको छ । वन कार्यालयको प्रशासनिक कार्यदक्षता वृद्धि गरी सामुदायिक वनहरूको वन विकास खर्च वृद्धि गराउनुपर्ने देखिन्छ ।

२०. **वन कटान व्यवस्थापन** - राष्ट्रिय भू-उपयोग नीति, २०६९ को दफा ८.२.९ मा वनक्षेत्रको लागि निर्धारण गरिएको जग्गालाई अन्य प्रयोजनमा ल्याउन नपाइने व्यवस्था छ । सार्वजनिक हितको लागि वनक्षेत्रमा निर्माण हुने आयोजनाबाट क्षति हुने जंगल तथा वनपैदावारहरूको समुचित व्यवस्थापन र वृक्षारोपण कार्य हुनुपर्दछ । विश्व बैंकको अनुदान सहयोग र नेपाल सरकारको लगानीमा नेपाल विद्युत प्राधिकरणले प्रस्ताव गरेको हेटौँडा-ढल्केवर-दुहवी ४०० के.भी.आयोजना कार्यान्वयन गर्ने सिलसिलामा तराईका रौतहट लगायतका १० जिल्ला प्रभावित हुने ब्यहोरा वन विभागले २०६९/६/९ को च.नं. ९४ को पत्र लेखेको देखिन्छ । यस सम्बन्धी थप ब्यहोरा देहायअनुसार छन्:
- २०.१. जिल्ला वन कार्यालय रौतहटको कार्यक्षेत्रभित्र रहेको ११५ हेक्टरमा रहेका अनुमानित कटान हुने रुख ३८ हजार २२४ रहेको वन विभागले सो पत्रमा उल्लेख गरिएको छ । यस कार्यालयको २०७१/४/१६ को टिप्पणी आदेश तथा वन विभागलाई लेखेको पत्रमा २७ हजार २०१ रुख गणना गरी चिन्ह लगाउने कार्य भएको ब्यहोरा उल्लेख छ । वन विभागले उल्लेख गरेको रुख संख्या र वन कार्यालयले चिन्ह लगाएको रुखको संख्यामा ११ हजार २३ रुख फरक देखिएकोले वास्तविक कटान हुने रुखको संख्या स्पष्ट भएन ।
- २०.२. रौतहटको २०७१/४/१६ को टिप्पणी आदेशमा २७ हजार २०१ रुखबाट २ लाख ३ हजार ८०२ क्युफिट काठ र ८ सय ६७ चट्टा अर्थात् ४ लाख ३३ हजार ५०० क्युफिट दाउरा प्राप्त हुने लागत निर्धारण भएको छ । उल्लिखित परिमाणको काठ र दाउरा व्यवस्थापन विधि खुलेको छैन ।
- २०.३. वन कार्यालयले निर्धारण गरेको २ लाख ३ हजार ८०२ क्युफिट काठमध्ये ९२ हजार १४६ क्युफिट काठ राष्ट्रिय वनतर्फको र बाँकी १ लाख ११ हजार ६५६ क्युफिट काठ १० सामुदायिक वनबाट प्राप्त हुने देखिन्छ । सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहसँग जिल्ला वन कार्यालयले सम्झौता गरी समूहको कार्ययोजना बमोजिम सामुदायिक वन व्यवस्थापन भई रहेकोले सामुदायिक वनको सम्बन्धमा थप ब्यवस्था गर्नुपर्ने देखिन्छ ।
- २०.४. वन विभागको २०६९/६/९ को पत्रमा १:२५ का दरले वृक्षारोपण गर्नुपर्ने उल्लेख छ । सो वृक्षारोपणको लागि ७ सय १६ हेक्टर जग्गा आवश्यक पर्ने अनुमान विभागले गरेको छ । जिल्ला वन कार्यालयले वृक्षारोपणको लागि जिल्लामा खाली रहेका लयाहा नदी किनारमा १०० हेक्टर, शिवशक्ति सार्वजनिक वनको सरहचवा

चौरीमा २५ हेक्टर तथा अतिक्रमित वनक्षेत्रसहितको विवरण २०६९/१२/२९ मा वन विभागलाई पत्र लेखेको देखिन्छ । वृक्षारोपणको लागि आवश्यक पर्ने सबै जग्गा अर्थात् ७ सय १६ हेक्टर नै बन्दोबस्त भैसकेको देखिँदैन ।

२०.५. मेची महाकाली विद्युत रेलमार्ग अन्तर्गत सो रेलमार्गको कूल लम्बाईमध्ये रौतहट जिल्लामा मात्र १७.३८ किलोमिटर लम्बाई पर्ने र सो लम्बाईभित्र पर्ने वनक्षेत्र ४०.४७ हेक्टर रहेको व्यहोरा जिल्ला वन कार्यालय रौतहटले २०७०/५/१० मा वन विभागलाई लेखेको पत्रबाट देखिन्छ । सो वनक्षेत्रमध्ये बी.पी. पुष्पलाल सामुदायिक वनलगायतका सामुदायिक वनहरूको २०.७० हेक्टर वनक्षेत्र सो रेलमार्गमा पर्ने भएकोले सो व्यवस्थापन गर्ने सम्बन्धमा स्पष्ट छैन ।

२०.६. डडेल्धुरामा निर्माणाधीन चमेलिया जलविद्युत आयोजना अन्तर्गत दार्चुला जिल्लाको बलाँचदेखि कैलाली जिल्लाको अत्तरियासम्म १३२ के.भी. प्रसारण लाइन निर्माण गर्ने सिलसिलामा सो प्रसारण लाइनको राइट अफ वे भित्र पर्ने विभिन्न जातका ४ हजार ५१६ रुख सो आयोजनासँग कार्यालयले २०६८/१२/२४ मा गरेको सम्झौता बमोजिम कटान भएको देखिन्छ । सो वनक्षेत्रका रुखहरू २०६८/६९ र २०६९/७० मा कटान भए तापनि वृक्षारोपण भने भएको छैन । वृक्षारोपण नहुनुको कारणमा आयोजनाले २०७१/४/२० को पत्रबाट मात्र जिल्ला वन कार्यालयलाई वृक्षारोपण गरिने जग्गा उपलब्ध गराउन माग गरेको र जिल्ला वन कार्यालयले २०७१/५/१८ को पत्रबाट नवदुर्गा गाविस लगायतका स्थान उपलब्ध गराएको देखियो ।

विद्युत आयोजना सञ्चालन हुने अन्य ९ जिल्लामा काठको ठूलो परिमाणमा व्यवस्थापन गर्नुपर्ने देखिएको छ । साथै रेलमार्गमा पर्ने वनक्षेत्रमा रुखहरूको व्यवस्थापन गर्ने सम्बन्धमा थप निर्णय भएको देखिँदैन । वृक्षारोपण गरिने जग्गा भित्र वृक्षारोपण गरिएका विरुवाको स्याहार सुसार र संरक्षण निकाय कुन हुने र संरक्षण गरिने अवधि सम्बन्धमा पनि व्यवस्था हुनु आवश्यक देखिएको छ । त्यस्तै कटान हुने रुखहरू अधिकांश साल प्रजातिको देखिन्छ । सालका रुख कटान गरेर कुन प्रजातिको विरुवा वृक्षारोपण गरिने हो सोको समेत निर्णय भएको देखिँदैन । डडेल्धुरामा रुख कटानी हुँदा सो स्थान उजाड भई वातावरणमा समेत प्रतिकूल असर परेको छ । विकास निर्माणको काम गर्दा काटिन पुगेका वन पैदावारलाई सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहको कार्ययोजनाको स्वीकार्य कटान परिमाणमा मिलान गर्नुपर्ने तथा सघन रूपमा वृक्षारोपण तथा संरक्षण कार्य गर्नु गराउनुपर्ने देखिन्छ ।

२१. **बिरुवा उत्पादन** – आर्थिक कार्यविधि नियमावली, २०६४ को नियम ३६(१) अनुसार आर्थिक वर्ष सुरु भए पछि कार्यालय प्रमुखले नियम ३२ बमोजिमको निकासालिई बजेटको सीमाभित्र रही निर्धारित कार्यक्रममा खर्च गर्नुपर्ने व्यवस्था छ ।

२१.१. डडेल्धुराको सामुदायिक वन विकास कार्यक्रमको २०७०/७१ को स्वीकृत वार्षिक कार्यक्रमअन्तर्गत चालु खर्चमा सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहलाई विरुवा उत्पादन अनुदान क्रियाकलापमा ४० हजार विरुवा उत्पादन गर्नको लागि रु.२ लाख बजेट विनियोजन भएको देखिन्छ । सो क्रियाकलाप कार्यान्वयन गर्दा ४ सामुदायिक वन उपभोक्तासँग १०/१० हजार विरुवा उत्पादन गर्ने गरी कार्यालयले सम्झौता गरी प्रति उपभोक्ता समूह रु.५० हजारका दरले रु.२ लाख अनुदान खर्च लेखेको छ । कार्यालयले सम्झौता गर्दा उत्पादन गर्नुपर्ने विरुवाको जात समेत उल्लेख गरेकोमा सम्झौतामा उल्लेख गरिएका जातका विरुवा उत्पादन हुनुपर्नेमा उपभोक्ता समूहले देहाय अनुसार भिन्न जातका विरुवा उत्पादन गरेको देखियो ।

२१.२. डडेल्धुराको भागेश्वर सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहलाई रु.५० हजार अनुदान खर्च लेखेको छ । सो समूहसँग कार्यालयले २०७०/११/१४ मा गरेको सम्झौताको दफा ४ मा समूहले रिठा, चिमुर, तेजपात, लप्सी, भिमल, कोइरालो आदि जातका ठाउँ सुहाउँदा बहुउद्देश्यीय विरुवा उत्पादन गर्नुपर्ने उल्लेख छ । भौचरसाथ संलग्न गरेको अमरगढी नगरपालिका-५, तुफान डाँडा बस्ने राजनकुमार भाटबाट यस समूहले सुन्तलाको बीउ खरिदबापत रु.४ हजार ५००, कागती बीउ खरिद बापत रु.५ हजार, ओखर दाना खरिदबापत रु.८ हजार, मौसम बीउ खरिद रु.५ हजारसमेत रु.२२ हजार ५०० को बीउ खरिद गरेको छ । सम्झौतामा उल्लेख नै नभएका फलफूलजन्य बीउ खरिद गरिएको छ ।

- २१.३. डडेल्धुरामा सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहलाई रु.५० हजार अनुदान दिएको छ । सो समूहसँग कार्यालयले २०७०/११/१५ मा गरेको सम्झौताको दफा ४ अनुसार समूहले रिठा, अमला, च्यूरी, लप्सी, तेजपात, भिमल, कोइरालो आदि जातका ठाउँ सुहाउँदो बहुउद्देश्यीय बिरुवा उत्पादन गर्नुपर्ने उल्लेख छ । खर्चको फाँटवारीमा चिउरी ३ हजार ६००, खैर ३ हजार ५००, डाले घाँस १ हजार ४००, तेजपात १ हजार ५०० रिठा ३०० र कोइरालो २०० समेत १० हजार ५०० बिरुवा उत्पादन भएको देखिन्छ । सम्झौतामा नभएको खैर जातको बिरुवा ३ हजार ५००, डाले घाँस १ हजार ४०० समेत जम्मा ४ हजार ९०० बिरुवा उत्पादन भएको छ ।
- २१.४. डडेल्धुराको सिद्धनाथ सामुदायिक वन उपभोक्ता समूह, शीर्ष, परिगाउँलाई रु.५० हजार अनुदान दिएको छ । सो समूहसँग कार्यालयले २०७०/१२/२३ मा गरेको सम्झौताको दफा ४ अनुसार समूहले रिठा, बेल, लप्सी, तेजपात, सौवन, चिउरी, कोइरालो, राई, खनायो आदि जातका ठाउँ सुहाउँदो बहुउद्देश्यीय बिरुवा उत्पादन गर्नुपर्ने उल्लेख छ । खर्चको फाँटवारीमा बाँस ४ हजार, इमली ३००, सिमल २००, मसला ४ हजार, कुरुलो २००, अमला ६००, अन्य १ हजार गरी जम्मा १० हजार ३०० बिरुवा उत्पादन भएको छ । सम्झौतामा नभएको बाँस, ४ हजार, इमली ३००, सिमल २००, कुरुलो २०० गरी ४ हजार ७०० बिरुवा उत्पादन भएको छ ।
- २१.५. डडेल्धुराको श्री मालिका सामुदायिक वन उपभोक्ता समूह, नगरकोट-५ लाई रु.५० हजार अनुदान दिएको छ । सो समूहसँग कार्यालयले २०७०/११/१९ मा गरेको सम्झौताको दफा ४ अनुसार समूहले रिठा, चिमुर, अमला, च्यूरी, लप्सी, तेजपात, भिमल, कोइरालो आदि जातका ठाउँ सुहाउँदो बहुउद्देश्यीय बिरुवा उत्पादन गर्नुपर्ने उल्लेख छ । खर्चको फाँटवारीमा ओखर १ हजार ५००, रिठा २ हजार ५००, अमला १ हजार ५००, तेजपात १ हजार ५००, कोइरालो १ हजार २००, भिमल २ हजार समेत १० हजार २०० बिरुवा उत्पादन भएको देखिन्छ । सम्झौतामा नभएको ओखर जातको बिरुवा १ हजार ५०० उत्पादन भएको छ ।
- २१.६. डडेल्धुराको (सामुदायिक वन विकास कार्यक्रम, पुँजीगत) लाकम र वन कार्यालयको नर्सरीमा बिरुवा उत्पादनको लागि बिरुवाको बीउ खरिदतर्फ एक सहकारी संस्था लिमिटेडको २०७०/११/२० को बिल अनुसार बाँसको बीउ आधा केजीको रु.२ हजार २५० (बीउ खरिदको लागत अनुमान रु.५ हजारमध्ये) मा खरिद गरेको देखाएको, तर सो बीउबाट बिरुवा उत्पादन भएको देखिदैन । त्यस्तै जिल्ला नर्सरीअनुसार प्रति बिरुवा रु.९ ले २५ हजार बिरुवा उत्पादन गरेको भनी रु.२ लाख २५ हजार पेशकी फछ्यौट गरेको छ । उत्पादित २५ हजार बिरुवामध्ये बीउ खरिद गरेको नदेखाएको तर बिरुवा उत्पादन देखाएको रिठा ५ हजार, सल्ला ३ हजार १००, मसला २ हजार, तेजपात १ हजार, लप्सी १ हजार समेत जम्मा १२ हजारसमेत समावेश छ । बीउ खरिद र बिरुवा उत्पादनबीच सामञ्जस्यता देखिएन ।
- २१.७. डडेल्धुराको बिरुवा उत्पादनको लागि रु.२ लाख २५ हजार खर्च गरी मसला र तेजपात प्रजातिको बीउ खरिद गरेको देखाएकोमा बिरुवा उत्पादनतर्फ लप्सी, रिठा, कल्की फुल, कुरिलो, सल्ला, चांप, धुपी लगायतका २५ हजारभन्दा बढी बिरुवा उत्पादन भएको देखाएको पाइयो ।
- २१.८. डडेल्धुराको सामुदायिक वन विकास कार्यक्रमको स्वीकृत वार्षिक कार्यक्रममा ८० हजार बिरुवा उत्पादन गर्नको लागि रु.७ लाख २० हजार बजेट व्यवस्था भई सो कार्यसम्पन्न भएको छ । जस अनुसार प्रति बिरुवा उत्पादन खर्च रु.९१- परेको छ । त्यस्तै राष्ट्रपति चुरे संरक्षण कार्यक्रम (बजेट उपशीर्षक ३२९१२४४) मा पनि बिरुवा उत्पादन कार्यक्रम रहेको र सो कार्यक्रममा ६० हजार बिरुवा उत्पादन गर्न रु.४ लाख ८० हजार बजेट व्यवस्था भई सो कार्य सम्पन्न भएको छ । जसअनुसार प्रतिबिरुवा उत्पादन खर्च रु.८१- थप परेको छ । चुरे संरक्षण कार्यक्रमबाट पनि सामुदायिक वनहरूको लागि बिरुवा उत्पादन गरी वितरण गरिने हुनाले राष्ट्रपति चुरे संरक्षण कार्यक्रमभन्दा बिरुवा उत्पादन कार्यमा तुलनात्मक रूपमा सामुदायिक वन विकास कार्यक्रम मितव्ययी रूपमा सञ्चालन भएको देखिएन ।
- २१.९. बर्दिया जिल्लाको चिरौटे सामुदायिक वन उपभोक्ता समूह सानोश्रीले २०७०/७१ मा २५० बोट सागवान (टिक) जातका बिरुवा काठमाडौंको कीर्तिपुरको एक विक्रेता बाट रु.१२९१- का दरले खरिद गरी वृक्षारोपण

गरेको छ । जिल्ला वन कार्यालयबाट यस्ता विरुवा उपलब्ध हुने नगरेको बुझियो । जनताको मागको सम्बोधन हुने गरी विरुवा उत्पादन र उपलब्ध गराउनु जरुरी देखिन्छ ।

सामुदायिक वनको दिगो व्यवस्थापनको लागि वन सुहाउंदो प्रजाति पहिचान गरी सोही प्रजातिको विरुवा उत्पादन गर्ने गरी सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहसँग सम्झौता गरी विरुवा उत्पादन गर्ने कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्न लागिआएकोमा उद्देश्य विपरीत विरुवा उत्पादन गरेको देखियो । उपभोक्ता समूहले सम्झौताको पालना नगरेको र कार्यालयबाट हनुपर्ने अनुगमन पनि पर्याप्त नभएको देखियो । सम्झौतामा उल्लेख गरेको प्रजातिको बीउको जर्मीनेशन न्यून हुनु, समयमा बीउ नपाउनु जस्ता कारणले भिन्न प्रजातिका विरुवा उत्पादन भएको देखियो । जसबाट सामुदायिक वनको दिगो व्यवस्थापन गर्ने उद्देश्य हासिल गर्न प्रतिकूल असर पर्ने देखियो । सामुदायिक वनको दिगो व्यवस्थापनका लागि वन कार्यालयले वन सुहाउंदो प्रजाति पहिचान गरी सोही प्रजातिको विरुवा उत्पादन तथा वितरण कार्यमा कार्यक्षमता वृद्धि गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

२२. **सामुदायिक वनभित्रको कबुलियती वन** –सामुदायिक वन विकास सम्बन्धी कार्यक्रम र क्रियाकलापहरु सामुदायिक वन विकास कार्यक्रमको मार्गदर्शन, २०६५ अन्तर्गत सञ्चालित हुनुपर्दछ । सो मार्गदर्शनमा सामुदायिक वनभित्र कबुलियति वन समूह गठन गर्ने व्यवस्था रहेको छैन । त्यस्तै समूहको साबिक कार्ययोजनामा सो सम्बन्धी व्यवस्था छैन । जिल्ला वन कार्यालय, डडेल्धुरालाई कबुलियति वन विकास कार्यक्रम सञ्चालन गर्न एक छुट्टै बजेट उपशीर्षक (कबुलियति वन तथा पशु विकास कार्यक्रम) को व्यवस्था भई सो उपशीर्षकमा चालु खर्चमा रु.६ लाख २८हजार र पुँजीगत खर्चमा रु.१६ लाख ७३ हजार समेत जम्मा रु.२३ लाख १ हजार खर्च भएको पनि देखिन्छ । सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहबाट नै दिगो वन व्यवस्थापन तथा आय आर्जन सम्बन्धी कार्यक्रम सञ्चालन गर्न सकिनेमा मार्गदर्शन तथा कार्ययोजनामा व्यवस्था नभएको कबुलियति वन सम्बन्धी कार्यक्रम सञ्चालन गर्न मिल्ने देखिएन ।

सामुदायिक वन विकास कार्यक्रमको मार्गदर्शनको पालना नभएको कारणबाट सो अवस्था आएको छ । जसबाट मार्गदर्शनको पालना नहुने, सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहको कार्ययोजना परिमार्जन गर्नुपर्ने अवस्था आउने, अन्य सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहमा पनि कबुलियती वन कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्ने अवस्था आउन सक्ने देखिन्छ । वनको दिगो र प्रभावकारी व्यवस्थापनका लागि मार्गदर्शनको पालना हुनुपर्ने देखिन्छ ।

२३. **वनक्षेत्रको अतिक्रमण** - वनक्षेत्रको समुचित संरक्षण र प्रभावकारी व्यवस्थापनका लागि वनमा भएको अतिक्रमण नियन्त्रण हुनुपर्दछ । नेपालको वनक्षेत्रलाई ४० प्रतिशत भन्दा घट्न नदिने राष्ट्रिय नीतिलाई पूरा गर्न वन क्षेत्रलाई सरकारले राष्ट्रिय प्राथमिकता क्षेत्र तोकी सबै खाले अतिक्रमण हुनबाट जोगाउने नीति लिएको छ ।
- २३.१. जिल्ला वन कार्यालय, रौतहटबाट प्राप्त अतिक्रमणको विवरणअनुसार सामुदायिक वनको मगरटोल (चन्द्रनिगापुर) लगायतको ३१ स्थानको वनक्षेत्र अतिक्रमणमा परेको देखिन्छ । अतिक्रमणमा परेका सामुदायिक वनहरु सबैको जम्मा २९९ हेक्टर वनक्षेत्र अतिक्रमणमा परेको विवरण प्राप्त भएको छ । वन अतिक्रमण हुँदा स्थान विशेष घटीमा ०.१ हेक्टर र बढीमा ३० हेक्टर (पशुपति सार्वजनिक वन) सम्म अतिक्रमण भएको देखिन्छ ।
- २३.२. रौतहटमा चुरेतर्फका सामुदायिक वनहरुको धेरै स्थानमा अतिक्रमण भएको छ । पूर्व-पश्चिम लोकमार्गबाट नजिक रहेका गाउँ विकास समिति (जस्तै चन्द्रनिगाहपुर- हाल चन्द्रपुर नगरपालिका) का धेरै स्थानमा अतिक्रमण भएको छ । चन्द्रपुर नगरपालिका क्षेत्रमा मात्र १३ स्थानमा अतिक्रमण भएको छ ।
- २३.३. रौतहटमा अतिक्रमण हुनुको कारणहरुमा अतिक्रमित स्थानमा जनसंख्याको चाप क्रमशः बढ्दै जाँदा वन पैदावारको मागमा वृद्धि हुनु र कृषि उत्पादनको लागि वन फाँडानी हुनु, शुरुमा एक परिवारले वनक्षेत्रको थोरै जग्गा ओगटी बस्ने र त्यसलाई क्रमशः बढाउँदै लानु तथा वन कर्मचारीको फेरबदल वा सरुवा हुँदा नयाँ आउने वन कर्मचारीलाई अतिक्रमण गरी बसेको स्थान सहज जस्तो देखिनु, चुरे क्षेत्रमा भौगोलिक विकटताले कार्यालयले सघनरूपमा अनुगमन गर्न नसक्नु, अतिक्रमण हटाउन वा नियन्त्रण गर्न सुरक्षाकर्मी र राजनैतिक दलहरुको सहयोग पनि अपेक्षित हुनु जस्ता प्रमुख कारण देखिएको छ । वनक्षेत्रको जग्गा अतिक्रमण भएबाट

अतिक्रमित वनक्षेत्रलाई खाली गराई पुनः वनक्षेत्र मै कायम गरी वनले ढाकेको क्षेत्र ४० प्रतिशत पुन्याउने राष्ट्रिय अठोटलाई प्रतिकूल प्रभाव पारेको देखिन्छ ।

- २३.४. डडेल्धुराको ऐडीवन, ऋषिखोला, वश्यधार र पहोथरलगायतका स्थानमा करिब ९ हेक्टर वनक्षेत्र अतिक्रमण भएको छ ।
- २३.५. उदयपुरको विभिन्न ९ इलाका वन कार्यालयअन्तर्गत १४२ स्थानको समेत ७ हजार ४३८ (सोमध्ये २ हजार १०० हेक्टरको स्थान नखुलेको) हेक्टर वनक्षेत्रमा अतिक्रमण भएकोमा यो वर्ष अतिक्रमण हटाउने काम भएको पाइएन ।
- २३.६. बर्दियामा विभिन्न १७ सामुदायिक वनको २०७ हेक्टर वनक्षेत्रमा अतिक्रमण भएको छ । जसमा १४५.७५ हेक्टर सुकुम्बासी र बाँकी क्षेत्रफल मुक्त कर्मैयाका नाममा अतिक्रमित रहेको छ ।

अतिक्रमण हुनुको कारणहरुमा अतिक्रमित स्थानमा जनसंख्याको चाप क्रमशः बढ्दै जाँदा वन पैदावारको मागमा वृद्धि हुनु र कृषि उत्पादनको लागि वन फाँडानी हुनु, शुरुमा एक परिवारले वनक्षेत्रको थोरै जग्गा ओगटी बस्ने र त्यसलाई क्रमशः बढाउँदै लैजानु तथा वन कर्मचारीको फेरबदल वा सरुवा हुँदा नयाँ आउने वन कर्मचारीलाई अतिक्रमण गरी बसेको स्थान सहज लाग्नु, चुरे क्षेत्रमा भौगोलिक विकटताले कार्यालयले सघनरूपमा अनुगमन गर्न नसक्नु अतिक्रमण हटाउन वा नियन्त्रण गर्न सुरक्षा कर्मी र राजनैतिक दलहरुको सहयोग पनि अपेक्षित हुनु जस्ता प्रमुख कारण देखिएको छ । वन कार्यालयले आफ्नो कार्यक्षमता वृद्धि गरी अतिक्रमित वनक्षेत्रलाई खाली गराई पुनः वनक्षेत्र मै कायम गरी वनले ढाकेको क्षेत्र ४० प्रतिशत पुन्याउने राष्ट्रिय अठोटलाई सफल पार्नुपर्ने देखिन्छ ।

२४. **सामुदायिक वनमा मुद्दा** – वन ऐन, २०४९ को दफा २६ मा सामुदायिक वनको सञ्चालन र व्यवस्थापन गर्दा उपभोक्ता समूहको गठन गरी सो समूहको कार्य योजनामा उल्लेख भएको सीमाभित्र रहने गरी वन सम्पदाको उपयोग गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । त्यस्तै वन नियमावली, २०५१ को नियम ३१ मा सामुदायिक वनको सम्बन्धित उपभोक्ता समूहले कार्ययोजनामा उल्लेख गरेको शर्त र मान्यताभित्र रहेर मात्र वन सम्पदाको उपयोग गर्नसक्ने व्यवस्था छ । उल्लिखित वन ऐन र नियमावलीमा उल्लिखित व्यवस्थाको पालना नगरेको भनी जिल्ला वन कार्यालय, डडेल्धुरामा दर्ता भएका ४४९ सामुदायिक वनमध्ये १०८ (२४ प्रतिशत) सामुदायिक वन उपर अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगले छानबिन गरी विशेष अदालतमा मुद्दा दायर गरेको देखिन्छ । सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहको कार्ययोजनामा उल्लेख गरेको अधिकतम सीमाभन्दा बढी रुख कटान गरेको, सङ्कलन आदेशभन्दा बढी रुख कटान गरेको, सङ्कलन आदेशको म्याद गुजिसकेको अवस्थामा समेत कटान भएको, काठ कटान राख्ने विभागीय निर्देशनविपरीत कटान भएको आदि कारणबाट मुद्दा दायर भएको देखिन्छ । यस सम्बन्धी थप व्यहोरा देहायअनुसार छन्:

- २४.१. शैलेश्वर जोगबुढा ९ सामुदायिक वनसमेतका १०८ सामुदायिक वनबाट साल जातका ३५ लाख ७ हजार क्युफिट, सल्ला जातका १ लाख १७ हजार ६१३ क्युफिट, खयर जातका ३ हजार १५१ क्युफिट काठ अनियमित रूपले कटानी भएको देखिन्छ । सो परिमाणको काठको मूल्यतर्फ साल काठको प्रतिक्वुफिट रु.८००।-, सल्लाको प्रतिक्वुफिट रु.२००।- खयरको प्रतिक्वुफिट रु.६००।- का हिसाबले रु.४३ करोड १० लाख १४ हजार ३७२ मूल्य हुन आउने देखिन्छ ।
- २४.२. विशेष अदालतमा दायर भएका १०८ सामुदायिक वनको मुद्दा हाल (२०७१ पौष १६) सम्म सोही अदालतमा विचाराधीन अवस्थामा रहेका छन् ।
- २४.३. वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालयको २०६९।६।२ को च.नं.१९० को सामुदायिक वनका काठका सम्बन्धमा वन विभागलाई लेखेको पत्रमा सामुदायिक वनहरुबाट कटानी भई उत्पादित सम्पूर्ण काठहरुको बिक्री तथा ओसारपसार समेतका कार्य रोक्का राख्ने र ती काठ सुरक्षित साथ राख्ने व्यवस्था मिलाउने उल्लेख छ । त्यस्तै विशेष अदालतको २०६९।१२।९ को च.नं.१९१३ को यस वन कार्यालयलाई लेखेको पत्रमा काठ दाउरा संरक्षण र व्यवस्थापन गर्ने काम जुन प्रक्रियामा पुगेको छ, सो प्रक्रिया पश्चात् गर्नुपर्ने कानुनी प्रक्रिया पूरा गर्ने आदेश भएको देखिन्छ ।

- २४.४. तत्पश्चात् जिल्ला वन कार्यालयले लिलाम बिक्रीको प्रक्रिया अघि बढाई २०७१ आषाढ मसान्तसम्म लिलाम बिक्री भएको रु.४२ करोड ९ लाख ८१ हजार २०२ मुद्दाको अन्तिम किनारा भई नसकेकोले कार्यालयको धरौटी खातामा रहेको छ ।
- २४.५. २०७१ आषाढ मसान्तसम्म १ लाख ५ हजार ८३१ क्युफिट काठ मौज्जात रहेको छ । सो मौज्जात काठ २०७१ पौष १६ सम्म लिलाम बिक्री भैसकेको छैन ।

माथि उल्लिखित सामुदायिक वनहरू मुद्दा मामिलाको अवस्थामा रहेकोले त्यसबाट सार्वजनिक वनहरूमा परेका केही प्रमुख असरहरू देहायअनुसार देखिन्छः

- सामुदायिक वनका क्रियाकलापहरू विगत ४/५ वर्षदेखि निष्क्रिय रूपमा रहेका छन् ।
- सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहको आफ्नै कोष हुने र सो कोषमा वन पैदावार बिक्रीबाट प्राप्त हुने रकम जम्मा हुने व्यवस्था छ । सो कोषबाट समुदायको विकासको लागि आवश्यक पर्ने पूर्वाधारका कार्यहरू जस्तै खानेपानी व्यवस्था, विद्यालय भवन निर्माण, सामुदायिक भवन निर्माण हुने गर्दछन् । समूहको कोष परिचालन हुन नसकेकोले सामुदायिक विकासका कार्यहरू हुनसकेका छैनन् ।
- उपभोक्ता समूहले प्राप्त गरेको आम्दानीमध्ये २५ प्रतिशत रकम सामुदायिक वन विकासको कार्यमा खर्च गर्नुपर्ने व्यवस्था, सामुदायिक वन विकास कार्यक्रमको मागदर्शन, २०६५ मा उल्लेख गरेको छ । समूहको आम्दानीको स्रोत वन पैदावार भएको र त्यसको सङ्कलन तथा बिक्री वितरणमा बन्देज लागेकोले समूहको आम्दानी घट्न गई सामुदायिक वन विकासको कार्यमा गतिशीलता आएको छैन ।
- सामुदायिक वनको वन पैदावार सङ्कलन गर्ने कार्यमा रोक लागेकोले सामुदायिक वनका आम उपभोक्ताले वन पैदावारको आफ्नो आधारभूत आवश्यकता पूरा गर्न पाएका छैनन्, जसले गर्दा चोरी कटानीको सम्भावनालाई बढाएको छ ।
- सामुदायिक वनको कार्ययोजनामा वन संवर्द्धनका कार्य गर्न वनलाई विभिन्न खण्डमा विभाजन गर्ने र सबै गुणस्तरका रुखहरू रहेको उल्लेख गरी व्यवस्थापनका विभिन्न क्रियाकलाप सञ्चालन गर्ने उल्लेख भए तापनि सो कार्य नगरी एकै वर्षमा सबै खण्डमा प्रवेश गरी व्यवस्थापनका अन्य कुनै पनि कार्य नगरी माउ रुखको रूपमा राख्नुपर्ने अवलदजाका रुखहरू छानी छानी कटान गरी उत्पादनशील क्षमतामा ह्रास र कमसल रुखहरूको बाहुल्यता भएको वन संरचनामा परिवर्तन भएको अवस्था सिर्जना भएको देखिन्छ ।
- व्यावसायिक प्रयोजनका लागि काठ दाउरा उत्पादन गर्ने सामुदायिक वनहरूको कार्ययोजनामा परिमार्जन गर्नुपर्ने स्थिति रहेको छ ।
- २०६५।६६ मा कटान भएका ती काठहरू सार्वजनिक वनक्षेत्रमै यत्रतत्र छरिएर रहेका छन् । मौज्जात रहेका काठहरू ४-५ वर्षदेखि खुल्ला आकास मुनी रहेकोले पानी लगायतका कारणले गुणस्तरमा ह्रास आउने, नदी नजिकका काठ बाढीले बगाउने, डढेलो लागेमा बढी क्षति हुने स्थिति रहेको छ । जसले गर्दा लिलाम बिक्रीबाट पनि घटी मूल्य प्राप्त हुने अवस्था देखियो ।
- सामुदायिक वनका मुद्दा विशेष अदालतमा विचाराधीन रहेकोले लिलाम बिक्रीबाट प्राप्त रु.४२ करोड ९ लाख ८१ हजार २०२ धरौटी खातामा रहेको छ । सो धरौटीमध्ये १५ प्रतिशतले रोयल्टी बापत राजस्व खातामा दाखिला हुनुपर्ने रकम समेत दाखिला हुनसकेको छैन ।

सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहको कार्ययोजनामा उल्लेख गरेको अधिकतम सीमाभन्दा बढी रुख कटान गरेको, सङ्कलन आदेशभन्दा बढी रुख कटान गरेको, सङ्कलन आदेशको म्याद गुजिसकेको अवस्थामा समेत कटान भएको, काठ कटान राख्ने विभागीय निर्देशनविपरीत कटान भएको आदि कारणबाट मुद्दा दायर भएको देखिन्छ । सामुदायिक वनहरूको कार्यक्षमता वृद्धि गरी स्वीकृत कार्ययोजनाबमोजिम कार्य गरी वन संरक्षण र सदुपयोगमा वृद्धि गर्नुपर्दछ ।

२५. **वातावरण र जलवायु** - प्राकृतिक वातावरण र जैविक विविधताको प्रवर्द्धन हुने गरी वनसम्बन्धी कार्यक्रम तर्जुमा र कार्यान्वयन हुनुपर्दछ । रौतहट जिल्ला तराई देखि भावर क्षेत्र हुँदै उत्तरमा चुरे क्षेत्रसम्म फैलिएको छ । जिल्लाको कुल क्षेत्रफल १ लाख १२ हजार ६०० हेक्टरमध्ये वनको क्षेत्रफल २९ हजार ४०० हेक्टर (२६.११ प्रतिशत) रहेको छ । सो वनक्षेत्रमध्ये सामुदायिक वनले मात्र ६ हजार ९६० हेक्टर (२४ प्रतिशत) ओगटेको छ । तराईदेखि चुरे पहाडसम्म फैलिएको, भौगोलिक विविधता र हावापानीमा रहेको फरकपनले यो जिल्लाको वनसम्पदा एवं जैविक विविधता संरक्षणमा पनि ध्यान दिनुपर्ने देखिन्छ ।
- २५.१. रौतहटको करिब ८ हजार २०४ हेक्टर (७.३ प्रतिशत) भू-भाग चुरे क्षेत्रमा पर्दछ । सो क्षेत्र ४५ प्रतिशतभन्दा बढी भिरालो रहेको हुँदा यो क्षेत्र पहिरोको दृष्टिकोणले अत्यन्त संवेदनशील रहेको छ । वन अतिक्रमणको चपेटामा परेको यस जिल्लाको कुल वन क्षेत्रको ९.८ प्रतिशत भूभाग समेत वातावरणीय दृष्टिकोणले अत्यन्त संवेदनशील रहेको छ । वन अतिक्रमण गरी खेतीपाती गर्ने, घर बस्ती बसाउने आदि कारणले वन क्षेत्रको २८०४ हेक्टर वन अतिक्रमण भएको विवरण प्राप्त भएको छ । नदी तथा खोला किनारका ५० मिटरसम्मको वनक्षेत्र, राजमार्ग तथा ग्रामीण सडकबाट ५० मिटरको क्षेत्रहरूलाई पनि वातावरणीय हिसाबले संवेदनशील क्षेत्रको रूपमा लिइन्छ ।
- २५.२. गर्मी याममा चुरे तथा भावर, तराईको वनमा आगलागी हुने समस्याले वनक्षेत्रमा प्रतिकूल असर पर्न जाने देखिन्छ । राष्ट्रिय जनगणना, २०६८ अनुसार जिल्लाको कुल जनसंख्या ६ लाख ८७ हजार ७२२ रहेको छ । महिलाहरूको साक्षरता दर (४१.७) नेपालको अरु जिल्लाको तुलनामा सबैभन्दा कम रहेकोले महिलाहरूलाई जीविकोपार्जनका नयाँ अवसर उपलब्ध नहुँदा उनीहरूलाई खेती, घरायसी काम र दाउरा सङ्कलन गर्ने काममा संलग्न रहनुपर्ने स्थिति रहेकोले वन क्षेत्र अतिक्रमण हुने गरेको स्थिति रहेको छ । लोप हुने अवस्थामा पुगेका प्रजाति पहिचान तथा संरक्षण गर्नुपर्ने, सार्वजनिक वनहरूमा डहेलो नियन्त्रणको लागि प्रज्वलनशील पदार्थ (पत्कर, सल्लीपिर, सुकेका काठ आदि) को व्यवस्थापन गर्नुपर्ने, जैविक विविधता संरक्षण गर्न जैविक विविधता रजिष्टर खडा गर्ने, स्थानीय जनतालाई सचेत गर्ने, वन जंगलबाट वनपैदावार हटाउँदा वन्यजन्तुको वासस्थान, खाद्य श्रृङ्खला, पौष्टिक आहार, तिनीहरूको गतिविधिलगायत जैविक विविधता संरक्षण हुने गरी व्यवस्थापन गर्नुपर्दछ ।

सुझाव

- तोकिएको सीमाभन्दा बढी वन हस्तान्तरण नगर्ने,
- समयमा नै कार्ययोजना नवीकरण हुनुपर्ने,
- सामुदायिक वनको हैसियत सुधार गर्नु पर्ने,
- सामुदायिक वनको उत्पादनशीलता बढाउनु पर्ने,
- सामुदायिक वनमा सुशासन वृद्धि गर्नु पर्ने,
- वन क्षेत्रको अतिक्रमण रोक्नुपर्ने ।

निष्कर्ष

वन महत्वपूर्ण प्राकृतिक स्रोत हो । वातावरण संरक्षण देखि देशको सामाजिक र आर्थिक विकासमा वनको ठूलो योगदान रहेको छ । नेपालको वन दिनानुदिन ह्रास हुँदै गएको विषय सबैको चासो र सरोकार बन्न पुगेको छ । चोरी निकासी, अतिक्रमण, राजस्व हानी, जनजीविका, जैविक विविधताको ह्रास, डहेलो वन क्षेत्रको प्रमुख जोखिमका रूपमा रहेका छन् । यी जोखिमहरूको पहिचान गरी समयमै नियन्त्रणका उपयुक्त उपायहरूको अवलम्बन गर्नु सामुदायिक वन व्यवस्थापनको चुनौती बन्न पुगेको छ ।

सामुदायिक वन विकास, संरक्षण र संवर्द्धन एवं काठ दाउरालगायतका वन पैदावारहरूको सङ्कलन र बिक्री वितरणसमेतको कार्य स्वीकृत वन कार्य योजनाबमोजिम जिल्ला वन कार्यालयहरूबाट हुने गरेको छ । काठ दाउरा सङ्कलनदेखि बिक्री वितरण एवं वन विकासदेखि संवर्द्धनसम्बन्धी हरेक क्रियाकलापहरू वन कार्य योजनाअनुसार हुने भएकोले कार्य योजनाको तर्जुमा तथा परिमार्जन यथार्थ रूपमा गरिनुपर्दछ । साथै अधिकतम सीमाभन्दा बढी हस्तान्तरण गर्न नहुने, सामुदायिक वनहरूको स्तर खस्कन नदिने, उत्पादनशीलता वृद्धिदर राम्रो हुनुपर्ने, अतिक्रमण रोक्नुपर्ने, सुशासन कायम गर्नुपर्ने जस्ता कुरामा उचित ध्यान दिनुपर्ने देखिन्छ । वन क्षेत्रको दिगो संरक्षण गरी वातावरणीय सन्तुलन कायम राख्नु, वन क्षेत्रको अतिक्रमण लाई नियन्त्रण गर्नु तथा वनजन्य आधारभूत आवश्यकतालाई परिपूर्ति गर्दै राष्ट्रिय आयमा समेत योगदान गर्न सामुदायिक वन व्यवस्थापनलाई प्रभावकारी बनाउन कार्यालयहरूको कार्यक्षमतामा अभिवृद्धि गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

सैनिक हवाई महानिर्देशनालय उडान सेवा
मध्य एयर बेस र भी.भी.आई.पी. उडान सेवा
उडान व्यवस्थापन (अनुगमन लेखापरीक्षण) विश्लेषण
कार्यमूलक लेखापरीक्षण प्रतिवेदन-२०७१

परिचय

१. **पृष्ठभूमि** – वि.स. २०२२ मा एयरबोर्न ट्रान्सपोर्ट सपोर्ट विगको रूपमा नेपाली सेनाअन्तर्गत स्थापना भएको हवाई यूनिटलाई पछि नं.११ बाहिनी अड्डाको रूपमा नामाकरण गरियो । यो अड्डा प्रबन्धरथीको कार्यालय अन्तर्गत रही स्थापनाकालदेखि नै उपलब्ध हवाई साधनहरूबाट सैनिक कार्गो ढुवानी, सैनिक यात्रुको ओसार पसार, प्यारा तालिम, पाइलट तालिम, रेस्क्यु, सैनिक अपरेशन, बन्दोबस्ती उडान, खोज तथा उद्धारका साथै नागरिक कार्यहरूमा गैरसैनिक स्वदेशी तथा विदेशी यात्रुहरूको रेस्क्यु, दैवी प्रकोप उद्धारका उडान, विशिष्ट र अति विशिष्ट व्यक्तिको उडान, सरकारी कार्यालय र विदेशी नियोगहरूको चार्टर तथा व्यापारिक उडान जस्ता कार्यहरू गर्दै आएको छ । यस बाहिनी अड्डालाई हाल आएर सैनिक हवाई महानिर्देशनालय मध्य एयर वेशमा रूपान्तरण गरिएकोमा सैनिक हवाई महानिर्देशनालय र सोअन्तर्गत भी.भी.आई.पी. उडान सेवा र मध्य एयर वेश रहने व्यवस्था भएको छ । हाल यस मध्य एयर वेशसँग चालु र बेचालुसमेत गरी २६ जहाज/हेलिकोप्टर रहेका छन् ।

स्वदेशी तथा विदेशी अति विशिष्ट अतिथिहरूलाई नेपालभित्र एक स्थानबाट अर्को स्थानसम्म सुरक्षित हवाई यात्रा गराउने उद्देश्यले साढे तीन दशक पूर्व तत्कालीन राजदरबार प्रमुख सैनिक सचिवालयअन्तर्गत रहने गरी रोयल एयर फ्लाइटको स्थापना भएकोमा २०३२ मा नेपाली जग्गी अड्डाअन्तर्गत रहने गरी भी.भी.आई.पी.फ्लाइट नामाकरण गरी नेपाली सैनिक विमान सेवामा गाभिएको थियो । यसलाई वि.सं.२०४० मा सैनिक विमान सेवाबाट अलग गरी प्रबन्धरथीको कार्यालयअन्तर्गत राखिएकोमा २०६७ देखि सैनिक हवाई महानिर्देशनालयअन्तर्गत राखिएको छ । यस कार्यालयले स्थापना कालमा तीनवटा विमानबाट सेवा प्रदान गर्दै आएको थियो । इलुसन १४, ए.एन.२ बीच एयरक्राफ्ट, एलुवेट-३ टुइनअटर, स्काई भेन, पुमा तथा एभ्रो जहाजहरूले सेवा पुऱ्याई आएकोमा हाल सुपरपुमा हेलिकोप्टर २ र वेल् हेलिकोप्टर २ गरी जम्मा ४ जहाजबाट अतिविशिष्ट र विशिष्ट व्यक्तिको उडान र व्यापारिक उडानहरू सञ्चालन गरी सेवा पुऱ्याउँदै आएको छ ।

प्रमुख कार्यसम्पादन सूचक (KPI)

- सुरक्षित सैनिकहवाई सेवा सञ्चालन,
- भी.आई.पी., उडान,
- व्यापारिक उडान सञ्चालन ।

२. **कार्यमूलक लेखापरीक्षणको औचित्य** – नेपालको भौगोलिक बनावट, सीमित सडक सञ्जाल र हवाई साधनको उपयोगिताले गर्दा नेपाली सेनालाई बाह्य तथा आन्तरिक सुरक्षा र उद्धार कार्यसम्बन्धी जिम्मेवारीहरू प्रभावकारी ढङ्गबाट सम्पन्न गर्न हवाई साधनको भूमिका ज्यादै महत्वपूर्ण रहेको छ । यसको साथै देशको विकास निर्माण कार्य, खाद्यान्न तथा सैनिक सामग्रीको ढुवानी, अति विशिष्ट तथा विशिष्ट व्यक्तिको भ्रमण र तालिम जस्ता कार्यहरूमा समेत हवाई साधनको भूमिका रहँदै आएको छ । यसको महत्व तथा आवश्यकतालाई दृष्टिगत गरी नेपाली सेनासँग उपलब्ध भएको हवाई साधनहरूलाई व्यवस्थित, प्रभावकारी तथा मितव्ययी ढङ्गबाट परिचालन तथा नियन्त्रणको व्यवस्था सम्बन्धमा २०६६/६७ मा गरिएको कार्यमूलक लेखापरीक्षणबाट दिइएका सुधारका कार्यहरूको मूल्याङ्कन गर्नु जरुरी भएकोले अनुगमन लेखापरीक्षणका लागि छनौट गरिएको हो ।

३. **नीतिगत व्यवस्था** – देहायबमोजिमका नीतिगत अवधारणाहरू हवाई साधन परिचालनसम्बन्धी निर्देशिका, २०६६ ले निर्धारण गरेको छः

- नेपाली सेनासँग रहेका हवाई साधन सम्भावित सैनिक कारबाहीको लागि परिचालन हुनसक्ने गरी सदैव तयार राख्ने,
- हवाई साधन परिचालन गर्दा पहिलो प्राथमिकता सैनिक कार्य, दोस्रो नेपाल सरकारका अन्य निकायहरूको कार्य र अन्तिम प्राथमिकता निजी क्षेत्रका कार्यहरूलाई दिइने,

- प्रबन्ध रथीको कार्यालयले नियमित रूपमा गरिने सैनिक सामग्रीको दुवानी, नेपाल सरकारका अन्य निकायका नियमित कार्य र निजी क्षेत्रको चार्टर फ्लाईट सम्बन्धी कार्यहरूमा हवाई साधन खटनपटन गर्ने,
- बलाधिकृत विभाग युद्धकार्य निर्देशनालयले अपरेशन, सुरक्षात्मक, भी.भी.आई.पी. भ्रमण तथा सरकारका अन्य निकायका आकस्मिक कार्यहरू जस्तै रेस्क्यु र राहत वितरणमा हवाई साधन खटन पटन गर्ने,
- सैनिक हवाई चार्टरमा दिँदा वा गैरसैनिक हवाई साधन भाडामा लिँदा गर्नुपर्ने आर्थिक कारोबारको नियन्त्रण तथा अनुगमन प्रबन्धरथीको कार्यालयले गर्ने र
- हवाई साधनहरूको परिचालन, समन्वय, अनुगमन तथा नियन्त्रण गर्न विभिन्न समन्वय इकाई, समिति तथा कन्ट्रोल सेन्टर खडा गर्ने ।

४. **कानुनी व्यवस्था** – कार्यालयले सैनिक ऐन, २०६३, आर्थिक कार्यविधि ऐन, २०५५, आर्थिक कार्यविधि नियमावली, २०६४, सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ र सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४, सैनिक (हवाई परिवहन) नियमावली, २०३०, नेपाली सैनिक बीमा सम्भार समूह नियमावली, २०४२, सुरक्षा, सामरिक वा प्रतिरक्षा सामग्री आपूर्ति गर्ने कार्यविधि, २०६४, हवाई साधन परिचालनसम्बन्धी निर्देशिका, २०६६ बमोजिम हवाई सेवा सञ्चालन एवं आर्थिक कारोबार गर्ने गरेको छ ।

५. **उद्देश्य एवं लक्ष्य** – देशभित्रका र अतिविशिष्ट व्यक्तित्वहरूको सुरक्षित रूपमा हवाई उडान गर्ने र देशभित्रका प्राकृतिक विपत्तिमा उद्धारसम्बन्धी कार्य प्रभावकारी ढङ्गबाट सम्पन्न गर्ने, सैनिक सामग्रीको ओसार पसार, बन्दोबस्ती उडान, सैनिक अपरेशनलगायतका कार्य गर्ने उद्देश्यले स्थापित सैनिक हवाई महानिर्देशनालय मध्य एयर वेश र भी.भी.आई.पी.फ्लाईटबाट देहायको जिम्मेवारी पूरा गर्ने लक्ष्य रहेको छः

- उपलब्ध हवाई साधन तोकिएको कार्यालय तथा निर्देशनालयको आदेशअनुसार परिचालन गर्ने,
- सैनिक कारबाही तथा अन्य प्रयोजनको लागि नेपाली सेनालाई गैरसैनिक हेलिकोप्टर परिचालन गर्न आवश्यक परेमा सोको समन्वय तथा व्यवस्थापन गर्ने,
- सैनिक कारबाहीको लागि पर्सनल हातहतियार, फुट लाइन एम्पुनिशनसहित न्यूनतम करिब ५०० जनालाई लिफ्ट गर्न आवश्यक उडान घण्टा जगेडा राख्ने,
- विमान चालक तथा हवाई सेवाका प्राविधिकहरूको लागि आवश्यक तालिम, उडानहरू प्रबन्धरथीको कार्यालयसँग समन्वय गरी सञ्चालन गर्ने, र
- फुर्सदको समयमा वार्षिक लक्ष्य निर्धारण गरी चार्टर उडान सञ्चालन गर्ने ।

६. **वित्तीय स्थिति** – मध्य एयर बेस र भी.भी.आई.पी. फ्लाइटको विगत ३ वर्षको बजेट तथा खर्च र आय-व्यय निम्नानुसार रहेको छ :

- **विनियोजनतर्फ**

(रु.हजारमा)

कार्यालय	शीर्षक	२०६८।६९		२०६९।७०		२०७०।७१	
		बजेट	खर्च	बजेट	खर्च	बजेट	खर्च
मध्य एयर वेश	चालु	३४५४६८	३४५४३४	३८४०९३	३८९३९२	२८७९७१	२८७५९५
	पूँजीगत	९८८००	६२८४०	३६९८३५	३६९८३५	१९०७०९	१९०७०९
	जम्मा:	४४४२६८	४०८२७४	७५३९२८	७५३२२७	४७८६८०	४७८२२४
भी.भी.आई.पी. फ्लाइट	चालु	१२४८९५	१२४८९४	१३४९९३	१३४९९३	९९६५९	९९५९५
	पूँजीगत	११९९९	११९९९	१४५९५५	१४५९५५	५००	५००
	जम्मा:	१३६०९४	१३६०९३	२८००६८	२८००६८	९२१५९	९२०९५

• नेपाली सेना व्यापारिक उडान विकास समितितर्फको आय-व्यय

(रु.हजारमा)

आर्थिक वर्ष	गत वर्षको मौज्जात	असुली	जम्मा	खर्च	मौज्जात
२०६८/६९	९२५६७	५८४४३	१५१०१०	७६५१९	७४४९१
२०६९/७०	७४४९१	२६१६९	१००६६०	५८७७५	४१८८५
२०७०/७१	४१८८५	१२३३९९	१६५२८४	८८२४१	७७०४३

लेखापरीक्षणको उद्देश्य, क्षेत्र एवं पद्धति

७. **उद्देश्य** – सैनिक हवाई महानिर्देशनालय, मध्य एयर बेस र भी.भी.आई.पी. फ्लाइटबाट जहाज तथा हेलिकोप्टरहरूको सञ्चालन एवं व्यवस्थापन सम्बन्धी क्रियाकलाप मितव्ययी र दक्षतापूर्ण ढङ्गले भए नभएको सम्बन्धमा गत विगत वर्ष गरिएको कार्यमूलक लेखापरीक्षणको अनुगमन लेखापरीक्षण गर्नु लेखापरीक्षणको उद्देश्य रहेको छ ।
 ८. **क्षेत्र** – सैनिक हवाई महानिर्देशनालय, मध्य एयर बेस र भी.भी.आई.पी.उडानले सञ्चालन गरेका जहाज/हेलिकोप्टर मर्मत सम्भार, ठेक्का व्यवस्थापन, जनशक्ति विकास, चार्टरलगायतका उडान सञ्चालन, जिन्सी व्यवस्थापनलगायतका क्रियाकलापलाई लेखापरीक्षणको क्षेत्रमा समावेश गरिएको छ । लेखापरीक्षणको क्रममा विगत ३ वर्षको वित्तीय एवं गैरवित्तीय तथ्याङ्कहरू लिएको छ ।
 ९. **पद्धति** – लेखापरीक्षणको क्रममा कार्यालयहरूसँग सम्बन्धी नीति, उद्देश्य, कार्यविधि, सञ्चालन प्रक्रियामा विगतको कार्यमूलक लेखापरीक्षणबाट प्रदत्त सुभाव कार्यान्वयन प्रक्रियाको स्थिति अध्ययन मूल्याङ्कन गरी जोखिमका क्षेत्रहरू पहिचान गरिएको थियो । सोही आधारमा तात्त्विक महत्वका विषय निर्धारण गरी तिनलाई थप पुष्ट्याई गर्न सम्बन्धित निकायका पदाधिकारीसँग छलफल, कागजात अध्ययन, मूल्याङ्कन एवं प्रश्नावलीको माध्यमबाट सूचना र तथ्याङ्क सङ्कलन तथा स्थलगत निरीक्षण गरिएको थियो । प्राप्त सूचनाको विश्लेषण पश्चात् प्रतिवेदन तयार गर्न प्रक्रियामूलक, नतिजामूलक पद्धति अवलम्बन गरिएको छ ।
- सैनिक उडान, विकास निर्माण कार्य, सरकारी गैरसरकारी रेस्क्यु, तालिम, बन्दोबस्ती ढुवानीका साथै स्वदेशी विदेशी विशिष्ट, अतिविशिष्ट उडान तथा सरकारी उडान सञ्चालनको लागि स्थापना गरिएको सैनिक हवाई महानिर्देशनालयको २०६६/६७ मा गरिएको कार्यमूलक लेखापरीक्षणबाट दिएका सुभाव कार्यान्वयन स्थितिको यो वर्ष गरिएको अनुगमन लेखापरीक्षणबाट देखिएका व्यहोरा देहायबमोजिम छन्:
१०. **सीमितता** – प्राप्त सूचना, प्रश्नावली, अभिलेख तथा द्वितीय स्रोतबाट सङ्कलन गरिएको तथ्याङ्कको आधारमा प्रतिवेदन तयार गरिएको, विवरण विश्लेषण मूल्याङ्कनका लागि सयम सीमा आदि सीमितता रहेका छन् ।

लेखापरीक्षणबाट देखिएका व्यहोरा

- **सकारात्मक पक्षहरू** – हवाईजहाज/हेलिकोप्टरको उपलब्धता, जनशक्तिको उपलब्धता, हयाङ्गरिड, एप्रोन आदि भौतिक साधन स्रोत आदिको उपलब्धता, अनुशासन, शीघ्र उद्धार, राहत, सुरक्षा प्रवन्ध, भी.भी.आई.पी., भी.आई.पी.को यात्रा प्रवन्ध आदि सकारात्मक पक्ष रहेका छन् ।
 - **समस्या तथा चुनौती** – बिसौं वर्षदेखिका पुराना जहाज, पार्टपूजा, मर्मत गर्नसक्ने जनशक्तिको कमी, मर्मत सञ्चालनमा थप बजेटको आवश्यकता, प्राविधिक जनशक्तिलाई थप सुविधाको अभाव, सञ्चालनयोग्य जहाज घट्टै जानु, साँघुरो भौतिक संरचना, सरकारी निर्णय प्रक्रिया र व्यवसायिक प्रतिस्पर्धा आदि समस्या र चुनौती रहेका छन् ।
 - **सुधारका क्षेत्रहरू**
११. **अनुगमन** – भी.भी.आई.पी. फ्लाइट तथा मध्य एयर बेसको कार्यमूलक लेखापरीक्षण गरी उपलब्ध गराइएको महालेखापरीक्षकको ४८ औं वार्षिक प्रतिवेदन (२०६७) को सुभाव कार्यान्वयन स्थिति सम्बन्धमा अनुगमन परीक्षण गर्दा सो कार्यालयले दिएको विवरण, जवाफ तथा लेखापरीक्षणबाट निम्नानुसार देखियो:

लेखापरीक्षणले दिएको सुझाव	सुझाउ कार्यान्वयनको स्थिति
जहाज/हेलिकोप्टरको उडान क्षमताअनुसार औसत उडानका अतिरिक्त व्यापारिक उडान वृद्धि गर्नुपर्ने,	● औसत उडान तथा व्यापारिक उडान भन्नु घट्टै गएको । (कार्यान्वयन नभएको)
एयरफोर्स हवाई सेवा शुरु भएको ४४ वर्षमा समेत एयरफोर्सको रूपमा विकास गर्न नसकेको, हवाई नीति तयार नगरेको, एयरवेस स्थापना नभएको	● हवाई नीति नबनेको, एयरवेस स्थापना नभएको (कार्यान्वयन नभएको)
पुराना, विविध प्रकृतिका र फेज आउट भएका जहाजबाट उडान सञ्चालन गर्दा बढी खर्च भएको,	● मित्रराष्ट्रबाट एक हेलिकोप्टर प्राप्त गरी सञ्चालनमा रहेको, पुराना जहाज यथावत रहेको । (आंशिक कार्यान्वयन) ।
खरिद तथा सहयोगमा प्राप्त २८ जहाज/हेलिकोप्टरमध्ये १६ चालु र १२ बेचालु रहेको, आवश्यकता निर्धारण गरी खरिद तथा सहयोग प्राप्त गर्नुपर्ने	● ११ जहाज मात्र चालु, १६ बेचालु र ३ ब्यास भएको अवस्थामा छन् । सहयोग नीति नभएको, आवश्यकता निर्धारण नभएको । (कार्यान्वयन नभएको)
भाडा र मर्मत खर्चको तुलनामा चार्टर भाडा घटेर २८.२० प्रतिशत भएको, ढुवानी गर्न नसक्दा भाडा फिर्ता गर्नुपरेको, प्रत्यक्ष खर्चको अनुपातमा आम्दानी वृद्धि हुनुपर्ने, व्यापारिक फर्म संघ संस्थाहरूलाई भाडा छुट वृद्धि हुने गरेको, उठ्न बाँकी बक्यौता रु.६ करोड ३० लाख ९३ हजार असुल हुन बाँकी रहेको	● चार्टर भाडा २४ प्रतिशत रहेको । ● यस वर्ष पनि रु.३ करोड १३ लाख ७५ हजार ड्राई भाडा छुट दिएको । ● पुरानो बक्यौता असुलीको क्रम यथावत् छ, तर यस वर्षको बक्यौता असुल भई कुलमा अब रु.६ करोड ४८ लाख ८० हजार बाँकी देखिन्छ । (आंशिक कार्यान्वयन)
जनशक्ति व्यवस्थापन तथा कार्यबोझ विश्लेषण नभएको	● जनशक्तिको अभाव, विज्ञको अभाव विशेष सुविधा सहूलियत नहुने स्थिति रहेको (कार्यान्वयन नभएको) ।
भौतिक संरचना, कार्यालय भवन, ह्याङ्गरको लागि स्थानाभाव र बजेट अपर्याप्त रहेको	● ह्याङ्गर नबनेकोले स्थानान्तरण भएको छैन । स्थिति यथावत् (कार्यान्वयन नभएको)
तालिम प्राप्त पाइलट, इन्जिनियरहरूले तालिम लिएको १ वर्ष नपुग्ने अवकाश भएको	● हाल त्यसरी अवकाश नलिएको (कार्यान्वयन भएको) ।
मर्मत सम्भार र चालु खर्चको तुलनामा मर्मत सम्भार खर्च मध्य एयर वेशमा ४०.०७ प्रतिशत र भी.भी.आई.पी.को ३३.६५ प्रतिशत हुने गरेको ।	● यो वर्ष मर्मत खर्चमध्ये एयरवेसको ११३ प्रतिशत र भी.भी.आई.पी.को ४४ प्रतिशत रहेको । (कार्यान्वयन नभएको)
ग्राउण्ड हुने एयरक्राफ्टको बीमा रकम फिर्ता हुनुपर्ने, न्यून उडान हुनेभन्दा बढी समय उडान हुने एयरक्राफ्टलाई बीमामा प्राथमिकता दिनुपर्ने ।	● ग्राउण्ड हुने एयरक्राफ्टको बीमा र प्लाइट रिस्कको रकम बक्यौता रहने गरेको । (कार्यान्वयन नभएको)
दुर्घटना भएका जहाज लिलाम नगरेको ।	● लिलामको कार्य अझै भएको छैन । (कार्यान्वयन नभएको)
नियमावली संशोधन हुनुपर्ने ।	● कुनै नियमावली फेरबदल भएको पाइएन । (कार्यान्वयन नभएको)

भी.भी.आई.पी. फ्लाइट तथा मध्य एयर वेसको कार्यमूलक लेखापरीक्षण गरी उपलब्ध गराइएको महालेखापरीक्षकको ४८ औं वार्षिक प्रतिवेदन (२०६७) को सुझाव कार्यान्वयन स्थिति सम्बन्धमा अनुगमन परीक्षण गर्दा जहाज/हेलिकोप्टरहरू उडान क्षमता अनुसार उडान गर्नुपर्ने, व्यापारिक समेत गरी मर्मत सम्भारमा आत्मनिर्भरता वृद्धि हुनुपर्ने, अन्य क्षेत्रमा एयर वेस स्थापना गरी उडान सस्तो बनाइनुपर्ने, पुराना विविधतापूर्ण जहाज फेज आउट हुनुपर्ने, सहयोगमा जहाज लिने सम्बन्धमा नीति तय हुनुपर्ने, चार्टर भाडा बक्यौता उठाउन ताकेता हुनुपर्ने, जनशक्ति कार्यबोझ विश्लेषण गर्नुपर्ने, तालिम प्राप्त जनशक्ति रोक्नुपर्ने, भौतिक संरचना पर्याप्त हुनुपर्ने, मर्मत खर्च कम गराउनुपर्ने, बीमा गर्दा बढी समय उडान गर्नेलाई प्राथमिकता दिनुपर्ने, दुर्घटनाग्रस्त जहाजहरू लिलाम गर्ने र सैनिक हवाई सेवा सञ्चालन सम्बन्धी १० पुराना नियमावली संशोधन गरिनुपर्ने भनी सुझाव दिइएको थियो । तर तालिम प्राप्त जनशक्तिको व्यवस्थापन र चार्टर भाडा उठाउने कार्यमा निरन्तरता रहेकोले कार्यमूलक लेखापरीक्षणबाट देखिएका सुझावमध्ये कतिपय

कार्यान्वयन नभएका वा आंशिक भएको अवस्था देखियो । तसर्थ सैनिकहवाई उडान व्यवस्थापनमा मितव्ययिता र दक्षता ल्याउन प्रतिवेदनले दिएको सुझाव कार्यान्वयन गरिनुपर्दछ ।

१२. **जहाज/हेलिकोप्टर सञ्चालन**– हवाई साधन परिचालनसम्बन्धी निर्देशिका, २०६६ अनुसार साधारण अवस्थामा विभिन्न जहाजहरूको तोकिएको वार्षिक औसत उडान घण्टा अनुसार न्यून परिचालन भएको व्यहोरा देहाय बमोजिम प्राप्त भएको छः

विवरण	साधारण (लक्ष्य)		२०६६/६७ को अवस्था		२०७०/७१ को अवस्था	
	फिक्स	रोटर	फिक्स	रोटर	फिक्स	रोटर
मध्य एयर वेश	१२५०	२१००	२८९	१२४४	-	८९९
भी.भी.आई.पी.	१२५०	२१००	-	३५३	-	२७२

- १२.१. २०६६/६७ मा वार्षिक उडान लक्ष्य तोकिएकोमा त्यसपछिका अवधिमा उडान लक्ष्य समेत तोकेको छैन । वर्षेनी उडान घण्टा घट्दै गएको र विगत ३ वर्षदेखि फिक्स विडस (हवाइजहाज) को उडान शून्य रहेको छ । मध्य एयर बेसका हेलिकोप्टरमध्ये २०६६/६९ मा ९, २०६९/७० मा ७ र २०७०/७१ मा ६ ले उडान गरेका छन् । भी.भी.आई.पी.तर्फका हेलिकोप्टरमध्ये २०६६/६९ मा २ सञ्चालन भएकोमा २०६९/७० र २०७०/७१ मा ३ सञ्चालित छन् । ११N-RAG सुपरपुमा विगत ३ वर्षदेखि ग्राउण्डेड रहेको छ । तोकिए बमोजिम उडान हुन नसक्दा उपलब्ध जहाज हेलिकोप्टरको दक्षतापूर्ण व्यवस्थापन हुनसकेको छैन । औसत उडान घण्टा प्राप्त हुने गरी जहाज हेलिकोप्टर सञ्चालन, मर्मत सम्भार र उडान व्यवस्थित गर्न सञ्चालन योजना बनाउनुपर्ने देखिन्छ ।

- १२.२. सैनिक हवाई महानिर्देशनालय, मध्य एयर बेसमा क्षति भएका ३, फिक्स विडसतर्फ ४ र रोटार विडसतर्फ १९ समेत २६ जहाज रहेकामा ७ जहाजमात्र चालु अवस्थामा रहेकोमध्ये ६ जहाजले ८९९ घण्टा उडान भरेका छन्, भर्खर प्राप्त भएको १ जहाजको उडान घण्टा अभिलेखमा समावेश छैन भने १६ जहाज बेचालु अवस्थामा छन् ।

- १२.३. मध्य एयर बेसतर्फ विगत ३ वर्षको उडान सञ्चालन र मर्मत सम्भार खर्च देहायबमोजिम छः

(रु.हजारमा)

आर्थिकवर्ष	सञ्चालित जहाज संख्या	उडान घण्टा	स्पेयर पार्ट्स खरिद समेत मर्मत खर्च
२०६६/६९	१२	१०५६	२१,८५,५९
२०६९/७०	८	८३६	५४,७०,३७
२०७०/७१	६	८९९	३०,७८,९६

विगत ५ वर्षमा सञ्चालित जहाजको संख्या एवं उडान घण्टा ४५ प्रतिशतसम्म घटेको छ भने मर्मत सम्भार खर्च १९७ प्रतिशतसम्म बढेको छ । २०७०/७१ मा सामान्य सुधार देखिएको छ ।

- १२.४. भी.भी.आई.पी.तर्फ २ सुपरपुमा र २ वेल हेलिकोप्टर रहेकोमा सबै जहाज कम्तीमा २० वर्ष नाघेको अवस्था छ । एक जहाज ३ वर्षदेखि ग्राउण्डेड रहेकोमा २०७१/७२ मा सञ्चालन योग्य भएको छ । विगत ३ वर्षमा क्रमशः २, ३ र ३ जहाज सञ्चालन भएको र उडान घण्टा २२३, १७१ र २७२ रहेको एवं क्रमशः रु.२ करोड ६८ लाख, रु.२ करोड ५० लाख र रु.३ करोड ९९ लाख मर्मत सम्भारमा खर्च भएकोले उडान घण्टामा उतारचढाव भई सुधार हुँदै गए तापनि मर्मत सम्भार खर्च बढ्दै गएको छ । सम्पूर्ण जहाज सञ्चालनमा ल्याउने, उडान घण्टा वृद्धि गर्ने र मर्मत खर्चमा मितव्ययिता ल्याउनुपर्दछ ।

१३. **चार्टर भाडा** – स्पेयर पार्ट्स खरिद बाहेकको मर्मत खर्च र चार्टर भाडा असुली सम्बन्धमा देहाय बमोजिम विवरण प्राप्त भएको छः

विवरण	२०६८/६९		२०६९/७०		२०७०/७१	
	मर्मत खर्च	चाार्टर भाडा	मर्मत खर्च	चाार्टर भाडा	मर्मत खर्च	चाार्टर भाडा
भीभीआइपी.	२६८२६	५४७०	२५०००	४९९२	३९९९३	९५५०९
मध्य एयर वेश	९४००००	५६८५०	९६५०००	२०८८९	३०७८९६	९९२८४७

१३.१. भी.भी.आई.पी.तर्फ चाार्टर भाडा आमदानी मर्मत खर्चको क्रमशः २०, १७ र ३९ प्रतिशत र मध्य एयर बेसतर्फ सोही अवधिमा क्रमशः ४९, ९३ र ३७ प्रतिशत रहेको छ । मर्मत खर्चको तुलनामा चाार्टर भाडा न्यून रहेको छ ।

१३.२. व्यापारिक उडान समितिको गठन आदेशमा विकास निर्माणसम्बन्धी उडानलाई व्यापारिक उडान मानिएको छ । उक्त व्यवस्थाबमोजिम उडान बापतको रकम प्राप्त हुनुपर्दछ । नेपाली सेनाले भौतिक योजना तथा निर्माण मन्त्रालयअन्तर्गत स्वीकृत भएका विभिन्न सडक निर्माण कार्य सञ्चालन गर्दै आएको छ । निर्माण कार्यको लागत अनुमान तयार गर्दा सम्पूर्ण खर्चहरू लागत अनुमानमा समावेश गरिने भए तापनि नेपाली सेना विकास निर्माण तथा स्थापित महानिर्देशनालयको पत्रअनुसार निर्माणाधीन सडकको निरीक्षण गर्दा जहाजको चाार्टर भाडा छुट दिने गरेको छ । उक्त डाई भाडा छुट दिन मिल्ने देखिएन । त्यसैगरी २०७० मंसिरमा सम्पन्न दोस्रो संविधानसभाको निर्वाचनको सिलसिलामा विभिन्न स्थानमा सैनिक परिचालन, क्षेत्रीय प्रशासन एवं सुरक्षा निकायबाट निर्वाचनवेस निरीक्षण गरेको भनी युद्ध कार्य निर्देशनालयको पत्रअनुसार डाई भाडा छुट दिएको छ । निर्वाचनको सिलसिलामा भएको खर्च निर्वाचन आयोगबाट व्यहोर्नुपर्ने हुन्छ । साथै अन्य संस्थालाई समेत रु.३ करोड ९३ लाख ७५ हजार छुट दिएको छ । जहाज उडान भर्दा जहाजको उडान अवधि समाप्त हुने र मर्मत खर्च समेत हुने हुनाले डाई छुट दिएकोले सञ्चालन लागत बढ्न गएको छ भने उडान सञ्चालन समेत दिगो हुने देखिदैन । यससम्बन्धी विवरण देहायबमोजिम छः

सि.न	A/C	मिति	उडान घण्टा	डाई भाडा	छुट दिएको संस्थाको नाम
१	NA-38	२०७०।।६।२४	7:15	२३,९६,२८०।००	वि.नि.तथा स्थापित म.नि.
२	NA-38	२०७०।।६।२४	4:45	९५,४४,८६९।००	वि.नि.तथा स्थापित म.नि.
३	NA-38	२०७०।।६।२४	3:05	१०,१०,५९७।००	वि.नि.तथा स्थापित म.नि.
४	NA-38	२०७०।।७।२५	5:20	१७,३३,५९६।००	डी.एम.ओ. अप्रेशन
५	NA-38	२०७०।।७।२५	3:00	९,७५,१०३।००	डी.एम.ओ. अप्रेशन
६	NA-38	२०७०।।७।२५	5:05	१६,५२,२५७।००	डी.एम.ओ. अप्रेशन
७	NA-53	२०७०।।७।२५	10:45	३५,६४,९०२।००	डी.एम.ओ. अप्रेशन
८	NA-29	२०७०।।८।१६	6:40	३,५०,९६६।००	डी.एम.ओ. अप्रेशन
९	NA-29	२०७०।।८।१६	8:50	४,७६,४७८।००	डी.एम.ओ. अप्रेशन
१०	NA-29	२०७०।।८।१६	4:50	२,६०,५५९।००	डी.एम.ओ. अप्रेशन
११	NA-29	२०७०।।८।१६	8:45	४,६६,८७५।००	डी.एम.ओ. अप्रेशन
१२	NA-29	२०७०।।८।१६	2:30	१,३४,३०३।००	डी.एम.ओ. अप्रेशन
१३	NA-53	२०७०।।८।१६	4:25	१४,८८,१५०।००	डी.एम.ओ. अप्रेशन
१४	NA-45	२०७०।।८।१५	3:55	२,८६,९६७।००	डी.एम.ओ. अप्रेशन
१५	NA-45	२०७०।।८।१६	5:00	३,६९,२०७।००	डी.एम.ओ. अप्रेशन
१६	NA-45	२०७०।।८।१६	7:00	५,९६,८९०।००	डी.एम.ओ. अप्रेशन
१७	NA-47	२०७०।।८।१६	3:50	२,०६,६५०।००	डी.एम.ओ. अप्रेशन
१८	NA-47	२०७०।।८।१६	7:30	४,००,१७९।००	डी.एम.ओ. अप्रेशन
१९	NA-31	२०७०।।८।१६	4:30	२,४४,६३८।००	डी.एम.ओ. अप्रेशन
२०	NA-31	२०७०।।८।१७	3:05	१,६६,२९१।००	डी.एम.ओ. अप्रेशन
२१	NA-54	२०७०।।८।१७	7:35	६,९३,९४३।००	डी.एम.ओ. अप्रेशन
२२	NA-54	२०७०।।८।१७	4:00	३,६२,२९१।००	डी.एम.ओ. अप्रेशन
२३	NA-55	२०७०।।८।१७	6:25	५,८७,९८३।००	डी.एम.ओ. अप्रेशन
२४	NA-55	२०७०।।८।१७	5:15	४,७५,५०७।००	डी.एम.ओ. अप्रेशन
२५	NA-31	२०७०।।८।१७	5:00	२,६६,७८६।००	डी.एम.ओ. अप्रेशन
२६	NA-54	२०७०।।८।२४	13:32	१२,९२,८३४।००	डी.एम.ओ. अप्रेशन

सि.न	A/C	मिति	उडान घण्टा	ड्राई भाडा	छुट दिएको संस्थाको नाम
२७	NA-54	२०७०।०।२४	12:05	१०,९३,५४२।००	डी.एम.ओ. अप्रेशन
२८	NA-55	२०७०।०।२४	7:15	६,४५,८४५।००	डी.एम.ओ. अप्रेशन
२९	NA-48	२०७०।०।२४	10:35	१०,६३,६९९।००	डी.एम.ओ. अप्रेशन
३०	NA-38	२०७०।१।२।७	2:10	७,३५,६०८।००	यू.एस.एम्बेसी
३१	NA-53	२०७०।१।२।३	0:55	३,०६,२१०।००	नेपाली कांग्रेस जिल्ला कार्य समिति गोरखा
३२	NA-38	२०७।१।०।८	5:15	१६,७५,८७७।००	वि.नि.तथा स्थपति म.नि.
३३	NA-38	२०७।१।०।८	6:15	२०,०१,५३५।००	वि.नि.तथा स्थपति म.नि.
३४	NA-53	२०७।१।१।७	3:00	९,६४,४२८।००	प्रहरी प्रधान कार्यालय
३५	NA-53	२०७।१।२।८	2:20	७,४५,२२२।००	जिल्ला स्वास्थ्य का.गोर्खा
३६	NA-31	२०७।२।२।२	2:45	१,४५,९६२।००	डावन निल डस्क प्रा.लि.
३७	NA-45	२०७।२।२।२	1:35	१,१४,९३२।००	डावन निल डस्क प्रा.लि.
३८	NA-50	२०७।२।२।२	1:30	३८,४७३।००	डावन निल डस्क प्रा.लि.
			207:32	३,१३,७४,६७४।००	

१३.३. मध्य एयर बेसले विगत ३ वर्षमा क्रमशः रु.१ करोड ८२ लाख, रु.१ करोड ३९ लाख ९३ हजार र रु.३ करोड १३ लाख ७५ हजार ड्राइभाडा छुट दिएको छ भने भी.भी.आई.पी. उडान सेवाले विगत ३ वर्षमा क्रमशः रु.३ लाख २६ हजार, रु.७७ लाख ९२ हजार र रु.१० लाख ३७ हजार छुट दिएको छ तापनि सो सम्बन्धी नीतिगत व्यवस्था स्पष्ट छैन ।

१३.४. स्थपति महानिर्देशनालय रु.८६ लाख २९ हजार, डी.एम.ओ.अप्रेशन रु.१ करोड ९६ लाख ९६ हजार, एक राजदूतावास रु.७ लाख ३६ हजार, एक राजनैतिक पार्टीको जिल्लाकार्य समिति रु.३ लाख ६ हजार, प्रहरी प्रधान कार्यालय रु.९ लाख ६४ हजार, जिल्ला स्वास्थ्य कार्यालय रु.७ लाख ४५ हजार र एक प्रा.लि. रु.२ लाख ९९ हजार यस्तो ड्राइभाडा छुट पाउनेहरु रहेका छन् ।

१३.५. भी.भी.आई.पी.तर्फ सैनिक विमान सेवा व्यापारिक उडान समितिको २०६७।१।६ को रक्षा मन्त्रीको अध्यक्षतामा बसेको बैठकबाट २०६७ श्रावणबाट लागू हुने गरी जहाजको भाडा दर निर्धारण भएको देखिन्छ । बैठकले गरेको निर्णयमा सरकारी कार्यालय, नेपाल राष्ट्र बैकलाई १० प्रतिशत र अन्य रजिष्टर्ड संघ संस्थालाई ड्राइ रेटमा ७ प्रतिशत छुट दिने उल्लेख छ । तर कार्यालयले एक राजदूतावासलाई रु.६ लाख ६४ हजार, गृह मन्त्रालयलाई रु.१ लाख २६ हजार र स्थपति महानिर्देशनालयलाई रु.१ लाख ८५ हजार गरी संस्थालाई ड्राइभाडा रु.९ लाख ७५ हजार पुरै छुट दिएको छ ।

भाडा तथा छुट व्यवस्थापन गर्न चार्टर उडान कार्यविधि, २०७१ तयार गरी स्वीकृतिको लागि प्रक्रियामा रहेको जवाफ प्राप्त भए तापनि सो स्वीकृत नभएकोले भाडा तथा छुट व्यवस्थापन गर्न कठिनाई भएको देखिएकोले कार्यविधि स्वीकृत गरी ड्राइ भाडा छुट नहुने गरी कार्यान्वयन गर्नुपर्दछ ।

१४. **मर्मत खर्च र व्यापारिक उडान** – सरकारी कामका अतिरिक्त व्यापारिक उडान समेत सञ्चालन गरी मर्मत लगायतका खर्चमा आत्मनिर्भरता अभिवृद्धि गरी दीगो सञ्चालन व्यवस्थापन गर्नुपर्दछ ।

१४.१. व्यापारिक उडान घण्टा घट्दै गएको विवरण देहाय बमोजिम प्रस्तुत गरिएको छः

व्यापारिक उडान	मध्य एयर वेश (उडान घण्टा)				भी.भी.आई.पी. (उडान घण्टा)			
	२०६६।६।७	२०६८।६।९	२०६९।७।०	२०७०।७।१	२०६६।६।७	२०६८।६।९	२०६९।७।०	२०७०।७।१
विकास निर्माण	११७	३८	९	४८	३६	२०	१	-
उद्धार कार्य	७६	३९	९३	७०	२५	३	१०	२
अन्य चार्टर उडान	५२१	१०८	४७	२००	४०	३०	२७	७८
जम्मा:	७१४	१८५	१४९	३१८	१०१	५३	३८	८०

आर्थिक वर्ष २०६६।६।७ को तुलनामा मध्य एयर बेस तथा भी.भी.आई.पी.का व्यापारिक उडान घण्टा घटेको कारण हवाई सेवा सञ्चालन गर्ने कार्य आत्मनिर्भर हुने अवस्था देखिदैन ।

प्रत्येक जहाज/हेलिकोप्टरको मर्मत खर्च देखिने गरी अभिलेख राखिनुपर्दछ । तर दुवै निकायले प्रत्येक एयरक्राफ्टको मर्मत खर्च देखिने गरी अभिलेख राखेको छैन । प्रत्येक जहाज/हेलिकोप्टरको लागि छुट्टाछुट्टै हुने गरी मर्मत खर्चको बजेट व्यवस्था वा बजेट माग गर्ने गरेको पनि छैन । एउटा जहाज मर्मत, ओभरहलमा शुरुदेखि हालसम्म के कति खर्च गरियो भन्ने अभिलेख नहुँदा गत विगतदेखिको मर्मत खर्चको मूल्याङ्कन गर्न सकिएन । जहाज/हेलिकोप्टर पिच्छे मर्मत खर्च देखिने गरी मर्मत खर्चको अभिलेख राखी आन्तरिक नियन्त्रण व्यवस्था प्रभावकारी गरिनुपर्दछ ।

१४.२. **इन्जिन फेरबदल** – मध्य एयर बेसले इक्युरेल हेलिकोप्टर आर.ए.एम.३३ ए.एस ३५० को इन्जिन रिपेयर ओभरहल गर्न २०६४।६५ मा खरिद प्रक्रिया अगाडि बढेको थियो । ईटिसी एसिया लिमिटेड, सिंगापुरबाट पुरानो इन्जिनको रिपेयर ओभरहल गर्दा अमेरिकी डलर ७ लाख २० हजार लाग्ने तर अमेरिकी डलर ६ लाख ५० हजारमा पुरानो इन्जिन कम्पनीलाई दिएमा पूर्ण नयां इन्जिन (फेक्ट्रि न्यू जिरो आवर इन्जिन) दिन सकिने प्रस्ताव प्राप्त भएको थियो । तर रक्षा मन्त्रालयले २०६७।५।२७ को सचिव स्तरीय निर्णयानुसार सट्टापट्टा गर्ने प्रावधान सार्वजनिक खरिद ऐन नियमावली तथा सुरक्षा सामरिक वा प्रतिरक्षा आपूर्ति गर्ने कार्यविधि, २०६४ मा नभएको भनी पत्राचार भएको र बजेट व्यवस्था नभएपछि मर्मत गर्न पठाएको जहाज मर्मत नगरी फिर्ता आएको र हाल पनि बेचालु नै रहेको जानकारी प्राप्त भएको छ । इन्जिनको गुणस्तर नखस्केने गरी नयां इन्जिन प्राप्त हुने शर्तमा पुरानो मर्मत गर्दा लाग्ने लागतभन्दा कममा सोही गुणस्तरमा नयां इन्जिन ल्याउने प्रावधान वर्तमान ऐन नियममा व्यवस्थित छैन । यसबाट कम खर्चमा नयां इन्जिन प्राप्त गर्न समेत रोकावट हुने देखिन्छ ।

१४.३. **मर्मत सम्भार** – मध्य एयर बेसमा भएको स्काईट्रक जहाजको निर्माता कम्पनीका विशेषज्ञ टीमले मोडिफिकेशन गर्ने क्रममा ब्राकेट र बोल्टमा क्रयाक देखापरेकोले अमेरिकी डलर १,९९९.०३ का ती सामान टी.टी. मार्फत फिकाउन स्वकृति माग गरी २०७।३।३१ मा रक्षा मन्त्रालयमा पत्राचार भएकोमा मन्त्रालयले २०७।७।९ मा स्वीकृति दिएको थियो । त्यस्तै वि.एन.२ टी आइलेण्डर जहाजको ८ थान पार्ट्स खरिद गर्न कोटेशन माग गर्दा निर्माता कम्पनी ब्रिटेन नर्म्यानले पेश गरेको बेलायती पाउण्ड ८,१७७.७९ टी.टी. मार्फत भुक्तानी गरी खरिद गर्न २०७।४।२० मा स्वीकृति माग गर्दा रक्षा मन्त्रालयले २०७।७।९ मा मात्र स्वीकृति दिएको थियो । लामो समयसम्म स्वीकृति नगरेकोले भुक्तानी नहुँदा निर्माता कम्पनीले एयर बेसको लागि छुट्याएका सामान अन्यत्र बिक्री गरी सकेकोले पटक पटक गरी ७ थान प्राप्त भई बाँकी १ पार्ट्स उत्पादन नै गर्नुपर्ने भएकोले केही समयलाग्ने भनी इमेलमार्फत जानकारी गराएको अवस्था छ ।

स-सानो रकमको स्पेयर पार्ट्स खरिदको लागि लामो प्रक्रिया लाग्ने गरेको र स्पेयर पार्ट्सको अभावमा लामो समयसम्म जहाज/हेलिकोप्टर नै ग्राउण्डेड हुने गरेकोले एउटा निश्चित रकमसम्मको पार्ट्स फिकाउन नेपाल वायुसेवा निगमलगायत अन्य उड्डयन निकायका प्रमुखलाई भएको अधिकार हेरी उपयुक्त व्यवस्था गर्नु सामयिक र उपयुक्त हुने देखिन्छ ।

१५. **सैनिक हवाई नीति** – नेपाली सेना अन्तर्गत हवाईसेवा शुरु भएको ४८ वर्ष भएको छ । सैनिक उडान, उद्धार, कार्गो, यात्रु ओसार पसार आदिमा जहाज प्रयोग भएका छन् । कम्तीमा २२ वर्षभन्दा पुराना जहाज हेलिकोप्टरबाट अतिविशिष्ट व्यक्तिहरूलाई उडान गराउनु परेको, मर्मत सम्भारमा ठूलो धनराशि खर्च गर्नुपरेको, छुट्टै एयर बेस स्थापना गर्न नसकिएकोले दुवानीमा समय र खर्च बचत हुन नसकेको तथा सामान्य मर्मत मात्र स्वदेशमा हुनसक्ने अवस्थाले हवाई उडान सञ्चालन मितव्ययी बन्न सकेको अवस्था छैन । सैनिक हवाई उडान सेवा सञ्चालन सम्बन्धमा छुट्टै नीति र योजना तय गरी जहाज सञ्चालन प्रक्रियालाई व्यवस्थित र मितव्ययी बनाउन जरुरी देखिन्छ ।

समस्या

- २० वर्षभन्दा पुराना जहाज हेलिकोप्टरमा निर्भरता,
- मर्मत सम्भार गर्न नसकेको,
- एयरवेस र मर्मत सम्भारवेस स्थापना हुन नसकेको,
- उडान नै नभएका जहाजको बीमा भुक्तानी हुने गरेको ।

१६. **जहाज/हेलिकोप्टर व्यवस्थापन** – मध्य एयर बेस र भी.भी.आई.पी. उडान सेवामा रहेका जहाजहरु र तिनको अवस्था देहाय अनुसार छन्:

मध्य एयर बेसतर्फ –

सि.नं.	जहाजरहेलिकोप्टर	उत्पादन वर्ष	खरिदरप्राप्ति वर्ष	हालको अवस्था
१.	एन.ए.२० एम्ब्रोजहाज	१९७२	१९७५	बेचालु
२.	एन.ए.२८ पुमा हेलिकोप्टर	१९७५	१९७५	बेचालु
३.	एन.ए.२९ एल्युट हेलिकोप्टर	१९८९	१९९०	चालु
४.	एन.ए.३० एल्युट हेलिकोप्टर	१९९०	१९९०	बेचालु
५.	एन.ए.३१ एल्युट हेलिकोप्टर	१९८१	१९८२	चालु
६.	एन.ए.३३ इक्युरियल हेलिकोप्टर	१९९४	१९९४	बेचालु
७.	एन.ए.३४ एल्युट हेलिकोप्टर	१९९७	१९९८	बेचालु
८.	एन.ए.३५ एल्युट हेलिकोप्टर	१९९८	१९९८	बेचालु
९.	एन.ए.३७ एमआई १७ हेलिकोप्टर	२००१	२००१	क्षतिग्रस्त
१०.	एन.ए.३८ एमआई हेलिकोप्टर	२००१	२००१	चालु
११.	एन.ए.३९ चिताहा हेलिकोप्टर	१९७७	२००१	बेचालु
१२.	एन.ए.४० चिताहा हेलिकोप्टर	१९८३	२००१	क्षतिग्रस्त
१३.	एन.ए.४१ स्काइटक जहाज	२००२	२००२	बेचालु
१४.	एन.ए.४२ एमआई १७ हेलिकोप्टर	१९९१	२००३	बेचालु
१५.	एन.ए.४३ एमआई १७ हेलिकोप्टर	१९९१	२००३	बेचालु
१६.	एन.ए.४४ एमआई १७ हेलिकोप्टर	२००२	२००३	बेचालु
१७.	एन.ए.४५ इक्युरियल हेलिकोप्टर	२००२	२००३	चालु
१८.	एन.ए.४६ लान्सर हेलिकोप्टर	२००२	२००३	चालु
१९.	एन.ए.४७ लान्सर हेलिकोप्टर	२००२	२००३	चालु
२०.	एन.ए.४८ स्काइटक जहाज	२००३	२००३	बेचालु
२१.	एन.ए.४९ आइल्याण्डर जहाज	१९८८	२००४	क्षतिग्रस्त
२२.	एन.ए.५० आइल्याण्डर जहाज	१९८०	२००४	बेचालु
२३.	एन.ए.५१ ए एल एच हेलिकोप्टर	२००३	२००४	बेचालु
२४.	एन.ए.५२ ए एल एच हेलिकोप्ट	२००४	२००४	बेचालु
२५.	एन.ए.५३ एमआई १७ हेलिकोप्ट	२००४	२००४	बेचालु
२६.	एन.ए.५४ ए.एल.एच. हेलिकोप्ट	-	२०१४	चालु

भी.भी.आई.पी. उडान सेवातर्फ

२७.	9N-RAJ सुपरपुमा हेलिकोप्टर	१९८५	१९८५	
२८.	9N-RAG सुपरपुमा हेलिकोप्टर	१९९०	१९९०	
२९.	9N-RAI वेल हेलिकोप्टर	१९८९	१९८९	
३०.	9N-RAL वेल हेलिकोप्टर	१९९३	१९९३	

मध्य एयर बेसअन्तर्गतका २६ जहाजमध्ये ७ जहाज चालु, १६ बेचालु र ३ दुर्घटना भई क्षति भएका छन् । ४ जहाजको निर्माता कम्पनीले उत्पादन बन्द गरेको जानकारी प्राप्त भएको छ । भी.भी.आई.पी.तर्फका ४ हेलिकोप्टरका मोडलहरुको उत्पादन नहुने र एडभान्स मोडलमा उत्पादन गर्ने गरेको जानकारी प्राप्त भएको छ । मध्य एयर बेसका ३ जहाज क्र्यास भई ध्वस्त भएका, ६ जहाज लिलाम गर्नुपर्ने र भारतीय सहयोगका २ जहाज २००८ देखि ग्राउण्डेड भै मर्मत गर्न नसकिएको र लिलाम गर्न पनि नमिल्ने अवस्थामा रहेका छन् । अतः पुराना जहाज व्यवस्थापन गर्नुपर्ने देखिएको छ भने समयमै मर्मत सम्भार गरी सञ्चालनयोग्य बनाउनुपर्ने देखिन्छ ।

१७. **जहाजको बीमा** – मध्य एयर वेश कार्यालयले आफ्ना जहाज/हेलिकोप्टरमध्ये २०७०।७१ मा १३ जहाजको उडानमा हुने जोखिमको सिट कभरेज, थर्डपार्टी लियाविलिटीज, पाइलट-२७, इन्जिनियर-३३, मेकानिक्स र

कर्मचारी सहित ८० को व्यक्तिगत जोखिम तथा मरिन ओपन कभरेज बीमाको लागि राष्ट्रिय बीमा संस्थानलाई रु.३३ लाख ३१ हजार भुक्तानी गरेकोमा वर्षभर ६ जहाजमात्र उडान गरेको छ ।

१७.१. मध्य एयर बेसअन्तर्गत ६ जहाजको हल बीमा गर्न अमेरिकी डलर १ लाख ५३ हजारमा तय भई राष्ट्रिय बीमा संस्थानलाई भुक्तानी भएको छ । सम्झौता अनुसार कुनै दावी नपरेको अवस्थामा बीमित अङ्कको ७५ प्रतिशतलाई शतप्रतिशत मानी १५ प्रतिशत प्रोफिट कमिशन बीमितलाई फिर्ता दिने व्यवस्था भएकोमा पनि अमेरिकी डलर १७ हजार २९३ (रु.१७ लाख १९ हजार) असुल गरेको छैन ।

१७.२. भी.भी.आई.पी.तर्फ रहेका २ सुपरपुमा र २ वेल हेलिकोप्टरको हल, हलवार, थर्डपार्टी लियाविलिटिज र चालकदलका सदस्यको व्यक्तिगत बीमासमेत रु.४ करोड ३० लाख लागत अनुमान भएकोमा राष्ट्रिय बीमा संस्थानको रु.३ करोड ३ लाखको प्रस्ताव स्वीकृत भई बीमा अवधि २०७०।७।२३-२०७१।७।२२ सम्म रहेकोमा 9N-RAG सुपरपुमाले वर्षभर कुनै उडान नगरी ग्राउण्डेड रहेकोले ग्राउण्ड रिस्क ४० प्रतिशत र फ्लाइट रिस्क ६० प्रतिशत हुने हुँदा बीमाबापतको अमेरिकी डलर ५६ हजार २९५ थप व्ययभार परेको छ ।

सुझाव

- पुराना र विविध प्रकृतिका जहाज हेलिकोप्टर फेज आउट गर्नुपर्ने,
- समयमै मर्मत सम्भार गरी चालु हालतमा राख्ने व्यवस्थागर्ने,
- कम खर्चिलो र द्रुत सेवाको लागि एयरवेस स्थापना गर्ने,
- समग्र सैनिक हवाई उडान नीति बनाउनुपर्ने ।

निष्कर्ष

नेपाली सेनाअन्तर्गत हवाई उडान कार्य सेवा सुरु भएको ४८ वर्ष हुँदासम्म पनि उडान सेवाले गति लिन सकेको छैन । पुराना र बेचालु जहाजको संख्या बढ्दै गएको, विविध प्रकारका जहाजहरू हुँदा मर्मत सम्भारमा विविध विशेषज्ञको आवश्यकता पर्ने, उत्पादक कम्पनीले कतिपय प्रकारका जहाज उत्पादन गर्न छाडेको अवस्थाले सामान नपाइने, विशेष अर्डर गर्नुपर्ने, सीमित प्रतिस्पर्धा हुने, समयमा प्राप्त नहुने, वर्तमान ऐन नियमले जहाज खरिद र मर्मत कार्यलाई समेट्न नसकेको आदि विविध समस्याका बाबजुद विशिष्ट व्यक्तिका उडान सञ्चालन, सैनिक हवाई परिवहन, उद्धार लगायत व्यापारिक उडान समेत यी निकायले सञ्चालन गरेका छन् । विविध प्रकार र प्रकृतिका जहाजलाई घटाउँदै नयां एवं आधुनिक जहाजको संख्या बढाउने र मर्मत हुने जहाज मर्मत गरी एवं मर्मत नहुनेहरूलाई लिलाम बिक्री वा अन्य माध्यमबाट व्यवस्थित गरी जहाज/हेलिकोप्टरहरू चालु हालतमा राख्न जरुरी देखिन्छ ।

सिँचाइ विकास डिभिजन भापा र महोत्तरी
कार्यसम्पादन स्थिति मूल्याकन
कार्यमूलक लेखापरीक्षण प्रतिवेदन-२०७१

परिचय

१. **पृष्ठभूमि** – नयाँ सिँचाइ योजनाहरूको निर्माण गर्ने एवं निर्माण सम्पन्न भएका सिँचाइ प्रणालीहरूको मर्मत सम्भार तथा व्यवस्थापन गरी सिँचाइको लागि पानी उपलब्ध गराउने र कृषकहरूलाई सिँचाइसम्बन्धी प्राविधिक परामर्श सेवा उपलब्ध गराउने उद्देश्यले २०५८ सालमा सिँचाइ विकास डिभिजनको रूपमा यी कार्यालयको स्थापना भएको हो । पूर्वाञ्चल सिँचाइ विकास डिभिजन नं.१ भापाको कार्यक्षेत्र भापा र इलाम जिल्ला तथा मध्यमाञ्चल सिँचाइ विकास डिभिजन नं.१ महोत्तरीको कार्यक्षेत्र महोत्तरी र धनुषा जिल्ला रहेका छन् ।

प्रमुख कार्यसम्पादन सूचक (KPI)

- सिँचाइ योजनाको निर्माण गर्ने,
- सम्पन्न योजनाको मर्मत सम्भार एवं दिगो व्यवस्थापन गर्ने,
- सिँचित क्षेत्रको वृद्धि गर्ने र
- वर्षेभर सिँचाइ सुविधा उपलब्ध गराउने ।

सिँचाइ विकास डिभिजनले सिँचाइयोग्य जमिनमा वर्षेभरी सिँचाइ सेवा विस्तार गर्ने, दिगो व्यवस्थापनको लागि उपभोक्ताको संस्थागत विकास गर्ने र सिँचाइ क्षेत्रको विकाससँग सम्बन्धित प्राविधिक जनशक्ति, उपभोक्ता र गैरसरकारी संस्थाको ज्ञान, शीप र संस्थागत कार्यदक्षतामा अभिवृद्धि गर्ने कार्य गर्दछन् ।

२. **कार्यमूलक लेखापरीक्षणको औचित्य** – कृषि क्षेत्रको विकास र उत्पादकत्व वृद्धिको लागि सिँचाइ अपरिहार्य आवश्यकता भएको, सिँचाइका माध्यमबाट कृषि उत्पादन बढाई जीवनस्तर वृद्धिमा सहयोग पुऱ्याउने, सिँचाइमा राज्यले ठूलो लगानी गरेको र स्थानीय जनचासोको विषय समेत भएकोले कार्यमूलक लेखापरीक्षणको लागि छनौट गरिएको हो ।

३. **नीतिगत व्यवस्था** – सिँचाइसम्बन्धी नीतिगत व्यवस्था देहायबमोजिम छः

- ३.१. तेह्रौँ योजना (२०७०।७१-२०७२।७३) को सिँचाइसम्बन्धी उद्देश्यमा देशमा उपलब्ध जलस्रोतको समुचित उपयोग गरी सिँचाइ क्षेत्रको बहुउद्देश्यीय तथा दिगो विकासद्वारा कृषि क्षेत्रको विकासमा सहयोग पुऱ्याउने रहेको छ । यसका लागि देहाय बमोजिम रणनीति अवलम्बन गरिने उल्लेख छः

- तत्काल प्रतिफल दिने तथा रोजगारी सृजना गर्ने साना तथा मझौला, सतह र भूमिगत सिँचाइ आयोजनाहरूको प्राथमिकतापूर्वक कार्यान्वयन गर्ने,
- कार्यक्रम सञ्चालन गर्दा सरोकारवाला निकायहरू एवं अन्तरसम्बन्धित कार्यक्रमबीच समन्वय कायम गर्ने,
- सम्पन्न भइसकेका प्रणालीहरूको नियमित तथा आवधिक मर्मत सम्भार गरी व्यवस्थापन र सञ्चालनलाई दिगो, दक्ष र प्रभावकारी बनाउन आवश्यकतानुसार उपभोक्ता समितिलाई समेत सक्षम बनाउने,
- सिँचाइ सेवालार्ई दिगो र भरपर्दो बनाउन मर्मत तथा सञ्चालन लागत सम्बन्धित जल उपभोक्ताबाट असुल गर्ने गरी आयोजना सञ्चालन गर्ने र
- सिँचाइ विकास कार्यक्रम सञ्चालन गर्दा अन्य सम्बन्धित निकायसँग समन्वय गरी स्थानीय तहमा रहेका वातावरणमैत्री तालतलैया, पोखरी, सिमसार तथा मूलहरूको संरक्षण संवर्द्धन हुने गरी सञ्चालन गर्ने ।

त्यस्तै सिँचाइसम्बन्धी कार्यनीतिमा कम समयमा सम्पन्न हुनसक्ने सतह तथा भूमिगत जल सिँचाइ आयोजनाहरू प्राथमिकताका साथ कार्यान्वयन गरिने, सिँचाइ सुविधा उपलब्ध गराउन बाँकी रहेका क्षेत्रहरूमा सिँचाइ गुरुयोजना तयार गरी सोको आधारमा प्राथमिकता निर्धारण गरी कार्यक्रम अगाडि बढाइने, सिँचाइ कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्दा जलवायु विज्ञान, कृषि एवं जलाधार संरक्षणका निकायहरूसँग समन्वय गरिने,

उपभोक्ता समितिमार्फत आयोजना कार्यान्वयन गर्दा ठूला उपकरणहरू प्रयोग गर्न निरुत्साहित गरिने, सिँचाइ सेवा शुल्क तथा विकासका लागि कार्यविधि तयार गरी सिँचाइ कोषको स्थापना तथा सञ्चालन गरिने, भरपर्दो सिँचाइ सुविधा उपलब्ध हुने सिँचाइ प्रणालीहरूबाट उचित सिँचाइ सेवा शुल्क नियमित रूपमा सङ्कलन गर्ने प्रक्रियालाई प्रभावकारी बनाइने, साना सिँचाइको विकासका लागि लगानी बढाउन निजी क्षेत्रलाई प्रोत्साहन गरिने उल्लेख छ ।

३.२. सिँचाइ नीति, २०७० मा सिँचाइ सम्बन्धमा गरिएका देहाय बमोजिमका नीतिगत व्यवस्था सान्दर्भिक रहेका छन्:

- वर्षेभरि सिँचाइ सुविधा उपलब्ध गराउनका लागि बहुउद्देश्यीयलगायत सतह सिँचाइ, भूमिगत जल सिँचाइ, नयाँ प्रविधिमा आधारित सिँचाइ, लिफ्ट सिँचाइ प्रणालीको विस्तार, प्रवर्द्धन तथा विकास गर्ने,
- सिँचाइ संरचनाहरूको उचित मर्मत सम्भार, प्रभावकारी जल व्यवस्थापन, आधुनिकीकरण गर्ने तथा नयाँ सिँचाइ योजनाहरूको निर्माण गरी वर्षेभरी भरपर्दो सिँचाइ सेवा पुऱ्याउने,
- सिँचाइ सुविधा प्राप्त क्षेत्रमा कृषि उत्पादन बढाउनका लागि सरोकारवाला सरकारी, गैर सरकारी निकाय एवं स्थानीय निकायसँग आवश्यक सहकार्य र साभेदारी गरिने,
- सिँचाइ प्रणालीहरूको निर्माण, सञ्चालन तथा व्यवस्थापनमा निजी क्षेत्र, सहकारी तथा समुदायमा आधारित संगठनलाई सहभागी गराइने,
- सिँचाइ आयोजनाको तर्जुमा, निर्माण तथा स्थानीयस्तरका साना सिँचाइ आयोजना प्रणालीहरूको विकास तथा व्यवस्थापनमा स्थानीय निकाय र उपभोक्ता संस्थाको प्रभावकारी संलग्नता बढाउन जोड दिने,
- सिँचाइ क्षेत्रको विकासबाट गरिवी न्यूनीकरण गर्न जोड दिने र
- भौगोलिकताको आधारमा उपयुक्त सिँचाइ आयोजनालाई प्राथमिकता दिइने ।

३.३. चालु वर्ष (२०७०/७१) को बजेट बक्तव्यमा उल्लेख भएका प्रमुख व्यवस्थाहरू देहाय बमोजिम छन्:

- सिँचाइ सुविधा नपुगेको कृषियोग्य जमिनमा द्रुत सिँचाइ सुविधा पुऱ्याउन ठूला, मझौला तथा साना सिँचाइ कार्यक्रम सन्तुलित ढङ्गले अघि बढाइने,
- सिँचाइको समानुपातिक विकासका लागि मझौला सिँचाइ आयोजनाहरूको कार्यान्वयनमा जोड दिइने, थप ३५ मझौला सिँचाइ आयोजनाहरू पुरा गर्न रु.८८ करोड बजेट विनियोजन गरेको,
- सिँचाइ तथा जलस्रोत व्यवस्थापन आयोजनाका लागि रु.१ अर्ब ३६ करोड छुट्याएको । यस आयोजना अन्तर्गत कन्काई, सुनसरी-मोरङ, नारायणी र महाकाली सिँचाइ आयोजनाको २३ हजार १ सय हेक्टर जमिनको सिँचाइ प्रणाली व्यवस्थापन सुमदायमा हस्तान्तरण गरिने । बाँकी २८ सिँचाइ आयोजनाको निर्माण कार्य आगामी वर्षमा सम्पन्न हुने ।

४. **कानुनी व्यवस्था** – सिँचाइ मन्त्रालय, सिँचाइ विभागअन्तर्गत सञ्चालित यी कार्यालय सञ्चालनका लागि कानुनी व्यवस्था निम्नानुसार रहेको छ:

- जलस्रोत ऐन, २०४९ तथा नियमावली, २०५०,
- सिँचाइ नियमावली, २०५६,
- सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ र नियमावली, २०६४,
- आर्थिक कार्यविधि ऐन, २०५५ र नियमावली, २०६४,
- निजामती सेवा ऐन, २०४९ र नियमावली, २०५०,
- भ्रमण खर्च नियमावली, २०६४ र
- सिँचाइ विभागको कार्यविधि, २०६१

५. **उद्देश्य एवं लक्ष्य** – आफ्नो कार्यक्षेत्रभित्रका सिँचाइयोग्य जमिनमा सिँचाइ सेवा विस्तार गर्न नहर तथा कुलो निर्माण गर्ने, मर्मत सम्भार गर्ने, तीनको दिगो व्यवस्थापनको लागि उपभोक्ताको संस्थागत विकास गर्ने र कृषकहरूलाई सिँचाइसम्बन्धी प्राविधिक परामर्श सेवा उपलब्ध गराउनु सिँचाइ विकास डिभिजनको प्रमुख उद्देश्य र लक्ष्य रहेको छ ।
६. **वित्तीय स्थिति** – सिँचाइ विकास डिभिजन भापा र महोत्तरीको विगत ३ वर्षको बजेट र निकास तथा खर्चको स्थिति निम्नानुसार रहेको छ:

(रु.हजारमा)

आर्थिक वर्ष	डिभिजन	वार्षिक बजेट	निकासारखर्च	बजेटको तुलनामा खर्च प्रतिशत
२०६८।६९	भापा	१८५८३१	१७५३२४	९४.३४
	महोत्तरी	२१७९९६	२११६६८	९७.०९
२०६९।७०	भापा	१८५४४३	१४७१५०	७९.३५
	महोत्तरी	२१२६०४	१९२६४९	९०.६१
२०७०।७१	भापा	१९२८०८	१७९८२३	९३.२६
	महोत्तरी	१७०२९८	१६२२१३	९५.२५

लेखापरीक्षणको उद्देश्य, क्षेत्र एवं पद्धति

७. **उद्देश्य** – सिँचाइ विकास डिभिजन भापा र महोत्तरीबाट सञ्चालित कार्यक्रमहरू सिँचाइ योजनाको छनौट, निर्माण कार्य सञ्चालन, मर्मत सम्भार र पानी सञ्चालन तथा सिँचाइ सेवा शुल्क सङ्कलन सम्बन्धमा दक्षतापूर्वक व्यवस्थापन भए नभएको मूल्याङ्कन गरी प्रतिवेदन गर्नु लेखापरीक्षणको उद्देश्य रहेको थियो ।
८. **क्षेत्र** – लेखापरीक्षण उद्देश्य प्राप्तिको लागि २०६८।६९ देखि २०७०।७१ सम्मको अवधिमा डिभिजनबाट आफ्नो कार्यक्षेत्र अन्तर्गत निर्माण कार्य शुरु गरी चालु रहेका र सम्पन्न गरेका तथा पुराना सिँचाइ योजना तथा प्रणाली र कुलोको मर्मत सम्भार तथा सिँचाइ योजना निर्माण तथा मर्मतका लागि व्यवस्था भएको बजेट, ठेक्का व्यवस्थापन, निर्णय प्रक्रिया र म्याद थप लगायतका पक्षहरूलाई समेत लेखापरीक्षणको क्षेत्रमा समावेश गरिएको थियो ।
९. **पद्धति** – उल्लिखित उद्देश्यहरू प्राप्त गर्नका लागि प्रक्रियामूलक एवं नतिजामूलक पद्धतिको अवलम्बन गरी सिँचाइ योजना तथा प्रणाली र कुलो निर्माण तथा मर्मत सम्भार सम्बन्धमा गरिएको नीतिगत तथा कानुनी व्यवस्था, कार्यसञ्चालन प्रक्रिया, वार्षिक प्रगति प्रतिवेदन परीक्षण गर्ने तथा डिभिजनबाट आवश्यक तथ्याङ्क, सूचना एवं जानकारी सङ्कलन गरिनुका साथै अभिलेख तथा कागजातको परीक्षण एवं विश्लेषण गरिएको छ । डिभिजनबाट सञ्चालित कार्यहरूको विवरणको विश्लेषण गरी देखिएका जोखिम क्षेत्र एवं तात्त्विक महत्वका विषयहरूलाई थप पुष्ट्याई प्राप्त गर्न प्रश्नावली एवं विवरणबाट जानकारी लिएको, केही निर्माण स्थल तथा सिँचाइ योजनाको स्थलगत भ्रमण गरी कामको तथा सिँचाइ स्थितिको अवलोकन समेत गरिएको र लेखापरीक्षणको क्रममा सम्बन्धित पदाधिकारी तथा उपभोक्तासंग छलफल समेत गरिएको थियो ।
१०. **सीमितता** – कार्यमूलक लेखापरीक्षणको सिलसिलामा प्राप्त सूचना, अभिलेख र विवरणको आधारमा प्रतिवेदन तयार गरिएको छ । प्राप्त सूचना विवरणको विश्लेषण, समयसीमा आदि सीमितता रहेका छन् ।

लेखापरीक्षणबाट देखिएका व्यहोरा

- **सकारात्मक पक्ष** – कृषकहरूको मागको आधारमा निर्माण, मर्मत सुधार तथा पुनःनिर्माण गर्नुपर्ने योजना छनौट गर्ने गरेको, जनसहभागिताको आधारमा निर्माण तथा मर्मत कार्य हुने गरेको, सिँचाइ सुविधा पुग्नाले कृषि उत्पादनमा वृद्धि भएको तथा थप कृषियोग्य जमिनमा सिँचाइको लागि नहरहरू निर्माण गर्ने कार्य भइरहेको आदिलाई सकारात्मक रूपमा लिन सकिन्छ ।

- **समस्या तथा चुनौती** – सिँचाइयोग्य सम्पूर्ण क्षेत्रमा सिँचाइ सुविधा पुऱ्याउन नसक्नु, निर्माण व्यवसायीले सम्भौताअनुसारको अवधिमा कार्यसम्पन्न गर्न नसक्नु, निर्माण कार्य अगाडि बढाएका योजनामा न्यून बजेट विनियोजन हुनु जस्ता डिभिजनका प्रमुख समस्या तथा चुनौती रहेका छन् ।

- **सुधारका क्षेत्र**

११. **सिँचित क्षेत्रफल** – प्राप्त विवरणअनुसार सिँचाइ विकास डिभिजन भापा र महोत्तरीअन्तर्गतका कार्यक्षेत्रमा रहेका जिल्लाहरूमा सिँचाइको स्थिति निम्नानुसार देखिएको छः

(क्षेत्रफल हेक्टरमा)

डिभिजन	जिल्ला	कुल खेतीयोग्य जमिन	हालसम्म सिँचाइ सुविधा पुगेको	सिँचाइ सुविधा पुग्न बाँकी	हाल निर्माणाधीन योजनाहरू सम्पन्न भएपछि सिँचाइ सुविधा पुग्ने	हालसम्म योजना सञ्चालन पनि नभएको सिँचाइ हुन बाँकी
भापा	भापा	१०९५३०	८१७१९	२७८११	२६८८	२५१२३
	इलाम	७१०८५	२५४७७	४५६०८	७६६	४४८४२
महोत्तरी	महोत्तरी	५५०००	६०९०	४८९१०	१०३२०	३८५९०
	धनुषा	६४४००	६२७२	५८१२८	१००४९	४८०७९

उपर्युक्त तालिकाअनुसार सिँचाइ सुविधा पुग्न बाँकी रहेको खेतीयोग्य जमिनको क्षेत्रफल भापामा २७ हजार ८११ हेक्टर, इलाममा ४५ हजार ६०८ हेक्टर, महोत्तरीमा ४८ हजार ९१० हेक्टर र धनुषामा ५८ हजार १२८ हेक्टर रहेको देखिन्छ । सोमध्ये हाल निर्माणाधीन सिँचाइ योजनाहरूबाट निर्माण सम्पन्न भएपछि भापामा २ हजार ६८८, इलाममा ७६६, महोत्तरीमा १० हजार ३२० र धनुषामा १० हजार ४९ हेक्टरमा सिँचाइ सुविधा पुग्ने देखिन्छ ।

हालसम्म योजना सञ्चालन नभएका सिँचाइ सुविधा पुग्न बाँकी क्षेत्रफल भापामा २५ हजार १२३, इलाममा ४४ हजार ८४२, महोत्तरीमा ३८ हजार ५९० र धनुषामा ४८ हजार ७९ हेक्टर रहेको देखिन्छ । जसमध्ये सिँचाइ सुविधा पुऱ्याउन नसकिने, आकासे पानीमा भर पर्नुपर्ने क्षेत्रफल भापामा २१ हजार ९०६ हेक्टर र इलाममा २८ हजार ४३४ हेक्टर रहेको विवरण प्राप्त भएको छ । महोत्तरी र धनुषामा सिँचाइ सुविधा पुऱ्याउन नसकिने खेतीयोग्य जमिनको क्षेत्रफलसम्बन्धी तथ्याङ्क नरहेको जानकारी प्राप्त भएको छ ।

सिँचाइ सुविधा पुऱ्याई कृषि उत्पादन वृद्धि भएमा त्यस क्षेत्रका कृषकहरूको जीवनस्तर बढ्ने भएकोले सिँचाइ सुविधा पुऱ्याउन बाँकी रहेका सिँचाइयोग्य जमिनमा समेत सिँचाइ सुविधा पुऱ्याई उत्पादन वृद्धिमा जोड दिनुपर्दछ ।

१२. **योजना छनौट** – सिँचाइ सेवा उपलब्ध गर्न चाहने उपभोक्ताहरूको माग भएका वा पहिचान भैसकेका योजनाहरूमध्येबाट प्राथमिकताको आधारमा विस्तृत इन्जिनियरिङ अध्ययन गर्दा सम्भाव्य देखिएका योजनाहरूलाई स्रोतको व्यवस्था गरी निर्माण गरिने र निर्माण गरिने सिँचाइ योजनाको लागि आवश्यक पर्ने जग्गा सम्बन्धित उपभोक्ताले उपभोक्ता संस्थालाई हस्तान्तरण गर्नुपर्ने व्यवस्था सिँचाइ नीति, २०७० मा रहेको छ । यस्तै आफ्नो जग्गा पर्ने तर सिँचाइ सुविधा नपाउने कृषकलाई प्रचलित दरबमोजिम हुन आउने जग्गाको मूल्य बराबरको रकम उपभोक्ता संस्थाले सङ्कलित रकमबाट नै भुक्तानी गर्नुपर्ने व्यवस्था सोही नीतिमा उल्लेख छ ।

- १२.१. सिँचाइ विकास डिभिजन महोत्तरीअन्तर्गत क्रमशः २०६७/६८ र २०६८/६९ मा छनौट भई सञ्चालन भएका जमुनी कटाहा र विगही सिँचाइ योजना पिगौनाको मुहान तथा बाँध निर्माण गर्न नदीको बहावभन्दा बढी चौडाइको संरचना निर्माण गर्नुपरेको र जग्गाको मुआब्जाको व्यवस्था नभएकोले जग्गाको उपलब्धतामा समस्या रहेको जानकारी प्राप्त भएको छ । पहिले कृषकले अस्थायी बाँध बनाई पानी सञ्चालन गरेकोमा स्थायी बाँध बनाउँदा त्योभन्दा केही चौडा बनाउनु परेको र योजना छनौट गर्दा मुहानको साँधमा जग्गा हुने व्यक्तिहरूको सहभागिता पनि नगराइने भएकोले त्यस्तो समस्या आएको देखिन्छ । नदीको बहावभन्दा बढी

चौडाइको संरचना निर्माण गर्नुपर्ने अवस्थामा मुआवजाको व्यवस्था गर्नु उपयुक्त हुने कार्यालयको भनाइ रहेको छ । सिँचाइ नीतिले व्यवस्था गरेअनुसार उपभोक्ताको सहभागितामा उक्त समस्याको समाधान गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

१२.२. योजनाको छनौट गर्दा पहिरो तथा जमिनको स्थिरतालाई समेत ध्यानमा राखी उपयुक्त संरचना निर्माण गर्नुपर्ने हुन्छ । दोस्रो चरणको निर्माणको लागि रु.२३ करोड ९१ लाख ६४ हजार लागत अनुमान भएको सिद्धिखोला सिँचाइ योजनाको निर्माण कार्य २०६५/६६ मा शुरु भएकोमा २०७०/७१ सम्ममा रु.१८ करोड ४२ लाख ५ हजार खर्च भएको छ । सिँचाइ विकास डिभिजन भ्रूपा अन्तर्गत सञ्चालित यस योजनाको मूल नहर भौगर्भिक बनावट कमजोर भएको क्षेत्रबाट जाने भएकोले वर्षातको समयमा पहिरोले नहरमा क्षति पुऱ्याउने गरेको जानकारी प्राप्त भएको छ ।

निर्माण कार्य सम्पन्न हुने अवस्थामा रहेको उक्त योजनाको आवश्यक स्थानमा पहिरो नियन्त्रण र नहर संरचना (लाइनिङ, ड्रेनेज निर्माण, रिटेनिङ पर्खाल) निर्माणका कार्यहरु समेत गर्नुपर्दछ ।

१२.३. योजनाको निर्माण कार्य सञ्चालन गर्न योजना स्वीकृत हुनुपर्दछ । यो वर्ष २०७०/७१ मा सिँचाइ विकास डिभिजन महोत्तरी अन्तर्गत ३ सिँचाइ योजना छनौट गरी सिँचाइ विभागमा पठाएकोमा स्वीकृतिको प्रक्रियामा रहेको जानकारी प्राप्त भएको छ । २०७१/७२ मा निर्माण गर्ने स्वीकृत वार्षिक कार्यक्रम रहेको भएपनि योजना स्वीकृत भई नआएकोले हाल (२०७१ माघ) सम्म निर्माण कार्य शुरु हुन नसकेको जानकारी प्राप्त भएको छ । योजना स्वीकृत गराई कार्यान्वयनमा ल्याउनुपर्दछ ।

१३. **ठेक्का सम्भौताको कार्यान्वयन** – यो वर्ष (२०७०/७१) सिँचाइ विकास डिभिजन, महोत्तरीअन्तर्गत समुदाय व्यवस्थित सिंचित कृषिक्षेत्र आयोजनामा २ र मभौला सिँचाइ योजनामा ८ समेत १० योजनाका १० ठेक्कामा रु.१२ करोड २३ लाख ३५ हजार र सिँचाइ विकास डिभिजन, भ्रूपा अन्तर्गत समुदाय व्यवस्थित सिंचित कृषिक्षेत्र आयोजनामा ४ र मभौला सिँचाइ योजनामा ६ सिँचाइ योजना समेतको निर्माणका १० ठेक्कामा रु.७ करोड ५४ लाख ४० हजार खर्च भएको छ ।

वार्षिक कार्यक्रमबाट तोकिएको लक्ष्य प्राप्त गर्न निर्माणाधीन सिँचाइ योजनाको निर्माण कार्य सम्भौतामा उल्लिखित समयमा सम्पन्न गरिनुपर्ने र पर्याप्त कारण तथा निर्माण व्यवसायीको काबु बाहिरको परिस्थितिमा बाहेक पटक पटक पूर्व निर्धारित क्षतिपूर्ति नलगाई म्याद थप गर्नु हुँदैन । डिभिजन अन्तर्गत निर्माणाधीन ठेक्का सम्भौताको कार्यान्वयन स्थिति निम्नानुसार छः

भ्रूपा

(रु.हजारमा)

ठेक्का नं.	सिँचाइ योजनाको नाम	निर्माण व्यवसायी	सम्भौता मिति	सम्भौता रकम	हालसम्म (२०७०/७१ सम्म) भएको खर्च	सम्भौता अनुसार कार्यसम्पन्न गर्नुपर्ने मिति	म्याद थप (पटक पटक समेत)	भुक्तानीको आधारमा भएको कामको %
CC-1	छिपछिपे	थोदुङ अजम्बर शिवराम जेभी	२०६८/७२४	९८५५	४९२५	२०७०/१२४	२०७१/३३०	४९.९७
B3-1	साधुटार	सूर्य एण्ड सन्स पुष्पाञ्जली जेभी	२०६८/११५	१४४८९	६८५३	२०७०/२१४	२०७०/१११४	४७.३०
B3-III	मावाखोला दुंगेपैनी	पुष्पाञ्जली कन्स्ट्रक्सन	२०६९/३१५	११८४६	५८७१	२०७०/११४	२०७०/१०२५	४९.५६
KISIV	कन्काइ	थोदुङ पुष्पाञ्जली जेभी	२०६७/७१५	१९८९५	१५२२९	२०६९/१४८	२०७०/२२९	७६.५४

महोत्तरी

(रु.हजारमा)

ठेक्का नं.	सिँचाइ योजनाको नाम	निर्माण व्यवसायी	सम्भौता मिति	सम्भौता रकम	हालसम्म (२०७०/७१ सम्म) भएको खर्च	सम्भौता अनुसार कार्यसम्पन्न गर्नुपर्ने मिति	म्याद थप (पटक पटक समेत)	भुक्तानीको आधारमा भएको कामको %
RIP/HW NCB5	रुपनी	लुम्बिनी कमल जेभी	२०६९/१२/२५	६६८९०	१५०३४	२०७१/१२/२४	२०७२/१२/२३	२२.४७
JKIP NCB-02	जमुनी कटाहा	सूर्य एण्ड सन्स रमण देवण्ड सायर जेभी	२०६८/३/२२	१०९७४०	१९१०८	२०७०/३/२२	२०७१/३/२२	१७.४१
SIP/HW NCB-04	सिग्याही	कालिका रमण जेभी	२०६९/१२/२५	४५८३८	१०१९१	२०७१/१२/२४	२०७२/१२/२४	२२.२३
RIP/CIST NCB-06	रातो सिँचाइ	बज्रगुरु कं.कं. लि.	२०६९/१६/२२	९७४३	१०५	२०७०/१२/११	२०७२/३/२०	१.०७
AKIP NCB-02	अंकुशीखोला	लामा आश्रय जेभी	२०६९/११/१५	७०२७६	३४६५३	२०७१/११/१४	२०७२/११/१५	४९.३०
BGIP NCB-1	विगही गजरिया	राजेन्द्र मृत संजिविनी ति. सेवा	२०६८/८/२६	८७३५१	३३१७२	२०७०/८/२५	२०७१/८/२६	३७.९७
CMIASP BIII-1	मुगलैया	आशिष रोशन राम जानकी जेभी	२०६९/११/७	६१४६२	६१००१	२०७०/४/६	२०७०/१०/१७	९९.२५

१३.१. सिँचाइ विकास डिभिजन, महोत्तरीअन्तर्गत २०६७/६८ मा ठेक्का सम्भौता भएको २, २०६८/६९ मा ठेक्का सम्भौता भएका ६ र २०६९/७० मा ठेक्का सम्भौता भएका १ समेत ९ योजना निर्माणाधीन रहेको देखिएको छ । २०७०/७१ मा कुनैपनि योजना सम्पन्न भएको देखिएन । भापाअन्तर्गत २०६८/६९ मा ६, २०६९/७० मा ३ र २०७०/७१ मा ११ समेत २० योजनाको निर्माण कार्यको ठेक्का सम्भौता भएकोमा २०७०/७१ मा ७ को निर्माण कार्य सम्पन्न भएको छ भने १३ निर्माणाधीन रहेका छन् ।

१३.२. सिँचाइ विकास डिभिजन, भापाअन्तर्गत ठेक्का नं. KIS-IV कन्काई सिँचाइ योजनाको नहर तथा संरचना निर्माण सुधार गर्ने निर्माण व्यवसायी थोदुङ पुष्पाञ्जली जेभीले सम्भौताअनुसार सम्पन्न नगरेकोमा बाँकी काम गराउने तथा ठेक्का तोडी सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४ को नियम १२८(२)(घ) बमोजिम बाँकी कार्य सम्पन्न गर्नु गराउनुपर्ने देखिन्छ ।

१३.३. सिँचाइ विकास डिभिजन, महोत्तरीअन्तर्गत ठेक्का नं. JKIP/CST/NCB-02 जमुनी कटाहा सिँचाइ योजनाको नहर तथा संरचना निर्माण गर्ने काममा एक संयुक्त उपक्रम निर्माण व्यवसायीसँग २०६८/३/२२ मा सम्भौता भई रु.१ करोड ९४ लाख पेशकी लिएको र २०६९/७० सम्म रु.१ करोड ९१ लाख ८ हजार बराबरको काम गरी भुक्तानी लिएपछि २०७०/७१ मा कुनै काम गरेको देखिएन । सम्भौता र खर्चको तुलना गर्दा निजले हालसम्म १७.४१ प्रतिशतमात्र काम सम्पन्न गरेको देखिएको छ । निज निर्माण व्यवसायीलाई सम्भौताबमोजिम कार्य गराउने तथा ठेक्का तोडी सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४ को नियम १२८(२)(घ) बमोजिम बाँकी काम सम्पन्न गर्नु गराउनुपर्ने देखिन्छ ।

१३.४. सिँचाइ विकास डिभिजन, भापाअन्तर्गत निर्माण व्यवसायीले ठेक्का सम्भौताअनुसार निर्माण कार्य सम्पन्न नगरी स्थानीय बन्द, हडताल, वर्षातको कारण देखाई म्याद थप माग गरेको आधारमा गत विगतमा ठेक्का सम्भौता भएका छिपछिपे सिँचाइ योजना (CC-1), कन्काई सिँचाइ योजना (KIS IV), मावाखोला हुंगेपैनी सिँचाइ योजना (B3-III) र साँघुटार नेते सिस्ने सिँचाइ योजना (B3-1) को म्याद २ पटकसम्म थप गरेको देखिएको छ । म्याद थप गर्दा सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४ को नियम १२०(२) अनुसार आवश्यक जाँचबुझ गराएर मात्र सम्भौताको अवधि

समस्या

- ठेक्का सम्भौताअनुसार काम नभएको,
- नियमित मर्मत सम्भार नहुनु,
- दिगो व्यवस्थापन पक्ष कमजोर हुनु,
- योजनाको आवश्यकता अनुसार बजेट व्यवस्था नहुनु ।

थप गर्ने व्यवस्था रहेकोमा साअनुसार जांचबुझ नगरी म्याद थप गर्नाले निर्माण व्यवसायीले गरेको ढिलासुस्तीमा समेत म्याद थप हुने र सम्भौता अवधिमा कार्यसम्पन्न नहुने अवस्था रहन्छ । निर्माण व्यवसायीको कमजोर व्यवस्थापन वा ढिलासुस्तीले काम गर्न ढिलाई भएकोमा सम्भौताअनुसारको वा सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४ को नियम १२१ को खण्ड (क) बमोजिमको पूर्वनिर्धारित क्षतिपूर्ति लिने गरी म्याद थप गर्नुपर्दछ । असान्दर्भिक कारण देखाई म्याद थप माग गर्ने र म्याद थप गर्ने परिपाटीमा सुधार हुनुपर्दछ ।

१३.५. सिँचाइ विकास डिभिजन, भापाअन्तर्गत सञ्चालित साँघुटार नेते सिँचाइ योजना र मावाखोला ढुङ्गेपैनी सिँचाइ योजना २०६८।६९ मा शुरु भएका र शुरु सम्भौताअनुसार क्रमशः २०६९।१२।१३ र २०७०।५।१४ मा कार्यसम्पन्न गर्नुपर्नेमा उक्त अवधिमा काम सम्पन्न गर्न नसकी २०७०।१।१६ सम्म म्याद थप गरेको तर सो अवधिमा पनि काम सम्पन्न गरेको देखिएन । कार्यालयले पटक पटक निर्माण व्यवसायीलाई काम सम्पन्न गर्न लिखित तथा मौखिक अनुरोध गर्दा समेत निर्माण कार्य नगरेको जानकारी प्राप्त भएको छ । उक्त निर्माण कार्य सार्वजनिक खरिद नियमावलीको नियम १२८(१)(घ) बमोजिम गर्ने गराउनेतर्फ कार्यालयले पहल गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

सिँचाइ योजनाको निर्माण कार्य ठेक्का सम्भौताअनुसारको कार्य सम्पन्न गर्नुपर्ने अवधिभित्र सम्पन्न नगरी १५० प्रतिशत अवधिसम्म म्याद थप गरेको र सो अवधिभित्र पनि सम्पन्न गर्न नसकेको स्थिति देखिएको छ । सम्भौता साथ पेश गरेको कार्यतालिकाअनुसार कार्यसम्पन्न नगरी विभिन्न कारण देखाई म्याद थप माग गर्ने र स्वीकृत गर्ने गरेको देखिएको छ । यसरी ठेक्का सम्भौताअनुसारको अवधिमा काम सम्पन्न नगर्नाले प्राप्त हुनुपर्ने सिँचाइ सुविधा समयमा प्राप्त नहुने र सोबाट प्राप्त हुने प्रतिफल वा उत्पादन पनि कृषकले प्राप्त गर्न सक्दैनन् । अतः सम्भौता अवधिभित्र कार्य सम्पन्न गर्ने गराउनेतर्फ कार्यालय र निर्माण व्यवसायी दुवैले बढी सक्रिय हुनुपर्दछ ।

१४. निर्माण कार्यमा ढिलाई – स्वीकृत वार्षिक कार्यक्रम तथा सम्बन्धित आर्थिक वर्षमा गर्ने निर्माण कार्यको कार्यतालिका अनुसार रकम विनियोजन हुनुपर्दछ । सिँचाइ विकास डिभिजन, महोत्तरीअन्तर्गत निर्माणाधीन निम्न योजनाको कार्य न्यून बजेट विनियोजनले गर्दा सम्भौताको अवधिभित्र योजना सम्पन्न गर्न नसकिने स्थिति उदाहरण स्वरूप निम्नानुसार देखिएको छः

(रु. हजारमा)

योजनाको नाम	निर्माण काम	सम्भौता मिति	सम्भौता रकम	सम्भौता अनुसार सम्पन्न गर्नुपर्ने मिति	२०७०।७१ सम्मको खर्च	खर्चको आधारमा काम सम्पन्न गर्न लाग्ने अवधि
विगही सिँचाइ योजना, पिगौना	हेडवर्क्स र नहर	२०६९।१।७	९९९८६	२०७२।१।६ (३६ महिना)	४३८०९	४.५६ वर्ष
विगही सिँचाइ योजना जगरिया	हेडवर्क्स र नहर	२०६८।८।२६	८७३५१	२०७०।८।२५ (२४ महिना)	३३१७२	७.९० वर्ष

पर्याप्त बजेट विनियोजन नहुँदा निर्माण गर्न लाग्ने समय तथा लागत वृद्धि हुने हुँदा योजनाको निर्माण कार्य सम्भौताअनुसार समयमै सम्पन्न गर्ने गरी बजेट व्यवस्था गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

१५. जनसहभागिता – सिँचाइ नीति तथा सिँचाइ नियमावली, २०५६ को नियम ४२(१) मा उल्लेख भएअनुसार जनसहभागिता परिचालन गरी निर्माण, मर्मत गरिने योजनाहरूमा कुल लागत अनुमान रकमको घटीमा ३ र बढीमा १५ प्रतिशत बराबरको जनसहभागिता जुटाई योजना सञ्चालन गरिनुपर्दछ ।

१५.१. सिँचाइ विकास डिभिजन भापाअन्तर्गत सिँचाइ योजनामा विगत ३ वर्षमा भएको लागत र जनसहभागिताको स्थिति निम्नानुसार रहेको देखिएको छः

(रु. हजारमा)

आर्थिक वर्ष	योजना संख्या	ठेक्काबाट भएको कामको लागत	उपभोक्ताबाट भएको काम		कुल लागत
			नगद भुक्तानी	जनसहभागिता	
२०६८/६९	१५	१०६७६०	११२५५	३६९४	१२१७०९
२०६९/७०	१८	७८२३९	२१४१४	३३११	१०२९६४
२०७०/७१	१५	१०६०४२	२५८५७	३०७७	१३४९७६
जम्मा		२९१०४१	५८५२६	१००८२	३५९६४९

सिँचाइ नियमावलीअनुसार मुहान, मुल नहर, शाखा नहर, प्रशाखा नहर र सिँचित क्षेत्रको आधारमा १ देखि १५ प्रतिशतसम्म उपभोक्ताले व्यहार्नुपर्ने अंश तोकिएको छ । उपर्युक्त तालिकाअनुसार उपभोक्ताबाट

- भएको काममा सरदर १४.६९ प्रतिशत जनसहभागिताबाट व्यहोरेको देखिएको छ । कुल लागतको आधारमा भने उपभोक्ताले व्यहोरेको अंश २.८० प्रतिशत देखिएको छ ।
- १५.२. सिँचाइ विकास डिभिजन महोत्तरीले योजनाको कुल लागतको ५ देखि १० प्रतिशत रकम जनसहभागिताबाट जुटाउने गरेको जानकारी दिए पनि योजनागत विवरण उपलब्ध गराएको छैन । यसले गर्दा जनसहभागिताको यथार्थ स्थितिको परीक्षण/मूल्याङ्कन गर्ने अवस्था रहेन ।
- १५.३. सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४ को नियम ९७(११) अनुसार उपभोक्ता समिति वा लाभग्राही समुदायले निर्माण कार्य सम्पन्न गरिसकेपछि सम्बन्धित सार्वजनिक निकायले खटाएको प्राविधिक कर्मचारीबाट त्यस्तो कामको जाँचपास गराई त्यस्तो निकायबाट प्राप्त रकम र जनसहभागिताबाट व्यहोरिएको लाभ, नगद वा जिन्सी समेत कुल खर्चको विवरण समेत सो निकायमा पेश गर्नुपर्ने र सम्बन्धित सार्वजनिक निकायले त्यसरी प्राप्त भएको विवरणको अभिलेख राख्नुपर्ने उल्लेख छ । सिँचाइ विकास डिभिजन भापा र महोत्तरीमा उपभोक्ताले सो अनुसारको विवरण पेश गरेको देखिएन । उक्त विवरण पेश नहुनाले उपभोक्ताबाट भएको काम र खर्चको यथार्थ स्थिति खुलेको छैन । डिभिजनले सो अनुसार विवरण प्राप्त गरी अभिलेख राख्नुपर्दछ ।
- १५.४. सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४ को नियम ९७(६) अनुसार उपभोक्ता समिति वा लाभग्राही समुदायले हरेक किस्ता कामको प्राविधिक मूल्याङ्कन, बिल भरपाई र खर्च प्रमाणित गर्ने अन्य कागजात त्यस्तो समिति वा समुदायको बैठकबाट अनुमोदन गराई सम्बन्धित सार्वजनिक निकायमा पेश गर्नुपर्ने र सोही नियमको उप-नियम (७) अनुसार उपभोक्ता समिति वा लाभग्राही समुदायले आफूले प्रत्येक किस्तामा गरेको खर्चको सूचना सार्वजनिक स्थानमा टाँस गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेकोमा तोकिएअनुसार उक्त कार्य भएको देखिएन । नियमले तोकेको व्यवस्थाअनुसार गरी खर्च सार्वजनिक नगर्नाले खर्च पारदर्शी नहुने भएकोले लाभग्राही समुदायको पारदर्शिकताका लागि उक्त कार्य गर्नुपर्दछ ।
१६. **पानी सञ्चालन** – नहरमा नियमित रूपमा पानी सञ्चालन हुने गरी सफा र उचित मर्मत सम्भार गरी राख्नुपर्दछ । कन्काई नहर प्रणाली, भापाको मूल नहर (रिच २) को चेजेन ११+५०० देखि २७+००० किलोमिटरसम्म नहरको भाग पुरिएर पानीको बहाव कम हुने अवस्था रहेको छ । साथै कतिपय स्थानमा नहर दुइतर्फको डिल पुरिएर साँघुरिएको अवस्था समेत रहेको पाइयो । यसैगरी कन्काई नहरको शाखा नं.९ को करिब २ किलोमिटर खण्डमा भारपातले ढाकेर पानी नबग्ने अवस्थामा रहेको पाइयो । मूल तथा शाखा नहर पुरिनाले पानीको बहाव कम भई आवश्यक मात्रामा पानी नबग्ने भई कृषकले आवश्यकताअनुसार सिँचाई गर्न नपाउने भएकोले समय तालिका बनाई नहर सफा राखी पानी सञ्चालन गर्नुपर्दछ ।
१७. **सिँचाइ शुल्क** – सिँचाइ नियमावली, २०५६ को नियम २९ बमोजिम सेवा उपभोग गर्ने उपभोक्ताले सिँचाइ प्रणालीमा सेवा शुल्क उठाउने, सोमध्येबाट अनुसूची-३ अनुसार बाँडफाँड गरी केन्द्रीय मर्मत सम्भार कोषमा, नेपाल सरकारको राजस्व खातामा र उपभोक्ता संस्थाले पाउने अंश बाँडफाँड गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ । यस सम्बन्धमा देखिएका व्यहोराहरु देहायअनुसार रहेका छन्:
- १७.१. सिँचाइ विकास डिभिजन, महोत्तरी अन्तर्गतको हर्दिनाथ सिँचाइ प्रणाली उपभोक्ता समितिले उक्त नहर प्रणाली सञ्चालनको लागि सिँचाइ सेवा शुल्क उठाएको, बाँडफाँड गरेको तथा राजस्व खाता, मर्मत सम्भार कोष खातामा जम्मा गरेको देखिएन । यसले गर्दा नियमको परिपालना नहुने एवं सेवा शुल्क उठ्तीमा असर पर्ने तथा सिँचाइ प्रणालीको दिगोपनाको लागि मर्मत सम्भार कार्यमा स्रोतको कठिनाइ हुने हुन्छ । यसर्थ नियमको व्यवस्था अनुसार शुल्क उठाई नहर प्रणालीको दिगो सञ्चालन व्यवस्था मिलाउनुपर्दछ ।
- १७.२. सिँचाइ विकास डिभिजन, भापा अन्तर्गतको कन्काई सिँचाइ प्रणालीबाट उपभोक्ताले सिँचाइ सेवा शुल्क उठाउने गरेको देखिन्छ । कार्यालयबाट प्राप्त आर्थिक विवरण अनुसार सिँचाइ सेवा शुल्कबापत गत वर्ष २०६९।७० को लगत बाँकी राजस्व रु.६५ लाख ८२ हजार र यो वर्ष (२०७०।७१ को) कायमी लगत रु.१४ लाख ४० हजार समेत रु.८० लाख २२ हजार लगतमध्ये यो वर्ष रु.७१ हजार असुल भई रु.७९ लाख ५१ हजार असुल हुन बाँकी देखिएको छ । उक्त लगत बाँकी राजस्वको असुल गर्नुपर्ने सिँचाइ प्रणाली, उपभोक्ता समिति, सिँचित क्षेत्रफल र व्यक्तिको नाम नामेसी राखी लगत कायम गरेको र असुल भएपछि जनाउने

गरेको देखिएन । यस्तो अवस्थामा असुल गर्नुपर्ने राजस्वको यथार्थता स्पष्ट गर्ने आधार रहेको छैन । स्पष्ट र अद्यावधिक विवरण सहित लगत तयार गर्ने र असुल गर्नेतर्फ कार्यालयले पहल गर्नुपर्दछ ।

१७.३. स्थलगत निरीक्षण अवलोकनको क्रममा कन्काइ सिँचाइ प्रणाली, कन्काइ नहर जल उपभोक्ता समितिका पदाधिकारीसँग छलफल गर्दा उपभोक्ताबाट सिँचाइ सेवा शुल्क उठाउने सम्बन्धित नीति कमजोर भएको कारणबाट अर्थात् नतिर्नेलाई के गर्ने भन्ने कानुन (सिँचाइ नियमावली) मा स्पष्ट व्यवस्था नभएकोले शुल्क उठाउन कठिन भएको भन्ने भनाइ रहेको पाइयो । उक्त संस्थाका पदाधिकारी र सिँचाइ विकास डिभिजनले राखेको सिँचाइ सेवा शुल्कसम्बन्धी अभिलेख भिडान हुने अवस्था उक्त संस्थाले राखेको अभिलेख अवलोकन गर्दा पनि देखिएन । नियमावलीमा समयानुकूल शुल्क उठाउने, अभिलेख राख्ने र खर्च गर्ने सम्बन्धी व्यवस्था हुनुपर्दछ ।

१८. **उत्पादन वृद्धि** – सिँचाइ सुविधा उपलब्ध गराई कृषि उत्पादन र उत्पादकत्वमा वृद्धि गर्ने तथा कृषकको जीवनस्तरमा सुधार गर्ने सिँचाइ कार्यालयको उद्देश्य रहेको छ । सिँचाइ विकास डिभिजन भापा र महोत्तरी अन्तर्गतका कार्यक्षेत्रका जिल्लाका केही सिँचाइ योजनाहरूबाट सिँचाइ सुविधा पुगेका क्षेत्रमा सिँचाइ सुविधा पुग्नु अघि र पुगेपछिको स्थिति निम्नानुसार भएको प्राप्त विवरणबाट देखिएको छ:

सिँचाइ योजनाको नाम	सिँचाइ योजना शुरु हुनुभन्दा अघिको उत्पादन स्थिति (हे./मे.टनमा)					सिँचाइ योजना सम्पन्न भएपछिको उत्पादन स्थिति (हे./मे.टनमा)				
	धान	मकै	गहुँ	दलहन	तेलहन	धान	मकै	गहुँ	दलहन	तेलहन
कपिलमुनी पैनी भापा	२.८	२.८	२.२	०.६०	०.७५	३.७	३.१	३.०	१.०	०.९०
कप्ताने जनसमूह पैनी भापा	२.९	२.७५	२.१	०.५५	०.७	३.६	३.२	२.९	०.९५	१.०
जनजागृति, भापा	२.५	२.६	२.१	०.६५	०.७	३.५	३.५	२.८	०.९०	१.०
कञ्चन सामुदायिक इलाम	३.०	२.७	२.५	०.७२	०.८	३.४	३.०	३.०	०.९०	०.९५
शक्तिवान इलाम	३.२	२.५	२.२	०.७०	०.६५	३.८	३.०	३.०	०.९०	०.९०
अंकुशी सि. महोत्तरी	१.२	-	१.८	१.२०	-	३.२	-	२.५	१.५	-
गेरुका सि. महोत्तरी	२.६	-	२	०.७०	-	३.८	-	२.५	१.०	-
काजिपैनी, धनुषा	२.६	-	१.८	०.६०	-	३.६	-	२.३	०.८०	-
बच्छराजा, धनुषा	२.७	-	२.०	-	-	३.२	२.८०	२.६	-	-
जम्मा (सरदर)	२.६१	२.६७	२.०७	०.७१	०.७२	३.५३	३.१०	२.७३	०.९९	०.९५
वृद्धि प्रतिशत	-	-	-	-	-	३५.२४	१६.१०	३१.८८	३९.४३	३१.९४

उपर्युक्त तालिका अनुसार सबै सिँचाइ योजना अन्तर्गत सिँचाइ सुविधा पुगेपछि उत्पादन तथा उत्पादकत्व वृद्धि भएको देखिएको छ । सो अनुसार धान ३५.२४, मकै १६.१०, गहुँ ३१.८८, दलहन ३९.४३ र तेलहन ३१.९४ प्रतिशतले वृद्धि भएको देखिन्छ । कन्काइ सिँचाइ प्रणाली कन्काइ नहर जल उपभोक्ता संस्थाका पदाधिकारीको भनाइ अनुसार नहर बन्नु अघि प्रति बिगाहा ४० / ५० मन धान फल्ने गरेकोमा नहर बनी सिँचाइ सुविधा भएपछि ८०/९० मन फलन थालेको भनाइ रहेको पाइयो । यसबाट सिँचाइको प्रभावकारितामा वृद्धि भएको देखिन्छ । यसर्थ सिँचाइ सुविधा नपुगेका स्थानमा समेत सिँचाइ सुविधा पुऱ्याई उत्पादन तथा उत्पादकत्व वृद्धिमा जोड दिनुपर्दछ ।

सुझाव

- ठेक्का सम्झौता अनुसार काम गर्नुपर्ने,
- नियमित मर्मत सम्भार गर्नुपर्ने,
- दिगो व्यवस्थापनको लागि पहल गर्नुपर्ने र
- योजनाको लागत अनुसार बजेट व्यवस्था गर्नुपर्ने ।

निष्कर्ष

आफ्नो कार्यक्षेत्रभित्रका सिँचाइयोग्य जमिनमा सिँचाइ सेवा विस्तार तथा निर्मित योजनाहरूको मर्मत सम्भार मार्फत कृषि उपजको उत्पादकत्व वृद्धि गर्ने उद्देश्यले डिभिजन कार्यालय सञ्चालनमा रहेका छन् । न्यून विनियोजन तथा निर्माण सम्झौता अनुसार निर्माण कार्यमा प्रगति नहुँदा लक्षित क्षेत्रमा सिँचाइ सुविधा पुऱ्याउन वार्षिक कार्यक्रम अनुसार विनियोजन हुनुपर्ने, सम्झौताअनुसार कार्य प्रगति गर्न/गराउन ध्यान दिई सिँचाइ सुविधा वृद्धि गर्नुपर्ने, जनसहभागिता तथा सिँचाइ सेवा शुल्क असुली जस्तो कार्यमा कार्यदक्षता वृद्धि गरी सिँचाइ व्यवस्थापनमा दिगोपना दिनुपर्दछ ।

जलउत्पन्न प्रकोप नियन्त्रण डिभिजन, मोरङ र बारा
योजना छनौट तथा कार्यान्वयन मूल्याङ्कन (अनुगमन लेखापरीक्षण)
कार्यमूलक लेखापरीक्षण प्रतिवेदन-२०७१

परिचय

१. **पृष्ठभूमि**— देशको भू-वनोट, कमजोर भौगर्भिक बनावट, विषम मनसुनी वर्षा, हिमनदी विस्फोटन, जनचेतनाको कमी आदि कारणहरूले गर्दा भूक्षय, बाढी, पहिरो, नदी कटान, गेरान बहाव आदि जस्ता विभिन्न जलउत्पन्न प्रकोप आईपर्ने र सोको कारणबाट विभिन्न भौतिक संरचनाको क्षति, कृषियोग्य भूमिको नाश, सांस्कृतिक सम्पदाको विनाश, जनधनको क्षति भै समग्र देशको सामाजिक, आर्थिक, विकासमा नकारात्मक प्रभाव परिरहेकोले यस्ता प्रकोपहरूको न्यूनीकरणको लागि साबिक जलस्रोत मन्त्रालयअन्तर्गत २०४८ सालमा स्थापित जलउत्पन्न प्रकोप नियन्त्रण प्रविधि केन्द्र (DPTC) २०५६।१०।१४ मा जलउत्पन्न प्रकोप नियन्त्रण विभाग (DWIDP) मा रूपान्तरण भएको छ । नेपाल सरकारको २०५८।१०।११ को निर्णयानुसार सिँचाई विभागको नदी नियन्त्रण महाशाखाबाट सम्पादन भै आएको नदी नियन्त्रणसम्बन्धी कार्यहरूलाई यस विभागमा समाहित गरेको छ । यसै उद्देश्य पूर्तिका लागि विभागअन्तर्गत विभिन्न जिल्लाहरूमा ७ डिभिजन कार्यालय र ५ सबडिभिजन कार्यालय स्थापना भै जलउत्पन्न प्रकोप न्यूनीकरण कार्यहरू नियमितरूपमा सञ्चालन भई आएका छन् ।

प्रमुख कार्यसम्पादन सुचक (KPI)

- प्रकोप क्षेत्रको निर्धारण तथा नक्साङ्कन,
- विस्तृत सर्वेक्षण, डिजाइन तथा लागत अनुमान,
- जलउत्पन्न प्रकोप व्यवस्थापन,
- सुपरिवेक्षण, अनुगमन तथा मूल्याङ्कन ।

- जलउत्पन्न प्रकोप नियन्त्रण डिभिजन नं. १ विराटनगर, मोरङअन्तर्गत ११ जिल्लाहरू मोरङ, भ्रपा, पाँचथर, ताप्लेजुङ्ग, तेह्रथुम, सुनसरी, धनकुटा, संखुवासभा, भोजपुर, खोटाङ्ग र इलाम तथा जलउत्पन्न प्रकोप नियन्त्रण डिभिजन नं. ३ परवानीपुर, बाराअन्तर्गत ६ जिल्ला बारा, सर्लाही, रौतहट, मकवानपुर, पर्सा र चितवन कार्यक्षेत्रको रूपमा तोकिएको छ । नेपालको तराई भई भारततर्फ बहने ठूला तथा मझौला प्रकृतिका नदीहरूबाट वर्षातको समयमा बाढी तथा डुवानको समस्याले वर्षेनी जनधनको क्षतिसमेत भएको सन्दर्भमा त्यस्ता नदीहरूलाई भारत सरकारबाट क्रमिकरूपमा सहयोग प्रदान गरी नदी नियन्त्रण कार्यका लागि नेपाल भारतबीच राष्ट्रिय स्तरमा द्विपक्षीय सम्झौता भई नदी नियन्त्रणको कार्यक्रम कार्यान्वयन हुँदै आएको छ । यसका लागि नेपाल-भारत डुवान तथा बाढी व्यवस्थापनसम्बन्धी संयुक्त समिति (JCIFM) सक्रिय रूपमा कार्यरत रहेको छ ।
२. **कार्यमूलक लेखापरीक्षणको औचित्य** – जलवायु परिवर्तन एवं तापक्रम वृद्धिका कारण भू-क्षय, बाढी, पहिरो, जमिन, कटान एवं डुवान जस्ता घटनाबाट देशको खेतीयोग्य जमिन मानव बस्ती एवं विकासका पूर्वाधारको क्षति हुने तथा स्थानीय समुदाय नै विस्थापित हुने स्थितिमा सुधार ल्याउन सञ्चालित नदी नियन्त्रण कार्यक्रम राष्ट्रिय चासोको विषय भएको र बैदेशिक सहयोग समेत परिचालन भएकोले कार्यान्वयन स्थितिको मूल्याङ्कन गर्ने उद्देश्यले कार्यमूलक लेखापरीक्षणका लागि छनौट गरिएको हो ।
३. **नीतिगत व्यवस्था** – आवधिक योजनाहरूमा यस सम्बन्धमा भएका व्यवस्थाहरू देहायअनुसार छन्:
- ३.१. त्रिवर्षिय योजना (२०६७।६८–२०६९।७०) मा जलउत्पन्न प्रकोपबाट सिर्जना हुने सामाजिक तथा आर्थिक हानी नोक्सानीलाई न्यून तहसम्म पुऱ्याउने दीर्घकालीन योजना सहित जलउत्पन्न प्रकोपबाट मानव बस्ती र खेतीयोग्य भूमि तथा मानव निर्मित विकासका पूर्वाधारको संरक्षण गर्दै रोजगारी सिर्जना गरी गरिवी निवारणमा सहयोग पुऱ्याउने यस योजनाको उद्देश्य रहेको छ । सो उद्देश्य प्राप्तीका लागि जनचेतना अभिवृद्धि गर्न, प्रकोप क्षेत्रको पहिचान तथा नक्साङ्कन गर्ने, उपयुक्त प्रविधिको विकास गर्ने तथा विस्तार गर्ने जस्ता कार्यहरू प्रकोप न्यूनीकरण सहयोग कार्यक्रम अन्तर्गत सञ्चालित छन् ।

३.२. तेह्रौँ योजना (२०७०।७१-२०७२।७३) मा जलउत्पन्न प्रकोपबाट मानवबस्ती, खेतीयोग्य भूमि तथा निर्मित विकासका पूर्वाधारहरूको संरक्षण गर्ने योजनाको उद्देश्य रहेको छ । सो उद्देश्य प्राप्त गर्न निम्नानुसार रणनीति तथा कार्यनीति अङ्गीकार गरेको उल्लेख छः

क) रणनीति

- जलउत्पन्न प्रकोप नियन्त्रण सेवामा जनताको पहुँच अभिवृद्धि गर्ने,
- जलउत्पन्न प्रकोप न्यूनीकरण आयोजनाहरू अध्ययन, अनुसन्धान, डिजाइन एवं कार्यान्वयन गर्दा वातावरण मैत्री, जलवायु परिवर्तन अनुकूलित र रोजगारी अभिवृद्धि हुने गरी गर्ने,
- जलउत्पन्न प्रकोप नियन्त्रणका कार्यक्रम सञ्चालन गर्दा सरोकारवाला निकायहरू एवं अन्तर सम्बन्धित कार्यक्रमबीच समन्वय कायम गर्ने,
- सम्पन्न भइसकेका नदी नियन्त्रण पूर्वाधार संरचनाहरूको नियमित तथा आवधिक मर्मत सम्भार गर्ने,
- एकीकृत जलस्रोत विकास एवं व्यवस्थापन रणनीतिअनुरूप जलउत्पन्न प्रकोप व्यवस्थापनलाई पनि समग्र नदी बेसिनको विकास तथा व्यवस्थापन कार्यको एक अभिन्न अङ्ग मानी कार्य गर्ने,
- जनश्रम एवं अन्य स्रोतहरूको परिचालन मार्फत जलउत्पन्न प्रकोप नियन्त्रण कार्य गर्ने ।

ख) नीति तथा कार्यनीतिहरू

- भू-क्षय, पहिरो, बाढी र नदी नियन्त्रण कार्यलाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्ने,
- नदी नियन्त्रण र जग्गा उकास सम्बन्धि कार्यक्रम सञ्चालन गर्दा जनसहभागिता परिचालन गरी सञ्चालन गरिने,
- आयोजना छनौट गर्दा समावेशीकरणको अवधारणा अनुरूप पिछ्छडिएका वर्गको हितलाई उच्च प्राथमिकता दिने,
- जनसहभागिताका योजनाहरू सञ्चालन गर्दा उपभोक्ताबाट निःशुल्क रूपमा जग्गा प्राप्त गरी आयोजना सञ्चालन गर्ने
- तराई क्षेत्रमा नदी नियन्त्रणका लागि निर्माण गरिने तटबन्धलाई यातायात समेतमा प्रयोग गर्न मिल्ने गरी कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने,
- नदी नियन्त्रण पूर्वाधारका संरचनाहरूको नियमित तथा आवधिक मर्मत सम्भारका लागि आवश्यक स्रोतको उचित व्यवस्था गर्ने,
- बाढी, पहिरो जस्ता जलउत्पन्न प्रकोप नियन्त्रण गर्दा उपलब्ध स्थानीय एवं आधुनिक स्रोतको उत्पादनशील उपयोग गर्नका लागि संरचनागतका साथै जैविक (बायो इन्जिनियरिङ्ग) प्रविधि समेत समावेश गरी जलाधारीय नमुना कार्यक्रमलाई निरन्तरता दिने,
- नदी नियन्त्रणका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्दा सिँचाइ, जलवायु, विज्ञान, कृषि वातावरण, वन निकुञ्ज, स्थानीय निकाय एवं जलाधार संरक्षणका निकायहरूसँग आवश्यक समन्वय गर्ने,
- तटबन्धका लागि निर्माण गरिएका संरचना बाढीको समयमा प्रभावकारिरूपमा सञ्चालन हुन आपतकालीन स्रोत साधनको व्यवस्था गर्ने,
- जलउत्पन्न प्रकोपसम्बन्धी तथ्याङ्क सूचना प्रणालीलाई आन्तरिक र बाह्य निकायसँग समन्वय गरी सुदृढ पार्ने
- स्थानीय समुदाय एवं योजनाविद्लाई उपयोगी हुनेगरी जोखिम नक्सा तयार गर्ने कार्यलाई निरन्तरता दिने,
- गुरुयोजना तर्जुमा गर्दा नदी क्षेत्रको पहिचान, निर्धारण र सीमाङ्कनमा विशेष जोड दिने ।

ग) कार्यक्रम

- राष्ट्रिय रणनीति र तर्जुमा र कार्यान्वयन,
- सचेतना कार्यक्रम, प्रकोप व्यवस्थापन, क्षमता अभिवृद्धि कार्यक्रम,
- प्रकोप पीडितलाई उद्धार, राहत र पुनःस्थापनको पूर्व तयारी कार्यक्रम,

- प्राकृतिक प्रकोप क्षेत्रको पहिचान तथा नक्साङ्कन,
- प्रकोप न्यूनीकरण सहयोग कार्यक्रम,
- पहिरो तथा ग्रेग्रान बहाव व्यवस्थापन कार्यक्रम,
- बस्तीटार बजार संरक्षण कार्य,
- लालबकैया, कमला, बाग्मती तथा अन्य नदीहरूमा भारतीय सहयोगमा सञ्चालित कार्यक्रमहरूलाई निरन्तरता दिइने ।

४. **कानुनी व्यवस्था** – जलउत्पन्न प्रकोप नियन्त्रण तथा नदी नियन्त्रण योजना सञ्चालन गर्दा निम्नानुसारका ऐन, नियमहरूको पालना गरी कार्यक्रम सञ्चालन हुने गर्दछ:

- जलस्रोत ऐन, २०४९ अनुसार सिँचाइ तथा जलउत्पन्न प्रकोप नियन्त्रणसम्बन्धी व्यवस्था,
- जलउत्पन्न प्रकोप व्यवस्थापन नीति, २०६२ अनुसार बाढी, पहिरो जस्ता जलउत्पन्न प्रकोप व्यवस्थापन कार्यको लागि उपयुक्त नीतिगत व्यवस्था,
- निजामती सेवा ऐन, २०४९ र नियमावली, २०५० अनुसार कर्मचारी भर्ना, तालिम, विदा, काजसम्बन्धी व्यवस्था,
- आर्थिक कार्यविधि ऐन, २०५५ र नियमावली, २०६४ अनुसार बजेट तर्जुमा, निकास, खर्च, अभिलेखाङ्कन गर्ने,
- सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ र नियमावली, २०६४ अनुसार खरिद व्यवस्थापन गर्ने,
- आयकर ऐन, २०५८ तथा नियमावली, २०५९ अनुसार अग्रिम कर कट्टा गर्नुपर्ने,
- मूल्य अभिवृद्धि कर, २०५२ तथा नियमावली, २०५३ अनुसार दर्ता भएका आपूर्तिक/सेवाप्रदायकसँग कारोबार गर्ने,
- जलउत्पन्न प्रकोप नियन्त्रण विभागको कार्यविधि, २०६४ अनुसार विभाग र मातहत कार्यालयबाट सञ्चालन हुने कार्यमा एकरूपता, प्रक्रियामा सरलीकरण तथा गुणस्तरीय कार्य सम्पादन गर्ने,
- जनसहभागितामा आधारित जनताको तटबन्ध कार्यविधि, २०६६ अनुसार मुख्य नदीहरूमा व्यवस्थित रूपले तटबन्ध निर्माण कार्यको प्रक्रिया अवलम्बन गर्ने,
- विभागको प्रकोप नियन्त्रणसम्बन्धी आयोजना कार्यान्वयन कार्यविधि, २०६७ अनुसार विभाग र स्थानीय निकायहरूबाट सञ्चालन हुने कार्यहरूमा स्पष्टता ल्याउने,
- सिँचाइ तथा जलउत्पन्न प्रकोप नियन्त्रण सम्बन्धी उपभोक्ता संस्था मार्फत निर्माण कार्य सञ्चालन गर्ने गराउने कार्यविधि, २०६९ अनुसार निर्माण कार्यहरूमा सरलता, एकरूपता, गुणस्तरीयता र दिगोपना सुनिश्चित गर्ने,
- द्विपक्षीय सम्झौता र विभागबाट जारी निर्देशिकाहरू ।

५. **उद्देश्य एवं लक्ष्य** – भू-क्षय, बाढी, पहिरो तथा ग्रेग्रान बहाव जस्ता जलउत्पन्न प्रकोपबाट जनधन, कृषियोग्य भूमिमा हुने क्षति नियन्त्रण गरी गरिवी निवारण तथा दिगो विकासमा टेवा पुऱ्याउने उद्देश्यले जलउत्पन्न प्रकोप नियन्त्रण डिभिजन कार्यालयहरू स्थापना गरिएको हो । भारतीय अनुदानमा सञ्चालित नदी नियन्त्रण योजनाको कार्यान्वयनको उद्देश्य देहायबमोजिम छन्:

- बाढी पहिरो जस्ता जलउत्पन्न प्रकोपहरूबाट हुन सक्ने जनधनको क्षति न्यूनीकरण गर्ने,
- नदी, जलाधार क्षेत्र तथा जलजन्य पर्यावरणको संरक्षण गरी प्राकृतिक स्रोत, साधन एवं खानेपानी, जलपरिवहन, सिँचाइ, स्थल यातायात आदि जस्ता पूर्वाधारको उपयोगितालाई दिगो बनाउने,
- बगर तथा अन्य बाढी प्रभावित जग्गा उकासी भूमीहीनहरूको पुनःस्थापना लगायतका अन्य आर्थिक एवं सामाजिक क्रियाकलापमा त्यसरी प्राप्त जग्गाको समूचित उपयोग गर्ने,
- जलउत्पन्न प्रकोप नियन्त्रण तथा बाढी प्रभावित क्षेत्र व्यवस्थापनका लागि संस्थागत विकास गर्ने र

- नदी व्यवस्थापन कार्यमा संलग्न सरकारी केन्द्रीय तथा स्थानीय निकाय, गैह्र सरकारी एवं सामुदायिक संघ, संस्था आदिका साथै निजी क्षेत्रको पनि भूमिका स्पष्ट पारी स्रोत साधनको दोहोरो व्यय हुन नदिने ।

६. **वित्तीय व्यवस्था** – उक्त उद्देश्य प्राप्तिका लागि वार्षिक कार्यक्रम र लक्ष्य निर्धारण गर्ने गरिएको छ । लेखापरीक्षण क्षेत्र भित्रका मोरङ्ग र बारा जिल्लास्थित डिभिजन कार्यालयहरूको विगत ३ वर्षको बजेट निकासी एवं खर्चको स्थिति देहायअनुसार छः

(रु. हजारमा)

आर्थिक वर्ष	डिभिजन कार्यालय	वार्षिक बजेट			निकासी / खर्च		
		नेपाल सरकार	भारतीय अनुदान	जम्मा	नेपाल सरकार	भारतीय अनुदान	जम्मा
२०६८/६९	मोरङ्ग	१०,५८,८१	-	१०,५८,८१	९,९८,९७	-	९,९८,९७
	बारा	५,३६,९९	३२,४३,७७	३७,८०,७६	५,२६,५१	३२,४०,८५	३७,६७,३६
२०६९/७०	मोरङ्ग	११,६८,८३	१२,६०	११,८१,४३	११,६८,३९	-	११,६८,३९
	बारा	७,३७,६३	४२,१०,२५	४९,४७,८८	७,३१,८४	१४,६३,३७	२१,९५,२१
२०७०/७१	मोरङ्ग	१३,१०,६०	-	१३,१०,६०	१२,९८,६६	-	१२,९८,६६
	बारा	७,२१,३५	४१,०१,००	४८,२२,३५	७,०५,४७	३३,२६,५२	४०,३१,९९

लेखापरीक्षणको उद्देश्य, क्षेत्र र पद्धति

७. **उद्देश्य** – जलउत्पन्न प्रकोप नियन्त्रण डिभिजन कार्यालय मोरङ्ग र बाराबाट सञ्चालित नदी नियन्त्रण योजनाहरूको छनौट र कार्यान्वयन सम्बन्धमा मितव्ययिता र कार्यक्षमता पक्षको मूल्याङ्कन गर्नु लेखापरीक्षणको मुख्य उद्देश्य रहेको छ । अन्य उद्देश्यहरू देहाय बमोजिम छन्ः

- योजना छनौट र स्वीकृति उद्देश्यमूलक भए/नभएको मूल्याङ्कन गर्ने,
- स्वीकृत कार्यक्रमअनुसार योजना सञ्चालन गरे/नगरेको परीक्षण गर्ने,
- गुणस्तर नियन्त्रणका लागि प्रभावकारी उपाय अवलम्बन गरे/नगरेको परीक्षण गर्ने,
- निर्माण कार्य अनुगमन मूल्याङ्कन पक्षको विश्लेषण गर्ने ।

८. **क्षेत्र** – जलउत्पन्न प्रकोप नियन्त्रण डिभिजन कार्यालय मोरङ्ग र बाराअन्तर्गत नदी नियन्त्रण योजनाहरू कार्यान्वयन सम्बन्धमा विगत ३ वर्षको अवधिमा सञ्चालित क्रियाकलापहरूलाई लेखापरीक्षणको क्षेत्रमा समावेश गरिएको छ । विशेष गरी डिभिजन कार्यालय बारामा भारतीय अनुदानबाट सञ्चालित योजनाहरूको स्रोत परिचालनमा दक्षता, बारा डिभिजन कार्यालयको २०६७/६८ मा कार्यमूलक लेखापरीक्षणबाट दिएका सुभाव कार्यान्वयन र जलउत्पन्न प्रकोप व्यवस्थापन नीति, २०६२ को कार्यान्वयनमा केन्द्रीत रही मूल्याङ्कन गरिएको छ । मूल्याङ्कनको क्रममा योजना तर्जुमा, कार्यान्वयन एवं दिगोपना पक्षलाई समेटिएको छ ।

९. **पद्धति** – लेखापरीक्षणको क्रममा डिभिजन कार्यालयबाट सम्पादित कार्यहरूको प्रगति प्रतिवेदन, वार्षिक प्रतिवेदन तथा प्रकाशनहरूको अध्ययन गर्नुका साथै सञ्चालित कार्यहरूको जोखिम निर्धारण विवरणको विश्लेषण गरी देखिएका जोखिम क्षेत्र एवं तात्त्विक महत्वका विषयहरूलाई थप पुष्ट्याई प्राप्त गर्न प्रश्नावली एवं विवरणबाट जानकारी लिने, भौतिक निरीक्षण, निर्माण स्थलको स्थलगत निरीक्षण जस्ता लेखापरीक्षण विधिको अवलम्बनबाट तथ्याङ्क तथा सूचना संकलन र सम्बन्धित पदाधिकारीसंग छलफलसमेत गरी मूल्याङ्कन र विश्लेषण गरिएको छ ।

१०. **सीमितता** – कार्यालयहरूबाट प्राप्त विवरण, सूचना, अभिलेखको विश्लेषण गरी प्रतिवेदन तयार गरिएको छ । जटिल प्राविधिक विषय, सीमित समय, कमजोर अभिलेख एवं सूचनाको अपर्याप्तताको सीमाभित्र रही लेखापरीक्षण कार्य सम्पन्न गरिएको छ ।

लेखापरीक्षणबाट देखिएका व्यहोराहरू

- **सकारात्मक पक्ष** – नदीजन्य प्रकोप न्यूनीकरणका लागि स्थानीय माग र उपभोक्ताको प्रत्यक्ष संलग्नतामा निर्माण कार्य सञ्चालन, भारतीय सहयोगमा सञ्चालित कार्यक्रमहरूमा नेपाल भारत संयुक्त ढुवान समितिमार्फत

अनुगमन हुने, कार्यान्वयनमा समन्वय, बक्राहा, लालवकैया र वाग्मती नदी नियन्त्रण कार्यक्रममा तटबन्धसंगै सर्भिस रोड समेत निर्माण गर्ने कार्यले यातायात पूर्वाधारको विकास भई स्थानीय यातायातमा सुगमता आदि सकारात्मक पक्ष रहेका छन् ।

- **समस्या तथा चुनौती** – डिभिजन कार्यालयका कार्यक्षेत्रहरूमध्ये तटबन्ध निर्माणका लागि छनौटमा परेका नदीहरू महाभारत पर्वत श्रृंखलाबाट उत्पत्ति भई चुरे क्षेत्र हुँदै तराई क्षेत्रमा प्रवेश गर्ने हुनाले त्यस्ता नदीहरूले चुरे क्षेत्रबाट मसिना ढुङ्गा, बालुवा आदि व्यापक मात्रामा बगाई ल्याउनाले नदीको सतहमा बनेका संरचना जोखिममा पर्न गएको, केही वर्षको अन्तरालमा नदीको धार परिवर्तन भइरहने प्राविधिक अध्ययनले देखाएको, एउटै निकायबाट धेरै जिल्लाहरूमा प्राविधिक सेवा, आपत्कालीन कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्ने, नदी नियन्त्रण तथा व्यवस्थापनका साना तथा धेरै योजना कार्यान्वयन गर्दा समुचित रूपमा नदी नियन्त्रण कार्य हुन नसक्ने आदि समस्या तथा चुनौती रहेका छन् ।

- **सुधारका क्षेत्रहरू**

११. **योजना छनौट** – जलउत्पन्न प्रकोप नियन्त्रण विभागको कार्यविधि २०६४ को खण्ड ग ४.२ मा योजना माग सम्बन्धी व्यवस्था छ । जलउत्पन्न प्रकोप नियन्त्रण र व्यवस्थापनको लागि प्रकोपबाट प्रभावित बासिन्दाहरूको समूह, उपभोक्ता समूह वा अन्य निकायले तोकिएको ढाँचामा सम्बन्धित डिभिजन कार्यालयमा दिएको निवेदन अनुसार सम्भावित वा भएको धनजनको क्षति, लाभान्वित जनसंख्या, प्रभावित क्षेत्रफल, जुट्न सक्ने सहभागिता आदिलाई मध्यनजर राखी बर्गिकरण सूची तयार गर्नुपर्दछ । जलउत्पन्न प्रकोप नियन्त्रण डिभिजन कार्यालय मोरङ र वारामा जनताको निवेदन, गाविस नगरपालिकाहरूको सिफारिसका आधारमा योजना छनौट गर्ने गरेको जनाएपनि माग सम्बन्धित अभिलेख राखेका छैनन् । डिभिजन कार्यालय वारामा २०६९।७० मा कार्यालयले प्रस्ताव गरेको भन्दा फरक योजनामा मकवानपुरमा रु.२५ लाखका ४, पर्सामा रु.६७ लाखका ९,

समस्या

- भौगोलिक कार्यक्षेत्र ठूलो भएकोले नियमित अनुगमनमा समस्या,
- गुर्योजनामा आधारित कार्यहरूको एकीकृत लागत अनुमान, समयावधि र सो अनुरूपको वार्षिक कार्यक्रम नहुनु,
- डीपिआर र कार्यान्वयन तालिकामा समन्वय नरहनु,
- निर्मित संरचनाको दिगोपन कायम नहुनु, निर्माण व्यवसायीले सम्झौता अनुसार काम नगर्दा प्रकोप न्यूनीकरण कार्य आकस्मिक रूपमा गर्नुपर्ने ।

बारा जिल्लामा रु.६२ लाखका ८, रौतहटमा रु.६९ लाखका १० र सर्लाहीमा रु.५३ लाखका १० समेत ४१ योजनामा रु.२ करोड ७६ लाख खर्च भएको थियो । कार्यालयले प्रस्तावित गरेभन्दा फरक योजना स्वीकृत भै आउने, योजना छनौट गर्दा अति जोखिम र जोखिमको क्षेत्र पहिचान नगर्ने, साना योजनाको बाहुल्यता र योजना छनौटमा राजनीतिक प्रभाव समेत पर्ने, कार्यालयको कार्यक्षेत्र ६ देखि ११ जिल्ला रहनु, मागमा आधारित भन्दा पूर्तिमा आधारित योजनाले प्राथमिकता पाउँदा प्रकोप प्रभावित तथा सम्भावित क्षेत्र पहिचान गरी वास्तविकतामा आधारित भएर योजना छनौट हुने अवस्था कमजोर छ । अतः कार्यविधिअनुसार जोखिम क्षेत्र पहिचान गरी मागमा आधारित भएर मात्र योजना छनौट गरिनुपर्दछ ।

१२. **गुर्योजना र बजेट** – आयोजना कार्यान्वयन कार्यविधि, २०६७ मा छनौटमा परेका योजनाहरूको गुर्योजना तयार गर्नुपर्ने, गुर्योजनामा नदीका दुवै तटहरूमा भएको तथा सम्भावित क्षतिको विवरण, नक्साङ्कन, सम्बेदनशिलताको आधारमा प्राथमिकीकरण, नदी क्षेत्रको निर्धारण र सामाजिक आर्थिक तथा प्राविधिक पक्षलाई सम्बोधन गरी प्रकोपका कारणहरूको पहिचान र समाधानका लागि अपनाउने प्रविधिहरूको समेत किटान गर्ने, बहावका आधारमा नदीको क्षेत्र निर्धारण र सीमाङ्कनमा विशेष जोड दिनुपर्दछ । जलउत्पन्न प्रकोप नियन्त्रण डिभिजन कार्यालयहरू मोरङ र बाराले सञ्चालन गरेको गुर्योजनामा आधारित कार्यक्रमको कार्यान्वयन स्थिति निम्नानुसार छः

डिभिजन कार्यालय	योजनाको नाम	कामको विवरण	लागत अनुमान	गत वर्ष सम्मको खर्च	२०७०/७१ को बजेट	२०७०/७१ को खर्च
मोरङ	हाडदेवा पहिरो नियन्त्रण कार्य, ताप्लेजुङ	रिटेनिङ्ग बाल (ग्यावियन) निर्माण र क्याच ड्रेन मर्मत कार्य, ग्यावियन चेकड्याम निर्माण कार्य	-	-	७४,५०	७०,९२
	विरिङ खोला	तटबन्ध निर्माण, आकस्मिक नदी नियन्त्रण बैक प्रोटेक्सन, स्पर स्टर्ड निर्माण	११,५०,००	३,४४,५०	१०५००	-
	लोहन्द्रा नदी नियन्त्रण	तटबन्ध निर्माण, आकस्मिक नदी नियन्त्रण र रिभेटमेण्ट कार्य	-	-	२०००	-
	बक्राहा नदी नियन्त्रण	तटबन्ध निर्माण, बैक प्रोटेक्सन, स्पर स्टर्ड निर्माण	२०,६६,५५	८,८९,००	३२०००	-
बारा	रिउखोला नदी नियन्त्रण योजना अयोध्यापुरी - चितवन	तटबन्ध निर्माण कार्य ८ किमि, रिभेटमेण्ट निर्माण कार्य २ किमि ४,५०,०० हजार	८,५०,००	-	२०००	२०००
	कालिञ्जोर नदी नियन्त्रण योजना	तटबन्ध निर्माण कार्य ३ किमि, स्टक्चर निर्माण (ड्रेनेज, स्लुईस, स्टड २० थान)	२,५०,००	-	२०००	२०००

उल्लिखित योजनाहरूको अद्यावधिक अभिलेख कार्यालयमा नरहेको र माग गरेको विवरणसमेत कार्यालयहरूले उपलब्ध गराएनन् । हाडदेवा पहिरो नियन्त्रण कार्य गत विगतमा विभागबाट सञ्चालित हुँदै आएकोमा २०७०/७१ मा डिभिजन कार्यालय मोरङबाट सञ्चालन गर्ने व्यवस्था मिलाएको, गुरुयोजनामा आधारित कार्यक्रम भए पनि सालवसाली रूपमा बजेट विनियोजन गर्ने, लागत अनुमानको तुलनामा न्यून बजेट विनियोजन हुने गरेकोले गुरुयोजनामा आधारित योजना सम्पन्न हुने अवधि र हालसम्मको क्रियाकलाप सहितको खर्च यकिन छैन । क्रियाकलाप सहितको विस्तृत कार्यक्रम र बजेटको सुनिश्चितता नगरी गुरुयोजनामा आधारित कार्यक्रम सञ्चालन गर्दा स्रोतको दक्षतापूर्वक उपयोग हुन नसक्ने भएकोले गुरुयोजनामा आधारित कार्यक्रमहरूको विस्तृत आयोजना तयार गर्ने र बजेटको सुनिश्चितता गरी निर्धारित समयमा योजना सम्पन्न गर्नुपर्दछ ।

१३. **गैरसरकारी संस्थाबाट खरिद** - सार्वजनिक खरिद ऐनको दफा ४६ मा जनचेतनासम्बन्धी तालिम, अभिमुखीकरण, सबलीकरण, मुल प्रवाहीकरण जस्ता कार्य गैरसरकारी संस्थाबाट गराउँदा छिटो, छरितो, प्रभावकारी र मितव्ययी हुने भएमा सार्वजनिक निकायले गैरसरकारी संस्थाबाट तोकिएबमोजिमको प्रक्रिया अपनाई त्यस्तो कार्य गराउन तथा सेवा प्राप्त गर्न सकिने भए तापनि निर्माण सम्बन्धी कार्य गैससमार्फत गराउने व्यवस्था छैन । गैह्र सरकारी संस्थाहरू मार्फत निर्माण कार्य गराई जलउत्पन्न प्रकोप नियन्त्रण डिभिजन कार्यालय विराटनगरले २०७०/७१ मा २ गैससलाई रु.५० लाख ६० हजार र बाराले ७ गैससलाई १ करोड ५४ लाख ९३ हजार भुक्तानी गरेको पाइयो ।

नियममा स्पष्ट व्यवस्था नभएकोले गैससबाट लागत अनुमानको मूल्यमा निर्माण कार्य गराउँदा प्रतिस्पर्धी नहुने देखिन्छ । २०७०/७१ मा जलउत्पन्न प्रकोप नियन्त्रण डिभिजन कार्यालय बाराले बोलपत्रको माध्यमबाट निर्माण कार्य गराउँदा लागत अनुमानको तुलनामा औसतमा ४८ प्रतिशत घटीमा सम्भौता गरी कार्य गराएको छ भने गैसससँग गरेको कार्यमा ओभरहेड नजोडेकोले सो बापतको १५ प्रतिशत घटाउँदा औसतमा ३३ प्रतिशत लागत बढ्नुका साथै संस्थासँग निर्माण कार्य गराउँदा त्रुटि सच्याउने दायित्व नहुँदा कामको दिगोपना हुन नसकी मितव्ययिता र कार्यदक्षतामा असर परेको छ । सार्वजनिक खरिदलाई मितव्ययी र प्रतिस्पर्धी बनाउन गैससबाट निर्माण कार्य गराउन बन्द गरी नियमानुसार प्रतिस्पर्धा गराई कार्य गर्नुपर्दछ ।

१४. **डिपीआर र निर्माण कार्य** - आयोजना शुरु गर्नुपूर्व विस्तृत आयोजना प्रतिवेदन (डीपीआर) तयार गरी सोही बमोजिम निर्माण कार्य हुनुपर्दछ । जलउत्पन्न प्रकोप नियन्त्रण डिभिजन कार्यालय बाराले भारत सरकारको अनुदान सहायतामा सञ्चालित लाल बकैया नदी नियन्त्रण कार्यको लागि विस्तृत आयोजना प्रतिवेदन (Phase-

2) मा समावेश नभएको फतुवा पुलदेखि दक्षिणतर्फ सडक स्तरोन्नति कार्य नेपाल भारत डुवान तथा बाढी व्यवस्थापन संयुक्त समिति (JCIFM) को २०७० माघ २१-२५ सम्म भएको आठौँ बैठकको निर्णय अनुसार विभिन्न ३ प्याकेजमा रु.१८ करोड २९ लाख २ हजारको लागत अनुमान स्वीकृत गरी ३ निर्माण व्यवसायीसँग रु.७ करोड ५९ लाख २६ हजारमा सम्भौता गरेको छ । डीपीआरमा समावेश नगरी JCIFM को बैठकको निर्णयको आधारमा काम हुँदा निर्माण कार्य र डीपीआरबीच समन्वय छैन । यसले नदी नियन्त्रण कार्य व्यवस्थापनमा असर पर्ने हुँदा नदी नियन्त्रण गर्ने कार्यको विस्तृत विवरण र कार्यतालिका सहितको संशोधित विस्तृत आयोजना प्रतिवेदनमा समावेश हुनुपर्दछ ।

टिकुलियामा निर्माणाधीन डीपीआरमा समावेश नगरी उचाई थपेको इनवैकमेन्ट

१५. **इरिगेशन आउटलेट** – विभिन्न संरचना निर्माण गरी नदी नियन्त्रण गर्दा नदीको दाँया बाँयातर्फको कृषियोग्य जमिनमा पर्याप्त सिँचाइको व्यवस्था हुने गरी डीपीआर तर्जुमा गर्दा नै इरिगेशन आउटलेटको व्यवस्था र निर्माण गर्नुपर्दछ । यस सम्बन्धमा कार्यक्षमताको मूल्यांकन गर्न छनौट भएको जलउत्पन्न प्रकोप नियन्त्रण डिभिजन कार्यालय बाराअन्तर्गत भारतीय सीमानादेखि पूर्व पश्चिम राजमार्गसम्म बाग्मती नदीमा ४७ किलोमिटर र लालबकैया नदीमा ४९ किलोमिटर लम्बाईमा भारत सरकारको अनुदान सहायतामा स्टड, तटबन्ध, ड्रेनेज/स्लुईस, रिभेटमेन्ट, इरिगेशन आउटलेट र स्परहरु निर्माण गरी नदी नियन्त्रण कार्य भएको मध्ये बाग्मतीमा ९ र लालबकैयामा १ मात्र इरिगेशन आउटलेटको व्यवस्था डीपीआरमा गरेकोमा बाग्मती नदीमा ६ निर्माण भई बाँकी निर्माणाधीन देखिन्छ । स्थलगत निरीक्षण गर्दा दुवै नदीको पानी तटबन्धको कारण चैनलाईज भई सीमातर्फ बहाव भएको देखियो । यसले सुख्खा मौसममा त्यस क्षेत्रका खेतीयोग्य जमिनमा सिँचाइको लागि असुविधा हुने देखिन्छ । २०७० फाल्गुण ६ मा रौतहटका प्रमुख जिल्ला अधिकारीको अध्यक्षतामा बसेको जिल्ला दैवी प्रकोप उद्धार समितिको बैठकको निर्णयले लालबकैया र बाग्मती नदीमा निर्मित तटबन्धमा आवश्यकताअनुसार सिँचाइ सुविधाको लागि इरिगेशन आउटलेटको निर्माणका लागि सक्दो प्रयास गर्न जलउत्पन्न प्रकोप नियन्त्रण डिभिजन कार्यालय बारालाई अनुरोध गरेको तथा स्थानीय जनताको माग भए तापनि आउटलेट थप भएको छैन । दुवै नदीको नियन्त्रण कार्य दक्षतापूर्वक गरी उर्वर कृषियोग्य भूमिमा सुख्खा मौसममा समेत सिँचाइ गर्न सकिने गरी इरिगेशन आउटलेटको थप व्यवस्था हुनुपर्दछ ।
१६. **प्रगति** – आर्थिक कार्यविधि नियमावली, २०६४ को नियम २६ मा बजेट तथा कार्यक्रम कार्यान्वयनको प्रगति समीक्षा गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । त्यस्तै, योजना सञ्चालन गर्दा स्वीकृत वार्षिक कार्यक्रमअनुसार दक्षतापूर्वक सम्पन्न गर्नुपर्दछ ।
- १६.१. जलउत्पन्न प्रकोप नियन्त्रण डिभिजन कार्यालय मोरङको २०७०/७१ मा निम्नानुसारको कार्यक्रममा ८० प्रतिशतभन्दा न्यून प्रगति भएको छ ।

कार्यक्रमको नाम	योजनाको नाम	जिल्ला	बजेट	प्रगति प्रतिशत
नदी नियन्त्रण कार्यक्रम	आकस्मिक निर्माण सामग्री भण्डारण	धनकुटा	५००	८०
	राम मावि तथा शिव मन्दी संरक्षण	धनकुटा	४००	५०
	सल्लेरी खोल्सी नियन्त्रण कार्य	धनकुटा	४५०	२५
	गौरी खोला नियन्त्रण धोर्लि खर्क-४	धनकुटा	३००	०
पैहो व्यवस्थापन कार्यक्रम	पैहोको तथ्याङ्क संकलन	९ जिल्ला	४५०	०
	ग्रामीण सामाजिक मावि पैहो संरक्षण	धनकुटा	७००	०
	बिद्यालय संरक्षण शान्ति मावि, धोर्लेखर्क	धनकुटा	२००	०

१६.२. डिभिजन कार्यालय बाराको कार्यक्रम संशोधन आर्थिक वर्षको अन्त्य २०७१।३।२२ मा भएको र थप बजेट समेत संशोधित अख्तियारी २०७१।३।२९ मा विभागबाट प्राप्त भएको देखिन्छ । संशोधित कार्यक्रमअनुसार बाग्मती नदीतर्फ रु.२२ करोड ५८ लाख १३ हजार र लालबकैया नदीतर्फ २८ करोड ६ लाख ५३ हजार समेत रु.५० करोड ६४ लाख ५६ हजार रहेकोमा कार्यक्रम बजेट अनुसार ४१ करोड १ लाख विनियोजित भई रु. ३३ करोड २५ लाख ५२ हजार निकास खर्च भएकोमा दुवै आयोजनाको भौतिक प्रगति क्रमशः ५५.८ र ६३.४१ प्रतिशत रहेको पाइयो ।

योजना	क्रियाकलापको विवरण	लक्ष्य	प्रगति
बाग्मती नदी नियन्त्रण (दायाँ बायाँ किनार)	तटबन्ध निर्माण	५ कि.मि	३.२३ कि.मि
	अन्य स्ट्रक्चर निर्माण	४० थान	१० थान
	वृक्षारोपण	४ हेक्टर	.
लालबकैया नदी नियन्त्रण (दाँया बाँया किनार) फतुवा देखि नेपाल सीमासम्म	तटबन्ध निर्माण	२ कि.मि.	.
	जग्गा अधिग्रहण	६ हेक्टर	१.५५ हेक्टर
	अन्य स्ट्रक्चर निर्माण	४८ थान	३० थान

वार्षिक लक्ष्यअनुरूप प्रगति हासिल नहुँदा निर्धारित समय र लागतमा आयोजना सम्पन्न हुन नसक्ने तथा लक्षित उपलब्धि समयमा प्राप्त नहुने हुँदा लक्ष्यअनुसार प्रगति हासिल गर्न सम्बन्धित निकायले ध्यान दिनुपर्दछ ।

१७. **आयोजना लागत** – वार्षिक कार्यक्रम अनुसार भारतीय अनुदानमा सञ्चालित नदी नियन्त्रण आयोजना बाग्मती तथा लालबकैया नदीको हालसम्मको कार्यान्वयन स्थिति निम्नानुसार रहेको छः

(रु.हजारमा)

आयोजनाको नाम	विस्तृत आयोजना प्रतिवेदन (DPR)	आयोजना		संशोधित वार्षिक कार्यक्रम अनुसार लागत अंक	कार्यान्वयन स्थिति		
		वार्षिक कार्यक्रम अनुसार	विस्तृत आयोजना प्रतिवेदन अनुसार कुल लागत अंक		हालसम्मको खर्च	हाल सम्मको बित्तिय प्रगति प्रतिशत	हाल सम्मको भौतिक प्रगति प्रतिशत
बाग्मती नदी नियन्त्रण	अगष्ट २०११ देखि जुन, २०१३	२०५९/६० देखि २०७३।७४	१,८७,४४,९७	१,३३,४४,२७	१,०७,४६,९५	८०.५४	७६.५०
लालबकैया नदी नियन्त्रण	अगष्ट २०११ देखि जुन, २०१३	२०६४/६५ देखि २०७३।७४	२,४६,५८,६३	२,४३,६९,७४	१,१०,६१,४१	४५.३९	६१.१३

डिभिजन कार्यालयले JCIFM (नेपाल भारत संयुक्त डुवान समिति) तथा जलउत्पन्न प्रकोप नियन्त्रण विभागबाट स्वीकृत गरी तटबन्ध, रिभेटमेन्ट, अन्य स्ट्रक्चर, ग्राभेलसहित थप कार्यको परीमाण निर्धारण गरी कार्यान्वयन गर्दा आयोजना विस्तृत प्रतिवेदनको रकम र राष्ट्रिय योजना आयोगबाट स्वीकृत वार्षिक कार्यक्रमको रकममा बाग्मती र लालबकैयाको लागतमा क्रमशः रु. ५४करोड ७० हजार र २ करोड ८८ लाख ८९ हजार फरक परेको छ । आयोजनाको कुल क्रियाकलाप सहितको लागत र विस्तृत आयोजना प्रतिवेदनमा रकम फरक हुनुमा गुरुयोजनामा समावेश नगरी वार्षिक कार्यक्रममा मात्र देखाउँदा गुरुयोजना र वार्षिक कार्यक्रमबीच तालमेल नहुनु देखिन्छ । विस्तृत विवरण र कार्यतालिकासहितको गुरुयोजना स्वीकृत गरी वार्षिक कार्यक्रम कार्यान्वयन हुनुपर्दछ ।

१८. **ग्याबियन जाली** – सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४ को नियम १२३ मा प्राविधिक नापजाँच गरी नापी किताबमा उल्लेख भएको वास्तविक कार्यसम्पादनको आधारमा भुक्तानी गर्नुपर्ने उल्लेख छ । जलउत्पन्न प्रकोप नियन्त्रण डिभिजन कार्यालय विराटनगरले बिरिड र घाग्रा खोला नदी नियन्त्रण कार्यमा सप्लाई गरेको ग्याबिन तारजाली र ढुङ्गाको अनुपात गणना गर्दा ढुङ्गाभन्दा विभिन्न साइजका १६८ जालीको २१६२.५६ घमी बढी खपत देखाई रु. २ लाख ६७ हजार बढी भुक्तानी गरेको छ । त्यस्तै डिभिजन कार्यालय बाराले ठेक्का प्याकेज नं. ६४ अन्तर्गत बाग्मती नदीको दायाँ किनारमा स्टड निर्माण कार्यबापत एक संयुक्त उपक्रमलाई विभिन्न साइजका २१,६०० वर्गमिटर ग्याबिन बक्सको रु. ५१ लाख ८४ हजार र बीमा पोलिसीबेगर रु.४ लाख ७५ हजार समेत रु.५६ लाख ५९ हजार भुक्तानी गरेकोमा सप्लाई भएका ग्याबियन बक्समा ढुङ्गा भरेको नापी किताबमा र तारजाली जिन्सी आमदानी बाँधेको छैन । यसबाट भुक्तानी भैसकेको ग्याबिन जाली

अन्यत्र प्रयोग हुने अवस्था रहँदा तारजाली सप्लाईअनुसार स्टर्ड निर्माण गर्ने, कार्यतालिकाअनुसार काम गर्नुपर्ने, प्रशासनिक प्रक्रिया अवलम्बन गर्ने र उद्देश्यमूलक खर्च व्यवस्थापन गरी कार्यदक्षता अभिवृद्धि गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

१९. **कार्य स्वीकार** – सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४ को नियम ११७ मा सार्वजनिक निकायले सम्पन्न भएको निर्माण कार्य, आपूर्ति गरिएको मालसामान वा प्रदान गरिएको सेवा स्वीकारदा सोको प्रतिवेदन तयार गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । जलउत्पन्न प्रकोप नियन्त्रण डिभिजन कार्यालय बाराले २०७०।७।१ मा १२ निर्माण कार्यसम्पन्न भएको जनाई अन्तिम बिलबापत रु.२ करोड ७४ लाख ८४ हजार भुक्तानी गरेकोमा कार्य स्वीकार प्रतिवेदन तयार गरेको छैन । एक निर्माण व्यवसायीले लालबकैया नदी नियन्त्रणअन्तर्गत ग्राभेल र एण्टी फ्लड स्लुइस (AFS) निर्माण कार्यको २०७०।१२।१९ मा अन्तिम बिलबापत रु.३० लाख ५४ हजार भुक्तानी गरेको र निर्माण व्यवसायीलाई २०७०।३।१४ मा विभिन्न ३ आईटमको त्रुटि सच्याउन पत्राचार भएकोमा सुधार भएको छैन ।

व्यवसायीले समयमा काम नगरेको कारण उपभोक्ता समिति मार्फत गराएको प्रकोपाईन कार्य

- सार्वजनिक खरिद ऐन, नियममा कार्य स्वीकार प्रतिवेदनको ढाँचा स्पष्ट नहुनु तथा आर्थिक कार्यविधि नियमावली, २०६४ बमोजिम महालेखा नियन्त्रक कार्यालयबाट ढाँचा तयार गरी महालेखापरीक्षकको कार्यालयबाट स्वीकृत गराई प्रयोगमा नल्याएको कारण कार्यसम्पन्न प्रतिवेदनलाई कार्य स्वीकार प्रतिवेदन मानी अन्तिम बिल भुक्तानी गरेको पाइयो । कार्य स्वीकार प्रतिवेदन बेगर कार्य सम्पन्न प्रतिवेदन तयार गरी अन्तिम बिलको भुक्तानी दिँदा त्रुटि सच्याउने अवधि कहिलेदेखि कहिलेसम्म रहने, अन्तिम बिल भुक्तानी भएपछि मर्मत सम्भारसम्बन्धी कार्यको दायित्व सम्बन्धमा स्पष्ट गरी कार्य स्वीकार प्रतिवेदनको ढाँचा स्वीकृत गराई कार्यस्वीकार प्रतिवेदन लिएर मात्र अन्तिम बिल भुक्तानी हुनुपर्दछ ।

२०. **आकस्मिक कार्य** – ठेक्का सम्भौताको शर्त र कार्यतालिकाअनुसार निर्माण व्यवसायीबाट स्थायी संरचना निर्माण सम्पन्न गर्ने गराउने र निर्माण व्यवसायीको ढिलाईका कारण सोही प्याकेजमा आकस्मिक प्रकोप न्यूनीकरणको लागि अस्थायी प्रकृतिका संरचना निर्माण गरी खर्च गर्न नपर्ने व्यवस्था हुनुपर्दछ । बारा डिभिजन कार्यालयले २०६९।७० एक संयुक्त उपक्रम निर्माण व्यवसायीसँग २०६९।२।१२ मा वाग्मती नदी नियन्त्रण कार्यको प्याकेज ४४ अन्तर्गत ३ स्टर्ड निर्माण गर्ने सम्भौता अनुसार निर्माण कार्य नगरेको कारण बाढीजन्य प्रकोप न्यूनीकरणको लागि सोही प्याकेज अन्तर्गत चेनेज १०+३०० मा २०६९।७० र २०७०।७।१ मा क्रमशः रु.१७ लाख ३९ हजार र ३३ लाख ३४ हजारसमेत रु.५० लाख ७३ हजारको आकस्मिक कार्य उपभोक्ता समितिमार्फत गराई खर्च लेखेकोले थप व्ययभार परेको छ । सम्भौताअनुसार निर्माण कार्य नगर्ने निर्माण व्यवसायी र हर्जना असुल नगरी कार्यालयबाट म्याद थप गर्नेगरेबाट सिर्जित आकस्मिक प्रकोप न्यूनीकरण कार्य उपभोक्ता समितिमार्फत प्रकोपाइन कार्य गराएको र निर्माण व्यवसायीले २ स्टर्ड नबनाएको स्थलगत अवलोकनको क्रममा देखियो । सम्भौताअनुसार समयमै काम नगर्ने निर्माण व्यवसायीलाई कारबाही गर्ने र निर्माण व्यवसायीले समयमै काम नगरी आकस्मिक कार्यबापत ठेक्का व्यवस्थापन भएका चेनेजहरुमा उपभोक्तामार्फत काम गराई भुक्तानी दिने कार्य रोकितनुपर्दछ ।

२१. **निर्मित संरचना** – जलउत्पन्न प्रकोप नियन्त्रण विभागद्वारा जारी कार्यविधि, २०६४ को बन्दा ४.६ मा योजनाको डिजाइन तथा स्पेसिफिकेशनबमोजिम निर्माण कार्यको गुणस्तर कायम राख्नुपर्ने यसका लागि समय समयमा निर्माण कार्यको अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गरिने र स्थानीय उपभोक्तासमेतलाई सुपरिवेक्षण कार्यमा सहभागी गराइने व्यवस्था छ । निर्माण कार्यसम्पन्न तथा निर्माणाधीन संरचना (तटबन्ध, रिभेटमेण्ट, स्पर आदि) को भौतिक सुरक्षा तथा दिगोपन एवं बाढीबाट हुने कटान रोक्नका लागि समय समयमा नदीको बहाव परिवर्तनको स्थितिको अध्ययन गरी तटबन्ध संरक्षणका लागि स्पर, स्टड, रिभेटमेण्ट, लञ्चिङ्ग एप्रोन लगायतका थप संरचना निर्माणका साथै आवश्यकता अनुसार नियमित मर्मत सम्भार गर्नुपर्दछ ।

डिभिजन कार्यालय बाराबाट निर्मित तटबन्धमध्ये कतिपय क्षेत्रमा गाईवस्तु चराउँदा तटबन्धमा लगाएको बाँस, टर्फिङ्ग नष्ट हुन गई तटबन्ध ठाउँ ठाउँमा भत्किन गएको, तटबन्धको स्तोपमा रहर, परवल लगायतका बाली लगाउने गरेको पाइयो । स्थलगत निरीक्षणका क्रममा लालबकैया दाँयाकिनारमा ठेक्का प्याकेज ७७ मा सम्भौता अनुरूप निर्माण व्यवसायीले काम नगरेको कारण चेनेज २०+५०० मा आकस्मिक कार्य उपभोक्ता समितिमार्फत बाँस पायलिङ तथा नाइलन डोरीको जाली बनाई माटो बोरामा भरी अस्थायी स्टर्ड निर्माण गरेकोमा स्थानीयवासीले डोरी काटेर लगेको, स्टड भत्किएको, निर्माणाधीन तटबन्धमा घाँस, टर्फिङ्ग नलगाएकोले रेनकट भई धेरै ठाउँमा तटबन्ध भत्किएको छ । कार्यालयबाट प्रभावकारी अनुगमन नहुनु, संस्थागत विकास तथा चेतनामुलक कार्यक्रम नहुनु, बायोइन्जिनियरिङ नगरिनु तथा उपभोक्ताको सक्रियता तथा निगरानी क्षमता न्यून हुनु, मर्मत सम्भार कोषको व्यवस्था नहुदाँ निर्मित संरचना दिगो नभई बाढी जन्य प्रकोपले धनजनको क्षति रोकन आकस्मिक नियन्त्रणको कार्यमा प्रत्येक वर्ष थप खर्च हुने अवस्था छ । उल्लिखित समस्या न्यूनीकरण गर्न सम्बन्धित निकायले आवश्यक व्यवस्था गर्नुपर्दछ ।

२२. **गुणस्तर** – निर्माण कार्य तोकिएको गुणस्तर कायम गरी प्रभावकारी तवरले सम्पन्न हुनुपर्दछ । बाग्मती नदी नियन्त्रण कार्य अन्तर्गत Enbankment slud / Anti- Flood Sluice निर्माण कार्य (प्याकेज-६९) गर्न एक निर्माण व्यवसायी र कार्यालयबीच भएको सम्भौताको शर्तअनुसार ग्राभेल कार्यको शर्तबमोजिम स्पेसिफिकेशन पूरा हुनुपर्ने उल्लेख छ । कार्यालयले प्रथम बिल भुक्तानी गर्दा आईटम नं.B अन्तर्गत Laying Sub-base course of sand mixed gravel including loading and transporting material, leveling and compacting surface for all lead and lifts all complete 15 cm. solid as directed by engineer को ७५,२३६.२८ वर्गमिटरको प्रतिवर्गमिटर रु.७५- का दरले रु.५६ लाख ४३ हजार खर्च लेखेकोमा तोकिएको गुणस्तर पुरा भएको पाइएन । शर्तबमोजिम निर्माण व्यवसायीले गुणस्तर प्रतिवेदन पेश नगर्नु तथा कार्यालयले पनि प्रतिवेदनबेगर भुक्तानी गर्दा प्रभावकारी रूपमा कार्य नहुने अवस्था छ । अतः सम्भौताको शर्तबमोजिम गुणस्तर आश्वस्तता कायम गरी निर्माण कार्य सम्पन्न हुनुपर्दछ ।

२३. **कार्यतालिका** – निर्माण व्यवसायीहरूले ठेक्का सम्भौताको शर्त र कार्यतालिकाबमोजिम दक्षतापूर्वक कार्यसम्पन्न गर्नुपर्दछ । नदी नियन्त्रणसम्बन्धी तटबन्ध, स्पर/स्टड, रिभेटमेन्ट, एण्टी फ्लड स्लुस निर्माण कार्यको लागि जलउत्पन्न प्रकोप नियन्त्रण डिभिजन कार्यालय बाराले सम्भौता गरेको ठेक्काहरूमध्ये निम्न ठेक्काहरूको अवस्था यस प्रकार छः

(रु.हजारमा)

ठेक्का नं.	लागत अनुमान (VAT समेत)	ठेक्का अंक (VAT समेत)	ठेकेदारको नाम	सम्भौता मिति	कार्य सम्पन्न गर्नु पर्ने मिति	म्याद थप	हाल सम्मको खर्च
I-N/ LBK-II/R- P10/2009-10	1,60,53	1,59,87	Jagat Nirman Sewa, Kathmandu	067.3.4	068.3.3	069.03.15	25,47
I-N/LBK-II/L- STD/P26/2010-11	2,17,16	1,42,75	Mahadevkhimi Nirman Sewa,Putalisadak, Kathmandu	067.11.29	068.11.28	071.07.29	94,52
I-N/LBK-II/L-EMB/P-52/2011-12	2,41,37	1,62,32	Nepal Pragati Nirman Sewa P Ltd, Ktm	069.3.12	070.3.11	071.03.30	79,66
I-N/LBK-II/L-EMB/P-54/2011-12	2,86,37	2,01,40	Pappu-Raman JV, Birganj, Parsa	069.3.12	070.3.11	071.01.31	1,78,64
I-N/LBK-II/L-EMB/P-56/2011-12	3,04,95	1,82,08	Thodung-Ajambar-ShivRam J.V.,Charikot	069.3.12	070.3.11	070.12.30	54,54
I-N/LBK-II/L-EMB/P-57/2011-12	3,98,82	1,81,62	Lumbini-Appex JV, Kathmandu	069.3.12	070.3.11	071.03.20	1,27,95
I-N/LBK-II/R- EMB/P47/2011-12	2,53,02	1,71,62	Sunaulo Khimi /Ranjan Nirman sewa J.V	069.9.27	070.9.26	071.03.26	80,21
I-N/LBK-II/R- EMB/P48/2011-12	1,38,04	93,68	Kankai International Builders Pvt. Ltd	069.9.27	070.9.26	071.03.30	28,86
I-N/LBK-II/L- EMB/P53/2011-12	1,69,99	1,17,44	Thodung/Ajamber/Shivram J.V	069.9.27	070.9.26	071.03.23	
I-N/ Bagmati/L- MER/2008-09	1,40,61	1,39,34	Y.P.-Dev & sayar-Pushpanjali J.V. .	065.11.8	066.11.15		77,38
I-N/ Bagmati/L- MEL/2008-09	1,19,34	1,17,34	Roshan-Ramjanaki J.V.	065.11.8	066.11.15		
I-N/Bagmati/L- E1/2010-11	1,45,69	59,12	Bhairab-Aashray JV, Kathmandu	067.10.18	068.10.17		
I-N/Bagmati/L-	1,35,84	53,86	Himdung & Thokar/Jay Bhawani	067.10.20	068.10.19		

ठेक्का नं.	लागत अनुमान (VAT समेत)	ठेक्का अंक (VAT समेत)	ठेकेदारको नाम	सम्भौता मिति	कार्य सम्पन्न गर्नु पर्ने मिति	म्याद थप	हाल सम्मको खर्च
E4/2010-11			ju				
I-N/Bagmati/L-STD-AFS-P36/2011-12	3,01,27	1,63,72	Mahadev Khimti Nirman Sewa P. Ltd, Pulchawk, Lalitpur	069.2.12	070.2.11		
I-N/Bagmati/R-EMB-P39/2011-12	3,03,55	1,45,97	Pappu-Shivsanker JV, Birganj	069.2.12	070.2.11		
I-N/Bagmati/R-EMB-P40/2011-12	2,58,36	1,20,85	Surya & Sons-Dev & sayar JV, Kathmandu	069.2.12	070.2.11		
I-N/Bagmati/R-EMB-P41/2011-12	2,41,80	1,08,74	Lama builders Co P Ltd,Sukedhara Ktm	069.2.12	070.2.11		
I-N/Bagmati/R-EMB-P42/2011-12	2,38,66	1,27,04	BT-Sundarimai J.V.,Kathmandu	069.2.12	070.2.11		
I-N/Bagmati/R-STD-P44/2011-12	3,52,61	2,28,63	Surya& sons- Dev & Sayar J.V., Kathmandu	069.2.12	070.2.11		
I-N/Bagmati/R-STD-P43/2011-12	1,51,44	96,42	A.D/ Sundarimia J.V	069.9.27	070.9.26		

कार्यालयबाट सञ्चालित ठेक्काहरूमध्ये २० ठेक्का कार्यसम्पन्न नभई पटक पटक म्याद थप गरेको मध्ये २ ठेक्कामा स्थानीय जनताले सर्वोच्च अदालत तथा अख्तियारमा मुद्दा हालेको कारण काममा ढिला भएको छ भने बाँकी ठेक्का निर्माण व्यवसायीले सम्भौताको शर्त र कार्यतालिका अनुसार समयमा सम्पन्न नगरेको र निर्माण व्यवसायीले समयमा काम नगर्दा पनि कारबाही नगरी म्याद थप गरेकोले बाढी जन्य प्रकोपबाट भौतिक पूर्वाधार, मानवबस्ती तथा खेतीयोग्य जमिनको क्षति उच्च हुने अवस्था रहेको र आकस्मिक प्रकोप न्यूनीकरण कार्यको लागि थप खर्च हुने अवस्था छ । अतः कार्यालयले आफ्नो कार्यदक्षता अभिवृद्धि गरी सम्भौताको कार्य तालिका (म्यादथप समेत) भित्र निर्माण व्यवसायीहरूलाई कार्य सम्पन्न गराउन लगाउनुपर्दछ ।

२४. **जनताको पहुँच** – बाढीजन्य प्रकोपबाट हुने क्षतिको न्यूनीकरण तथा प्रकोपको समयमा उद्धारको लागि प्रकोप नियन्त्रण सेवामा जनताको पहुँच वृद्धि हुनुपर्दछ । तेह्रौँ योजनाले जलउत्पन्न प्रकोप नियन्त्रण सेवामा जनताको पहुँच अभिवृद्धि गर्ने रणनीति कार्यान्वयनको सम्बन्धमा दक्षताको मूल्याङ्कन गर्दा मोरङ्ग कार्यालय अन्तर्गत १३ प्राविधिक कर्मचारीले ११ जिल्लामा सेवा दिनुपर्ने, स्वीकृत कार्यक्रममध्ये धनकुटा जिल्लामा ३ योजना कार्यान्वयन नभएको, ९ जिल्लाको पहिरो तथा सङ्कलन कार्य हुन नसकेको, उपभोक्ता समितिबाट रु.१ लाख ५० हजारसम्मका योजनाको लागि निवेदन, सम्भौतालागायत योजना फरफारक गरी भुक्तानी लिन कम्तीमा ३ पटक कार्यालयमा आउनुपर्ने तथा कार्यालयबाट लागत अनुमान तयारी, प्राविधिक मूल्याङ्कन र अनुगमनमा जानुपर्ने अवस्था रहेको छ । त्यस्तै बारा कार्यालयका २४ प्राविधिक कर्मचारीले ६ जिल्लाभित्र सोही प्रक्रियाबाट सेवा प्रदान गर्नुका साथै २ ठूला योजनाको समेत क्रियाकलाप सञ्चालन गरेको छ । धेरै जनसंख्या र ठूलो भौगोलिक क्षेत्रमा न्यून जनशक्तिबाट सेवा प्रवाह गर्दा तेह्रौँ योजनाले जलउत्पन्न प्रकोप नियन्त्रण सेवामा जनताको पहुँच अभिवृद्धि गर्ने रणनीति कार्यान्वयन हुने तथा क्षतिको न्यूनीकरण तथा प्रकोपको समयमा उद्धारको लागि प्रकोप नियन्त्रण सेवामा जनताको पहुँच वृद्धि हुने अवस्था छैन । पहुँच वृद्धिका लागि जिल्लास्तरका साना योजना छनौट र कार्यान्वयन नजिकको प्रकोप न्यूनीकरण गर्ने निकायबाट गर्ने र ठूला प्रकोप नियन्त्रणसम्बन्धी कार्य गर्न संगठनको पुनः संरचना गरी प्रकोप नियन्त्रण सेवामा जनताको पहुँच वृद्धि हुनुपर्दछ ।

२५. **अभिलेख** – जलउत्पन्न प्रकोप नियन्त्रण विभागको प्रकोप नियन्त्रणसम्बन्धी आयोजना कार्यान्वयन कार्यविधि, २०६७ को बुँदा ४(१) मा सूचना प्रवाह सम्बन्धमा आफ्नो स्थापित उद्देश्यअनुरूपको कार्यको जानकारी जनस्तरसम्म पुऱ्याउनुपर्ने व्यवस्था छ । यसका लागि कार्यालयहरूले कार्यसम्पादन सूचनाको व्यवस्थित अभिलेखीकरण गर्नुपर्दछ । कार्यालयले तयार गरेको वार्षिक प्रगति प्रतिवेदनमा समेत योजनागत रूपमा कुल आयोजना लागत, हालसम्मको खर्च, अद्यावधिक प्रगति स्थितिसम्बन्धी सूचनाहरू पूर्णरूपमा उल्लेख गरेको पाइएन । यसले गर्दा डिभिजन कार्यालयको सूचना प्रणाली व्यवस्थित नरहेको अवस्था छ । कार्यालयबाट सम्पादित आयोजना तयारी, कार्यान्वयन स्थिति, कार्य सम्पादनमा आइपरेका समस्या, आयोजनाको कामबाट

प्रभावित र लाभान्वित जनसमुदायको विवरण आदि उपलब्ध नहुँदा विस्तृत मूल्याङ्कन गर्ने स्थिति रहदैन । तसर्थ कार्यालयबाट भए गरेका कामको अभिलेख व्यवस्थित गराउन ध्यान दिनुपर्दछ ।

२६. **अनुगमन** – जलउत्पन्न प्रकोप नियन्त्रण डिभिजन कार्यालय बाराबाट भारतीय सहयोगमा सञ्चालित नदी नियन्त्रण आयोजनाको कार्यमूलक लेखापरीक्षण गरी उपलब्ध गराइएको महालेखापरीक्षकको ४९ औं वार्षिक प्रतिवेदन (२०६८) को सुझाउ कार्यान्वयन स्थिति सम्बन्धमा परीक्षण गर्दा आयोजनाले दिएको विवरण, जवाफ तथा लेखापरीक्षणबाट निम्नानुसार देखियो:

लेखापरीक्षणले दिएको सुझाव	सुझाउ कार्यान्वयनको स्थिति
<ul style="list-style-type: none"> वनको उपयोग स्थिति – डिभिजन कार्यालय बाराको परवानीपुरस्थित २ कार्यालय भवन रहेकोमा सुरक्षा लगायतको कारण जनाई वीरगन्जस्थित भाडामा लिएको भवनबाट सञ्चालन गरेको कार्यबोझको आधारमा कर्मचारी व्यवस्थापन हनुपर्नेमा १० प्राविधिक कर्मचारी दरबन्दी रहि दपपूर्ति भनिएकोमा ९ जना थप अन्यत्रबाट काजमा रहेको स्थिति 	<ul style="list-style-type: none"> २०६९ देखि डिभिजन कार्यालयको दैनिक प्रशासन लगायतका कार्य सम्पादन परवानीपुर वारास्थित कार्यालय भवनबाट गर्न थालेको । कम्प्युटर अपरेटर १ करारमा नियुक्ति गरी कार्यरत रहेको र दरबन्दीवेगर कर्मचारी काजमा नरहेको ।
<ul style="list-style-type: none"> विनियोजित बजेट एवं अनुदान रकमको उपयोगमा प्रभावकारिता ल्याउनुपर्ने 	<ul style="list-style-type: none"> डिभिजन कार्यालयले २०६८।६९, २०६९।७० र २०७०।७१ मा भारतीय अनुदान तर्फ विनियोजनको आधारमा खर्च प्रतिशत क्रमशः ९९, ४४ र ८३ प्रतिशत रहेको छ । २०६९।७० मा खर्च प्रतिशत न्यून रहनुमा बजेट व्यवस्था भएपनि अनुदान रकम फुकुवा नभएको कारण ८ करोड ९ लाख १७ हजार भुक्तानी दिन बाँकी दायित्व २०७०।७१ मा सारेको छ ।
<ul style="list-style-type: none"> भुक्तानी दिन र दायित्व सिर्जना 	<ul style="list-style-type: none"> २०६९।७० मा भुक्तानी दिन बाँकीको प्रमाणित कच्चावारी राखी दायित्व सिर्जनावेगर २०७०।७१ मा ३० लाख ५२ हजार खर्च लेखेको र बजेट हुँदाहुँदै ४ लाख ४९ हजार २०७१।७२ मा प्रमाणित कागजातवेगर दायित्व देखाएको छ ।
<ul style="list-style-type: none"> प्रगति स्थिति – ओजनाहरूको कुल लागतको आधारमा सम्पन्न हुने अवधि एवं वार्षिक कार्ययोजना निर्धारण गरी योजना कार्यान्वयन एवं प्रभावकारी अनुगमन हनुपर्ने <ul style="list-style-type: none"> क) लाल बकैया नदी नियन्त्रण योजना ख) बाग्मती नदी नियन्त्रण योजना 	<ul style="list-style-type: none"> साबिकमा आयोजना सम्पन्न हुने अवधि २०६९।७० निर्धारण गरेकोमा २०७३।७४ कायम गरेको र बाग्मती नदी नियन्त्रण तर्फ ७६.५० र लालबकैया नदी नियन्त्रणतर्फ ६१.१३ प्रतिशत प्रगति रहेकोले बाँकी अवधिमा लक्षित कार्य सम्पन्न गर्न थप सक्रियता अपनाउनुपर्ने स्थिति रहेको ।
<ul style="list-style-type: none"> ठेक्का व्यवस्थापन – आर्थिक कार्यविधि नियमावलीले तोकेको समयवधि (प्रथम चौमासिक) भित्र ठेक्का बन्दोबस्त गर्ने कार्य सम्पन्न गरी वर्षायाम शुरु अगावै सबै निर्माण कार्य सम्पन्नहुने व्यवस्था मिलाउनुपर्दछ । 	<ul style="list-style-type: none"> कार्यालयबाट २०७०।७१ मा भएका १९ ठेक्का मध्ये १३ ठेक्का दोस्रो चौमासिक र ६ ठेक्का तेस्रो चौमासिकमा व्यवस्थापन गरेको कारण वर्षायाम अगावै निर्माण कार्य हुन नसकी उभोक्ता समिति र गैसबबाट आकस्मिक कार्य गराई थप भुक्तानी गरेको छ ।
<ul style="list-style-type: none"> गुर्योजना कार्यान्वयन – नदीको बहाव क्षेत्र (चौडाई) निर्धारण एवं सम्भावित क्षतिको नक्साङ्कन तथा प्राथमिकीकरण गर्ने निश्चित अवधिको कार्य तालिका बनाई कार्यान्वयन गरिनुपर्ने डीपिआर र नयाँ निर्माण 	<ul style="list-style-type: none"> निर्माण कार्य ढिला भएको, डीपिआरमा समावेश नगरी ३ ठेक्का प्याकेजमा रु.१८ करोड २९ लाख ०२ हजारको लागत अनुमान स्वीकृत गरी ३ निर्माण व्यवसायीहरूसँग रु.७ करोड ५९ लाख २६ हजारमा सम्भौता गरी निर्माण कार्य अगाडि बढाएको छ ।
<ul style="list-style-type: none"> कार्यालयले २०६६।६७ सम्मको ठेक्का सम्भौतामा निर्माण कार्यको बीमा नगराएको र तत्पश्चात् बीमा गराउँदा पनि सम्पूर्ण जोखिम बहन हुने गरी बीमा गराएको छैन 	<ul style="list-style-type: none"> विमा नगराउने, गराएकोमा पनि जोखिम खाम्ने गरी रीतपूर्वकको पोलिसी पेश नगर्ने, ठेक्का म्याद थप गर्दा बीमा पोलिसी पेश नगरेको कारण सुझाव कार्यान्वयन भएको छैन ।

लेखापरीक्षणले दिएको सुझाव	सुझाउ कार्यान्वयनको स्थिति
<ul style="list-style-type: none"> नदीको बहाव परिवर्तनको स्थिति अध्ययन गरी संरक्षणका थप संरचनाहरू निर्माण गरी तटबन्ध संरक्षण गर्नुपर्ने, आकस्मिक नदी नियन्त्रण कार्य वर्षा मौसम अगावै नदी नियन्त्रणका संरचना निर्माण कार्य सम्पन्न गरिसक्नुपर्दछ । 	<ul style="list-style-type: none"> नदीको बहाव परिवर्तनको स्थिति अध्ययन गरी संरक्षणका थप संरचनाहरू निर्माण गर्ने कार्य लेखापरीक्षणको सुझाव अनुसार आंशिक कार्यान्वयन गरेको पाइयो । आकस्मिक नदी नियन्त्रण कार्य वर्षायाम अगावै नगरेको र वर्षात् शुरू भएपछि आकस्मिक कार्य गरेको पाइँदा सुझाव कार्यान्वयन भएको छैन ।
<ul style="list-style-type: none"> दीगोपना - तटबन्धलाई दिगोपन दिन बायो इन्जिनियरिङ्ग गर्ने, निश्चित मापदण्ड तोकी बाटर कोर्स निर्धारण गरी लागू हुनुपर्ने, भिरालोपन सम्बन्धमा मापदण्ड निर्धारण गरी ड्रइङ्ग डिजाइन गर्नुपर्ने 	<ul style="list-style-type: none"> गुर्योजनामा निर्धारित water ways चेनेज ०+४४ किमी लालवकैया नदीमा १२०० मिटर र बागमतीमा चेनेज ०+४७ किमी रहेको, भिरालोपन Topwidth of embankment ५ मि र side slope of embankment २:१ रहेको, बागमती र लालवकैया नदीबाट क्रमशः १.८२ मि र १.५० मिटर फ्रिबोर्ड राखेको डिजाइनका आधारमा वार्षिक कार्यक्रम सञ्चालन गरेको कार्यालयले जनाएको छ ।
<ul style="list-style-type: none"> अनुगमन तथा मूल्याङ्कन - विभागीय मन्त्री तथा प्रमुख र नेपाल भारत संयुक्त समितिले गरेको स्थलगत निरीक्षणको आधारमा देखिएका कमी कमजोरीको र निर्देशनको पालना गरी निर्माण कार्यको व्यवस्थापन प्रभावकारी हुनुपर्ने 	<ul style="list-style-type: none"> नेपाल-भारत संयुक्त समिति र विभागीय स्तरबाट औलाएको कमी कमजोरीहरूको र दिएको निर्देशन सुधारका लागि कार्यान्वयन प्रक्रियामा रहेको ।

उपर्युक्त स्थिति अध्ययन गर्दा कार्यमूलक लेखापरीक्षणबाट दिएका सुझावमध्ये कतिपय कार्यान्वयन नभएका वा आंशिक भएको अवस्था देखियो । तसर्थ डिभिजन कार्यालयको कार्य सम्पादनमा प्रभावकारिता ल्याउन प्रतिवेदनमा दिएका सुझाउ कार्यान्वयन गरिनुपर्दछ ।

निष्कर्ष

जलउत्पन्न प्रकोपहरूबाट जनधन तथा विकासका पूर्वाधारहरूमा वर्षेनी हुने क्षति तथा नोकसानी न्यूनीकरण गर्न डिभिजन कार्यालयहरू कार्यरत छन् । कार्यक्रम सञ्चालन गर्न अन्य निकायहरूसँग समन्वय गरी आपत्कालीन प्रकोप रोकथामका लागि जनसहभागितासहित आवश्यक सामग्रीहरू व्यवस्थापन गरी कार्यान्वयन भइरहेको छ । प्रभावित क्षेत्रबाट निवेदन तथा सम्बन्धित स्थानीय निकायहरूको सिफारिसको आधारमा साइट निरीक्षण गरी उच्च जोखिमका क्षेत्रलाई प्राथमिकता दिई सञ्चालनमा ल्याएको भएपनि कार्यालयको फराकिलो कार्यक्षेत्र, प्रकोप क्षेत्रको नक्साङ्कन, योजना छनौट र प्राथमिकीकरण तथा अनुगमनमा समस्या, सम्झौताको शर्त अनुसार निर्माण व्यवसायीले समयमै काम नगर्ने आदि समस्या र चुनौती रहेका छन् । यसका लागि विस्तृत कार्यक्रम सहितको गुर्योजना तर्जुमा गरी सो अनुरूप वार्षिक कार्यक्रम सञ्चालन, डीपिआर र वार्षिक कार्यक्रमबीच समन्वय, योजना छनौट र प्राथमिकीकरणमा पारदर्शिता कायम गर्ने र सम्झौताको शर्तअनुसार निर्माण व्यवसायीहरूबाट कार्य गर्ने गराउने तथा नियमित अनुगमन गरी देखिएका कमी कमजोरीहरूको सुधार गर्न सम्बद्ध निकायको कार्यदक्षता वृद्धि गरी प्रकोप रोकथाम र न्यूनीकरण गर्न सम्बन्धित निकायले ध्यान दिनुपर्दछ ।

सुझाउ

- नियमित अनुगमन गरी देखिएका कमी कमजोरी हटाउनुपर्ने,
- विस्तृत कार्यक्रम सहितको गुर्योजना तर्जुमा गरी सो अनुरूपको वार्षिक कार्यक्रम र बजेट निर्धारण गर्नुपर्ने,
- डीपिआर र कार्यान्वयन तालिकामा समन्वय गर्नुपर्ने
- निर्मित संरचनाको गुणस्तर कायम गरी दिगोपन कायम गर्ने,
- सम्झौताको कार्यतालिकाअनुसार निर्माण कार्य गर्न

जिल्ला विकास समिति (सुनसरी, सिरहा, काभ्रेपलाञ्चोक, कास्की, कपिलवस्तु र बाँके)
स्थानीय शासन तथा सामुदायिक विकास कार्यक्रमको दक्षता र सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमको
प्रभावकारिता मूल्याङ्कन
कार्यमूलक लेखापरीक्षण प्रतिवेदन-२०७०

परिचय

१. **पृष्ठभूमि** – जनतागाविसलाई अधिक मात्रामा राज्यको शासन प्रणालीमा सम्मिलित गराई विकेन्द्रीकरणको भावना अनुरूप स्थानीय नेतृत्वको विकास र जनताको दैनिक आवश्यकता तथा जनजीविकालाई असर पार्ने विषयहरूमा निर्णय गर्न सक्ने गराउन स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ जारी भएको हो । प्रत्येक प्रशासनिक जिल्लामा जिल्ला परिषद्को कार्यकारीणीको रूपमा जिल्ला विकास समिति गठन गरिएको छ । सोही बमोजिम गठित सुनसरी, सिरहा, काभ्रेपलाञ्चोक, कास्की, कपिलवस्तु र गाविस जिल्ला विकास समितिले आफ्नो क्षेत्रभित्र कार्यसञ्चालन गर्दै आएका छन् ।

स्थानीय निकायमा सहभागितात्मक योजना प्रक्रिया अवलम्बन गर्दै समाजमा आर्थिक, सामाजिक रूपले पिछ्छाइएका एवं मूलप्रवाहमा आउन नसकेका महिला, बालबालिका, दलित, आदिवासी/जनजातिलाई सशक्तीकरण र मूलप्रवाहकीरण, स्थानीय निकायमा स्रोत साधनको उपलब्धता वृद्धि, स्थानीय सरकारको क्षमता अभिवृद्धि तथा लैङ्गिक एवं सामाजिक समावेशीकरण गर्नका लागि एसियाली विकास बैक, डी.एफ.आई.डी., यू.एन. एजेन्सी, सिडा, डानिडा, नर्वेजियन सरकार, स्वीस विकास नियोगलगायत १४ विकास साझेदार (दातृ संस्था) र नेपाल सरकारको सहयोगमा ४ वर्षको अवधिमा करिब रु.५४ अर्ब ६३ करोड ४७ लाख खर्च गर्ने गरी स्थानीय शासन तथा सामुदायिक विकास कार्यक्रम सन् जुलाई १६, २००८ देखि कार्यान्वयन हुँदै आएको थियो । यस कार्यक्रमको संशोधित अवधि जुलाई १६, २०१३ सम्म एक वर्ष लागत थप नहुने गरी (नोकष्ट एक्सटेन्शन) कार्यक्रम सञ्चालन गर्न अर्थ मन्त्रालयको २०६८।९।८ को नेपाल सरकार मन्त्रीस्तरीय निर्णयबमोजिम स्वीकृत भएको देखिन्छ । कार्यक्रमबाट जिल्ला विकास समिति (जिविस), नगरपालिका (नपा) र गाउँ विकास समिति (गाविस) लाई सर्शत तथा निःशर्त अनुदान, क्षमता अभिवृद्धि लैङ्गिक परीक्षण, वातावरण र सूचना सञ्चार तथा शिक्षा र सामाजिक परिचालन अनुदान प्रदान गर्ने गरिएको छ ।

प्रमुख कार्यसम्पादन सूचक (KPI)

- योजना प्राथमिकीकरण र कार्यक्रम स्वीकृत,
- कार्यक्रम कार्यान्वयन एवं सेवा प्रवाह,
- सुपरिवेक्षण, अनुगमन तथा मूल्यांकन,
- कार्यसम्पन्न तथा जांचपास र हस्तान्तरण,
- सेवाग्राही सन्तुष्टि ।

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को मर्म र भावनाअनुरूप समाजका जेष्ठ नागरिक, एकल महिला, विधवा, दलित वर्ग, लोपोन्मुख आदिवासी, जनजाति, अशक्त अपाङ्ग भएका नागरिकहरू एवं बालबालिकाहरूको सामाजिक सुरक्षासम्बन्धी हकको संरक्षण गर्न, राज्यको दायित्व, संविधानको निर्देशक सिद्धान्त तथा नीतिहरूले निर्देश गरे अनुरूप सामाजिक न्याय प्रदान गर्ने कार्यमा सहयोग गर्न र नेपालले अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि महासन्धिहरूमा अभिव्यक्त गरेका प्रतिबद्धता तथा समय समयमा नेपाल सरकारका नीति, कार्यक्रम तथा बजेटले सम्बोधन गरेअनुरूप यिनीहरूको मानवोचित जीवनयापनमा सहयोग गर्ने कार्यलाई उच्च महत्त्व दिँदै २०५१।५२ देखि आरम्भ भएको सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमलाई व्यवस्थित गर्न स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ को दफा २३६ को उपदफा (२) अनुसार नेपाल सरकार (मन्त्रीस्तर) को २०७०।१।५ मा स्वीकृत सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रम सञ्चालन कार्यविधि, २०६९ अनुसार सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रम सञ्चालित छ ।

२. **नीतिगत व्यवस्था** – नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ को धारा १३९ बमोजिम विकेन्द्रीकरणका सम्बन्धमा नेपाल सरकारले स्थानीय स्वायत्त शासन पद्धतिको विकासको लागि देहायका सिद्धान्त तथा नीतिहरूलाई अवलम्बन गर्ने उल्लेख छः

- क. स्थानीय स्वायत्त शासनमा स्थानीय निकायहरूलाई सक्षम र प्रभावकारी बनाउन आवश्यक पर्ने अधिकार, जिम्मेवारी र स्रोत साधन निक्षेपण गर्ने ।
- ख. स्थानीय निकायमा स्थानीय जनताको लागि सोच्ने र जवाफदेही वहन गर्न सक्ने संस्थागत संयन्त्र र कार्यगत संरचनाको निर्माण गरी विकास गर्ने ।
- ग. स्थानीय निकायहरूलाई सुम्पएका काम, कर्तव्य, जिम्मेवारीहरू र जवाफदेही वहन गर्नका लागि आवश्यक पर्ने स्रोत साधनहरू सङ्कलन र परिचालन गर्ने अधिकार सुम्पने ।
- घ. स्थानीय निकायहरूलाई निक्षेपित कार्य गर्दा प्रजातान्त्रिक प्रक्रिया, पारदर्शी व्यवहार, जनउत्तरदायित्व र जनताको सहभागितामा आधारित नागरिक समाजको स्थापना गर्नेतर्फ उन्मुख गराउने ।
- ङ. स्थानीय नेतृत्व विकास गर्नको निम्ति स्थानीय निकायलाई आफ्नो क्षेत्रमा जनताप्रति उत्तरदायी बनाउन प्रभावकारी संयन्त्रको व्यवस्था गर्ने ।
- च. दिगो विकासको लागि आधारित सेवा प्रदान गर्ने कार्यमा स्थानीय स्वायत्त शासनमा निजी क्षेत्रलाई सहभागी हुन प्रोत्साहित गर्ने ।

३. **कानुनी व्यवस्था** – स्थानीय निकाय सञ्चालनसम्बन्धी मूल कानुन स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ हो । यो ऐन जारी हुनुका मुख्य उद्देश्यहरू निम्नानुसार छन्:

- विकेन्द्रीकरणको माध्यमद्वारा सार्वभौमसत्ता सम्पन्न जनतालाई शासन प्रक्रियामा अधिकाधिक मात्रामा सम्मिलित हुने अवसर जुटाई प्रजातन्त्रका लाभहरूको उपभोग गर्न सक्ने व्यवस्था गर्ने ।
- आफ्नो क्षेत्रको विकासको लागि साधनको परिचालन, विनियोजन र विकासको प्रतिफलको सन्तुलित तथा समान वितरणमा सामाजिक समानता ल्याउने कार्यमा जनजाति, आदिवासी, दलित र सामाजिक तथा आर्थिक दृष्टिकोणले पिछडिएका वर्ग समेतका समग्र जनताको सहभागितामा अभिवृद्धि गर्दै विकास प्रक्रियालाई संस्थागत गर्ने ।
- योजनाहरूको तर्जुमा र सञ्चालन गर्न आवश्यक जिम्मेवारी र अधिकार स्थानीय स्तरमा नै प्रदान गरी जवाफदेही वहन गर्न सक्ने स्थानीय निकायहरूको संस्थागत विकास गर्ने ।
- स्थानीय नेतृत्वको विकास गरी जनताको दैनिक आवश्यकता तथा जनजीवनलाई असर पार्ने विषयहरूमा निर्णय गर्न सक्ने गरी स्थानीय स्वायत्त शासन पद्धतिको विकासको लागि स्थानीय निकायहरूको गठन गर्ने ।

स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ को दफा २६५ ले दिएको अधिकार प्रयोग गरी नेपाल सरकारले स्थानीय स्वायत्त शासन नियमावली, २०५६ र स्थानीय निकाय आर्थिक प्रशासन नियमावली, २०६४ लागू गरेको छ । स्थानीय स्वायत्त शासन नियमावली, २०५६ को दफा २७५ र २७६ ले स्थानीय निकायहरूलाई क्रमशः विनियम र निर्देशिका बनाउन सक्ने अधिकार प्रदान गरेको छ । त्यस्तै आर्थिक कार्यविधि नियमित तथा व्यवस्थित गर्न आर्थिक कार्यविधि ऐन, २०५५ तथा नियमावली २०६४, आर्थिक ऐन, सावजनिक खरिद ऐन, २०६३ र नियमावली २०६४, स्थानीय निकाय स्रोत परिचालन तथा व्यवस्थापन कार्यविधि, २०६९, सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रम सञ्चालन कार्यविधि, २०६९ लगायत अन्य प्रचलित ऐन नियमहरू अनुसार स्थानीय निकाय सञ्चालन हुने गरेको छ ।

४. **उद्देश्य तथा लक्ष्य**

४.१ स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ को प्रस्तावनामा उल्लेख भए अनुसार जिल्ला विकास समितिका मुख्य उद्देश्यहरू देहायअनुसार रहेका छन्:

- जनतालाई शासन प्रकृत्यामा अधिकाधिक मात्रामा सम्मिलित गराउने ।

- आफ्नो क्षेत्रको विकासका लागि स्रोत साधनको परिचालन एवं व्यवस्थापन गर्ने ।
- सन्तुलित विकासको अवधारणालाई साकार पार्ने ।
- सामाजिक समानता ल्याउन जनजाती, दलित, आदिवासी र आर्थिक सामाजिक दृष्टिले पिछडिएका वर्गसमेतको सहभागितामा विकास कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने ।
- योजना तर्जुमा, कार्यान्वयन, अनुगमन र मूल्याङ्कनको जिम्मेवारी एवं अधिकार स्थानीयस्तरमा प्रदान गर्ने ।
- स्थानीय नेतृत्वको विकास गर्ने ।
- दैनिक आवश्यकता तथा जनजीवनलाई असर पार्ने विषयमा स्थानीयस्तरबाटै निर्णय गर्नसक्ने गरी स्वायत्त शासन पद्धतिको विकास गर्ने ।

४.२ **त्रिवर्षीय योजना** (२०६७/६८-२०६९/७०) को स्थानीय विकाससम्बन्धी उद्देश्य, रणनीति तथा कार्यनीति देहाय बमोजिम छनः

४.२.१ उद्देश्य

विकेन्द्रीकरणको माध्यमद्वारा स्थानीय निकायको नेतृत्वदायी भूमिकामा स्रोत, साधन, सीप तथा प्रविधिको समेत उपयोग गर्दै जनताका आधारभूत सेवा एवं सुविधाहरु प्रभावकारी ढङ्गले उपलब्ध गराई विकास तथा सेवाका अवसरहरुमा स्थानीयवासीको पहुँच अभिवृद्धि गर्ने ।

४.२.२ रणनीति

- संघीय संरचना र समावेशी लोकतन्त्रको अवधारणाअनुरूप राजनीतिक, वित्तीय र प्रशासनिक अधिकारहरु स्थानीय निकायमा निक्षेपण गरी अधिकार सम्पन्न, जिम्मेवार तथा उत्तरदायी स्थानीय निकायको स्थापना र सञ्चालन गर्ने ।
- भौगोलिक, सामाजिक एवं आर्थिक रूपमा पछाडि परेका विपन्न वर्ग, क्षेत्र र समुदायलाई समन्यायिक तथा समावेशीकरणका माध्यमबाट सशक्तीकरण गरी स्रोत साधनमा उनीहरुको पहुँच अभिवृद्धि र स्वामित्व स्थापित गर्ने ।
- स्थानीय स्रोत र श्रममूलक प्रविधिमा आधारित एवं वातावरण मैत्री जलवायु परिवर्तन अनुकूलन र सहभागितामूलक पूर्वाधार विकासका माध्यमबाट स्थानीय तहमा रोजगारी सिर्जना गरी जनताको जीवनस्तर माथि उठाउने ।
- स्थानीय स्वायत्त शासन पद्धतिको सुदृढीकरण गर्न विषयगत मन्त्रालयहरुबाट तयार गरिने/गरिएको निक्षेपण कार्ययोजना अनुरूप अधिकारको निक्षेपण र स्थानीय निकायको क्षमता अभिवृद्धि गर्दै एकीकृत रूपमा सेवा उपलब्ध गराई सुशासनको प्रत्याभूति गर्ने ।
- स्थानीय स्तरमा कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने सरकारी, गैरसरकारी र सामुदायिक संस्था तथा उपभोक्ता समिति एवं सरोकारवाला संस्थाहरुको भूमिका स्पष्ट गर्दै तिनीहरुलाई स्थानीय निकायहरु प्रति उत्तरदायी बनाई कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने व्यवस्था मिलाउने ।
- लैंगिक, समतामुखी र समावेशी विकासको अवधारणा अवलम्बन गर्दै उपेक्षित र उत्पीडित वर्ग, क्षेत्र र समुदायको आर्थिक, सामाजिक एवं सांस्कृतिक अधिकार र अवसर तथा सामाजिक सुरक्षामा न्यायोचित पहुँच सुनिश्चित गर्ने ।

४.२.३ कार्यनीति

- स्थानीय निकायहरुलाई निक्षेपित अधिकार, राजस्वको स्रोत, प्रशासनिक क्षमता, एकरूपता र कार्यकुशलता आदिका आधारमा स्रोत, साधन र जवाफदेहितासहितको तहगत जिम्मेवारी बाँडफाँड गरिने ।
- अधिकार निक्षेपणको अवधारणा अनुकूल हुने गरी स्थानीय तहमा विभिन्न निकायहरुबाट सञ्चालन हुने योजनाहरुको समन्वय, सहजीकरण र जानकारी आदान प्रदान गर्ने प्रभावकारी व्यवस्था मिलाइने ।

- स्थानीय निकायबाट प्रवाह हुने सेवा र सुविधालाई प्रभावकारी बनाउन कार्यबोझको आधारमा स्थानीय निकायहरूको मौजुदा प्रशासनिक संगठनहरूको पुनरावलोकन गरी सुदृढीकरण गरिने ।
- स्थानीय विकासका गतिविधिहरूमा नागरिकको सहभागिता वृद्धि गरी मागमा आधारित विकासलाई सुनिश्चित गर्न सामाजिक परिचालनको अवधारणालाई अवलम्बन गर्दै सामाजिक र आर्थिक रूपमा पछि परेका एवं सीमान्तकृत विभिन्न वर्ग एवं समूहहरूको पहिचान गरी ती वर्गको उत्थान, विकास र मूलप्रवाहीकरणबाट गरिवी निवारणमा टेवा पुऱ्याउन लक्षित कार्यक्रम सञ्चालन गरिने ।
- स्थानीय स्तरदेखि नै बाल अधिकारको संरक्षण र संवर्धन गर्न बालमैत्री स्थानीय शासन प्रणालीलाई संस्थागत गर्दै महिला, बालबालिका तथा पिछडिएका समुदायको पोषण स्थितिमा सुधार ल्याउन कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिने ।
- भौगोलिक, सामाजिक एवं आर्थिक रूपमा पछाडि परेका विपन्न वर्ग, क्षेत्र, जात, जाति, लिंग र समुदायलाई समावेशीकरण र सामाजिक परिचालनका माध्यमबाट सशक्तीकरण गरी उपलब्ध स्रोत, साधन, र निर्णय प्रक्रियामा उनीहरूको पहुँच अभिवृद्धि गरिने ।
- आर्थिक सामाजिक रूपले पछाडि रहेका, निश्चित उमेर समूहका, भिन्न क्षमता भएका नागरिक र लोपोन्मुख तथा सीमान्तीकृत समुदायलाई न्यूनतम सामाजिक सुरक्षाको प्रत्याभूति गर्ने गरी सामाजिक सुरक्षा तथा सशक्तीकरणका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिने ।
- अधुरा आयोजनाहरूलाई सम्पन्न गर्ने र स्रोत साधनलाई एकीकृत गरी उपलब्ध स्रोतले धान्ने किसिमले आयोजनाहरूको प्राथमिकता निर्धारण गर्ने नीति अवलम्बन गरिने ।
- स्थानीय राजस्व परिचालन र अन्तर्सरकारी वित्तीय हस्तान्तरणको माध्यमबाट प्राप्त साधन र स्रोतको व्यवस्थापनद्वारा स्थानीय निकायको क्षमता विकास गरी विनियोजन दक्षता, वित्तीय कुशलता र सेवा प्रवाहलाई प्रभावकारी बनाउन स्थानीय निकायको क्षमता अभिवृद्धि गरिनेछ ।
- सामाजिक सुरक्षासम्बन्धी कार्यक्रमको कार्यान्वयनमा स्थानीय निकायको भूमिकाको सुदृढीकरण र विस्तार गर्दै सामाजिक सुरक्षा भत्ताको वितरण वित्तीय संस्थाहरूबाट गर्ने प्रणाली स्थापित गर्दै लगिनेछ ।
- स्थानीय योजना प्रक्रियामा उपभोक्ता समितिको सहभागिता, संलग्नता र स्वामित्व स्थापित गरी लागत, लाभ, अग्रसरता र उत्तरदायित्वको दृष्टिले योजना तर्जुमा, सञ्चालन र व्यवस्थापनलाई प्रभावकारी बनाउन उपभोक्ता समितिको गठन र सञ्चालनसम्बन्धी एकीकृत कार्यविधि बनाई लागू गरिनेछ ।
- उपेक्षित र उत्पीडित वर्ग, क्षेत्र र समुदायको आर्थिक, सामाजिक एवं सांस्कृतिक विकासका लागि लक्षित कार्यक्रम विस्तार गरिनेछ ।
- स्थानीय निकायका प्रत्येक अंगमा लैङ्गिक, समतामुखी र समावेशी विकासको अवधारणा अवलम्बन गर्ने नीति बनाई लागू गरिनेछ ।

४.३ **बजेट वक्तव्य** – २०६९।७० को बजेट वक्तव्यमा उल्लेख भएका प्रमुख व्यवस्था निम्नानुसार रहेका छन्:

- स्थानीय जनता र सरकारको लागत सहभागितामा ग्रामीण विद्युतीकरण, कुलो, बाटो, स्कूल, स्वास्थ्य चौकीलगायतका साना र मझौला पूर्वाधार निर्माण कार्य अभियानको रूपमा सञ्चालन गर्ने,
- स्थानीय विकास मन्त्रालयअन्तर्गत जनसहभागीतामा निर्माणाधीन केन्द्रीयस्तरका सडकहरू सम्पन्न गर्ने,
- संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास निर्माणका कार्यहरू सञ्चालन गर्न स्थानीय निकायहरूलाई अनुदान उपलब्ध गराउने कार्यलाई निरन्तरता दिने
- स्थानीय निकायमा जाने अनुदानका आधार र मापदण्डमा पनि समयानुकूल संशोधन गरिने , स्थानीय निकायहरूको न्यूनतम शर्त तथा कार्यसम्पादन मापनका सूचकहरू परिमार्जन गरी थप नतिजामुखी बनाइने, स्थानीय निकायबाट परिचालन हुने विकास रकमको दुरुपयोग हुन नदिइने, स्थानीय निकायमा विकास निर्माणमा भएको खर्चको दह्रो अनुगमन गरिने, दुरुपयोग गरेको पाइएमा दोषीउपर कडा कानुनी कारवाही गरिने ।

- स्वच्छ पिउने पानी तथा सरसफाईको सुविधा उपलब्ध गराउने लक्ष्यका साथ ७५ वटै जिल्लामा सञ्चालित ग्रामीण खानेपानी तथा सरसफाई कार्यक्रमअन्तर्गतका अधुरा र क्रमागत आयोजनाहरु आगामी दुई वर्षभित्र सम्पन्न गर्ने गरी आवश्यक स्रोतको व्यवस्था गर्ने,
- सामाजिक सुरक्षा भत्ता वितरण पद्धतिमा सरलीकरण गरिने ।

४.४ विभिन्न दातृसंस्थाको सहयोगमा सञ्चालित स्थानीय शासन तथा सामुदायिक विकास कार्यक्रमले देहायका उद्देश्य एवं लक्ष्य लिएको छः

- समुदाय तथा संगठनको स्रोत साधनमा स्थानीय आवश्यकता अनुकूल उपयोग गर्न पहुँच वृद्धि गर्ने,
- समुदाय र सामुदायिक संस्थाको क्षमता अभिवृद्धि गरी योजना तर्जुमा, कार्यान्वयन र निगरानी प्रक्रियामा सहभागी गराउने,
- विपन्न वर्ग महिला, दलितलाई सशक्तीकरण एवं मूलप्रवाहीकरण गर्ने,
- स्रोत व्यवस्थापनमा स्थानीय सरकारको क्षमता विकास गर्ने,
- स्थानीय निकायको आर्थिक स्रोतमा पहुँच वृद्धि गर्ने र राजस्व सङ्कलन गर्न सहयोग गर्ने ।

५. वित्तीय व्यवस्था

५.१ स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ को दफा २२१ अनुसार जिल्ला विकास समितिको एउटा कोष रहने र सो कोषमा देहाय अनुसारका रकमहरु जम्मा हुने व्यवस्था छः

- नेपाल सरकारबाट प्राप्त हुने रकम ।
- कर, दस्तुर, महसूल तथा शुल्कबाट प्राप्त रकम ।
- गाउँ विकास समिति र नगरपालिकाबाट उठाइएको मालपोतको २५ प्रतिशत रकम ।
- जिल्ला विकास समितिको चल, अचल सम्पत्ति वा अन्य वस्तुको बिक्री, बहाल, भाडा एवं व्याजबाट उठेको रकम ।
- कुनै व्यक्ति वा संस्थाबाट प्राप्त उपहार, चन्दा, अनुदान वा सहायताको रकम ।
- विदेशी सरकार वा अन्तर्राष्ट्रिय संघ संस्थाबाट प्राप्त रकम ।
- राजस्व बाँडफाँडबाट प्राप्त रकम तथा दण्ड जरिवानाबाट उठेको रकम ।
- जिल्ला विकास समितिले सञ्चालन गरेका आयमूलक कार्यक्रमबाट प्राप्त रकम ।
- जिल्ला विकास समितिले बैंक वा अन्य कुनै संघसंस्थाबाट लिएको ऋण सापटी रकम ।
- अन्य स्रोतबाट प्राप्त रकम ।

५.२ कार्यमूलक लेखापरीक्षण गर्न छनौट गरिएका सुनसरी, सिरहा, काभ्रेपलाञ्चोक, कास्की, कपिलवस्तु र गाविस जिल्ला विकास समितिहरुको विगत तीन वर्षको आय व्ययको स्थिति देहाय अनुसार रहेको छः

(रु.हजारमा)

जिल्ला विकास समिति	२०६७/६८			२०६८/६९			२०६९/७०		
	आय	व्यय	बाँकी	आय	व्यय	बाँकी	आय	व्यय	बाँकी
सुनसरी	४७८३७६	४४७८२५	३०५५१	४९४५४४	४६८९५९	२५५९५	५५४७८८	५०१३००	४३४८८
सिरहा	५६०८३६	५१३८१७	४७०१९	७४२३६३	६५३९३९	८८४२४	७७५५८५	७१०७९३	६४७९२
काभ्रेपलाञ्चोक	६१८०२१	५५७९१७	६०१०४	६१७३१९	५८१०८२	३६२३७	५३९१०४	५०२४५७	३६६४७
कास्की	५७७५८०	५६६४३५	१११४५	६१९६९५	५७३०६७	४६६२८	७००९१८	६२७२८२	७३६३६
कपिलवस्तु	९०७४६५	६३४८५८	२७२६०७	१०३९२५१	७३३८२५	३०५४२६	९२६५४५	६०६८०२	३१९७४३
बाँके	४१४२८९	३२३२३६	९१०५३	५३१४१३	४२३९३५	१०७४७८	६३४५२५	५१२७११	१२१८४

६. **लेखापरीक्षणको उद्देश्य** – जिल्ला विकास समिति सुनसरी, सिरहा, काभ्रेपलाञ्चोक, कास्की, कपिलवस्तु र गाविसको स्थानीय शासन तथा सामुदायिक विकास कार्यक्रमको सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापन तथा

सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमको दक्षता र प्रभावकारिता पक्षको मूल्याङ्कन गर्नु लेखापरीक्षणको प्रमुख उद्देश्य रहेको छ । यसको साथै अन्य सहायक उद्देश्यहरू देहायअनुसार रहेका छन्:

- स्थानीय निकायले सहभागितामूलक ढङ्गबाट योजना तर्जुमा, छनौट, स्रोत व्यवस्थापन एवं कार्यान्वयन गरे नगरेको सुनिश्चित गर्नु,
- सञ्चालित कार्यक्रमबाट नागरिक, विपन्न वर्ग एवं समुदायको समावेशीकरण, सशक्तीकरण र मूलप्रवाहीकरणमा योगदान पुगे नपुगेको यकिन गर्नु,
- स्थानीय निकायले उपयुक्त संगठन संरचना र जनशक्ति व्यवस्था गरी स्रोत साधन परिचालन तथा कार्यक्रम कार्यान्वयनसम्बन्धी सूचना तथा जानकारी पारदर्शी तवरले सञ्चार गरे नगरेको मूल्याङ्कन गर्नु,
- सामाजिक सुरक्षा भत्ता वितरणको अभिलेख व्यवस्थापन, भुक्तानी प्रणाली र यसको प्रभाव मूल्याङ्कन गर्ने ।

लेखापरीक्षणको क्षेत्र एवं पद्धति

७. **लेखापरीक्षण क्षेत्र** – लेखापरीक्षण मुख्य रूपले सुनसरी, सिरहा, काभ्रेपलाञ्चोक, कास्की, कपिलवस्तु र गाविस जिल्ला विकास समितिको कार्यसम्पादनसँग सम्बन्धित रहेको छ । यस क्रममा स्थानीय शासन तथा सामुदायिक विकास कार्यक्रमबाट सञ्चालन हुने प्रमुख क्रियाकलाप तथा मूल्याङ्कनका लागि गाविसको न्यूनतम शर्त मापन तथा जिविसनगरपालिकाको न्यूनतम शर्त तथा कार्यसम्पादन मापन गर्ने कार्यविधिका सूचकाङ्कलाई पनि आधार लिइएको छ । समग्ररूपमा जिल्ला विकास समितिहरूको कार्यसम्पादन मूल्याङ्कन गर्न सहभागितामूलक योजना तर्जुमा प्रक्रिया, सहभागितात्मक कार्यक्रम कार्यान्वयन तथा अनुगमन मूल्याङ्कन प्रणाली, विपन्न वर्ग महिला समावेशीकरण एवं मूलप्रवाहीकरण, अनुदानको उपयोग, जनसहभागिता, स्रोतको दिगोपना, निर्देशिका, कार्यविधिको अनुपालना, लेखापालन, लेखापरीक्षण, आन्तरिक नियन्त्रणलगायतका क्रियाकलापहरूलाई समेटिएको छ ।

लेखापरीक्षणको प्रयोजनको लागि विगत ३ वर्षमा सञ्चालित क्रियाकलापमा केन्द्रीत रही मूल्याङ्कन, विश्लेषण गरिएको छ । प्रत्येक जिल्लाका १०/१० नगरपालिका/गाउँ विकास समितिको स्थलगत निरीक्षण अध्ययन, मूल्याङ्कनका लागि न्यायोचित नमुना छनौट विधि (Judgemental Selection Method) को प्रयोग गरिएको छ । ६ जिविस, ५४ गाविस र ६ नगरपालिकाको छनौट गरी अध्ययन गरिएको थियो ।

- ७.१ लेखापरीक्षणको क्रममा देहायको विधि अवलम्बन गरिएको छ ।
- ७.१.१ कार्यमूलक लेखापरीक्षण कार्य प्रवेश बैठकबाट शुरु गरी नीतिगत, कानुनी व्यवस्था, सञ्चालनसम्बन्धी प्रक्रिया, वार्षिक प्रगति प्रतिवेदन, अभिलेख र कागजात परीक्षण,
- ७.१.२ विवरण सङ्कलन, प्रश्नावली, अन्तरवार्ता र सरोकारवालासँग छलफल तथा भौतिक निरीक्षण जस्ता लेखापरीक्षण विधिको अवलम्बनबाट तथ्याङ्क तथा सूचना सङ्कलन गरी मूल्याङ्कन र विश्लेषण,
- ७.१.३ नीति ऐन नियम निर्देशिका, कार्यविधिको कार्यान्वयन एवं कार्यक्रमको उपलब्धि मूल्याङ्कन गर्न प्रक्रियामूलक तथा नतीजामूलक पद्धतिको अवलम्बन,
- ७.१.४ केन्द्र, जिल्लाबाट अनुदान प्रदान गरी वा आफ्नै स्रोतबाट सञ्चालित कार्यक्रमको अध्ययन मूल्याङ्कन गर्न छनौट भएका जिविस, गाविस तथा नगरपालिकाको स्थलगत भ्रमण, छनौट भएका निकायको वित्तीय प्रतिवेदन, प्रगति विवरण र ले.प. प्रतिवेदन समेत लिई सोको आधारमा स्थलगत निरीक्षण, अनुगमन र विश्लेषण,
- ७.१.५ स्थलगत भ्रमणको क्रममा छनौटमा परेका प्रत्येक गाविस वा नगरपालिकाका ३ पुरुष एवं ३ महिला (विपन्न वर्गको १ जना पर्ने गरी) जम्मा ६ जनाको दरले ६ जिल्लाको ३६० जनासँग अन्तरवार्ता लिइएको,
- ७.१.६ छनौट गरिएका सबै गाविस/नगरपालिकाका पदाधिकारी, सचिव, सामुदायिक संस्थाका पदाधिकारीहरू, गैर सरकारी संस्थाका प्रतिनिधि, विद्यालयका शिक्षक, विद्यालय व्यवस्थापन समितिका सदस्यहरू, स्थानीय

समाजसेवी/वृद्धिजिवी, स्थानीय गैरसरकारी संस्थाका प्रतिनिधि, सरोकारवाला उपभोक्ता समेतको सहभागितामा सरोकारवालाहरूसँगको सामुहिक छलफल (Focus group discussion) सञ्चालन गरियो । सङ्कलन गरिएका सूचना तथा तथ्याङ्क, फाराम, टिप्पणी र सुभाउ समेतको विश्लेषण गरी प्रतिवेदन तयार गरिएको छ । विश्लेषण गर्ने प्रयोजनको लागि आवश्यकतानुसार सूचना प्रविधिको उपयोग गरिएको,

७.१.७ कपिलवस्तु जिल्लामा छनौट गरिएका गाविसमध्ये केहीमा गैरसरकारी संस्थाबाट गरेको सामाजिक सुरक्षा भत्ता खर्च पछ्याउने सम्बन्धी सर्वेक्षण (Expenditure Tracking) प्रतिवेदन समेतको अध्ययन गरिएको ।

८. **सीमितता** – लेखापरीक्षण समग्र रूपमा जिल्ला विकास समिति र छनौटमा परेका गाविस तथा नगरपालिकाको कार्यसम्पादनमा केन्द्रित छ । यस क्रममा स्थानीय शासन तथा सामुदायिक विकास कार्यक्रम र सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमका सूचकांकहरूलाई प्रयोग गरिएको छ । लेखापरीक्षणको क्रममा गाविस तथा नगरपालिकाको सेस्ता परीक्षण गरिएको छैन । सम्बन्धित निकायले उपलब्ध गराएको विवरणलाई मूल्याङ्कन विश्लेषणको आधार बनाइएको छ । परीक्षण मूल्याङ्कनका क्रममा छनौट गरेका निकायबाट प्राप्त सूचना तथा विवरण, सरोकारवालासँगको छलफल तथा अन्तरवाताबाट प्राप्त नतिजाका आधारमा निष्कर्ष निकालिएको छ । परीक्षणका क्रममा सम्बन्धित स्थानीय निकायहरूबाट माग गरेका सूचनाको अभिलेख प्रणाली व्यवस्थित नगरेको कारण सूचनाको पर्याप्तता, विश्लेषण क्षमता, विषय वस्तुको सान्दर्भिकता आदि सीमितता रहेका छन् ।

लेखापरीक्षणबाट देखिएका व्यहोरा

- **सकारात्मक पक्ष** – स्थानीय निकायसँग सम्बन्धित ऐन, नियम तथा कार्यविधिको व्यवस्था तथा सर्वसाधारण नागरिकको सेवा सुविधाको पहुँचमा केही सुधार आएको, स्थानीय आवश्यकताको पहिचान, योजना तर्जुमा छनौट, कार्यान्वयन र अनुगमन प्रक्रियाका विभिन्न चरणमा महिला, दलित, र विपन्न वर्गको सहभागिता केही हदसम्म बढेको, लक्षित समूह विकास कार्यक्रममा बजेट विनियोजन तथा कार्यक्रम सञ्चालनबाट सामाजिक सचेतना वृद्धि गरेको, सार्वजनिक परीक्षण र सार्वजनिक सुनुवाई जस्ता क्रियाकलापहरू स्थानीय निकायको कार्य सम्पादनमा पारदर्शिता अभिवृद्धि भएको, केन्द्रीय एवं जिल्लास्तरबाट निरन्तर रूपमा अनुगमन तथा न्यूनतम शर्त तथा कार्यसम्पादन मापनको आधारमा थप अनुदान समेत अभिवृद्धि हुने हुँदा स्थानीय निकायहरूलाई बढी सक्षम, सुदृढ, पारदर्शी तथा कानूनसम्मत हुनमा अवसर मिलेको छ ।

आयोजना प्राथमिकरण सम्बन्धमा समूह छलफलका अधिकांशले माग गरे बमोजिम (आंशिक) रहेको जनाएका, केही निकायले आवधिक योजना तयार गरेको, निकायबाट सञ्चालित योजनामध्ये अधिकांशको अनुगमन, सुपरिवेक्षण गर्ने कार्यमा जनसहभागिता वृद्धि भएको देखिएको छ ।

गाविस/नगरपालिकाका कर्मचारीले गरेको कामप्रति यहाँ सन्तुष्ट हुनुहुन्छ भनी अन्तरवार्ताको माध्यमबाट सोधिएकोमा ३५५ मध्ये २८२ (७९.४३%) ले सन्तुष्टि जनाएका छन् ।

सामाजिक सुरक्षा भत्ता पाउनेको अनुपात सम्बन्धित स्थानीय निकायको जनसंख्याको आधारमा ५.९८ देखि १०.१९ प्रतिशत देखिएको छ । यस कार्यक्रमबाट लाभग्राही व्यक्तिहरूमा न्यूनतम रूपमा भएपनि आर्थिक परनिर्भरता घटेको, सामाजिक तथा धार्मिक क्रियाकलापमा बृद्धबृद्धाहरूको संलग्नता बढेको, अन्य सेवा तथा सामाजिक क्रियाकलापमा पहुँच बढ्न मद्दत पुगेको छ ।

- **समस्या र चुनौती** – निर्धारित समयमा योजना तर्जुमा तथा कार्यान्वयन नहुने, लक्षित समूहको बजेटबाट अन्य कार्यक्रममा खर्च, आन्तरिक आयमा सुधार हुनुपर्ने, पारदर्शिता, जवाफदेहिता, निर्वाचित पदाधिकारीले गर्नुपर्ने कार्य कर्मचारीबाट गर्नुपर्दा स्थानीय शासनको प्रत्यक्ष अनुभूतिमा कमी कमजोरी, सामाजिक सुरक्षा भत्ताको अभिलेख अद्यावधिक नहुने र सामाजिक सुरक्षा भत्ता वितरण कार्यको प्रभावकारी अनुगमन नहुने आदि समस्या तथा चुनौतीको रूपमा रहेका छन् ।

- **सुधार गर्नुपर्ने क्षेत्र** – उक्त विषयको कार्यमूलक लेखापरीक्षण सम्पन्न गरी २०७१।३।१६ मा प्रारम्भिक प्रतिवेदन उपलब्ध गराइएकोमा सो उपर प्रतिक्रिया प्राप्त हुन नआएकोले प्रारम्भिक प्रतिवेदनमा उल्लिखित व्यहोरालाई अन्तिम प्रतिवेदनमा समावेश गरिएको छ ।

(क) योजना तर्जुमा, छनौट, कार्यान्वयन र अनुगमन (मितव्ययीता र कार्यदक्षता)

९. **सहभागितात्मक योजना तर्जुमा** – स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ को दफा १९७ तथा नियमावली, २०५६ को नियम १९९(१), स्थानीय निकाय स्रोत परिचालन तथा व्यवस्थापन कार्यविधि, २०६९ को दफा २०(५) अनुसूची ११ बमोजिम स्थानीय निकायहरूबाट सहभागितात्मक योजना तर्जुमाको चरण र प्रक्रिया अवलम्बन गरी योजना तर्जुमा गर्नुपर्दछ ।
- ९.१ **स्रोत र साधन पूर्वानुमान** – सहभागितात्मक योजना तर्जुमा अन्तर्गत स्थानीय निकायहरू (गाविस/नगरपालिकाहरू) ले क्रमशः मार्ग र पौष महिनाभित्र योजना तर्जुमा गोष्ठी गरी स्रोत साधनको पूर्वानुमान गर्नुपर्नेमा ६ जिल्लाका छनौट भएका ५४ गाविसमध्ये १६ र ६ नगरपालिकामध्ये ३ ले मात्र स्रोत साधन पूर्वानुमान गरेको पाइयो । ९ गाविस र १ नगरपालिकाले योजना तर्जुमा गोष्ठी नगरी स्रोत साधनको अनुमान गरेका छन भने २९ गाविस र २ नगरपालिकाले योजना तर्जुमा गोष्ठी तथा स्रोत अनुमान गरेको अभिलेख राखेका छैनन् ।
- ९.१.१ जिल्ला विकास समितिको कार्यालय गाविसले पूर्वयोजना तर्जुमा गोष्ठी २०६७।१।१४, २०६८।१।१४ र २०६९।१।१४ गरेकोमा स्रोत र साधन पूर्वानुमान गरेको छैन भने जिविस अन्तर्गत छनौटमा परेका गाविस (बिनौना, बैजापुर, महादेवपुरी, चिसापानी, उदयपुर, हिरमिनिया, टिटिहिरिया, बनकटवा, पिप्रहवा) र नेपालगञ्ज नगरपालिका समेतले स्रोत र साधन पूर्वानुमान गरेको अभिलेखबाट देखिएन ।
- ९.१.२ जिल्ला विकास समितिको कार्यालय कपिलवस्तुमा छनौटमा परेका १ नगरपालिका र ९ गाविस (विजुवा, तिलौराकोट, सिंहोखोर, रामनगर, कृष्णनगर, गुगौली, मानपुर, मोतिपुर र हर्दौना गाविस र कपिलवस्तु नगरपालिका) ले योजना तर्जुमा गोष्ठीबाट स्रोत र साधन पूर्वानुमान गर्नुपर्नेमा योजना तर्जुमा गोष्ठी नगरी स्रोत साधन पूर्वानुमान गरेको पाइयो ।
- ९.१.३ जिल्ला विकास समिति कास्कीले पूर्व योजना तर्जुमा गोष्ठी २०६९।१।१६ मा गरेकोमा आन्तरिक आयको मात्र स्रोत अनुमान गरेको छ भने जिविसअन्तर्गत छनौटमा परेको लेखनाथ नगरपालिका र ९ गाविस (सराङकोट, घान्द्रुक, दाङसिङ, सिद्ध, काहुं, अर्मला, कृष्तिनाच्नेचौर, भरतपोखरी र पाचें) मध्ये सराङकोट, घान्द्रुक र कृष्तिनाच्नेचौरले मंसिर महिना भित्र, काहुं र अर्मलाले पौष महिनामा स्रोत र साधन पूर्वानुमान गरेको र अन्य गाविसले नियमानुसार स्रोत अनुमान नगरी एकीकृत योजना तर्जुमा समितिमा कार्यक्रम पेश गरेको र लेखनाथ नगरपालिकाले स्रोत र साधनको पूर्वानुमान गरेको अभिलेखबाट देखिएन ।
- ९.१.४ जिल्ला विकास समितिको कार्यालय काभ्रेपलाञ्चोकले २०६९।१।१७ मा र ९ गाविस (ढुंखर्क, रयाले विहावर, सानो वाङथली, जैसीथोक, बुढाखानी, कटुञ्जेवेशी, कानपुर कालापानी, पात्लेखेत र छत्रेबांभ्र दाप्चा) र पनौती नगरपालिका मध्ये पनौती नगरपालिकाले पौष ५ गते, कटुञ्जेवेशी र पात्लेखेत गाविसले मंसिर महिनाभित्र स्रोत र साधन पूर्वानुमान गरेको पाइयो भने अन्य गाविसले स्रोत र साधन पूर्वानुमान गरेको अभिलेखबाट देखिएन ।
- ९.१.५ जिल्ला विकास समिति, सुनसरीका छनौट गरिएका गाविस/नगरपालिकाहरूमध्ये इनरुवा नगरपालिकाले २०६९।७।० को २०६९।१।२०-२४ सम्ममा स्रोत साधनको अनुगमन गरेको देखियो । त्यस्तै २०७०।७।७ का लागि गाविस- बराह क्षेत्रले २०६९।१।२२, विष्णुपादुकाले २०६९।१।२५, पांचकन्याले २०६९।१।२८ र औरावनीले २०६९।१।१८ मा स्रोत साधन अनुमान गरेको जनाएकोमा अभिलेख राखेको पाइएन । दुहवी, हरीपुर, नर्सिङ, कप्तानगञ्ज र हासपोसाले अनुमान नै गरेको छैन । छनौटमा परेका सबै गाविसहरूले २०६७।६।६, २०६८।६।९ र २०६९।७।० का लागि स्रोत साधन अनुमान गर्ने गरेको देखिएन । कर्मचारीहरूसंगको छलफल तथा अभिलेख परीक्षण गर्दा विष्णुपादुका, बराहक्षेत्र, औरावनी, कप्तानगञ्ज, हरिपुर, नर्सिंह, दुहवी र हासपोसा गाविसले

मार्ग मसान्तसम्ममा स्रोत साधन अनुमान नगरी सोभै परिषद्बाट पौष महिनामा आय निर्धारण गर्ने गरेको पाइयो ।

९.१.६ जिल्ला विकास समितिको कार्यालय, सिरहामा छनौट गरिएका सिरहा नगरपालिकाले २०७०।७१ को २०६९।१।२७ मा स्रोत साधन अनुमान गरेको जनाएको छ भने २०६६।६७, २०६७।६८ र २०६८।६९ को स्रोत साधन अनुमान गरेको अभिलेख देखिएन । विष्णुपुर प्र.म, इनर्वा, रामनगर, मिर्चैया, अर्नामा प्र.रा, सारस्वर, धनगढी, वस्तिपुर र लालपुर गाविसले स्रोत साधनको अनुमान गर्ने गरेका छैनन् । छनौटमा परेका सबै नगरपालिका/गाविसहरूले मार्ग मसान्तभिन्न स्रोत साधन अनुमान नगरी सोभै पौष महिनामा परिषद्बाट आय निर्धारण गर्ने गरेको पाइयो ।

अध्ययन गरिएका जिल्ला विकास समितिहरू, नगरपालिका तथा गाउँ विकास समितिहरूले स्रोत साधनको पूर्वानुमान नगरी केवल पूर्व योजना तर्जुमा गोष्ठी गरी परिषद्बाट योजना तर्जुमा गर्ने गरेकोले सहभागितात्मक योजना तर्जुमाको चरण र प्रक्रिया अवलम्बन गरेको पाइएन । स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन तथा नियमावली र स्थानीय निकाय स्रोत परिचालन तथा व्यवस्थापन कार्यविधिको पालना नगर्नुनै यसको प्रमुख कारण देखिन्छ । स्रोत साधनको पूर्वानुमान नगरी योजना तर्जुमा गर्दा कार्यक्रम तथा बजेटको सुनिश्चितता नहुने, योजना अधुरो रहने, साना योजनामा खर्च हुने, सहभागितात्मक रूपमा योजना छनौट नहुने अवस्था सिर्जना भै प्रभावकारितामा समेत असर पर्दछ । नियमले तोकेअनुसार योजना तर्जुमाको चरण र प्रक्रिया अवलम्बन गरी योजना तर्जुमा प्रक्रियालाई सहभागितात्मक बनाउनुपर्दछ ।

९.२ **योजना तर्जुमा प्रक्रिया** – स्थानीय स्तरमा योजना तर्जुमा गर्दा वडा भेला, गाउँ परिषद्, इलाका परिषद्बाट सिफारिस भएका र जिल्ला परिषद्बाट स्वीकृत योजना कार्यान्वयन गर्नुपर्नेमा सो सिफारिसबेगर समेत योजना स्वीकृत हुने गरेको, योजना तर्जुमा सहभागिता न्यून हुने गरेको, मागपक्ष सम्बोधन नहुने, अभिलेख अद्यावधिक नहुने, सरोकारवालाहरूको सहभागिता नहुने आदि समस्याहरू देखिएको छ ।

९.२.१ जिल्ला विकास समिति गाविसले ईलाका परिषद्बाट सिफारिस नभएको नेपालगन्ज नगरपालिका सीमानादेखि पासिपान पूर्वको सडकमा माटोपटान र ग्राभेल कार्य गरेको तथा छनौटमा परेका सबै गाविसहरूले सहभागितात्मक योजना तर्जुमा प्रक्रिया अवलम्बन गरेको उल्लेख गरे तापनि वडाबाट प्राथमिकता तोकिएको सिफारिस गरेभन्दा फरक योजनाहरू गाउँपरिषद्बाट पारित गर्ने गरेको पाइयो । उदाहरणको लागि हिरमिनियामा लक्षित वर्गका योजना, बनकटवामा प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्रको भवन निर्माण, पिप्रहवामा वडा भेलाको माईन्यूटनै नराखेको र सरोकार समूह छलफलमा सिफारिस गरेभन्दा फरक योजना छनौट गरिएको जानकारी दिएको, विनौना र बैजापुर गाविसले वडाले सिफारिस नगरेको राष्ट्रपति रनिङ्ग शिल्डको लागि विनियोजन गरेको पाइयो । त्यस्तै टिटिहिरिया गाविस बाहेक अन्य सबै गाविसले आगामी आबको लागि चालु आबको परिषद्बाट योजना तर्जुमा नगरी चालु आर्थिक वर्षको लागि सोही वर्ष परिषद् बसी योजना तर्जुमा गरेको पाइयो ।

९.२.२ जिल्ला विकास समिति कपिलवस्तुअन्तर्गत छनौटमा परेका गाविसहरूमध्ये रामनगर गाविसले सहभागितामूलक योजना तर्जुमा गरेको पाइएन । जिविसको वित्तीय तथा प्राविधिक सहयोगमा कपिलवस्तु नगरपालिकाको जर्गामा नेपाल बार एसोसिएसनको लागि भवन निर्माण गरेकोमा नगरपालिकाको सहभागिताबेगर जिल्ला विकास समितिले निर्णय गरी भवन निर्माण गरेको पाइयो । नगरपालिकालाई समेत जानकारी तथा सहभागिता गराएरमात्र यस्तो कार्य गर्नुपर्नेमा सहभागिता नगराएकोमा सरोकारवालाहरूको गुनासो रहेको पाइयो ।

९.२.३ जिल्ला विकास समितिको कार्यालय कास्कीले गाउँ परिषद्बाट पारित भई ईलाका परिषद्बाट सिफारिस भएको योजना छनौट नगरी जिल्ला परिषद्ले १५ कार्यक्रम शीर्षकमा रु.७ करोड ५६ लाख ४२ हजार अवण्डा राखी पटके निर्णयबाट योजना छनौट गर्ने गरेको पाइयो ।

९.२.४ जिविस, काभ्रेपलाञ्चोकले जनताको आवश्यकता र प्राथमिकता निर्धारण नगरेको टुक्रे योजना छनौट गर्ने गरेको, एउटै स्थानका एकै योजनालाई टुक्र्याई अलग अलग योजना परिषद्बाट स्वीकृत गराई कार्यान्वयन

गरेको र छनौटमा परेका गाविसहरूमध्ये जैसीथोक गाविसले वडाभेलाले प्राथमिकता तोकेबमोजिमका योजना छानेको छैन । उदाहरणको लागि जैसीथोक गाविसमा वडा नं.४ को वडा भेलाले पहिलो प्राथमिकतामा खानेपानीको लागि रु.१ लाख ५० हजार माग गरेकोमा उक्त योजना गाउँ परिषद्मा तेस्रो प्राथमिकतामा रहेको र वडाभेलाबाट माग नभएको, चाखोला पक्की पुलमा रु.४ लाख र विद्युतीकरणमा रु.२० हजार विनियोजन गरेको, बुढाखानी गाविसले वडा भेलाबाट नभई निवेदनको आधारमा योजना छनौट गरेको, सानो वाडथली गाविसले वडाबाट सिफारिस नगरेको योजनामा विनियोजन गरेको, सूत्रबमोजिम विनियोजन नगरी मोटरबाटोमा विनियोजन गरेको, कानपुर कालापानी गाविसमा योजना छनौटसम्बन्धी वडाभेला माइन्टको अभिलेख नरहेको पाइयो ।

- ९.२.५ जिल्ला विकास समिति सिरहाले २०६७/६८ र २०६८/६९ मा जिल्लास्तरमा योजना तर्जुमा गोष्ठी आयोजना, इलाकास्तरीय योजना तर्जुमा बैठक बसेको, इलाका बैठकले विषय क्षेत्र आयोजनाको प्राथमिकता निर्धारण गरी जिल्ला विकास समितिमा पठाएको, विषयगत योजना तर्जुमा समितिले एकीकृत योजना तर्जुमा समितिमा पेश गरेको, एकीकृत योजना तर्जुमा समितिले जिल्ला विकास समितिमा पेश गरेको र जिल्ला परिषद्बाट पारित गरेको अद्यावधिक अभिलेख राखेको पाइएन । २०६९/७० को लागि २०६८/६९ मा जिल्लास्तरमा योजना तर्जुमा गोष्ठी आयोजना गरी २०६८/११/१९ मा विषयगत योजना तर्जुमा समितिले सिफारिस गरी २०६८/११/२८ मा जिल्ला परिषद्बाट पारित गरेको देखियो । जिल्ला विकास समितिले नगरपालिका/गाविसहरूलाई योजना तर्जुमा फारम, निर्देशन तथा मार्गदर्शन उपलब्ध गराएको तथा नगरपालिका/गाविसहरूले प्राप्त गरेको अभिलेख देखिएन ।

छनौट गरिएका विष्णुपुर, सारस्वर र लालपुर गाविसले वडास्तरमा अन्तरक्रिया गरी गाविसमा योजनाको विवरण पठाएको अभिलेख राखेका छैनन् । माडर, इनर्वा, रामनगर, मिर्चैया, धनगढी र लालपुरले माघ महिनामा र सारस्वरले फाल्गुण पहिलो हप्तामा विषयगत योजना निर्धारण गरी जिल्ला विकास समितिमा पठाएको जनाएकोमा अभिलेख राखेको देखिएन । विष्णुपुर प्र.म., अर्नामा प्र.रा. र वस्तिपुर गाविसले अभिलेख राखेको छैन ।

- ९.२.६ जिल्ला विकास समिति सुनसरीले २०६७/६८, २०६८/६९ र २०६९/७० मा गाविस तथा नगरपालिकाहरूलाई योजना तर्जुमा फारम, मार्गदर्शन र निर्देशन उपलब्ध गराई योजना तर्जुमा गोष्ठी गरेको अभिलेख देखिएन । जिविसले गाविसरनगरपालिकाहरूलाई योजना तर्जुमा फारम, निर्देशन तथा मार्गदर्शन उपलब्ध गराएको तथा गाविस/नगरपालिकाहरूले प्राप्त गरेको अभिलेख देखिएन । छनौटमा परेका सबै गाविसहरूमा विषयगत योजनाको प्राथमिकताक्रम निर्धारण गरी योजना छनौट गर्ने गरेको देखिएन । विष्णुपादुका गाविसले योजना छनौट गरेको तथा जिल्ला विकास समितिमा पठाएको कुनै अभिलेख राखेको छैन ।

नमुना छनौट गरिएका ६ जिल्लाका ५४ गाविस, ६ नगरपालिकामा २८८५ सँग छलफल गरिएकोमा एकीकृत योजना तर्जुमा समितिमा समाजका गन्यमान्य र राजनैतिक दलका स्थानीय नेताको बोलवाला रहने, समितिमा रहेका टाठाबाठा सदस्यहरू आफ्नो प्रभाव क्षेत्रमा योजना लैजान लविड गर्ने र उनिहरूकै चाहनाबमोजिम गर्ने हुनाले छलफल सहभागितात्मक भए पनि योजना छनौटमा उनीहरूकै बोलवाला रहेकोले योजना छनौट खासै सहभागितात्मक नभएको सहभागीहरूको गुनासो रहेको छ । त्यस्तै ३६० सँग तपाई बस्ने टोल क्षेत्रमा विकास निर्माणसम्बन्धी योजनाको आवश्यकता महसुस गर्नुभएको छ भनी सोधिएको प्रश्नमा ३५६ ले आवश्यकता महसुस गरेको जवाफ दिए र आवश्यकताको माग स्थानीय निकायमा पेश गर्नुभयो भनी सोधिएकोमा ४२ ले पेश नगरेको, ९४ ले पेश गरे पनि सुनुवाई नभएको र २१८ ले पेश गरियो छनौट भई कार्यान्वयन हुँदै गरेका जवाफ दिएका छन् भने ६ जनाले कुनै जवाफ दिएनन् ।

स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन तथा स्थानीय निकाय स्रोत परिचालन तथा व्यवस्थापन कार्यविधिले तोके अनुसार सहभागितात्मक योजना तर्जुमा प्रक्रिया अवलम्बन गर्न सम्बन्धित जिम्मेवार पदाधिकारीहरू उदासीन रहनु, योजना छनौट प्रक्रिया सहभागितामूलक भन्दा पनि पहुंचवाला व्यक्तिको भूमिका बढी रहनु, वडाबाट सिफारिस भै आएका भन्दा फरक योजना परिषद्बाट स्वीकृत गरिनु नै यसको प्रमुख कारण देखिन्छ । जसले गर्दा सहभागितात्मक तवरले योजनाको छनौट नहुनुका साथै जनताको माग र आवश्यकताभन्दा फरक

योजना छनौट भई योजनाको प्रभावकारिता समेत असर पर्ने सम्भावना रहन्छ । अतः सहभागितात्मक तवरले योजना छनौट हुनुपर्दछ ।

१०. **आयोजना प्राथमिकता** – स्थानीय स्वायत्त शासन ऐनको दफा ४३(३) र(६) बमोजिम गाविसले, ऐनको दफा १११(४) बमोजिम नगरपालिका र ऐनको दफा २०१ बमोजिम जिल्ला विकास समितिले कार्यक्रम वा आयोजनाको प्राथमिकताक्रम निर्धारण गर्नुपर्ने व्यवस्था कार्यविधिको दफा १९ मा उल्लेख छ । गाविसले योजनाको प्राथमिकीकरण गरी इलाका तथा जिविसमा विवरण पठाउनुपर्ने र जिल्ला परिषद्बाट स्वीकृत गर्नुपर्ने व्यवस्था छ ।

१०.१ जिविस गाविस र नेपालगन्ज नगरपालिकाले कार्यक्रम तथा आयोजनाको प्राथमिकीकरण गरी परिषद्बाट योजना स्वीकृत गराएको अभिलेखबाट देखिएन । त्यस्तै छनौटमा परेका गाविसहरूमध्ये बैजापुर तथा टिटिहिरिया गाविसबाहेक अन्य गाविसहरूले कार्यक्रम तथा आयोजनाको प्राथमिकीकरण गरी परिषद्बाट योजना स्वीकृत गराएको पाइएन ।

१०.२ जिविसको कार्यालय कास्कीले कार्यक्रम तथा आयोजनाको प्राथमिकीकरण एकीकृत योजना तर्जुमा समितिबाट सिफारिस गरी परिषद्बाट स्वीकृत गरेको छैन भने छनौटमा परेका गाउँ विकास समितिहरूले पनि आयोजना प्राथमिकीकरण गर्ने गरेको पाइएन ।

१०.३ सिरहा जिल्ला विकास समिति र छनौटमा परेका सिरहा नगरपालिका र अन्य ९ गाविसमा योजना तथा कार्यक्रमहरू प्राथमिकीकरण गर्ने गरेको देखिएन ।

गाविसहरूले योजना तथा कार्यक्रम जिल्ला विकास समितिमा पठाउँदा सोभै गोष्ठीमा लैजान र त्यहाँको अभिलेखीकरण गर्ने नगरिएको कर्मचारीहरूले जवाफ दिएका थिए ।

१०.४ सुनसरी जिल्लामा छनौट गरिएका गाविसहरूले योजनाको प्राथमिकीकरण गर्ने गरेको पाइएन । सरोकारवालाहरूसँगको छलफलमा विष्णुपादुका र पांचकन्यामा आवश्यकताअनुसार छनौट गरिएको, बराहक्षेत्रमा केही योजनामा २५ प्रतिशत प्राथमिकताको आधारमा छनौट गरिए तापनि अधिकांश (७५ प्रतिशत) योजनामा राजनैतिक दलको प्रभाव रहने गरेको, त्यस्तै कार्यविधिअनुसार योजना छनौट गर्दा एउटै योजनामा ८/१० लाख लाग्ने र वर्षौसम्म सोही योजनामा लगानी गर्नुपर्ने भई अन्य योजनामा लगानी गर्न नपाउने अवस्था सिर्जना हुने गुनासो गरेका थिए । कप्तानगन्ज, नर्सिङ, दुहवीमा प्राथमिकीकरण गर्ने नगरेको, हरिपुरमा छलफल नै हुने नगरेको भन्ने जवाफ सरोकारवालाहरूले दिएका थिए । त्यस्तै इनरुवा नगरपालिकामा सहभागीहरूले प्राथमिकताको आधारमा योजना छनौट गर्ने नगरी राजनैतिक दलको बोलवाला रहेको र पहुँचवालाले योजना छनौटमा प्रभाव पारेको तथा वडाअनुसार दामासाहीले बाँडफाँड गरी योजना छनौट हुने गरेको उल्लेख गरेका थिए ।

समूह छलफलका सहभागीहरूले एकीकृत योजना तर्जुमा समितिमा रहेका गाउँका गन्यमान्य व्यक्ति र राजनैतिक दलका प्रतिनिधिहरूनै परिषद्का प्रतिनिधि रहने हुँदा वडाले सिफारिस गरेअनुसार योजनाको प्राथमिकीकरण नहुने, बजेट सीमित हुनाले प्राथमिकीकरण गर्न कठिनाई भएको र साना योजनाको धेरै माग आउने बताए । त्यस्तै वडा वा गाउँ वा नगरमा कार्यान्वयन भएका योजनाहरू यहाँहरूले माग गरे वा प्राथमिकता निर्धारण गरेबमोजिमका थिए भन्ने प्रश्नमा सहभागीहरूमध्ये १७७ ले थिए, १२७ ले आंशिक थिए र ५६ ले थिएनन् भन्ने जवाफ दिए ।

स्थानीय निकायबाट सञ्चालित योजना तथा कार्यक्रम लोकप्रियताका लागि प्राथमिकता निर्धारण बेगर छनौट गरिँदा क्रमागत योजनाहरूमा बजेट न्यून हुन गई सम्पन्न गर्न ढिलाई हुने, स्थानीय जनताको

समस्या

- निर्धारित समयमा योजना तर्जुमा प्रक्रिया सम्पन्न नहुने,
- योजना प्राथमिकीकरण र बजेट व्यवस्थापनमा कमी कमजोरी,
- लक्षित समूहको बजेटबाट अन्य कार्यक्रममा खर्च,
- निर्वाचित पदाधिकारीले गर्नुपर्ने कार्य कर्मचारीबाट गर्नुपर्दा स्थानीय शासनको प्रत्यक्ष अनुभूतिमा कमी कमजोरी,
- सामाजिक/सार्वजनिक परीक्षण र सार्वजनिक सुनुवाई तोकिए अनुसार नहुने
- सामाजिक सुरक्षा भत्ताको अभिलेख अद्यावधिक नहुने र
- सामाजिक सुरक्षा भत्ता वितरण कार्यको प्रभावकारी अनुगमन नहुने ।

माग र आवश्यकता तथा छनौट भई कार्यान्वयन गरिने योजनाबीच तालमेल नहुने, आयोजनाले दिनुपर्ने लाभ तुलनात्मक रूपमा कम प्रभावकारी हुने अवस्था रहन्छ । यसर्थ निकायबाट सञ्चालित हुने कार्यक्रम प्राथमिकीकरण गरी निकायको स्रोत साधनले निर्धारित समयमा सम्पन्न गर्ने तवरले सञ्चालन गर्नुपर्दछ ।

११. **आवधिक र वार्षिक योजना** – स्थानीय स्वायत्त शासन ऐनको दफा १९५(१) बमोजिम आवधिक जिल्ला विकास योजनाको आधारमा वार्षिक जिल्ला विकास योजना तर्जुमा गर्नुपर्दछ । यस सम्बन्धमा देखिएका व्यहोराहरु निम्नानुसार छन्:
- ११.१ जिल्ला विकास समितिको कार्यालय गाविस, नेपालगन्ज नगरपालिका तथा छनौटमा परेका गाविसहरुले आवधिक योजना तयार गरेको अभिलेख बाट देखिएन ।
- ११.२ जिल्ला विकास समितिको कार्यालय कपिलवस्तु र छनौटमा परेका बिजुवा, तिलौराकोट, सिंहोखोर, रामनगर, कृष्णनगर, गुगौली, मानपुर, मोतिपुर र हर्दौना गाउँ विकास समिति र कपिलवस्तु नगरपालिकाले आवधिक योजना तयार गरेको देखिएन ।
- ११.३ कास्की जिल्ला विकास समितिले २०६८।६९ देखि २०७०।७१ सम्मको आवधिक योजना बनाए पनि लेखनाथ नगरपालिका तथा छनौटमा परेका गाविसहरुले आवधिक योजना बनाएको अभिलेखबाट देखिएन । जिविसले आवधिक योजना बनाए पनि आवधिक योजना अनुसारका नीति तथा कार्यक्रमलाई प्राथमिकता दिई वार्षिक जिल्ला विकास योजना तयार गरेको छैन ।
- ११.४ जिल्ला विकास समिति काभ्रेपलाञ्चोकअन्तर्गत पात्लेखेत गाविसले २०६९।७० देखि लागू हुने गरी आवधिक योजना तयार गरेको छ भने छनौटमा परेका अन्य गाविस, नगरपालिका तथा जिविसले आवधिक योजना तयार पारेको छैन ।
- ११.५ सिरहा जिल्ला विकास समिति, सिरहा नगरपालिका र छनौटमा परेका ९ गाविसमा आवधिक योजना तयार गरेको देखिएन । जसले गर्दा वार्षिक योजनाहरु आवधिक योजनाअनुरूप तयार गर्न सकेका छैनन् ।
- ११.६ सुनसरी जिल्लामा जिल्ला विकास समिति, इनरुवा नगरपालिका र छनौटमा परेको ९ गाविसमा आवधिक योजना तयार गरेको देखिएन । जसले गर्दा वार्षिक योजनाहरु आवधिक योजनाअनुरूप तयार गर्न सकेका छैनन् ।

अध्ययन गरिएका जिविस, नगरपालिका र गाविसहरुमध्ये अधिकांशले आवधिक योजना तर्जुमा नगरेको तथा आवधिक योजना तयार गरेको जिल्ला विकास समितिले पनि आवधिक योजना र वार्षिक जिल्ला विकास योजनाबीच तालमेल नगरी योजना कार्यान्वयन गर्दा निकायको समग्र विकासलाई व्यवस्थित, योजनावद्ध तथा गतिशिल बनाई सञ्चालित योजना तथा कार्यक्रमको प्रगतिलाई सहस्राब्दी विकासका लक्ष्यसँग स्थानीयकरण गर्न कठिनाई हुन जान्छ । यसर्थ स्थानीय निकायले अद्यावधिक योजना तयार गरी सो अनुरूप वार्षिक विकास कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्दछ ।

१२. **स्रोत व्यवस्थापन र उपयोग** – आर्थिक कार्यविधि नियमावली, २०६४ को नियम ३२ र स्थानीय निकाय स्रोत परिचालन तथा व्यवस्थापन कार्यविधिको दफा ३९ बमोजिम समयमा अख्तियारी र निकास दिई सोअनुसार आम्दानी बाँधी खर्च गर्नुपर्दछ ।
- १२.१ जिल्ला विकास समिति गाविसले दोस्रो चौमासिक तथा आर्थिक वर्षको अन्त्यतिर अर्थात् गाविस अनुदानको २०६९।९।१६ मा, जिविस अनुदानको २०७०।२।१९ मा, आर.ए.आई.डि.पी चालुको २०७०।३।२ मा र सामाजिक सुरक्षा अनुदानतर्फ २०७०।३।१६ सम्ममा बजेट खर्च गर्ने अख्तियारी प्राप्त गरेको र जिविसले गाउँ विकास समितिहरुलाई २०७०।३।२१ सम्ममा चौमासिक निकास दिएको अभिलेखबाट देखियो ।
- १२.२ जिल्ला विकास समितिको कार्यालय कास्कीले २०६९।७० को गाविस अनुदानतर्फ २०६९।४।१५ मा, जिविस अनुदानतर्फ २०६९।९।२८ मा, सामाजिक सुरक्षातर्फ २०७०।२।९ मा, पर्वतारोहण रोयल्टीतर्फ २०७०।३।२० मा, विद्युत रोयल्टीतर्फ २०७०।३।९ मा बजेट खर्च गर्ने अख्तियारी प्राप्त गरेकोमा गाविस पाँचले २०७०।३।२६ मा तेस्रो चौमासिक निकास आम्दानी गरेको तथा काहुँ गाविसले २०६८।६९ को थप अनुदान निकास र.१

लाख ३२ हजार २०६९ श्रावण १ गते आम्दानी बांधेको छु भने २०६९।७० को चौमासिक निकासामध्ये भरतपोखरीले २०७०।३।११ मा कृष्टिनाच्नेचौरले २०७०।३।१० सम्ममा तेस्रो चौमासिक निकासामा आम्दानी बांधेको पाइयो ।

- १२.३ जिल्ला विकास समिति काभ्रेपलाञ्चोकले गाउँ विकास समितिमा चालु तथा पुँजीगत अनुदानको निकासामा २०७०।३।२१ सम्ममा पठाएको पाइयो ।
- १२.४ जिल्ला विकास समितिको कार्यालय सिरहाले उपेक्षित उत्पीडित दलित वर्ग कार्यक्रमको २०६९।१०।३ मा रु.२ लाख ४३ हजार, स्थानीय यातायात पूर्वाधार क्षेत्रगत कार्यक्रमको २०६९।१०।११ र २०७०।३।२५ मा रु.२ करोड ८२ लाख ३६ हजार, विद्युत रोयल्टी व्यवस्थापनको २०७०।३।९ मा रु.६२ हजार, आर.ए.आई. डी.पी. चालु कार्यक्रमको २०६९।१०।१५ र २०७०।१।१३ मा रु.६ करोड ४३ लाख ५० हजार आर्थिक वर्षको तेस्रो चौमासिक र असार महिनामा समेत बजेट खर्च गर्ने अख्तियारी प्राप्त गरेको देखियो । समग्रमा कार्यालयले तेस्रो चौमासिकमा ९६ प्रतिशत र सोमध्ये आषाढ महिनामा ४२ प्रतिशत खर्च गरेको छ ।
- १२.५ जिल्ला विकास समितिको कार्यालय सुनसरीले २०६९।७० मा सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमको २०७०।१।३१ मा रु.२ लाख, स्थानीय यातायात पूर्वाधार क्षेत्रगत कार्यक्रमको २०७०।३।२१ मा रु.३० लाख, सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमको पुनः २०७०।३।२ र २३ मा क्रमशः रु.४ करोड ३३ लाख ६५ हजार र रु.२ करोड ३६ लाख ४२ हजार, स्थानीय शासन तथा सामुदायिक विकास कार्यक्रमको २०७०।२।२ मा रु.९ लाख आर्थिक वर्षको तेस्रो चौमासिक र असार महिनामा समेत बजेट खर्च गर्ने अख्तियारी प्राप्त गरेको देखियो । उक्त जिल्लाले समग्रमा कुल पुँजीगत खर्चको ८९.४१ प्रतिशत अन्तिम चौमासिक अवधि र ४०.२० प्रतिशत आषाढ महिनामा मात्र खर्च गरेको छ ।
- १२.६ समूह छलफल गर्दा बजेट ढिला आउनाले समयमा योजना सम्पन्न नहुने वर्षान्तमा भएको कामको गुणस्तरियता नहुने, बजेट मौज्दात रहने, बजेट मौज्दात रहन नदिन आर्थिक वर्षको अन्त्यमा पेशकी दिने र समग्रमा विकास कार्यमा प्रभावकारिता नरहने तथा बजेट कटौती हुँदा सञ्चालित योजनामा समेत असर परेको सहभागीको भनाइ रहेको पाइयो ।

उल्लिखित जिल्लाहरूमा बजेट विवरण र खर्च गर्ने अख्तियारी पत्र प्राप्त भएको १५ दिनभित्र सम्बन्धित सचिवले विभागिय प्रमुखलाई र विभागीय प्रमुखले मातहत कार्यालय प्रमुख वा कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने कार्यालयमा नपठाउनु नै यसको प्रमुख कारण देखिन्छ । जसले गर्दा कार्य सम्पादनमा ढिलाई हुने, वर्षको अन्त्यमा अत्याधिक खर्च हुँदा गुणस्तर कायम गर्न कठिनाइ हुने र पेशकी बाँकी रहने गरेको देखिन्छ । स्रोत व्यवस्थापन तथा उपयोगमा दक्षता अभिवृद्धि गर्न समयमै बजेट खर्च गर्ने अख्तियारी दिई कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्दछ ।

१३. **सम्पत्ति व्यवस्थापन** – गाउँ विकास समितिले स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ को दफा २८(ट)(९) तथा ३२(६) र स्थानीय निकाय आर्थिक प्रशासन नियमावली, २०६४ को नियम २१३ बमोजिम चल अचल (जग्गा, जमिन, भवन तथा सार्वजनिक सम्पत्ति आदी) तथा जिन्सी सम्पत्तिको लगत राख्ने तथा संरक्षण उपभोगको व्यवस्था मिलाउनुपर्दछ ।
- १३.१ जिल्ला विकास समितिको कार्यालय, गाविसले अन्यत्र निकायबाट प्राप्त भएका जिन्सी सामग्रीहरूको स्पेसिफिकेशन खुलाई जिन्सी आम्दानी नगरेको, जिन्सी निरीक्षणबाट औल्याइएका सामानहरूमध्ये गाडी लगायतको लिलाम नगरेको र छनौटमा परेका गाविसहरूमध्ये टिटिहिरिया, बैजापुर, चिसापानी गाविसको आफ्नै भवन भए पनि जग्गाधनी पुर्जा नभएको, पिप्रहवा गाविसको कार्यालय भवन सडक विस्तारमा परेको र बैजापुर, महादेवपुरी र पिप्रहवाले जिन्सीको अभिलेखनै राखेको छैन ।
- १३.२ जिविस कपिलवस्तुअन्तर्गत छनौटमा परेका गाउँ विकास समितिमध्ये रामनगर र हर्दौनाको आफ्नो भवन नभएकोले स्वास्थ्य संस्थाको भवनमा कार्यालय सञ्चालन गरेको पाइयो । कृष्णनगर, सिंहखोर गाउँ विकास समितिको आफ्नो घरजग्गा भए तापनि लगत नराख्नुका साथै जग्गाधनी प्रमाणपुर्जा पनि लिएको देखिएन ।

१३.३ जिल्ला विकास समितिको कार्यालय कास्कीले जिन्सी निरीक्षण प्रतिवेदनअनुसार ८८ थान लिलाम मर्मत हुनुपर्ने भनी औल्याएकोमा कारबाही अगाडि नबढाएको, डोजर, टाइफर जस्ता मेसिनको स्पेसिफिकेशन नखुलाई जिन्सी आमदानी बाँधेको पाइयो । छनौटमा परेका गाविसहरूले जिन्सी निरीक्षण गराई प्रतिवेदन लिने नगरेको, सिद्ध गाविसको २०६९।७० भन्दा पहिले जिन्सीको अभिलेख नै नराखेको, दाङसिङ गाविस भाडामा बसेको, घान्द्रुकको नव निर्मित गाविस भवन निर्माण व्यवसायीबाट हस्तान्तरण नभएको पाइयो ।

निर्माण सम्पन्न भैसके पनि निर्माण व्यवसायीले हस्तान्तरण नगरेको घान्द्रुक गाविस भवन

१३.४ जिल्ला विकास समिति काभ्रेपलाञ्चोकको ४ सरकारी मोटरसाइकल रातो नम्बर प्लेट राखी सञ्चालन गरेको, डोजर, मोटरसाइकल, भिडियो क्यामरा लगायतका केही जिन्सी सामग्रीको मूल्य नखुलाई जिन्सी आमदानी बाँधेको पाइयो । त्यस्तै छनौटमा परेका गाविसहरूमध्ये सानो वाङथलीको आफ्नै भवन भएपनि जग्गा गाविसको नाममा नभएको, बुढाखानी गाविसको भवन जीर्ण भएको उक्त भवनमा छात्रावास रहेकोले गाविस कार्यालय स्वास्थ्य चौकीमा राखेको, जैशिकको भवन जीर्ण भएको, रयाले विहावरको आफ्नै नवनिर्मित पक्की भवनमा कार्यालय नराखी मासिक भाडामा बसेको र पनौति नगरपालिकाले जिन्सी निरीक्षण प्रतिवेदन उपलब्ध नगराएकोले स्थिति विश्लेषण गर्न सकिएन ।

गाउँघर क्लिनिक बुढाखानीमा कार्यालय रहेको गाविस भवन

जीर्ण भई छात्रावासको रूपमा प्रयोगमा रहेको गाविस भवन

१३.५ सुनसरी जिल्ला विकास समितिले गरेको भौतिक परीक्षण प्रतिवेदनअनुसार १६ मोटरसाइकलमध्ये ७ मात्र जिन्सी आमदानी गरेको, जिन्सी खाताअनुसार १४४ साइकल रहेकोमा भौतिक परीक्षणमा १०४ मात्र रही ४० नपुग रहेको, जिन्सी खाताअनुसार ६ टेलिभिजन रहेकोमा भौतिक परीक्षणमा ३ मात्र रहेको, फोटोकपी मेसिन २ हुनुपर्नेमा भौतिक परीक्षणमा १ मात्र रहेको र खाट तथा पलङ्ग २५ हुनुपर्नेमा भौतिक परीक्षणमा ६ मात्र भै १९ नपुग रहेको देखियो । सुनसरी जिल्लामा छनौटमा परेका गाविसहरूमध्ये विष्णुपादुका गाविसको कार्यालय भवन जिल्ला विकास समिति अन्तर्गत प्राविधिक कार्यालयद्वारा निर्माण ठेकेदार मार्फत गराइएकोमा गुणस्तरहीन रहेकोले छानबिन गरिनुपर्ने भनाइ सरोकारवालाहरूसँगको छलफल कार्यक्रमका सहभागीहरूको थियो । कार्यालय भवनको स्थलगत परीक्षण गरिएकोमा भवनको भित्ताहरूमा गरिएको प्लाष्टर औंलाले छुँदा भत्किने, सिलिङको प्लाष्टर आफै भर्ने गरेको, माथिल्लो तलाको भुइँमा प्लाष्टर तथा पनिङ नगरेको र भ्याङ्गको रेलिङ तथा छोप्ने कार्य नगरेको, उक्त भवन हस्तान्तरण नभएको बुझियो । विष्णुपादुका गाविसको १२ कठठा जग्गा रहेकोमा जग्गाधनी प्रमाणपुर्जा प्राप्त गरेको छैन । मोटरसाइकल १ र कम्प्युटर रहेकोमा जिन्सी खातामा आमदानी बाँधेको छैन र कार्यालयमा नराखी पहिलेको सचिवको घरमा रहेको भन्ने

सरोकारवालाहरूको जवाफ थियो । बराहक्षेत्र गाविसको करिब १० बिगाहाभन्दा बढी जग्गा रहेकोमा पुर्जा नभएको र आफ्नो क्षेत्रभित्रको ऐलानी जग्गाको अभिलेख राखेको छैन । औरावनी गाविसको वडा नं.५ मा रहेको ६ बिगाहा जग्गाको जग्गाधनी प्रमाणपुर्जा भए तापनि जग्गा नै हराएको बनाइ सहभागीहरूको रहेको थियो । वडा नं.५(क) को कित्ता नं.७१ र ५(घ) को २, ३, ४, ५, ६, ७, १६, १७ र १५६ र २४ समेत ११ कित्ताको ६ बिगाहा ११ कठ्ठा ९.५ धुर रहेकोमा उपभोगका लागि गाविसले खोजी नै नगरेको, कार्यालय भवन रहेको वडा नं.२ मा रहेको १ बिगाहा जग्गामध्ये ५ कठ्ठा मात्र कार्यालयले चर्चेको र बाँकी उत्तर दक्षिण र पूर्वतर्फ निजी व्यक्तिहरूद्वारा अतिक्रमण गरेकोमा गाविसले खाली गराएको छैन । खुल्ला दिशामुक्त क्षेत्र घोषणा कार्यान्वयनका लागि जिल्ला विकास समितिले उपलब्ध गराएको करिब ८० बोरा सिमेन्ट कामै नलाने अवस्थामा रहेको र २ शौचालयको प्यान फुटेको देखियो । त्यस्तै कप्तानगञ्जको २२ बिगाहाभन्दा बढी हरिपुरको २५ बिगाहाभन्दा बढी जग्गा रहेकोमा १ बिगाहा जति कार्यालयले चर्चेको र नर्सिङ गाविसको करिब २०० बिगाहा जग्गा रहे तापनि जग्गाधनी प्रमाणपुर्जा नरहेको सरोकारवालाहरूले जानकारी गराएका थिए । दुहवी गाविसको ३५ बिगाहा जग्गाको धनीपुर्जा रहेकोमा सबै जग्गा स्थानीय व्यक्तिले अतिक्रमण गरेका छन् र २ मध्ये एक टेक्टर बिगिएर रहेकोमा मर्मत वा लिलाम बिक्रीसम्बन्धी कार्य गरेको छैन ।

१३.६ सिरहा जिल्ला विकास समितिले गरेको जिन्सी निरीक्षण प्रतिवेदन अनुसार सवारीसाधन १, टिपर १, कम्प्युटर ३, फोटोकपी मेसिन १, साइकल १०, मोटरसाइकल ३, ल्यापटप १, इनर्भटर १ समेत ३१ प्रकारका सामान लिलाम बिक्री गर्नुपर्ने अवस्थाको देखिएकोमा कारबाही गरेको छैन । कार्यालयको एक मोटरसाइकल अन्यत्र प्रयोग भएको उल्लेख गरेकोमा फिर्ता गरेको छैन । कार्यालय परिसरमा मोटरसाइकल, ट्रक, जीप काम नलाने र अलपत्र अवस्थामा रहेको देखियो । प्रतिवेदन अनुसार तत्कालिन सभापति लगनलाल चौधरीले मूल्य नखुलाएको एक टेलिभिजन, स.जि.स.पंकज कुमार यादवले रु.८,४०० को एक मोवाइल सेट, तत्कालीन लेखा अधिकृत रामचन्द्र भाले रु.४,५०० को एक मोवाइल सेट र तत्कालीन योजना अधिकृत नमराज नेपालले रु. ७ हजारको मोवाइल कार्यालयमा फिर्ता गरेका छैनन् । छनौटमा परेको सिरहा जिल्लाका गाविसहरूमध्ये इनर्वाको भवन द्वन्दकालमा जली भत्किएको र पुनःनिर्माण भएको छैन र स्वास्थ्य संस्थाको भवनमा कार्यालय सञ्चालन भइरहेको छ । सरोकारवालाहरूको छलफल कार्यक्रममा उपस्थित सहभागीहरूका अनुसार गाविसको १५ पोखरी र ३०० बिगाहा जग्गा रहेकोमा कार्यालयले अभिलेख राखेको छैन । गाविसको वडा नं.१ (ख) को कित्ता नं.३ को ५ बिगाहा १२ कठ्ठा १९ धुर जग्गामा कार्यालय, विद्यालय, उपस्वास्थ्य चौकी र मोहरी पोखरी रहेको तथा पोखरीको डिल व्यक्तिहरूबाट अतिक्रमण भएकोमा हटाएको छैन । त्यस्तै सिरहाकै वस्तिपुरका १ कठ्ठा, माडरको ८ कठ्ठा १२ धुर जग्गाको जग्गाधनी प्रमाणपुर्जा लिएका छैनन् । सिरहा नगरपालिकाले पनि साबिक गाविस कै जग्गा तथा भवन उपयोग गरेकोमा घर जग्गाको अभिलेख राखेको छैन र जग्गाधनी प्रमाणपुर्जा पनि प्राप्त गरेको छैन । रामनगर, मिर्चैया, अर्नामा प्र.रा., सारस्वर तथा विष्णुपुर प्र.म. गाविसहरूले आफूले उपयोग गरेको घरजग्गाको अभिलेख राखेको छैन ।

जिल्ला विकास समिति तथा गाउँ विकास समितिहरूले आ-आफ्नो क्षेत्रभित्रका प्राकृतिक स्रोत साधन जस्तै जमिन, सांस्कृतिक सम्पदा, कुलो, पोखरी, पैनी लगायत खरिद गरिएका वा अन्य निकायबाट प्राप्त हुन आएको सामानको संरक्षण गर्न लगत नै नराख्ने, स्पेसिफिकेशन र मूल्य खुलाई जिन्सी आम्दानी नबाँध्ने र जिन्सी निरीक्षणबाट औल्याएकोमा मर्मत गरी सञ्चालनमा ल्याउन नसकिने सामान लिलाम प्रक्रिया अगाडी नवढाई मौज्दात राख्नु नै यसको प्रमुख कारण देखिन्छ । जसले गर्दा सम्पत्तिको मूल्यमा ह्रास हुँदै जाने, विस्तृत स्पेसिफिकेशन नखुलाई जिन्सी सामान आम्दानी गरिंदा सामान हिनामिना हुनसक्ने अवस्था आउँछ । आ-आफ्नो क्षेत्रभित्र रहेका सम्पत्तिहरूको लगत यकिन गरी जिन्सी अभिलेख राख्ने, जिन्सी निरीक्षण प्रतिवेदनले औल्याएका मूल्य नखुलेका सामानको मूल्य खुलाई जिन्सी आम्दानी बाँध्ने, मर्मत गरी प्रयोगमा ल्याउन सकिने सामान मर्मत गर्ने तथा प्रयोगमा नआउने सामान लिलाम प्रक्रिया अगाडि बढाई जिन्सी व्यवस्थापन गर्नुपर्दछ ।

१४. **राजस्व बाँडफाँड** – जिविसले स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ को दफा २१५, २१६ र २१७ ले दिएको अधिकार प्रयोग गरी आन्तरिक आयको अनुमान गर्नुपर्दछ । ऐनको दफा २१५(३) र २१८ बमोजिम प्राप्त

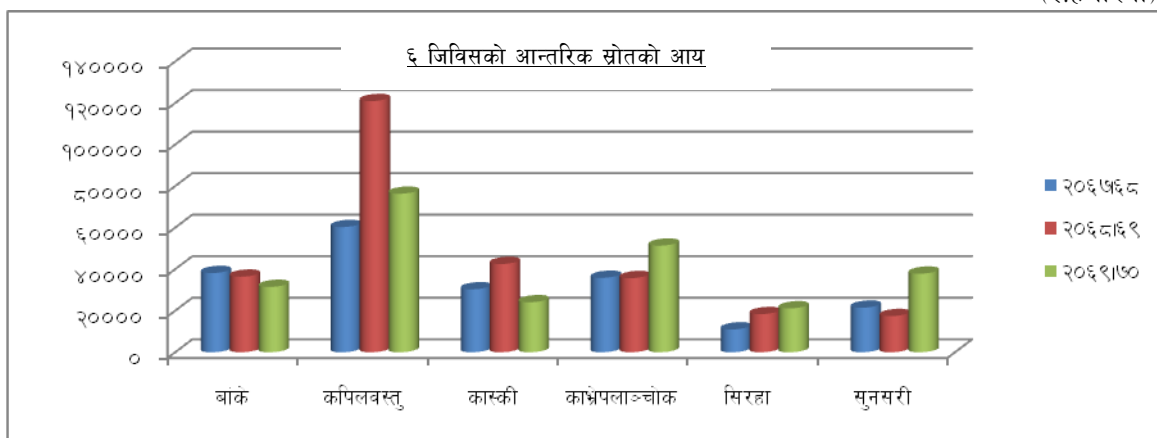
आय सम्बन्धित न.पा, गा.वि.स लाई बाँडफाँड गर्नुपर्दछ । स्थानीय नि.आ.प्र.नियमावली, २०६४ को नियम १६७(४क) बमोजिम नगरपालिकाले राजस्व सम्भाव्यता अध्ययनगरी राजस्वको प्रक्षेपण गर्नुपर्दछ ।

१४.१ जिल्ला विकास समितिहरूको ३ आर्थिक वर्षको कर, दस्तुर सेवा शुल्कबाट प्राप्त आन्तरिक आयको स्थिति निम्नानुसार छः

(रु.हजारमा)

जिल्ला विकास समिति	२०६७/६८	२०६८/६९	घटी बढी प्रतिशत	२०६९/७०	घटी बढी प्रतिशत
गाविस	३८१६०	३६४०५	-४.६०	३१४७४	-१३.५४
कपिलवस्तु	६०२७८	१२०९२८	१००.६२	७६३३८	-३६.८७
कास्की	३०३०७	४२४८८	४०.१९	२४०८९	-४३.३०
काभ्रेपलाञ्चोक	३५८४८	३५७०७	-०.३९	५१३४५	४३.८०
सिरहा	१०९८९	१८३६१	६७.०९	२११२८	१५.०७
सुनसरी	२१४६६	१७,४१५	-१८.८७	३७८२०	११७.१७

(रु.हजारमा)

उपर्युक्त विवरणअनुसार अध्ययन गरिएका ६ जिविसमध्ये काभ्रेपलाञ्चोक, सिरहा र सुनसरी जिल्लाको आन्तरिक आय पछिल्लो वर्षमा वृद्धि देखिए पनि अन्य जिल्लाको घटेको, विभिन्न वर्षमा उतार चढाव देखिएको छ ।

१४.२ जिल्ला विकास समिति गाविसले राजस्व प्रक्षेपण नगरी राजस्व परामर्श समितिको सिफारिसमा करका दर निर्धारण गरेको र राजस्व बाँडफाँड लगायत स्रोत परिचालन गर्दा जिल्ला परिषद्को निर्णयानुसार परिचालन गर्ने गरेको भए तापनि स्रोत परिचालन गरी योजना कार्यान्वयन गर्दा स्रोत परिचालन निर्देशिकाले तोके भन्दा साना ३२ योजना छनौट गरी सो योजनामा रु.९७ लाख १६ हजार विनियोजन गरी ७८ लाख ४४ हजार खर्च गरेको पाइयो । त्यस्तै छनौट गरिएका गाविस/नगरपालिकामध्ये नेपालगन्ज नगरपालिकाले मात्र राजस्व सम्भाव्यता अध्ययन गरेको, कुनै पनि गाविसले नगद रसिद नियन्त्रण खाता नराखेको र कर, दस्तुर सेवा शुल्क बाट प्राप्त आय चालु खर्च शीर्षकमा खर्च गर्ने गरेको, पिप्रहवा गाविसले आन्तरिक आय बैंक जम्मा नगरी तहबीलबाट खर्च गर्ने गरेको पाइयो ।

१४.३ जिल्ला विकास समिति कास्कीअन्तर्गतका गाविसहरूले राजस्व प्रक्षेपण नगरी गाउँ परिषद्बाट दर निर्धारण गरेकोमा कर राजस्वका दरको मूल्याङ्कन, विस्तार र कर प्रशासनमा सुधार ल्याई प्रदान गर्ने सेवा प्रवाहविच सुधारिएको सम्बन्धमा विस्तार गर्नेतर्फ स्थानीय निकायको ध्यान पुगेको देखिएन । जिल्ला विकास समितिले प्राकृतिक स्रोत साधन बिक्रीबाट प्राप्त आय राजस्व बाँडफाँड गर्दा ३५-५० प्रतिशत सम्बन्धित जिविसले गाविस/नगरपालिकालाई फिर्ता नगरी विभिन्न ७ संघ रसंस्था/उपभोक्तालाई रु.६ लाख ९७ हजार आय फिर्ता गरेको पाइयो । त्यस्तै राजस्व बाँडफाँडलगायत स्रोत परिचालन गर्दा जिल्ला परिषद्को निर्णयानुसार

परिचालन गर्ने गरेको भए तापनि स्रोत परिचालन निर्देशिकाले तोकेभन्दा साना ५१ योजना छनौट गरी सो योजनामा रु.१ करोड ७७ लाख २४ हजार विनियोजन गरेको पाइयो ।

१४.४ जिल्ला विकास समिति काभ्रेपलाञ्चोकले राजस्व प्रक्षेपण नगरी राजस्व परामर्श समितिको सिफारिसमा करका दर निर्धारण गरेको र राजस्व बाँडफाँड लगायत स्रोत परिचालन गर्दा जिल्ला परिषद्को निर्णयानुसार स्रोत परिचालन गरी योजना कार्यान्वयन गर्दा स्रोत परिचालन निर्देशिकाले तोकेभन्दा साना ४३६ योजना छनौट गरी सो योजनामा रु.६ करोड ३९ लाख ४९ हजार विनियोजन गरी रु.५ करोड ७० लाख १६ हजार खर्च गरेको पाइयो । त्यस्तै गाउँ विकास समितिहरूले परिषद्को निर्णय बमोजिम कर दस्तुर उठाएपनि सो रकमबाट चालु खर्च गर्ने गरेको पाइयो भने छत्रेबाँझ दाप्चा गाविसले आन्तरिक आय बापत कर, दस्तुर, सेवा, शुल्क उठाउंदा नगदी रसिद प्रयोग गरेको पाइएन ।

१४.५ सुनसरी जिल्ला विकास समितिले सडक, खानेपानी, पूर्वाधार विकासका रु.५ लाखभन्दा घटीका २०६७६८ का ५१ योजना, २०६८६९ मा ९६ योजना र २०६९१७० मा १२८ योजना छनौट गरी सञ्चालन गरेको छ । त्यस्तै इनरुवा नगरपालिकाले रु. ५ लाखभन्दा घटीका २०६७६८ मा २१, २०६८६९ मा १० र २०६९१७० मा ३३ योजना सञ्चालन गरेको छ ।

जिविस सुनसरी अन्तर्गत इनरुवा नगरपालिका तथा ९ गाविसको आन्तरिक आयको अवस्था देहाय अनुसार देखियोः

नगरपालिका/गाविस	२०६७६८	२०६८६९	२०६९१७०	अघिल्लो वर्षको तुलनामा वृद्धि%	
				२०६८६९	२०६९१७०
इनरुवा नगरपालिका	७७५१६१५/२६	८२२५०५५/५०	१७२६०२८२/१४	६.१०	१०९.८५
कप्तानगञ्ज गाविस	२६७८६७/१८	२६१०१५/३८	३८२५२८/७१	-२.५८	४६.५५
नरसिंह ,,	१८१३१८/०५	२४९१४७/९३	३२९३३६/२६	३७.४१	३२.१८
बराहक्षेत्र ,,	३२४२०३/-	१७९४७१४/७९	१४५१८१७/३०	४५३.५८	-१९.११
पाँचकन्या ,,	१२५२५९३/९६	१३०२५१४/८०	८८६०७४/३४	३.९८	-३१.९४
हरिपुर ,,	७१२९१/८१	४४२४७६/३४	११३१६६२/९४	५२०.६६	१५५.७६
औरावनी ,,	२७०१०५/०९	५२४५९४/३२	८८६०५८/६४	९४.२२	६९.९०
हासापोसा ,,	१७६२६२९/८३	१८४६७०६/९६	३४८९५५५/९४	४.७७	८८.९६
दुहवी ,,	१८३४००३/-	३८२३१७१/७०	४६६४७४४/७२	१०८.४६	२२.०१
विष्णुपादुका ,,	सेस्ता नभएको	४९७२६४/७०	५०६०३८/५८	-	१.७६

उल्लिखित विवरण अनुसार २०६८६९ मा कप्तानगञ्ज र २०६९१७० मा बराहक्षेत्र र पाँचकन्या गाविसको आन्तरिक स्रोतको आय अघिल्लो वर्षको तुलनामा घटेको देखियो भने अन्यको आय वृद्धि भएको देखियो ।

सुनसरी जिल्ला विकास समितिले २०६९१७० मा आँप ठेकाबाट रु.२,१४,५०,०९८।- असुल गरेकोमा नगरपालिका तथा गाविसलाई रु.५०,१७,६०१।७६ (२४.७७ प्रतिशत) मात्र बाँडफाँड गरी वितरण गरेकोले घटी वितरण गरेको पाइयो । ढुङ्गा गिट्टी बालुवा ठेकाबाट प्राप्त आमदानी २०६७६८ मा रु.८२ लाख २५ हजार, २०६८६९ मा रु.१ करोड २३ लाख ४१ हजार र २०६९१७० मा रु.१ करोड ४५ लाख ९८ हजार भएकोमा देहाय अनुसार ३५ प्रतिशतमात्र सम्बन्धित आय हुने क्षेत्रका नगरपालिका तथा गाविसहरूलाई देहायअनुसार वितरण गरेको विवरण पेश भएको छः

नगरपालिका/गाविस	वितरण भएको रकम		
	२०६७६८	२०६८६९	२०६९१७०
धरान नगरपालिका	२८७८७५/-	५३५२५०/-	५९७७५०/-
इटहरी नगरपालिका	२३०३००/-	४६०५५०/-	५०३५१५/-
इनरुवा नगरपालिका	१४३९३७/५०	२७५५००/-	३८५७००/-
बराहक्षेत्र गाविस	३७४२३७/५०	३८५५००/-	४४५६५०/-
भरौल ,,	२३०३००/-	३७५५००/-	४३५५५०/-
विष्णुपादुका ,,	२५९०८७/५०	३६५२००/-	३८७५००/-

नगरपालिका/गाविस	वितरण भएको रकम		
	२०६७/६८	२०६८/६९	२०६९/७०
दुहवी ,,	२८७८७५/-	३७५५००/-	४४५३२०/-
खनार ,,	३९६६६२/५०	३६५२५०/-	४९५७५०/-
पांचकन्या ,,	३९६६६२/५०	३६५२५०/-	४०२३९०/-
बक्लौरी ,,	२३०३००/-	३०५५००/-	४३८९५०/-
सोनापुर ,,	९९५९५०/-	२५०५३५/-	३३९५००/-
रामगञ्ज बेलगाछिया ,,	८६३६२/५०	९९५३५०/-	२९०९००/-
जम्मा:	२८७८७५०/-	४२५४८८५/-	४९९५९५५/-
वितरण प्रतिशत	३५.००	३४.४८	३४.२५

१४.६ जिल्ला विकास समिति सिरहा अन्तर्गत सिरहा नगरपालिका र ९ गाविसको ३ वर्षको आन्तरिक आयको अवस्था निम्नानुसार रहेको देखियो:

नगरपालिका/गाविस	२०६७/६८	२०६८/६९	२०६९/७०	अघिल्लो वर्षको तुलनामा वृद्धि%	
				२०६८/६९	२०६९/७०
सिरहा नगरपालिका	९४२८३४९/-	९६३९४७/-	४९३७५७६/९६	-३२.५३	३२९.३७
लालपुर	९४३२९/६९	२०७८५९/९९	२५५३७५/९८	९३५०.५५	२२.८६
माडर	५२२५२२/५९	५५४५९४/७६	९९५४८४/८०	६.९४	७९.५०
विष्णुपुर प्र.म	९३०८६८/५८	४९९५९७/६७	७६७२६९/८३	२९४.५९	८६.४९
अर्नामा प्र.रा	९४५६/२८	२६८२२२/९९	५२९०२६/५७	२७३६.४४	९४.२५
बस्तिपुर	२५६२२/५३	२९४९९/०८	२९९८९/-	(९६.४४)	(९०.०४)
इनर्वा	३९३६४/८४	९४८६४/८२	२४०९५/९४	(५२.६९)	६२.९०
सारस्वर	२८२६/-	४५९२/३४	२९६५००/-	६२.५०	६३५६.४०
धनगढी	५२३७५३/२६	९०७८८५/०६	७०७७२४/-	९०५.९८	(३४.४०)
रामनगर मिर्चैया	६५८६९२/५०	८३३९६४/०८	२४७९९९/०२	२६.६९	९९६.४०

उल्लिखित विवरणअनुसार २०६८/६९ मा सिरहा नगरपालिका र गाविसहरु इनर्वा र सारस्वरको तथा २०६९/७० मा इनर्वा र धनगढीको आन्तरिक आय अघिल्लो वर्षको तुलनामा घटेको देखियो ।

जिल्ला विकास समिति सिरहाले २०६८/६९ मा रु.५ लाख घटीका २४ योजनामा विनियोजन गरी कार्यान्वयन गरेको र सिरहा नगरपालिकाको २०६७/६८ मा भौतिक पूर्वाधारका कुल ४३ योजनामध्ये रु.३५ हजारदेखि रु.४ लाखसम्मका ९९ योजना, २०६८/६९ मा ५९ योजना छनौट गरेकोमा २९ योजना रु.९४ हजारदेखि रु.४ लाखसम्मका रहेको पाइयो ।

समूह छलफलमा करका दस्तुर र सेवा शुल्कको दर विस्तार सम्बन्धमा टिटिहिरियाबाहेक अन्य गाविसका जनतालाई थाहा नभएको, समाजका गन्यमान्य र राजनैतिक दलका कार्यकर्ताले कर दस्तुर सेवा शुल्कको दर र दायरा बढाउन नदिएको, सामुदायिक वन जस्ता कर उठने क्षेत्रमा कराधार विस्तार गर्न नसकिएको, आन्तरिक स्रोतबाट उठेको रकम चालु खर्चमा कर्मचारीले खर्च गरेको हुनाले स्रोत परिचालनमा ध्यान नदिईएको र स्थानीय स्रोत परिचालन गरी आफ्नो इच्छा अनुसार विकासका कार्य गर्न स्थानीय राजनैतिक नेतृत्व आवश्यक भएकोले स्थानीय निकायको निर्वाचन हुनुपर्ने सरोकारवालाको भनाइ रहेको छ ।

स्थानीय निकायको प्रशासनिक तथा विकास निर्माण कार्यमा प्रभावकारिता ल्याउन आन्तरिक आयलाई दिगो राख्नुपर्दछ । यसको लागि कर क्षेत्रका नयां स्रोतको खोजीमा सम्बन्धित निकायले ध्यान दिनुपर्ने, आन्तरिक आयबाट खर्च गर्दा कार्यविधि तथा निर्देशिकाअनुसार मापदण्डबमोजिम योजना सञ्चालन तथा खर्चमा मितव्ययिता अपनाउनुपर्दछ ।

राजस्व प्रक्षेपण नगरी राजस्व परामर्श समितिको सिफारिसमा कर दस्तुर असुल गर्ने, आन्तरिक आय तथा केन्द्रीय अनुदानबाट प्राप्त रकमबाट साना तथा टुक्रे योजनामा खर्च गर्ने, कर दस्तुर सेवा शुल्कबाट प्राप्त आय चालु शीर्षकमा खर्च गर्ने गरेको, स्थानीय निकायले लगाउन पाउने करका शीर्षक र दरहरु ९५

वर्ष पुराना भएको सन्दर्भमा समय सापेक्ष पुनरावलोकन नभएको, स्थानीय स्तरमा आयस्रोतको विविधता बढ्दै गएकोले नयां क्षेत्र तथा शीर्षकमा कर दस्तुर सेवाशुल्क उठाउन पाउने र प्राप्त अनुदान तथा आन्तरिक आयबाट प्राप्त रकम खर्च गर्न स्थानीय शासन ऐन तथा नियमावलीमा सुधार र संगठनात्मक सुधार गरी सोको कार्यान्वयन पक्षमा दक्षता कायम गरी स्थानीय निकायको स्रोत परिचालनमा दक्षता कायम गरिनुपर्दछ ।

१५. **कार्यक्रम वा आयोजना हस्तान्तरण** – स्थानीय निकाय स्रोत परिचालन तथा व्यवस्थापन कार्यविधिको दफा २९(२) बमोजिम आयोजना सञ्चालन गर्ने निकायले सम्पन्न भइसकेका आयोजनाहरूको नियमित रेखदेख र मर्मत सम्भार कार्य आफैले गर्ने वा त्यस्ता आयोजनाको स्वामित्व समेत सम्बन्धित उपभोक्ता समिति, सामुदायिक संस्था वा गैरसरकारी संस्थालाई तोकिएको ढाँचामा (अनुसूची १६ बमोजिम) हस्तान्तरण गरी दीगो सञ्चालन व्यवस्थापन गर्नुपर्दछ ।
- १५.१ जिल्ला विकास समितिको कार्यालय गाविसले २०६८।६९ मा ६१ योजना सञ्चालन गरेकोमा ३५ योजना सम्पन्न गरेको, २०६९।७० मा ५८३ योजनाको लागि रु.१२ करोड २८ लाख १४ हजार विनियोजन गरी रु.१० करोड ७५ लाख ६७ हजार खर्च गरेकोमा ५५३ सम्पन्न भई ३० योजना सम्पन्न हुन बाँकी रहेकोमा सम्पन्न योजनाहरू लाभग्राही समूहलाई हस्तान्तरण गरेको छैन । त्यस्तै छनौटमा परेका ८ गाविसले २०६९।७० मा सम्पन्न गरेका २१७ योजना सम्बन्धित लाभग्राही समूहलाई हस्तान्तरण गरेको पाइएन । नेपालगन्ज नगरपालिका र बैजापुर गाविसले सम्पन्न योजनाहरूको विवरणनै उपलब्ध गराएनन् ।
- १५.२ जिल्ला विकास समितिको कार्यालय कपिलवस्तुले २०६९।७० मा खानेपानी, सडक, सिँचाइ, भोलुङ्गो पुल लगायत विभिन्न १५६ योजना सञ्चालन गरेकोमा १३५ योजना सम्पन्न गरेको पाइयो । सम्पन्न योजनाहरू लाभग्राही समूहलाई हस्तान्तरण गरेको पाइएन । छलफलका क्रममा बाटो, पुल जस्ता ठूला योजनाबाहेक अन्य योजनाहरू हस्तान्तरण गर्ने गरेको जिल्ला विकास समिति कपिलवस्तुले जनाएतापनि छनौटमा परेका गाविस तथा नगरपालिकाहरूले योजनाहरू हस्तान्तरण गर्ने गरेको अभिलेखबाट देखिएन ।
- १५.३ जिल्ला विकास समितिको कार्यालय कास्कीले २०६८।६९ मा ५५३ योजना सञ्चालन गरेकोमा ३८२ सम्पन्न भई हस्तान्तरण गरेको जनाएपनि हस्तान्तरित अभिलेख छैन । त्यस्तै २०६९।७० मा २१२ योजना कार्यान्वयन गरेकोमा २०० योजना सम्पन्न भई ७ योजना हस्तान्तरण गरेको र १९३ सम्पन्न योजना लाभग्राही समूहलाई हस्तान्तरण गरेको छैन । गाविस/नगरपालिकाहरूले सम्पन्न गरेका २०३ योजना सम्बन्धित लाभग्राही समूहलाई हस्तान्तरण गरेको छैन भने घान्द्रुक गाविसले योजनाहरूको अभिलेखनै राखेको पाइएन ।
- १५.४ जिल्ला विकास समितिको कार्यालय काभ्रेपलाञ्चोकले २०६८।६९ मा ६८० योजना सञ्चालन गरेकोमा ६४१ योजना सम्पन्न भएको र २०६९।७० मा ८५ योजनाको लागि रु.१२ करोड ९१ लाख २१ हजार बजेट विनियोजन गरी रु.९ करोड ४७ लाख ३ हजार खर्च गरेकोमा ३० योजना सम्पन्न भएको छैन । सम्पन्न ५५ योजनापनि उपभोक्ता समितिहरूलाई मर्मत सम्भार र रेखदेखको जिम्मेवारी दिई हस्तान्तरण गरिएको पाइएन । गाविस/नगरपालिकाहरूले २०६९।७० मा १४५ सम्पन्न गरेका योजना सम्बन्धित लाभग्राही समूहलाई हस्तान्तरण गरेको पाइएन ।
- १५.५ जिल्ला विकास समितिको कार्यालय सिरहाले २०६९।७० मा रु.७ करोड ९१ लाख ४७ हजारबाट १४४ योजना सञ्चालन भएमध्ये १३६ योजना सम्पन्न गरेकोमा कुनैपनि योजना उपभोक्ता समूह वा लाभग्राही समूहलाई हस्तान्तरण गरेको छैन । कार्यालयले २०६७।६८ र २०६९।७० मा सम्पन्न गरेको योजनाको अभिलेख राखेको छैन । सिरहा जिल्लामा छनौटमा परेका ८ गाविसले १२१ योजना उपभोक्ता वा लाभग्राही समूहलाई हस्तान्तरण गरेका छैनन् । सिरहा नगरपालिका र धनगढी गाविसले कार्यान्वयन र सम्पन्न भएका योजनाहरूको अभिलेख राखेको देखिएन ।
- १५.६ सुनसरी जिल्ला विकास समितिले रु.६ करोड ७१ लाख ८४ हजारमा १३२ योजना सञ्चालन गरेमध्ये १२६ योजना सम्पन्न गरेकोमा सम्पन्न भएका कुनै पनि योजनाहरू उपभोक्ता समूह वा लाभग्राही समूहलाई हस्तान्तरण गरेको छैन । सुनसरीमा छनौटमा परेका इनरुवा नगरपालिकाले ४१ र छनौटमा परेका गाविस

८ ले २०५ योजना सम्पन्न गरेकोमा हस्तान्तरण गरेका छैनन् । हरिपुरले कार्यान्वयन भएका योजनाको अभिलेख राखेको छैन ।

समूह छलफलमा योजना हस्तान्तरण हुनुपर्दछ भन्ने जानकारी लाभग्राही समूहलाई नभएको र प्राविधिक मूल्याङ्कन नै जाँचपास भएको ठानिएको, जिविस, नगरपालिका र गाविसले योजना हस्तान्तरणमा चासो र तत्परता नदेखाएको, योजना सञ्चालनमा प्रत्यक्ष लाभग्राहीको पहुँच र स्वामित्वभन्दा सीमित व्यक्तिहरूको प्रभाव रहेको सहभागीहरूको भनाइ रहेको पाइयो ।

सम्पन्न योजनाहरू सम्बन्धित लाभग्राही समुदायलाई हस्तान्तरण नहुनुमा योजना सम्बन्धित उपभोक्ता समिति तथा लाभग्राही समूहलाईलाई हस्तान्तरण गर्नुपर्दछ भन्ने भावनाको विकास नहुनु नै प्रमुख कारण रहेको छ । जसले गर्दा योजनाको मर्मत सम्भार र योजना प्रति लाभग्राही समूहहरूको अपनत्व नबढ्ने अवस्था सिर्जना हुने गर्दछ । अतः सम्पन्न योजना सम्बन्धित लाभग्राही समुदायलाई हस्तान्तरण गर्ने र उक्त योजनाको मर्मत सम्भारको जिम्मा पनि उनीहरूलाई नै दिई योजनाको दिगोपना बढाउनेतर्फ सम्बन्धित स्थानीय निकायहरूको ध्यान जानु जरुरी देखिन्छ ।

१६. **अधुरा योजना** – स्थानीय निकाय स्रोत परिचालन तथा व्यवस्थापन कार्यविधि २०६९ को दफा ३१ मा तोकिएको कार्यतालिका अनुसार कार्तिक मसान्तसम्म योजना सम्भौता गरी ज्येष्ठ मसान्तसम्म निर्माण कार्य सम्पन्न गराउनुपर्ने व्यवस्था छ ।

१६.१ जिल्ला विकास समितिको कार्यालय, गाविसमा २०६९।७० मा ३० अधुरा योजनामा रु.५ करोड १० लाख ५७ हजार विनियोजन भई रु.२ करोड १० लाख ९९ हजार खर्च भएको पाइयो । सामुदायीक ग्रामीण विद्युतीकरणको लागि २०६४।६५ देखि २०६६।६७ सम्ममा छनौट गरिएका गाविसहरूमध्ये विनौना र बैजापुर गाविसले क्रमशः रु.२४ लाख र रु.२७ लाख खर्च गरेकोमा हालसम्म ती गाविसमा विद्युतीकरण भएको पाइएन ।

१६.२ जिल्ला विकास समिति काभ्रेपलाञ्चोकले अधुरा योजनाको विवरण उपलब्ध गराएको छैन । त्यस्तै जैशीथोक गाविसले चाखोला पक्की पुलको लागि २०६५।६६ देखि २०६९।७० सम्म गाविसबाट रु. १८ लाख १० हजार विनियोजन भएको र सो योजनाको लागि मेलम्ची खानेपानी आयोजनाबाट समेत वित्तिय सहयोग उपलब्ध गराएकोमा अधुरो अवस्थामै रहेको पाइयो । मेलम्ची खानेपानी आयोजनाबाट प्राप्त सहयोगको गाविसबाट अभिलेख नराखेको र पुल सम्पन्न नभएकोमा सरोकार समूहको छलफलमा सहभागीले असन्तुष्टि जनाएका छन् । लेखापरीक्षणको क्रममा सो पुलको निरीक्षण गर्दा भौगोलिक अवस्था जटिल रहेको, निर्माणाधिन पुलको सुपरस्ट्रक्चर हल्लिने अवस्था रहेको पूर्वतर्फ एक स्पान निर्माण गर्न बाँकी रहेको र पश्चिमतर्फ

लामो समयदेखि निर्माण शुरु भई अधुरो अवस्थामा रहेको चाखोला पक्की पुल

फिलिड गर्न बाँकी रहेको कास समिति सुनसरीमा सञ्चालित योजनामध्ये सडक ११, भवन-१, पक्कीपुल-१ र भोलुगेपुल ३ समेत १६ योजना सम्पन्न नभई अधुरै रहेका छन् । गाविसहरू कप्तानगन्जले-६ र हासपोसाले ४ योजना सम्पन्न गरेका छैनन् । अधुरो योजनामा भएको खर्चको अभिलेख नराखेकोले विगत ३ वर्षमा सम्पन्न हुन नसकी अधुरो रहेका योजनाहरूको संख्या, लागत अनुमान तथा खर्चको विवरण पेश भएन ।

१६.३ जिल्ला विकास समिति, सिरहामा विगत ३ वर्षमा सञ्चालित योजनामध्ये ५६ योजना अधुरा रहेका छन् । त्यस्तै गाविस इनर्वाको ३५, रामनगर मिर्चैयाको ८ योजना अधुरै रहेका छन् । सिरहा नगरपालिका र धनगढी गाविसले अधुरो योजनाको अभिलेख राखेका छैनन् । जिल्ला विकास समितिमा अधुरो रहेका योजनामा देहाय अनुसार लगानी खर्च भएको देखिएको छ । कार्यालयले अधुरो रहनुका कारण उल्लेख गरेको छैन ।

आ.व.	कार्यक्रम संख्या	लागत अनुमान	खर्च	खर्च प्रतिशत
२०६७।६८	१२	१५१६	८८८	५८.५७
२०६८।६९	३३	६२९८	५२१०	८२.७२
२०६९।७०	११	१५६५	१३०५	८३.३८
जम्मा:	५६	९३७९	७४०३	७८.९३

सबै योजनालाई बजेट बाँड्नुपर्ने हुनाले अधुरा योजनामा बजेट नपुग हुने, गाविसमा छनौटमा परेका बैजापुर र विनौना समेत राप्तीपारिका ९ गाविस सबैले र विगतमा जिविसले समेत भण्डै २ करोड ग्रामीण सामुदायिक विद्युतिकरणमा लगानी गरेकोमा विद्युत प्राधिकरणको निष्क्रियताको कारण काम पुरा नभएको समूहको भनाइ रहेको छ । त्यस्तै काभ्रेको जैसीथोकको पुल नवन्नु र गुणस्तरीय नहुनुमा प्राविधिक कमजोरी, लागत बढी र साभेदारहरुले न्यून विनियोजन गरेको उल्लेख गरेका छन् ।

अन्तर्वार्ताको क्रममा सञ्चालित योजना नियमित रूपमा सञ्चालनमा रहेको छन् भनी सोधिएकोमा १५८ ले छन्, ५५ ले छैनन र १४७ ले केही विग्रेको जवाफ दिएका छन् भने सम्पन्न योजनाहरु कामै नलाने अवस्थामा छन् भन्ने प्रश्नमा १०२ ले छ र २५८ ले त्यस्तोस्थिति नरहेको जवाफ दिएका छन् ।

बजेट खर्च गर्ने अख्तियारी समयमै उपलब्ध नहुने, स्थानीय निकायले स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन तथा नियमावली बमोजिम तोकिएको समयमा परिषद् नगर्ने, स्थानीय निकाय स्रोत व्यवस्थापन कार्यविधि विपरीत योजना ढिला सम्भौता गर्ने तथा उपभोक्ता समितिबाट समेत समयमै कार्य सम्पन्न गर्न तत्परता नदेखाउनु आर्थिक वर्षको अन्त्यसम्म पनि योजनाहरु सम्पन्न हुन नसक्नुका प्रमुख कारण देखिन्छ । जसले गर्दा आगामी वर्षलाई दायित्व सार्ने र आर्थिक वर्षको अन्त्य अर्थात् वर्षात्को समयमा कार्य गराउँदा गुणस्तर कायम गर्न कठिनाइ भई आयोजनाको प्रभावकारितामा समेत असर पर्ने देखिन्छ । यस सम्बन्धमा ऐन, नियम तथा कार्यविधिको पूर्णपालना गरी समयमै योजना सम्भौता तथा कार्यान्वयन हुनुपर्ने देखिन्छ ।

१७. **प्रभाव मूल्याङ्कन** – स्थानीय स्वायत्त शासन नियमावली, २०५६ को नियम २०६ अनुसार सम्पन्न योजनाको प्रभाव मूल्याङ्कन गर्नुपर्दछ ।
- १७.१ जिविस गाविसले २ वर्ष अघि सम्पन्न भएका रु. १५ लाख भन्दा माथिका १८ योजनामध्ये ७ योजना र नेपालगन्ज नगरपालिकाले ६ मध्ये ५ को प्रभाव मूल्याङ्कन गरेको विवरण दिएपनि प्रभाव मूल्याङ्कन प्रतिवेदन पेश भएन । गाविसहरुमा रु.१५ लाखभन्दा माथिका योजनाहरु सञ्चालन भएको विवरणबाट देखिएन ।
- १७.२ कपिलवस्तुमा अध्ययन गरिएका कुनै पनि गाविस तथा नगरपालिकाले सम्पन्न भएका योजना तथा कार्यक्रमको प्रभाव मूल्यांकन गर्ने गरेको पाइएन ।
- १७.३ जिल्ला विकास समितिको कार्यालय कास्कीले पेश गरेको विवरण अनुसार २ वर्ष अघि सम्पन्न भएका रु.१५ लाखभन्दा बढीका ४ योजनाको मात्र प्रभाव मूल्याङ्कन गरेको पाइयो । त्यस्तै लेखनाथ नगरपालिकाले सम्पन्न ६ योजनामध्ये ३ को मात्र प्रभाव मूल्याङ्कन गरेको पाइयो । गाविसहरुमा रु.१५ लाखभन्दा माथिका योजनाहरु सञ्चालन भएको विवरणबाट देखिएन ।
- १७.४ जिल्ला विकास समितिको कार्यालय काभ्रेपलाञ्चोकले पेश गरेको विवरणबाट २ वर्ष अघि सम्पन्न गरेको रु.१५ लाखभन्दा माथिका आयोजनाहरुमध्ये १ आयोजनाको प्रभाव मूल्याङ्कन गरेको र अन्यको प्रभाव मूल्याङ्कन गरेको छैन । त्यस्तै छनौट गरिएका गाविसहरुमा रु.१५ लाखभन्दा माथिका आयोजना नभएको र पनौती नगरपालिकाले योजनाको अभिलेख नराखेको तथा प्रभाव मूल्याङ्कन समेत गरेको छैन ।
- १७.५ जिल्ला विकास समिति सुनसरीले रु.१५ लाखभन्दा बढी लागत अनुमान भई सम्पन्न भएको आयोजनाहरुको अभिलेख राखेको छैन र रु.२ करोडभन्दा माथिका योजना सञ्चालन नभएको जानकारी गराएको छ । इनरुवा नगरपालिकाले ७ योजना सम्पन्न गरेकोमा ३ योजनाको प्रभाव मूल्याङ्कन गरेको छ ।

१७.६ जिल्ला विकास समिति सिरहाले २ वर्ष अघि सम्पन्न भएका लहान, ठाडी सडक, कमला नदी सिरहा बजार सडक र वक्राहा नदी नियन्त्रण योजनाहरूको प्रभाव मूल्याङ्कन गरेको जनाएकोमा प्रभाव मूल्याङ्कन प्रतिवेदन तयार तथा पृष्ठपोषण गरेको देखिएन । सिरहा नगरपालिकाले १३ योजना सम्पन्न गरेकोमा कुनैपनि योजनाको प्रभाव मूल्याङ्कन गरेको छैन ।

स्थानीय निकायहरूले सम्पन्न योजनाहरूको प्रभाव मूल्याङ्कन गर्न प्राथमिकता नदिने, प्रभाव मूल्याङ्कन गरिएका योजनाहरूको अभिलेख नराख्ने, न्यूनतम शर्त मापन मूल्याङ्कन प्रयोजनार्थमात्र केही योजनाको प्रभाव मूल्याङ्कन गर्ने गरेको र गाउँ विकास समितिहरूले रु.१५ लाखभन्दा बढीका योजना नै सञ्चालन नगर्नु तथा सम्बन्धित निकायले प्रभाव मूल्याङ्कनको कार्यविधि तयार नगर्नु मुख्य कारणहरू देखिन्छन् । जसले गर्दा सम्पन्न योजनाहरूको सामाजिक, आर्थिक, भौतिक, वातावरणीय प्रभावको मूल्याङ्कन नहुने र योजनाले पुऱ्याएको फाइदा वेफाइदा र समस्याका सम्बन्धमा पृष्ठपोषण प्राप्त नहुने अवस्था रहँदा नियमानुसार योजनाको प्रभावकीरता निश्चितगर्न अनुगमन मूल्याङ्कन सम्बन्धमा सम्बन्धित निकायको ध्यान जानुपर्दछ ।

१८. **सुपरिवेक्षण तथा अनुगमन** – कार्यविधिको दफा ३३ उपनियम (१) अनुसार गाविसले, उपनियम (२) अनुसार नगरपालिका र उपनियम (३) अनुसार जिविसले सुपरिवेक्षण तथा अनुगमन समिति गठन गर्ने र उपनियम (६) अनुसार प्रत्येकले अनुगमन कार्य योजना बनाई नियमित सुपरिवेक्षण, अनुगमन एवं समीक्षा गर्नुपर्दछ । कार्यविधिको दफा ३५ अनुसार आयोजना जाँचपास र फरफारक गरी सम्बन्धित स्थानीय निकायको परिषद्बाट अनुमोदन गराउनुपर्दछ ।

१८.१ जिल्ला विकास समितिको कार्यालय, गाविसको अभिलेख अनुसार २०६९।७० मा १२७ योजना कार्यान्वयन भएकोमा ९६ योजना सम्पन्न भएको, १२० योजनाको अनुगमन, सुपरिवेक्षण गरेको ४२ योजनाको मात्र जाँचपास गरेको पाइयो भने बाँकी ७ योजनाको अनुगमन, सुपरिवेक्षण र ५२ योजनाको जाँचपास गरेको छैन । अनुगमन, सुपरिवेक्षण तथा जाँचपास गरिएका योजनाहरूको पनि योजनागत अभिलेख राखेको छैन । नेपालगन्ज नगरपालिका लगायत छनौट भएका गाविसहरू मध्ये बैजापुर, बिनौना, चिसापानी, हिरमिनिया, बनकटवा, पिप्रहवाले योजनाको अनुगमन अभिलेख राखेको छैन ।

१८.२ कपिलवस्तुमा छनौट भएका गाविस तथा नगरपालिकाले योजना तथा कार्यक्रमको सुपरिवेक्षण तथा अनुगमन गर्न समिति गठन गरे तापनि सो समिति सक्रिय नभएकोले योजनाको सुपरिवेक्षण, अनुगमन गरेको पाइएन । रामनगर गाविसले यस्तो समिति गठन गरेको देखिएन ।

१८.३ जिविस कास्कीले २०६९।७० मा २१२ योजना कार्यान्वयन गरेकोमा २०० योजना सम्पन्न भएको विवरण प्राप्त भएको छ । उक्त सम्पन्न योजनामध्ये २० योजनाको मात्र अनुगमन गरेको, ७४ योजनाको जाँचपास गरेको देखाएको छ भने बाँकी योजनाको अनुगमन, सुपरिवेक्षण र जाँचपास गरेको छैन । अनुगमन, सुपरिवेक्षण र जाँचपास गरेको योजनाको पनि अभिलेख नराखेको र अनुगमन सुपरिवेक्षण गरेकोमा अनुगमन प्रतिवेदन पेश भएको पाइएन । त्यस्तै छनौट गरिएका गाविसमध्ये दाङसिङले ३३ मध्ये ३२, कृष्तिनाच्नेचौरले २६ मध्ये २०, सराङकोटले ७६ मध्ये ७४, अर्मलाले ३७ मध्ये ३५, काहुँले ११ मध्ये ८ र लेखनाथ नगरपालिकाले १४७ मध्ये १४६ योजना कार्यान्वयन गरी सम्पन्न गरेकोमा योजनाको अनुगमन, सुपरिवेक्षण गरेको अभिलेख देखिएन भने प्राविधिक मूल्याङ्कनलाई नै योजनाको जाँचपास उल्लेख गरेको नियमसम्मत देखिँदैन ।

१८.४ जिल्ला विकास समितिको कार्यालय, काभ्रेपलाञ्चोकको २०६९।७० मा ५३० योजना कार्यान्वयन गरेकोमा ४८९ योजनाको मात्र अनुगमन, सुपरिवेक्षण र जाँचपास गरेको पाइयो भने बाँकी ४१ योजनाको अनुगमन, सुपरिवेक्षण र जाँचपास गरेको छैन । अनुगमन, सुपरिवेक्षण र जाँचपास गरेका ४८९ योजनाको पनि अभिलेख नराखेको तथा अनुगमन सुपरिवेक्षण गरेकोमा अनुगमन प्रतिवेदन पेश भएको छैन । त्यस्तै छनौट गरिएका गाविसमध्ये ढुङ्गर्कको ३४, रयाले विहावरको २१, सानो वाङथलीको ५, जैसीथोकको ३, बुढाखानीको ३, कटुञ्जेवशीको १६, कानपुर कालापानी २१, पात्लेखेतको १३, छत्रेवाभ दाप्चाको ११ र पनौती नगरपालिकाको ४१ योजना सम्पन्न गरेकोमा सानोवाङथलीले ५, कटुञ्जेवशीले १ योजनाको अनुगमन

सुपरिवेक्षण गरेको र अन्य गाविस र नगरपालिकाले अनुगमन, सुपरिवेक्षण गरेको अभिलेखबाट देखिएन भने सम्पन्न कुनैपनि योजनाको जाँचपास गरेको छैन ।

१८.५ जिल्ला जिल्ला विकास समिति सुनसरीले १२६ योजना सम्पन्न गरेकोमा ११५ योजनाको अनुगमन गरेको पाइयो । इनरुवा नगरपालिकाले ४१ र हरिपुर गाविसले २२ योजना सम्पन्न गरेकोमा अनुगमन सुपरिवेक्षण गरेका छैनन् । विष्णुपादुका गाविसले १९ मध्ये ६ योजनाको मात्रै अनुगमन सुपरिवेक्षण गरेका छन् । कप्तानगञ्जले सम्पन्न योजनाको अभिलेख नै नराखेको र अनुगमन सुपरिवेक्षण तथा जाँचपास गरेको छैन । त्यस्तै हासपोसाले ३६, बराहक्षेत्रले १८ मध्ये १७, इनरुवाले ४१ मध्ये ३७ योजना जाँचपास गरेको पाइयो । अनुगमन गरिएका योजनाहरूको पनि अनुगमन प्रतिवेदन दिने र पृष्ठपोषण लिने गरेका छैनन् ।

१८.६ जिल्ला विकास समिति सिरहाले १४४ मध्ये १३६ योजना सम्पन्न गरेकोमा सम्पन्न योजनाको अनुगमन सुपरिवेक्षण तथा जाँचपास भएको अभिलेख राखेको छैन । माडर र बस्तिपुर गाविसले क्रमशः १५ र ४ योजना सम्पन्न गरेकोमा अनुगमन तथा जाँचपास गरेको अभिलेखबाट देखिएन । विष्णुपुर, अर्नामा प्र.रा, सारस्वर गाविसले क्रमशः ४, १५ र १३ योजनाको अनुगमन गरेको विवरण दिएपनि जाँचपास गरेको देखिएन । त्यस्तै धनगडी गाविस र सिरहा नगरपालिकाले योजनाको विवरणनै उपलब्ध नगराएको तथा रामनगर मिर्चियाले आंशिक रूपमा अनुगमन र जाँचपास गर्ने गरेको विवरण लेखापरीक्षणमा उपलब्ध गराएपनि अनुगमन सुपरिवेक्षण गरिएका योजनाहरूको पनि अनुगमन प्रतिवेदन दिने र पृष्ठपोषण लिने गरेका छैनन् ।

अनुगमन तथा सुपरिवेक्षण आंशिक रूपमा हुने गरेको, भएकोमा लिखित निर्देशन नहुने, कुन विषयलाई अनुगमन गर्ने र कसरी गर्ने भन्ने अनुगमन गर्नेलाई थाहा नभएको, अनुगमन समितिमा बस्ने र योजना कार्यान्वयन गर्ने विच आपसी सम्बन्धका कारण कमी कमजोरी नऔल्याउने गरेको समूह छलफलका क्रममा सहभागीहरूले बताए । त्यस्तै अन्तर्वार्ताको क्रममा काम गुणस्तरीय भए नभएको सम्बन्धमा मूल्याङ्कन गर्न सुपरिवेक्षण अनुगमन समिति गठन भएको छ भनी सोधिएको प्रश्नमा २१८ ले छ, ६२ ले छैन र ८० ले जानकारी नै नभएको जवाफ दिए र सुपरिवेक्षण समिति गठन भएकोमा सो समितिले सक्रियता साथ काम गरेको छ भनी सोधिएको प्रश्नमा १०६ ले छ, १९९ ले छैन र ५५ ले आंशिक रूपमा काम गरेको जवाफ दिएका छन् ।

लामो समयदेखि स्थानीय निकायमा निर्वाचित पदाधिकारीहरूको रिक्तता र कर्मचारीबाट स्थानीय निकाय सञ्चालन गर्दा ती निकायबाट सञ्चालित योजना तथा कार्यमा गुणस्तरता कायम गर्न स्रोत, साधन, सीप र प्रविधिको उपयोग गरी रोजगारीको अवसर सिर्जना गर्न र सम्भावित आर्थिक अनुशासनहिनतालाई समयमै रोकथाम र न्यूनीकरण गर्न सहभागीतामूलक अनुगमन कार्य अपेक्षाकृत हुनसकेको छैन । स्थानीय निकायबाट सञ्चालित योजना र कार्यक्रमको व्यवस्थित रूपमा कार्यान्वयन तथा अनुगमन हुनुपर्ने मूल्यांकनबाट देखिएको कमी कमजोरीलाई सुधार गर्नुपर्दछ ।

(ख) लक्षित समूह विकास कार्यक्रम (कार्यक्षमता र प्रभावकारीता)

१९. लक्षित वर्गमा लगानी – स्थानीय निकाय स्रोत व्यवस्थापन कार्यविधिको दफा १०(१) बमोजिम छुट्याएको रकमबाट लक्षित समूहलाई ३५५ (महिला १०, विपन्न वर्गका बालबालिका १० र आर्थिक रूपले विपन्न अन्यलाई १५५) छुट्याई उपदफा (२) बमोजिम कार्यक्रममा लगानी गरी उपदफा (९) अन्तर्गत अनुसूची-५ बमोजिम ढाँचामा लगानी विवरण तालिका तयार गरेको हुनुपर्दछ ।

१९.१ जिल्ला विकास समितिको कार्यालय, गाविसले शुत्रमा आधारित बजेट विनियोजन गर्दा २०६७/६८ मा LGCDP थप अनुदानको रु.२ करोड, क्षमता विकासतर्फ रु.८५ लाख, आन्तरिक स्रोत पुँजीगततर्फ पर्यटन, उद्योग, वन वातावरणमा रु.८ लाख, २०६८/६९ मा पर्यटन, वन, उद्योग तथा वातावरणमा रु.८ लाख, साहित्य संस्कृतिमा रु.१ लाख लक्षित वर्ग उत्थान कार्यक्रममा रु.१५ लाख २०६९/७० मा लक्षित कार्यक्रमा महिलातर्फ रु.८ लाख ५० हजार बालबालिकातर्फ रु.८ लाख ५० हजार र विपन्न वर्गतर्फ रु.११ लाख २० हजार अवण्डा राखेको पाइयो ।

१९.२ जिल्ला विकास समितिको कार्यालय, कास्की र छुनौटमा परेका नगरपालिका, गाविसमध्ये जिविसले लक्षित वर्ग कार्यक्रमअन्तर्गत कृषिमा रु.५ लाख, पशु विकासमा रु.३ लाख, सिँचाइमा रु.३ लाख, यूवा खेलकूदमा रु. ४ लाख, जेष्ठ नागरिकमा रु.३ लाख ५० हजार अवण्डा राखेको र गाविसहरूले अनुदानतर्फको बजेट सूत्र अनुसार विनियोजन गरेपनि सिद्ध गाविसले आंशिक रूपमा कार्यान्वयन गरेको तथा भरतपोखरी गाविसले जिविसको राजस्व बाँडफाँडबाट प्राप्त रकम जुन वडाको प्राकृतिक स्रोतको बिक्रीबाट प्राप्त भएको हो सोही वडाका योजनामा मात्र खर्च गरेपनि सूत्र बमोजिम लक्षित वर्गलगायतका कार्यक्रममा विनियोजन गरेको छैन ।

१९.३ जिल्ला विकास समितिको कार्यालय काभ्रेपलाञ्चोक लगायत छुनौटमा परेको गाविस/नगरपालिकामध्ये जिविसले सूत्रमा आधारित बजेट विनियोजन गरे पनि लक्षित वर्ग कार्यक्रममा साना योजनामा बजेट विनियोजन गरी गैरसरकारी संस्थामार्फत कार्यान्वयन गराएको, सानोवाडथली गाविसले सबै रकम मोटर बाटोको लागि विनियोजन गरेको, बुढाखानी र जैशीथोक गाविसले लक्षित वर्गको लागि सूत्रमा आधारित प्रतिशतको आधारमा बजेट विनियोजन नगरेको, कानपुर कालापानी गाविसले लक्षित बजेट भनी सबै रकम शौचालय निर्माणको लागि विनियोजन गरेको पाइयो ।

अध्ययन गरिएका जिल्ला विकास समिति, गाउँ विकास समिति तथा नगरपालिकामध्ये धेरैजसोमा लक्षित समूहलाई रकम छुट्याउने गरेको भए तापनि केही निकायले छुट्याएको रकम सोही समूहको प्रत्यक्ष उत्थान हुने कार्यमा खर्च नगरी अन्य प्रयोजनमा समेत खर्च गर्ने गरेको तथा केहीले निर्धारित प्रतिशतमा नछुट्याउने गरेको देखिन्छ । यसले गर्दा कार्यविधि तथा वार्षिक कार्यक्रमबमोजिम विनियोजित बजेटको उद्देश्य हासिल नहुने तथा तोकिएको वर्गले लाभ नपाउने र उपलब्ध रकमको उपयोग स्थिति पनि यकिन नहुने हुँदा निर्धारित विधि र मापदण्डअनुसारका क्रियाकलापमा उक्त रकम उपयोग गरिनुपर्दछ ।

स्थानीय निकायहरूले स्रोत बाँडफाँड गर्दा सूत्रमा आधारित बजेट बाँडफाँड गरेको देखाएपनि बाँडफाँड रकम अवण्डा राख्ने, लक्षित वर्गको रकम क्षमता विकास सम्बन्धी क्रियाकलापको लागि खर्च नगरी भौतिक पूर्वाधार सडक, खानेपानी, शौचालय, भवन निर्माण जस्ता कार्यको लागि बजेट बाँडफाँड गरिनु नै यसको कारण देखिन्छ । जसले गर्दा स्थानीय शासन तथा सामुदायिक विकास कार्यक्रमको लक्ष्य अनुरूप बाँडफाँड नहुने, सम्बन्धित पदाधिकारीहरूको बजेट बाँडफाँडमा कम भूमिका रहने तथा बजेट बाँडफाँडमा राजनीतिक दलका प्रतिनिधि तथा टाठाबाठा व्यक्तिको बोलवाला रहनु नै देखिन्छ । जसले गर्दा लक्षित वर्गका लागि छुट्याइएको रकम सम्बन्धित वर्गको लागि लगानी नहुने अवस्था रहन्छ । लक्षित वर्गको लागि प्रभावकारी रूपमा विनियोजन नै नहुने अवस्था सिर्जना हुने देखिन्छ । कार्यविधिबमोजिम बजेट बाँडफाँड तथा खर्च गर्न सम्बन्धित पदाधिकारी उत्तरदायी रहनुपर्दछ ।

२०. **लक्षित समूहमा खर्च** – स्थानीय शासन तथा सामुदायिक विकास कार्यक्रमको आयोजना प्रतिवेदन बुँदा १.२ मा योजना तथा बजेट प्रक्रियामा समुदाय सहभागितालाई सहजीकरण गर्ने, कार्यान्वयन र निगरानीमा समुदायको सहभागिता अभिवृद्धि गर्ने सन्दर्भमा सामाजिक परिचालनको रणनीति विकास गर्ने र पिछ्छडिएका वर्गलाई सहभागी बनाउन विशेष आधार तयार गर्ने उल्लेख छ । सो अनुसार सामाजिक परिचालन निर्देशिका, २०६६ जारी गरिएको छ । उक्त निर्देशिका बमोजिम विपन्न समूहको उपस्थिति अति धेरै, धेरै, मध्यम, न्यून रहेको आधारमा विपन्न वर्ग नक्साङ्कन गरी चौथो र तेस्रो वर्गमा परेका गाविस/नगरपालिकालाई सामाजिक परिचालनका लागि छुनौट गर्नुपर्दछ । सामाजिक परिचालनका लागि छुट्टै बजेट उपलब्ध गराइने र गाउँ विकास समिति, गैर सरकारी संस्था तथा सामुदायिक संस्था मार्फत यस्तो कार्यक्रम सञ्चालन गरिने व्यवस्था स्थानीय निकाय स्रोत परिचालन तथा व्यवस्थापन कार्यविधि, २०६९ को दफा ५(१)ग) तथा दफा ६(६) र (१०) मा रहेको छ । स्थानीय सेवा प्रदायक तथा सामाजिक परिचालकले गाविसको वस्तुस्थिति विवरण तयार गर्ने, स्थानीय आवश्यकता तथा प्राथमिकताको मूल्याङ्कन, लैङ्गिक विश्लेषण गर्ने, गरिबी वञ्चितीकरण र सशक्तीकरण विश्लेषण गर्ने, विपन्न समूहका घरधुरी नक्साकन गर्नुपर्ने व्यवस्था छ ।

२०.१ जिल्ला विकास समितिको कार्यालय, गाविसले लक्षित समूहतर्फ १९ हजार १४० महिला, बालबालिका, जेष्ठ नागरिकलाई फाइदा पुग्ने ६ कार्यक्रममा रु.९६ लाख ५० हजार र पिछ्छडिएका वर्गका २ हजार ९५० लाई फाइदा पुग्ने १ कार्यक्रममा रु.५७ लाख १ हजार खर्च गरेको विवरण उपलब्ध गराएको छ । महादेवपुरीले ३

कार्यक्रमको लागि रु.६ लाख ५ हजार, हिरमिनियाले ८ कार्यक्रमको लागि रु.३ लाख २ हजार, बनकटवाले ६ कार्यक्रमको लागि रु.४ लाख ८३ हजार र पिप्रहवाले रु.२ लाख ३० खर्च गरेकोमा लाभान्वित संख्याको अभिलेख खुलाएको छैन । विनौनाले ३ कार्यक्रममा ५८५ लाई रु.४ लाख १३ हजार खर्च गरेकोमा महिला, बालबालिका, जेष्ठ नागरिक ४०५ र पिछडिएको वर्ग १८०, उदयपुरले ७ कार्यक्रम तालिममा ४२० लाई रु.२ लाख २४ हजार खर्च गरेकोमा महिला, बालबालिका, जेष्ठ नागरिक २१० र पिछडिएको वर्ग १४३ र अन्य ६७ ले प्रत्यक्ष फाइदा पुगेको विवरण उपलब्ध गराएका छन् । त्यस्तै छनौटमा परेको नेपालगन्ज नगरपालिका, बैजापुर र चिसापनी गाविसले लक्षित वर्गको लागि विनियोजित बजेट, योजना र लाभ प्राप्त गर्ने समूहको अभिलेख राखेको पाइएन ।

२०.२ जिल्ला विकास समितिको कार्यालय, कास्कीले २०६९।७०मा लक्षित समूहतर्फ रु.४९ लाख ४१ हजार खर्च गरेको विवरण उपलब्ध गराएपनि लाभान्वित जनसंख्याको अभिलेख नराखेको, लेखनाथ नगरपालिकाले १६३ योजनामा ६ हजार ५५६ महिला, बालबालिका, जेष्ठ नागरिक, ३ हजार २० पिछडिएको वर्ग, २ हजार ४४० अन्यलाई फाइदा पुग्ने कार्यक्रममा रु.१ करोड ५७ लाख २ हजार खर्च गरेको project funding matrix अनुसार देखियो । सिद्ध गाविसले रु.३ लाख ४ हजार, कृष्तिनाच्नेचौरले १ कार्यक्रममा २२ पिछडिएको र अन्य वर्ग १७ लाई फाइदा पुग्ने गरी रु.२ लाख २३ हजार, सराङकोटले ७६ योजनामा २ हजार ३०० महिला, बालबालिका र जेष्ठ, १९० पिछडिएको वर्ग र ५ हजार ९०० अन्यलाई लाभ पुग्ने गरी रु.५० लाख १६ हजार, अर्मलाले १७ कार्यक्रममा ११४४ महिला, बालबालिका र जेष्ठ, ३६५ पिछडिएको वर्ग र ८३७ अन्य वर्गलाई लाभ पुग्ने गरी रु.५ लाख ९७ हजार, दाङसिङले रु.६ लाख ५ हजार, भरतपोखरीले ६ कार्यक्रममा १ हजार ९९० महिला, बालबालिका र जेष्ठ, ७१७ पिछडिएको वर्ग र १ हजार ३३३ अन्यलाई लाभ पुग्ने गरी रु.११ लाख ८५ हजार, काहुं गाविसले १५ कार्यक्रममा ७९० महिला, बालबालिका र जेष्ठ, ४३३ पिछडिएको वर्ग र ३५७ अन्यलाई लाभ पुग्ने गरी रु.२ लाख ३५ हजार, पाचैले ४ कार्यक्रममा रु.१ लाख ४८ हजार, घान्द्रुकले १५ कार्यक्रममा रु.७ लाख ९ हजार खर्च गरेको विवरण उपलब्ध गराएपनि कृष्ति र काहुं गाविस बाहेक अन्य गाविसले फाइदा पुग्ने वर्ग, जनसंख्या र योजनागत अभिलेख नराखेको पाइयो ।

२०.३ सिरहा जिल्ला विकास समितिले लक्षित वर्गमा ३ वर्षमा देहाय अनुसार कार्यक्रम सञ्चालन गरी खर्च गरेको देखियो:

कार्यक्रम	लाभान्वित जनसंख्या			खर्च (रु.हजारमा)
	वर्ग	पिछडिएको वर्ग	अन्य	
सशक्तिकरण र जनचेतना	जेष्ठ नागरिक	५६५	-	५००
नेतृत्व विकास	बालबालिका	२६५	-	५००
सिलाई कटाई/लैङ्गिक हिंसा	महिला	९३२	-	९००

सिरहा जिल्लामा छनौटमा परेका ९ गाविस र सिरहा नगरपालिकामा लक्षित समूहमा देहाय अनुसार खर्च गरेको देखियो ।

नगरपालिका/गाविस	योजना	लाभान्वित जनसंख्या			कुल खर्च (रु.हजारमा)
		महिला बालबालिका र जेष्ठ नागरिक	पिछडिएको वर्ग	अन्य वर्ग	
सिरहा नगरपालिका	.	-	-	-	९६२२
माडर	शौचालय	१००	१००	५००	५६३
इनर्वा	चौकी भवन	१३१२७	-	५७७०	६०४
विष्णुपुर प्र.म	.	-	-	-	१४७
रामनगर मिर्चैया	विभिन्न	१२०	४५	३०	२६५
अर्नामा प्र.रा.	„	४४	५४	१५९	४१७
सारस्वार	„	९५	४५	५०	३४३
धनगढी	„	-	-	-	४९२
वस्तिपुर	„	-	४००	-	२५०
लालपुर	„	४९५	४१	१०१	६१३

उल्लिखितअनुसार लक्षित समूहमा सिरहा नगरपालिकाले रु.९६ लाख २२ हजार, विष्णुपुर गाविसले रु.१ लाख ४७ हजार, धनगडी गाविसले रु.४ लाख ९२ हजार लक्षित समूहसँग सम्बन्धित योजनाबाट लाभान्वितको अभिलेख राखेका छैनन् ।

२०.४ सुनसरी जिल्ला विकास समितिले २०६७/६८ मा ११० कार्यक्रममा रु.१२ लाख ८० हजार खर्च गरी ७३७ लाई, २०६८/६९ मा १२० कार्यक्रममा रु.१८ लाख १७ हजार खर्च गरी १ हजार २० लाई र २०६९/७० मा १७० रु.२३ लाख ५० हजार खर्च गरी १ हजार ८४० लाई फाइदा पुगेको विवरण उपलब्ध गराएको छ । त्यस्तै छनौटमा परेका ९ गाविस र इनरुवा नगरपालिकाले लक्षित समूहमा देहायअनुसार खर्च गरेको देखिएको छः

नगरपालिका/गाविस	योजना	लाभान्वित जनसंख्या			कुल खर्च
		महिला बालबालिका र जेष्ठ नागरिक	पिछडिएको वर्ग	अन्य वर्ग	
औरावनी गाविस	विभिन्न	१३२	५१	८८	२८८९९९/-
दुहवी ,,	,,	२८३१	२०९२	७२९	५३०२६६/-
विष्णुपादुका ,,	,,	१०६१	-	७४०	३६०००३/-
पांचकन्या ,,	,,	११८००	-	-	३९६०९६/-
हरिपुर ,,	,,	१९०	-	-	४९८५००/-
नरसिंह ,,	,,	१५०	१२५	-	१२२५२७/-
कप्तानगञ्ज ,,	,,	१७००	७००	१०००	६६४०००/-
बराहक्षेत्र ,,	,,	११२७	५७५	-	४०२०००/-
हासपोसा ,,	,,	३१००	५५०	५२००	५६३८४०/-
इनरुवा नगरपालिका	,,	-	-	-	५१०७९२५०/-

उल्लिखित विवरणअनुसार विष्णुपादुकाले पिछडिएको वर्ग, पांचकन्या र हरिपुरले पिछडिएको र अन्य वर्ग, नरसिंह र बराहक्षेत्रले अन्य वर्ग तथा इनरुवा नगरपालिकाले कुनैपनि वर्गको लाभान्वित संख्याको विवरण उपलब्ध गराएनन् । लाभान्वित संख्याको विवरण उपलब्ध गराउने गाविसहरूले समेत अभिलेखीकरण गरेको देखिएन ।

उल्लिखित निकायहरूले लक्षित समूह कार्यक्रमअन्तर्गत महिला, बालबालिका र जेष्ठ नागरिक, पिछडिएको वर्ग र अन्य वर्गको लागि विभिन्न योजनामा खर्च गरेको विवरण दिएपनि कतिपय स्थानीय निकायहरूले यथार्थ विवरण नराखेको, विपन्न वर्ग नक्साङ्कन गरी चौथो र तेस्रो समूहमा रहेका विपन्नहरूको लगत अद्यावधिक नगरी लक्षित समूह कार्यक्रम सञ्चालन गरेको, लक्षित समूह जातित्वको आधारमा मात्र पहिचान गरिएको र समूहभित्रको विपन्न वर्ग पहिचान गरी तिनलाई प्रत्यक्ष फाइदा पुग्ने गरी कार्यक्रम सञ्चालन नहुनुमा ऐन नियम तथा स्थानीय जिम्मेवार पदाधिकारीहरूको कमजोरी रहनुनै यसको प्रमुख कारण देखिन्छ । जसले गर्दा वास्तविक विपन्न, विकासको पहुँचबाट वञ्चित समूहले राज्यले प्रदान गरेको सेवा सुविधा प्रभावकारी तवरले प्राप्त गर्न नसक्ने अवस्था रहन्छ । अतः ऐन नियममा रहेको कमी कमजोरीमा सुधार तथा जिम्मेवार पदाधिकारीले ति वर्गको हित अभिवृद्धि हुने गरी कार्यक्रम सञ्चालन गर्नु जरुरी छ ।

२१. **क्षमता विकास कार्यक्रम सञ्चालन स्थिति** – क्षमता विकास कार्यविधि, २०६६ को ९.१२(च) बमोजिम सामुदायिक संस्थारउपभोक्ता समिति आदिको लागि गरिने तालिमहरूको लागि सहभागी छनौट गर्दा कम्तीमा ३३ प्रतिशत महिला सहभागी गराउनुपर्ने तथा गाउँ विशेष जनसंख्याको विविधता अनुसार दलित, मुस्लिम, आदिवासी, जनजाती र पिछडावर्गबाट पनि न्यायोचित सहभागिता सुनिश्चित गर्नुपर्दछ ।

२१.१ जिल्ला विकास समितिको कार्यालय, गाविसले क्षमता विकाससम्बन्धी १० तालिममा सहभागी ११०६ मध्ये ४३४ महिला, २२५ दलित, ३७१ आदिवासी/जनजाती र बाँकी अन्य सहभागी गराई तालिम सञ्चालन गरेको, महादेवपुरी गाविसले विभिन्न तालिममा २९४ सहभागी गराएकोमा १५२ महिला, २९ दलित आदिवासी १२९, बनकटवामा ७८ सहभागी मध्ये २७ महिला, ९ दलित र २२ जनजाति, टिटिहिरियामा ४१ सहभागीमध्ये १२ महिला, २ दलित र २४ आदिवासी, उदयपुरमा ५३ सहभागीमध्ये १० महिला, २० दलित, ३० आदिवासी, चिसापानीमा ५०७ मध्ये १८४ महिला, १३४ दलित, ९९ आदिवासी सहभागी भएको विवरण उपलब्ध

गराएको र हिरमिनाले कार्यक्रम नै सञ्चालन नभएको तथा नेपालगन्ज न.पा, विनौना, पिप्रहवा र बैजापुर गाविसले अभिलेखनै नराखेको पाइयो ।

- २१.२ जिल्ला विकास समितिको कार्यालय कास्कीले क्षमता विकाससम्बन्धी १२ तालिममा ३५० सहभागीमध्ये २०७ महिला, १२७ दलित, आदिवासी/जनजाती, ६ मुस्लिम बाँकी अन्य सहभागी गराई तालिम सञ्चालन गरेको, कृष्तिनाच्नेचौर गाविसले १ तालिममा ११ सहभागी गराएकोमा ११ दलित, अर्मलाले ५ कार्यक्रममा २२५ सहभागीमध्ये ६६ महिला, ५६ दलित र ४१ आदिवासी, भरतपोखरीले ३ कार्यक्रममा ९८ सहभागी गराएको मध्ये ३९ महिला, २१ दलित, ३८ आदिवासी, सिद्ध, घान्द्रुक, सराङकोट, काहुं, पाचै गाविस र लेखनाथ नगरपालिकाले कार्यक्रम सञ्चालन भएको अभिलेख उपलब्ध गराएनन् ।
- २१.३ जिल्ला विकास समितिको कार्यालय काभ्रेपलाञ्चोकले क्षमता विकास गरी विकास प्रक्रियाको मूल प्रवाहिकरणमा ल्याउने उद्देश्यले ७ प्रकारको क्षमता विकास कार्यक्रममा ९० महिला, ३३ दलित, १०६ आदिवासी/जनजाति समेत २५६, रयाले विहावरले ३ कार्यक्रममा ३२३ सहभागीमध्ये ११४ महिला, २ दलित, १०८ आदिवासी/जनजाति, जैशीथोक गाविसले २ कार्यक्रममा १०२ सहभागीमध्ये ७९ महिला, ५ दलित र २७ आदिवासी/जनजातिलाई, कटुञ्जेवेशीले ३ कार्यक्रममा ५० सहभागीमध्ये ३२ महिला, १ दलित र १८ आदिवासी/जनजाति र पात्लेखेत गाविसले ७ कार्यक्रममा २५७ सहभागीमध्ये २०३ महिला, २५ दलित र २९ आदिवासी/जनजाति समेत ९८८ लाई कार्यक्रममा सहभागी गराएको पाइयो । अन्य गाविस र नगरपालिकाले कार्यक्रम सञ्चालन गरेको अभिलेख राखेको छैन । कार्यक्रममा सहभागी भएकाहरुको पनि कार्यक्रमको उद्देश्य अनुरूप काम गरे नगरेको र तालिम प्राप्त गर्ने व्यक्ति विकास प्रक्रियाको मूल प्रवाहिकरणमा आए नआएको अनुगमन, मूल्याङ्कन र विश्लेषण गरेको पाइएन ।
- २१.४ जिल्ला विकास समिति सिरहाले देहाय अनुसार लक्षित समूह विकाससम्बन्धी निम्न कार्यक्रम सञ्चालन गरेको विवरण पेश गरेकोमा २०६७६८ को अभिलेख राखेको छैन ।

कार्यक्रम	कार्यक्रम संख्या			सहभागी संख्या			खर्च (रु.हजारमा)		
	२०६७६८	२०६८६९	२०६९७०	२०६७६८	२०६८६९	२०६९७०	२०६७६८	२०६८६९	२०६९७०
आय आर्जन	-	२	२	-	१४०	५१	-	४६७	२४३
सीप/क्षमता	-	११	१४	-	२१६	६८९	-	५५६	१३४०
सशक्तिकरण	-	४	५	-	१८६५	२८४	-	७२६	१४००
जम्मा:	-	१७	२१	-	२२२१	७२४	-	१७४९	२९८३

छुनौटमा परेका गाविसहरुमध्ये २०६९७० मा धनगढीले भित्तिलेखन पत्रपत्रिका तालिममा रु.५० हजार, माडरले सिलाई बुनाई तालिममा रु.१ लाख खर्च गरेको छ । सिरहा नगरपालिका र अन्य गाविसहरुले २०६७६८ देखि २०६९७० सम्ममा क्षमता विकास सम्बन्धी कुनैपनि कार्यक्रम सञ्चालन गरेका छैनन् र बजेटसमेत छुट्याएका छैनन् । त्यस्तै धनगढी गाविसले रु.२७ हजार र वस्तिपुरले रु.२७ हजार खर्च गरी लक्षित समूहको बजेटबाट प्राविधिक सहायकहरुलाई तालिम दिएको देखियो ।

- २१.५ जिल्ला विकास समिति सुनसरीमा २०६७६८, दुहवीले २०६८६९, हरिपुर र नर्सिङले २०६९७० मा क्षमता विकास सम्बन्धी कार्यक्रम सञ्चालन गरेनन् । हासोपोसाले ढाकाटोपी, कुखुरापालन, उद्घोषण, प्रस्ताव लेखन, सिलाई कटाई, बचत व्यवस्थापन र महिला स्वास्थ्य स्वयमसेविका क्षमता विकास तालिम सञ्चालन गराएको जनाए पनि अभिलेखीकरण भएको पाइएन ।

छुनौटमा परेका बराहक्षेत्रले २०६८६९ मा सिलाई कटाईमा रु.१ लाख १५ हजार र २०६९७० मा च्याउखेती र उद्घोषणमा रु.८६ हजार, औरावनीले २०६७६८ मा कम्प्युटर तालिममा रु.१४ हजार, २०६८६९ मा सिलाई कटाई र कानुनी सचेतनामा रु.४१ हजार, हरिपुरले २०६७६८ मा दलित वर्गको सीप विकासमा रु.२ लाख २०६८६९ मा रु.२ लाख ११ हजार, नर्सिङले २०६७६८ मा लोकसेवा तालिममा रु.३० हजार र २०६८६९ मा मैनवत्ति तालिममा रु.२७ हजार, दुहवीले २०६७६८ मा मैनवत्ति तालिममा रु.२१ हजार र विद्युत जडानमा रु.२ लाख १७ हजार र इनर्वा नगरपालिकाले सिलाई कटाई र मैनवत्ति तथा

कम्प्युटर तालिममा २०६७६८ मा रु.१ लाख ५५ हजार, २०६८६९ मा रु.५ लाख १२ हजार र २०६९१७० मा रु.३ लाख ७१ हजार खर्च गरेको छ ।

सुनसरी जिल्ला र छनौटमा परेका नगरपालिका एवं गाविसहरूको क्षमता विकास कार्यक्रम देहाय अनुसार सञ्चालन भएको विवरण पेश भएको छः

निकायको नाम	सहभागी संख्या	सहभागीमध्ये		
		महिला	दलित	आदिवासी जनजाती
सुनसरी जिविस	१७९०	९९५	६७०	५१५
इनरुवा नगरपालिका	४८४	३१३	३७	१३४
औरावनी गाविस	२५	१४	१	१०
दुहवी ,,	१००६	४४६	७३	९३३
विष्णुपादुका ,,	-	-	-	-
पाँचकन्या ,,	७५	२५	१२	३८
हरिपुर ,,	९०	९०	३०	६०
नर्सिङ ,,	१०५	३०	४५	३०
कप्तानगञ्ज ,,	५०	४५	९	३
बराहक्षेत्र ,,	१०००	५२०	११०	३२०
हासपोसा ,,	-	-	-	-

उल्लिखित विवरणअनुसार विष्णुपादुका र हासपोसा गाविसबाहेक अन्य गाविसहरूले क्षमता विकास कार्यक्रम सञ्चालन भएको जनाएका छन् । सुनसरी जिल्ला विकास समिति, छनौटमा परेका इनरुवा नगरपालिका र पाँचकन्या, विष्णुपादुका, बराहक्षेत्र, औरावनी, कप्तानगञ्ज, हरिपुर, नर्सिङ, दुहवी र हासपोसा गाविसमा क्षमता विकास समिति गठन भएका छन् । गाविसले क्षमता विकाससम्बन्धी आवश्यकताको विद्यमान लेखाजोखा तथा आवश्यकताको पहिचान गर्ने गरेका छन् । क्षमता विकास सम्बन्धी कार्यक्रम सञ्चालन भएका गाविसमा समेत क्षमता विकास सम्बन्धी कार्यको अनुगमन गर्ने गरेका छन् ।

समूह छलफलमा एकै व्यक्तिहरूले विभिन्न तालिममा पटक पटक अवसर पाएको, लक्षित विपन्न वर्ग तालिमबाट विमुख हुनुपरेको, लक्षित समूहको मागअनुसार क्षमता विकास सम्बन्धी कार्यक्रम सञ्चालन नगरी स्थानीय निकायले चाहेको कार्यक्रम मात्र सञ्चालन हुने गरेको सहभागीहरूको गुनासो रहेको पाइयो ।

उल्लिखित स्थानीय निकायहरूमध्ये कतिपयले क्षमता विकाससम्बन्धी क्रियाकलाप नै सञ्चालन नगरेको, कतिपयले तालिमका सहभागीहरूको विवरण अद्यावधिक नराखेको, कार्यक्रममा सहभागी भएकाहरूको पनि कार्यक्रमको उद्देश्य अनुरूप काम गरे गरेनन् र तालिम प्राप्त गर्ने व्यक्ति विकास प्रक्रियाको मूल प्रवाहीकरणमा आए आएनन सोको अनुगमन, मूल्याङ्कन र विश्लेषण गरेको पाइएन यसो हुनुमा स्थानीय शासन तथा सामुदायिक विकास कार्यक्रमको लक्ष्य अनुरूप वास्तविक लक्षित वर्गको पहिचान हुन नसकेको, समाजका टाठाबाठा र पहुँचवालाले मात्र स्थानीय निकायले प्रदान गरेको सुविधा प्राप्त गर्ने तथा स्थानीय निकायका पदाधिकारीहरूले सहजकर्ताको भूमिका निर्वाह गर्न नसक्नु नै देखिन्छ । जसले गर्दा लक्षित विपन्न वर्ग अवसरबाट वञ्चित रहने, राज्यले गरेको कार्यक्रम र खर्चको प्रभावकारिता नदेखिने अवस्था रहन्छ । वास्तविक लक्षित वर्ग र विपन्न वर्गको उनीहरूको मागमा आधारित रही शिपमुलक, रोजगारी सिर्जना, आय आर्जनमा वृद्धि हुने किसिमले उपलब्धिमूलक तालिम लगायतका कार्यक्रमको सञ्चालन हुनुपर्दछ ।

२२. **उपभोक्ता समितिमा प्रतिनिधित्व** – स्थानीय निकाय स्रोत परिचालन तथा व्यवस्थापन कार्यविधि, २०६९ को दफा २५ अनुसार स्थानीय निकायले उपभोक्ता समितिबाट आयोजना कार्यान्वयन र सञ्चालन गर्दा प्रत्येक योजनाका लागि उपभोक्ता भेलाबाट उपभोक्ता समिति गठन गर्नुपर्दछ । यसरी गठन हुने उपभोक्ता समितिमा कम्तीमा ३३ प्रतिशत महिला हुनुपर्नेछ र समितिका पदाधिकारीहरू अध्यक्ष, कोषाध्यक्ष र सचिवमध्ये कम्तीमा

१ महिला हुनुपर्ने, यसको अलावा दलित, जनजाती र पिछडिएका वर्गको समेत प्रतिनिधित्व गराउनुपर्ने व्यवस्था छ ।

- २२.१ जिल्ला विकास समिति, गाविस र अन्तर्गत छनौटमा परेका निकायमध्ये टिटिहिरिया गाविसमा १६ उपभोक्ता समिति रहेकोमा सबै वर्ग, लिङ्ग र जातिको प्रतिनिधित्व रहेको, जिविसमा ५३० उपभोक्ता समिति रहेकोमा १७० मा ३३ प्रतिशत महिलामध्ये महिलाको, जनजाति र दलितको प्रतिनिधित्व भएको अभिलेख नरहेको, विनौनामा उ.स.संख्या ६ रहेको मध्ये २ मा दलितको प्रतिनिधित्व नभएको, चिसापानीमा ३ उपभोक्ता समिति रहेकोमा २ मा जनजातिका भएको, १०९ मा जनजाती र ३६ मा दलितको प्रतिनिधित्व रहेको पाइयो । त्यस्तै हिरमिनिया गाविसमा उपभोक्ता समिति संख्या २ रहेकोमा जनजातिको प्रतिनिधित्व नरहेको, महादेवपुरीमा उपभोक्ता समिति संख्या ५८ रहेकोमध्ये २२ मा महिलाको, ३१ मा जनजाति र ५४ मा दलितको प्रतिनिधित्व नभएको, बनकटवामा उपभोक्ता समिति संख्या ५३ रहेकोमा प्रतिनिधित्वको अभिलेख नरहेको, विनौनामा ६ मध्ये २ मा दलितको प्रतिनिधित्व नभएको, चिसापानीमा ३ मध्ये २ मा जनजातिको प्रतिनिधित्व नरहेको पाइयो भने नेपालगन्ज नगरपालिका, बैजापुर र पिप्रहवा गाविसले अभिलेख उपलब्ध गराएनन् ।
- २२.२ जिविस कपिलवस्तुअन्तर्गत मानपुर गाविसमा वडाअनुसार ९ उपभोक्ता समिति गठन भएकोमा महिला प्रतिनिधित्व गराएको देखिएन भने रामनगर र कृष्णनगर गाविसले लक्षित वर्गको प्रतिनिधित्व नै गराएनन् । अन्य गाविस र नगरपालिकामा क्रमशः प्रतिनिधित्व बढ्दै गएको पाइयो । तर सक्रिय प्रतिनिधित्वको लागि थप सशक्तीकरणको आवश्यकता रहेको छ ।
- २२.३ जिविस कास्की र अन्तर्गत छनौट भएका नगरपालिका र गाविसमध्ये जिविसतर्फ ७२ उपभोक्ता समिति रहेकोमा ३२ मा जनजाति र ६० मा दलित, सिद्ध गाविसमा १५ मध्ये १३ मा महिला, ५ मा जनजाति र ९ मा दलित, कृष्तिनाच्नेचौरमा २६ मध्ये ८ मा जनजाति र ८ मा दलित, सराङकोटमा ७६ मध्ये ३२ मा महिला, ४९ मा जनजाति र ५७ मा दलित, अर्मलामा १४ मध्ये २ मा महिला, ४ मा जनजाति र ८ मा दलित, दाङसिङमा १६ मध्ये ४ मा जनजाती र ९ मा दलित, भरतपोखरीमा २७ मध्ये ११ मा जनजाति र १४ मा दलित, काहुंमा २२ मध्ये १४ मा जनजाति र १५ मा दलितको प्रतिनिधित्व नभएको र पाचै गाविस र लेखनाथ नगरपालिकाले उपभोक्ता समितिहरूको विवरण उपलब्ध नगराएको र घान्द्रुकमा २३ उपभोक्ता समिति सबैमा महिला, जनजाति र दलितको प्रतिनिधित्व रहेको पाइयो ।
- २२.४ जिल्ला विकास समितिको कार्यालय, काभ्रेपलाञ्चोक र अन्तर्गतका गाविसहरूमध्ये जिविसतर्फ ५३० उपभोक्ता समितिमध्ये ४६ मा जनजाति र ४४९ मा दलित, पनौती नगरपालिकामा ३७ मध्ये २८ मा जनजाति र ३५ मा दलित, रयाले विहावर गाविसमा २३ मध्ये ४ मा जनजाति र २१ मा दलित, सानो वाङथलीको ५ मध्ये ३ मा महिला र ५ मा दलित, जैसीथोकमा ३ मध्ये सबैमा दलित नभएको, कटुञ्जेवेशीमा २२ मध्ये १० मा महिला, ५ मा जनजाति र १८ मा दलितको प्रतिनिधित्व छैन । त्यसैगरी पात्लेखेतमा १५ मध्ये ३ मा महिला, ६ मा जनजाती र १२ मा दलितको प्रतिनिधि नभएको र दुंखर्क, बुढाखानी र छत्रेबाँझ दाप्चामा उपभोक्ता समितिहरूको अभिलेख रहेको छैन । समग्रमा छनौटमा परेको निकायहरूमा ६२९ उपभोक्ता समितिहरूमध्ये १६ उपभोक्ता समितिमा महिला, ६० मा जनजाति र ५३८ मा दलितको प्रतिनिधित्व भएको पाइएन ।
- २२.५ जिल्ला विकास समिति सिरहा तथा छनौटमा परेका सिरहा नगरपालिका र ९ गाविसको उपभोक्ता समितिमा देहायअनुसार समावेशी प्रतिनिधित्व रहेको पाइयो:

निकायकोनाम	उपभोक्ता समिति संख्या	३३% महिला प्रतिनिधित्व		जनजाति प्रतिनिधित्व		दलित प्रतिनिधित्व	
		भएको	नभएको	भएको	नभएको	भएको	नभएको
जिविस सिरहा	१२२	२६	९६	-	-	-	-
सिरहा नगरपालिका	२५	२५	-	-	२५	२५	-
माडर	१८	५	१३	२	१६	६	१२
विष्णुपुर प्र.म.	४	४	-	४	-	३	१
इनर्वा	५	-	५	२	३	२	३
रामनगर मिर्चैया	१६	५	११	६	१०	६	१०

निकायकोनाम	उपभोक्ता समिति संख्या	३३% महिला प्रतिनिधित्व		जनजाति प्रतिनिधित्व		दलित प्रतिनिधित्व	
		भएको	नभएको	भएको	नभएको	भएको	नभएको
अर्नामा प्र.रा	१५	१५	-	१०	५	१०	५
सारस्वर	१३	१३	-	११	२	१३	-
धनगढी	१४	१४	-	४	१०	१४	-
वस्तिपुर	४	३	१	१	३	१	३
लालपुर	३८	३८	-	२२	१६	११	२७
जम्मा:	२७४	१४८	१२६	६२	९०	९१	६१

२२.६ सुनसरी जिल्ला विकास समिति र छनौटमा परेका इनर्वा नगरपालिका तथा ९ गाविसको उपभोक्ता समितिमा प्रतिनिधित्व निम्नानुसार देखिएको छः

निकायकोनाम	उपभोक्ता समिति संख्या	३३% महिला प्रतिनिधित्व		जनजाति प्रतिनिधित्व		दलित प्रतिनिधित्व	
		भएको	नभएको	भएको	नभएको	भएको	नभएको
सुनसरी जिविस	१२१	१२१	-	१०८	१३	१००	२१
इनरुवा न.पा	४१	४१	-	२२	१९	१०	३१
औरावनी गाविस	१४	५	९	१४	-	४	१०
दुहवी ,,	२७	२७	-	२०	७	४	२३
विष्णुपादुका ,,	१६	१६	-	१६	-	३	१३
पाचकन्या ,,	२८	२८	-	२८	-	२८	-
हरिपुर ,,	५	३	२	२	३	२	३
नर्सिङ	४	२	२	३	१	२	२
कप्तानगञ्ज ,,	३	३	-	२	१	२	२
बराहक्षेत्र ,,	१९	१९	-	१९	-	१०	९
हासपोसा ,,	३०	३०	-	३०	-	३०	-
जम्मा:	३०८	२९५	१३	२६४	४४	१९४	११४

कार्यमूलक लेखापरीक्षणको लागि छनौट गरिएका ६ जिविस, ६ नगरपालिका र ५४ गाविसमध्ये ५ जिविस, ५ नगरपालिका र ४५ गाविसको उपभोक्ता सम्बन्धी विवरणअनुसार २ हजार १७६ उपभोक्ता समिति रहेकोमा ९ गाविसले अभिलेख अद्यावधिक गरी नराखेको र उल्लिखित उपभोक्ता समितिहरूमध्ये ६६३ उपभोक्ता समितिमा ३३ प्रतिशत महिलाको प्रतिनिधित्व नभएको, १ हजार ३१५ उपभोक्ता समितिमा जनजाति र ९८६ उपभोक्ता समितिमा दलितको प्रतिनिधित्व नरहेको पाइयो ।

स्थानीय शासन तथा सामुदायिक विकास कार्यक्रमले लिएको उद्देश्य तथा स्थानीय निकाय स्रोत परिचालन तथा व्यवस्थापन कार्यविधिको परिपालना गरी स्थानीय निकायका जिम्मेवार पदाधिकारीले उपभोक्ता समितिको गठन प्रक्रियामा ध्यान नदिनुनै यसको प्रमुख कारण देखिन्छ । जसबाट महिला, जनजाति र दलित प्रतिनिधित्व तोकिएको संख्यामा हुन नसकी कार्यक्रमले लिएको उद्देश्य पूरा हुन नसक्ने र उपभोक्ता समितिबाट गरिने कामको गुणस्तर र प्रभावकारितामा समेत असर पर्ने हुदा स्थानीय निकाय स्रोत परिचालन तथा व्यवस्थापन कार्यविधिले तोकेको संख्या र प्रतिशतका आधारमा उपभोक्ता समिति गठन हुनुपर्दछ ।

२३. **वडागत योजना तर्जुमा भेलामा प्रतिनिधित्व** – स्थानीय शासन तथा सामुदायिक विकास कार्यक्रम तथा स्थानीय निकाय स्रोत परिचालन तथा व्यवस्थापन कार्यविधि, २०६९ अनुसार गाउँ विकास अनुदानको सञ्चालन पश्चात् उक्त कार्यक्रमको उद्देश्य मुताविक निर्णय प्रक्रिया तथा योजना तर्जुमामा नागरिक, महिला, दलित, विपन्न वर्गको सहभागिता अभिवृद्धि गर्नुपर्ने व्यवस्था छ ।

२३.१ जिल्ला विकास समितिको कार्यालय, गाविसअन्तर्गत छनौट गरिएका गाविसहरूको वडा भेलाको अवस्था निम्नानुसार देखियो ।

गाविस/ नगरपालिका	वडागत योजना तर्जुमा भेलामा उपस्थिति संख्या									वडा भेला संख्या
	कुल उपस्थित उपभोक्ता संख्या			महिला			विपन्न वर्ग			
	२०६७/६८	२०६८/६९	२०६९/७०	२०६७/६८	२०६८/६९	२०६९/७०	२०६७/६८	२०६८/६९	२०६९/७०	
हिरमिनिया	२६३	३६२	५५	४८	५६	७	२३६	३२५	२८	९
महादेवपुरी	०	५६४	६९६	०	२७८	२९७	०	२४६	२६२	९
बनकटवा	५६०	४९९	२७९	९७	९०८	५३	९८०	९४७	७२	९
विनौना	९९४	३९४	२५९	९५	९९९	९०७	९२०	२९३	९४७	९
टिटिरिया	५५८	४३२	३०९	९०	९९	७६	५२	३८	३४	९
उदयपुर	३४५	३६९	३७	४६	५७	७७	९०७	९२०	२९६	९
बैजापुर	०	३३९	२७७	०	७४	७६	०	०	०	९
चिसापानी	३७	५६४	५८९	९५०	२८२	३९२	७५	९२६	९५२	९
जम्मा:	२२९९	३३५५	२७४७	६००	९०५७	९००५	७७०	९२९५	९९९	७२

छनौटमा परेका महादेवपुरी र बैजापुर गाविसले २०६७/६८ को वडा भेलाको अभिलेख नराखेको तथा नेपालगन्ज नगरपालिका र पिप्रहवा गाविसले ३ आर्थिक वर्षकै वडागत योजना तर्जुमा भेलाको अभिलेख राखेको पाइएन। २०६९/७० मा हिरमिनिया, बनकटवा, टिटिरिया गाविसमा महिला र विपन्न वर्गको प्रतिनिधित्व न्यून रहेको देखिन्छ।

२३.२ जिल्ला विकास समितिको कार्यालय कास्की अन्तर्गत छनौट गरिएका गाविसहरूको वडा भेलाको अवस्था निम्नानुसार देखियो:

नगरपालिका/ गाविस	वडागत योजना तर्जुमा भेलामा उपस्थिति संख्या									वडा भेला संख्या
	कुल उपस्थित उपभोक्ता संख्या			महिला			विपन्न वर्ग			
	२०६७/६८	२०६८/६९	२०६९/७०	२०६७/६८	२०६८/६९	२०६९/७०	२०६७/६८	२०६८/६९	२०६९/७०	
लेखनाथ न.पा	९९२४	९९३२	९५७४	३७	४५२	५०९	५५	७०	९५०	९५
सराङकोट	३९४	६२९	४४८	९४३	२०९	९५६	६९	७०	५६	नखुलेको
घान्द्रुक	०	३३२	२६९	०	९०८	२३०	०	५०	६९	९४
दाङसिङ	०	०	२५२	०	०	९०२	०	०	९४५	८
सिद्ध	०	०	४३७	०	०	२००	०	०	२३७	९
काहुँ	०	२९९	२९९	०	९२५	९५	०	२९०	९७५	९
अर्मला	४९३	५८९	५८९	९८२	२०८	२०८	९६९	२००	२००	९८
भरपोखरी	६०८	८९७	४७५	९९५	२६९	२९०	९९९	९५७	९०६	९
जम्मा:	२६९९	३७८२	४३२७	८९९	९३७	९७०२	३९६	७५७	९९३०	६७

छनौटमा परेका गाविसमध्ये काहुँ र घान्द्रुकले २०६७/६८ को, दाङसिङ र सिद्धले २०६७/६८ र २०६८/६९ को वडाभेलाको अभिलेख राखेको छैन भने कृष्तिनाच्नेचौर र पाचैको ३ आर्थिक वर्षकै वडागत योजना तर्जुमा भेलाको अभिलेख राखेको पाइएन।

२३.३ जिल्ला विकास समितिको कार्यालय काभ्रेपलाञ्चोक अन्तर्गत छनौट गरिएका गाविसहरूको वडा भेलाको अवस्था निम्नानुसार देखियो:

गाविस/ नगरपालिका	वडागत योजना तर्जुमा भेलामा उपस्थिति संख्या								
	कुल उपस्थित उपभोक्ता संख्या			महिला			विपन्न वर्ग		
	२०६७/६८	२०६८/६९	२०६९/७०	२०६७/६८	२०६८/६९	२०६९/७०	२०६७/६८	२०६८/६९	२०६९/७०
रयाले विहावर	३९३	३८३	४०९	९९३	९३२	९६३	२९	२७	४९
सानो वाङथली	२२०	२३९	९९८	९९०	९९२	९९९	५८	६०	४८
जैसीथोक	०	२५	०	६	०	०	०	०	०
कटुञ्जेवेशी	०	२५३	२८७	०	९०९	९२४	०	४५	५४
पात्लेखेत	२६४	२९९	९५९	४९	५९	४९	५५	४७	३४
जम्मा:	७९७	९९०३	९०३७	२७८	४०४	४४७	९३४	९७९	९८५

छनौटमा परेका गाविस/नगरपालिका मध्ये जैसीथोक र कटुञ्जेवेशीको २०६७/६८ को अभिलेख नरहेको, २०६८/६९ मा जैसीथोकको ९ वडाको मात्र वडाभेलाको अभिलेख रहेको र अन्य पनौती नगरपालिका, बुढाखानी, ढुङ्खर्क, छत्रेबाँझ दाप्चा गाविसले वडा भेलाको अभिलेख राखेका छैनन्।

२३.४ सिरहा जिल्ला विकास समिति अन्तर्गत सिरहा नगरपालिका तथा छनौटमा परेका गाविसको वडागत योजना तर्जुमा भेलामा देहाय अनुसार उपस्थिति रहेको विवरणबाट देखिएको छः

नगरपालिका/गाविस	वडागत योजना तर्जुमा भेलामा उपस्थिति संख्या									वडा भेला संख्या
	कुल उपस्थित उपभोक्ता संख्या			महिला			विपन्न वर्ग			
	२०६७/६८	२०६८/६९	२०६९/७०	२०६७/६८	२०६८/६९	२०६९/७०	२०६७/६८	२०६८/६९	२०६९/७०	
सिरहा नगरपालिका	७३	२१६	६२५	१५	२३	१२७	२५	३५	१४७	९
माडर गाविस	५४	५५२	२५१	१४	२१८	११२	८	२०२	१०७	९
माण्डुपुर ,,	-	-	१३२	-	-	३०	-	-	६०	-
इनर्वा	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
रामनगर मिर्चैया	-	२२५	२४५	-	३०	३६	-	५५	१०२	९
अर्नामा प्र.रा.	२३६	१८४	१६५	४१	५२	२४	१९५	१३६	१४५	८/५
सारस्वर	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
धनगढी	४०५	४२३	४०३	२१४	२२४	२१३	१४०	१५३	१५०	१३
वस्तिपुर	-	-	२९१	-	-	१३५	-	-	१५०	९
लालपुर	२२१	२६५	२७१	७३	९०	१०१	२२	२९	३१	९
जम्मा:	९८९	१६८५	२७३४	३५७	६३७	८८२	३९०	६१०	९६६	९१

उल्लिखित विवरण अनुसार गाविस इनर्वा र सारस्वरले २०६७/६८ देखि २०६९/७० सम्म तीनै वर्ष विष्णुपुर प्र.म. र वस्तिपुरले २०६७/६८ र २०६८/६९ दुई वर्ष तथा रामनगर मिर्चैयाले २०६७/६८ मा वडागत योजना तर्जुमा भेला आयोजना नै गरेको देखिएन ।

२३.५ सुनसरी जिल्ला विकास समिति अन्तर्गत इनरुवा नगरपालिका र छनौटमा परेका गाविसहरूको वडाभेलाको अवस्था निम्नानुसार छः

नगरपालिका/गाविस	वडागत योजना तर्जुमा भेलामा उपस्थिति संख्या									वडा भेला संख्या
	कुल उपस्थित उपभोक्ता संख्या			महिला			विपन्न वर्ग			
	२०६७/६८	२०६८/६९	२०६९/७०	२०६७/६८	२०६८/६९	२०६९/७०	२०६७/६८	२०६८/६९	२०६९/७०	
औराही गाविस	३७६	३५२	३२०	२८२	२७८	२५०	२१२	२०७	२३२	२७
दुहवी ,,	१५९	-	९६९	१६	-	४७५	५२	-	१३२	९
विष्णुपादुका ,,	-	१५६	२०८	-	५५	७६	-	१०	२४	९
पाचकन्या ,,	३६०	४०५	४५०	१४५	१४०	१६५	६५	७५	९०	-
हरिपुर ,,	३७५	३८०	४२३	१८५	१९५	२८४	४३	३६	४२	९
नर्सिङ ,,	१८०	२००	१९०	४०	६०	५५	१४०	१४०	१३५	१०
कप्तानगञ्ज ,,	२२५	४१५	४२२	११६	२०१	२६४	५५	६९	७७	९
बराहक्षेत्र ,,	३६०	४५५	४७५	२१५	२७५	२४५	६०	८५	११५	-
हासपोसा ,,	३००	३१०	४२०	१३०	१३२	१९०	१००	१०९	१३०	९
इनरुवा नगरपालिका	३००	३३६	५६०	५२	७४	२१६	१४२	११४	१९०	१०
जम्मा:	२६३५	३००९	४४४७	११८१	१४१०	२२२०	८६९	८४५	११६७	९२

उल्लिखित विवरण अनुसार दुहवी गाविसले २०६८/६९ को र विष्णुपादुका गाविसले २०६७/६८ को वडागत योजना तर्जुमा भेलामा उपस्थित उपभोक्ता संख्या र उपस्थितिमध्ये महिला तथा विपन्न वर्गको उपस्थितिको तथा पाँचकन्या र बराहक्षेत्रतर्फ आयोजना गरिएको वडाभेला संख्याको अभिलेख राखेको देखिएन ।

उल्लिखित निकायमा तपाईंको गाउँ नगरमा योजना छनौटसम्बन्धी वडाभेला भएको थियो भनी सोधिएको प्रश्नमा ३६० सहभागीमध्ये ३२६ ले थियो, ३१ ले थिएन र ३ ले कुनै जवाफ दिएनन् र वडाभेला भएको जानकारी दिनेमध्ये २७५ ले योजनाबारे छलफल गरेको, २६ ले उपस्थित नभएको, १२ ले बोलाएका थिएनन् र ४७ ले उपस्थित भए पनि छलफल नभएको जवाफ दिएका छन् ।

छनौटमा परेका नगरपालिका र गाविसहरूमध्ये २ नगरपालिका र ९ गाविसमा भएको वडागत योजना तर्जुमा भेलाको माइन्सूट नै नराखेको र सिरहा जिल्लाका २ गाविसले ३ वर्षको २ गाविसले २ वर्षको र १ गाविसले १ वर्षको वडागत योजना तर्जुमा भेलानै नगरेको पाइयो । स्थानीय शासन तथा सामुदायिक विकास कार्यक्रम तथा स्थानीय निकाय स्रोत परिचालन तथा व्यवस्थापन कार्यविधि, २०६९ अनुसार योजना

तर्जुमा प्रक्रिया अवलम्बन गर्न सम्बन्धित स्थानीय निकायका पदाधिकारीले ध्यान नदिने तथा स्थानीय निकायको अभिलेख प्रणाली व्यवस्थित नहुनुका कारण नियम तथा कार्यविधिले तोकेको प्रक्रिया तथा सहभागीतात्मक योजना तर्जुमा हुन सकेको देखिदैन । जसले गर्दा योजना छनौट र कार्यान्वयनको प्रभावकारिता र सहभागीतात्मक योजना तर्जुमा हुन नसकी स्थानीय शासन तथा सामुदायिक विकास कार्यक्रमले लिएको उद्देश्य पूर्ण हुन नसक्ने देखिन्छ । अतः मागमा आधारित तथा सहभागीतात्मक योजना तर्जुमा गर्न स्थानीय निकायका पदाधिकारी जिम्मेवार हुनुपर्दछ ।

२४. **समावेशी प्रतिनिधित्व** – स्थानीय शासन तथा सामुदायिक विकास कार्यक्रम तथा स्थानीय निकाय स्रोत परिचालन तथा व्यवस्थापन कार्यविधि, २०६९ अनुसार गाउँ विकास अनुदानको प्रमुख उद्देश्य समावेशी प्रतिनिधित्व अभिवृद्धि गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । एकीकृत योजना तर्जुमा समितिमा समावेशी प्रतिनिधित्वको अवस्था निम्नानुसार रहेको पाइयो ।

२४.१ जिल्ला विकास समितिको कार्यालय, गाविसअन्तर्गत छनौटमा परेका गाविस तथा नगरपालिकाको समावेशी प्रतिनिधित्व अवस्था यस प्रकार छ ।

गाविस/नगरपालिका	एकीकृत योजना समितिमा सदस्य संख्या			एकीकृत योजना समितिमा महिला प्रतिनिधित्व			एकीकृत योजना समितिमा विपन्न वर्गको प्रतिनिधित्व		
	२०६७/६८	२०६८/६९	२०६९/७०	२०६७/६८	२०६८/६९	२०६९/७०	२०६७/६८	२०६८/६९	२०६९/७०
जिविस									
हिरमिनिया	१९	१९	३५	३	३	३	६	१२	१५
महादेवपुरी	१७	१४	९	४	५	४	६	४	६
बनकटवा	१५	२२	१९	४	५	५	०	०	०
विनौना	१२	१६	१६	२	५	४	१	१	३
टिटिहिरिया	२७	१८	२२	६	४	४	०	५	६
उदयपुर	३०	३७	३७	१	४	७	९	१५	२०
बैजापुर	०	०	१७	०	०	४	०	०	०
चिसापानी	१३	११	१८	६	४	४	०	०	०
जम्मा:	१३३	१३७	१७३	२६	३०	३५	२२	३७	५०

पिप्रहवा गाविसका तत्कालीन गाविस सचिवले बरबुभारथ गरी स्रेस्ता नबुझाएको तथा नेपालगन्ज नगरपालिकाले विवरण उपलब्ध नगराएको, गाविस तथा नगरपालिकाले आफ्नो क्षेत्र भित्रका विद्यालय व्यवस्थापन समिति, स्वास्थ्य समितिको अभिलेख नराखेकोले उक्त संस्थाहरुमा लक्षित वर्गको प्रतिनिधित्वको अवस्था अध्ययन गर्न सकिएन

२४.२ जिल्ला विकास समितिको कार्यालय, कास्कीअन्तर्गत छनौटमा परेका गाविस तथा नगरपालिकाको समावेशी प्रतिनिधित्व अवस्था यसप्रकार छः

गाविस/ नगरपालिका	एकीकृत योजना समितिमा सदस्य संख्या			एकीकृत योजना समितिमा महिला प्रतिनिधित्व			एकीकृत योजना समितिमा विपन्न वर्गको प्रतिनिधित्व		
	२०६७/६८	२०६८/६९	२०६९/७०	२०६७/६८	२०६८/६९	२०६९/७०	२०६७/६८	२०६८/६९	२०६९/७०
जिविस	-	-	-	१२	१३	१४	७	३	१
लेखनाथ नपा	२०	३८	३८	३	४	४	-	-	-
सराङकोट	३१	३४	१९	३	९	४	-	-	-
घान्द्रुक	-	३५	०	-	९	०	-	-	-
दाङसिङ	-	१५	१५	-	७	७	-	४	४
सिद्ध	-	१३	-	-	१	-	-	-	-
काहुँ	१३	३२	३२	९	९	१४	६	३	५
अर्मला	१९	२०	२०	२	३	३	-	-	-
कृष्तिनाच्नेचौर	२३	४४	४४	४	११	११	-	-	-
भरपोखरी	२६	१७	१७	६	६	६	-	-	-
पार्चे	-	२१	२१	-	६	५	-	-	-
जम्मा:	१३२	२६९	२०६	३९	७८	६८	१३	१०	१०

जिविस कास्कीले ३ आर्थिक वर्षकै एकीकृत योजना समितिमा सदस्य संख्या उपलब्ध नगराएको घान्द्रुक, दाडसिङ, सिद्ध र पाचैले २०६७/६८ को विवरण नराखेको, घान्द्रुक, दाडसिङ, सिद्ध, पाचैको एकीकृत योजना तर्जुमा समितिमा महिलाको प्रतिनिधित्व नरहेको तथा छनौटमा परेका काहुं र दाडसिङ बाहेक अधिकांश गाविसले विपन्न वर्गको नक्साङ्कन नगरी दलितलाई विपन्न मान्ने गरेकोले वास्तविक विपन्न वर्गको एकीकृत योजना तर्जुमा समितिमा प्रतिनिधित्व रहेको पाइएन । गाविस तथा नगरपालिकाले आफ्नो क्षेत्र भित्रका विद्यालय व्यवस्थापन समिति, स्वास्थ्य समितिको अभिलेख नराखेकोले उक्त संस्थाहरुमा लक्षित वर्गको प्रतिनिधित्वको अवस्था अध्ययन गर्न सकिएन ।

२४.३ जिल्ला विकास समितिको कार्यालय काभ्रेपलाञ्चोकअन्तर्गत छनौटमा परेका गाविस तथा नगरपालिकाको समावेशी प्रतिनिधित्व अवस्था यसप्रकार छः

गाविस/ नगरपालिका	एकीकृत योजना समितिमा सदस्य संख्या			एकीकृत योजना समितिमा महिला प्रतिनिधित्व			एकीकृत योजना समितिमा विपन्न वर्गको प्रतिनिधित्व		
	२०६७/६८	२०६८/६९	२०६९/७०	२०६७/६८	२०६८/६९	२०६९/७०	२०६७/६८	२०६८/६९	२०६९/७०
जिविस	-	-	-	९	६	११	३	२	४
ढुंखर्क	-	-	-	-	-	-	-	-	-
सानो वाङथली	२१	२१	२१	७	१	१	-	-	-
जैसीथोक	७	७	७	२	१	१	१	१	१
ढुढाखानी	०	१२	७	-	३	१	-	१	०
रयाले बिहावर	-	-	-	१०	८	७	६	३	४
कटुञ्जेशी	१७	१९	२१	३	२	३	१	१	२
पाल्लेखेत	१३	१३	१५	३	३	४	२	२	२
छत्रेबांफ दाप्चा	२३	२३	२३	४	४	४	१	१	१
पनौती नगरपालिका	-	-	-	-	४	४	-	२	२

जिविस काभ्रे, ढुंखर्क र रयाले विहावर गाविसले एकीकृत योजना समितिका कुल सदस्य संख्या उपलब्ध नगराएको, पनौती नगरपालिकाले रेकर्डनै नभएको जवाफ दिएको छ । छनौट भएका गाविस तथा नगरपालिकाले आफ्नो क्षेत्रभित्रका विद्यालय व्यवस्थापन समिति, स्वास्थ्य समितिको अभिलेख नराखेकोले उक्त संस्थाहरुमा लक्षित वर्गको प्रतिनिधित्वको अवस्था अध्ययन गर्न सकिएन ।

२४.४ सिरहा जिल्लामा छनौटमा परेका सिरहा नगरपालिका तथा ९ गाविसको उपभोक्ता समिति सम्बन्धी व्यवस्था देहाय अनुसार रहेको छः

निकायको नाम	उपभोक्ता समिति संख्या	३३% महिला प्रतिनिधित्व		जनजाति प्रतिनिधित्व		दलित प्रतिनिधित्व	
		भएको	नभएको	भएको	नभएको	भएको	नभएको
सिरहा नगरपालिका	२५	२५	-	-	२५	२५	-
माडर गाविस	१८	५	१३	२	१६	६	१२
विष्णुपुर प्र.म.,,	४	४	-	४	-	३	१
इनर्वा	५	-	५	२	३	२	३
रामनगर मिर्चैया	१६	५	११	६	१०	६	१०
अर्नामा प्र.रा	१५	१५	-	१०	५	१०	५
सारस्वर	१३	१३	-	११	२	१३	-
धनगढी	१४	१४	-	४	१०	१४	-
वस्तिपुर	४	३	१	१	३	१	३
लालपुर	३८	३८	-	२२	१६	११	२७
जम्मा:	१५२	१२२	३०	६२	९०	९१	६१

त्यस्तै सिरहा जिल्ला विकास समिति र छनौट गरिएका सिरहा नगरपालिका तथा ९ गाविसमा समावेशी प्रतिनिधित्वको अवस्था देहायअनुसार देखियोः

गाविस/नगरपालिका	नगरपालिकाकारगाविस, विद्यालय व्यवस्थापन समिति, स्वास्थ्य संस्था व्यवस्थापन समितिमा प्रतिनिधित्व			एकीकृत योजना समितिमा महिला प्रतिनिधित्व			एकीकृत योजना समितिमा विपन्न वर्गको प्रतिनिधित्व		
	२०६७/६८	२०६८/६९	२०६९/७०	२०६७/६८	२०६८/६९	२०६९/७०	२०६७/६८	२०६८/६९	२०६९/७०
सिरहा नगरपालिका	-	-	-	१	-	-	४	५	५
माडर	५	३	४	-	११	३	५४	३१	२०
विष्णुपुर प्र.म.	-	३	३	-	-	४	-	३	४
इनर्वा	-	-	-	-	-	-	-	-	-
रामनगर मिर्चैया	४	४	४	५	४	७	३	४	५
अर्नामा प्र.रा.	-	-	-	४	२४	१६	२१	७४	१०३
सारस्वर	-	-	-	-	१	१	१०	२	-
धनगढी	७	७	७	६	६	१०	१	-	-
लालपुर	-	-	-	-	१५	४३	-	५	१५
जम्मा:	२२	२३	२४	१८	७२	१०१	१०१	१६९	१९७

उल्लिखित विवरणअनुसार इनर्वा र सारस्वर गाविसले अभिलेख नै नराखेकोले विवरण उपलब्ध गराउन सकेनन् । अन्य गाविस माडर, विष्णुपुर प्र.म. अर्नामा प्र.रा. धनगढी, लालपुर र सिरहा नगरपालिकामा समावेशी प्रतिनिधित्व भएको देखिएन ।

२४.५ जिल्ला विकास समितिको कार्यालय सुनसरी अन्तर्गत छनौटमा परेका गाविसले तथा नगरपालिकाको समावेशी प्रतिनिधित्व अवस्था यसप्रकार छः

गाविस/नगरपालिका	एकीकृत योजना समितिमा सदस्य संख्या			एकीकृत योजना समितिमा महिला प्रतिनिधित्व			एकीकृत योजना समितिमा विपन्न वर्गको प्रतिनिधित्व		
	२०६७/६८	२०६८/६९	२०६९/७०	२०६७/६८	२०६८/६९	२०६९/७०	२०६७/६८	२०६८/६९	२०६९/७०
औरावती गाविस	६	५	७	४	४	३	१	२	२
दुहवी	४१	४१	४१	५	२	१	४	५	५
विष्णुपादुका	-	१	१	-	३	५	-	१	२
पाचकन्या	४०	४०	४०	४	४	४	५	५	५
हरिपुर	५	४	५	३	३	३	१	१	१
नर्सिङ	६	६	२	३	२	२	६	७	७
कप्तानगंज	२१	५	५	५	६	४	१	२	२
बराह क्षेत्र	५	४	५	१	२	१	२	२	२
हासपोसा	८	७	८	५	३	५	२	२	२
इनरुवा नगरपालिका	-	-	-	-	६	-	-	१२	-
जिल्ला विकास समिति	-	-	-	-	३	४	-	२	३
जम्मा:	१३२	११३	११४	३०	३८	३२	२२	४१	३१

उल्लिखित विवरणअनुसार विष्णुपादुका गाविसले २०६७/६८ र इनरुवा नगरपालिकाले २०६७/६८, २०६८/६९ र २०६९/७० को व्यवस्थापन समितिहरूमा लक्षित वर्गको प्रतिनिधित्वको अभिलेख तथा इनरुवा नगरपालिकाले २०६७/६८ को एकीकृत योजना तर्जुमा समितिमा महिला तथा विपन्न वर्गको प्रतिनिधित्वको अभिलेख राखेको छैन ।

सरोकार समूहको छलफलको क्रममा कतिपय गाविसमा विपन्न वर्गको नक्साकन नभएको, भएकोमा LGCDP ले संस्था मार्फत गरेको, प्रतिवेदन सम्बन्धित संस्था आफैले राखी स्थानीय निकायमा अभिलेख उपलब्ध नगराएकोले संस्थागत स्मरण (Institutional Memory) नरहेको पाइयो । अन्तरवार्ताको क्रममा निर्णय पक्रियामा महिला सहभागीता कस्तो छ भनि सोधिएकोमा २४९ ले बढेको, १८ ले नवढेको, २४ ले खासै फरक नपरेको र ६९ ले सहभागिता भए पनि निर्णयमा भूमिका नहुने जवाफ दिएका त्यस्तै विपन्नको सहभागिता स्थिति २६१ ले बढेको, १६ ले नवढेको, २९ ले खासै फरक नपरेको र ५४ ले सहभागिता भए पनि निर्णयमा भूमिका नहुने जवाफ दिएका छन् । अन्तर्वार्ताकै क्रममा महिलाले माग गरेका र सो वर्गको हितमा भएको खर्च सम्बन्धमा २०५ ले खर्च भएको, २८ ले नभएको, ६७ ले धेरै कम भएको र ६० ले थाहा नभएको तथा विपन्नले माग गरेको र उनिहरूलाई फाइदा पुग्ने योजनामा २१६ ले खर्च भएको, २९ ले नभएको, ७० ले धेरै कम भएको र ४५ ले थाहा नभएको जवाफ दिएका छन् । योजना छनौटदेखि उपभोक्ता समिति गठनसम्म उक्त वर्गको प्रतिनिधित्व यकिन गर्न नसकिँदा र संख्यात्मक वृद्धि भए पनि गुणात्मक वृद्धि

नभएको सरोकारवालाको भनाइ र छनौटमा परेका निकायहरूको अभिलेख परिक्षणबाट LGCDP को लक्षित वर्ग कार्यक्रमको पूर्ण प्रभावकारिता देखिएन ।

जिल्ला विकास समितिसमेत अधिकांश निकायले एकीकृत योजना तर्जुमा समितिलगायत अन्य व्यवस्थापन समितिमा रहेका सदस्य संख्या लगायत महिला र विपन्न वर्गको प्रतिनिधित्वको अभिलेख अद्यावधिक गरी नराखेको, अधिकांश गाविसले विपन्न वर्गको नक्साङ्कन नगरी दलितलाई विपन्न मान्ने गरेकोले वास्तविक विपन्न वर्गको एकीकृत योजना तर्जुमा समितिमा नरहेको, आफ्नो क्षेत्र भित्रका विद्यालय व्यवस्थापन समिति, स्वास्थ्य समितिको अभिलेख नराखेको र कतिपय समितिमा ती वर्गको संख्यात्मक प्रतिनिधित्व रहे पनि प्रभावकारी भूमिका नरहेको पाइयो । स्थानीय शासन तथा सामुदायिक विकास कार्यक्रम तथा स्थानीय निकाय स्रोत परिचालन तथा व्यवस्थापन कार्यविधि अनुसार विपन्न वर्गको नक्साकन पूर्ण रूपमा नहुनु र समितिमा रहेका सदस्यहरूको क्षमता विकास सम्बन्धी क्रियाकलाप नगरेको कारण प्रतिनिधित्व गर्नेहरूले समितिमा प्रभावकारी भूमिका खेल्न नसकेको सहभागीहरूको भनाइ रहँदा ती वर्गको प्रतिनिधित्व वृद्धि गराउनुको साथै तिनको क्षमता विकास सम्बन्धि क्रियाकलापहरू समेत प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन हुनुपर्दछ ।

(ग) संगठन संरचना, जनशक्ति, पारदर्शिता तथा उत्तरदायित्व (कार्यक्षमता)

२५. संगठन तथा जनशक्ति व्यवस्थापन – स्थानीय स्वायत्त शासन नियमावली, २०५६ को नियम २१५ बमोजिम स्थानीय निकायमा पदपूर्ति समिति गठन गरेको हुनुपर्दछ । स्थानीय निकायहरूमा संगठन स्वरूप, जनशक्ति योजना, कर्मचारीको कार्य विवरण र क्षमता विकास योजना तयार गरी कार्यान्वयन गर्नुपर्ने व्यवस्था छ ।
- २५.१ जिल्ला विकास समितिको कार्यालय गाविस, कास्की, काभ्रेपलाञ्चोक, सिरहा र सुनसरीले पदपूर्ति समिति गठन गरे पनि छनौटमा परेका गाविसहरूले पदपूर्ति समिति गठन गरेको छैन ।
- २५.२ जिल्ला विकास समिति, गाविसमा ८३ दरबन्दी स्वीकृत रहेकोमा ६७ पदको पदपूर्ति भएको र १६ पद खाली रहेको, नेपालगन्ज नगरपालिकाले विवरण नदिएको, गाविसहरूको स्वीकृत दरबन्दी अनुरूप पदपूर्ति भएको पाइयो ।
- २५.३ जिल्ला विकास समिति कास्कीमा ८४ दरबन्दी स्वीकृत रहेकोमा ८२ पदको पदपूर्ति भएको र २ पद खाली रहेको पाइयो, लेखनाथ नगरपालिका र गाविसहरूको स्वीकृत दरबन्दी अनुरूप पदपूर्ति भएको पाइयो । ओ. एण्ड एम. सर्भे नगरी दरबन्दी राखेकोले प्रशासनिक खर्च गर्न पाउने सीमा भन्दा रु. १ करोड ३ लाख २२ हजार बढी खर्च गरेको छ ।
- २५.४ जिल्ला विकास समिति काभ्रेपलाञ्चोकको स्वीकृत दरबन्दी १३७ रहेकोमा १२६ पदको पदपूर्ति भएको र ११ पद खाली रहेको, छनौटमा परेका गाविसहरूको स्वीकृत दरबन्दीअनुरूप पदपूर्ति भएको र पनौति नगरपालिकाले दरबन्दी विवरण उपलब्ध नगराएकोले स्थिति विश्लेषण गर्न सकिएन ।
- २५.५ सुनसरी जिल्ला विकास समितिले २०६७/६८ मा ४६ र २०६८/६९ र २०६९/७० मा ५३ दरबन्दी रहेकोमा सबै पदपूर्ति भएको देखिएको छ । ओ.एण्ड एम.सर्भे नगरी दरबन्दी राखेकोले प्रशासनिक खर्च गर्न पाउने सीमाभन्दा बढी रु.८३ लाख ५८ हजार बढी खर्च गरेको छ । छनौटमा परेका गाविसहरूमध्ये पाँचकन्यामा २०५७ सालको परिषद्बाट ३ दरबन्दी संरचना स्वीकृत गरेकोमा ४ स्थायी र २ करार सहित ६ कार्यरत रहेको, विष्णुपादुकामा २०६० र २०६६ को परिषद् निर्णयबाट ३ दरबन्दी स्वीकृत गरेकोमा स्थायी २ र अस्थायी २ समेत ४ कार्यरत छन् । छनौटमा परेका इटहरी नगरपालिकामा १ इन्जिनियर र २ सव इन्जिनियर तथा नर्सिङ र विष्णुपादुकामा प्राविधिक सहायक भएकोले प्राविधिक सेवा शुलभ रहेको छ । पाँचकन्याले धनकुटा जिल्ला विकास समितिका इन्जिनियर गोविन्द महतलाई रु.४० हजार, बराहक्षेत्रले जिल्ला प्राविधिक कार्यालयको सव इन्जिनियर पुण्य प्रसाद ढुंगेललाई रु.२५ हजार, अन्य गाविसका सव इन्जिनियरलाई औरावतीले रु.३६ हजार, कप्तानगंजले रु.४० हजार र हासपोसाले रु.३० हजार, हरिपुरले जिल्ला विकाससमितिका सव इन्जिनियर उमेश देवलाई रु.३६ हजार र दुहवीले जिल्ला विकास समितिका इन्जिनियर रामकुमार यादवलाई रु.२४ हजार वार्षिक पारिश्रमिक दिई प्राविधिक सेवा उपलब्ध गराएका छन् ।

- २५.६ सिरहा जिल्ला विकास समितिमा १६२ दरबन्दी संख्या रहेकोमध्ये ३ करारमा रहेका र ३९ पदपूर्ति हुन बाँकी रहेको देखियो । पूर्ति गरिएकामध्ये नायव सुब्बा एक प्रधानमन्त्री कार्यालय र खरिदार ३ संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय तथा जिल्ला विकास समितिहरु मकवानपुर र ओखलढुंगामा काजमा राखेको देखियो । कर्मचारी दरबन्दी अनुसार तलव भत्ता समेतका खर्च लेख्दा स्थानीय निकाय (आर्थिक प्रशासन) नियमावलीले निर्धारण गरेभन्दा रु.१ करोड ५३ लाख ६३ हजार बढी खर्च लेखेको देखियो । कार्यालयले कर्मचारी संगठन व्यवस्थापन (ओ.एण्ड एम) कार्य गरेको छैन ।
- २५.७ जिल्ला विकास समितिको कार्यालय गाविस, कपिलवस्तु, कास्की, काभ्रेपलाञ्चोक, सुनसरी र सिरहा तथा छनौटमा परेका ५४ गाविस र ६ नगरपालिकाले जनशक्ति र क्षमता विकास योजना तयार पारेका छन् ।
- जिल्ला विकास समिति र नगरपालिकाहरुले पदपूर्ति समिति गठन गरे पनि छनौटमा परेका गाविसहरुले पदपूर्ति समिति गठन नगरेको, छनौटमा परेका सबै स्थानीय निकायहरुले ओ.एण्ड एम.सर्भे नगरी दरबन्दी सिर्जना गरी पदपूर्ति गर्ने गरेको कारण कास्की, सिरहा र सुनसरी जिविसहरुले प्रशासनिक खर्च गर्न पाउने सीमाभन्दा बढी रु.३ करोड ४० लाख ४३ हजार बढी खर्च गरेको पाइयो । त्यस्तै २ नगरपालिकाले दरबन्दी र पदपूर्तिको विवरण उपलब्ध नगराएको तथा कतिपय गाविसहरुमा कार्यचाप अनुसार दरबन्दी सिर्जना गर्नुपर्ने अवस्था रहेको पाइयो । त्यस्तै छनौटमा परेका स्थानीय निकायहरुले जनशक्ति र क्षमता विकास योजना तयार गरेको देखिएन । पदपूर्ति समिति गठन नभएबाट गाविसहरुको रिक्त दरबन्दी पदपूर्ति नहुने, दरबन्दी पुनरावलोकन नहुँदा प्रत्येक वर्ष प्रशासनिक खर्च बढ्दै जाने, र जनशक्ति र क्षमता विकास योजना तयार नगर्नुमा स्थानीय निकायका पदाधिकारीहरु जिम्मेवार देखिन्छन् । जसले गर्दा स्थानीय निकायबाट प्रदान गर्नुपर्ने सेवा प्रभवाकारीता र गुणस्तरीय सेवा प्रवाहमा समेत असर पर्ने देखिन्छ । अतः स्थानीय निकायको ओ.एण्ड.एम सर्भे गरी दरबन्दी पुनरावलोकन गर्ने, गाविसहरुको समेत पदपूर्ति समिति गठन गर्ने तथा जनशक्ति र क्षमता विकास योजना तयार गर्नुपर्दछ ।
२६. नागरिक वडापत्र र पारदर्शिता – सुशासन ऐन, २०६४ तथा नियमावली, २०६५, कार्यविधिको दफा ४९, ५० र ५१ अनुसार विकास निर्माण र सेवा प्रवाहका कार्यको सार्वजनिक परीक्षण र सार्वजनिक सुनुवाईको व्यवस्था भएको हुनुपर्दछ ।
- २६.१ जिल्ला विकास समितिको कार्यालय, गाविसअन्तर्गत विनौना, उदयपुर गाविसले नागरिक वडापत्र राखेको छैन भने महादेवपुरीमा नबुकिने अवस्थामा रहेको पाइयो ।

नबुकिने अवस्थामा रहेको महादेवपुरी गाविसको नागरिक वडापत्र

- २६.२ जिल्ला विकास समितिको कार्यालय कपिलवस्तु अन्तर्गत हर्दौना, मानपुर, कृष्णनगर र रामनगर गाउँ विकास समितिले नागरिक वडापत्र राखेको पाइएन । तिलौराकोट गाविसले भाडामा लिएको भवनको भित्री कोठामा नागरिक वडापत्र राखेको पाइयो । यसले गर्दा गाविसले प्रदान गर्नुपर्ने सेवा सम्बन्धमा पारदर्शिता देखिएन ।
- २६.३ जिल्ला विकास समितिको कार्यालय कास्कीअन्तर्गत, घान्द्रुक, सिद्ध, पार्चे गाविसले नागरिक वडापत्र राखेको पाइएन ।

२६.४ जिल्ला विकास समितिको कार्यालय काभ्रेपलाञ्चोकअन्तर्गत रयाले विहावर, बुढाखानी, कटुञ्जेवेशी, कानपुर कालापानी, पात्लेखेत र सानो वाङ्थली गाविसले नागरिक वडापत्र राखेको छैन भने जैशीथोक गाविसले कार्यालयको कोठाभित्र सर्वसाधारणको सहज पहुँचभन्दा बाहिर राखेको पाइयो ।

२६.५ सिरहा जिल्ला विकास समिति र छनौटमा परेका सिरहा नगरपालिका र ९ गाविसमध्ये सारस्वर, अर्नामा प्र. रा. र रामनगर मिर्चैयाले नागरिक वडापत्र राखेको देखियो भने इनर्वा, वस्तिपुर, धनगढी, माडर, लालपुर र विष्णुपुर प्र.मले नागरिक वडापत्र राखेका छैनन् । विष्णुपुर प्र.म.ले कार्यालयको सूचना पाटीसमेत राखेको छैन ।

२६.६ सुनसरी जिल्ला विकास समिति, इनरुवा नगरपालिका, बराहक्षेत्र, कप्तानगन्ज, हासपोसा, विष्णुपादुका, हरिपुर, नर्सिङ र दुहवी गाविसले नागरिक वडापत्र राखेका छैनन् । छनौटमा परेका गाविसहरूमध्ये पांचकन्याले कार्यालयभित्र रहेकोले सर्व साधारणको सहज पहुँच छैन, औरावनीको वडापत्र पढ्न सकिने अवस्था नभएको देखिन्छ ।

छनौटमा परेका निकायहरूमध्ये ३० ले नागरिक वडापत्र नै नराखेको, ३ ले नबुझिने अवस्थामा राखेको र ३ ले सेवाग्राहीको पहुँच नपुग्ने गरी कोठाभित्र राखेको पाइयो । सुशासन ऐन र नियमावलीमोजिम उपलब्ध गरिने सेवा, शुल्क र जिम्मेवार पदाधिकारीको नाम उल्लेख गरी नागरिक वडापत्र नराख्नुमा सम्बन्धित निकायका पदाधिकारीहरू जिम्मेवार देखिन्छन् । जसले गर्दा प्रभावकारी रूपमा पारदर्शी सेवा र सेवा प्राप्त गर्ने प्रक्रियाबाट सेवाग्राही वञ्चित हुने अवस्था रहँदा यसतर्फ सम्बन्धित निकाय र पदाधिकारीको ध्यान जानु जरुरी छ ।

२७. **सार्वजनिक सुनुवाई** – छनौटमा परेका जिविस, गाविस र नगरपालिकाको सार्वजनिक सुनुवाई स्थिति यसप्रकार छ:

२७.१ जिल्ला विकास समितिको कार्यालय, गाविसअन्तर्गत विनौना, पिप्रहवा, बैजापुर र उदयपुर गाविसले सार्वजनिक सुनुवाईनै गरेका छैनन् भने नेपालगन्ज नगरपालिकाले बागेश्वरी अशल शासनको सहजीकरणमा सार्वजनिक सुनुवाई गरेको मौखिक जाकारी गराएपनि अभिलेख पाइएन ।

२७.२ जिल्ला विकास समितिको कार्यालय कपिलवस्तुबाहेक छनौट भएका ९ गाविस तथा कपिलवस्तु नगरपालिकाले सार्वजनिक सुनुवाई गरेको सरोकारवालाहरूसँगको छलफलको क्रममा भनिए पनि सोको अभिलेख राखेको पाइएन ।

२७.३ जिल्ला विकास समिति, कास्कीअन्तर्गत छनौटमा परेकामध्ये घान्द्रुक, दाङसिङ र सिद्ध गाविसले सार्वजनिक सुनुवाई गरेको अभिलेख पाइएन ।

२७.४ जिल्ला विकास समितिको कार्यालय, काभ्रेपलाञ्चोकअन्तर्गत छनौटमा परेका मध्ये सानोवाङ्थली, जैशीथोक, कटुञ्जेवेशी, कानपुर कालापानी र पात्लेखेत गाविस र पनौती नगरपालिकाले सार्वजनिक सुनुवाई गरेको अभिलेख पाइएन ।

२७.५ सिरहा जिल्ला विकास समितिले २०६७।६८ र २०६८।६९ मा सार्वजनिक सुनुवाई नगरेको तथा २०६९।७० मा २०६९।४।९ र २०७०।३।२५ मा २ पटक सार्वजनिक सुनुवाई गरेको जवाफ दिएकोमा सोसम्बन्धी प्रतिवेदन उपलब्ध गराउन सकेन । छनौटमा परेका सिरहा नगरपालिका र ९ गाविसले सार्वजनिक सुनुवाई गर्ने गरेका छैनन् ।

२७.६ सुनसरी जिल्ला विकास समितिले २०६७।६८, २०६८।६९ र २०६९।७० मा २२२ पटक सार्वजनिक सुनुवाई गरेको जनाएको छ । छनौटमा परेका इटहरी नगरपालिका तथा ८ गाविसले सार्वजनिक सुनुवाई गरेका छैनन् ।

अन्तर्वार्ताको क्रममा सञ्चालित योजना र कार्यक्रमहरू सम्पन्न भए पश्चात् सामाजिक लेखापरीक्षण गरिएको छ भनी सोधिएकोमा २१२ ले छ र १४८ ले छैन, गाविस र नगरपालिकाले विभिन्न वडाहरूमा

सञ्चालन हुने कार्यक्रमवारे सञ्चार माध्यमबाट प्रचार प्रसार हुने गरेको जानकारी छ भनी सोधिएकोमा १५५ ले छ ९८ ले छैन र १०७ जनाले प्रचार प्रसारनै हुने नगरेको, गाविस/नगरपालिकाले पुऱ्याउँदै आएको सेवा सुविधा सम्बन्धमा सार्वजनिक सुनुवाई गर्ने गरेको छ भनी सोधिएकोमा २११ ले गरेको ७५ ले नगरेको, ४० ले जानकारी छैन र ३४ ले गरे पनि उठाएका कुराहरु सुधार हुँदैन भन्ने जवाफ दिएका छन् ।

छनौटमा परेका निकायहरुमध्ये २३ ले सार्वजनिक सुनुवाई नै नगरेको र १९ निकायले सार्वजनिक सुनुवाई गरेको जानकारी उपलब्ध गराएपनि अभिलेख नराखेबाट सार्वजनिक सुनुवाई गरेको पुष्टि हुन सकेन । सुशासन ऐन र नियमावलीद्विमोजिम सार्वजनिक सुनुवाई नगर्नुमा सम्बन्धित निकायका पदाधिकारीहरु नै जिम्मेवारी पूर्ण काम नगर्नु र तालुक निकायबाट अनुगमन नहुनु, स्थानीय निकायमा निर्वाचित पदाधिकारी नहुनु, नगरिक सचेतनाको कमी रहनु देखिन्छ । जसले गर्दा स्थानीय निकायले गर्ने तथा गरेको कामको प्रभावकारिता, सेवाग्राहिको गुनासो र असन्तुष्टि सुनुवाई गरि सेवाग्राहीलाई सुसूचित हुने अवसरबाट वञ्चित हुँदा स्थानीय सेवा प्रवाहमा सुशासन कायम नहुने, स्रोत परिचालन र योजना सञ्चालन प्रभावकारी नहुने देखिँदा यसतर्फ सम्बन्धित निकाय र पदाधिकारीको जवाफदेहिता वृद्धि गरी स्थानीय सेवा प्रवाह, स्रोत परिचालन तथा योजनारकार्यक्रम सञ्चालनमा स्थानीय सामुदायिक संस्था मार्फत नागरिक सचेतनामा वृद्धि ल्याउने, ऐन नियम र कार्यविधिमा भएका व्यवस्थाको कार्यान्वयनमा तदारुकता ल्याउन स्थानीय निकायमा निर्वाचित प्रतिनिधिको व्यवस्था र तालुक निकायबाट निरन्तर अनुगमनको व्यवस्था हुनु जरुरी देखिन्छ ।

२८. **सार्वजनिक परीक्षण** – छनौटमा परेका जिविस, गाविस र नगरपालिकाको सार्वजनिक परीक्षणको स्थिति यसप्रकार छः

२८.१ जिविस गाविस, कपिलवस्तु, कास्की, काभ्रेपलाञ्चोक, सुनसरी र सोअन्तर्गत छनौट गरिएका गाविस, नगरपालिकाले योजनाको सम्बन्धमा सम्बन्धित केही सीमित उपभोक्ता समितिहरुले सार्वजनिक परीक्षण गराएपनि सम्बन्धित स्थानीय निकायहरुबाट आफूले गरेको कामको सार्वजनिक परीक्षण गराएको अभिलेखबाट देखिएन । सार्वजनिक परीक्षण गरिएका केही उपभोक्ता समितिहरुको फाइल अध्ययन गर्दा सार्वजनिक परीक्षण फाराममा आवश्यक विवरण खाली राख्ने र उपस्थित हुनेले दस्तखत गरेको देखिएन ।

२८.२ सिरहा जिल्ला विकास समिति र छनौटमा परेका सिरहा नगरपालिका तथा ९ गाविसमा उपभोक्ता समितिहरु मार्फत गराइएको कार्यको सार्वजनिक परीक्षण प्रतिवेदन कम्प्युटरबाट तयार गरिएको ढाँचामा निर्णयसमेत पहिले नै तयार गरी पछि उपस्थिति जनाउने गरेको पाइयो । गाविसहरुमा आयोजना गरिएको छलफल कार्यक्रमका अधिकांश सहभागीहरुले सार्वजनिक परीक्षण गर्ने नगरिएको जानकारी गराएका थिए ।

स्थानीय निकायबाट सञ्चालित क्रियाकलापका बारेमा सार्वजनिक सुनुवाई, सामाजिक परीक्षण र सार्वजनिक परीक्षणजस्ता कार्यक्रमको प्रभावकारी कार्यान्वयनबाट सुशासन र समतामूलक विकास भई जनताको जीवनस्तर उच्च हुन्छ ।

स्थानीय निकायहरुको योजना, नीति, कार्यक्रम, आयोजना कार्यान्वयन र सेवा प्रवाहले आर्थिक सामाजिक विकासमा गरेका समग्र योगदानको लेखाजोखा र छलफल गर्ने प्रक्रियाले कार्यान्वयनमा देखिएका कमी कमजोरी पहिल्याई सुधार गर्न निकायलाई प्रेरित गर्दछ । यसर्थ जिम्मेवार निकायले प्रचलित ऐन कानून अनुरूप आफ्ना क्रियाकलाप सम्पादन गरेको छ छैन भन्ने मापनका लागि पारदर्शी क्रियाकलापमार्फत सार्वजनिक जवाफदेहिताको भूमिका निर्वाह गर्नुपर्दछ ।

२९. **वार्षिक योजना समीक्षा** – छनौटमा परेका जिविस, गाविस र नगरपालिकाको वार्षिक योजना समीक्षाको स्थिति यसप्रकार छः

२९.१ जिल्ला विकास समितिको कार्यालय, गाविसअन्तर्गत अध्ययन गरिएका गाविसमध्ये विनौना, बैजापुर, नेपालगन्ज नगरपालिकाले योजना समीक्षाको अभिलेख पेश गरेनन् भने चिसापानी २०६७/६८ र पिप्रहवाले २०६८/६९ को मात्र योजना समीक्षा गरेको पाइयो ।

- २९.२ जिल्ला विकास समितिको कार्यालय, कास्कीअन्तर्गत अध्ययन गरिएका गाविसमध्ये सराङकोट, घान्द्रुक, सिद्ध र पाचैले २०६७/६८ को तथा घान्द्रुक, सिद्ध र अर्मलाले २०६८/६९ र कृष्तिनाच्नेचौरले २०६९/७० को योजना समीक्षा गरेका छैनन् ।
- २९.३ जिल्ला विकास समितिको कार्यालय, काभ्रेपलाञ्चोकको छनौटमा परेका गाविसहरूमध्ये सानो वाङथली, कटुञ्जेवेशी गाविसले ३ आर्थिक वर्षकै वार्षिक योजना समीक्षा गरेका छैनन् भने कानपुर कालापानीले २०६९/७० को मात्र वार्षिक योजना समीक्षा गरेको अभिलेखबाट देखियो ।
- २९.४ सुनसरी जिल्ला विकास समितिअन्तर्गत छनौटमा परेका गाविस तथा नगरपालिकाहरू समेतले योजनाको समीक्षा गर्ने गरेका छैनन् ।
- २९.५ सिरहा जिल्ला विकास समिति र छनौटमा परेका सिरहा नगरपालिका तथा ९ गाविसले योजनाको समीक्षा गर्ने तथा प्रतिवेदन तयार गर्ने कार्य गरेको छैन । सम्बन्धित नगरपालिका तथा गाविसमा आयोजित सरोकारवालाहरूसँगको छलफल कार्यक्रमका सहभागीहरूले समेत समीक्षा गर्ने तथा प्रतिवेदन तयार गर्ने कार्यहरू हुने नगरेको जानकारी गराएका थिए ।
- छनौटमा परेका निकायहरूमध्ये २६ निकायले ३ आर्थिक वर्षकै योजना समीक्षा गरेको देखिएन भने केहि गाविसहरूले आंशिक रूपमा मात्र योजना समीक्षा गर्ने गरेको पाइयो । योजना समीक्षा नगराउनुमा सम्बन्धित निकायका पदाधिकारीको उदासीनतानै प्रमुख कारण देखिन्छ । जसले गर्दा योजनाको उपलब्धि, कमी कमजोरी, आगामी योजनाको सुधारको लागि भविष्यमा चाल्नुपर्ने कदमको पर्याप्त जानकारी नभई कार्यालयको समग्र कामको प्रभावकारितामा समेत असर पर्ने हुँदा वार्षिक योजना समीक्षा गरेर मात्र नयाँ योजनाको शुरुवात गर्ने प्रणालीको विकास हुनुपर्दछ ।
३०. **नियमित सूचना** – छनौटमा परेका जिविस, गाविस र नगरपालिकाले लाभग्राही समूहलाई आफ्नो काम कारबाही सम्बन्धमा दिने सूचनाको स्थिति यसप्रकार छः
- ३०.१ जिविस, गाविसअन्तर्गत जिविस गाविस, नेपालगन्ज नगरपालिका, महादेवपुरी, बनकटवा र टिटिहिरिया गाविसले आफ्नो काम कारबाही सम्बन्धमा नियमित रूपमा सूचना पाटीमा सूचना टाँस गर्ने र एफ.एम. मार्फत सूचना प्रवाह गर्ने गरेको भए तापनि विनौना, बैजापुर, चिसापानी, पिप्रहवा गाविसको सूचना पाटीसमेत कार्यालयमा नराखेको पाइयो । बनकटवा गाविसको उजुरी पेटीकाको अभिलेख हेर्दा गाविसले शारीरिक अशक्तहरूको लागि सूचना माग गर्दा सूचना उपलब्ध नगराएको र आगामी दिनमा सूचना उपलब्ध गराउन एक अशक्त नागरिकले अनुरोधसहित सिकायत गरेको पाइयो ।
- ३०.२ कपिलवस्तुमा जिल्ला विकास समिति र कपिलवस्तु नगरपालिकाले आफ्नो काम कारबाही सम्बन्धमा नियमित रूपमा सूचना पाटीमा सूचना टाँस गर्ने र एफ.एम. रेडियोमार्फत सूचना प्रवाह गर्ने गरेको पाइयो । सिंहोखोर, हर्दौना, मानपुर र रामनगर गाउँ विकास समितिहरूको सूचना पाटी समेत कार्यालयमा राखेको पाइएन । लेखापरीक्षण नतिजा सूचना पाटीमा टाँस गर्नुपर्नेमा जिविस र अध्ययन गरिएका कुनै पनि नगरपालिका तथा गाविसले टाँसेको पाइएन ।
- ३०.३ जिल्ला विकास समिति कार्यालय कास्की र लेखनाथ नगरपालिकाले सूचना पाटी, पत्रपत्रिका र एफ.एमबाट सूचना प्रवाह गर्ने गरेको भए तापनि भरतपोखरी, कृष्तिनाच्नेचौर, सिद्धले पत्रिकामा वर्षको १ पटक सूचना प्रवाह गरेको, दाङसिङ, पाचै, घान्द्रुक र भरतपोखरीमा सूचना पाटी तथा उजुरी पेटीकासमेत नभएको पाइयो ।
- ३०.४ जिविस काभ्रेपलाञ्चोकअन्तर्गत जिविस काभ्रेपलाञ्चोक र पात्लेखेत गाविसले आफ्नो काम कारबाही सम्बन्धमा नियमित रूपमा सूचना पाटीमा सूचना टाँस गर्ने र एफ.एम.मार्फत सूचना प्रवाह गर्ने गरेको, पनौती नगरपालिकाले सूचना पाटीमा मात्र सूचना संप्रेषण गर्ने गरेको छ भने अन्य गाविसहरूले नियमित रूपमा सूचना संप्रेषण गर्ने गरेको पाइएन ।

- ३०.५ जिल्ला विकास समितिको कार्यालय, सिरहाले सूचना पाटी तथा स्थानीय एफ.एम. रेडियोमा कार्यालयका गतिविधिहरू सूचित गराउने गरेको बुझियो । माडर गाविसले ढोल बजाएर र लालपुरले कहिले काहीँ स्थानीय पत्रपत्रिका र एफ.एम. (आकास गंगा, गोलबजार) मा प्रकाशन तथा प्रशारण गरी सूचना प्रवाह गर्ने गरेको पाइयो । सिरहा नगरपालिका र अन्य गाविसहरूले कार्यालयको सूचना पाटीमा मात्रै सूचना प्रवाहलाई सीमित गर्ने गरेका छन् ।
- ३०.६ सुनसरी जिल्लामा जिल्ला विकास समितिले कार्यालयको सूचना पाटी तथा स्थानीय एफ.एम. रेडियोमा कार्यालयका गतिविधिहरू सूचित गराउने गरेको देखियो । इनरुवा नगरपालिकाले कहिलेकाँहीँ दृलाष्ट र उद्घोषण पत्रिकामा प्रकाशित तथा सप्तकोशी एफ.एम.मा प्रशारण गर्ने गरेको सरोकारवालाहरूसँगको छलफलमा जानकारी भयो । अन्य छनौटमा परेका गाविसहरूले पत्रपत्रिका तथा रेडियो एफ.एम.हरूबाट सूचना प्रवाह गर्ने नगरेको सरोकारवालाहरूको गुनासो रहेको थियो ।
- अध्ययन गरिएका निकायहरूमध्ये जिविस, नपा र केही गाविसहरूले पत्रपत्रिका, एफ.एम.बाट सूचना प्रकाशन गर्ने गरिएको र केही गाविसले सूचना पाटीमा सूचना टाँस गर्ने गरेकोमा केही गाविसहरूले कुनै पनि प्रक्रिया तथा प्रणाली अपनाई सूचना प्रवाह गरेको पाइएन । त्यस्तै १२ स्थानीय निकायको सूचना टाँस गर्ने सूचना पाटी समेत नरहेको अवस्था छ । आफुले गरेको कामको सूचना लाभग्राही समूहलाई नियमित रूपमा उपलब्ध नगराउने, लक्षित समूहको कार्यक्रमको सूचना सो समूहले माग गर्दा उपलब्ध नगराउने, गुनासो पेटीका समेत नराख्ने अवस्था देखिँदा केही स्थानीय निकाय सेवाग्राहीप्रति उत्तरदायी भएको देखिएन भनी छलफलका सहभागीहरूको भनाइसमेत रहेको छ । सम्बन्धित निकायका पदाधिकारी सेवाग्राही र सेवा प्रवाहप्रति जिम्मेवार नरहेकोले सेवाग्राही सूचनाको अवसरबाट वञ्चित हुने अवस्था रहँदा स्थितिमा सुधार हुनुपर्दछ ।
३१. **आन्तरिक नियन्त्रण व्यवस्था** – स्थानीय निकाय आर्थिक प्रशासन नियमावली, २०६४ को नियम १९६ बमोजिम स्थानीय निकायले मासिक तथा वार्षिक विवरण तयार गरी सम्बन्धित निकायमा पेश गर्नुपर्दछ । उपनियम (३) बमोजिम गाविस र नगरपालिकाले जिविस र जिविसले तालुक मन्त्रालयमा आर्थिक वर्ष समाप्त भएको ३५ दिनभित्र प्रतिवेदन दिनुपर्ने व्यवस्था छ ।
- ३१.१ जिल्ला विकास समितिको कार्यालयहरू गाविस, कपिलवस्तु, कास्की, काभ्रेपलाञ्चोक, सुनसरी र सिरहा तथा छनौटमा परेका ५४ गाविस र ६ नगरपालिकाले आन्तरिक नियन्त्रण कार्यविधि तयार गरी कार्यान्वयन गरेको पाइएन ।
- ३१.२ जिल्ला विकास समितिको कार्यालय गाविस, नेपालगन्ज नगरपालिका, महादेवपुरी र टिटिहिरिया गाविसहरूले मासिक/वार्षिक प्रतिवेदन तयार गरी प्रतिवेदन गरे पनि छनौटमा परेका अन्य गाविसहरूले मासिक तथा वार्षिक प्रतिवेदन तयार गरी जिल्ला विकास समितिमा पठाउने गरेको अभिलेख पाइएन ।
- ३१.३ जिल्ला विकास समितिको कार्यालय कपिलवस्तु, कपिलवस्तु नगरपालिका र मोतिपुर गाउँ विकास समितिले मासिक तथा वार्षिक प्रतिवेदन तयार गरी पठाउने गरेको पाइयो । अध्ययन गरिएका अन्य गाउँ विकास समिति हर्दौना, रामनगर, कृष्णनगर, बिजुवा, तिलौराकोट, सिंहोखोर, गुंगौली तथा मानपुरले मासिक तथा वार्षिक प्रतिवेदन तयार गरी जिल्ला विकास समितिमा पठाउने गरेको पाइएन ।
- ३१.४ जिल्ला विकास समितिको कार्यालय कास्की, लेखनाथ नगरपालिका र काहुँ गाविसले मासिक/वार्षिक प्रतिवेदन तयार गरी प्रतिवेदन गरे पनि छनौटमा परेका अन्य गाविसहरूले मासिक तथा वार्षिक प्रतिवेदन तयार गरी जिल्ला विकास समितिमा पठाउने गरेको अभिलेख पाइएन ।
- ३१.५ जिल्ला विकास समिति काभ्रेपलाञ्चोक र पनौती नगरपालिकाले मासिक/वार्षिक प्रतिवेदन तयार गरी प्रतिवेदन गरे पनि छनौटमा परेका गाविसहरूले मासिक तथा वार्षिक प्रतिवेदन तयार गरी जिल्ला विकास समितिमा पठाउने गरेको अभिलेख पाइएन ।
- ३१.६ सुनसरी जिल्ला विकास समिति र इटहरी नगरपालिकाले मासिक तथा वार्षिक प्रतिवेदन तयार गरी प्रतिवेदन गर्ने गरेको पाइयो । तर छनौटमा परेका गाविसहरूले मासिक तथा वार्षिक प्रतिवेदन गर्ने गरेको अभिलेख देखिएन ।

अध्ययन गरिएका कुनै पनि निकायले आन्तरिक नियन्त्रण कार्यविधि तयार नगरी विद्यमान कानुननलाई आधारमानी क्रियाकलाप सञ्चालन गरेको, जिविस नगरपालिकाले मासिकरवार्षिक प्रतिवेदन तयार गरी प्रतिवेदन गरे पनि छनौटमा परेका गाविसहरूले मासिक तथा वार्षिक प्रतिवेदन तयार गरी जिल्ला विकास समितिमा पठाउने गरेको अभिलेख पाइएन । आन्तरिक नियन्त्रण कार्यविधि बनाउन तथा आफूले गरेको कामको तालुक निकायमा प्रतिवेदन गर्न सम्बन्धित निकायका पदाधिकारीहरूले चासो नदिँदा तथा तालुक निकायले कडाईका साथ अनुगमन नगर्दा मितव्ययी तवरले काम हुन नसक्नुका साथै कार्यालयको काममा सन्तुलन नियन्त्रण नहुने अवस्था रहन्छ । अतः आन्तरिक नियन्त्रण कार्यविधि बनाई लागू गर्न तथा गाविसहरूले आफूले गरेको मासिक तथा वार्षिक कामको प्रगति प्रतिवेदन लिने दिने र सोको अभिलेख राख्ने प्रणाली स्थापित गर्न जरुरी छ ।

३२. **लेखापालन एवं लेखापरीक्षण** – स्थानीय निकाय आर्थिक कार्यविधि नियमावली २०६४ को नियम ४८ बमोजिम स्थानीय निकायहरूले लेखा व्यवस्थापन तथा लेखापरीक्षण गराउनुपर्ने व्यवस्था छ ।
- ३२.१ जिल्ला विकास समितिको कार्यालय गाविस, नेपालगन्ज नगरपालिका, महादेवपुरी र टिटिहिरिया गाविस बाहेक छनौटमा परेका गाविसहरूले म्यानुअल लेखा प्रणाली अवलम्बन गर्ने गरेको र छनौटमा परेका ९ सहित आन्तरिक लेखापरीक्षण सम्पन्न गरी प्राप्त १५ गाविसको विवरण अनुसार आर्थिक वर्षको अन्त्यमा १० गाविसले पुँजीगत अनुदान बापत प्राप्त रकम मध्ये मौज्जात रु.१९ लाख ३४ हजार फ्रिज प्रयोजनको लागि जिविस फिर्ता नगरी गाविस कोषमा राखेको पाइयो । महादेवपुरी र टिटिहिरिया गाविस बाहेक अन्यले प्राप्त अनुदान निकासी रकम मूल खातामा आम्दानी बाँधी ग-२ र ग-१ खातामा ट्रान्सफर गरी खर्च गर्नुपर्नेमा सोभै ग-२ र ग-१ खातामा निकासी लिई खर्च गर्ने गरेको पाइयो । त्यस्तै पिप्रहवा र उदयपुर गाविसले आन्तरिक आयबाट प्राप्त रकम गाविस कोषमा जम्मा नगरी तहबिलबाट खर्च गर्ने गरेको देखियो ।
- ३२.२ जिल्ला विकास समितिको कार्यालय कपिलवस्तु र कपिलवस्तु नगरपालिकाले तोकिएबमोजिम नै लेखापालन गरेको पाइयो । अध्ययन गरिएका ९ गाविसले बैंक नगदी किताबमा मात्र जनाई आम्दानी तथा खर्च गर्ने गरेतापनि महिना र वर्षको अन्त्यमा मासिक र वार्षिक रूपमा जोडजम्मा गर्ने गरेको पाइएन । मासिक तथा वार्षिक रूपमा तयार गर्नुपर्ने बजेट शीट, खर्चको फाँटबारी, आम्दानी खाता राखेको पाइएन । गाविसको लेखा व्यवस्थित रहेको पाइएन ।
- ३२.३ जिल्ला विकास समितिको कार्यालय कास्कीअन्तर्गत काहुँ गाविसबाहेक छनौटमा परेका अन्य गाविसले बैंक नगदी किताब जोडजम्मा समेत नगरेको, आन्तरिक लेखापरीक्षण, अन्तिम लेखापरीक्षणले समेत सो व्यहोरा नऔँल्याई लेखापरीक्षण प्रतिवेदन तयार पारेको, आर्थिक वर्षको अन्त्यमा ७ गाविसले पुँजीगत अनुदानबापत प्राप्त रकम मध्ये मौज्जात रु.२० लाख ३९ हजार फ्रिज प्रयोजनको लागि जिविस फिर्ता नगरी गाविस कोष खातामा राखेकोमा लेखापरीक्षणले औँल्याएपछि घान्द्रुक गाविसले रु.९७ हजार सञ्चित कोष दाखिला गरेको छ । दाङसिङ गाविसले २०६६।६९ को पुँजीगत (ग-२) मौज्जात रकम रु.५० हजार २०६९।७० को श्रावणमा ग-१ (चालु) खातामा ट्रान्सफर गरी दैनिक भ्रमण भत्ता र कार्यालय सञ्चालनमा खर्च गरेको छ । यसरी ट्रान्सफर गरेको तथा फ्रिज गर्नुपर्ने रकम सम्बन्धमा आन्तरिक तथा अन्तिम लेखापरीक्षणमा समेत प्रतिवेदन गरेको छैन ।
- ३२.४ जिल्ला विकास समितिको कार्यालय काभ्रेपलाञ्चोक र पनौती नगरपालिकाबाहेक छनौटमा परेका गाविसहरूले म्यानुअल लेखा प्रणाली अवलम्बन गर्ने गरेको र आर्थिक वर्षको अन्त्यमा ४ गाविसको रु.४ लाख ५७ हजार मौज्जात जिविस फिर्ता नगरेकोमा लेखापरीक्षणले औँल्याएपछि कटुञ्जेवेशीबाहेक ३ गाविसले रु.४ लाख ५३ हजार फिर्ता दाखिला गरेका छन् । त्यस्तै गाविसहरूले अघिल्लो आर्थिक वर्षको ग-२ (पुँजीगत) मा रहेको मौज्जात ग-१ (चालु) मा आम्दानी बाँधी खर्च गर्ने गरेको पाइयो । उदाहरणको लागि जैशीथोक गाविसले २०६७।६६ मा पुँजीगततर्फ बाँकीमध्ये रु.५० हजार २०६६।६९ मा चालुतर्फ ट्रान्सफर गरी दैनिक भ्रमण भत्ता लगायतमा खर्च गरेको पाइयो । गाविसहरूले बैंक नगदी किताबमा जनाई आम्दानी खर्च गर्ने गरेपनि महिना र वर्षको अन्त्यमा जोडजम्मा गर्ने गरेको पाइएन ।

३२.५ सिरहा जिल्ला विकास समितिले आर्थिक प्रशासन सम्बन्धी कार्यमा कम्प्युटराइज्ड लेखा प्रणाली अवलम्बन गर्ने गरेको देखियो । छनौटमा परेका अधिकांश गाविसहरूले म्यानुअल लेखा प्रणालीमा आधारित अभिलेख राखेका छन् । जिल्ला विकास समितिले जिन्सी व्यवस्थापन तथा कर्मचारी प्रशासनसम्बन्धी म्यानुअल प्रणालीमा आधारित रहेको देखियो । सिरहा जिल्ला विकास समितिले बैंक मौज्जातको बैंक समायोजन विवरण तयार गर्ने गरेको छैन । २०६८।६९ को अन्तिम मौज्जात रु.८ करोड ८४ लाख २५ हजार र यो वर्ष अन्य शीर्षकको रु.३६ लाख १८ हजार थप समेत रु.९ करोड २२ लाख ४३ हजार जिम्मेवारी सार्नुपर्नेमा रु.९ करोड २० लाख ८६ हजार जिम्मेवारी कायम गरी रु.१ लाख ५६ हजार घटी जिम्मेवारी सारेको छ । त्यस्तै २०६९।७० को अन्तमा सेस्तानुसार रु.६ करोड ३६ लाख ३७ हजार मौज्जात देखाएकोमा मुद्धति समेत ११ बैंक खातामा रु.९ करोड ३१ लाख ९७ हजार रहेकोले सेस्तामा भन्दा बैंकमा रु.२ करोड ९५ लाख ६० हजार बढी मौज्जात देखिएको छ । सिरहा जिल्लामा छनौट गरिएका गाविसहरू इनर्वा, धनगढी, माडर, लालपुर, अर्नामा प्र.रा. र रामनगर मिर्चैयाले बजेट खर्च खाता र बैंक नगदी किताब राखेको देखियो । तर वस्तिपुर, विष्णुपुर प्र.म र सारस्वर गाविस र सिरहा नगरपालिकाले बजेट खर्च खाता नराखी बैंक नगदी किताब मात्र राख्ने गरेका छन् । वस्तिपुर, धनगढी, माडर, विष्णुपुर प्र.म, सारस्वर, अर्नामा प्र.रा, रामनगर मिर्चैया र सिरहा नगरपालिकाले जिन्सी खाता राखेका छन् । तर ती गाविसहरूले खर्च नहुने जिन्सी खाता प्रत्येक वर्ष अलग अलग राख्ने र सचिव सरुवा हुनसाथ साबिकको सचिवले हालवाला सचिवलाई जिन्सी खाता नबुझाई आफैले लैजाने गरेको व्यहोरा सम्बन्धित गाविसका कर्मचारीहरूले जानकारी गराएका थिए । छनौटमा परेका नगरपालिका तथा गाविसहरूले योजना खाता तथा कार्यक्रमगत खाताहरू राख्ने गरेका छैनन् । सिरहा नगरपालिकाले बैंक स्टेमेन्ट लिई रिक्न्सिलेशन गर्ने गरेको देखियो भने कुनै पनि गाविसले बैंक समायोजन हिसाब मिलान गर्ने गरेका छैनन् ।

३२.६ सुनसरी जिल्ला विकास समितिले कम्प्युटराइज्ड लेखाप्रणाली अवलम्बन गरेपनि केही म्यानुअल रूपमा लेखा राखेको देखियो । छनौटमा परेका अधिकांश गाविसहरूले म्यानुअल लेखाप्रणालीमा अभिलेख राखेका छन् । विष्णुपादुका गाविसको कम्प्युटर सचिवले घरमा लगेर राखेको र कम्प्युटर प्रणालीमा लेखा राखेको छैन । जिल्ला विकास समितिले जिन्सी अभिलेख तथा कर्मचारी प्रशासनका कार्य म्यानुअलमा राखेको छ । सुनसरी जिल्ला विकास समितिले बैंक मौज्जातको बैंक समाधान विवरण तयार गर्ने गरेको छैन । जसबाट सेस्तामा रु. ३ करोड ३६ लाख १० हजार १५४ मौज्जात रहेकोमा मुद्धति समेत १५ बैंक खातामा रु.५ करोड १२ लाख ७१ हजार ४६५ मौज्जात रहेकोले रु.१ करोड ७६ लाख ६१ हजार ३११ बढी मौज्जात देखिएको छ । त्यस्तै छनौटमा परेका गाविसहरू पाँचकन्या, विष्णुपादुका, बराहक्षेत्र, औरावनी, कप्तानगंज, हरिपुर, नर्सिङ, दुहवी र हासपोसा बैंकबाट वार्षिक रूपमा बैंक स्टेटमेन्ट लिने गरे तापनि बैंक रिक्न्सिलिएशन गर्ने गरेका छैनन् । पाँचकन्या र बराहक्षेत्रले बैंक टाढा रहेको जनाई कार्यालयमा प्राप्त नगद मासिक रूपमा बैंक जम्मा गर्ने गरेका छैनन् । हरिपुर गाविसको बैंक नगदी किताबमा जोडजम्मा नै नगरेको र विष्णुपादुकाको ३ वर्षको सेस्ता खडा गरी कार्यालयमा राखेको देखिएन ।

छनौटमा परेका निकायहरूले आर्थिक वर्षको अन्त्यमा मौज्जात रकम सञ्चितकोष फिर्ता प्रयोजनार्थ फिर्ता नगरी आ-आफ्नो कोष खातामा मौज्जात राख्ने, बैंक समायोजन हिसाब तयार नगर्ने, महिना र वर्षको अन्त्यमा बैंक नगदी किताब जोडजम्मा नगर्ने, निकायमा प्राप्त रकम मूलखातामा आमदानी नबाँधी सिधै खर्च खातामा आमदानी बाँच्ने, मासिक तथा वार्षिक रूपमा तयार गर्नुपर्ने बजेट शीट, खर्चको फाँटबारी, आमदानी खाता नराख्ने, तहविल मौज्जात राखि खर्च गर्ने, पुँजीगत अनुदान रकमबाट चालु शीर्षकमा खर्च गरेको समेत पाईदा प्रचलित नियम र लेखाप्रणालीको सिद्धान्त पालना नगरी खर्च गर्नुमा सम्बन्धित निकायका पदाधिकारीहरूले जिम्मेवार देखिन्छन् । गाविसहरूमा आर्थिक वर्षको अन्त्यमा निकास प्राप्त हुनु, लेखा कर्मचारीहरूको दरबन्दी नहुनु, बर्तमान जनशक्तिलाई लेखा सम्बन्धी प्रभावकारी तालिम नहुनु, लेखापरीक्षण प्रतिवेदनमा त्यस्ता कैफियतलाई नऔल्याउने कमजोर आन्तरीक तथा अन्तिम लेखापरीक्षण प्रणाली समेत जस्ता कारणले मितव्ययी तथा प्रभावकारी रूपमा लेखापालन हुन नसक्ने अवस्था रहँदा प्रचलित नियम र लेखा सिद्धान्त अनुसार खर्च गर्ने, लेखाराख्ने र मूल्याङ्कन गर्नेतर्फ सम्बन्धित निकायको ध्यान जानु जरुरी छ ।

३३. **लेखापरीक्षण** – जिल्ला विकास समिति गाविस, कपिलवस्तु, कास्की, काभ्रेपलाञ्चोक, सिरहा र सुनसरी तथा छनौटमा परेका ५४ गाविसअन्तर्गत गाविसको आय-व्यय र धरौटीको सेस्ता मासिक रूपमा लेखापरीक्षण गर्नुपर्नेमा सो अनुसार गरेको देखिएन । गाउँ विकास समितिहरूको आन्तरिक लेखापरीक्षण समयमै सम्पन्न नभएको तथा गाउँ विकास समितिहरूको बेरूजू लगत राखी सम्परीक्षण गर्ने गरेको पाइएन । प्रचलित नियम अनुसार लेखापरीक्षण तोकिएको समयभित्र नगर्नु तथा गाविसहरूको बेरूजू लगत राखी सम्परीक्षण नगराउनुमा सम्बन्धित गाविसका पदाधिकारीहरू, जिविसको आलेप शाखा जिम्मेवार देखिन्छन् । नियमानुसार लेखापरीक्षण नगरिँदा गाविसको श्रेस्ता अध्यावधिक नहुने, समयमा गल्ती त्रुटि पत्ता नलाग्ने, श्रेस्ता साथ रहनुपर्ने प्रमाण संलग्न नहुने, बेरूजूको लगत नराखेको कारणबाट कुल बेरूजूमध्ये फछ्यौट तथा बाँकी स्थिति नखुल्ने र बेरूजू फछ्यौट गर्न गराउन सम्बन्धितले तदरुकता नदेखाउने अवस्थाको विकास भई वित्तीय सुशासनको अभाव भई स्रोत साधनको अपचलन हुने देखिन्छ । अतः ऐन नियममा भएको व्यवस्थाको पालना गरी प्रभावकारीरूपमा लेखापरीक्षण गर्ने, सम्परीक्षण गर्ने र लगत अध्यावधिक गर्नाका साथै गाविस र नगरपालिकाको अन्तिम लेखापरीक्षणमा सुधार गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

३४. **सेवा प्रवाह** – परिपुरकको सिद्धान्त (Principal of Subsidiary) अनुसार विकेन्द्रित शासन व्यवस्थामा जनतालाई आपना नजिकका निर्वाचित निकायबाट सरल र सहजरूपमा सेवा उपलब्ध गराउनुपर्दछ । विकेन्द्रीकरणको यसै सिद्धान्तलाई आधारमानी स्थानीय निकायहरूको सेवा प्रवाह सम्बन्धमा छनौट गरिएका ६ जिविस ५४ गाविस र ६ नगरपालिका महिला, विपन्न, दलित, आदिवाशी, जनजाति, विभिन्न सामुदायिक संघ संस्था, राजनैतिक दलका प्रतिनिधि र सर्वसाधारण नागरिकसमेत २ हजार ६८५ सँगको छलफलको क्रममा कास्कीमा काहुं, गाविसमा टिटिहिरिया, सिरहामा लालपुर, सुनसरीमा औराहवनि गाविसमा सेवा भावका कर्मचारी, काममा पारदर्शिता र समन्वयात्मक भूमिका जस्ता सबल पक्ष भएको जनाउँदै सेवाग्राहीले सन्तुष्टि जनाएको पाइयो भने उल्लिखितबाहेक अन्य निकायमा खोजेको समयमा कर्मचारी नभेटिने, गाविस सचिव गाउँमा नबस्ने, विभिन्न संघ संस्था र राजनैतिक दलबीच समन्वय नभएको, विकासका क्रियाकलापहरू प्रभावकारी नभएको कार्यसम्पादनमा दुर्बल पक्ष देखिएका छन् । कार्यसम्पादनमा सुधार ल्याउन स्थानीय निकायको निर्वाचन हुनुपर्ने, गाविस सचिव गाउँमै अनिवार्य बस्नुपर्ने, गाविसहरूको कार्यबोझको आधारमा दरबन्दी पुनरावलोकन हुनुपर्ने भनाइ रहेको छ ।

लेखापरीक्षणको क्रममा गाविस/नगरपालिकाको कर्मचारीले गर्ने काममा सन्तुष्ट हुनुहुन्छ? भनि सोधिएकोमा २८२ ले छु, ७१ ले छैन र ७ ले कुनै कामै परेको छैन, गाविस/नगरपालिकाले प्रभावकारी तवरले कार्यसम्पादन गरेको ठान्नुहुन्छ? भनि सोधिएकोमा २०५ ले ठान्दछु, ३४ ले ठान्दिन र १२१ ले सामान्य ढङ्गले सम्पादन गरेको तथा गाविस/नगरपालिकाका कर्मचारी काम परेको वखत फेला पर्दछन्? भनी सोधिएकोमा २४२ ले पर्छन् १८ ले पर्दैनन् र १ ले कर्मचारी नै छैनन् र ९९ ले कहिले फेला पर्छन कहिले पर्दैनन् भन्ने जवाफ दिएका छन् । त्यस्तै स्थानीय निकायको क्रियाकलापबाट सर्वसाधारणको सेवा सुविधामा सुधार भएको महसुस गर्नुभएको छ? भन्ने प्रश्नमा २०० ले छु, ६१ ले छैन, ७९ ले सामान्य फरक परेको र २० ले त्यस्ता क्रियाकलापहरू सम्पादन भएकै छैन र गाविस/नगरपालिकाको काम कारबाही प्रति यहाँको धारणा कस्तो छ? भनी सोधिएकोमा ४१ ले असाध्यै राम्रो, २६५ राम्रो र ५४ ले प्रभावकारी छैन भन्ने जवाफ दिएका छन् ।

नागरिकको सेवा प्रवाहमा सम्बन्धित स्थानीय निकायका पदाधिकारीहरू उदासिन हुनुनै यसको प्रमुख कारण देखिन्छ । जसले गर्दा राज्य प्रति नागरिकहरूको असन्तुष्टि बढ्ने, सेवा प्राप्त गर्ने अवसरबाट वञ्चित हुनुपर्ने अवस्था रहन्छ । अतः प्रभावकारी सेवा प्रवाह गराउने कार्यबोझको आधारमा दरबन्दी पुनरावलोकन गर्ने, गाविस सचिव कार्यक्षेत्रमै बस्ने व्यवस्था मिलाउन सम्बन्धित निकायको ध्यान पुग्नु जरुरी छ ।

(घ) **सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रम (प्रभावकारीता)**

३५. **अभिलेख व्यवस्थापन** – सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रम सञ्चालन कार्यविधि, २०६९ बमोजिम स्थानीय निकायहरूबाट सामाजिक सुरक्षा भत्ता पाउने व्यक्तिहरूको अध्यावधिक विवरण तयार गर्नुपर्दछ । कार्यविधिको दफा-६ अनुसार परिचयपत्र तथा नवीकरण, दफा-११ अनुसार तोकिएको दरमा नेपाल सरकारले अनुदान

- उपलब्ध गराउने व्यवस्था छ । कार्यविधिको दफा-१३ अनुसार तोकिएको समयमा प्रथम चौमासिकमा बडा दशैं पूर्व आश्विन १ गते, दोस्रो चौमासिकमा शहीद सप्ताहको समय माघ १२ गते र तेस्रो चौमासिकमा नेपाल गणतन्त्र घोषणा भएको दिन जेठ १५ गते सम्ममा प्रचार प्रसारसहित भुक्तानी गर्नुपर्ने र दफा-१४ मा बैकमार्फत भुक्तानीको विशेष व्यवस्थाबारे उल्लेख छ । कार्यविधिको दफा-२३ अनुसार जिविसले सामाजिक सुरक्षा जिल्ला समन्वय समितिसँग समन्वय गरी भत्ता/वृत्ति/अनुदान वितरण प्रक्रियाको निरीक्षण तथा अनुगमन गर्नुपर्दछ । सामाजिक सुरक्षा भत्ता वितरणको अभिलेख नियमित रूपमा अद्यावधिक गर्नुपर्ने, नियन्त्रण व्यवस्थापलाई प्रभावकारी बनाउनुपर्ने र दोहोरो खर्च नहुने व्यवस्था मिलाउनुपर्दछ ।
- ३५.१ जिविस, गाविसअन्तर्गत नेपालगन्ज नगरपालिका र पिप्रहवा गाविसले सामाजिक सुरक्षा भत्ता पाउने व्यक्तिको नाम, जन्ममिति, नागरिकता नं., परिचयपत्र नम्बरसमेत खुलेको फोटोसहितको मूल अभिलेख सामाजिक सुरक्षा समन्वय समितिबाट अनुमोदन गरी अद्यावधिक गरेको पाइएन । पिप्रहवा गाविसमा २२० र नेपालगन्ज नगरपालिकामा १३०३ जना नागरिकता नं. नखुलेका सामाजिक सुरक्षा भत्ता पाउने व्यक्ति रहेको पाइयो । सरोकारवाला समूहको छलफलको क्रममा नपाउने नागरिकहरूलाई समेत सामाजिक सुरक्षा भत्ता वितरण गरेको भनाइ रहेको छ ।
- ३५.२ कपिलवस्तुमा अन्तर्गत कपिलवस्तु नगरपालिका र रामनगर तथा कृष्णनगर गाउँ विकास समितिले सामाजिक सुरक्षा भत्ता पाउने व्यक्तिको नाम, जन्ममिति, नागरिकता नं., परिचयपत्र नं. समेत खुलेको फोटोसहितको मूल अभिलेख अद्यावधिक नगरेको कारणले गर्दा सरोकारवाला समूहको भनाइमा नपाउने नागरिकहरूलाई समेत भत्ता वितरण गरेको स्थिति रहेको छ ।
- ३५.३ जिल्ला विकास समितिको कार्यालय, कास्कीले गाविस तथा नगरपालिकाबाट प्राप्त अभिलेखका आधारमा पञ्जिकरण भिडान गरी मूल अभिलेख तयार गरेको छैन । जिविस कास्की अन्तर्गत अर्मला, पाचें, घान्द्रुक गाविसले सामाजिक सुरक्षा भत्ता पाउने व्यक्तिको नाम, जन्म मिति, नागरिकता नम्बर, परिचयपत्र नम्बर र फोटोसहितको मूल अभिलेख नराखेको, सराङकोट गाविसले पौष महिनापछि पनि अभिलेखमा नाम थप गरी भत्ता वितरण गरेको, सिद्ध गाविसको अभिलेख अद्यावधिक नभएको र मूल अभिलेख खाताको पाना च्यात्तिएको अवस्थामा पाइयो । सबै गाविसहरूले भत्ता पाईरहेका व्यक्तिको नाम नवीकरण गर्दा निवेदन लिने नगरेको र मूल अभिलेख अद्यावधिक गर्दा सामाजिक सुरक्षा समन्वय समितिबाट अनुमोदन गराएको छैन ।
- ३५.४ जिल्ला विकास समितिको कार्यालय, काभ्रेपलाञ्चोकले गाविस तथा नगरपालिकाबाट प्राप्त अभिलेखका आधारमा पञ्जिकरण भिडान गरी मूल अभिलेख तयार गरेको छैन । छनौटमा परेका गाविसमध्ये पाल्तेखेत बाहेक अन्यले सामाजिक सुरक्षा भत्ता पाउने व्यक्तिको नाम, जन्ममिति, नागरिकता नं., परिचयपत्र नम्बर समेत खुलेको फोटो सहितको मूल अभिलेख सामाजिक सुरक्षा समन्वय समितिबाट अनुमोदन गरी अद्यावधिक गरेको पाइएन । अभिलेख अद्यावधिक नगरी भत्ता वितरण गर्दा एउटै व्यक्तिको दोहोरो तेहोरो र फर्जी नाम राखी कानपुर कालापानी गाविसको २०६९।७० को पहिलो चौमासिक भत्ता वितरणमध्ये रु.२ लाख ७४ हजार र बुढाखनी गाविसको रु.१ लाख २० हजार समेत रु.३ लाख ९४ हजार लेखापरीक्षणको क्रममा असुल गरी दाखिला भएको छ ।
- ३५.५ सिरहा जिल्ला विकास समितिमा सामाजिक सुरक्षा भत्ता पाउने व्यक्तिहरूको अद्यावधिक अभिलेख राखेको छैन । अभिलेख अद्यावधिक नगरेकोले सरोकारवालाहरूसँगको छलफल कार्यक्रममा सहभागीहरूका अनुसार ४/५ वर्ष पहिले मृत्यु भइसकेका नागरिकको नामसमेत अभिलेखमा रहेकोले छनौट गरिएका गाविसहरूमा मृत्यु भइसकेका जेष्ठ नागरिकहरूका नाममा रु.१ लाख ३५ हजार ५०० खर्च लेखेको पाइयो ।
- ३५.६ सुनसरी जिल्लाले २०६८।६९ मा सामाजिक सुरक्षा भत्ता पाउने व्यक्तिहरूको अभिलेख अद्यावधिक गरेको जनाएकोमा सामाजिक सुरक्षा समन्वय समितिबाट अनुमोदन गराएको देखिएन ।
३६. **सामाजिक सुरक्षा समन्वय समिति** – सामाजिक सुरक्षा निर्देशिका, २०६९ अनुसार सामाजिक सुरक्षा समन्वय समिति गठन गर्नुपर्ने व्यवस्था छ ।

- ३६.१ जिल्ला विकास समिति, गाविसअन्तर्गत छनौटमा परेका नगरपालिका तथा गाविसहरूमध्ये विनौना, उदयपुर बैजापुर र पिप्रहवा गाविसले सामाजिक सुरक्षा समन्वय समिति गठन गरेका छैनन् ।
- ३६.२ कपिलवस्तुमा छनौटमा परेका नगरपालिका तथा गाउँ विकास समितिहरूले सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रम सञ्चालन गर्न स्थानीय सामाजिक सुरक्षा समन्वय समिति गठन गरेको पाइएन । सो गठन नगर्नाले भत्ता वितरणको पारदर्शिता नहुने, गलत व्यक्तिले सामाजिक सुरक्षाभत्ता पाउन सक्ने समेत स्थिति रहेको देखियो ।
- ३६.३ जिल्ला विकास समिति कास्कीअन्तर्गत छनौटमा परेका गाविसहरूले सामाजिक सुरक्षा समन्वय समिति गठन गरेका छैनन् ।
- ३६.४ जिल्ला विकास समिति, काभ्रेपलाञ्चोकअन्तर्गत छनौटमा परेका नगरपालिका तथा गाविसहरूमध्ये पात्लेखत बाहेक अन्यले सामाजिक सुरक्षा समन्वय समिति गठन गरेका छैनन् ।
- ३६.५ सिरहा जिल्ला विकास समिति र छनौटमा परेका सिरहा नगरपालिका तथा ९ गाविसमा सामाजिक सुरक्षा समन्वय समिति गठन गर्ने गरेको देखिएन ।
- ३६.६ सुनसरी जिल्ला विकास समितिअन्तर्गत छनौटमा परेका इनरुवा नगरपालिका तथा ९ गाविसमा सामाजिक सुरक्षा समन्वय समिति गठन गरेका छैनन् ।

निर्देशिकाले तोकेबमोजिम सामाजिक सुरक्षा समन्वय समिति गठन गाविस/नगरपालिकामा नहुँदा सामाजिक सुरक्षा भत्ता पाउने नागरिकको अभिलेख तयारी तथा वितरणमा स्थानीय अगुवाहरूको प्रतिनिधित्व नहुने, वास्तविक लाभग्राहीभन्दा फरक नामहरू थपगर्ने, मृत व्यक्तिहरूको नाममा समेत भुक्तानी हुन गई भत्ता भुक्तानी प्रणालीमा पारदर्शिता नहुने, भत्ता लिन नगरपालिका आउने नागरिकले समेत राज्यको सुविधा प्राप्त गरी राज्यको खर्च बढ्ने र सामाजिक सुरक्षा भत्ता वितरणमा आन्तरिक नियन्त्रण नहुने हुन्छ । निर्देशिका बमोजिम समिति गठन गरी उक्त समितिको नियमित बैठक बस्ने, बैठकको निर्णय गाविस र नगरपालिकाको सूचना पाटीमा टाँस गर्ने तथा जिविसमा प्रतिवेदन गर्ने व्यवस्था गरी सामाजिक सुरक्षा भत्ता वितरण कार्यलाई प्रभावकारी बनाउनुपर्दछ ।

३७. **बैंक मार्फत भुक्तानी** – यस सम्बन्धमा देखिएका व्यहोराहरू निम्नानुसार छन्:

- ३७.१ जिल्ला विकास समिति, गाविसअन्तर्गत छनौटमा परेकामध्ये नेपालगन्ज नगरपालिकाबाहेक अन्य गाविसहरूले बैकिङ्ग प्रणाली मार्फत भत्ता भुक्तानी गरेका छैनन् । बैकिङ्ग प्रणालीमार्फत भत्ता भुक्तानी गर्दा बृद्ध बृद्धाहरूले सास्ती भोग्नु परेको, घरदैलो सुविधाबाट वञ्चित हुनुपरेको, घरदैलो बैकिङ्ग सेवा उपलब्ध हुनुपर्ने सरोकार समूहको भनाइ रहेको छ ।
- ३७.२ जिल्ला विकास समिति, कपिलवस्तुअन्तर्गत छनौटमा परेकामध्ये कपिलवस्तु नगरपालिकाबाहेक अन्य गाविसहरूले बैकिङ्ग प्रणालीमार्फत भत्ता भुक्तानी गरेको देखिएन । बैकिङ्ग प्रणालीमार्फत भत्ता भुक्तानी गर्दा बृद्ध बृद्धाहरूले बैकले महिनामा थोरै अवधिमात्र वितरण गर्ने तथा हिँडेर गई लामो लाइनमा बस्नुपर्ने हुँदा सास्ती भोग्नु परेको, घरदैलो सुविधाबाट वञ्चित हुनुपरेको सरोकारवालाको भनाइ रहेको छ ।
- ३७.३ जिल्ला विकास समिति, कास्कीअन्तर्गत छनौटमा परेका मध्ये लेखनाथ नगरपालिकाबाहेक अन्य गाविसहरूले बैकिङ्ग प्रणालीमार्फत भत्ता भुक्तानी गरेका छैनन् । बैकिङ्ग प्रणालीमार्फत भत्ता भुक्तानी गर्दा बृद्ध बृद्धाहरूले सास्ती भोग्नु परेको, घरदैलो सुविधाबाट वञ्चित हुनुपरेको, घरदैलो बैकिङ्ग सेवा उपलब्ध हुनुपर्ने सरोकार समूहको भनाइ रहेको छ ।
- ३७.४ जिल्ला विकास समिति, काभ्रेपलाञ्चोकअन्तर्गत छनौटमा परेका मध्ये पनौती नगरपालिकाबाहेक अन्य गाविसहरूले बैकिङ्ग प्रणालीमार्फत भत्ता भुक्तानी गरेका छैनन् । बैकिङ्ग प्रणालीमार्फत भत्ता भुक्तानी गर्दा बृद्ध बृद्धाहरूले सास्ती भोग्नु परेको, घरदैलो सुविधाबाट वञ्चित हुनुपरेको, घरदैलो बैकिङ्ग सेवा उपलब्ध हुनुपर्ने सरोकार समूहको भनाइ रहेको छ ।
- ३७.५ सुनसरी जिल्लामा छनौटमा परेका इनरुवा नगरपालिका र गाविसहरूमध्ये हासपोसा र दुहवीले बैंकमार्फत वितरण गरेका र अन्य गाविसले सोभै वितरण गर्ने गरेको पाइयो ।

३७.६ सिरहा जिल्लामा छनौटमा परेका सिरहा नगरपालिका र वस्तिपुर, धनगढी, लालपुर र सारस्वर गाविसले बैक मार्फत सामाजिक सुरक्षा भत्ता वितरण गर्ने गरेको र अन्य इनर्वा, माडर, रामनगर मिर्चैया, अर्नामा प्र.रा र विष्णुपुर प्र.म गाविसले नगदै वितरण गर्ने गरेका छन् । बैकमार्फत वितरण गरिएकोले बृद्ध बृद्धा तथा अपाङ्गहरूलाई तोकिएको दिनमा लाइनमा बसेर भत्ता लिन शारिरीक कठिनाई पर्ने गरेकोले समस्या रहेको सरोकारवालाहरूसँगको छलफल कार्यक्रमका सहभागीहरूले जानकारी गराएका थिए ।

३८. **मुचुल्का** – यस सम्बन्धमा देखिएका व्यहोराहरू निम्नानुसार छन्:

३८.१ जिविस कास्की अन्तर्गत छनौटमा परेका कुनैपनि निकायले सामाजिक सुरक्षा भत्ता वितरण गर्दा भद्रभलादमी, राजनैतिक दलका प्रतिनिधि, समुदायमा आधारित संघ संस्थाका प्रतिनिधिहरू लगायतको मुचुल्का खडा गर्ने गरेको पाइएन ।

३८.२ छनौटमा परेका जिविस काभ्रेपलाञ्चोक अन्तर्गतका कुनै पनि निकायले सामाजिक सुरक्षा भत्ता वितरण गर्दा भद्रभलादमी, राजनैतिक दलका प्रतिनिधि, समुदायमा आधारित संघ संस्थाका प्रतिनिधिहरू लगायतको मुचुल्का खडा गर्ने गरेको पाइएन ।

३८.३ सुनसरी जिल्लामा छनौटमा परेका गाविसहरू पाँचकन्या, विष्णुपादुका, बराहक्षेत्र, औरावनी, कप्तानगन्ज, हरिपुर र नर्सिङका कर्मचारीहरूले मुचुल्का तयार गर्ने गरेको जवाफ दिए तापनि त्यस सम्बन्धी अभिलेख गाविसमा नरहेको र सेस्तामा समेत रहेको देखिएन । सरोकारवालाहरूसँगको छलफल कार्यक्रमका सहभागी राजनैतिक दलका प्रतिनिधिहरूले आफूलाई साक्षी राख्ने नगरेको जवाफ दिएका थिए । इनरुवा नगरपालिका र हासपोसा तथा दुहवी गाविसले बैकमार्फत वितरण गरेकोले मुचुल्का नगरिएको भनाइ रहेको थियो ।

३८.४ सिरहा जिल्लामा छनौटमा परेका सिरहा नगरपालिका तथा वस्तीपुर, धनगढी, लालपुर र सारस्वर गाविसले बैकमार्फत वितरण गरिएकोले मुचुल्का नगरिएको जानकारी गराएका थिए । नगदै वितरण गर्ने इनर्वा, माडर, रामनगर मिर्चैया, अर्नामा प्र.रा. र विष्णुपुर प्र.म. गाविसले सामाजिक सुरक्षा भत्ता वितरण गरेको मुचुल्का तयार गर्ने गरेको छैन ।

कार्यमूलक लेखापरीक्षणको लागि छनौट गरिएका ६ जिल्लामध्ये जिल्ला विकास समिति, गाविसबाहेक अन्य जिल्लाका गाविस/नगरपालिकाहरूले भत्ता वितरण गरेको भरपाई साथ मुचुल्का राखेको पाइएन । निर्देशिकाले निर्दिष्ट गरेको व्यवस्था कार्यान्वयन गर्न गराउन सम्बन्धित निकायका पदाधिकारीहरूले चासो नदिनुनै यसको प्रमुख कारण देखिन्छ । भत्ता वितरण गरेको समयमा स्थानीय राजनीतिक दलका प्रतिनिधि, नागरिक समाजका प्रतिनिधिहरूको रोहबरमा भत्ता वितरण गरिएको हो भनी भत्ता वितरण भरपाई साथ मुचुल्का राख्ने व्यवस्था हुन जरुरी छ ।

३९. **पेशकी** – छनौटमा परेका जिल्ला विकास समितिहरू सिरहा, सुनसरी, काभ्रेपलाञ्चोक, कास्की, कपिलवस्तु र गाविस तथा गाविस, नगरपालिकाहरूले तोकिएको समय आश्विन १ गते, माघ १२ गते र जेठ १५ गते भत्ता वितरण गरेको छैन । उक्त जिल्लाहरूमा २०६९।७० मा समयमा सामाजिक सुरक्षा भत्ता वितरण नगरेकोले जिविस काभ्रेपलाञ्चोकको रु.१ करोड ४९ लाख ७८ हजार, जिविस कास्कीको रु.१ करोड ४६ लाख ४३ हजार, गाविसको रु.७ करोड ९३ लाख ३८ हजार, सिरहाको रु.१७ करोड ७७ लाख ७ हजार, सुनसरीको रु. ९ करोड २२ लाख ३४ हजार पेशकी बाँकी रहेको छ ।

४०. **सामाजिक सुरक्षा भत्ता पाउनेको संख्या** – जिल्लाको जनसंख्या र सामाजिक सुरक्षा भत्ता पाउने समूहको तुलनात्मक स्थिति निम्नानुसार छन्:

जिल्ला	कुल जनसंख्या	आ.व. २०६९।७० मा सामाजिक सुरक्षा भत्ता पाउनेको	
		संख्या	प्रतिशत
गाविस	४९९३९३	२९४०७	५.९८
कपिलवस्तु	५७९९३६	३२२३८	५.६३
कास्की	४९२०९८	३२७५६	६.६६
काभ्रेपलाञ्चोक	३८९९३६	२७५३६	८.००
सिरहा	५७२५२९	५८३६०	१०.१९
सुनसरी	६४०२५९	४३९५६	६.७४

४९. **प्रभाव मूल्याङ्कन तथा अनुगमन** – जिल्लागत जनसंख्या विवरणमध्ये सामाजिक सुरक्षा भत्ता पाउनेको अनुपात ५.९८ देखि १०.१९ प्रतिशत रहेको देखिएको छ। छनौटमा परेका ६ जिल्ला विकास समिति, ६ नगरपालिका तथा ५४ गाविसले हालसम्म सामाजिक सुरक्षा भत्ता पाउने व्यक्तिहरूले भत्ता पाएपछि उनीहरूको जिवनस्तरमा परेको प्रभाव तथा भत्ताको उपयोग सम्बन्धमा अनुगमन मूल्याङ्कन गर्ने गरेको पाइएन। यो वर्ष लेखापरीक्षणको सिलसिलामा कपिलवस्तु जिल्लामा नागरिक सरोकारवाला एक सहयोगी संस्थाले विभिन्न १८ गाविसमा नेपाल सरकारद्वारा प्रदान गरेको सामाजिक सुरक्षा भत्ता प्राप्त गरिरहेका लाभग्राहीहरूको अवस्थाका बारेमा जानकारी लिन भत्ता वितरण प्रक्रियामा भएका कमी कमजोरीलाई पहिचान गरी सरोकारवाला निकायलाई प्रभावकारी सुधारका लागि आवश्यक पृष्ठपोषण प्रदान गर्न र सेवाग्राही तथा लाभग्राहीलाई जवाफदेही बनाउन सामाजिक सुरक्षा भत्ता सम्बन्धी सार्वजनिक पछ्याई सोधखोज (Public expenditures tracking survey on social security allowance) गरी प्रतिवेदन दिएको देखिन्छ। लेखापरीक्षणको सिलसिलामा विभिन्न ५ गाविसमा उक्त सरोकार संस्था लगायतको सहभागिता रहेको थियो। कार्यान्वयन गर्न बजेट निकासी समयमै हुनुपर्ने, निर्देशिका र कार्यविधिको सम्बन्धित सर्भेमा पर्याप्त जानकारी गराउनुपर्ने, नियमित अनुगमन पद्धतिको विकास तथा समयमै नगरपालिका/गाविसबाट भत्ता वितरण गरेको भरपाई जिविसमा पेश गर्नुपर्दछ। निर्धारित समयमा बजेट विनियोजन नहुने, विनियोजित बजेट पर्याप्त नहुने र विनियोजित रकम समयमै वितरण गरी बुझाएको फाँटवारी प्रस्तुत नगर्दा वर्षको अन्त्यमा ठूलो सामाजिक सुरक्षा रकम पेशकी बाँकी रहेको, स्थानीय निकायले निर्देशिकाले तोके बमोजिम अभिलेख अद्यावधिक नगरेको अवस्था छ। नेपाल सरकारद्वारा प्रदान गरेको सामाजिक सुरक्षा भत्ता प्राप्त गरिरहेका लाभग्राहीहरूको अवस्थामा जानकारी दिन, भत्ता वितरण प्रक्रियामा रहेको कमी कमजोरीहरूलाई पहिचान गरी सुधार गर्न, भत्ता वितरण प्रक्रिया तथा यसले सामाजिक सुरक्षा प्राप्त गर्ने व्यक्तिमा परेको प्रभाव सम्बन्धमा सम्बन्धित निकायले अध्ययन गर्नुपर्ने स्थिति रहेको छ।

सामाजिक सुरक्षा भत्ता वितरण कार्यबाट लाभग्राही व्यक्तिहरूमा न्यूनतम रूपमा भएपनि आर्थिक परनिर्भरता घटेको, सामाजिक तथा धार्मिक क्रियाकलापमा संलग्नता बढेको, अन्य सेवा तथा समाजिक क्रियाकलापमा पहुँच बढ्न मद्दत पुग्ने गरेकोमा राज्यले निर्धारण गरेको मितिमा सामाजिक सुरक्षा वितरण नभएको सरोकारवालालाई छलफलमा सहभागीले जनाए। त्यस्तै निर्धारित मितिमा सामाजिक सुरक्षा वितरण गरिएको छ? भनी सोधिएको प्रश्नमा १९१ ले छ र १६९ ले छैन भन्ने उत्तर दिएका छन्।

सामाजिक सुरक्षा भत्ता वितरणलाई पारदर्शी, मितव्ययी र प्रभावकारी बनाउन अभिलेख अद्यावधिक गर्नुपर्ने, घरदैलो बैकिङ्ग प्रणाली मार्फत भुक्तानी गर्ने, गाउँ विकास समितिको नाममा सामाजिक सुरक्षा पेशकी बाँकी नरहने गरी वितरण गर्ने तथा समयमै निकासी उपलब्ध गराउनुपर्ने, नागरिकता र फोटो सहितको परिचय पत्रको आधारमा मात्र भत्ता वितरण गर्ने, सामाजिक सुरक्षा

सुझाव

- कार्यक्रमको प्राथमिकीकरण प्रभावकारी रूपमा गर्नुपर्ने
- निर्धारित समयमा योजना कार्यान्वयन गरिनुपर्ने,
- लक्षित समूहको समावेशी प्रतिनिधित्वमा वृद्धि,
- अनुगमन तथा सुपरिवेक्षण प्रभावकारी बनाई योजना हस्तान्तरण र फरफारक,
- स्थानीय निकायमा जन निर्वाचित पदाधिकारीलाई नेतृत्व दिई स्थानीय शासन सञ्चालन गरिनुपर्दछ।
- सामाजिक सुरक्षा अभिलेख अद्यावधिक गरी समयमा सेवा प्रवाह गर्ने र
- कार्यसम्पादनमा पारदर्शिता वृद्धि गर्ने।

समन्वय समिति गठन गरी वितरण प्रक्रियाको नियमित अनुगमन हुनुपर्ने, भत्ताको उपयोग र यसले समाजमा पारेको प्रभाव सम्बन्धमा मूल्याङ्कन हुनुपर्दछ ।

निष्कर्ष

स्थानीय निकायप्रति राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा सरकार, जनता, राजनीतिकर्मी, दातृ निकाय सबैको चासो र प्राथमिकता बढ्दै गएको, विकास निर्माणका कार्यहरूमा जनताको चासो र लगाव बढिरहेकोले विभिन्न दातृ निकायको सहयोग, नेपाल सरकारको आफ्नै स्रोत र जन सहभागिता समेतमा विकास निर्माण सम्बन्धी स्थानीय मागहरूलाई पूरा गर्नमा टेवा मिलेको छ । यसले गर्दा स्थानीय शासन ऐन तथा नियमावलीले परिलिखित गरेका सहभागितात्मक तथा विकेन्द्रित योजना व्यवस्थापनको कार्यलाई मद्दत पुगेको छ ।

सीमित आर्थिक स्रोतबाट असीमित मागहरू पूरा गर्नुपर्ने, आर्थिक वर्षको अन्त्यतिर आउने बजेटबाट छोटो अवधिमा योजना तथा कार्यक्रम सम्पन्न गर्नुपर्ने, उपभोक्ता समुदाय, निर्माण व्यवसायी, स्थानीय राजनीतिक दलका नेता तथा कार्यकर्ताबाट कानूनसम्मत भन्दा व्यक्तिगत र सामुहिक स्वार्थमा प्राथकता आदि स्थानीय निकायका समस्या तथा चुनौती रहेको छ । यस्तै निर्वाचित जनप्रतिनिधिको लामो समयदेखिको रिक्तताले जनप्रतिनिधिको उपस्थितिमा विकासका नयां योजना तथा सोको कार्यान्वयन हुने अवसर गुमेको अवस्था छ । देश जननिर्वाचित प्रतिनिधिबाट सञ्चालन हुने परिपाटीले मात्र जवाफदेही र उत्तरदायी लोकतन्त्रको प्रवर्द्धन हुने हुंदा यसतर्फ सम्बन्धित निकायले ध्यान दिनुपर्दछ ।

स्थानीय शासन तथा सामुदायिक विकास कार्यक्रम र सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमको अध्ययन विश्लेषणका आधारमा स्थानीय निकायबाट विकास निर्माण कार्यको प्राथमिकरण प्रभावकारी रूपमा गरी निर्धारित समयमा कार्यान्वयन गरिनुपर्ने, अनुगमन तथा सुपरिवेक्षणलाई प्रभावकारी बनाई योजना हस्तान्तरण र फरफारक गरिनुपर्दछ । लक्षित समूहको बजेट सोही समूहका विपन्न वर्गको प्रत्यक्ष हित हुने कार्यक्रममा खर्च गरी समावेशी प्रतिनिधित्वमा वृद्धि गर्ने, निकायबाट सञ्चालित क्रियाकलापका बारेमा सार्वजनिक सुनुवाई, सामाजिक परीक्षण र सार्वजनिक परीक्षणका क्रियाकलाप सम्पन्न गरी सार्वजनिक जवाफदेहिता बहन हुनुपर्दछ । नेपाल सरकारद्वारा प्रदान गरेको सामाजिक सुरक्षा भत्ता वितरण प्रक्रिया, अभिलेख अद्यावधिक, वितरण प्रक्रियालाई पारदर्शी र प्रभावकारी बनाउन बलियो र नियमित अनुगमन पद्धति, समयमै बजेट निकासाको प्रवन्ध गरी पेशकी फरफारक तथा उक्त कार्यक्रमको प्रभाव मूल्याङ्कनसहित कार्यान्वयनमा ध्यान दिनुपर्दछ ।

जिल्ला विकास समिति (ताप्लेजुङ, गोरखा, कालीकोट, कैलाली र बैतडी)
सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमको प्रभावकारिता र स्थानीय निकायको योजना छनौट
एवं कार्यान्वयन स्थिति मूल्याङ्कन
कार्यमूलक लेखापरीक्षण प्रतिवेदन २०७१

परिचय

१. **पृष्ठभूमि** – जनतालाई अधिक मात्रामा राज्यको शासन प्रणालीमा सम्मिलित गराई विकेन्द्रीकरणको भावना अनुरूप स्थानीय नेतृत्वको विकास र जनताको दैनिक आवश्यकता तथा जनजीविकालाई असर पार्ने विषयहरूमा निर्णय गर्न सक्ने गराउन स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ जारी भएको हो । यस ऐनको दफा १७० ले स्थानीय प्रशासन ऐन, २०२८ बमोजिम कायम प्रत्येक जिल्लालाई नेपाल सरकारले जिल्ला विकास क्षेत्र तोक्न सक्ने व्यवस्था अनुसार जिल्ला विकास समितिको क्षेत्र तोकेको छ । यसरी तोकिएको जिल्ला विकास क्षेत्रमा जिल्ला परिषद्को कार्यकारिणीको रूपमा जिल्ला विकास समिति गठन गरिएको छ । स्थानीय निकायको समग्र स्रोत परिचालन व्यवस्थापन र सेवा प्रवाह एवं विकास निर्माण कार्य स्थानीय निकायबाट सञ्चालन हुँदै आएका छन् । सोहीबमोजिम गठित ताप्लेजुङ, गोरखा, कालीकोट, कैलाली र बैतडी जिल्ला विकास समितिले आफ्नो क्षेत्रभित्र कार्यसञ्चालन गर्दै आएका छन् ।

प्रमुख कार्यसम्पादन सूचक (KPI)

- सामाजिक सुरक्षा भत्ता वितरण गर्ने,
- योजनाहरूको छनौट तथा कार्यान्वयन गर्ने,
- अनुगमन र मूल्याङ्कन गर्ने ।

- नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को मर्म र भावनाअनुरूप समाजका जेष्ठ नागरिक, एकल महिला, दलित वर्ग, लोपोन्मुख आदिवासी, जनजाति, अशक्त अपाग भएका नागरिकहरू एवं बालबालिकाहरूको सामाजिक सुरक्षासम्बन्धी हकको संरक्षण गर्न, राज्यको दायित्व, संविधानको निर्देशक सिद्धान्त तथा नीतिहरूले निर्देश गरे अनुरूप सामाजिक न्याय प्रदान गर्ने कार्यमा सहयोग गर्न र नेपालले अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि महासन्धिहरूमा अभिव्यक्त गरेका प्रतिवद्धता तथा समय समयमा नेपाल सरकारका नीति, कार्यक्रम तथा बजेटले सम्बोधन गरे अनुरूप यिनीहरूको मानवोचित जीवनयापनमा सहयोग गर्ने कार्यलाई उच्च महत्व दिँदै २०५१।५२ देखि आरम्भ भएको सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमलाई व्यवस्थित गर्न स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ को दफा २३६ को उपदफा (२) अनुसार नेपाल सरकार (मन्त्रीस्तर) को २०७०।१।१५ मा स्वीकृत सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रम सञ्चालन कार्यविधि, २०६९ अनुसार सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रम सञ्चालित छ ।
२. **कार्यमूलक लेखापरीक्षणको औचित्य** – स्थानीय निकाय, जिल्ला तथा नगर/गाविस स्तरमा स्थानीय नागरिकका आवश्यकता अनुरूप विकास निर्माण र सामाजिक सेवाका कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने, सर्वसाधारण सेवाग्राहीले जवाफदेहिता र पारदर्शिताको विषयमा समय समयमा गुनासो गरिरहने, सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रममा आम नागरिकको सरोकार र स्थानीय जनचासोको विषय भएकोले कार्यमूलक लेखापरीक्षणको लागि छनौट गरिएको हो ।
३. **नीतिगत व्यवस्था** – नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३९ बमोजिम विकेन्द्रीकरणका सम्बन्धमा नेपाल सरकारले स्थानीय स्वायत्त शासन पद्धतिको विकासको लागि देहायका सिद्धान्त तथा नीतिहरूलाई अवलम्बन गर्ने उल्लेख छ ।
- क स्थानीय स्वायत्त शासनमा स्थानीय निकायहरूलाई सक्षम र प्रभावकारी बनाउन आवश्यक पर्ने अधिकार, जिम्मेवारी र स्रोत साधन निक्षेपण गर्ने ।
- ख स्थानीय निकायमा स्थानीय जनताको लागि सोच्ने र जवाफदेही वहन गर्न सक्ने संस्थागत संयन्त्र र कार्यगत संरचनाको निर्माण गरी विकास गर्ने ।
- ग. स्थानीय निकायहरूलाई सुम्पिएका काम, कर्तव्य, जिम्मेवारीहरू र जवाफदेही वहन गर्नका लागि आवश्यक पर्ने स्रोत साधनहरू सङ्कलन र परिचालन गर्ने अधिकार सुम्पने ।

घ. स्थानीय निकायहरूलाई निक्षेपित कार्य गर्दा प्रजातान्त्रिक प्रक्रिया, पारदर्शी व्यवहार, जनउत्तरदायित्व र जनताको सहभागितामा आधारित नागरिक समाजको स्थापना गर्नेतर्फ उन्मुख गराउने ।

ङ. स्थानीय नेतृत्वको विकास गर्नको निमित्त स्थानीय निकायलाई आफ्नो क्षेत्रमा जनताप्रति उत्तरदायी बनाउन प्रभावकारी संयन्त्रको व्यवस्था गर्ने ।

च. दिगो विकासमा आधारित सेवा प्रदान गर्ने कार्यमा स्थानीय स्वायत्त शासनमा निजी क्षेत्रलाई सहभागी हुन प्रोत्साहित गर्ने ।

४. **कानुनी व्यवस्था** – स्थानीय निकाय सञ्चालन सम्बन्धी मूल कानुन स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ हो । यो ऐन जारी हुनुका मुख्य उद्देश्यहरू निम्नानुसार छन्:

- विकेन्द्रीकरणको माध्यमद्वारा सार्वभौमसत्ता सम्पन्न जनतालाई शासन प्रक्रियामा अधिकाधिक मात्रामा सम्मिलित हुने अवसर जुटाई प्रजातन्त्रका लाभहरूको उपभोग गर्न सक्ने व्यवस्था गर्ने ।
- आफ्नो क्षेत्रको विकासको लागि साधनको परिचालन, विनियोजन र विकासको प्रतिफलको सन्तुलित तथा समान वितरणमा सामाजिक समानता ल्याउने कार्यमा जनजाति, आदिवासी, दलित र सामाजिक तथा आर्थिक दृष्टिकोणले पिछडिएका वर्ग समेतका समग्र जनताको सहभागितामा अभिवृद्धि गर्दै विकास प्रक्रियालाई संस्थागत गर्ने ।
- योजनाहरूको तर्जुमा र सञ्चालन गर्न आवश्यक जिम्मेवारी र अधिकार स्थानीय स्तरमा नै प्रदान गरी जवाफदेही बहन गर्नसक्ने स्थानीय निकायहरूको संस्थागत विकास गर्ने ।
- स्थानीय नेतृत्वको विकास गरी जनताको दैनिक आवश्यकता तथा जनजीवनलाई असर पार्ने विषयहरूमा निर्णय गर्नसक्ने गरी स्थानीय स्वायत्त शासन पद्धतिको विकासको लागि स्थानीय निकायहरूको गठन गर्ने ।

स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ को दफा २६५ ले दिएको अधिकार प्रयोग गरी नेपाल सरकारले स्थानीय स्वायत्त शासन नियमावली, २०५६ र स्थानीय निकाय आर्थिक प्रशासन नियमावली, २०६४ लागू गरेको छ । स्थानीय स्वायत्त शासन नियमावली, २०५६ को दफा २७५ र २७६ ले स्थानीय निकायहरूलाई क्रमशः विनियम र निर्देशिका बनाउन सक्ने अधिकार प्रदान गरेको छ । त्यस्तै आर्थिक कार्यविधि नियमित तथा व्यवस्थित गर्न आर्थिक कार्यविधि ऐन, २०५५ तथा नियमावली २०६४, आर्थिक ऐन, सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ र नियमावली २०६४, स्थानीय निकाय स्रोत परिचालन तथा व्यवस्थापन कार्यविधि, २०६९, सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रम सञ्चालन कार्यविधि, २०६९ लगायत अन्य प्रचलित ऐन नियमहरूअनुसार स्थानीय निकाय सञ्चालन हुने गरेको छ ।

५. **उद्देश्य तथा लक्ष्य** – ऐन, आवधिक योजना तथा बजेट वक्तव्यमा स्थानीय स्वायत्त शासनसम्बन्धी उद्देश्य र लक्ष्य एवं कार्यक्रमसम्बन्धी व्यवस्था छ ।

५.१ स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ को प्रस्तावनामा उल्लेख भएअनुसार जिल्ला विकास समितिका मुख्य उद्देश्यहरू देहायअनुसार रहेका छन्:

- जनतालाई शासन प्रक्रियामा अधिकाधिक मात्रामा सम्मिलित गराउने ।
- आफ्नो क्षेत्रको विकासका लागि स्रोत साधनको परिचालन एवं व्यवस्थापन गर्ने ।
- सन्तुलित विकासको अवधारणालाई साकार पार्ने ।
- सामाजिक समानता ल्याउन जनजाती, दलित, आदिवासी र आर्थिक सामाजिक दृष्टिले पिछडिएका वर्ग समेतको सहभागितामा विकास कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने ।
- योजना तर्जुमा, कार्यान्वयन, अनुगमन र मूल्याङ्कनको जिम्मेवारी एवं अधिकार स्थानीयस्तरमा प्रदान गर्ने ।

- स्थानीय नेतृत्वको विकास गर्ने ।
- दैनिक आवश्यकता तथा जनजीवनलाई असर पार्ने विषयमा स्थानीयस्तरबाटै निर्णय गर्न सक्ने गरी स्वायत्त शासन पद्धतिको विकास गर्ने ।

५.२ **त्रि-वर्षीय योजना** – (२०६७/६८–२०६९/७०, २०७०/७१–२०७२/७३) को स्थानीय विकाससम्बन्धी उद्देश्य, रणनीति तथा कार्यनीति देहायबमोजिम छन्:

५.२.१ **उद्देश्य** – विकेन्द्रीकरणको माध्यमद्वारा स्थानीय निकायको नेतृत्वदायी भूमिकामा स्रोत, साधन, सीप तथा प्रविधिको समेत उपयोग गर्दै जनताका आधारभूत सेवा एवं सुविधाहरू प्रभावकारी ढङ्गले उपलब्ध गराई विकास तथा सेवाका अवसरहरूमा स्थानीयवासीको पहुँच अभिवृद्धि गर्ने ।

५.२.२ **रणनीति** – स्थानीय निकाय योजना छनौट र कार्यान्वयनसम्बन्धी रणनीति देहायबमोजिम छन्:

- संघीय संरचना र समावेशी लोकतन्त्रको अवधारणा अनुरूप राजनीतिक, वित्तीय र प्रशासनिक अधिकारहरू स्थानीय निकायमा निक्षेपण गरी अधिकार सम्पन्न, जिम्मेवार तथा उत्तरदायी स्थानीय निकायको स्थापना र सञ्चालन गर्ने ।
- भौगोलिक, सामाजिक एवं आर्थिकरूपमा पछाडि परेका विपन्न वर्ग, क्षेत्र र समुदायलाई समन्यायिक तथा समावेशीकरणका माध्यमबाट सशक्तीकरण गरी स्रोत साधनमा उनीहरूको पहुँच अभिवृद्धि र स्वामित्व स्थापित गर्ने ।
- स्थानीय स्रोत र श्रममूलक प्रविधिमा आधारित एवं वातावरणमैत्री जलवायु परिवर्तन अनुकूलन र सहभागितामूलक पूर्वाधार विकासका माध्यमबाट स्थानीय तहमा रोजगारी सिर्जना गरी जनताको जीवनस्तर माथि उठाउने ।
- स्थानीय स्वायत्त शासन पद्धतिको सुदृढीकरण गर्न विषयगत मन्त्रालयहरूबाट तयार गरिने/गरिएको निक्षेपण कार्ययोजनाअनुरूप अधिकारको निक्षेपण र स्थानीय निकायको क्षमता अभिवृद्धि गर्दै एकीकृत रूपमा सेवा उपलब्ध गराई सुशासनको प्रत्याभूति गर्ने ।
- स्थानीय स्तरमा कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने सरकारी, गैरसरकारी र सामुदायिक संस्था तथा उपभोक्ता समिति एवं सरोकारवाला संस्थाहरूको भूमिका स्पष्ट गर्दै तिनीहरूलाई स्थानीय निकायहरू प्रति उत्तरदायी बनाई कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने व्यवस्था मिलाउने ।
- लैङ्गिक, समतामुखी र समावेशी विकासको अवधारणा अवलम्बन गर्दै उपेक्षित र उत्पीडित वर्ग, क्षेत्र र समुदायको आर्थिक, सामाजिक एवं सांस्कृतिक अधिकार र अवसर तथा सामाजिक सुरक्षामा न्यायोचित पहुँच सुनिश्चित गर्ने ।
- स्थानीय निकायको निर्वाचन, पुनसंरचना, संगठनात्मक सुदृढीकरण र क्षमता विकास गरी जनताका माग र आवश्यकतालाई न्यायोचित प्राथमिकीकरणका आधारमा सम्बोधन गर्ने व्यवस्था मिलाउने ।
- सूचनामा आधारित एवं समन्वयात्मक योजना प्रक्रियालाई संस्थागत गर्नुका साथै स्थानीय सुशासन र सेवा प्रवाहमा स्थानीय समुदाय, नागरिक समाज, विकास साभेदार, गैर सरकारी संस्था तथा निजी क्षेत्रलाई जिम्मेवार बनाउने ।

५.२.३ **कार्यनीति** – यससम्बन्धी कार्यनीति देहायबमोजिम छन्:

- स्थानीय निकायहरूलाई निक्षेपित अधिकार, राजस्वको स्रोत, प्रशासनिक क्षमता, एकरूपता र कार्यकुशलता आदिका आधारमा स्रोत, साधन र जवाफदेहिता सहितको तहगत जिम्मेवारी बाँडफाँड गरिनेछ ।
- अधिकार निक्षेपणको अवधारणा अनुकूल हुने गरी स्थानीय तहमा विभिन्न निकायहरूबाट सञ्चालन हुने योजनाहरूको समन्वय, सहजीकरण र जानकारी आदान प्रदान गर्ने प्रभावकारी व्यवस्था मिलाइनेछ ।

- स्थानीय निकायबाट प्रवाह हुने सेवा र सुविधालाई प्रभावकारी बनाउन कार्यबोझको आधारमा स्थानीय निकायहरूको मौजुदा प्रशासनिक संगठनहरूको पुनरावलोकन गरी सुदृढीकरण गरिनेछ ।
- स्थानीय विकासका गतिविधिहरूमा नागरिकको सहभागिता वृद्धि गरी मागमा आधारित विकासलाई सुनिश्चित गर्न सामाजिक परिचालनको अवधारणालाई अवलम्बन गर्दै सामाजिक र आर्थिक रूपमा पछि परेका एवं सीमान्तकृत विभिन्न वर्ग एवं समूहहरूको पहिचान गरी ती वर्गको उत्थान, विकास र मूल प्रवाहीकरणबाट गरीबी निवारणमा टेवा पुऱ्याउन लक्षित कार्यक्रम सञ्चालन गरिनेछ ।
- स्थानीयस्तर देखि नै बाल अधिकारको संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्न बालमैत्री स्थानीय शासन प्रणालीलाई संस्थागत गर्दै महिला, बालबालिका तथा पिछडिएका समुदायको पोषण स्थितिमा सुधार ल्याउन कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिनेछ ।
- भौगोलिक, सामाजिक एवं आर्थिक रूपमा पछाडि परेका विपन्न वर्ग, क्षेत्र, जात, जाति, लिङ्ग र समुदायलाई समावेशीकरण र सामाजिक परिचालनका माध्यमबाट सशक्तीकरण गरी उपलब्ध स्रोत, साधन र निर्णय प्रक्रियामा उनीहरूको पहुँच अभिवृद्धि गरिनेछ ।
- आर्थिक सामाजिक रूपले पछाडि रहेका, निश्चित उमेर समूहका, भिन्न क्षमता भएका नागरिक र लोपोन्मुख तथा सीमान्तकृत समुदायलाई न्यूनतम सामाजिक सुरक्षाको प्रत्याभूति गर्ने गरी सामाजिक सुरक्षा तथा सशक्तीकरणका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिनेछ ।
- अधुरा आयोजनाहरूलाई सम्पन्न गर्ने र स्रोत साधनलाई एकीकृत गरी उपलब्ध स्रोतले धान्ने किसिमले आयोजनाहरूको प्राथमिकता निर्धारण गर्ने नीति अवलम्बन गरिनेछ ।
- स्थानीय आवश्यकता र मागमा आधारित विकास आयोजनाहरू सञ्चालन गर्न डालो बजेट प्रणालीका आधारमा स्रोतको परिचालन गरिनेछ ।
- स्थानीय राजस्व परिचालन र अन्तरसरकारी वित्तीय हस्तान्तरणको माध्यमबाट प्राप्त साधन र स्रोतको व्यवस्थापनद्वारा स्थानीय निकायको क्षमता विकास गरी विनियोजन दक्षता, वित्तीय कुशलता र सेवा प्रवाहलाई प्रभावकारी बनाउन स्थानीय निकायको क्षमता अभिवृद्धि गरिनेछ ।
- स्थानीय कार्यक्रमको लागि आवश्यक पर्ने सबै किसिमका सूचना प्राप्त गर्न सक्ने गरी जिल्ला सूचना केन्द्रलाई स्थानीय तहको सूचना बैँकको रूपमा सुदृढ गर्दै गैरसरकारी संस्था, नागरिक समाज र समुदायमा आधारित संस्थाले समेत सूचना प्राप्त गर्न सक्ने गरी सूचनाको प्रशोधन र प्रचारप्रसार गर्न सक्ने गरी क्षमता अभिवृद्धि गरिनेछ ।
- सामाजिक सुरक्षासम्बन्धी कार्यक्रमको कार्यान्वयनमा स्थानीय निकायको भूमिकाको सुदृढीकरण र विस्तार गर्दै सामाजिक सुरक्षा भत्ताको वितरण वित्तीय संस्थाहरूबाट गर्ने प्रणाली स्थापित गर्दै लगिनेछ ।
- स्थानीय निकायमा सञ्चालन हुने विभिन्न सरकारी र गैरसरकारी क्षेत्रका कार्यक्रमहरूमा रहेको दोहोरोपन हटाई एकीकृत र समन्वयात्मक ढङ्गले कार्य सञ्चालन गरिनेछ ।
- स्थानीय योजना प्रक्रियामा उपभोक्ता समितिको सहभागिता, संलग्नता र स्वामित्व स्थापित गरी लागत, लाभ, अग्रसरता र उत्तरदायित्वको दृष्टिले योजना तर्जुमा, सञ्चालन र व्यवस्थापनलाई प्रभावकारी बनाउन उपभोक्ता समितिको गठन र सञ्चालन सम्बन्धी एकीकृत कार्यविधि बनाई लागू गरिनेछ ।
- स्थानीय निकायका प्रत्येक अङ्गमा लैङ्गिक, समतामुखी र समावेशी विकासको अवधारणा अवलम्बन गर्ने नीति बनाई लागू गरिनेछ ।
- स्थानीय निकायमा आवश्यक दक्ष एवं प्राविधिक जनशक्तिको व्यवस्था, कार्यरत जनशक्तिको क्षमता अभिवृद्धि र कर्मचारी प्रशासनलाई व्यवस्थित र प्रभावकारी बनाइनेछ ।
- स्थानीय निकायलाई स्रोत, साधन र अधिकारको व्यवस्था गरी क्षमता अभिवृद्धि गरिनेछ ।

- स्थानीय निकायको वित्तीय स्रोतलाई विकेन्द्रीकरणको क्षेत्रगत अवधारणाअनुरूप व्यवस्थित गरिनेछ ।
- खर्चको विनियोजन र व्यवस्थापन कार्यमा स्थानीय प्राथमिकता, वित्तीय अनुशासन, पारदर्शिता र प्रभावकारितामा जोड दिई स्थानीय सुशासन प्रवर्द्धन गरिनेछ ।
- वित्तीय जोखिम न्यूनीकरण कार्ययोजनालाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गरिनेछ ।
- स्थानीय निकायहरूलाई सामाजिक परिचालनको माध्यमबाट उद्यमशीलता विकास गरी गरिबी न्यूनीकरणका नीति तथा कार्यक्रम सञ्चालन गर्न प्रोत्साहन गरिनेछ ।
- स्थानीय पूर्वाधार निर्माणमा आवश्यक प्राविधिक जनशक्तिको व्यवस्था र प्राविधिक मापदण्ड एवं नियमको पालना गरी गुणस्तर कायम गरिनेछ ।
- भौगोलिक, सामाजिक एवं आर्थिक रूपमा पछाडि परेका र पारिएका विपन्न वर्ग, क्षेत्र, जात, जाति, लिङ्ग र समुदायलाई समावेशीकरण र सामाजिक परिचालनका माध्यमबाट सशक्तीकरण गरी उपलब्ध स्रोत, साधन र निर्णय प्रक्रियामा उनीहरूको पहुँच अभिवृद्धि गरिनेछ ।
- आर्थिक सामाजिक रूपले पछाडि रहेका, निश्चित उमेर समूहका, अपाङ्गता भएका नागरिक र लोपोन्मुख तथा सीमान्तीकृत समुदायलाई न्यूनतम सामाजिक सुरक्षाको प्रत्याभूति गरिनेछ ।
- स्थानीय निकायहरूमा सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमको कार्यान्वयनमा प्रभावकारिता ल्याउन लक्षित वर्गको अभिलेख तयार गरी बैकिङ प्रणालीमार्फत सामाजिक सुरक्षा भत्ता वितरण गरिनेछ ।
- विभिन्न निकायमा छरिएर रहेका सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमहरूलाई हालको सामाजिक सुरक्षा प्रणालीको पुनरावलोकन गरी एकीकृत दिगो र व्यवस्थित सामाजिक सुरक्षा प्रणाली विकास गरिनेछ ।
- स्थानीय निकाय, सेवा प्रदायक, सामुदायिक संस्था र सरोकारवालाहरूको क्षमता अभिवृद्धि गरी विकास व्यवस्थापन, योजना प्रक्रिया र सेवा प्रवाहलाई प्रभावकारी बनाइनेछ ।
- स्थानीय स्तरमा कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने सरकारी, गैरसरकारी र सामुदायिक संस्था तथा उपभोक्ता समिति एवं सरोकारवाला संस्थाहरूको भूमिका स्पष्ट गर्दै तिनीहरूलाई स्थानीय सरकारप्रति उत्तरदायी बनाई समन्वयात्मक रूपमा कार्य सम्पादन गरिनेछ ।
- स्थानीय निकायलाई सूचनाको प्रारम्भिक एवं प्रामाणिक स्रोतका रूपमा संस्थागत विकास गर्न व्यक्तिगत घटना एवं अभिलेख दर्ता र प्रमाणीकरण कार्यलाई प्रभावकारी बनाइनेछ ।
- सूचनामा आधारित स्थानीय योजना प्रक्रियालाई व्यवस्थित गर्न स्थानीय निकायको सहभागितामूलक योजना पद्धतिमा सबै विकास प्रदायक निकायहरू सहभागी हुने व्यवस्था कायम गरिनेछ ।
- स्थानीय निकायबाट क्षेत्रगत र समष्टिगत सूचना एकीकरण र विश्लेषण गरी सूचना समन्वयलाई प्रभावकारी बनाइनेछ ।
- विकासका साभेदारहरूले जिल्लास्तरमा कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्दा सबै गाउँ विकास समितिलाई छनौट गरी लक्षित समुदायमा कार्यक्रम पुऱ्याउने व्यवस्था मिलाइनेछ ।

५.३ **बजेट वक्तव्य** – २०७०।७१ को बजेट वक्तव्यमा उल्लेख भएका प्रमुख व्यवस्था निम्नानुसार रहेका छन्:

- नमुना गाउँ विकास कार्यक्रम सञ्चालनका लागि सूचकहरू तयार गरिने, स्थानीय निकाय, विषयगत कार्यालय, समुदाय र नेपाल सरकारको स्रोत साधनलाई एकीकृत गरी उपयोगमा ल्याइने,
- गाउँ विकास समितिहरूलाई न्यूनतम शर्तको मूल्याङ्कनका आधारमा पुँजीगत अनुदान उपलब्ध गराइने,
- स्थानीय निकायको क्षमता विकास, लैङ्गिक तथा सामाजिक समावेशीकरण र गरिबी न्यूनीकरणका लागि स्थानीय स्वायत्त शासन तथा सामुदायिक विकास कार्यक्रम दोस्रो चरण सञ्चालन गरिने,

- बैंक शाखा तथा शाखा रहित बैङ्किङ्ग प्रणालीका माध्यमबाट निवृत्तभरण र सामाजिक सुरक्षा भत्ता रकम उपलब्ध गराउने व्यवस्था मिलाइने,

५.४ स्थानीय शासन तथा सामुदायिक विकास कार्यक्रमले देहायका उद्देश्य एवं लक्ष्य लिएको छः

- समुदाय तथा संगठनको स्रोत साधनमा स्थानीय आवश्यकताअनुकूल उपयोग गर्न पहुँच वृद्धि गर्ने,
- समुदाय र सामुदायिक संस्थाको क्षमता अभिवृद्धि गरी योजना तर्जुमा, कार्यान्वयन र निगरानी प्रक्रियामा सहभागी गराउने,
- विपन्न वर्ग महिला, दलितलाई सशक्तीकरण एवं मूल प्रवाहीकरण गर्ने,
- स्थानीय सुशासन र सामुदायिक विकासको माध्यमबाट गरिबी न्यूनीकरणमा योगदान गर्नु,
- प्रभावकारी सेवा प्रवाह र नागरिक सशक्तीकरणको लागि स्थानीय शासनमा सुधार गर्नु,

५.५ वित्तीय व्यवस्था

५.५.१ स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ को दफा २२१ अनुसार जिल्ला विकास समितिको एउटा कोष रहने र सो कोषमा देहायअनुसारका रकमहरू जम्मा हुने व्यवस्था छ ।

- नेपाल सरकारबाट प्राप्त हुने रकम ।
- कर, दस्तुर, महसुल तथा शुल्कबाट प्राप्त रकम ।
- गाउँ विकास समिति र नगरपालिकाबाट उठाइएको मालपोतको २५ प्रतिशत रकम ।
- जिल्ला विकास समितिको चल, अचल सम्पत्ति वा अन्य वस्तुको विक्री, बहाल, भाडा एवं ब्याजबाट उठेको रकम ।
- कुनै व्यक्ति वा संस्थाबाट प्राप्त उपहार, चन्दा, अनुदान वा सहायताको रकम ।
- विदेशी सरकार वा अन्तर्राष्ट्रिय संघ संस्थाबाट प्राप्त रकम ।
- राजस्व बाँडफाँडबाट प्राप्त रकम तथा दण्ड जरिवानाबाट उठेको रकम ।
- जिल्ला विकास समितिले सञ्चालन गरेका आयमूलक कार्यक्रमबाट प्राप्त रकम ।
- जिल्ला विकास समितिले बैंक वा अन्य कुनै संघ संस्थाबाट लिएको ऋण सापटी रकम ।
- अन्य स्रोतबाट प्राप्त रकम ।

५.६ कार्यमूलक लेखापरीक्षण गर्न छनौट गरिएका ताप्लेजुङ, गोरखा, कालीकोट, कैलाली र बैतडी जिल्ला विकास समितिहरूको विगत तीन वर्षको आय व्ययको स्थिति देहाय अनुसार रहेको छ ।

(रु.हजारमा)

जिल्ला विकास समिति	२०६८/६९			२०६९/७०			२०७०/७१		
	आय	व्यय	बाँकी	आय	व्यय	बाँकी	आय	व्यय	बाँकी
ताप्लेजुङ	२५७७०	२५१४२२	५७४८	२९५९८८	२६८१०४	२७८८४	३८४३४२	३५५५४१	३२८०१
गोरखा	५९०१०९	५०६७७२	८३३३७	२८९०९७	१९०२५९	९७८३८	७३९०८६	५८७७३९	१५१३४७
कालीकोट	४१४९९८	४०२२०३	१२७९५	१२२९०१	११४९७८	७९२३	५०६०१३	४९७५१३	८५००
कैलाली	६३९७३८	५४५८१०	९३९२८	६९१६३१	५७८९२०	११२७११	८७०९१२	७६६८५७	१०४१३५
बैतडी	४४८८९४	४३९८०५	९०८९	४७६७४१	४६७९६८	८७७३	४५२०५७	४४५७१०	६३४७

लेखापरीक्षणको उद्देश्य, क्षेत्र एवं पद्धति

६. उद्देश्य – जिल्ला विकास समिति ताप्लेजुङ, गोरखा, कालीकोट, कैलाली र बैतडीका योजना छनौट एवं कार्यान्वयन स्थिति र सामाजिक सुरक्षा भत्ता वितरण प्रक्रियाको प्रभावकारिता पक्षको मूल्याङ्कन गरी प्रतिवेदन

गर्नु लेखापरीक्षणको प्रमुख उद्देश्य रहको थियो । यसका साथै अन्य सहायक उद्देश्यहरु देहायअनुसार रहेका थिए:

- स्थानीय निकायले सहभागितामूलक ढङ्गबाट योजना तर्जुमा, छनौट, स्रोत व्यवस्थापन एवं कार्यान्वयन गरे नगरेको सुनिश्चित गर्नु,
- सञ्चालित कार्यक्रमबाट नागरिक, विपन्न वर्ग एवं समुदायको समावेशीकरण, सशक्तीकरण र मूल प्रवाहीकरणमा योगदान पुगे नपुगेको यकिन गर्नु,
- स्थानीय निकायले उपयुक्त संगठन संरचना र जनशक्ति व्यवस्था गरी स्रोत साधन परिचालन तथा कार्यक्रम कार्यान्वयन सम्बन्धी सूचना तथा जानकारी पारदर्शी तवरले सञ्चार गरे नगरेको मूल्याङ्कन गर्नु,
- सामाजिक सुरक्षा भत्ता वितरणको अभिलेख व्यवस्थापन, भुक्तानी प्रणाली र यसको प्रभाव मूल्याङ्कन गर्नु ।

७. **क्षेत्र** – लेखापरीक्षण मुख्यरूपले ताप्लेजुङ, गोरखा, कालीकोट, कैलाली र बैतडी जिल्ला विकास समितिको कार्यसम्पादनसँग सम्बन्धित रहेको छ । यस क्रममा जिल्लाबाट सञ्चालन हुने प्रमुख क्रियाकलाप तथा मूल्याङ्कनका लागि गाविसको न्यूनतम शर्त मापन तथा जिविस/नगरपालिकाको न्यूनतम शर्त तथा कार्यसम्पादन मापन गर्ने कार्यविधिका सूचकाङ्कलाई पनि आधार लिइएको थियो । समग्ररूपमा जिल्ला विकास समितिहरुको कार्यसम्पादन मूल्याङ्कन गर्न सहभागितामूलक योजना तर्जुमा प्रक्रिया, सहभागितात्मक कार्यक्रम कार्यान्वयन तथा अनुगमन मूल्याङ्कन प्रणाली, विपन्न वर्ग, महिला समावेशीकरण एवं मूल प्रवाहीकरण, अनुदानको उपयोग, जनसहभागिता, स्रोतको दिगोपना, निर्देशिका, कार्यविधिको अनुपालना, लेखापालन, लेखापरीक्षण, आन्तरिक नियन्त्रण लगायतका क्रियाकलापहरुलाई समेटिएको थियो ।

लेखापरीक्षणको प्रयोजनको लागि विगत ३ वर्षमा सञ्चालित क्रियाकलापमा केन्द्रित रही मूल्याङ्कन, विश्लेषण गरिएको छ । प्रत्येक जिल्लाका १० नगरपालिका/गाउँ विकास समितिहरुको स्थलगत निरीक्षण अध्ययन, मूल्याङ्कनका लागि न्यायोचित नमुना छनौट विधि (Judgemental Selection Method) को आधारमा छनौट गरिएको थियो । छनौट गरिएका ४२ गाविस र ३ नगरपालिकाको विवरण अनुसूची-१ मा दर्शाइएको छ ।

८. **पद्धति** – लेखापरीक्षणको क्रममा देहायको पद्धति अवलम्बन गरिएको थियो:

- कार्यमूलक लेखापरीक्षण कार्य प्रवेश बैठकबाट शुरु गरी नीतिगत, कानुनी व्यवस्था, सञ्चालनसम्बन्धी प्रक्रिया, वार्षिक प्रगति प्रतिवेदन, अभिलेख र कागजात परीक्षण,
- विवरण सङ्कलन, प्रश्नावली, अन्तर्वार्ता र सरोकारवालासँग छलफल तथा भौतिक निरीक्षण जस्ता लेखापरीक्षण विधिको अवलम्बनबाट तथ्याङ्क तथा सूचना सङ्कलन गरी मूल्याङ्कन र विश्लेषण,
- नीति, ऐन, नियम, निर्देशिका, कार्यविधिको कार्यान्वयन एवं कार्यक्रमको उपलब्धि मूल्याङ्कन गर्न प्रक्रियामूलक तथा नतीजामूलक पद्धतिको अवलम्बन,
- केन्द्र, जिल्लाबाट अनुदान प्रदान गरी वा आफ्नै स्रोतबाट सञ्चालित कार्यक्रमको अध्ययन मूल्याङ्कन गर्न छनौट भएका ४ जिल्लाका १०/१० गाविस वा नगरपालिकाको र १ जिल्लाका ५ गाविससमेत ४५ स्थानीय निकायको स्थलगत भ्रमण, छनौट भएका निकायको वित्तीय प्रतिवेदन, प्रगति विवरण र लेखापरीक्षण प्रतिवेदनसमेत लिई सोको आधारमा स्थलगत निरीक्षण, अनुगमन र विश्लेषण,
- स्थलगत भ्रमणको क्रममा ४ जिल्लाका १०/१० गाविस वा नगरपालिका ३ पुरुष एवं ३ महिला (विपन्न वर्गको १ जना पर्ने गरी) बढीमा ६ को दरले ५ जिल्लाको २२० सँग र एक जिल्लाका ५ गाविसको ३० जनासँग अन्तर्वार्ता लिइएको,

- छनौट गरिएका सबै गाविस/नगरपालिकामा गाविस/नगरपालिकाका पदाधिकारी, सचिव, सामुदायिक संस्थाका पदाधिकारीहरू, गैरसरकारी संस्थाका प्रतिनिधि, विद्यालयका शिक्षक, विद्यालय व्यवस्थापन समितिका सदस्यहरू, स्थानीय समाजसेवी, बुद्धिजीवी, स्थानीय गैरसरकारी संस्थाका प्रतिनिधि, सरोकारवाला उपभोक्ता समेतको सहभागितामा सरोकारवालाहरूसँगको सामूहिक छलफल (Focus group discussion) सञ्चालन गरिएको,
- सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमको प्रभाव मूल्याङ्कन सम्बन्धमा ३ जिल्लाका १०/१० गाविस वा नगरपालिकाका ५/५ जनाका दरले १५० सँग अन्तर्वार्ता लिइएको र
- गोरखा जिल्लामा छनौट गरिएका गाविसमध्ये २ गाविसमा गैरसरकारी संस्थाबाट गरेको सामाजिक सुरक्षा भत्ता वितरणको सार्वजनिक खर्च पछ्याउने सर्वेक्षणको प्रतिवेदन समेत अध्ययन गरिएको, सङ्कलन गरिएका सूचना तथा तथ्याङ्क, फाराम, टिप्पणी र सुझाउसमेतको विश्लेषण गरी प्रतिवेदन तयार गरिएको छ ।

९. **सीमितता** – लेखापरीक्षण जिल्ला विकास समिति र छनौटमा परेका गाविस र नगरपालिकाको कार्यसम्पादनमा केन्द्रित छ । यस क्रममा जिल्ला विकास समिति र अन्तर्गतका गाविस तथा नगरपालिकाको योजना छनौट एवं कार्यान्वयन चरण र सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमको अभिलेख तथा सूचनाहरूलाई प्रयोग गरिएको छ । लेखापरीक्षणको क्रममा गाविस तथा नगरपालिकाको सेस्ता परीक्षण गरिएको छैन । सम्बन्धित निकायले उपलब्ध गराएको विवरणलाई मूल्याङ्कन विश्लेषणको आधार बनाइएको छ । परीक्षण मूल्याङ्कनका क्रममा छनौट गरेका निकायबाट प्राप्त सूचना तथा विवरण, सरोकारवालासँगको छलफल र अन्तर्वार्ताबाट प्राप्त नतिजाका आधारमा प्रतिवेदन तयार गरिएको छ । परीक्षणको क्रममा सम्बन्धित निकायबाट प्राप्त गरेका सूचनाको अपर्याप्तता, अभिलेख प्रणाली, सम्बन्धित निकायसँगका सेवाग्राही तथा सरोकारवालासँगको पहुँच, विश्लेषण क्षमता, समयसीमा आदि सीमितता रहेका छन् ।

लेखापरीक्षणबाट देखिएका व्यहोरा

- **सकारात्मक पक्ष** – योजना छनौट एवं कार्यान्वयनमा सेवाग्राही नागरिकको चेतना र संलग्नता बढ्दै गएको, सेवा सुविधाको पहुँच सरल हुँदै गएको, स्थानीय आवश्यकताको पहिचान, योजना छनौट, कार्यान्वयन, समन्वय र अनुगमन प्रक्रियामा महिला, दलित र पिछडा वर्गको सहभागिता र समावेशीकरणमा वृद्धि हुँदै गएको, लक्षित समूह विकास कार्यक्रम सञ्चालनले सामाजिक चेतना बढेको, सामाजिक परीक्षण, सार्वजनिक परीक्षण र सार्वजनिक सुनुवाई जस्ता कार्यहरूले स्थानीय निकायको उत्तरदायित्व र पारदर्शितामा अभिवृद्धि हुँदै गएको छ । केन्द्रीय निकाय र जिल्ला स्तरबाट गर्ने अनुगमन र न्यूनतम शर्त तथा कार्यसम्पादन मापनको आधारमा थप अनुदान समेत प्राप्त गर्ने हुँदा स्थानीय निकायहरू कार्यसम्पादनमा बढी सक्षम, पारदर्शी, उत्तरदायी हुनमा उत्साही हुँदै गएका छन् ।
- **समस्या तथा चुनौती** – सामाजिक सुरक्षा भत्ता प्राप्त गर्ने सेवाग्राहीको लगत अद्यावधिक नहुनु, कार्यक्रमले तोकेको समयभित्र भत्ता वितरण नहुनु, न्यून रकमका योजना समेत सञ्चालन गर्नु, योजनाहरू अधुरो रहनु, सम्पन्न योजना हस्तान्तरण नहुनु जस्ता जिल्ला विकास समितिको कार्यालयका समस्या तथा चुनौती रहेका छन् ।
- **सुधारका क्षेत्रहरू** – जिल्ला विकास समितिको कार्यालय बैतडी, कैलाली, कालीकोट, गोरखा र ताप्लेजुङ्गको सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमको प्रभावकारिता र योजना छनौट एवं कार्यान्वयन स्थितिको मितव्ययिता र कार्यक्षमताको मूल्याङ्कन गर्ने उद्देश्यले गरिएका ५ जिल्ला विकास समिति, ३ नगरपालिका एवं ४२ गाउँ विकास समितिको कार्यमूलक लेखापरीक्षणबाट देखिएका प्रमुख व्यहोरा देहायबमोजिम छन्:

(क) सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रम (प्रभावकारीता)

१०. सामाजिक सुरक्षा भत्ता – पाँच जिल्लामा जेष्ठ नागरिक, एकल महिला, लोपोन्मुख आदिवासी, सीमान्तकृत जनसंख्या, अपाङ्ग र पाँच वर्षमुनिका दलित बालबालिका (कालीकोटका ५ वर्षमुनिका सबै) लाई वितरण गरेको सामाजिक सुरक्षा भत्ताको स्थिति निम्नानुसार रहेको पाइयो:

(रु.हजारमा)

जिल्ला	कुल जनसंख्या	सामाजिक सुरक्षा भत्ता पाउने संख्या	प्रतिशत	भत्ता बापत वितरित रकम
बैतडी	२५२११६	२९६५९	११.७६	१३६९०६
कैलाली	७७५७०९	३६७३८	४.७४	२३३६०९
कालीकोट	१४१६२०	३२७५८	२३.१३	४२३९६
गोरखा	२७१०६१	३२४५५	११.९७	१६५१७०
ताप्लेजुङ्ग	१२७४६१	९१०७	७.१५	५१११७

गत वर्ष अध्ययन गरिएका ६ जिल्लामध्ये सामाजिक सुरक्षा भत्ता प्राप्त गर्ने कपिलवस्तुमा ५.६३ प्रतिशत र सिरहामा १०.१९ प्रतिशत रहेका थिए भने यो वर्ष कैलालीमा ४.७४ प्रतिशत र कालीकोटमा २३.१३ प्रतिशत रहेको तथ्याङ्क प्राप्त भएको छ ।

११. अभिलेख अद्यावधिक – सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रम सञ्चालन कार्यविधि, २०६९ को प्रावधानअनुसार सामाजिक सुरक्षा भत्ता प्राप्त गर्ने जेष्ठ नागरिक, बालबालिका, दलित तथा एकल महिलाको अभिलेख प्रत्येक वर्ष अद्यावधिक गर्नुपर्दछ । लगत अद्यावधिक नगरेका कारण निम्नानुसार ३ जिल्लामा रु.१० लाख ४४ हजार बढी भुक्तानी भएको देखिन्छ ।

सि.नं.	जिल्लाको नाम	जेष्ठ नागरिक	बालबालिका	एकल महिला	दलित	जम्मा
१	बैतडी	५३	३०	३१	१९	१३३
२	कैलाली	३५८	११०	२७	१५	५१०
३	गोरखा	१८६	१९१	०	२४	४०१
	जम्मा	५९७	३३१	५८	५८	१०४४

मूल अभिलेख र भरपाई भिडान गर्दा बढी भुक्तानी भएको, मूल अभिलेखमा नभएको व्यक्तिको नाममा भरपाई भएको, मूल अभिलेखमा उल्लिखित निकास संख्याभन्दा बढी संख्याको भरपाई पेश गरेको, मृत्यु जनाई सकेका व्यक्तिको नाममा पुनः भरपाई पेश भएको, लक्षित बालबालिकाको भत्ता पाउने उमेर नाघेको अवस्थामा पनि भत्ता वितरण गरेको कारण बढी भुक्तानी हुन गएको देखियो । उक्त रकम छनौट गरिएका गाविस तथा नगरपालिकाको नमुना छनौट गर्दा देखिएको रकम भएकोले जिल्लाभरका सबै स्थानीय निकायको स्थिति अझ बढी हुने देखिन्छ । सम्बन्धित निकायले अन्य गाउँ विकास समिति तथा नगरपालिकाहरूको समेत आवश्यक छानबिन गरी बढी भुक्तानी भए नभएको, लाभग्राहीले प्राप्त गरे नगरेको, यथार्थता यकिन गर्नु पर्दछ । यसैगरी जिल्ला विकास समितिको कार्यालय, कालीकोटले गाउँ विकास समितिहरूबाट खर्च नभई फिर्ता प्राप्त भएको रु.२७ लाख ४४ हजार आन्तरिक कोषमा जम्मा गरेकोमा लेखापरीक्षणको क्रममा सञ्चितकोष दाखिला भएको छ । अभिलेख अद्यावधिक गर्नका लागि गाविसमा गाउँ समन्वय समिति र जिल्लास्तरमा जिल्ला समन्वय समिति रहने व्यवस्था भए तापनि सो समितिले प्रभावकारी रूपमा काम गरेको देखिएन ।

सामाजिक सुरक्षा भत्ता पाउनेहरूको अभिलेख अद्यावधिक गर्ने र आन्तरिक नियन्त्रण व्यवस्थालाई प्रभावकारी बनाउनेतर्फ ध्यान दिई बढी भुक्तानी हुने अवस्थाको अन्त्य गर्नुपर्दछ ।

१२. भत्ता वितरण – सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रम सञ्चालन कार्यविधि, २०६९ को बुँदा नं.१३ (२) अनुसार सम्बन्धित व्यक्तिहरूलाई आ-आफ्नो क्षेत्रमा प्रथम चौमासिकमा बडा दशैँपूर्व आश्विन १ गते, दोस्रो चौमासिकमा माघ १२ गते र तेस्रो चौमासिकमा जेष्ठ १५ गतेसम्ममा भुक्तानी दिनुपर्ने व्यवस्था छ । जिल्ला विकास समिति, गोरखाले २०७०।६।१३ देखि २०७१।३।१८ गतेसम्म, ताप्लेजुङ्गले २०७०।६।१६ देखि २०७१।३।२२

सम्म, कैलालीले २०७०।६।१८ देखि २०७१।३।१७ सम्म र कालीकोटले २०७०।६।३ देखि २०७१।३।८ सम्म निकासी दिएकोले उद्देश्यअनुरूप समयमा वितरणको लक्ष्य पूरा हुने देखिएन ।

यस विषयमा १५० सरोकारवालाहरूसँग स्थानीय निकायबाट सामाजिक सुरक्षा भत्ता बापतको रकम निर्धारित मिति असोज १, माघ १२ र जेष्ठ १५ गते सम्ममा वितरण भएको छ, छैन भनी सोधिएकोमा १६८ (६७.२० प्रतिशत) ले छ र ८० (३३ प्रतिशत)ले छैन भन्ने जनाएका छन् । तोकिएको समयमा भत्ता प्राप्त नगर्नेको संख्या ३२ प्रतिशत भएको देखिँदा वितरण गर्ने समयको पालना पूर्णरूपमा भएको देखिँदैन ।

जिल्ला विकास समितिहरूले अन्तर्गतका गाविस तथा नगरपालिकाहरूको लागि चौमासिक निकासी ढिलो प्रदान गर्दा लक्षित वर्गले समयमा भत्ता प्राप्त नगरेको स्थिति छ । अतः कार्यविधिले व्यवस्था गरेको समयमा भत्ता वितरण गरी लक्षित समूहलाई आश्वस्त बनाउन समयमै बजेट निकासी दिने र वितरण गर्ने प्रणालीको अवलम्बन गर्नु जरुरी देखिन्छ ।

१३. **पेशकी फछ्यौट प्रक्रिया** – सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रम सञ्चालन कार्यविधि २०६९ को बुँदा नं.१३(६)घ मा प्रत्येक चौमासिकमा भुक्तानी गरेको रकमको भर्पाई भुक्तानी गरेको १५ दिनभित्र पेशकी फछ्यौटको लागि जिल्ला विकास समितिमा पठाउनुपर्ने र बुँदा नं. १३(६)च मा जिल्ला विकास समितिले रकम निकासी दिँदा अधिल्लो किस्तामा निकासी भई भुक्तानी गर्न बाँकी रहेको रकम कटाएर मात्र निकासी दिनुपर्ने उल्लेख छ ।

तर जिल्ला विकास समितिले गाविसहरूलाई अधिल्लो पेशकी फछ्यौट गरी पुनः पेशकी दिएको भए तापनि कार्यविधिले तोकेबमोजिम शतप्रतिशत फछ्यौट गरेको देखिएन । जिविस बैतडीले गत वर्षको रु.५ करोड १ लाख ४४ हजार र कैलालीले रु.८ करोड ७९ लाख ९९ हजार फछ्यौट नहुँदै क्रमशः रु.७ करोड ७ लाख ८२ हजार र रु.११ करोड १८ लाख ९८ हजार थप पेशकी दिएका छन् । भत्ता प्राप्त गर्ने व्यक्तिहरूको अद्यावधिक अभिलेख नहुनु र समयमा भत्ता वितरण नगर्नु तथा बिल भर्पाई अद्यावधिक नगर्नु र समयमा पेश नगर्नु पेशकी बाँकी रहनुका प्रमुख कारण रहेको पाईन्छ । जसले गर्दा पेशकी फछ्यौट नगर्ने प्रवृत्ति बढ्ने, समयमा लक्षित समूहले भत्ता पाउन नसक्ने, सामाजिक सुरक्षाबापतको रकम कार्यालयको (गाविस) खातामा मौज्जात राखी लक्षित समूहभन्दा अन्यत्र खर्च गर्ने स्थिति रहेको देखिन्छ । अतः सामाजिक सुरक्षा बापत निकासी भएको रकम सम्बन्धित लक्षित समूहलाई समयमै वितरण गरी सोको बिल भर्पाई तोकिएको समयमै जिविसमा पेश गरी पेशकी फरफारक गरी कार्यविधिको पालना मार्फत स्थानीय निकायहरूको सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमको कार्य सम्पादन स्थितिमा सुधार हुनुपर्दछ ।

१४. **सामाजिक प्रभावकारिता** – अध्ययन गरिएका ५ जिल्लाका १५० सरोकारवालाहरूले प्राप्त सामाजिक सुरक्षा भत्ता औषधि उपचार, बच्चाको लागि कापी किताब, चामल, सलाइ, सावुन, लुगा, चेलीवेटीलाई दक्षिणा आदिमा खर्च गर्ने गरेको जवाफ दिएका छन् । अधिकांश सेवाग्राहीले भत्ता रकम शाखारहित बैंकबाट दिनुपर्ने वा हालकै व्यवस्था वा तरिका ठीक भएको भन्ने जानकारी गराएका छन् । यससम्बन्धी विस्तृत व्यहोरा देहायबमोजिम प्रस्तुत गरिएको छः

समस्या

- सामाजिक सुरक्षा अभिलेख अद्यावधिक नहुनु,
- न्यून रकमका योजना सञ्चालन गर्नु,
- योजनाहरू अधुरो हुनु,
- सम्पन्न भएका योजना हस्तान्तरण नहुनु ।

१४.१ सामाजिक सुरक्षा भत्ता रकम केमा खर्च गर्नुहुन्छ भनी १५० सामाजिक सुरक्षा भत्ता प्राप्त गर्ने व्यक्तिसँग सोधिएकोमा १९ प्रतिशतले स्वास्थ्य उपचारमा, १८ प्रतिशतले सन्तुलित खानामा, बाँकी ६३ प्रतिशत अर्थात् अधिकांशले विभिन्न क्षेत्रमा आवश्यकताअनुसार खर्च गर्ने गरेको जवाफ प्राप्त भएको छ ।

१४.२ सामाजिक सुरक्षा भत्ता वितरणलाई प्रभावकारी बनाउन के गर्नुपर्ला भनी सोधिएकोमा ६४ प्रतिशतले विद्यमान व्यवस्था ठीक छ, ३ प्रतिशतले बैंक व्यवस्था लागू गर्ने, ५ प्रतिशतले वर्षभरको एकैपटक दिने र २८ प्रतिशतले मासिक रूपमा दिनुपर्ने भन्ने जनाएका छन् ।

१४.३ सामाजिक सुरक्षा भत्ता वितरणमा तपाईंको सन्तुष्टि स्तर कस्तो छ भनी सोधिएकोमा ४९ प्रतिशतले सन्तुष्ट छ, ११ प्रतिशतले सन्तुष्ट छैन, ३० प्रतिशतले ठीकै छ र १० प्रतिशतले धेरै सन्तुष्ट छु भन्ने जवाफ दिएका छन् ।

१४.४ सामाजिक सुरक्षा भत्ताले तपाईंको पारिवारिक सम्बन्ध कस्तो भएको छु भनी १५० सामाजिक सुरक्षा भत्ता प्राप्त गर्ने व्यक्तिसंग सोधिएकोमा ५९.३ प्रतिशतले राम्रो भएको छ, २४.६६ प्रतिशतले उस्तै छ, ०.७१ प्रतिशतले बिगिएको छ र १५.३३ प्रतिशतले भत्ता प्राप्तिले सम्बन्धमा प्रभाव पार्दैन भन्ने व्यहोरा जनाएका छन् ।

गोरखामा अध्ययन गरिएका गाविसमध्ये सीमजुङ्गमा एक गैर सरकारी संस्थाले गरेको सार्वजनिक खर्च पछ्याई (Public Expenditure Tracking) सर्वेक्षणको प्रतिवेदनमा सामाजिक सुरक्षा भत्ता रकम मुख्य रूपमा औषधि उपचारमा (२७ प्रतिशत), खानामा (३७ प्रतिशत), लत्ता कपडामा (१४ प्रतिशत), बालबालिकाको पढाइमा (१५ प्रतिशत) र धार्मिक कार्यमा (७ प्रतिशत) खर्च भएको उल्लेख गरेको पाइयो । त्यसै गरी घैरुङ्गमा शत प्रतिशतले पाउनुपर्ने सामाजिक सुरक्षा भत्ता पाएको, सामाजिक सुरक्षा भत्ता रकमको मुख्य खर्च औषधि उपचारमा (३२ प्रतिशत), खानामा (४५ प्रतिशत), लत्ता कपडामा (१२ प्रतिशत), नातिनातिनीको पढाइमा र धार्मिक कार्यमा (११ प्रतिशत) गरेको भन्ने प्रतिवेदनमा उल्लेख गरेको पाइयो ।

समयमै बजेट निकास, व्यवस्थित अभिलेख, प्रभावकारी अनुगमन संयन्त्रमार्फत बैकिङ्ग तथा शाखा रहित बैकिङ्गको अवधारणा अनुसार सामाजिक सुरक्षा भत्ता निर्धारित मितिमा वितरण गरी कार्यक्रमको प्रभावकारिता अभिवृद्धि गर्नुपर्दछ ।

(ख) योजना छनौट एवं कार्यान्वयन (मितव्ययीता र कार्यदक्षता)

१५. योजना छनौट – स्थानीय निकाय स्रोत परिचालन तथा व्यवस्थापन कार्यविधि, २०६९ अनुसार विपन्नको घरधुरी नक्साङ्कन गर्ने, गाविसको वस्तुस्थिति विवरण तयार गर्ने, विपन्न महिला र वञ्चितीकरणमा परेका वर्गको पहिचान गर्ने, स्थानीय आवश्यकता तथा प्राथमिकताको मूल्याङ्कन गर्ने र छनौट भएका योजनाका बारेमा प्रचार प्रसार गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । त्यस्तै स्थानीय स्वायत्त शासन नियमावली, २०५६ को नियम १९९(१) मा योजना तर्जुमा गर्दा समावेशी र सहभागितामूलक तरिकाले गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ । यस सम्बन्धमा देखिएका व्यहोराहरु निम्नानुसार छन्:

१५.१ ताप्लेजुङ, गोरखा, कैलाली र बैतडीमा अध्ययन गरिएका गाविसमध्ये केही गाविसबाट प्राप्त तथ्याङ्क अनुसार गाविसलाई प्राप्त सबै किसिमका पुँजीगत प्रकृतिका चालु अनुदान समेतको प्राप्ति र उपयोगको स्थिति निम्नानुसार रहेको छ:

जिल्ला	आर्थिक वर्ष गाविस/नपा संख्या	२०६८/६९			२०६९/७०			२०७०/७१		
		अनुदान रकम	खर्च रकम	उपयोग प्रतिशत	अनुदान रकम	खर्च रकम	उपयोग प्रतिशत	अनुदान रकम	खर्च रकम	उपयोग प्रतिशत
ताप्लेजुङ	१०	२०६५४	१९५६७	९४.७३	१५५९५	१४७३१	९४.४५	२०८२४	१९८३३	९५.१०
गोरखा	८	१८१२७	१७१०७	९४.३७	१३५०४	१३३८५	९९.११	१३६५६	१२१८९	८९.२५
कैलाली	१०	७६३७४	७५९१५	९९.४०	७११९४	७१०४५	९९.७९	१११०२४	१०७९५०	९७.२३
बैतडी	१०	५४००३	५१८८९	९६.०८	४९१५२	४५३१३	९२.१८	६०५१२	५५०६८	९१.००

नोट: कालीकोटबाट यस सम्बन्धी तथ्याङ्क प्राप्त भएको छैन ।

उपर्युक्त तालिकाअनुसार अनुदान प्राप्ति र उपयोगको स्थिति घटबढ भएको अवस्था देखिएको छ ।

१५.२ बैतडीका २ गाविस, कैलालीका १ गाविस, गोरखाका ६ गाविस, ताप्लेजुङका ६ गाविसले भिलेज प्रोफाइल तयार नगरेको, स्थानीय आवश्यकता तथा प्राथमिकताको मूल्याङ्कन गर्ने तथा घरधुरी नक्साङ्कन गर्ने, वडा तथा टोलमा विपन्न महिला र वञ्चितीकरणमा परेका अन्य वर्गको पहिचान गर्ने कार्य नगरेको हुँदा लक्षित वर्ग कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने गरी योजना तर्जुमा हुने देखिएन ।

१५.३ योजना छनौट र स्वीकृत गर्ने प्रक्रिया लामो हुने, धेरै पटक बैठक गर्नुपर्ने तर योजना सञ्चालनमा बजेट थोरै हुने भएकोले भ्रष्टाचारी हुने सरोकारवालाको भनाइ रहेको छ । विपन्न वर्ग महिला र वञ्चितीकरणमा परेकाको पहिचान गर्नुपर्ने भन्ने बारेमा थाहा नभएको सरोकारवालाको भनाइ रहेको छ । जसले गर्दा लक्षित वर्ग कार्यक्रम सञ्चालनमा समेत कठिनाइ परेको देखिन्छ ।

- १५.४ अध्ययन गरिएका गाविस/नगरपालिकाले आफूले गरेका वा वडाहरूमा सञ्चालन हुने वार्षिक कार्यक्रमको बारेमा सञ्चार माध्यमबाट प्रचार प्रसार हुने गरेको जानकारी छ भनी २५० सेवाग्राहीलाई सोधिएकोमा १६१ (६४.४० प्रतिशत) ले जानकारी छ, ४९ (१९.६० प्रतिशत) ले जानकारी छैन र ४० (१६ प्रतिशत) ले त्यस्तो प्रचार प्रसार हुने गरेको छैन भन्ने जानकारी दिएका छन् । कार्यक्रमको बारेमा जानकारी नहुनेको संख्या उल्लेख्य रहेको देखिन्छ ।
- १५.५ ताप्लेजुङको फुरुम्बु, नाङखोल्याङ र साव्लाखु गाविसमा गाउँ परिषद्बाट योजनाहरू धेरै छनौट हुने तर बजेट रकम कम प्राप्त हुने भई वडामा माग सम्बोधन हुन नसक्ने सरोकारवालाको भनाइ रहेको छ ।
- १५.६ सोही जिल्लाको फुरुम्बु, नाङखोल्याङ, सिनाम र साव्लाखु गाविसले गाविसको वस्तुस्थिति विवरण तयार नगरेको र फुरुम्बु, नाङखोल्याङ, साँघु र चाँगे गाविसले घरधुरी नक्साङ्कन नगरेकाले आवश्यकता र विपन्न वर्ग लक्षित कार्यक्रम सञ्चालन गर्न कठिनाइ परेको छ ।
- १५.७ सोही जिल्लाको नाङखोल्याङ, सिनाम र साव्लाखु गाविसमा वडा टोलमा विपन्न महिला र वञ्चित्तीकरणमा परेका वर्गहरूको माग र आवश्यकताको पहिचान गरेको नदेखिएकोले उनीहरूसँग योजना छनौट तथा कार्यान्वयनको लागि परामर्श बैठक पनि गरेको पाइएन ।
- १५.८ गोरखाको छोप्राक गाविसमा वडा भेलाबाट ठूलाठूला योजना माग गर्ने तर माग गरेका योजना गाविसको बजेटको सिलिङभन्दा बढीको हुने भई छनौटमा नपर्ने, एकीकृत योजना तर्जुमा समितिमा रहने १२ जनाले गरेको निर्णय सबैलाई मान्य नहुने, गोरखा नगरपालिकामा महिला र दलितको चेतनाको स्तर कम रहेकोले कार्यविधिले तोकेअनुसार योजना छनौटमा सक्रिय सहभागिता भएको छैन भन्ने सरोकारवालाको भनाइ रहेको छ ।
- १५.९ गोरखाको छोप्राक, वगुवा, घैरुङ्ग, आरुपोखरी, नारेश्वर गाविस र गोरखा नगरपालिकामा वस्तुस्थिति विवरण तयार नगरेको, स्थानीय आवश्यकता तथा प्राथमिकताको मूल्याङ्कन गर्ने तथा घरधुरी नक्साङ्कन गर्ने, वडा तथा टोलमा विपन्न महिला र वञ्चित्तीकरणमा परेका अन्य वर्गको पहिचान नगरेको हुँदा योजना तर्जुमा र लक्षित वर्ग कार्यक्रम सञ्चालन गर्न कठिनाइ परेको छ ।
- १५.१० गोरखा नगरपालिकाको कुनै पनि वडामा वडा नागरिक मञ्च गठन नगरेकोले स्थानीय आवश्यकता पहिचान गर्न, योजना छनौट गर्न र कार्यान्वयन गर्न कठिनाइ परेको भन्ने जानकारी प्राप्त भएको छ ।
- १५.११ गोरखाको अश्राङ गाविसमा एकीकृत योजना तर्जुमा समिति गठन नभएकोले वडा नागरिक मञ्चले नै योजना छनौट गरी परिषद्मा पठाउने गरेको पाइयो । योजना छनौट र स्वीकृत गर्ने प्रक्रिया लामो हुने, धेरै पटक बैठक गर्नुपर्ने तर योजना सञ्चालनमा बजेट थोरै हुने भएकोले ऋञ्जितलो हुने सरोकारवालाको भनाइ रहेको छ । आरुपोखरी गाविसमा विपन्न वर्ग महिला र वञ्चित्तीकरणमा परेकाको पहिचान गर्नुपर्ने भन्ने बारेमा थाहा नभएको सरोकारवालाको भनाइ रहेको छ । जसले गर्दा लक्षित वर्ग कार्यक्रम सञ्चालनमा समेत कठिनाइ परेको देखिन्छ ।
- १५.१२ कैलालीको दुर्गौली गाविसको घरधुरी नक्साङ्कनको रूपमा २०६७६८ मा भिलेज प्रोफाइल तयार गरेको तर सो अद्यावधिक नगरेकोले विपन्न वर्गको वर्तमान स्थिति पहिचान गर्न नसकिने भनाइ सरोकारवालाको रहेको छ ।
- १५.१३ बैतडीको देहिमाण्डौ गाविसमा वडा भेलाबाट धेरै योजना माग भएर आउने तर बजेट कम प्राप्त हुने तथा स्रोत साधन सीमित भएकोले मागअनुसार योजना स्वीकृत नहुने, दशरथचन्द्र नगरपालिकामा दबाब वा पहुँचको आधारमा योजनाहरू एक क्षेत्रमा केन्द्रित हुने, छनौट भएका योजनाको लागि बजेट कम प्राप्त भई उपलब्धि न्यून हुने सरोकारवालाको भनाइ रहेको छ ।

कार्यविधिअनुसार योजनाहरू छनौट तथा तर्जुमा गर्नका लागि आवश्यकता पहिचान, घरधुरी नक्साङ्कन तयार गर्ने, भिलेज प्रोफाइल तयार गर्ने कार्य गरी योजना छनौटलाई प्रभावकारी बनाउनुपर्दछ ।

१६. **योजनाको प्राथमिकीकरण** – स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ को दफा ४३(३) अनुसार गाउँ विकास समितिले योजनाको प्राथमिकीकरण गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ । यस सम्बन्धमा देखिएका व्यहोरा निम्न छन्:
- १६.१ गोरखाको छोप्राक गाविसमा विगत ४।५ वर्ष पहिलेसम्म योजनाको प्राथमिकीकरण गरी सिलाइ कटाई, मैन वत्ती निर्माण, स्वास्थ्य शिविर सञ्चालनजस्ता कार्यमा बजेट छुट्याउने गरेकोमा हाल त्यस्ता कार्यक्रम अन्य संघसंस्थाबाट गराई निर्माणाधीन महिला सामुदायिक भवनमा हालसम्म रु.५ लाख खर्च गरेको जानकारी प्राप्त भएको छ । सोही गाविसमा लक्षित समूहलाई छुट्याएको बजेट खर्च गरेपछि अनुगमन गर्ने नगरेको, महिला तथा बालबालिका लक्षित रकम बाल विकास केन्द्रमा खर्च गरेको, कार्यविधिले उत्पादनमूलक योजना सञ्चालन गर्ने भनेकोमा उत्पादनमूलक योजनाको किटान नभएको, तालिम लिएपछि सोही विषयमा पेशा व्यवसाय गर्नुपर्ने गरी करार वा कबुलियत गर्नुपर्ने देखिएको र ती कुरा नहुँदा लक्षित वर्गको लागि गरिने कार्यक्रम प्रभावकारी हुन नसकेको सरोकारवालाको भनाइ रहेको छ ।
- १६.२ सोही जिल्लाको पाँचखुवा देउराली गाविसमा स्थानीयको मागअनुसार सिलाई कटाई तालिम सञ्चालन गरे तापनि तालिम लिनेले तालिमबाट प्राप्त सीपअनुसार पेशा व्यवसाय सञ्चालन नगरकोले कार्यक्रम प्रभावकारी नभएको भन्ने जानकारी प्राप्त भएको छ ।
- १६.३ वडास्तरबाट योजना प्राथमिकीकरण गर्दा अनुत्पादक क्षेत्र जस्तै भवन, क्लव आदि निर्माण गर्ने विषयको माग भई आउने तर उत्पादनमूलक योजनाको माग नगर्ने भन्ने गोरखा नगरपालिकाको सरोकारवालाहरूको भनाइ रहेको छ ।
- १६.४ अध्ययन गरिएका गाविस/नगरपालिकाले विगत ३ वर्षमा सम्पन्न गरेको प्रमुख ३ क्रियाकलापको नाम यहाँलाई सम्झना छ भनी २५० सेवाग्राहीलाई सोधिएकोमा २९.२० प्रतिशतले छैन, ५३.२० प्रतिशतले छ, ३.२० प्रतिशतले त्यस्तो देखिने काम नै भएको छैन र १४.४ प्रतिशतले ३ भन्दा कम क्रियाकलापको सम्झना छ भन्ने जनाएका छन् ।
१७. **न्यून रकमका योजना** – स्थानीय निकाय स्रोत परिचालन तथा व्यवस्थापन कार्यविधि, २०६९ को दफा ११(२) मा जिल्ला विकास समितिले आर्थिक, सामाजिक एवं भौतिक पूर्वाधार विकास अन्तर्गत विनियोजन भएको पुँजीगत अनुदानबाट रु.५ लाखभन्दा कम लागतका कार्यक्रम वा आयोजना छनौट गर्न नसक्ने व्यवस्था छ । ५ जिविसले पुँजीगत शीर्षकहरूबाट रु.५ लाखभन्दा कमका देहायबमोजिम ५१० योजना छनौट तथा सञ्चालन गरी रु.१० करोड ४६ लाख २९ हजार खर्च गरेको पाइयो ।

सि.नं.	जिल्लाको नाम	संख्या	रकम (रु.हजारमा)
१	बैतडी	४६	७२,६९
२	कैलाली	३९२	८,११,४९
३	कालीकोट	२५	५९,७५
४	गोरखा	४२	८२,००
५	ताप्लेजुङ्ग	५	२०,३६
	जम्मा	५१०	१०,४६,२९

न्यून बजेटका योजना छनौट गर्दा प्राथमिकता प्राप्त क्षेत्रमा रकम अभाव हुने, योजनाहरू अधुरा रहने र अनुगमन र मूल्याङ्कन प्रभावकारी हुन नसकी स्रोत साधनको प्रभावकारी उपयोग नहुने देखिन्छ । कार्यविधि अनुसार योजनाहरू छनौट गरी कार्यान्वयनको प्रभावकारितामा वृद्धि गर्नुपर्दछ ।

१८. **हस्तान्तरण** – स्थानीय निकाय स्रोत परिचालन तथा व्यवस्थापन कार्यविधिको दफा २५(३१) अनुसार उपभोक्ता समिति मार्फत सञ्चालन भई सम्पन्न भएका योजना उपभोक्ता समितिलाई हस्तान्तरण गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । अध्ययन गरिएका गाविस/नगरपालिकामा ताप्लेजुङ्गमा सञ्चालित १४२ योजनामध्ये १४१, गोरखामा २०० मध्ये १९९, कैलालीमा २३१ मध्ये २२४, बैतडीमा २४७ मध्ये २२३ सम्पन्न भएका योजना हस्तान्तरण गरेको अभिलेख राखेको छैन । कार्यविधिले तोकेअनुसार हस्तान्तरण गर्नुपर्ने योजनाको हस्तान्तरण गरी दिगो सञ्चालन व्यवस्था मिलाउनुपर्दछ ।

१९. **लक्षित समूह विकास कार्यक्रम** – स्थानीय निकाय स्रोत परिचालन तथा व्यवस्थापन कार्यविधि, २०६९ को दफा ८(ख) र १० अनुसार कुल बजेटबाट लक्षित समूहको लागि ३५ प्रतिशत छुट्याउनुपर्ने र सोमध्ये विपन्न वर्गका महिलाको लागि १० प्रतिशत, बालबालिकाको लागि १० प्रतिशत र सबै जातजातिका आर्थिक रूपमा विपन्न एवं सामाजिक रूपमा पिछडिएका वर्ग, जेष्ठ नागरिक लगायतका लागि १५ प्रतिशत खर्च गर्नुपर्ने व्यवस्था छ ।
- १९.१ ताप्लेजुङमा विपन्न महिला लक्षित कार्यक्रमबाट थेचम्बु गाविसमा रु.७९ हजार महिलाको सहकारी भवन निर्माणमा र फुरुम्बु गाविसमा रु.६० हजार र नाडखोल्याङ्ग गाविसमा रु.१ लाख ५० हजार महिला सामुदायिक भवन निर्माणमा खर्च गरेको पाइयो । विपन्न महिलाको लागि छुट्याईएको बजेटबाट क्षमता विकास सम्बन्धी कार्यक्रम सञ्चालन नगरी अन्य कार्यमा खर्च गरेको पाइयो ।
- १९.२ गोरखा जिल्लाको १ नगरपालिका तथा ६ गाविसले लक्षित समूहका लागि खर्च गर्नुपर्ने रु.७ लाख २५ हजार अन्य कार्यक्रमहरूमा जस्तै शिक्षकको तलव, फर्निचर, भवन निर्माणमा खर्च गरेका छन् ।
- १९.३ गोरखाको अश्राङ गाविसमा योजना प्राथमिकीकरण गर्दा निर्देशिकाअनुसार हुवहु नगरे पनि वडास्तरको प्राथमिकताको आधारमा सिलाइ कटाई, मैनबत्ती बनाउने, मुढा बनाउने जस्ता तालिम र स्वास्थ्य शिविर सञ्चालन गर्ने योजना पारित गरे तापनि त्यस्ता कार्यक्रम अन्य संघसंस्थाबाट गराई विगत ४/५ वर्षदेखि निर्माणाधीन महिला सामुदायिक भवनमा खर्च गर्ने गरेको र हाल (२०७०।७१) सम्म उक्त भवनमा करिब रु.५ लाख खर्च भएको जानकारी प्राप्त भएको छ ।
- १९.४ सोही जिल्लाको छोप्राक गाविसमा लक्षित समूहलाई छुट्याएको बजेट खर्च गरेपछि योजनाअनुसार खर्च भए नभएको अनुगमन गर्ने व्यवस्था नरहेको, महिला तथा बालबालिकाको रकम बाल विकास केन्द्रमा खर्च गरेको, योजना छनौट गर्दा धेरै हुने तर बजेट घटेर आउने गरेको, कार्यविधिले उत्पादनमूलक कार्यक्रम वा योजना भनेकोमा उत्पादनमूलक योजनाको कितान हुनुपर्ने, तालिम लिएपछि सोही विषयमा पेशा व्यवसाय गर्नुपर्ने भन्ने करार वा कवुलियत गर्नुपर्ने देखिएको र उक्त कुराको समाधान नहुँदा लक्षित समूहको कार्यक्रम कार्यान्वयन प्रभावकारी हुन नसकेको छोप्राक गाविसका सरोकारवालाको भनाइ रहेको छ ।
- १९.५ सोही जिल्लाको घैरुङ र आरुपोखरी गाविसमा लक्षित महिला समूहलाई छुट्याएको बजेट सीप विकास कार्यक्रममा खर्च गर्नुपर्ने गरी छुट्याएकोमा गत विगत वर्षदेखि नै घैरुङमा सामुदायिक भवन निर्माणमा करिब रु.७ लाख र आरुपोखरीमा करिब रु.२ लाख जनश्रमदान र गाविस समेतले करिब रु.६ लाख खर्च गरेको पाइयो ।
- १९.६ सोही जिल्लाको पाँचखुवा देउराली गाविसमा स्थानीयको माग अनुसार सिलाई कटाई तालिम सञ्चालन गरे तापनि तालिम लिनेले तालिमबाट प्राप्त सीप अनुसार पेशा व्यवसाय सञ्चालन नगरेकोले सो कार्यक्रम प्रभावकारी नभएको जानकारी प्राप्त भएको छ ।
- १९.७ सोही जिल्लाको गोरखा नगरपालिकामा वडास्तरबाट योजना प्राथमिकीकरण गर्दा अनुत्पादक क्षेत्र जस्तै भवन, क्लव आदिको माग भई आउने गरेको नगरपालिकाका सरोकारवालाले व्यक्त गरेका छन् ।
- १९.८ गोरखाको छोप्राक गाविसमा गाविसको वस्तुस्थिति विवरण तयार नगरेको, स्थानीय आवश्यकता तथा प्राथमिकताको मूल्याङ्कन नगरेको र विपन्न समूहको घरधुरी नक्साङ्कन नगरेको अवस्था रहेको पाइयो । जसले गर्दा योजना तर्जुमा गर्न तथा लक्षित वर्ग कार्यक्रम सञ्चालन गर्न कठिनाइ परेको छ ।
- १९.९ सोही जिल्लाको बगुवा गाविसमा स्थानीय आवश्यकता तथा प्राथमिकताको मूल्याङ्कन गरी अति विपन्न समूहको घरधुरी नक्साङ्कन गर्ने नगरेको, टोल टोलमा विपन्न महिला र वञ्चित्तीकरणमा परेकाको पहिचान नगरेको हुँदा योजना तर्जुमा र लक्षित वर्ग कार्यक्रम सञ्चालन गर्न कठिनाइ परेको छ ।
- १९.१० सोही जिल्लाको घैरुङ, आरुपोखरी, नारेश्वर गाविस र गोरखा नगरपालिकामा गाविस/नगरपालिकाको वस्तुस्थिति विवरण तयार गरेको छैन ।

- १९.११ सोही जिल्लाको घैरुङ, आरुपोखरी, नारेश्वर गाविस र गोरखा नगरपालिकामा स्थानीय आवश्यकता तथा प्राथमिकताको मूल्याङ्कन गरी घरधुरी नक्साङ्कन गरेको छैन ।
- १९.१२ गोरखा नगरपालिकामा विगत लामो समयदेखि सामाजिक परिचालक नभएकोले वस्तुस्थिति विवरण तयार गर्ने तथा घरधुरी नक्साङ्कन गर्ने काम गर्न नसकेको भन्ने नगरपालिकाको भनाइ रहेको छ ।
- १९.१३ पाँचखुवा देउराली र नारेश्वर गाविसको अति विपन्न समूहको घरधुरी नक्साङ्कन गरेको नक्सा हिमाली क्षेत्र विकास केन्द्र नामक संस्थाले लगेकोले हाल कार्यालयमा नरहेको भन्ने गाविस कार्यालयको भनाइ रहेको पाइयो ।
- १९.१४ गोरखा नगरपालिका अन्तर्गत कुनै पनि वडामा वडा नागरिक मञ्च गठन गरेको पाइएन । जसले गर्दा स्थानीय आवश्यकता पहिचान गर्न, योजना छनौट गर्न र कार्यान्वयन गर्न समेत कठिनाइ परेको सरोकारवालाको भनाइ रहेको छ ।
- १९.१५ गोरखाको अश्राङ गाविसमा स्थानीय स्रोत परिचालन तथा व्यवस्थापन कार्यविधिले तोकेअनुसारको एकीकृत योजना तर्जुमा समिति गठन नभएकोले वडा नागरिक मञ्चबाटै योजना छनौट गरी गाउँ परिषद्मा पठाउने गरेको भन्ने सरोकारवालाको भनाइ रहेको छ । प्रक्रिया लामो हुने, धेरै पटक बैठक गर्नुपर्ने, तर योजना सञ्चालनमा बजेट थोरै हुने भएकोले फञ्फटिलो भएको भन्ने समेत सरोकारवालाको भनाइ रहेको छ ।
- १९.१६ सोही जिल्लाको घैरुङ गाविसमा टोल टोलमा विपन्न महिला र वञ्चितीकरणमा परेकाको पहिचान नगरेको तर वडा भेला गर्ने, नागरिक सचेतना केन्द्र बनाउने र गाविसमा प्रतिनिधित्व गर्ने व्यक्तिहरु बसेर लक्षित समूहको कार्यक्रमको लागि छलफल गर्ने गरेको भन्ने सरोकारवालाको भनाइ रहेको छ ।
- १९.१७ गोरखाको आरुपोखरीमा विपन्न वर्ग, महिला र वञ्चितीकरणमा परेकाको पहिचान गर्नुपर्ने भन्ने बारेमा थाहा नभएको भन्ने सरोकारवालाको भनाइ रहेको छ । जसले लक्षित वर्ग कार्यक्रम सञ्चालनमा समेत कठिनाइ भएको देखिन्छ ।
- १९.१८ ताप्लेजुङ्गको फुरुम्बु, नाङखोल्याङ्ग र साव्लाखु गाविसमा उक्त गाविसका सरोकारवालाले योजना धेरै छनौट हुने तर बजेट घटेर आउने भएकोले कार्यान्वयनमा कठिनाइ भएको विचार व्यक्त गरेका छन् । ठूला ठूला योजना वडाभेलाबाट माग भएर आउँछन् तर बजेट ज्यादै कम प्राप्त हुने वा स्रोत साधन सीमित हुने भएकोले वडाका माग सम्बोधन हुन कठिन हुने नाङखोल्याङ्ग र साव्लाखु गाविसका सरोकारवालाको भनाइ रहेको छ ।
- १९.१९ ताप्लेजुङ्गको फुरुम्बु, नाङखोल्याङ्ग, सिनाम, साव्लाखु गाविसले गाविसको वस्तुस्थिति विवरण तयार गरेका छैनन् ।
- १९.२० ताप्लेजुङ्गको फुरुम्बु, नाङखोल्याङ्ग, साँघु र चाँगे गाविसले घरधुरी नक्साङ्कन गरेका छैनन् । ताप्लेजुङ्गको नाङखोल्याङ्ग, सिनाम र साव्लाखु गाविसमा वडा टोलमा विपन्न महिला र वञ्चितीहरु पहिचान गर्ने तथा आवश्यकता पहिचान गर्ने गरेको देखिएन । पहिचान नगरेको कारणले उनीहरूसँग परामर्श बैठक पनि गरेको छैन ।
- १९.२१ बैतडीको दशरथचन्द्र नगरपालिकाको सरोकारवालाले योजना राजनीतिक दलको पहुँचको आधारमा एकै क्षेत्रमा छनौट भएको, योजनाको लागि कम रकम प्राप्त हुने र उपलब्धिसमेत न्यून भएको विचार व्यक्त गरेका छन् ।
- १९.२२ अध्ययन गरिएका गाउँ वा नगरमा गाविस/नगरपालिकाको रकमबाट महिलाले माग गरेका वा उनीहरूलाई प्रत्यक्ष हित हुने योजनामा खर्च भएको पाउनुहुन्छ भनी २५० सेवाग्राहीलाई सोधिएकोमा २०९ (८३.६० प्रतिशत) ले खर्च भएको छ, २२ (८.८० प्रतिशत) ले खर्च भएको छैन, ११ (४.४० प्रतिशत) ले धेरै कम खर्च भएको छ र ८ (३.२० प्रतिशत) ले मलाई थाहा छैन भन्ने व्यहोरा जनाएका छन् ।

१९.२३ अध्ययन गरिएका गाउँ वा नगरमा गाविस/नगरपालिकाको रकमबाट दलित विपन्न वर्गले माग गरेका वा उनीहरूलाई प्रत्यक्ष हित हुने योजनाहरूमा खर्च भएको पाउनुहुन्छ भनी २५० सेवाग्राहीलाई सोधिएकोमा १९३ (७७.२० प्रतिशत) ले खर्च भएको छ, ६ (२.४० प्रतिशत) ले खर्च भएको छैन, ३६ (१४.४० प्रतिशत) ले धेरै कम खर्च भएको छ र १५ (६ प्रतिशत) ले मलाई थाहा छैन भन्ने जानकारी दिएका छन्। यसबाट दलित विपन्न वर्गलाई प्रत्यक्ष हित हुने योजनामा खर्च भए नभएको सम्बन्धमा केही व्यक्तिहरूलाई थाहा नभएको स्थिति रहेको पाइयो।

लक्षित वर्ग कार्यक्रमको बजेट अन्य कार्यमा खर्च नगरी लक्षित वर्गको माग र आवश्यकताअनुसार खर्च गरी उक्त कार्यक्रमलाई प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन गर्नुपर्दछ।

२०. **स्रोत व्यवस्थापन एवं उपयोग** – स्थानीय निकाय स्रोत परिचालन तथा व्यवस्थापन कार्यविधि, २०६९ को दफा ३९ अनुसार स्थानीय विकास अधिकारीले आफूलाई प्राप्त भएको मितिले ७ दिनभित्र गाविसको सचिवलाई अख्तियारी पठाउनुपर्ने व्यवस्था रहेको छ। यस सम्बन्धमा निम्न व्यहोरा देखिएका छन्:

२०.१ गोरखाको आश्राङ, छोप्राक, बगुवा, घैरुङ, आरुपोखरी, पाँचखुवा देउराली, नारेश्वर, वारपाक र सिमजुङ गाविसमा पुँजीगत खर्चको बजेट निकासी तेश्रो चौमासिक अवधिमा मात्र हुने गरेकोले योजनाहरू आर्थिक वर्षको अन्त्यमा मात्र सञ्चालन गर्नुपर्ने बाध्यता रहेको सरोकारवालाको भनाइ रहेको छ।

२०.२ ताप्लेजुङको थेचम्बु, फावाखोला, फुरुम्बु, नाङखोल्याङ्ग, ढुंगेसाँघु, सिनाम, साव्लाखु, साँघु, हाङपाङ्ग र चाँगे गाविसमा पुँजीगत खर्चको बजेट तेश्रो चौमासिकमा मात्र प्राप्त हुने गरेको, यसले गर्दा योजनाहरू आर्थिक वर्षको अन्त्यमा सञ्चालन गर्नुपर्ने बाध्यता रहेको भन्ने सरोकारवालाको भनाइ रहेको छ। समयमै बजेट प्राप्त भएमा योजना सञ्चालनमा सहज हुने सेवाग्राहीको भनाइ रहेको छ।

२०.३ बैतडीको गोकुलेश्वर, न्वाली, श्रीकेदार, श्रीकोट, गुरुखोला, देहीमाण्डौ, भूमेश्वर, पाटन गाउँ विकास समिति र दशरथचन्द्र नगरपालिकामा पुँजीगत बजेट तेश्रो चौमासिकमा प्राप्त भएको पाइयो। यसले गर्दा योजनाहरू आर्थिक वर्षको अन्त्यमा सञ्चालन गर्नुपर्ने बाध्यता रहेको भन्ने सरोकारवालाको भनाइ रहेको पाइयो।

२०.४ कैलालीको मसुरिया र पहलमानपुर गाविसको सरोकारवालाले पुँजीगत बजेट आर्थिक वर्षको अन्त्यमा प्राप्त भएको, सडक मर्मत सुधारको काम ठेकामार्फत निर्माण व्यवसायीबाट आर्थिक वर्षको अन्त्यमा हतार हतारमा सम्पन्न गरेकोले कामको गुणस्तर नभएको धारणा व्यक्त गरेका छन्। आर्थिक वर्षको अन्त्यमा प्राप्त भएको बजेट रकम फ्रिज हुन नदिन उपभोक्ता समिति गठन गरी पेशकी दिने तर यथार्थमा सम्बन्धित आर्थिक वर्षमा खर्च नहुने गरेको विचार व्यक्त गरेका छन्। समयमै बजेट प्राप्त भएमा समयमै योजना सम्पन्न गर्न सकिने र कामको गुणस्तरमा पनि वृद्धि हुने भन्ने सेवाग्राहीको भनाइ रहेको छ।

कार्यविधिले तोकेको समयभित्र अख्तियारी तथा बजेट निकासी दिने र गाविस तथा नगरपालिकाले समयमै कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने अवस्थाको सिर्जना गरी वर्षान्तमा खर्च गर्ने परिपाटीमा सुधार गर्नुपर्दछ।

२१. **आन्तरिक स्रोत** – स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ को दफा २१५(१) अनुसार जिल्ला विकास समितिले जिल्ला विकास क्षेत्रमा तोकिएको दरमा आफुले निर्माण गरेको वा आफुलाई हस्तान्तरण भई आएको सडक, बाटो, पुल, सिँचाइ, कुलो, पोखरी आदिमा कर लगाउन सक्ने र दफा १८ अनुसार आफ्नो क्षेत्रभित्रका नदी नालाको बालुवा, गिट्टी, ढुङ्गा, स्लेट, माटो, दहत्तर बहत्तर बिक्री गर्न सक्ने व्यवस्था छ।

२१.१ गोरखाको अश्राङ, छोप्राक, बगुवा, घैरुङ, आरुपोखरी, पाँचखुवा देउराली, नारेश्वर, वारपाक, सिमजुङ गाविस र गोरखा नगरपालिकाको कुनै आन्तरिक स्रोत नभएको सरोकारवालाको भनाइ रहेको छ। गोरखा जिल्लाको नारेश्वर गाविसअन्तर्गत पर्ने बेनीखोलादेखि गंगटेखोला घाटमा ठेकेदारले बालुवा गिट्टी निकाल्ने गरेको, ठेकेदारले स्थानीयसंग प्रति ट्याक्टर रु.३००।- का दरले जिबिसमा कर समेत तिर्नुपर्छ भनेर प्रति ट्याक्टर बालुवाको मूल्य रु.४ हजार लिने गरेको भन्ने सेवाग्राहीको भनाइ रहेको पाइयो। जिबिसले उक्त स्थानमा ठेकालगाएको तथा कर असुल गरेको देखिएन। गत विगतमा उक्त स्थानमा ढुङ्गा, गिट्टी, बालुवा

लगायतको आन्तरिक आम्दानीको ठेक्का नलगाएको भन्ने स्थानीय विकास अधिकारीबाट जानकारी प्राप्त भएको छ ।

२१.२ सोही जिल्लाको छोप्राक गाविसमा २०६७६८ मा गिट्टी बालुवाको रोयल्टीबाट रु.५० हजार प्राप्त भएको तर सो पछि कुनै रकम प्राप्त नभएको जानकारी प्राप्त भएको छ । जिविसले पनि २०६७६८ पछि कुनै रकम नउठाएको वा ठेक्कामा नलगाएको भन्ने सरोकारवालाको भनाइ रहेको छ ।

२१.३ गोरखाको छोप्राक गाविसअन्तर्गत ऐतिहासिक स्थान सिरानचोकमा पर्यटकीय विकास गर्न सकेमा आन्तरिक स्रोत परिचालनको स्रोत सिर्जना हुने सम्भावना छ, तर विकास गर्ने स्रोत नभएकोले चिनाउनसमेत नसकिएको भन्ने सरोकारवालाको भनाइ रहेको छ ।

२१.४ जनप्रतिनिधि नभएकोले स्थानीय स्रोत परिचालनमा कठिनाइ भएको भन्ने ताप्लेजुङ्गको फुरुम्बु र साव्लाखु गाविसका सरोकारवालाको भनाइ रहेको छ । जनप्रतिनिधि नहुँदा गाउँमा उपलब्ध हुने ढुङ्गा, गिट्टी, बालुवा, तथा अन्य स्रोतको समेत सदुपयोगमा पहल हुन नसकेको भन्ने निजहरूको भनाइ रहेको पाइयो । ताप्लेजुङ्ग जिल्लामा अम्रिसो, अलैंची, अदुवा आदिको निकासीसम्बन्धी अभिलेख रहेको छैन, यस्तोमा जिविस तथा गाविसहरूले शुल्क वा कर सङ्कलन गर्न सकेका पनि छैनन् भन्ने स्थानीय विकास अधिकारीसमेतको भनाइ रहेको छ । यसलाई जिविसले स्रोत परिचालनको लागि पहल गरेमा स्रोत सङ्कलनको बलियो र दिगो स्रोत बन्न जाने देखिन्छ ।

२१.५ बैतडीको देहीमाण्डौँ गाउँ विकास समितिको सरोकारवालाले गाविस को वडा नं.८ मा खरीखानी र वडा नं. ३ मा पत्थर खानी रहेको भए तापनि त्यसबाट गाविसले राजस्व आम्दानी प्राप्त नगरेको धारणा व्यक्त गरेको पाइयो भने सोही जिल्लाको पाटन गाविसले गाउँ विकास समितिअन्तर्गत आन्तरिक स्रोत हाटबजार, मालपोत बाहेक वनपैदावार, गिट्टी बालुवा बिक्री हुने गरेको भए तापनि त्यसबाट गाउँ विकास समितिले राजस्व आम्दानी प्राप्त नगरेको बताएका छन् ।

२१.६ गोरखाको पाँचखुवा देउराली गाविसमा २०६९।७० मा गाउँ परिषद्बाट रु.५ लाखको योजना छनौट गरी पठाएको तर रु.३ लाख ५० हजारमात्र रकम प्राप्त भएको हुँदा बजेट घटी भई योजना सञ्चालनमा कठिनाइ परेको भन्ने सरोकारवालाको भनाइ रहेको छ । योजना सम्पन्न गर्न पूरै बजेट दिनुपर्ने भन्ने भनाइ रहेको छ । यस्तोमा उपभोक्ता समिति नै अप्ठ्यारोमा परेको अवस्था रहेको गुनासो सरोकारवालाबाट व्यक्त भएको छ ।

२१.७ कैलालीको कोटातुल्सीपुर, भूगौली, पहलमानपुर, मधुरिया, चौमाला गाविसको सरोकारवालाले गाविस अन्तर्गत रहेका कान्द्रा नदी, शिवगंगा, गौरीगंगाको बालुवा, ढुङ्गाको ठेक्का जिविसले एकलौटी रूपमा लगाई राजस्व सङ्कलन गरेको र जिविसबाट राजस्व बाँडफाँडको रकम प्राप्त नहुनाले नियमित आन्तरिक आय मालपोत सिफारिसबाहेक अन्य आम्दानी नरहेको धारणा व्यक्त गरेका छन् । नदीनालाको कारणबाट वातावरणीय असर, बाढीको समस्या भैलनुपर्ने, तर सोही नदीनालाको ढुङ्गा बालुवा बिक्रीबाट गाविसको आयमा कुनै योगदान नभएको धारणा समेत व्यक्त गरेका छन् ।

अनधिकृत तरिकाले स्थानीय स्रोत दोहन गर्ने कार्यमा नियन्त्रण गर्नुपर्दछ । साथै आन्तरिक स्रोत परिचालनमा ध्यान दिई आयस्रोत बढाउने र उपयोग गर्ने तर्फ जिविस र गाविस तथा नगरपालिकाले सक्रियता देखाउनुपर्दछ ।

२२. **अनुगमन तथा सहजीकरण** – स्थानीय निकाय स्रोत परिचालन तथा व्यवस्थापन कार्यविधि, २०६९ को दफा २५ को उपदफा ३५(क) र (ख) अनुसार स्थानीय निकायले योजनाका उपभोक्ताबाट सहभागितामूलक अनुगमन गराउनसक्ने र उपभोक्ता समूह गठन गर्दा ५ सदस्यीय अनुगमन तथा सहजीकरण समिति गठन गर्ने, सोमार्फत सहभागितामूलक अनुगमन गर्ने सम्बन्धी व्यवस्था रहेको छ ।

२२.१ बैतडीका १२, कैलालीको १, गोरखाको ५, ताप्लेजुङ्गको १० र कालीकोटको ५ गाविसमा योजनागत अनुगमन समिति गठन नगरेको तथा समिति गठन भए तापनि समितिले निरीक्षण अनुगमन गरेको प्रतिवेदन तयार गरेको देखिएन ।

- २२.२ ताप्लेजुङ्का थेचम्बु, फावाखोला, फुरुम्बु, नान्खोल्याङ्ग, ढुंगेसाँघु, सिनाम, साव्लाखु, साँघु, हाडपाड र चाँगे गाविसमा योजनागत रूपमा अनुगमन समिति गठन गर्ने गरेको पाइएन । हाडपाड गाविसका सरोकारवालाले ठूला योजनामा मात्र यस्तो समिति गठन गरिने जानकारी दिएका छन् । योजनाहरूमा समूह मिलेर अनुगमन गर्ने गरेको जानकारी प्राप्त भएको छ । गाविसस्तरमा मात्र समिति रहेको भन्ने सरोकारवालाको भनाइ रहेको छ ।
- २२.३ बैतडीको गोकुलेश्वर, न्वाली, श्रीकेदार, श्रीकोट, गुरुखोला, देहीमाण्डौं, भूमेश्वर, पाटन, रुद्रेश्वर गाविस र दशरथचन्द्र नगरपालिकाको सरोकारवालाले योजनाको अनुगमन तथा सहजीकरण समिति गठन भए तापनि समितिले निरीक्षण अनुगमन गरेको प्रतिवेदन तयार नगरेको बताएका छन् ।
- २२.४ गोरखा जिल्लाको अश्राङ गाविसमा योजनापिच्छे त्यस्तो समिति नबनेको, छोप्राक गाविसमा प्रत्येक योजनाको लागि त्यस्तो समिति गठन नभएको, आरुपोखरी, अश्राङ, पाँचखुवा देउराली र नारेश्वर गाविसस्तरमा अनुगमन तथा सहजीकरण समिति गठन भएको तर योजनापिच्छे नभएको जानकारी प्राप्त भएको छ । गोरखाको नारेश्वर गाविसमा महिलाहरु घरायसी समस्याबाट छुटकारा नपाउने, चेतनास्तरको कमीको कारणले स्वेच्छाले समितिमा बस्न चाहँदैनन्, जवरजस्ती समितिमा राख्नुपर्ने अवस्था रहेको भन्ने सरोकारवालाको भनाइ रहेको छ । गोरखा नगरपालिकामा वडा नागरिक मञ्च गठन नभएकोले उनीहरुको प्रतिनिधित्व नभएको जानकारी प्राप्त भएको छ ।
- २२.५ अध्ययन गरिएका गाउँ वा नगरमा सञ्चालित योजना/कार्यक्रमको सुपरिवेक्षण अनुगमन गर्न, निर्धारित गुणस्तरमा काम भए नभएको मूल्याङ्कन गर्न सुपरिवेक्षण अनुगमन समिति गठन भएको छ भनी २५० सेवाग्राहीलाई सोधिएकोमा १८५ (७४ प्रतिशत) ले छ, ३१ (१२.४ प्रतिशत) ले छैन र ३२ (१२.८ प्रतिशत) ले जानकारी छैन भन्ने जानकारी गराएका छन् ।
- २२.६ अध्ययन गरिएका गाउँ वा नगरमा सुपरिवेक्षण अनुगमन समिति गठन भएको भए सो समितिले सक्रियताका साथ काम गरेको छ भनी २५० सेवाग्राहीलाई सोधिएकोमा १०७ (४२.८० प्रतिशत) ले छ, १० (४ प्रतिशत) ले छैन ६१ (२४.४० प्रतिशत) ले आंशिक रूपमा काम गरेको छ र ७ (२.८० प्रतिशत) ले काम गरे पनि खासै योगदान पुगेको छैन भन्ने जानकारी दिएका छन् ।

कार्यक्रमलाई गुणस्तरीय र प्रभावकारी बनाउन कार्यक्रम सञ्चालन कार्यविधिअनुसार अनुगमन संयन्त्र निर्माण गरी योजनाहरुको नियमित अनुगमन गर्नुपर्दछ ।

२३. **समावेशी प्रतिनिधित्व** – स्थानीय निकाय स्रोत परिचालन तथा व्यवस्थापन कार्यविधि, २०६९ को उद्देश्य अनुसार गाउँस्तरीय एकीकृत योजना तर्जुमा समितिमा समावेशी सहभागिता गराउनुपर्ने व्यवस्था अनुसार ४ जिल्लाको तथ्याङ्क देहायबमोजिम छः

जिल्ला	२०६८।६९		२०६९।७०		२०७०।७१	
	महिला	विपन्न	महिला	विपन्न	महिला	विपन्न
बैतडी	३६	२२	३९	३१	५५	३५
कैलाली	३७	३२	४८	४५	५८	४५
गोरखा	४५	३५	३५	२८	३८	५४
ताप्लेजुङ	१८	७	२१	११	४३	१३

नोटः कालीकोटबाट यससम्बन्धी तथ्याङ्क प्राप्त भएन ।

- २३.१ गोरखा नगरपालिकामा महिला र दलितको चेतनाको स्तर कम छ, जसले गर्दा कार्यविधिले तोकेअनुसार सक्रिय सहभागिता भएको छैन भन्ने सरोकारवालाको भनाइ रहेको छ ।
- २३.२ बैतडी जिल्लाको गुरुखोला गाउँ विकास समितिको सरोकारवालाले एकीकृत योजना तर्जुमा समिति गठनमा महिला सहभागिता कम भएको र राजनैतिक प्रतिनिधित्वका आधारमा हुने विचार व्यक्त गरेका छन् भने देहीमाण्डौं गाउँ विकास समितिको सरोकारवालाले एकीकृत योजना तर्जुमा समिति गठन भए तापनि क्रियाशील नभएको विचार व्यक्त गरेका छन् ।

२३.३ अध्ययन गरिएका गाउँ वा नगरमा यहाँको वडा वा गाउँ वा नगरस्तरीय भेला एवं निर्णय प्रक्रियामा महिलाको सहभागिता विगतको तुलनामा कस्तो रहेको छ भनी २५० सेवाग्राहीलाई सोधिएकोमा १९८ (७९.२० प्रतिशत) ले सहभागिता बढेको छ, १३ (५.२० प्रतिशत) ले सहभागिता बढेको छैन, ८ (३.२० प्रतिशत) ले सहभागितामा खासै फरक छैन र ३१ (१२.४० प्रतिशत) ले सहभागिता भएपनि निर्णयमा भूमिका हुँदैन भन्ने जानकारी दिएका छन् ।

२३.४ अध्ययन गरिएका गाउँ वा नगरपालिकामा वडा वा गाउँ वा नगरस्तरीय भेला एवं निर्णय प्रक्रियामा दलित, विपन्न वर्गको सहभागिता विगतको तुलनामा कस्तो रहेको छ भनी २५० सेवाग्राहीलाई सोधिएकोमा २०७ (८२.८ प्रतिशत) ले सहभागिता बढेको छ, ९ (३.६० प्रतिशत) ले सहभागिता बढेको छैन, ११ (४.४ प्रतिशत) ले सहभागितामा खासै फरक छैन र २३ (९.२० प्रतिशत) ले सहभागिता भएपनि निर्णय प्रक्रियामा भूमिका हुँदैन भन्ने जानकारी दिएका छन् ।

समावेशी प्रतिनिधित्वलाई प्रोत्साहित गर्दै योजना तर्जुमा तथा कार्यान्वयनमा सहभागिता अभिवृद्धि गर्ने कार्यलाई निरन्तरता दिनुपर्दछ ।

२४. **उपभोक्ता समितिमार्फत कार्य** – सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४ को नियम ९७ (१) मा ६० लाख रुपैयाँसम्म लागत अनुमान भएको निर्माण कार्य वा सोसम्बन्धी सेवा उपभोक्ता समिति वा लाभग्राही समुदायबाट गराउन वा प्राप्त गर्न सकिने व्यवस्थाविपरीत जिल्ला विकास समितिको कार्यालय बैतडीले रु.६८ लाख ३० हजारको काम कोटिला गाउँस्तरीय सार्वजनिक निर्माण समिति बाट गराएको देखियो । खरिद ऐन विपरीत निर्माण कार्य गराउँदा प्रतिस्पर्धा नभई मितव्ययी ढङ्गले निर्माण कार्य भएको देखिएन ।

त्यस्तै स्थानीय निकाय आर्थिक प्रशासन नियमावली, २०६४ को नियम १५५(५)(क) मा बढी जटिल प्राविधिक पक्षसमेत भएको र मेसिनरीको बढी प्रयोग हुने कामबाहेक सामान्यतया श्रमप्रधान प्रविधि अपनाइने आयोजना वा कार्यक्रम मात्र उपभोक्ता समितिमार्फत गराउनुपर्ने व्यवस्था छ । ज्यामीको अभाव, कडा चट्टानको काम ज्यामीबाट गर्न नसक्ने, ग्राभेल कम्प्याक्सन गर्न मेसिन आवश्यक पर्ने कारण जनाई डोजर, रोलर एक्स्काभेटर आदिको प्रचलित नर्स र जिल्ला दररेटको आधारमा लागत अनुमान तयार गरी जिल्ला विकास समिति कैलालीले रु.८१ लाख ९४ हजार र गोर्खाले रु.१ करोड ७६ लाख २८ हजारको काम विभिन्न उपभोक्ता समितिहरूमार्फत गराएको देखियो । जटिल प्राविधिक पक्ष भएको काम उपभोक्ता समिति मार्फत गराउँदा गुणस्तर नहुने र स्थानीय जनश्रमको प्रयोग पनि गर्न नसकिने हुँदा जटिल प्राविधिक र भारी उपकरण प्रयोग हुने काम प्रतिस्पर्धात्मक मूल्यको आधारमा गुणस्तरीय ढङ्गबाट सम्पन्न गरिनुपर्दछ ।

२५. **पारदर्शिता** – संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालयको सचिवस्तरीय निर्णयबाट मिति २०७०।१।२।२७ मा स्वीकृत भएको नागरिक सचेतना केन्द्र, साना सामुदायिक पूर्वाधार अनुदानसम्बन्धी मार्गदर्शनमा कार्यसम्पन्न भएपछि गाविस/नगरपालिकाले जाँचपास तथा फरफारक र सार्वजनिक परीक्षण गरी पेशकी फछ्यौट गर्नुपर्ने, नेपाल सरकारको नियमित प्रतिवेदनको अलावा सबै योजनाहरूको योजनागत खर्च एवं भौतिक प्रगति प्रतिवेदन आर्थिक वर्ष समाप्त भएको एक महिनाभित्र क्षेत्रीय समन्वय इकाई (RCU) मा तोकिएको ढाँचामा पठाउनु पर्ने, सञ्चालित योजनाहरूको लागि गाविस, नगरपालिका, RCU, कार्यक्रम समन्वय इकाई (PCU), विकास साभेदार एवं मन्त्रालयको तर्फबाट अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गरिनुपर्ने र सोको समन्वय PCU ले गर्ने र बुँदा नं.८ मा कार्यक्रम/आयोजनाको नियमानुसार आवश्यक प्रक्रियाबाट सामाजिक परीक्षण, सार्वजनिक परीक्षण र सार्वजनिक सुनुवाई सम्पन्न गर्नुपर्ने उल्लेख छ । साथै स्थानीय शासन तथा सामुदायिक विकास कार्यक्रम, समन्वय इकाई कार्यालयको च.नं.२५४ मिति २०७१।२।३० को पत्रानुसार नागरिक सचेतना केन्द्रको प्रतिकेन्द्र रु.३० हजारका दरले हुने रकम सम्भव भएसम्म सम्बन्धित केन्द्रहरूको बैंक खाता खोली जम्मा गरिदिने व्यहोरा उल्लेख छ ।

जिल्ला विकास समितिको कार्यालय गोरखाले स्वीकृत वार्षिक कार्यक्रमअनुसार रु.२ करोड ३ लाख ९१ हजार खर्च शिर्षक २६३११ (स्थानीय निकाय सशर्त चालु अनुदान) अन्तर्गत विनियोजन भएकोमा रु.१ करोड ६१ लाख ५८ हजार निकास तथा खर्च भएको प्राप्त आर्थिक विवरणबाट देखिएको छ । नागरिक सचेतना केन्द्र (ना.स.के) मा जीवनस्तर सुधार कार्यक्रमको लागि विभिन्न १२ ना.स.के.लाई रु.१२ लाख, ना.स.के.मा व्यवस्थापन खर्चको लागि प्रति ना.स.के. रु.३० हजारका दरले विभिन्न ४९ ना.स.के.मा रु.१४

लाख ७० हजार र ना.स.के.मा पूर्वाधार विकास कार्यक्रमअन्तर्गत विभिन्न २० ना.स.के.मा रु.७२ लाख ६८ हजारसमेत रु. ९९ लाख ३८ हजार सम्बन्धित गाउँ विकास समितिमार्फत सम्बन्धित ना.स.के.ले पाउने गरी सोभै गा.वि.स.को खातामा रकम अनुदान निकासी दिएको भएता पनि मार्गदर्शनले तोकेअनुसार कार्यसम्पन्न गरी तोकिएबमोजिमको वित्तीय तथा भौतिक प्रगति विवरण र अनुगमन एवं मूल्याङ्कन प्रतिवेदन पेश गरेको देखिएन ।

उपलब्ध गराएको रकमको वित्तीय तथा भौतिक प्रगति प्राप्त गरी अनुगमन प्रक्रियालाई प्रभावकारी बनाउनुपर्दछ ।

२६. **अधुरा योजना** – अध्ययन गरिएका गाविसहरूमा निर्माण सम्पन्न गर्नुपर्ने समयावधि व्यतीत गरिसकेका कालीकोटमा २१, ताप्लेजुङमा १, गोरखामा १, कैलालीमा ७ र बैतडीमा २४ अधुरा योजनाहरू रहेका छन् । विगत वर्षहरूमा खर्च भइसके तापनि निर्माण सम्पन्न गर्न बजेटको निरन्तरता नहुँदा लामो समयसम्म योजना पूरा नभएको कारण स्थानीय जनताले पाउने सेवा, सुविधामा बाधा परेको छ । अतः कार्यतालिकाबमोजिम योजनाहरू सम्पन्न गर्नुपर्दछ ।

२७. **सामाजिक परीक्षण** – स्थानीय निकाय आर्थिक प्रशासन नियमावली, २०६४को नियम २०१(१) बमोजिम स्थानीय निकायले आफूले एक आर्थिक वर्षभित्र सम्पादन गरेका कार्यक्रमको आर्थिक वर्ष समाप्त भएको ४ महिनाभित्र सामाजिक परीक्षण गराउनुपर्ने व्यवस्था रहेको छ ।

ताप्लेजुङको थेचम्बु, फावाखोला, फुरुम्बु, नाङखोल्याङ्ग, हुंगेसाँघु, सिनाम र साव्लाखु, गोरखाको अश्राङ्ग, छोप्राक, बगुवा, घैरुङ्ग, आरुपोखरी, पाँचखुवा देउराली, नारेश्वर र वारपाक गाविसले सामाजिक परीक्षण गराएको पाइएन । सामाजिक परीक्षणको क्रममा सर्वसाधारणको उपस्थितिमा उठेका विषयको बारेमा सम्बोधन समेत गर्नुपर्ने हुँदा सामाजिक परीक्षण नगर्नाले सो कार्य हुन सकेको छैन । सामाजिक परीक्षण गराई पारदर्शिता र उत्तरदायित्वको पालना गर्नुपर्दछ ।

सुझाव

- सामाजिक सुरक्षा अभिलेख अद्यावधिक गर्नुपर्ने,
- घरधुरी नक्साकन र आवश्यकताको पहिचान गर्नुपर्ने,
- सम्पन्न योजना हस्तान्तरण गर्नुपर्ने,
- योजना समयमै पूरा गर्नुपर्ने र
- योजनाको नियमित अनुगमन हुनुपर्ने ।

२८. **वडापत्र** – आफूले पुऱ्याउने सेवा र उत्तरदायित्व स्पष्ट गर्न नागरिक वडापत्र राख्नुपर्दछ । ताप्लेजुङको साव्लाखु, हाङ्गपाङ्ग, चांगे, नाँखोल्याङ्ग र गोरखाका अश्राङ्ग र आरुपोखरी गाविसमा नागरिक वडापत्र राखेको पाइएन । नागरिक वडापत्र नराख्नाले नागरिकले पाउने सेवा र सेवा नपाएकोमा सोको गुनासो सुन्ने पदाधिकारी स्पष्ट नहुँदा गाविसको उत्तरदायित्व पूरा नहुन सक्ने र नागरिकले पाउने सेवा सहज रूपमा नपाउने भएकोले नागरिक वडापत्र राखी प्रदान गर्ने सेवा र उत्तरदायित्व स्पष्ट पार्नुपर्दछ ।

निष्कर्ष

स्थानीय निकायको रूपमा सञ्चालित जिविस/नगरपालिका/गाविसले स्थानीय नागरिकहरूलाई सामाजिक सुरक्षा भत्ता वितरण गर्ने, स्थानीय आवश्यकताको आधारमा विकास निर्माणका कार्यहरू सञ्चालन गर्ने र तिनको अनुगमन मूल्याङ्कनसमेत गर्ने कार्यहरू गर्दछन् । ती कार्यहरू गर्ने क्रममा सामाजिक सुरक्षा भत्ता बढी भुक्तानी हुनबाट नियन्त्रण गर्ने, सुविधाजनक किसिमले वितरण गर्ने, स्थानीय आवश्यकताको आधारमा लक्षित वर्ग र अन्य कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने, अधुरा योजना पूरा गर्ने, न्यून रकमका योजना सञ्चालन नगर्ने, लक्षित समूह विकास कार्यक्रमको बजेट लक्षित क्षेत्रमा खर्च गर्ने र अनुगमन तथा सहजीकरणलाई प्रभावकारी बनाउनेतर्फ अझ अग्रसर भई कार्यसम्पादन गरी स्थानीय नागरिकहरूको विकासप्रतिको अपेक्षा पूरा गर्नका लागि दक्षता अभिवृद्धि गर्नुपर्ने देखिएको छ ।

कार्यमूलक लेखापरीक्षण २०७१ का लागि अध्ययन गरिएका जिल्ला विकास समितिको कार्यालयअन्तर्गत छनौट गरिएका ४५ गाउँ विकास समिति/नगरपालिकाहरू

क्र.सं.	जिल्ला	निकायको नाम	क्र.सं.	जिल्ला	निकायको नाम
१	बैतडी	देहीमाण्डौ गाविस	४	कैलाली	दोधारा गाविस
		पाटन गाविस			इगौली गाविस
		उमेश्वर गाविस			कोटातुल्सीपुर गाविस
		गरुखोला गाविस			चौमाला गाविस
		गोकुलेश्वर गाविस			पहलमानपुर गाविस
		न्वाली गाविस			हसुलीया गाविस
		श्रीकेदार गाविस			मसुरीया गाविस
		श्रीकोट गाविस			उर्मा गाविस
		रुद्रेश्वर गाविस			फूलवारी गाविस
		दशरथचन्द्र नगरपालिका			धनगढी नगरपालिका
२	ताप्लेजुङ्ग	सिनाम गाविस	५	गोरखा	अश्राङ्ग गावि.स
		साव्लाखु गाविस			छोप्राक गाविस
		हाडपाङ गाविस			बगुवा गाविस
		नाङखोल्याङ्ग गाविस			घैरुङ्ग गाविस
		चाँगे गाविस			पाँचखुवा देउराली गा.वि.स
		साँघु गाविस			आरुपोखरी गाविस
		फुरुम्बु गाविस			नारेश्वर गाविस
		फावाखोला गाविस			वारपाक गाविस
		थेचम्बु गाविस			सिमजुङ्ग गाविस
		हुगेसाँघु गाविस			गोरखा नगरपालिका
३	कालीकोट	फोईमहादेव गाविस			
		राँचुली गाविस			
		दाहा गाविस			
		जुविया गाविस			
		मान्मा गाविस			

शहरी विकास तथा भवन निर्माण डिभिजन कार्यालय, धनकुटा र दाङ्ग
कार्यक्रम कार्यान्वयन तथा कार्यसम्पादन स्थिति मूल्याङ्कन
कार्यमूलक लेखापरीक्षण प्रतिवेदन-२०७१

परिचय

१. **पृष्ठभूमि** – नेपाल सरकार, शहरी विकास मन्त्रालय, शहरी विकास तथा भवन निर्माण विभाग अन्तर्गतको २५ डिभिजनमध्ये शहरी विकास तथा भवन निर्माण विभाग, डिभिजन कार्यालय, धनकुटाको धनकुटा, तेहथुम, भोजपुर र संखुवासभा गरी ४ जिल्ला र दाङ्गको दाङ्ग र सल्यान गरी २ जिल्ला कार्यक्षेत्र रहेका छन्। उल्लिखित डिभिजन कार्यालयहरूले नेपाल सरकारको नीतिबमोजिम शहरी विकास, आवास र भवन निर्माणका क्षेत्रमा कार्य गर्दै आइरहेका छन्। शहरी विकासको क्षेत्रमा नगरपालिकालगायत विभिन्न नगरोन्मुख गाउँ विकास समितिहरू तथा नेपाल सरकारद्वारा घोषित साना शहरहरूमा विभिन्न शहरी पूर्वाधारको निर्माण सँगसँगै भौतिक विकास योजना तर्जुमा गर्ने कार्य गरिरहेका छन्। यससँगै भवन क्षेत्रमा विभिन्न सरकारी भवनहरूको निर्माणका लागि अन्य कार्यालयबाट माग भएबमोजिम प्राविधिक सहयोग र निर्धारित बजेटको परिधिमा विभिन्न सरकारी कार्यालयहरूको मर्मत सम्भार कार्य गर्दै आइरहेका छन्। कार्यालयहरूले हाल स्वास्थ्य मन्त्रालय अन्तर्गतका भवनहरूको निर्माण कार्यका साथै विगतको सशस्त्र द्वन्दमा ध्वस्त भएका सदरमुकामस्थित सरकारी कार्यालयहरूको पुनः निर्माण तथा पुनः थापना गर्ने कार्य समेत २०६३/६४ देखि गर्दै आएका छन्।

प्रमुख कार्यसम्पादन सूचकहरू (KPI)

- सरकारी भवन निर्माण
- भवन मर्मत तथा संभार
- भवन ऐनको परिपालन।

२. **कार्यमूलक लेखापरीक्षणको औचित्य** – कार्यालयहरूबाट हुने कार्यक्रम कार्यान्वयनको स्थिति, निर्मित र निर्माणाधीन भवनको गुणस्तर तथा दिगोपना, भवन निर्माण संहिताको पालना तथा कार्यक्रम कार्यान्वयन र कार्य सम्पादनसंग सम्बन्धित समस्याहरूको पहिचान र मूल्याङ्कन गर्ने र पूर्वाधार विकास सेवा प्रवाहसँग सम्बन्धित रहेकोले कार्यमूलक लेखापरीक्षणको लागि यस विषयको छनौट गरिएको छ।

३. **नीतिगत व्यवस्था** – राष्ट्रिय आवास नीति, २०५३ र राष्ट्रिय शहरी नीति, २०६४ ले लिएका उद्देश्य प्राप्तीका लागि डिभिजन कार्यालय, धनकुटा र दाङ्गले कार्य गर्दै आएका छन्। ती कार्यालयको कार्यसञ्चालन सन्दर्भमा शहरी विकाससम्बन्धी देहायका नीति कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ:

३.१. राष्ट्रिय शहरी नीति, २०६४ ले शहरी विकास सम्बन्धमा लिएका मुख्य नीतिगत व्यवस्था देहायबमोजिम छन्:

- व्यवस्थित बसोबासका लागि साना वा मझौला आकारका जग्गा विकास कार्यक्रमलाई प्रोत्साहन दिने,
- प्राकृतिक रूपमा भइरहेको ह्रासलाई रोक्न एवं पूर्वाधार सेवामा हुने लगानीलाई कम गर्न छरिएर हुने बस्ती विकासलाई निरुत्साहित गर्दै पूर्वाधार सेवा सम्पन्न घना नगर तथा बस्तीको विकासलाई प्रोत्साहन गर्ने, र
- भौतिक विकास वा शहरी विकास कार्य सञ्चालन गर्दा शहरलाई वातावरणीय रूपमा स्वच्छ राख्ने विषयलाई प्रमुख प्राथमिकता दिने पद्धतिको स्थापना गर्ने।

४. **कानुनी व्यवस्था** – डिभिजन कार्यालयको, भवन निर्माण तथा व्यवस्थापन सम्बन्धमा मुख्यतः भवन ऐन, २०५५ र भवन नियमावली, २०६६, राष्ट्रिय आवास नीति, २०५३ एवं डिभिजन कार्यालयहरूले कार्यक्रम सञ्चालन तथा कार्य सम्पादन सम्बन्धमा निजामती सेवा ऐन, २०४९ तथा नियमावली, २०५०, आर्थिक कार्यविधि ऐन, २०५५ तथा नियमावली, २०६४, सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ तथा नियमावली, २०६४, आयकर ऐन, २०५८ तथा नियमावली, २०५९, मूल्य अभिवृद्धि कर ऐन, २०५२ तथा नियमावली, २०५३ तथा मन्त्रालय र विभागबाट जारी निर्देशिकाहरू आधारको रूपमा रहेका छन्।

५. **उद्देश्य तथा लक्ष्य** – शहरी विकास तथा भवन निर्माण विभाग डिभिजन कार्यालय, धनकुटा र दाङ्गका निम्न उद्देश्य एवं लक्ष्य रहेका छन् :
- शहरी विकास तथा भवनतर्फ: शहरी विकास तथा भवन निर्माण विभागअन्तर्गत शहरी विकास तथा भवन क्षेत्रका कार्यहरू गर्ने ।
 - स्वास्थ्य भवनतर्फ: विभिन्न स्तरका स्वास्थ्य भवनहरूको निर्माण कार्य गर्ने ।
 - पुनः निर्माणतर्फ: विभिन्न सरकारी भवनहरूको पुनः निर्माण कार्य गर्ने ।
 - अन्य: सरकारी कार्यालयहरूको भवन निर्माण सम्बन्धी प्राविधिक रेखदेख एवं सुपरिवेक्षण कार्य र नगर विकास समितिसम्बन्धी कार्य गर्ने ।
६. **वित्तीय व्यवस्था** – उक्त डिभिजन कार्यालयहरूको विगत ३ वर्षको पुँजीगत बजेट, निकास र खर्चको स्थिति देहाय अनुसार छः

(रु.हजारमा)

कार्यालय	कार्यक्रम	आर्थिक वर्ष					
		२०६८/६९		२०६९/७०		२०७०/७१	
		बजेट	निकास/खर्च	बजेट	निकास/खर्च	बजेट	निकास/खर्च
धनकुटा	पुँजीगत	२२७२६३	१६०२७२	१४१५८७	३८३६७	१९१८६३	१६२८१५
दाङ्ग	पुँजीगत	९६९३३	७३४३४	५५५१८	५१३१२	४४८३९	३१७९०
जम्मा		३२४१९६	२३३७०६	१९७१०५	८९६७९	२३६७०२	१९४६०५

लेखापरीक्षणको उद्देश्य, क्षेत्र र पद्धति

७. **उद्देश्य** – शहरी विकास तथा भवन निर्माण विभाग डिभिजन कार्यालय, धनकुटा र दाङ्गको कार्यक्रम कार्यान्वयन तथा कार्यसम्पादन स्थिति मूल्याङ्कन गरी प्रतिवेदन गर्नु लेखापरीक्षणको मुख्य उद्देश्य रहेको छ । लेखापरीक्षणको उद्देश्य पूर्तिका लागि निर्धारण गरिएका सहायक उद्देश्यहरू देहायबमोजिम छन्:
- वार्षिक कार्यक्रम र स्रोत व्यवस्थापन र उपयोग पक्षको विश्लेषण गर्ने,
 - भवन निर्माण, मर्मत र हस्तान्तरण सम्बन्धी कार्य दक्षतापूर्वक भए नभएको मूल्याङ्कन गर्ने,
 - भवन निर्माणसंहिताको पालना र गुणस्तर कायम भए नभएको मूल्याङ्कन गर्ने,
 - अनुगमन मूल्याङ्कन कार्य प्रभावकारी भए नभएको मूल्याङ्कन गर्ने आदि ।
८. **क्षेत्र** – उक्त डिभिजन कार्यालयहरूबाट विगत ३ आर्थिक वर्षमा सञ्चालित कार्यक्रम कार्यान्वयन एवं कार्यसम्पादन अवस्थाको सम्बन्धमा स्रोत साधनको उपयोग, कार्यक्रम कार्यान्वयन, भवन निर्माण र त्यसको गुणस्तर एवं भवन निर्माणसंहिताको पालनालाई लेखापरीक्षणको क्षेत्रमा समेटिएको छ ।
९. **पद्धति** – लेखापरीक्षणको क्रममा डिभिजन कार्यालयहरूबाट सम्पादित कार्यहरूको प्रगति प्रतिवेदन, वार्षिक प्रतिवेदन तथा प्रकाशन र जोखिम विश्लेषण एवं अध्ययन गरी जोखिम क्षेत्रको आधारमा तात्त्विक महत्वको विषयहरू पहिचान गरी लेखापरीक्षणको क्षेत्रमा समावेश तात्त्विक महत्वको विषयको मूल्याङ्कन गर्न छलफल, प्रश्नावली, भौतिक अवलोकन लगायतका विधिबाट तथ्याङ्क एवं सूचना सङ्कलन गरी त्यस्ता सूचना तथा जानकारीको प्रशोधन तथा विश्लेषण गरी निष्कर्षमा पुग्ने प्रयास गरिएको छ । कार्यक्रम सञ्चालनसँग सम्बन्धित विषयहरूलाई मूल्याङ्कन गर्न प्रक्रियामुखी र उपलब्धि मूल्याङ्कन गर्न नतिजामूलक पद्धति अवलम्बन गरिएको छ ।
१०. **सीमितता** – कार्यालयहरूबाट प्राप्त सूचना तथा विवरणका आधारमा विश्लेषण गरिएको, सीमित समय, नमुना छनौट, स्रोत साधनको अपर्याप्तता तथा द्वितीय स्रोतबाट प्राप्त सूचना तथ्याङ्कको विश्लेषण जस्ता कुराहरू लेखापरीक्षणको सीमाका रूपमा रहेका छन् ।

लेखापरीक्षणबाट देखिएका व्यहोरा

- **सकारात्मक पक्ष** – कार्यालयहरूको कार्यक्रम कार्यान्वयन तथा कार्यसम्पादन स्थितिको मूल्याङ्कन गर्दा निम्न सकारात्मक पक्ष देखिएका छन् । प्रभावकारी सेवा प्रवाह तथा सेवाग्राहीले गुणस्तरीय सेवा प्राप्तिका आधार श्रृङ्खला तयार हुने देखिन्छः

(क) प्रतिस्पर्धात्मक वातावरणमा मितव्ययी तवरले गुणस्तरीय सरकारी भवन निर्माण हुने,

(ख) सरकारी भवन निर्माण र मर्मत सम्भारमा एकरूपता कायम हुने,

(ग) भवनसंहिताअनुरूपका भूकम्प प्रतिरोधात्मक भवनहरूको निर्माणमा सहयोग पुग्ने,

- **समस्या र चुनौती** – स्वीकृत कार्यक्रमको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न आवश्यक दक्ष जनशक्तिको अभाव, निर्माण कार्यको अनुगमन प्रभावकारी नहुनु, समयमा कार्यक्रम तथा अख्तियारी नआउनाले ठेक्का व्यवस्थापन एवं निर्माण कार्यमा ढिलाई हुनु र निर्मित भवनको गुणस्तर परीक्षण गर्ने संयन्त्र नहुनु, शहरी पूर्वाधार विकास तथा शहरीकरणको व्यवस्थापन गर्न प्रभावकारी नीतिहरूको कार्यान्वयन नहुनु, राष्ट्रिय भवन निर्माणसंहिताको परिपालना हुन नसक्नु आदि प्रमुख समस्याका रूपमा रहेका छन् भने ती समस्याहरूको समाधान गर्दै तोकिएका उद्देश्य तथा लक्ष्य प्राप्त गर्नु कार्यालयका चुनौतीको रूपमा रहेका छन् ।

● सुधारका क्षेत्रहरू

११. **प्रगति स्थिति** – आर्थिक कार्यविधि नियमावली, २०६४ को नियम २३ मा वर्षभरि सम्पादन गरिने कार्यहरूको वार्षिक लक्ष्य तयार गरी सोही लक्ष्य पूरा गर्न वार्षिक कार्यक्रम तयार गरी स्वीकृति गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । शहरी विकास तथा भवन निर्माण विभाग डिभिजन कार्यालय धनकुटा र दाङको विगत ३ वर्षको लक्ष्य तथा प्रगति विवरण निम्नानुसार रहेको छः

कार्यालयको नाम	कार्यक्रम	लक्ष्य		प्रगति	
		संख्या	रकम	संख्या	
				निर्माण सम्पन्न	निर्माणाधीन
डिभिजन कार्यालय धनकुटा	स्वास्थ्य भवन निर्माण	११२	४३२५७६	१६	९६
	अन्य कार्यक्रमतर्फ	११३	१२९१४९	१०३	१०
	जम्मा	२२५	५६१७२५	११९	१०६
डिभिजन कार्यालय दाङ	स्वास्थ्य भवन निर्माण	४०	१५१६६९	१४	२६
	अन्य कार्यक्रमतर्फ	९७	२२०२३	७३	२४
	जम्मा	१३७	१७३६९२	८७	५०

उपर्युक्त तालिका विश्लेषणबाट डिभिजन कार्यालय धनकुटाको विगत ३ वर्षमा ५२.८८ प्रतिशत मात्र लक्ष्यअनुसार निर्माण सम्पन्न गरेको छ । जसमा स्वास्थ्य भवनतर्फ ११२ भवन निर्माण गर्ने लक्ष्य भएकोमा यस अवधिमा १६ मात्र सम्पन्न भई १४.२८ प्रतिशतमात्र सम्पन्न भएको छ भने ९६ अर्थात् ८५.७१ प्रतिशत भवन निर्माणाधीन अवस्थामा रहेको छन् । यस्तै डिभिजन कार्यालय दाङको विगत ३ आर्थिक वर्षमा १३७ निर्माण तथा मर्मत गर्ने लक्ष्य रहेकोमा ८७ अर्थात् ६३.५० प्रतिशतमात्र निर्माण सम्पन्न भएको छ भने ५० अर्थात् ३६.५० प्रतिशत निर्माणाधीन अवस्थामा रहेको विवरण प्राप्त भएको छ । यसरी निर्माण व्यवसायीले कार्यतालिकाअनुसार कार्यसम्पादन नगर्ने, सोको अनुगमन कार्यालयले नगर्ने, पटक पटक म्याद थप गरिने आदि कारणले समयमा निर्माण कार्य सम्पन्न नहुँदा डिभिजन कार्यालयको प्रभावकारिता तथा सम्बन्धित निकायको सेवा प्रवाहमा प्रतिकूल असर पर्न जाने देखिन्छ । त्यसैले लक्ष्य अनुसार प्रगति हासिल गर्दै निर्माण कार्यलाई मितव्ययी र प्रभावकारी बनाउनेतर्फ ध्यान दिनुपर्दछ ।

१२. **जनशक्ती व्यवस्थापन** – डिभिजन कार्यालयले भवन निर्माण तथा मर्मतसम्बन्धी कार्यक्रम सम्पादन गर्न कार्यबोझको आधारमा आवश्यक जनशक्तिको यकिन गरी सोअनुसार दरबन्दी एवं पदपूर्ति गर्ने र उपलब्ध जनशक्तिको क्षमता अभिवृद्धि हुने कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्नुपर्दछ । यस सम्बन्धमा देखिएका व्यहोरा निम्नानुसार छन्ः

सि.नं.	कार्यालय	दरबन्दी	पदपूर्ति	रिक्त
१	शहरी विकास तथा भवन निर्माण विभाग डिभिजन कार्यालय, धनकुटा	२२	१३	९
२	नयाँ शहर आयोजना समन्वय कार्यालय वसन्तपुर, तेह्रथुम	११	१	१०
३	शहरी विकास तथा भवन निर्माण विभाग डिभिजन कार्यालय, दाङ	१६	१२	४

माथि उल्लिखित विवरणका अलावा कार्यालयबाट प्राप्त विवरणअनुसार डिभिजन कार्यालय धनकुटामा शाखा अधिकृत १, सिनियर सर्वेयर १, सब-इन्जिनियर १, नयाँ शहर आयोजना समन्वय कार्यालय वसन्तपुरमा आयोजना प्रमुखसहित १० प्रमुख पदहरू रिक्त रहेको छ। त्यसैगरी डिभिजन कार्यालय दाङअन्तर्गत सि.डि.ई. काजमा रहेको, इन्जिनियर २ जना कार्यालयमा हाजिर हुन नआएको, सब-इन्जिनियर ३ पदमा २ पद रिक्त रहेको र १ जना काजमा रहेको उल्लेख छ। यसरी स्वीकृत दरबन्दी पदपूर्ति नहुनु र भएको पदपूर्तिमध्ये पनि अन्यत्र काजमा रहनाले कार्यालयको कार्यक्रम कार्यान्वयन तथा कार्यसम्पादनमा असर पर्न जाने देखिन्छ। त्यसैले स्वीकृत दरबन्दीअनुसार पदपूर्ति गर्ने र काजमा पठाउने प्रवृत्तिमा नियन्त्रण गरी कार्यालयको सेवा प्रवाहलाई प्रभावकारी बनाउन जोड दिनुपर्दछ।

१३. **अख्तियारी तथा कार्यक्रम** – आर्थिक कार्यविधि नियमावली, २०६४ को नियम २३ को उपनियम (२) मा सम्बन्धित मन्त्रालयरविभागले आर्थिक वर्ष शुरु भएको १५ दिनभित्र स्वीकृत कार्यक्रम र अख्तियारी सम्बन्धित कार्यालयमा पठाउनुपर्ने र तोकिएबमोजिम खर्च गर्नुपर्ने व्यवस्था छ। यस सम्बन्धमा लेखापरीक्षणबाट देखिएका मुख्य व्यहोराहरू निम्नानुसार रहेका छन्:

१३.१. डिभिजन कार्यालयहरूलाई विभागले तोकेबमोजिम समयमै अख्तियारी तथा कार्यक्रमहरू पठाउने गरेको पाइएन। २०७०/७१ मा ढिला गरी अख्तियारी पठाएका केही उदाहरणहरू निम्नानुसार छन्:

क्र.सं.	कार्यालय	ब.उ.शी.नं.	अख्तियारी र कार्यक्रम पठाएको मिति	रकम (रु.हजारमा)
१	शहरी विकास तथा भवन निर्माण विभाग डिभिजन कार्यालय धनकुटा	३७०८०९४	२०७०/८/२५	५०००
		३४७०२०४	२०७१/२/१८	४०७५
		३४७१८३४	२०७१/२/२३	१५५०
२	शहरी विकास तथा भवन निर्माण विभाग डिभिजन कार्यालय, दाङ	३७०८०४४	२०७०/६/४	३४६०३
		३४७०२०४	२०७०/५/३१	१८००
		३४७०२०४	२०७१/२/१८	२३५०

१३.२. **स्रोत परिचालन** – डिभिजन कार्यालयहरूको विगत ३ वर्षको पुँजीगत बजेट र सो परिचालनको अवस्था निम्नानुसार रहेको छ:

कार्यालय	कार्यक्रम	आर्थिक वर्ष						३ वर्षको		
		२०६८/६९		२०६९/७०		२०७०/७१		बजेट	निकासा खर्च	खर्च प्रतिशत
		बजेट	निकासा खर्च	बजेट	निकासा खर्च	बजेट	निकासा खर्च			
धनकुटा	विभिन्न	२२७२६३	१६०२७२	१४१५८७	३८३६७	१९१८६३	१६२८१५	५६०७३	३६१४५४	६४.४६
दाङ	विभिन्न	९६९३३	७३४३४	५५५१८	५१३१२	४४८३९	३९७९०	१९७२९०	१५६५३६	७९.३४
जम्मा		३२४१९६	२३३७०६	१९७१०५	८९६७९	२३६७०२	१९४६०५	७५८००३	५१७९९०	६८.३४

उपर्युक्त विवरणअनुसार विगत ३ वर्षमा डिभिजन कार्यालय धनकुटाले पुँजीगत बजेट रु.५६ करोड ७ लाख १३ हजारमध्ये रु.३६ करोड १४ लाख ५४ हजार खर्च गरेको छ भने डिभिजन कार्यालय दाङको पुँजीगत बजेट रु.१९ करोड ७२ लाख ९० हजारमध्ये रु.१५ करोड ६५ लाख ३६ हजार खर्च गरेको देखिन्छ। दुवै कार्यालयको कुल पुँजीगत बजेट रु.७५ करोड ८० लाख ३ हजारमध्ये रु.५१ करोड ७९ लाख ९० हजार खर्च गरी पुँजीगत बजेटको तुलनामा ६८.३४ प्रतिशत खर्च गरेको छन्।

१३.३. **चौमासिक खर्च** – डिभिजन कार्यालयहरूको विगत ३ वर्षको पुँजीगततर्फ भएको कुल खर्चमध्ये तेस्रो चौमासिक र आषाढमा भएको खर्चको स्थिति निम्नानुसार छ:

कार्यालय	२०६८/६९			२०६९/७०			२०७०/७१		
	कुल खर्च	तेस्रो चौमासिक	आषाढ	कुल खर्च	तेस्रो चौमासिक	आषाढ	कुल खर्च	तेस्रो चौमासिक	आषाढ
डिभिजन कार्यालय धनकुटा	१६०२७२	१०४४९३	५७९९९	१२९३६२	१००२९१	६५६९८	१६२८१५	१०५०३१	६५३२५
डिभिजन कार्यालय दाङ	७३४३४	४३८०५	३७९७४	५१३१२	२७४३२	१०१९२	३१७९०	२३६१६	२२२७०
जम्मा	२३३७०६	१४८२९८	९५०९३	१८०६७४	१२७७२३	७५८९०	१९४६०५	१२८६४७	८७५९५

डिभिजन कार्यालय धनकुटाको २०६८/६९, २०६९/७० र २०७०/७१ को पुँजीगततर्फको वार्षिक बजेटको क्रमशः ६५.२०, ७७.५३ र ६४.५१ प्रतिशत रकम तेस्रो चौमासिकमा खर्च भएकोमा अधिकांश खर्चको हिस्सा आषाढ महिनामा भएको देखिन्छ । त्यसैगरी डिभिजन कार्यालय दाङको २०६८/६९, २०६९/७० र २०७०/७१ मा क्रमशः ६३.४५, ७०.६९ र ६६.११ प्रतिशत तेस्रो चौमासिकमा खर्च भएको छ । जसमध्ये अधिकांश खर्च आषाढ महिनामा भएको देखिन्छ ।

१३.४. **ठेक्का व्यवस्थापन** – डिभिजन कार्यालय, धनकुटा र दाङअन्तर्गत विगत ३ वर्षमा भवन निर्माण कार्यको लागि भएको ठेक्का बन्दोबस्तको स्थिति निम्नानुसार छः

कार्यालय	ठेक्का बन्दोबस्त भएको कुल संख्या	२०६८/६९		२०६९/७०		२०७०/७१	
		तेस्रो चौमासिकमा भएको संख्या	रकम	तेस्रो चौमासिकमा भएको संख्या	रकम	तेस्रो चौमासिकमा भएको संख्या	रकम
डिभिजन कार्यालय, धनकुटा	९	५	कारोबार नभएको	७९३२७	४	५४५८३	
डिभिजन कार्यालय, दाङ	१०	४	-	०	०	५५६४	

डिभिजन कार्यालय, धनकुटाको ठेक्का संख्या ९ मा सबै ठेक्का बन्दोबस्त तेस्रो चौमासिकमा गरेको र डिभिजन कार्यालय, दाङको २०६९/७० मा ठेक्का बन्दोबस्त नगरेको र बाँकी २ आर्थिक वर्षमा सम्भौता गरेका १० ठेक्कामध्ये १० वटै ठेक्का तेस्रो चौमासिकमा गरेको छ ।

अतः डिभिजन कार्यालयहरूलाई तोकिएको समयमा अख्तियारी तथा कार्यक्रम पठाउनमा ढिलाई गर्दा ठेक्का व्यवस्थापनमा ढिलाई हुने, लक्ष्यअनुसार निर्माण कार्य सम्पन्न नहुने, तेस्रो चौमासिकमा अधिक कार्यबोझले गर्दा निर्माण कार्यको गुणस्तर तथा भुक्तानीमा त्रुटि हुन सक्ने, पटक पटक म्याद थप र मूल्य समायोजन जस्ता अवस्थाहरू सिर्जना हुने देखिन्छ । त्यसैले तोकिएको व्यवस्थाअनुसार अख्तियारी तथा कार्यक्रमहरू पठाउने तथा ठेक्का व्यवस्थापन गर्ने, स्रोत परिचालन, चौमासिक खर्च स्थिति लगायतमा देखिएका समस्याहरूका समाधानमा केन्द्रित हुनुपर्ने देखिन्छ ।

प्रा.स्वा.के. दाङ, सिउजाको २०७१/१० मा सम्पन्न

१४. **म्याद थप** – सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ को दफा ५६ मा खरिद सम्भौताको अवधि थपसम्बन्धी व्यवस्था सम्बन्धित खरिद सम्भौतामा उल्लेख भएबमोजिम हुने र काबु बाहिरको परिस्थिति, सार्वजनिक निकायले उपलब्ध गराउनुपर्ने कुरा उपलब्ध गराउन नसकेमा वा अन्य मनासिब कारणबाट खरिद सम्भौताको अवधि नबढाई नहुने भएमा सम्भौता प्राप्त गर्ने व्यक्तिको निवेदनबमोजिम अधिकार प्राप्त अधिकारीले तोकिएको आधारमा अवधि बढाउन सक्ने व्यवस्था रहेको छ । यस सम्बन्धमा डिभिजन कार्यालय, धनकुटा र दाङबाट प्राप्त विवरणअनुसार तोकिएको समयमा निर्माण सम्पन्न हुन नसकी म्याद थप भएको विवरण निम्नानुसार छः

कार्यालय	जम्मा ठेक्का संख्या	म्याद थप भएको ठेक्का संख्या				म्याद समाप्त भई थप नभएको
		समयमा सम्पन्न	शुरु अवधि ५०%सम्म थप	शुरु अवधिको ५१ देखि १००% सम्म थप	शतप्रतिशत भन्दा बढी	
डिभिजन कार्यालय, धनकुटा	२७	०	८	६	१३	०
डिभिजन कार्यालय, दाङ	१०	४	१	०	३	२
जम्मा:	३७	४	९	६	१६	२

उपर्युक्त विवरणअनुसार दुई कार्यालयको ३७ ठेक्कामध्ये ४ ठेक्का (१०.८२ प्रतिशत) मात्र सम्पन्न भएको छ भने ९ ठेक्का (२४.३२ प्रतिशत) को शुरु अवधिदेखि ५० प्रतिशतसम्म म्याद थप भएको, ६ ठेक्का (१६.२२५ प्रतिशत) शुरु अवधिको ५१ देखि १०० प्रतिशतसम्म म्याद थप र १६ ठेक्का (४३.३४ प्रतिशत) को शतप्रतिशतभन्दा बढी अवधि म्याद थप भएको छ भने २ ठेक्काको अवधि समाप्त भए तापनि म्याद थप भएको छैन ।

विभाग तथा कार्यालयबाट म्याद थप गर्दा बन्द, आमहडताल, वर्षात्, निर्माण सामग्रीको सहज उपलब्धतामा कठिनाइ, चाडपर्व जस्ता कारण देखाई म्याद थप हुने गरेको देखिन्छ । म्याद थप गर्नु पर्नाका कारणको उचित विश्लेषण र छानबिन विना एउटै आधारमा पटक पटक म्याद थप गर्नु उचित देखिदैन । ठोस आधारबेगर म्याद थप गर्ने प्रवृत्तिले निर्माण व्यवसायीलाई समयमा कार्यसम्पन्न गर्नुभन्दा म्याद थप गर्ने प्रवृत्तितर्फ उन्मुख गरेको देखिन्छ । त्यसैले काबु बाहिरको परिस्थिति तथा उचित र पर्याप्त कारण विना म्याद थप गर्ने प्रवृत्तिमा नियन्त्रण हुनुपर्दछ ।

१५.

बीमा – सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४ को नियम १२२(१) मा खरिद सम्भ्रितामा अन्यथा व्यवस्था भएकोमा बाहेक रु.१० लाखभन्दा बढी मूल्यका निर्माण कार्य गर्ने निर्माण व्यवसायीले खण्ड (क) बमोजिम निर्माण सामग्री, प्रयोग गरिने मेसिन औजार वा प्लान्ट लगायत निर्माण कार्यको पूर्णप्रतिस्थापन खर्च र निर्माण व्यवसायीलाई निर्माण स्थल सुम्पेदेखि हस्तान्तरण प्रमाणपत्र जारी गरिने मितिसम्म निर्माण कार्यको कुनै खण्ड वा अंशमा उप-नियम २ मा उल्लिखित कारणबाहेक अन्य जुनसुकै कारणबाट हुने हानि नोक्सानी विरुद्ध बीमा गराउनुपर्ने व्यवस्था रहेको छ । तर डिभिजन कार्यालयहरूले यस व्यवस्था अनुसार निर्माण कार्यको बीमा नगर्ने तथा गरेको अवस्थामा समेत ठेक्काको म्याद थप हुँदा बीमाको म्याद थप नहुने गरेको पाइयो ।

समस्या

- ठेक्का व्यवस्थापनमा ढिलाई हुनु ।
- तेस्रो चौमासिक तथा विशेष गरी अषाढ महिनामा खर्चको चाप र कार्यबोझ बढी देखिनु ।
- तोकिएको समयमा निर्माण कार्य सम्पन्न नहुनु तथा एउटै कारणमा पटक पटक म्याद थप गर्ने स्थिति हुनु ।
- गुणस्तर परीक्षणको व्यवस्था र त्यसको कार्यान्वयनको प्रभावकारिता नदेखिनु ।
- भवन ऐन तथा संहिताहरूको पालनाको स्थिति कमजोर देखिनु ।

कार्यालय	निर्माण कार्य	सम्भ्रिता रकम मू.अ.क. बाहेक (रु.हजारमा)	कैफियत
डिभिजन कार्यालय, धनकुटा	वसन्तपुर बजारमा सडक निर्माण कार्य	३३४५	बीमा नगरेको ।
	शहरी विकास तथा भ.नि.डि.का., धनकुटा	११४८८	बीमा म्याद समाप्त भएको
	सि.डि.ओ. क्वाटर निर्माण, धनकुटा	८१८२	बीमा नगरेको ।
डिभिजन कार्यालय, दाङ	प्रा.स्वा.के. भवन निर्माण सिउजा	३१२२७	बीमा नगरेको ।
	प्रा.स्व.के. भवन निर्माण, लेखपोखरा	३७१३७	बीमा म्याद समाप्त भएको
	प्रा.स्वा.के. स्टाफ क्वाटर निर्माण श्रीगाँउ	३४३५	बीमा म्याद समाप्त भएको

उपर्युक्त विवरणअनुसार एकातिर निर्माण कार्यको तोकिएको अनुसार बीमा नगर्ने र गरेको अवस्थामा समेत त्यसको ठेक्का म्याद थपसँगै बीमाको म्याद थप नहुने गरेका कारण सरकारले बीमाका लागि भुक्तानी दिएको रकमको प्रयोजन समेत स्थापित भएको स्थिति देखिएन । त्यसैले डिभिजन कार्यालयहरूले

जोखिमको प्रकृति समेटिने गरी नियमावलीले तोके बमोजिम निर्माण कार्यको बीमा गराउने र म्याद थपसँगै बीमाको अवधि समेत थप गरी निर्माण कार्यको जाखिम न्यूनीकरण गर्नेतर्फ ध्यान दिनुपर्दछ ।

१६. **असम्बन्धित खर्च** – सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४ को नियम ९ मा व्यवस्था भए अनुसार खरिदको लागत अनुमान तयार गर्दा लागत अनुमानमा आयोजनासँग असम्बन्धित खर्चहरू समावेश गर्न नहुने व्यवस्था छ । साथै सार्वजनिक लेखा समितिले मिति २०६९।०९।०८ मा दिएको निर्देशन तथा भौतिक पूर्वाधार तथा निर्माण मन्त्रालयले २०६९।०९।०२ मा गरेको निर्णय अनुसार निर्माण कार्यका तोकिए विपरीत सवारीसाधन भाडामा लिने तथा सोसँग असम्बन्धित खर्चहरू गर्न नहुने उल्लेख छ । तर यस व्यवस्था विपरीत कार्यालयहरूले ठेक्कासँग असम्बन्धित खर्चहरू लागत अनुमानमा समावेश गरी ठेक्का लगाउने र सोबापत भुक्तानी गर्ने गरेको पाइयो । यस सम्बन्धि केही उदाहरणहरू निम्नानुसार छन्:

१६.१. डिभिजन कार्यालय, धनकुटाले एकीकृत जिल्ला स्वास्थ्य कार्यक्रमतर्फ २०७०।७१ मा लागत अनुमानको कार्य परिमाण (BOQ) मा असम्बन्धित खर्च समावेशसम्बन्धी विवरण निम्नानुसार छ:

योजनाको नाम	विवरण	असम्बन्धित खर्च	
		लागतमा समावेश	भुक्तानी रकम
जिल्ला स्वास्थ्य कार्यालय, धनकुटा स्टोर भवन निर्माण	ब्राण्ड न्यू मोटरसाईकल भाडामा	३२२०००.००	२७३७००.००
जिल्ला स्वास्थ्य कार्यालय, भवन निर्माण, तेहथुम	गाडी भाडामा	१७४८०८.००	४६८९९.००
याकु हेल्थ पोष्ट निर्माण	गाडी भाडामा	२२८००००.००	१४२५०००.००
प्राथमिक स्वास्थ्य चौकी भवन निर्माण, चैनपुर	भाडी भाडा तथा क्यामरा तथा ल्यापटप खरिद	१०९१७५०.००	६०५०००.००
जम्मा		३८,६८,५५८.००	२३,५०,५९९.००

१६.२. डिभिजन कार्यालय, दाङले एकीकृत जिल्ला स्वास्थ्य कार्यक्रमतर्फ २०७०।७१ मा लागत अनुमानको कार्य परिमाण (BOQ) मा असम्बन्धित खर्च समावेशसम्बन्धी विवरण निम्नानुसार छ:

आयोजनाको नाम	विवरण	लागतमा समावेश रकम
गढवा स्वास्थ्य चौकी भवन निर्माण	4 Wheel Hilux Nissan गाडी भाडामा २ महिनाको ३०० लिटर डिजल र ड्राइभर समेत रु.	२८२९००.००
	फोटोकपी प्रिन्टर मेसिन सप्लाई बापत रु.	१४५०००.००
घाजरी स्वास्थ्य चौकी भवन निर्माण	4 Wheel Hilux Nissan गाडी भाडामा २ महिनाको ३०० लिटर डिजल र ड्राइभर समेत रु.	२८२९००.००
	सोलार प्यानल खरिद	२९६०६२.००
एस.बि.ए. स्वास्थ्य तालिम भवन निर्माण	मोटरसाईकल सप्लाई बापत रु.	१६९९००.००
	इन्टेल ल्यापटप खरिद बापत रु.	७३०००.००
	4 Wheel Hilux Nissan गाडी भाडामा २ महिनाको ३०० लिटर डिजल र ड्राइभरसमेत रु.	२८२९००.००
थारमारे स्टाफ क्वार्टर भवन निर्माण	4 Wheel Hilux Nissan गाडी भाडामा २ महिनाको ३०० लिटर डिजल र ड्राइभर समेत रु.	२८२९००.००
	अफिस भाडा टेबल कुर्सी समेत	३६०००.००
	इन्टेल ल्यापटप खरिद बापत रु.	९२३६५.००
जिल्ला जनस्वास्थ्य स्टोर भवन निर्माण	प्रोजेक्टर मेसिन खरिद	४८६७२.००
जम्मा		१९,९२,५९९.००

उपर्युक्त विवरणअनुसार निर्माण योजनाको लागत अनुमान तयार गर्दा लागत अनुमानमा योजनासँग असम्बन्धित खर्चहरू समावेश गर्न नहुने व्यवस्थाविपरीत डिभिजन कार्यालय, धनकुटाले गाडी भाडालगायत रु.३८ लाख ६९ हजार कार्य परिमाण (BOQ) मा समावेश गरी रु.२३ लाख ५१ हजार भुक्तानी गरेको छ भने डिभिजन कार्यालय, दाङले रु.१९ लाख ९३ हजार कार्य परिमाण (BOQ) मा समावेश गरी ठेक्का व्यवस्थापन गरेको छ । यस्तो कार्यबाट निर्माण योजनाको वास्तविक लागत अनुमान र खर्च बढी हुने, यस्तो रकममा हिनामिना र दुरुपयोगको स्थिति विद्यमान रहने, सरकारलाई कन्टिन्जेन्सी तथा मूल्य अभिवृद्धि करसमेतमा थप अनावश्यक व्ययभार पर्ने देखिन्छ । साथै यस्तो कार्य सार्वजनिक लेखा समितिले २०६९।१।१८ मा दिएको निर्देशन तथा मन्त्रालयको निर्णयविपरीत समेत देखिएको छ ।

त्यसैले निर्माण कार्यलाई मितव्ययी बनाउदै ठेक्कासँग असम्बन्धी खर्चहरू लागत अनुमानमा समावेश गर्ने तथा सोबापत भुक्तानी गर्ने कार्यमा नियन्त्रण हुनुपर्दछ ।

१७. **भवन ऐनको परिपालना** – भवन निर्माण गर्दा कार्यालयहरूले पालना गर्नुपर्ने व्यवस्था सम्बन्धमा भवन ऐन, २०५५ को दफा १० देखि १४ सम्म उल्लेख छ । यस सम्बन्धमा देखिएका व्यहोरा निम्नानुसार छः
- १७.१ भवन ऐन, २०५५ को दफा ११ बमोजिम नगरपालिका क्षेत्रभित्र दफा ८ मा उल्लिखित (क), (ख) र (ग) वर्गको भवन निर्माण गर्न चाहने व्यक्ति, संस्था वा सरकारी निकायले भवन निर्माण गर्न प्रचलित कानुन बमोजिम स्वीकृतका लागि नगरपालिका समक्ष दरखास्त दिँदा नक्सा साथ डिजाइन पेश गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । यस सम्बन्धमा डिभिजन कार्यालय, धनकुटाले डिजाइन नक्सा तोकिए बमोजिम नगरपालिका समक्ष पेश गरेको पाइएन भने डिभिजन कार्यालय दाडले जनशक्ति तथा साधनस्रोतको अभाव देखाइ ऐनको व्यवस्थाको परिपालना नभएको जनाएको छ ।
- १७.२ भवन ऐन, २०५५ को दफा १२(२) बमोजिम नगरपालिकाले भवन संहिता बमोजिम नक्सा स्वीकृत गरे नगरेको सम्बन्धमा डिभिजन कार्यालयले आवश्यक जाँचबुझ गर्नसक्ने व्यवस्था छ । दुवै डिभिजन कार्यालयले यस व्यवस्थाबमोजिम जाँचबुझ गरेको पाइएन ।
- १७.३ शहरी विकास तथा भवन निर्माण कार्यालयले भवन निर्माण गर्दा निर्माणमा प्रयोग हुने सामग्री तथा निर्माण कार्यको गुणस्तर परीक्षण गर्नुपर्ने व्यवस्था अनुरूप डिभिजन कार्यालय दाडले भवनको डिजाइन तथा निर्माण गर्दा विस्तृत भौगोलिक अध्ययन (Detail Geographical Investigation), निर्माण सामग्रीको गुणस्तर परीक्षण, घनत्व परीक्षण (Cube Test), निर्माण व्यावसायीसँग गुणस्तर आश्वस्तता योजना (Quality Assurance Plan) माग गर्ने गरिएको जानकारी प्राप्त भए तापनि डिभिजन कार्यालय, धनकुटाबाट निर्माण कार्यको गुणस्तर परीक्षण सम्बन्धमा स्पष्ट हुने विवरण पेश हुन आएन ।

पंचकुले स्वास्थ्य चौकीको नवनिर्मित भवनको चर्किएको चर्किएको पेट्टी

जिल्ला स्वास्थ्य अस्पताल तेह्रथुममा नवनिर्मित प्रसुति सेवा प्रदान गर्ने भवनको

- १७.४ भवन ऐन, २०५५ को दफा १३ बमोजिम कुनै व्यक्ति, संस्था वा सरकारी निकायले भवनसंहितामा तोकेको स्तरअनुरूप भवन निर्माण गरे नगरेको सम्बन्धमा नगरपालिका क्षेत्रभित्रको हकमा नगरपालिकाले र गाविसको हकमा शहरी विकास कार्यालयले सुपरिवेक्षण गर्नसक्ने व्यवस्था छ । यस ऐनको व्यवस्था बमोजिम डिभिजन कार्यालय, धनकुटा र दाङले सुपरिवेक्षण तथा सोको प्रतिवेदन तयार गरेको छैन । ऐन बमोजिम सुपरिवेक्षण नगर्नाको कारण समेत स्पष्ट पारेको देखिएन ।

प्रचलित कानुनी व्यवस्थाको पालना र कार्यान्वयनमा देखिएको समस्याले नगर क्षेत्रभित्र निर्माण हुने भवनको नक्सा पास, निर्मित भवनहरूको लागत तथा शहरी पूर्वाधार निर्माणमा प्रतिकूल असर पारेको छ । साथै भवनसंहिता विपरीत निर्माण हुने भवनको गुणस्तर एवं मापदण्ड प्रति आश्वस्त हुने स्थिति देखिदैन । त्यसैले भवन निर्माण सम्बन्धि प्रचलित कानुनी व्यवस्थाको प्रभावकारी कार्यान्वयनबाट तोकिएका क्षेत्रमा हुने निर्माण कार्यलाई भरपर्दो, विश्वसनीय तथा गुणस्तरीय बनाउनेतर्फ ध्यान दिनुपर्ने देखिन्छ ।

१८. **अनुगमन मूल्याङ्कन** – सुशासन व्यवस्थापन तथा सञ्चालन नियमावली, २०६५ को नियम ४० बमोजिम तालुक विभाग/मन्त्रालयबाट सम्बन्धित कार्यालयको निरीक्षण गर्दा संगठन, दरबन्दी र अधिकार, लेखा जिन्सी तथा अभिलेख कार्यक्रम सम्पादन र सुशासन सम्बन्धमा देखिएका कमी कमजोरीलाई सुधारका लागि दिएका निर्देशन कार्यान्वयन हुनुपर्दछ। यस सम्बन्धमा देखिएका व्यहोरा निम्नानुसार छन्:
- १८.१ डिभिजन कार्यालय, धनकुटाबाट प्राप्त विवरणअनुसार २०६८।६९ मा केन्द्रबाट ४ सदस्य रहेको टोलीबाट अनुगमन, निरीक्षण भएकोमा कुनै पनि सुझाव तथा निर्देशन नदिएको तथा २०६९।७० मा कुनै पनि अनुगमन, निरीक्षणको कार्य नभएको र २०७०।७१ मा विभागबाट २०७०।१०।६ (महानिर्देशकको नेतृत्वमा) र २०७१।१।२४ (उप-महानिर्देशकको नेतृत्वमा) गरी दुई पटक अनुगमन, निरीक्षण गरी निर्माण कार्यको नियमित अनुगमन गर्नुपर्ने निर्देशन दिएको विवरण प्राप्त भए तापनि निर्देशन कार्यान्वयनको अवस्थाबारे सुनिश्चित हुने आधार देखिएन। तर डिभिजन कार्यालय दाङबाट तालुक मन्त्रालय/विभागबाट निरीक्षण गरी देखिएका कमी कमजोरीका सम्बन्धमा दिएका निर्देशनहरूको प्रमाणित अभिलेख तथा सो सम्बन्धमा माग गरिएको विवरण प्राप्त हुन सकेन। जसबाट तालुक निकायहरूबाट अनुगमन तथा मूल्याङ्कन नहुने र भएको अवस्थामा समेत त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयन भएको पाइएन। जसबाट निर्माण कार्यसँग सम्बन्धित कमी कमजोरी नियन्त्रण गरी सुधारका लागि आवश्यक कदम चालेको देखिएन। त्यसैले मन्त्रालय तथा विभागबाट हुने अनुगमन तथा निरीक्षणलाई प्रभावकारी र नतिजामुखी बनाउन प्रयत्न हुनुपर्दछ।
- १८.२ दुबै डिभिजन कार्यालयबाट २०६८।६९, २०६९।७० र २०७०।७१ मा डिभिजन प्रमुखलगायत निर्माण कार्यमा प्रत्यक्ष रूपमा संलग्न कर्मचारी बाहेक अन्य कुनैपनि पदाधिकारीले निर्माणस्थलको स्थलगत अनुगमन तथा निरीक्षण गरेको विवरण प्राप्त भएन। यसरी निर्मित भवनको डिभिजन प्रमुखलगायत अन्य पदाधिकारीहरूबाट निरीक्षण नहुँदा निर्माण कार्यमा लापरवाही तथा ढिलासुस्ती हुने, निर्मित संरचनाको दिगोपनामा असर पर्ने र त्यसका कारण सम्बन्धित कार्यालयको सेवा प्रवाहमा समेत असर पर्न जाने देखिएकाले कार्यालय प्रमुख तथा अन्य पदाधिकारीहरूले निर्माण कार्यहरूको नियमित अनुगमन गर्नेतर्फ ध्यान दिनुपर्दछ।

निष्कर्ष

एकीकृत जिल्ला स्वास्थ्य लगायत अन्य विभिन्न कार्यक्रम अन्तर्गतका सरकारी भवनको गुणस्तरीय, मितव्ययी निर्माण तथा मर्मत सम्बन्धि जिम्मेवारी डिभिजन कार्यालयहरूलाई दिइएको छ। यसका अतिरिक्त शहरीकरण व्यवस्थापन गर्न, कार्यक्रम तर्जुमा, अव्यवस्थित बसोबासलाई व्यवस्थित गर्न निर्मित कार्य योजना कार्यान्वयन गर्न, भवन निर्माणसहितानुरूपका भवनहरू निर्माण गर्नमा प्रोत्साहन गर्दै व्यवस्थित शहरीकरणको विकास गर्नु समेत यी कार्यालयहरूका साभ्ना चुनौती रहेका छन्। यद्यपि कार्यालयहरूको दरबन्दीअनुसार पदपूर्ती गर्ने, ताकिएको व्यवस्थाअनुसार अख्तियारी तथा कार्यक्रम पठाई समयमै खरिद तथा ठेक्का व्यवस्थापन गर्ने, लक्ष्यअनुसारको प्रगति हासिल हुने गरी अधिकतम स्रोत परिचालन गर्ने, निर्माण कार्यको गुणस्तर कायम गर्न जोड दिने, भवन निर्माणको मापदण्ड, आचारसंहिता तथा ऐन नियमहरूको परिपालनामा जोड दिनुपर्ने, पर्याप्त पुष्ट्याईबेगर म्याद थप गर्ने परम्परालाई निरुत्साहित गर्ने, गुणस्तर परीक्षण गर्ने, कार्यालयको प्राविधिक तथा प्रशासनिक दक्षता अभिवृद्धि गर्दै मन्त्रालय, विभाग र कार्यालयको अनुगमन र निरीक्षणलाई प्रभावकारी बनाउनेतर्फ सम्बन्धित निकाय तथा पदाधिकारीहरूको समन्वयात्मक भूमिका हुनुपर्दछ।

सुझाव

- ऐनमा भएको व्यवस्थाअनुरूप अख्तियारी तथा कार्यक्रमहरू समयमै पठाई ठेक्का व्यवस्थापनलाई प्रभावकारी बनाउनुपर्ने।
- दरबन्दी अनुसार पदपूर्ति गरी पर्याप्त र दक्ष जनशक्तिको अभावको स्थिति अन्त्य गर्नुपर्ने।
- ताकिएको समयमै निर्माण कार्य सम्पन्न गर्नेतर्फ विशेष ध्यान दिई काबु बाहिरको बाहेक पटक पटक म्याद थप गर्ने प्रवृत्तिको अन्त्य हुनुपर्ने।
- निर्माण कार्यको गुणस्तर प्रति सुनिश्चित हुने अवस्था सिर्जना गर्दै त्यसको अनुगमन, निरीक्षण र कारवाहीलाई नतिजामुखी बनाउन ध्यान दिनपर्ने।

मेलम्ची खानेपानी विकास समिति
आयोजना कार्यान्वयन स्थिति मूल्याङ्कन
कार्यमूलक लेखापरीक्षण प्रतिवेदन-२०७१

परिचय

१. **पृष्ठभूमि** – काठमाडौं उपत्यकाको खानेपानीको बढ्दो मागलाई दिगोरूपमा पूरा गर्नसक्ने विभिन्न वैकल्पिक सतही स्रोतहरूको अध्ययनबाट सिन्धुपाल्चोक जिल्ला भई बग्ने मेलम्ची खोलालाई सबै दृष्टिकोणले भरपर्दो पाइएकोले नेपाल सरकारले विशेष महत्व दिई २०५५।५६ मा भौतिक योजना तथा निर्माण मन्त्रालय (हाल शहरी विकास मन्त्रालय) अन्तर्गत मेलम्ची खानेपानी विकास समितिको गठन गरी कार्य सञ्चालन गर्दैआइरहेको छ । प्राप्त जानकारीअनुसार काठमाडौं उपत्यकाको शहरी क्षेत्रमा हाल करिब ४० लाख जनसंख्या रहेको अनुमान गरी उपत्यकामा दैनिक करिब ३२ करोड लिटर खानेपानीको माग रहेको छ भने हिउँद र वर्षायाममा क्रमशः १० र १६ करोड लिटरमात्र वितरण गर्नसकेको देखिन्छ । हाल काठमाडौंमा ४५ प्रतिशत पानीको आपूर्ति भूमिगत स्रोतबाट हुने गरेको छ ।

२०५५।५६ मा शुरु भएको यो आयोजना तीन चरणमा सम्पन्न गर्ने कार्यक्रम रहेको छ । प्रथम चरणमा सिन्धुपाल्चोक जिल्लाको हेलम्बु गाविस अन्तर्गत मेलम्ची खोलाको रिबर्मा भन्ने ठाउँमा मुहान (इन्टेक) निर्माण गरी रिबर्मादेखि सुन्दरीजलसम्म २६.५ किलोमिटर लामो शुरुडमार्फत दैनिक १७ करोड लिटर, दोस्रो र तेस्रो चरणमा क्रमशः यांग्री र लार्के खोलामा मुहान (हेडवर्क्स) निर्माण गरी प्रत्येकबाट दैनिक १७ करोडका दरले ५१ करोड लिटर पानी प्राप्त गर्ने कार्यक्रम रहेको छ । दशौं योजनादेखि यस आयोजनालाई राष्ट्रिय प्राथमिकता प्राप्त आयोजनाको रूपमा पहिचान गरी सन् १९९६ मा विन्नी एण्ड पार्टनर्स र बुटवल पावर कम्पनीको संयुक्त प्रयासमा आयोजना निर्माणार्थ वातावरणीय अध्ययनसहित वित्तीय लगानीका लागि सम्भाव्यता अध्ययन कार्य पश्चात् एसियाली विकास बैंकको तत्वावधानमा नर्वेजियन विकास संस्था (नोराड), स्वीडिस विकास संस्था (सिडा), जापानी संस्था (जोविक) र विश्व बैंकबीच यस आयोजना कार्यान्वयनको लागि विस्तृत अध्ययनहरू भएका थिए । सन् २००१ मा एसियाली विकास बैंकसँग आयोजनामा लगानी गर्न ऋण सम्झौता भई यस आयोजनाबाट सन् २००७ सम्म काठमाडौं उपत्यकामा पानी आपूर्ति गर्ने लक्ष्य राखिएको भए तापनि आयोजनाको महत्वपूर्ण संरचना सुरुड निर्माण कार्य शुरु नहुँदै ऋण सम्झौताको अवधि समाप्त भएको थियो । तत्पश्चात् सन् २००८ को शुरुमा नेपाल सरकार र एसियाली विकास बैंक आयोजनालाई पुनः संरचना गरी सञ्चालन गर्न सहमति गरी आयोजनालाई दुई भागमा बाँडी सन् २०१३ भित्र सम्पन्न गर्ने लक्ष्य राखेकोमा पहिलो चरणको कार्य सन् २०१७ को अन्त्यसम्म (संशोधित कार्यतालिकाअनुसार) सम्पन्न गर्ने लक्ष्य रहेको देखिन्छ । पुनः संरचनाबमोजिम आयोजना कार्यलाई निम्न २ भागमा बाँडिएको देखिन्छ ।

प्रमुख कार्यसम्पादन सूचक (KPI)

- २६.५ कि.मि. शुरु निर्माण कार्य,
- ८.५ करोड लिटर पानी प्रशोधन केन्द्र निर्माण र
- सामाजिक उत्थान (काय)क्रम ।

क) मेलम्ची खानेपानी आयोजना (उपआयोजना-१)

१. मेलम्ची डाइभर्सन स्किम: प्रवेश मार्गहरू, क्याम्प, बाँध, सुरुड निर्माण
२. पानी प्रशोधन केन्द्र निर्माण
३. सेफ गार्ड: पुनर्वास, वातावरण, जनसम्पर्क, सामाजिक उत्थान कार्यक्रम

ख) काठमाडौं उपत्यका खानेपानी तथा सरसफाई आयोजना (उप आयोजना-२)

१. खानेपानी वितरण प्रणाली सुधार
२. खानेपानी वितरण प्रणाली पुनः निर्माण
३. ढल निकास प्रणाली तथा ढल प्रशोधन केन्द्रहरूको पुनः निर्माण र विस्तार

एसियाली विकास बैकसँग २०७०।१।२।२४ मा भएको थप वित्तीय सहायतासम्बन्धी सम्झौता समेत मेलम्ची उपत्यका उपआयोजना-१ को लागि २८७.५ मिलियन अमेरिकी डलर र काठमाडौं उपत्यका उपआयोजना-२ को लागि ६७.९ मिलियन अमेरिकी डलर गरी जम्मा ३५५.४ मिलियन अमेरिकी डलरको संशोधित लागत अनुमान कायम भएको छ ।

२. **कार्यमूलक लेखापरीक्षणको औचित्य** – काठमाडौं उपत्यकाको खानेपानीको मागलाई दीर्घकालीन रूपले धान्नसक्ने यथेष्ट पानी भएको यस आयोजनामा विभिन्न दातृ संस्था तथा नेपाल सरकारबाट ठूलो रकम परिचालन भएको, नेपाल सरकारले राष्ट्रिय गौरवको आयोजनाका रूपमा पहिचान गरी कार्यान्वयनलाई उच्च प्राथमिकता दिएको, पूर्वाधार निर्माणसम्बन्धी कार्य तालिका पटक पटक संशोधन भई सम्पन्न हुने अवधि अनिश्चित रहेको तथा जनचासोको विषय भएकोले आयोजना कार्यान्वयन स्थितिको मूल्याङ्कन गर्न कार्यमूलक लेखापरीक्षणमा छनौट गरिएको छ ।
३. **नीतिगत व्यवस्था** – त्रिवर्षीय योजना २०६७।६८–२०६९।७० र २०७०।७१–२०७२।७३ मा भएका व्यवस्थाहरू देहायअनुसार छन्:
 - ३.१. **उद्देश्य** – सबै जनतालाई आधारभूतस्तरको खानेपानी तथा सरसफाई सेवा उपलब्ध गराउने ।
 - ३.२. **रणनीति** – खानेपानीको गुणस्तर र सेवास्तर क्रमिक रूपमा वृद्धि गरी सन् २०१७ सम्म सबैलाई भरपर्दो खानेपानी तथा सरसफाई सुविधा उपलब्ध गराउने सम्बन्धमा निम्न रणनीति अवलम्बन गरिने उल्लेख छ:
 - राष्ट्रिय खानेपानी मापदण्ड, २०६२ र सोको काययोजनाअनुरूप खानेपानी तथा सरसफाई सेवामा पहुँच, गुणस्तर र सेवास्तर क्रमिकरूपमा वृद्धि गर्ने,
 - खानेपानी तथा सरसफाई संरचनाहरूको निर्माणमा स्थानीय स्रोत साधनको उपयोग प्रवर्द्धन गर्दै वातावरणमैत्री एवं जलवायु परिवर्तन अनुकूल हुने व्यवस्था गर्ने ।
 - ३.३. **कार्यनीति** – खानेपानी व्यवस्थापनका लागि देहायबमोजिम कार्यनीति अवलम्बन गरिने उल्लेख छ:
 - नयाँ खानेपानी योजनाहरू पानी प्रशोधन प्रणालीसहित निर्माण गरिनेछ,
 - शहरी तथा अर्धशहरी खानेपानी प्रणालीको निर्माण तथा सुदृढीकरण गर्दा लागत उठ्ती प्रणाली अवलम्बन गरिनेछ,
 - खानेपानी तथा सरसफाई निर्माण र उपयोगमा वातावरणमैत्री एवं जलवायु परिवर्तन अनुकूल हुने व्यवस्थालाई प्रोत्साहन गरिनेछ,
 - राष्ट्रिय खानेपानी गुणस्तर मापदण्डअनुरूपको खानेपानी वितरण गर्न शहरी तथा नगरोन्मुख क्षेत्रका खानेपानी आयोजनाहरूमा क्रमिक रूपमा गुणस्तर सुधार कार्यक्रम सञ्चालन गरिनेछ,
 - खानेपानी तथा सरसफाईसँग सम्बन्धित विभिन्न निकायहरूबीच प्रभावकारी समन्वयका लागि क्षेत्रगत सरोकार समूहलाई बढी सक्रिय बनाइनेछ,
 - चालु योजनाले उच्च प्राथमिकतामा राखेका निर्माणाधीन सबै आयोजनाहरू तीन वर्षभित्र पूरा गरिनेछन् ।
 - ३.४. **२०७०।७१ को बजेटको नीति तथा कार्यक्रममा आयोजनासँग सम्बन्धित व्यहोरा** – मेलम्ची खानेपानी आयोजनाको सुरुङ र पानी प्रशोधन गृह निर्माणको लागि यसैवर्ष नयाँ ठेक्का सम्झौता भएकोले समयमै सम्पन्न गरी काठमाडौं उपत्यकाको खानेपानी समस्या समाधान गर्ने, राष्ट्रिय गौरवका ठूला आयोजनाहरूको कार्यान्वयन सुनिश्चित गर्न आयोजना प्रमुखसँग कार्यसम्पादन सम्झौता गर्ने, प्राप्त उपलब्धिलाई कार्यसम्पादन मूल्याङ्कनसँग आवद्ध गरी पुरस्कार र दण्डको व्यवस्था कार्यान्वयनमा ल्याउने उल्लेख छ ।

४. **कानुनी व्यवस्था** – मेलम्ची खानेपानी आयोजना सञ्चालन गर्दा निम्नानुसारको ऐन नियमहरूको पालना हुने गरी कार्यक्रम सञ्चालन हुने गर्दछ:

- जलस्रोत ऐन, २०४९ अनुसार जलस्रोतको उपयोग गर्दा खानेपानीको उपयोगलाई प्रथम प्राथमिकता दिने व्यवस्था गरेको र जलस्रोतको बहुआयामिक उपयोग बारे नियमनको व्यवस्था,
- काठमाडौं उपत्यका खानेपानी व्यवस्थापन बोर्ड ऐन, २०६३ अनुसार आयोजनाबाट गरिने खानेपानीको वितरणबाट प्राप्त हुने आमदानीको केही प्रतिशत रकम लेभीको रूपमा छुट्याउने र मेलम्चीवासीको हितमा उपयोग गर्ने व्यवस्था,
- खानेपानी नियमावली, २०५५ अनुसार खानेपानी तथा सरसफाई सम्बन्धी आयोजनाको निर्माण, सञ्चालन, मर्मत सम्भार र हस्तान्तरण गर्ने,
- काठमाडौं उपत्यकाको खानेपानी तथा सरसफाई रणनीति, २०५९ अनुसार काठमाडौं उपत्यकाको लागि उपभोक्ता समुदायको क्रयशक्तिभिन्न रहेको पर्याप्त खानेपानी तथा सरसफाई सेवाहरूको दिगो विकास गर्ने,
- खानेपानी सुरक्षा निर्देशिका, २०६७ अनुसार दिगो तथा स्वच्छ खानेपानी सेवा र स्वस्थ वातावरणको सुनिश्चितता प्रदान गर्ने,
- राष्ट्रिय खानेपानी मानदण्ड, २०६३ अनुसार खानेपानीको गुणस्तरलाई तोकिए अनुसार क्रमिक रूपमा सुधार गर्दै लैजाने,
- मेलम्ची खानेपानी विकास समिति (गठन) आदेश, २०५५ (पहिलो संशोधन, २०६७ समेत) अनुसार परियोजनासम्बन्धी विविध कामको व्यवस्था,
- मेलम्ची खानेपानी विकास समिति कर्मचारी सेवा शर्त नियमावली, २०५६ (पहिलो संशोधन २०६० समेत) अनुसार समिति अन्तर्गतका कर्मचारीको भर्ना, तालिम, विदा, अवकास लगायतका व्यवस्था,
- जग्गा प्राप्ति ऐन, २०३४ र मेलम्ची खानेपानी आयोजना पुनर्वास नीति, २०५७ अनुसार परियोजनाको लागि आवश्यक सम्पूर्ण जग्गा जमिन आदिको मुआब्जा तथा क्षतिपूर्ति नेपाल सरकारले व्यहोर्ने व्यवस्था,
- वातावरण संरक्षण ऐन, २०५३ तथा नियमावली, २०५४ अनुसार आयोजना शुरु हुनुपूर्व वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन हुनुपर्ने,
- आर्थिक कार्यविधि ऐन, २०५५ तथा नियमावली, २०६४ अनुसार बजेट तर्जुमा, निकास, खर्च, अभिलेखाकन गर्ने,
- सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ तथा नियमावली, २०६४ अनुसार खरिद व्यवस्थापन गर्ने,
- आयकर ऐन २०५८ तथा नियमावली, २०५९ अनुसार अग्रिम कर कट्टा गर्नुपर्ने,
- मूल्य अभिवृद्धि कर ऐन, २०५२ तथा नियमावली, २०५३ अनुसार दर्ता भएका आपूर्तिक/ सेवाप्रदायकसँग कारोबार गर्ने,
- एसियाली विकास बैंक, खरिद निर्देशिकाअनुसार खरिद व्यवस्थापन गर्ने ।

५. **उद्देश्य एवं लक्ष्य** – काठमाडौं उपत्यकामा स्वच्छ खानेपानी उपलब्ध गराई उपत्यकावासीको दीर्घकालीन समस्या हटाउने तथा पानी जन्य रोगहरूमा कमी ल्याई जनस्वास्थ्यमा सुधार ल्याउने आयोजनाको उद्देश्य रहेको छ । उक्त उद्देश्य पूर्तिको लागि प्रथम चरणको कार्यक्रम अन्तर्गत २६.५ किमि टाढा रहेको मेलम्ची खोलाबाट दैनिक १७ करोड लिटर पानी सुरुङ मार्गबाट काठमाडौं उपत्यकाभिन्न ल्याई प्रशोधन गरी वितरण गर्ने लक्ष्य रहेको देखिन्छ ।

६. **वित्तीय स्थिति** – आयोजनामा २०७१ आषाढ मसान्तसम्म नेपाल सरकार तथा अन्य दातृ संस्था र निकाय समेतको लगानीमा रु.१२ अर्ब १३ लाख ९६ हजार खर्च भएको देखिएको छ । समितिबाट प्राप्त विवरण अनुसार आयोजनामा विगत ३ वर्षमा भएको बजेट, निकास/खर्चको स्थिति देहायअनुसार रहेकोछः

(रु.हजारमा)

आर्थिक वर्ष	वार्षिक बजेट	निकास	खर्च	बाँकी
२०६८/६९	१,४३,७४,८०	९३,७१,१७	७५,५२,८६	१८,८१,३१
२०६९/७०	२,५३,३९,४६	५०,०९,२३	४०,३४,७९	९,७४,४४
२०७०/७१	४,८४,६३,००	३,३६,७९,३२	३,०३,६६,१८	३३,१३,१४

७. **कार्यसञ्चालन स्थिति** – समितिसम्बन्धी कामको लागि शहरी विकास मन्त्रालयका सचिवको अध्यक्षतामा अर्थ मन्त्रालयको प्रतिनिधि (रा.प्र.प्रथम श्रेणी) सदस्य, काठमाडौं महानगरपालिकाको प्रमुख सदस्य, सामाजिक उत्थान कार्यक्रम संघ संस्थाको अध्यक्ष वा सो समितिले तोकेको प्रतिनिधि सदस्य र समितिका कार्यकारी निर्देशक सदस्य सचिव रहने गरी ५ सदस्यीय एक सञ्चालक समिति गठन भएको छ । समितिले आयोजना कार्यान्वयन, नीति निर्धारण गर्ने, कार्यक्रम एवं समन्वय गर्ने, समितिलाई आवश्यक कर्मचारी तथा परामर्शदातृ नियुक्त गर्ने, सामाजिक उत्थान तथा विकास कार्यक्रम स्वीकृत गर्ने, समितिको वार्षिक कार्यक्रम र बजेट स्वीकृत गर्ने, योजना कार्यको अनुगमन गर्नेलगायतका कार्य गर्दछ । समितिको प्रशासकीय प्रमुखको रूपमा दैनिक कार्य सञ्चालन गर्न कार्यकारी निर्देशकअन्तर्गत विभिन्न ८ युनिटमा ७२ कर्मचारी कार्यरत रहेका छन् ।

लेखापरीक्षणको उद्देश्य, क्षेत्र एवं पद्धति

८. **उद्देश्य** – आयोजनाबाट सञ्चालित कार्यक्रमहरूको ठेक्का व्यवस्थापन तथा कार्यान्वयन स्थितिको बारेमा मितव्ययिता एवं कार्यदक्षता पक्षको मूल्याङ्कन गरी कार्यतालिका बमोजिम कार्य सम्पादन गर्न देखिएका प्रमुख समस्याहरूको विश्लेषण गरी सुधारसहितको प्रतिवेदन गर्नु लेखापरीक्षणको मुख्य उद्देश्य रहेको छ भने अन्य उद्देश्यहरू देहायबमोजिम रहेका छन्ः

- मुख्य संरचना (बाँध तथा सुरङ्ग र पानी प्रशोधन केन्द्र) को निर्माण कार्य मितव्ययिता एवं दक्षतापूर्वक भए नभएको मूल्याङ्कन गर्ने,
- वितरण व्यवस्थासँगको समन्वय र कार्यतालिका कार्यान्वयन दक्षतापूर्वक भए नभएको विश्लेषण गर्ने,
- सामाजिक उत्थान तथा पुनर्वास कार्यक्रम कार्यान्वयन दक्षतापूर्वक भए नभएको मूल्याङ्कन गर्ने,
- कार्यतालिकाबमोजिम कार्यसम्पादन व्यवस्थापनमा परामर्शदाताको भूमिका विश्लेषण गर्ने,
- अनुगमन तथा मूल्याङ्कन दक्षतापूर्वक भए नभएको अध्ययन गर्ने ।

९. **क्षेत्र** – लेखापरीक्षणको उद्देश्य प्राप्तिका लागि आयोजनाले मुख्यतः २०६८/६९ देखि २०७०/७१ सम्ममा सञ्चालन गरेका मुख्य क्रियाकलापहरू हेडवर्क्स तथा शुरुङ्ग निर्माण, पानी प्रशोधन केन्द्र निर्माण, सामाजिक उत्थान कार्यक्रम आदिलाई लेखापरीक्षणको क्षेत्रमा समेटिएको छ । यसका अतिरिक्त वित्तीय स्रोत व्यवस्थापन, सार्वजनिक खरिद व्यवस्थापन, परामर्शदाताको भूमिका र अनुगमन तथा मूल्याङ्कन पक्षलाई समेत लेखापरीक्षणको क्षेत्रमा समावेश गरिएको छ भने आवश्यकताअनुसार कुनै निश्चित विषयमा आयोजनाले शुरुदेखि हालसम्म गरेको कार्य सम्पादनको समेत विश्लेषणात्मक मूल्याङ्कन गरिएको छ ।

१०. **पद्धति** – लेखापरीक्षणको उल्लिखित उद्देश्यहरू प्राप्त गर्नका लागि आवश्यकताअनुसार प्रक्रियामूलक, समस्यामूलक, लागत लाभ विश्लेषण पद्धतिको अवलम्बन गरिनेछ । यस क्रममा आयोजना कार्यान्वयन सम्बन्धमा गरिएको नीतिगत तथा कानुनी व्यवस्था, कार्यसञ्चालन प्रक्रिया, वार्षिक प्रगति प्रतिवेदन परीक्षण गर्ने तथा कार्यालयबाट आवश्यक तथ्याङ्क, सूचना एवं जानकारी सङ्कलन गरिनुको साथै अभिलेख तथा कागजातको परीक्षण एवं विश्लेषण गरिएको छ । यसका अतिरिक्त स्थलगत निरीक्षण समेतका

आधारमा तात्विक महत्वका विषयवस्तु पहिल्याई ती विषयको गहनता, सान्दर्भिकता, तात्विकता, पर्याप्तता एवं संवेदनशीलता परीक्षण गर्न आवश्यकतानुसार सूचना सङ्कलन (Information collection), सम्बन्धित पदाधिकारीसँग छलफल (Discussion), प्रश्नावली (Questionnaire), सरोकारवाला समूहसँग छलफल (FGD-Focus Group Discussion) जस्ता पद्धतिको उपयोग गरिएको छ । लेखापरीक्षण सम्पन्न पश्चात् प्रारम्भिक प्रतिवेदन जारी गर्नुपूर्व लेखापरीक्षणबाट देखिएका व्यहोराउपर कार्यालय व्यवस्थापनसँग छलफल गरिएको छ ।

११. **सीमितता** – समितिबाट प्राप्त विवरण, सूचना, अभिलेखको विश्लेषण गरी प्रतिवेदन तयार गरिएको छ । जटिल प्राविधिक विषय, सीमित समय, कमजोर अभिलेख एवं सूचनाको अपर्याप्तताको सीमाभित्र रही लेखापरीक्षण कार्य सम्पन्न गरिएको छ ।

लेखापरीक्षणबाट देखिएका व्यहोरा

- **सकारात्मक पक्ष** – आयोजना सञ्चालन पश्चात् आयोजनाले गरेका कार्यबाट निम्न सकारात्मक प्रभावहरू परेको छ:
 - आयोजना प्रभावित क्षेत्रमा प्रत्यक्ष प्रभाव न्यूनीकरणका लागि मुआब्जा, क्षतिपूर्ति तथा वातावरणीय व्यवस्थापन कार्यक्रम सञ्चालन गरेको,
 - आयोजनाको हेडवर्क्स तथा सुरुग निर्माण कार्यको लागि मुख्य प्रवेश मार्गरप्रवेश सडकसमेत ६६ किमि सडक निर्माण तथा नियमित मर्मत सुधारबाट स्थानीय आवागमनमा समेत पूर्वाधार निर्माण भएको,
 - आयोजनाको साइट कार्यालयका कर्मचारी तथा परामर्शदाताहरूको लागि विभिन्न २१ क्याम्प साइट भवन निर्माण तथा नियमित मर्मत सम्भार गरी प्रयोगमा आएको,
 - आयोजना प्रभावित क्षेत्रमा अप्रत्यक्ष प्रभाव न्यूनीकरण गर्न सामाजिक उत्थान कार्यक्रम सञ्चालन गरी स्थानीय जनताको जीवनस्तरमा सुधार ल्याउन मद्दत पुगेको,
 - हेडवर्क्स तथा सुरुङ र पानी प्रशोधन केन्द्रको निर्माण गर्न ठेक्का सम्झौता भई निर्माण कार्य सुचारु रहेको,
 - आयोजनाबाट सम्पादित कार्यको प्रगति विवरण सर्वसाधारणसम्म पुऱ्याउन कार्यालयले मासिक रूपमा राष्ट्रिय पत्रिकामा प्रकाशन, मन्त्रालय तथा आयोजनाको वेभसाइटमा साप्ताहिक रूपमा सम्प्रेषण तथा कार्यालयको विद्युतीय सूचना बोर्ड (Digital Display Screen) मार्फत प्रसारण गरी सुसूचित गर्ने गरेका आदि ।
- **समस्या तथा चुनौती** – आयोजना सञ्चालन गर्दा वार्षिक लक्ष्य तथा निर्माण सम्झौताअनुसार कार्यक्रम सम्पन्न नभएको, आयोजना निर्माण सम्पन्न गर्ने कार्य तालिकामा पटक पटक संशोधन संगै लागत वृद्धि हुनु, अन्तरनिकायगत समन्वयको कमी, परामर्शदाताको नियुक्ति तथा ठेक्का प्रक्रियामा दातृ निकायको सहमति लिँदा प्रक्रियागत ढिलाई भएको, निर्माण कार्य तथा परामर्श सेवाबीच समन्वय कायम हुन नसक्दा परामर्श सेवामा लागत वृद्धि भएको, पानी प्रशोधन केन्द्रको ८.५ करोड लिटर/प्रतिदिन क्षमता वृद्धि तथा सामाजिक उत्थान कार्यक्रम परामर्श सेवा लागत पूर्तिको लागि स्रोतको सुनिश्चितता भैनसकेको र निर्माण व्यवसायीहरूको समग्र व्यवस्थापनमा सुधार हुनुपर्ने आदि समस्या तथा चुनौतीहरू रहेका छन् ।

● सुधारका क्षेत्रहरू

१२. **आयोजना लागत तथा समयावधि** – निर्धारित अवधिमा आयोजना सञ्चालनका लागि आवश्यक वित्तीय स्रोतको व्यवस्थापन गरेको हुनुपर्दछ । २०५८।५९ बाट भौतिक कार्य शुरु भएको यो आयोजना शुरुमा २०६४।६५ मा सम्पन्न गर्ने लक्ष्य रहेकोमा तेस्रो पटक संशोधन गरी २०७३।७४ मा सम्पन्न गर्ने लक्ष्य निर्धारण गरिएको छ । त्यस्तै, आयोजना पुनःसंशोधन गरेपछिको लागत ३१७.३ मिलियन अमेरिकी डलरबाट वृद्धि भई ३५५.४ मिलियन अमेरिकी डलर कायम भएको छ । एसियाली विकास बैंकको ऋण नं. १८२० तथा ३११० (थप वित्तीय सहायता) बाट मेलम्ची खानेपानी आयोजनाको लागि ३० जून २०१७ सम्म

ऋण सहायता प्राप्त हुने गरी व्यवस्था भएको छ । उक्त सम्झौता अन्तर्गत प्राप्त हुने ऋण उपयोग गर्ने सम्बन्धी वर्गीकरण निम्नानुसार रहेको देखिन्छः

आयोजना लागत सम्बन्धी वर्गीकरण

सि.नं.	दातृ राष्ट्र/संस्थाको नाम र सहयोगको किसिम	आयोजना लागत (रकम दशलाख अमेरिकी डलरमा)				स्रोत परिचालन स्थिति
		उप आयोजना-१	उप आयोजना-२	जम्मा रकम	प्रतिशत	
१.	एसियाली विकास बैंक सहूलियत ऋण	१२८.८०	३३.२	१६२	४५.६	<ul style="list-style-type: none"> शुरुमा २४ जनवरी २००१ मा १२ करोड अमेरिकी डलरको ऋण सम्झौता भएको, ६ अप्रिल २००८ मा एमेण्डमेन्ड एण्ड रिस्टेडेड ऋण सम्झौता सम्पन्न । ७ अप्रिल २०१४ मा ऋण सहायता नं.३११० वाट थप सहयोग ३८.४ मिलियन अमेरिकी डलर सम्झौताको म्याद ३० जुन, २०१७ सम्म रहेको ।
२.	जापान बैंक फर इन्टरनेशनल को अपरेशन (JBIC) सहूलियत ऋण (हाल JICA)	४७.५	-	४७.५	१३.४	<ul style="list-style-type: none"> मार्च ३०, २००१ मा ५४९.४ मिलियन जापानी ऐन अर्थात् ५ करोड २० लाख अमेरिकन डलरको ऋण सम्झौता सम्पन्न भएको, सम्झौताको संशोधित अवधि सेप्टेम्बर २०, २०१८ भएको ।
३.	नर्डिक विकास कोष (NDF) सहूलियत ऋण	१०.५	-	१०.५	२.९	<ul style="list-style-type: none"> सेप्टेम्बर १८, २००१ मा ९० लाख अमेरिकी डलरको ऋण सम्झौता सम्पन्न भएको । सम्झौताको म्याद १५ सेप्टेम्बर २०१५ रहेको (संशोधित) ।
४.	ओपेक कोष (OPEC Fund) सहूलियत ऋण	१३.७	-	१३.७	३.९	<ul style="list-style-type: none"> सेप्टेम्बर २१, २००१ मा १३६ मिलियन अमेरिकी डलरको ऋण सम्झौता सम्पन्न, म्याद विगत वर्षमा सम्पन्न ।
५.	जापान सरकार/जाइका अनुदान सहयोग	-	१८	१८	५.१	<ul style="list-style-type: none"> डिसेम्बर २००१ मा सम्झौता सम्पन्न भएको ।
६.	नेपाल सरकार वार्षिक बजेट विनियोजन	८७	१६.७	१०३.७	२९.१	<ul style="list-style-type: none"> वार्षिक विनियोजन अनुसार निकास भइरहेको ।
जम्मा:		२८७.५	६७.९	३५५.४	१००	

१२.१. **लागत वृद्धि** - आयोजनामा सुरु कुल ठेक्का/लागत रु.१२ अर्ब ३५ करोड ८ लाख ६४ हजारमा भौतिक संरचना निर्माण तथा परामर्श सेवाअन्तर्गत शुरु ठेक्का, पुनः ठेक्का, परामर्शदाताको लागत वृद्धि, अन्य खर्च तथा सामाजिक उत्थान कार्यक्रमको अवस्था निम्नानुसार छः

सि. नं.	समय	मुख्य क्रियाकलाप	शुरु ठेक्का लागत अंक	पुनः ठेक्का वा भेरिएसनबाट कायमर खर्च	वृद्धि रकम	कुल ठेक्का तथा लागतको तुलनामा वृद्धि प्रतिशत
१	सन् २००९/२०१३	सुरुग हेडवर्क्स निर्माण	४,२८,८८,२२	७,७२,३४,३१	३,४३,४६,०९	
२	सन् २०१३ जुलाई	साबिक ठेक्काको कार्य, दावी समायोजन मूल्याङ्कन रकम	-	५८,१३,५१	५८,१३,५१	
		सुरुङ्ग तथा हेडवर्क्स तर्फ जम्मा	४,२८,८८,२२	८,३०,४७,८२	४,०१,५९,६०	३२.५२
३	२०७१ जुलाई	पानी प्रशोधन केन्द्र	४,२०,४६,४२	४,२०,४६,४२	-	
		निर्माण तर्फको कुल जम्मा	८,४९,३४,६४	१२,५०,९४,२४	४,०१,५९,६०	
४	२०७१ आषाढ	परामर्शदाताको खर्च (आयोजना लागतअनुसार)	३,३८,१२,००	३,३७,२९,६४		
५	२०७१	३ परामर्शदाताको सम्झौता लागतमा वृद्धि	-	१८,१८,३८	१८,१८,३८	
६	२०७१ आषाढ	काम नभएको अवधिको परामर्श खर्च	-	७,६४,७०	७,६४,७०	
		परामर्श सेवाको जम्मा	३,३८,१२,००	३,६३,१२,७२	२५,८३,०८	२.१२
७	२०७१ आषाढ	सामाजिक उत्थान कार्यक्रम (आयोजना लागतअनुसार)	४७,६२,००	४४,३८,९५	०	
८	२०७१ आषाढ	अन्य खर्चहरू (कानुनी शुल्क र आईसीसीलाई भुक्तानी)	-	१,९६,५३	१,९६,५३	०.१२
		कुल जम्मा:	१२,३५,०८,६४	१६,६०,४२,४४	४,२९,३९,२१	३४.७६

नोट: १. आयोजना निर्माण सम्पन्न हुने अवधि २०७३/७४ रहेकोमा परामर्श सेवामा हुने थप खर्च र सामाजिक उत्थान कार्यक्रमको कारण थप लागत वृद्धि हुने देखिन्छ ।

२. क्षेत्रगत लगानीका शीर्षकहरू (मुआव्जा क्षतिपूर्ति, कार्यसञ्चालन खर्च, सवारीसाधन र सुरक्षा खर्च) मा भएको रु.१ अर्ब ५५ करोड ७८ लाख ३९ हजार शुरु ठेक्का/लागत अनुमानको तुलनामा १२.६१ प्रतिशत रहेको छ । उक्त खर्च रकम वृद्धि रकममा समावेश छैन ।

नेपाल सरकारबाट काठमाडौं उपत्यकाको खानेपानी सेवा व्यवस्थापनसम्बन्धी सुधार तथा आयोजनाको ऋणसंग जोडिएका पुनःसंरचना लगायत अन्य प्रतिवद्धताहरू पूरा हुन लामो समय लागेको, स्थानीय समुदायले विभिन्न माग राखी निर्माण कार्यमा अवरोध गरेको, परामर्शदाताको नियुक्ति तथा ठेक्का प्रक्रियामा दातृ निकायको सहमति प्राप्त हुन प्रक्रियागत ढिलाई हुने गरेको, सुरुङ्ग निर्माण कार्यको लागि पुनः ठेक्कापट्टा गर्नुपरेको तथा सुरुङ्ग र पानी प्रशोधन केन्द्र निर्माण कार्य नभएको अवस्थामा समेत परामर्श सेवा उपयोग बापत भुक्तानी हुँदा हालसम्म आयोजना समयावधि ३ वर्ष थप र ३८.१ मिलियन अमेरिकी डलर लागत वृद्धि हुन गएको देखिन्छ । कतिपय ऋण सम्झौताहरू सम्पन्न भइसकेको र सुस्त कार्य प्रगतिको कारण आयोजना सम्पन्न हुने समय लम्बिन जाँदा लागत थप वृद्धि हुने अवस्था छ ।

१२.२. **पानी प्रशोधन केन्द्र र स्रोत परिचालन** – निर्धारित अवधिमा आयोजना सञ्चालनका लागि आवश्यक वित्तीय स्रोतको व्यवस्थापन गरेको हुनुपर्दछ । आयोजनाको सुरुङ्ग मार्गबाट ल्याइने पानीलाई पहिलो चरणमा दैनिक १७ करोड लिटर क्षमताको पानी प्रशोधन केन्द्र, सुन्दरीजलमा निर्माणका लागि दातृ निकाय Japan Bank for International Cooperation (JBIC) बाट मार्च ३०, २००१ मा ५४,९४ मिलियन जापानी ऐन अर्थात् ५० मिलियन अमेरिकी डलरको ऋण सम्झौता सम्पन्न भएको थियो । उपलब्ध ऋणबाट उक्त डिजाइन क्षमताको निर्माण गर्न ६० प्रतिशतमात्र स्रोत पुग्ने आँकलन गरी दुई चरणमा (८.५ करोड लिटर प्रतिदिन) प्रशोधन केन्द्र निर्माण गर्न SAPI (Special Assistance for Project Implementation Phase-II) Team for JBIC ले फेब्रुअरी २००४ मा प्रतिवेदन गरेअनुरूप २००९ मा दातृ निकाय तथा अर्थ मन्त्रालयबीच सहमति गरेको देखिन्छ । यसैअनुरूप हाल ८.५ करोड लिटर प्रतिदिन क्षमताको प्रशोधन केन्द्र निर्माण भइरहेकोले बाँकी ८.५ करोड लिटर प्रशोधन केन्द्रको निर्माणका लागि स्रोत पूर्तिको सुनिश्चितता भएको छैन । बाँकी रहने फिल्ट्रेशन एवं सेडिमेण्टेशन टैंक निर्माणका लागि नपुग रकम एडीवीसँग ऋण सम्झौता गर्ने प्रक्रिया अगाडि बढाइने समितिले जनाएको छ । उक्त कार्यको लागि डिजाइन तथा लागत अनुमान हालसम्म तयारी नभैसकेकोले नपुग स्रोतको यकिन

भएको छैन । स्रोतको अभावमा आवश्यकभन्दा आधा घटी क्षमताको पानी प्रशोधन केन्द्र निर्माण गरेकोले स्रोतको सुनिश्चितता गरी क्षमता अनुरूपको प्रशोधन केन्द्र निर्माण निर्माण गर्न सम्बन्धित निकायको ध्यान दिनुपर्दछ ।

१२.३. **सामाजिक उत्थान कार्यक्रमको परामर्श सेवा लागत** – सामाजिक उत्थान कार्यक्रमको सुपरिवेक्षणको लागि नियुक्त परामर्शदाताको सेवा अवधि डिसेम्बर २०१६ सम्म निरन्तरता दिन २०७१।९।८ को निर्णयले शुरु सम्भौता लागतमा रु.८६ लाख ७८ हजारले वृद्धि गरेको छ । दातृ निकाय एसियाली विकास बैंक (ADB) सँगको सम्भौताअनुसार परामर्श सेवामा मूल्य अभिवृद्धि कर बाहेक शतप्रतिशत दातृ संस्थाबाट व्यहोर्ने उल्लेख हुँदा सोअनुरूप नेपाल सरकारले व्यहोर्नु नपर्ने गरी स्रोतगत सुनिश्चितता हुनुपर्दछ । प्रशोधन केन्द्रको क्षमता वृद्धि तथा सामाजिक उत्थान कार्यक्रमको परामर्श सेवा लागतको लागि आवश्यक बजेटको व्यवस्थापन तालुक निकायले गर्नुपर्दछ ।

१३. **वार्षिक प्रगति स्थिति** – आवधिक योजना तथा स्वीकृत वार्षिक कार्यक्रमको लक्ष्यअनुसार निर्माण कार्य सञ्चालन गरिनुपर्दछ । त्रिवर्षीय योजना (२०६७।६।८–२०६९।७।०) ले बहुप्रतिक्षित मेलम्ची खानेपानी आयोजनाको सुरुङ निर्माण कार्यको परिमाणात्मक लक्ष्य १६ किलोमिटर निर्धारण गरेकोमा योजना अवधिमा प्रथम वर्ष १ किलोमिटर, दोस्रो वर्ष ३.७ किलोमिटर र तेस्रो वर्ष ०.७ किलोमिटरसमेत कुल ६.५ किलोमिटर (लक्ष्यको ४०.६३ प्रतिशत) मात्र गरेको देखिन्छ ।

तेह्रौ योजना (२०७०।७।१–२०७२।७।३) ले २१ कि.मि. लम्बाईको सुरुङ निर्माण गर्ने कार्य लक्ष्य राखी राष्ट्रिय गौरवको आयोजनामा समावेश गरी तीन वर्षभित्र प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्ने उल्लेख छ । प्रथम वर्ष २०७०।७।१ को भौतिक लक्ष्यअनुसार सुरुमा ८ कि.मि. निर्धारण गरेकोमा आर्थिक वर्षको अन्त्य २०७१।३।३१ मा कार्यक्रम संशोधन गरी ३ कि.मि.मात्र सुरुङ खन्ने लक्ष्य राखेको र प्रगति १.३ कि. मि. अर्थात् शुरु लक्ष्यको १६.२५ प्रतिशत तथा संशोधित लक्ष्यको ४३.३३ प्रतिशतमात्र प्रगति गरेको देखिन्छ ।

तीन वर्षभित्र निर्माण कार्य सम्पन्न गर्न पहिलो वर्ष कम्तीमा ७ किलोमिटरको लक्ष्य निर्धारण गर्नुपर्नेमा कार्यक्रम संशोधन गरी घटाएको र सोमा पनि प्रगति न्यून रहेको कारण बाँकी अवधिमा सुरुङ निर्माण कार्य सम्पन्न गर्ने स्थिति देखिदैन । यसको लागि सम्भौताबमोजिम स्रोत साधन परिचालन गरी कार्यतालिकाबमोजिम कार्य नगर्ने निर्माण व्यवसायी प्रमुख, निर्माण कार्यको डिजाइन तथा सुपरिवेक्षण परामर्शदाता, परामर्शदाताको समेत अनुगमन गर्ने समिति तथा शहरी विकास मन्त्रालय जिम्मेवार छन् । जसले गर्दा थप गरिएको लक्षित समयमा पनि कार्य सम्पन्न नभई लक्षित समुदाय लाभ प्राप्त गर्नबाट वञ्चित हुने अवस्था देखिँदा कार्यतालिकाअनुसार विगतमा भएको कम प्रगतिलाई समायोजन हुने गरी पूर्वनिर्धारित समयमा कार्य सम्पन्न हुने गरी कार्य सञ्चालन गराउन सम्बन्धित पक्षले ध्यान दिनु जरुरी छ ।

१४. **निर्माण सम्भौता तथा कार्यान्वयन** – सुरुङ तथा बाँध र पानी प्रशोधन केन्द्रको ठेक्का सम्भौता गर्दा पेश भएको कार्यतालिका अनुसार निर्माण कार्य सञ्चालन गरिनुपर्दछ । आयोजनाको महत्वपूर्ण संरचना हेडवर्क्स तथा सुरुङ र पानी प्रशोधन केन्द्रको निर्माण व्यवस्थापन र कार्य प्रगति सम्बन्धमा देखिएका व्यहोरा निम्नानुसार छन्:

१४.१. **हेडवर्क्स तथा सुरुङ निर्माण** – मेलम्ची खानेपानी आयोजनाको मुख्य कार्यहरूमध्ये मेलम्ची डाइभर्सन स्किम अन्तर्गत मेलम्ची खोलाको पानी सुरुङमार्फत काठमाडौं उपत्यकामा ल्याउनका लागि मुख्य सुरुङ २५.९१५ किलोमिटर, एडिट सुरुङ १.४५५ र डाइभर्सन टनेल ०.२११६ किलोमिटर समेत २७.५८२ किलोमिटर निर्माण कार्यका लागि शुरुमा रु.४ अर्ब ६३ करोड ५२ लाख ९२ हजारको लागत अनुमानको आधारमा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरको बोलपत्र प्रतिस्पर्धाको माध्यमबाट छनौट भएका निर्माण व्यवसायी China railway 15 Bureau group corporation & china CMIIC engineering corporation JV (CRCC-CMIIC J/V), Peoples Republic of China सँग रु.४ अर्ब २८ करोड ८८ लाख २२ हजार (मूल्य अभिवृद्धि कर र प्रोभिजनलसमसहित) को सम्भौता भएको थियो । १९ फेब्रुअरी २००९ मा भएको सम्भौताअनुसार कार्य शुरु

गरेको दिन (२१ अप्रिल, २००९) देखि १,५९६ दिन (२ सेप्टेम्बर, २०१३) मा काम सम्पन्न गर्नुपर्ने प्रावधान रहेको थियो । तर निर्माण व्यवसायीले गरेको कबोल अनुसार कार्य नगरी मुख्य सुरुङ र एडिट सुरुङसमेत ६,४४४ मिटर मात्र खनेको र आईपीसी नं. १६ सम्मबाट भुक्तानी गरेको तथा बाँकीसमेत रु. ५८ करोड १३ लाख ५१ हजार (मूल्य अभिवृद्धि करबाहेक) कार्य मूल्याङ्कन गरेको समितिबाट प्राप्त विवरणबाट देखिन्छ । निर्माण व्यवसायीले सम्झौताअनुसार आवश्यक मानव साधन, मेसिनरी औजार उपकरण तथा निर्माण सामग्रीको उचित व्यवस्थापन गर्न नसकेको, विस्फोटक पदार्थको पर्याप्त उपलब्धता नहुँदा बिच बिचमा कार्य रोकिएको, निर्धारित गुणस्तर कायम गर्न नसकेको, सञ्चार (Communication) को समस्या आदि देखिएको सम्बन्धमा शहरी विकास मन्त्रालय, अर्थ मन्त्रालय, एडीबी व्यवस्थापन, मेलम्ची खानेपानी आयोजना परामर्शदाता र निर्माण व्यवसायीबीच जुलाई ८-९, २०१२ मा भएको बैठकले निर्माण व्यवसायीलाई कार्य प्रगति सुधार गर्न निर्देशन जारी गर्दा पनि कार्य प्रगतिमा सुधार नगरी सम्झौताको ७८.६५ प्रतिशत अवधि समाप्त हुँदा करिब २३.३६ प्रतिशतमात्र भौतिक प्रगति रहेको स्थितिमा ठेक्का तोडेको देखिन्छ ।

१४.२. **बैंक जमानत तथा पेशकी जमानत** – खरिद सम्झौताअनुसार निर्माण व्यवसायीले समयमा काम नगरेमा पूर्व निर्धारित क्षतिपूर्ति स्वरूप धरौटीमा जम्मा गरेको/बैंक जमानत रकम जफत/प्राप्त गरी राजस्व दाखिला हुनुपर्दछ । सुरुङ निर्माण कार्यका साबिक निर्माण व्यवसायी चाइना रेल्वे १५ ब्युरो तथा चाइना इण्डष्ट्रिज ग्रुप कर्पोरेशन जे.भी.ले समितिसँग सम्झौता गर्दा निम्नानुसार बैंक ग्यारेन्टी पेश गरेको थियो ।

बैंकको नाम	ग्यारेन्टी रकम	अवधि	कैफियत
हिमालयन बैंक (अमेरिकी डलर)	६६५५०००	२० डिसेम्बर, २०१४	कार्यसम्पादन जमानत
बैंक अफ काठमाडौं (यूरो)	१४११४५३	३० डिसेम्बर, २०१३	पेशकी जमानत
अमेरिकी डलर	६६२५०१०	२० डिसेम्बर, २०१३	पेशकी जमानत

ठेक्का सम्झौताको शर्त १५.२ अनुसार निर्माण व्यवसायीले सम्झौताअनुसार कार्य प्रगति सन्तोषजनक नरहेको उल्लेख गरी समितिबाट सम्झौता तोडी सोही कार्यका लागि नयाँ लागत अनुमान सहित ठेक्का व्यवस्थापन भइसके पनि शर्तहित राखेको कार्यसम्पादन तथा पेशकी जमानत बाणिज्य बैंकहरूबाट भुक्तानी नगरी अदालतमा मुद्दामा गएको कारण समितिले फिर्ता प्राप्त गरेको छैन । अतः सम्झौताबमोजिम सर्त रहित बैंक जमानत रकम फरफारक हुनुपर्दछ ।

१४.३. **नयाँ ठेक्का व्यवस्थापन** – हेडवर्क्स तथा सुरुङको २०६९।८।१५ मा स्वीकृत गरेको लागत अनुमानका आधारमा २०६९।८।१६ (डिसेम्बर, २०१२) मा One stage two envelop प्रक्रिया अवलम्बन गरी अन्तर्राष्ट्रिय स्तरको बोलपत्र प्रतिस्पर्धाको माध्यमबाट न्यूनतमवाला Cooperativa Muratori and Cementisti - CMC di Ravenna, Italy को कबोल अङ्क रु.७ अर्ब ७२ करोड ३४ लाख ३१ हजार (मू.अ.कर बाहेक) मा ठेक्का सम्झौता गर्न २०७०।२।३१ मा बोलपत्र स्वीकृत गरेको देखिन्छ । निर्माण व्यवसायीसँग २०७०।३।२६ मा गरेको सम्झौता अनुसार Notice to commence जारी गरेको दिन (१ अक्टोवर, २०१३) देखि ३६ महिनाभित्र अर्थात् (३० सेप्टेम्बर, २०१६ सम्ममा) काम सम्पन्न गर्नुपर्ने प्रावधान रहेको छ । निर्माण व्यवसायीले सम्झौता गर्दा पेश गरेको निर्माण कार्यतालिकाअनुसार निर्धारित समयभन्दा अगाडि सम्पन्न गरेमा सम्झौता रकमको अधिकतम ९ प्रतिशतसम्म बोनस दिनसक्ने व्यवस्था छ । हालसम्मको मूल्यमा अन्य खर्चबाहेक पुरानो निर्माण व्यवसायीले कबोल अङ्क, उक्त निर्माण व्यवसायीबाट भएको काम र त्यसको मूल्याङ्कन तथा वर्तमान निर्माण व्यवसायीको कबोल अङ्क गणना गर्दा खुद रु.४ अर्ब १ करोड ५९ लाख ६० हजार लागत वृद्धि भई मितव्ययीतामा असर परको छ ।

१४.४. **हेडवर्क्स तथा सुरुङ निर्माणको प्रगति स्थिति** – निर्माण व्यवसायीले २८ अक्टोवर, २०१३ मा निर्माण कार्यतालिका समितिमा पेश गरेको देखिन्छ । समितिबाट प्राप्त विवरणअनुसार निर्माण व्यवसायीले सम्झौताअनुसार जुलाई र डिसेम्बर २०१४ सम्मको लक्ष्य तथा कार्यसम्पादन स्थिति निम्नानुसार देखिएको छः

विवरण	कुल लम्बाई (मिटर)	२०६९/७० सम्म निर्माण सम्पन्न (मिटर)	नयाँ निर्माण सेवा CMC बाट गर्नुपर्ने	जुलाई २०१४ सम्मको स्थिति		डिसेम्बर २०१४ सम्मको स्थिति		हालसम्मको सम्पन्न परिमाण (मिटर)
				लक्ष्य	प्रगति	लक्ष्य	प्रगति	
अम्वाथान-पोर्टल माथि	८०५	६४७.५	१५७.५					६४७.५
अम्वाथान-पोर्टल तल	४३२१	५७७	३७४.४	२७०	१७९.५	१०६२	६५४	१२३१
ग्याल्थुम-पोर्टल माथि	३९५२	१६०.७	३७९१.३	२७०	२६०	१०६२	७७९.७	९४०.४
ग्याल्थुम-पोर्टल तल	३७५१	१७३.७	३५७७.३	३००	२६६.८	१११२	४०३.१	५७६.८
सिन्धु-पोर्टल माथि	३६९८	६१६.२	३०८१.८	-	-	५३७.६	१६०	७७६.२
सिन्धु - पोर्टल तल	३२६५	६४१.४	२६२३.६	३२०	३०१.६	९९२	७३१.७	१३७३.१
सुन्दरीजल - पोर्टल माथि	६१२३	२१९०.३	३९३२.७	७०३	५५५.७	१५१५	१२५०.८०	३४४१.१
डेहर्क्स डाइभर्सन टनेल	२११.६	-	२११.६	-	-	११५.५	११५.५	११५.५
एडिट टनेल (सिन्धु, ग्याल्थुम तथा अम्वाथान)	१४५५.४	१४३७.५	१७.९	-	-	-	-	१४३७.५
जम्मा:	२७५८२	६४४४.३	२११३७.७	१८६३	१५६२.६०	६३९६.१	४०९४.८	१०५३९.१

१४.५. हेडवर्क्स तथा सुरुङ निर्माण कार्यका परामर्शदाता (इन्जिनियर) बाट प्राप्त विवरणअनुसार २०१५ जनवरीसम्मको सुरुङ निर्माण कार्यको प्रगति र सम्भौता अवधिभित्र कार्यसम्पन्न गर्न गर्नुपर्ने कामको विवरण निम्नानुसार छः

टनेल सेक्सन	कुल खन्नुपर्ने मिटर	जनवरी २०१५ सम्म खनेको मिटर	बाँकी मिटर	सम्पन्न गर्नुपर्ने समय (कार्यतालिका अनुसार)	अब गर्नुपर्ने निर्माण कार्य	
					मिटर/रमहिना	मिटर/दिन
अम्वाथान - पोर्टल माथि						
अम्वाथान - पोर्टल तल	३७७४	७७८.९०	२९९५	१५/२/२०१६	२३६.४६	७.८८
ग्याल्थुम - पोर्टल माथि	३६८२	८५१	२८३१	१५/२/२०१६	२२३.५	७.४५
ग्याल्थुम - पोर्टल तल	३५४६	५०४.९०	३०४१	१९/२/२०१६	२३७.५९	७.९२
सिन्धु - पोर्टल माथि	३१४९	२५७.९०	२८९१	१९/२/२०१६	२२५.८७	७.५३
सिन्धु - पोर्टल तल	२८३५	८७१.८०	१९६३	३/२/२०१६	१६०.०४	५.३३
सुन्दरीजल - पोर्टल माथि	३७२१	१४२६	२२९५	३/२/२०१६	१८७.०९	६.२४
जम्मा:	२०७०७	४६९०.५०	१६०१६.५०		२२७०.५४	४२.३५

उपर्युक्त विवरण अनुसार जनवरी, २०१५ सम्म सम्भौता अवधिको करिब ४४ प्रतिशत समय व्यतीत हुँदा निर्माण कार्यको भौतिक प्रगति २२.६५ प्रतिशतमात्र देखिएको सन्दर्भमा निर्माण व्यवसायीबाट

निर्माणाधीन हेडवर्क्स स्थल

निर्माणाधीन सुरुङ

भित्र निर्माण कार्य सम्पन्न गर्न हालको अवस्थामा दैनिक रूपमा करिब ४२ मिटर सुरुङ निर्माण गरिनुपर्ने स्थिति रहेको छ । २०७१ पौषको उपलब्धि औसतमा २० मिटर प्रतिदिन रहेकोले निर्धारित समयमा सुरुङ

निर्माण कार्य चुनौतीपूर्ण देखिएको छ । निर्माण कार्य सुस्त भएको कारण पूर्व निर्धारित समयमा योजना सम्पन्न भई काठमाडौंमा मेलम्चीको पानी आउने अवस्था देखिदैन । निर्माण कार्य सुस्त हुनुमा सम्झौता र प्रस्तावमा उल्लिखित पूर्व प्रतिवद्धताअनुरूप स्रोत, साधन परिचालन गरी कार्य नगर्ने निर्माण व्यवसायी, परामर्शदाताको सुपरिवेक्षण तथा करार व्यवस्थापनको कमजोरी, समिति र शहरी विकास मन्त्रालयको नतिजामुखी अनुगमनको कमी देखिन्छ । तसर्थ निर्माण व्यवसायीको समग्र व्यवस्थापनमा सुधार गरी पूर्व प्रतिवद्धता र सम्झौताबमोजिम स्रोत साधन परिचालन गरी निर्माण कार्यलाई तिब्रता दिनुपर्ने, परामर्शदाताबाट सुपरिवेक्षण र शहरी विकास मन्त्रालयबाट गतिशील र नतिजामुखी अनुगमन गरी पूर्व निर्धारित समयमा कार्य सम्पन्न गराउनुपर्ने देखिन्छ ।

१४.६. निर्माण व्यवसायीको समग्र व्यवस्थापन क्षेत्र – ठेक्का सम्झौताअनुसार निर्धारित अवधिमा निर्माण कार्य

सम्पन्न गर्न आवश्यक हुने निर्माण सामग्रीहरु गिट्टी, बालुवा, सिमेन्ट आदिको पर्याप्त व्यवस्था, मेसिनरी उपकरणको ब्रेक डाउनमा न्यूनीकरण, नियमित मर्मत सम्भारलगायत अडिटवाईज दक्ष जनशक्तिको नियमित उपलब्धता गरी कार्यसम्पादन गर्नुपर्दछ ।

समस्या

- आयोजना निर्माण सम्पन्न गर्ने कार्य तालिकामा पटक पटक संशोधन संगै लागत वृद्धि हुनु,
- निर्माण व्यवसायीले सम्झौता अनुसार निर्माण कार्य नगरेको कारण प्रगति न्यून हुनु,
- अन्तरनिकायगत समन्वयको कमी,
- परामर्श सेवा लागतमा वृद्धि भएको ।

१४.६.१ मिति २०७०।३।३१ मा ठेक्का सम्झौता भए लगत्तै निर्माण व्यवसायीबाट अग्रिम भुक्तानीको लागि बैंक जमानत पेश गर्नुपर्नेमा दुई महिना ढिला गरी पेश

गरेकोले कार्यसञ्चालन पेशकी २०७०।६।२१ मा दिएको, निर्माण व्यवसायीबाट मेसिनरी औजारहरुको समयमै व्यवस्थापन नगरी ७ महिना (अप्रिल, २०१४) को अवधि ढिला भएको, निर्माण व्यवसायीबाट दक्ष जनशक्ति तथास्रोत साधनको नियमित आपूर्ति व्यवस्थापनमा कमी देखिएको, रात्री समयमा काम कम हुने गरेको, साइट इन्जिनियरिङ सेवा समयमा नभएको कारणबाट निर्माण कार्यको प्रगति न्यून देखिएको छ ।

१४.६.२ निर्माण व्यवसायीले १ जनवरी २०१४ मा सुन्दरीजलबाट सुरुङ निर्माण पुनः शुरु गरी १ महिनाभित्र ६ फेसमा सुरुङ निर्माण कार्य सञ्चालन गर्ने उल्लेख भएपनि फेब्रुअरी २०१४ देखि सुन्दरीजलबाट शुरु गरी नोभेम्बर २०१४ मा सिन्धु अपस्ट्रिमबाट निर्माण कार्य शुरु गरेको देखिन्छ । अर्थात् कार्य शुरु गरेको १३ महिनापछि ६ फेसमा निर्माण कार्य शुरु गरेकोले पहिलो वर्ष लक्षित प्रगति कम हुन गएको छ ।

१४.६.३ सुरुङको भौगर्भिक अवस्था अनुसार आवश्यक प्रविधि, उपकरण र जनशक्ति परिचालन गरी सुरुङ निर्माण कार्यमा प्रगति गर्नुपर्दछ । समितिबाट प्राप्त जानकारी अनुसार सुरुङ खनिने स्थानको भौगर्भिक अवस्था कडा र एकदेखि ५ किसिमको चट्टान रहेको उल्लेख छ । सुरुङ खन्ने कार्यको लागि उपयुक्त कडा चट्टान १ देखि २ सम्म भएकोमा ड्रिल गरेर फुटाउन सजिलो हुने, यस्तै रकको अवस्था ३ देखि ५ सम्मको कमजोर हुँदा भत्कने भई सुरक्षाको लागि Pre-grouting को साथै सपोर्टको लागि विम र Short create/grouting गरी निर्माण कार्य चालु राख्नुपर्ने, आवश्यकभन्दा बढी विस्फोटक पदार्थ प्रयाग गर्दा बढी खनिएकोमा ग्राउटिङ तथा साबिक निर्माण व्यवसायीले गरेको केही क्षेत्रमा रेक्टिफिकेशनलगायतका कारण प्रगति कम हुने गरेको, हाल सिन्धु पोर्टल माथि एवं ग्याल्थुम पोर्टल तल सुरुङ निर्माण कार्य जटिल रहेको जानकारी प्राप्त भएको छ । उक्त क्षेत्रको सर्वेक्षण गर्दा करिब २५ पहिलो किसिमको र बाँकी मध्यम तथा नरम किमिसको आँकलन गरेपनि हाल ग्याल्थुमको तल्लो पोर्टल र सिन्धुको माथिल्लो पोर्टलतर्फ कमजोर भौगर्भिक अवस्था रहेकोले लक्ष्यअनुसार प्रगति हुन नसकेको उल्लेख छ । निर्माण सम्झौताअनुसार निर्धारित अवधिमा कार्य सम्पादन गर्न भौगर्भिक अवस्थाअनुसार Seismic survey लगायत आवश्यक प्रविधि, उपकरण र जनशक्ति परिचालन गर्न लगाउन सम्बद्ध निकाय अग्रसर हुनुपर्दछ ।

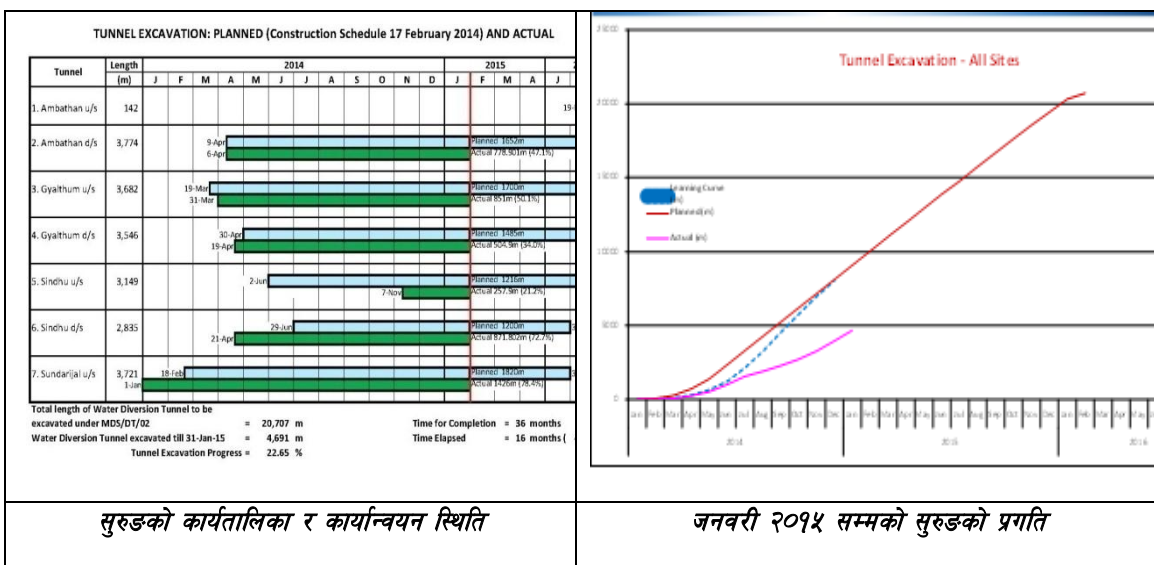
१४.६.४ लक्षित समयमा प्रगति हासिल हुन सुरुङ खन्ने कार्यमा गरिने विभिन्न क्रियाकलापहरु अर्थात् Drilling, Charging & Blasting, Scalling, mucking & Geological mapping (One cycle hours) कार्य

अपेक्षित तवरले न्यूनतम समयमा सञ्चालन गरेको हुनुपर्दछ । उपलब्ध विवरणअनुसार देहायको महिनाको औसत सञ्चालन अवस्था निम्नानुसार रहेको छः

टनेल विवरण	जुलाई २०१४	नोभेम्बर २०१४	डिसेम्बर २०१४	करेन्ट रक क्लास	औसत निर्माण प्रति व्लाष्ट	
					जुलाई २०१४	डिसेम्बर २०१४
हेडवर्क्स डाइभर्सन	-	25.88	37.26	III		Blast no. 20, adv-36.70 m average 1.84m
अम्बाथान – पोर्टल माथि	-	-	-	-		-
अम्बाथान – पार्टल तल	18.8	15.6	16.8	WRS,34		Blast no.45. adv 102.40 m
ग्याल्थुम – पोर्टल माथि	2.54	21.59	10.85	III, IV, V	Blast no. 40, adv-2.17 m.	Blast no. 63 adv 164.70 average 2.61m
ग्याल्थुम – पार्टल तल	-	35.75	16.77	IV,V	Blast no. 47, adv-2.31 m.	Blast no. 229,adv m-56.70 average 1.29
सिन्धु – पोर्टल माथि	-	18.23	13.95	WRS IV, V	Blast no. 49, adv-2.78 m	Blast no. 54 adv m-102.60 average 1.89
सिन्धु – पार्टल तल	13.5	26.99	16.30	WRSIII, IV,V	Blast no. 54, adv-2.8 m	Blast no. 46 adv m-128.50 average 2.68
सुन्दरीजल – पोर्टल माथि	15.46	9.50	12.84	III, IV, V July df II / III /x/sf]{		Blast no. 50, adv m-148.4 average 2.56

पूर्व निर्माण व्यवसायीबाट खरिद गरी भण्डारण गरिएको एक्सप्लोसिभको प्रयोग गरेकोमा सोको प्रभावकारिता कम रहकोले कार्यप्रगतिमा असर परेकोछ । हालको निर्माण व्यवसायीले विस्फोटक पदार्थ अगष्ट, २०१४ देखि आयात गरी प्रयोगमा ल्याएको जनाए पनि प्रतिदिनको कार्यप्रगतिमा उल्लेख्य सुधार छैन ।

सुरुङ निर्माणको सुपरभिजन परामर्शदाताले डिसेम्बर २०१४ मा पेश गरेको प्रगति विवरणमा हेडवर्क्सको डाइभर्सन टनेलमा उपकरणको ब्रेकडाउन तथा पर्याप्तताको अभावले कार्य प्रगति सन्तोषजनक हुन नसकेको उल्लेख छ । उदाहरणार्थ CIFA Short creat machine, JCB Boomer Flagloader excavator आदि सम्भौता गर्दा निर्माण व्यवसायीले मर्मत सम्भार योजना अनुरूप नियमित तवरले मेसिनरी उपकरणको मर्मत गरी ब्रेकडाउन न्यूनतम गर्ने उल्लेख भएको थियो । यस सम्बन्धमा उपकरणको ब्रेक डाउन स्थिति सुरुको अवस्थाबाट घट्दै गई ५-१० प्रतिशतभित्र रहेको समितिले जनाएपनि दैनिक लक्ष्यअनुसारको प्रगति हासिल हुन नसकेकोले सुधार हुनुपर्ने स्थिति छ ।

सुरुङको कार्यतालिका र कार्यान्वयन स्थिति

जनवरी २०१५ सम्मको सुरुङको प्रगति

१४.७. अन्तरनिकाय समन्वय – राष्ट्रिय गौरवको यस आयोजना निर्धारित समयमा कार्यसम्पादन गर्न निर्माण कार्यको सिलसिलामा आइपर्ने समस्या एवं विषयहरुमा नेपाल सरकारका सम्बद्ध विभिन्न निकायको

स्वीकृतिका लागि अन्तरनिकायगत समन्वय हुनुपर्ने साथै प्रक्रियागत ढिलासुस्तीको अन्त्य गर्ने सम्बन्धमा सम्बन्धित मन्त्रालयले प्रभावकारी भूमिका निर्वाह गर्नुपर्दछ । आयोजनाले उपलब्ध गराएको विवरण अनुसार आयोजनाको भौतिक संरचना हेडवर्क्स तथा डाइर्सन निर्माण गर्न लामटाड राष्ट्रिय निकुञ्जको मध्यवर्ती क्षेत्रमा पर्ने करिब १०.४९ हेक्टर जग्गा प्रयोग गर्न नेपाल सरकारका सम्बन्धित निकायबाट स्वीकृत लिन ३ महिनाको अवधि लागेको देखिन्छ । यस्तै आयोजनाको निर्माणाधीन सुरुङको पानी बग्ने क्षेत्रको ३ स्थानमा De-aeration/Ventilation shaft/Vent-house बनाउन आवश्यक जग्गा करिब ३-८-१-३ रोपनी क्षेत्रफल जग्गा प्राप्त गरी निर्माण व्यवसायीलाई उपलब्ध गराउनुपर्ने र सोमध्ये सुन्दरीजल स्थित खकघ को जग्गा शिवपुरी नागार्जुन राष्ट्रिय निकुञ्जको मध्यवर्ती क्षेत्रको जग्गामा पर्ने हुँदा भोगाधिकारको लागि बन मन्त्रालयमा आवश्यक कागजात पेश गरेको छ । यस्तै विस्फोटक पदार्थ खरिद तथा उपयोगको अनुमति प्रक्रिया, निर्माण सामग्रीहरू ढुङ्गा, बालुवा, गिट्टी आदिको आपूर्तिमा असहजता आदिले निर्माण कार्यमा अवरोध पुग्न गएको उल्लेख छ । यसर्थ बहुप्रतिक्षित र राष्ट्रिय गौरवको आयोजनाको निर्माण कार्यलाई तालुक मन्त्रालयले अन्य निकायसँग समन्वय गरी बिना अवरोध सञ्चालन हुने व्यवस्था मिलाउनुपर्दछ ।

१४.८. **दाबी (Claim)** – निर्माण व्यवसायी CMC संग गरेको सम्झौताको शर्त नं. २० मा दाबीको सूचना, त्यसको पुष्ट्याईका लागि आवश्यक प्रमाण कागजात तथा दाबीका आधारहरू तथा सोको भुक्तानी सम्बन्धमा व्यवस्था छ । जस अनुसार दाबी (थप भुक्तानी) को अवस्था सिर्जना भएको २८ दिनभित्र त्यसको सूचना आयोजनालाई समेत एक प्रति उपलब्ध गराउँदै परामर्शदाता (इन्जिनियर) लाई दिनुपर्ने, दाबीसम्बन्धी आवश्यक प्रमाण एवं कागजात तथा आधार पेश गर्नुपर्ने, यससम्बन्धी प्रावधानहरूको पालना गर्न निर्माण व्यवसायी असमर्थ भएको अवस्थामा परामर्शदाता वा विवाद समाधान बोर्ड (Dispute Resolution Board) ले निर्धारण गरेअनुसार रकम भुक्तानी पाउनेलगायतका व्यवस्था रहेका छन् ।

डे-वर्क्स रिसोर्सेज, क्याम्प मर्मत सुधार, भुक्तानी बिलमा न्यून मूल्याङ्कन तथा उपकरण निष्क्रिय रहेको, सिन्धु पोर्टल माथि रेक्टिफिकेशन कार्य, बेलीब्रिज, बाढीबाट क्षति पुगेको, निर्माण सामग्री गिट्टीको अभाव आदि कारण दर्शाई निर्माण व्यवसायीले १६ अक्टोवर, २०१४ सम्मको अवधिमा रु.२६ करोड २ लाख ८२ हजार दाबी गरेको देखिन्छ । सोमध्ये परामर्शदाताबाट सिफारिस भई IPC-3 सम्ममा ढिलो भुक्तानीको रु.७९ हजार भुक्तानी भएको छ ।

परामर्शदाताबाट नं.२ देखि १५ सम्मका दाबीमा आपनो निर्णय दिएको, Commencement date सम्बन्धमा डिस्पुट बोर्डले १ नोभेम्बर २०१३ कायम गरेपनि समितिबाट स्वीकार नभई अघिल्लो प्रक्रियामा रहेको र केहीमा विवाद समाधान हुन बाँकी रहेको अवस्थामा छन् । निर्माण व्यवसायीबाट दाबी गरेको मध्ये हेडवर्क्स साइड क्षेत्र लाइटाड राष्ट्रिय निकुञ्जको केही क्षेत्रमा परेकोमा सोको स्वीकृति प्रक्रिया तथा कार्यतालिका अनुशरण नगरी एकपक्षीय निर्माण कार्य गर्ने र काम भन्दा बढी Dispute claim गर्ने शैलीजस्ता पक्षसमेत रहेको देखियो । आयोजना लागत वृद्धि हुन नदिन समयमै दाबीका सम्बन्धमा आवश्यक अध्ययन विश्लेषण तथा कारवाही गरी करार व्यवस्थापन प्रभावकारी हुनुपर्ने देखिन्छ ।

१४.९. **हेडवर्क्सको ड्रइड** – निर्माण कार्यको लागि विस्तृत इन्जिनियरिङ ड्रइड तथा डिजाइन तयार गरी Original point/Ground control point सहित निर्माण व्यवसायीलाई समिति तथा इन्जिनियरबाट साइड उपलब्ध गराउनुपर्दछ । हेडवर्क्स तथा टनेलको डिजाइन तथा निर्माण कार्यको सुपरिवेक्षण गर्न बाह्य परामर्शदाता MDSCC POYRY सँग २०६५ आषाढ २६ गते सम्झौता गरी कार्यरत देखिन्छ । हेडवर्क्सको मुहानमा स्टील ब्रिज तथा बालुवा थिग्रयाउन र पानी फर्काउन कफर ड्याम बनाउनुपर्ने हुँदा सो कार्यको लागि उक्त क्षेत्रको विस्तृत भौगर्भिक अध्ययन एवं प्राविधिक पक्षबारे अध्ययन/विश्लेषण गरी Coffor Dam/Foundation Design कोकन्स्ट्रक्शन डिजाइन तयार गर्नुपर्दछ । परामर्शदाताको डिसेम्बर, २०१४ को प्रगति प्रतिवेदनमा निर्माण व्यवसायीले Hydrolic Steelworks र सब कन्ट्याक्टरले सेटलिङ बेसिनको Serpentine Sediment slucing system (S4) को प्रस्तावित डिजाइन पेश गरेपछि सोको विस्तृत मूल्याङ्कन गरी अन्तिम रूप दिने उल्लेख गरेको छ भने निर्माण व्यवसायीले परामर्शदाताबाट

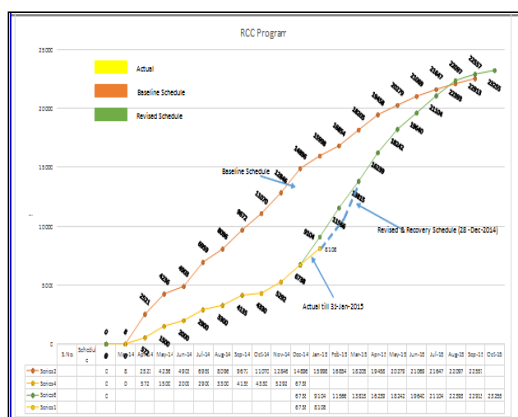
प्रतिवद्धता अनुरूप जनवरी २०१५ सम्म डिजाइनलाई फाइनल नगरेको साथै इन्जिनियरिङ सेवा समयमा नभएको जनाएकोमा मार्च, २०१५ भित्र हेडवर्क्स तथा बांधको केही बाँकी ड्रईडहरु परामर्शदाताबाट निर्माण व्यवसायीलाई उपलब्ध गाराउने सहमतिअनुरूप कार्य भईरहेकोले यसबाट पेश गरेका कार्यतालिका र हालसम्म केही असर नपरेको जवाफ आयोजनाले दिएको छ । आयोजनाको मुख्य संरचना हेडवर्क्सको ड्रईड डिजाइन गर्नको लागि परामर्शदातालाई (निजसँग भएको सम्झौताको बुँदा ५.१ अनुरूपको कार्यक्षेत्र) जिम्मेवार बनाई समयमै अन्तिम रूप दिई निर्माण कार्यमा तदारुकता ल्याउन सम्बद्ध निकायले उचित ध्यान पुऱ्याउनुपर्दछ ।

१५. पानी प्रशोधन केन्द्र निर्माण – आयोजनाको मुख्य कार्यहरुमध्ये पानी प्रशोधनको लागि सुन्दरीजलमा पानी प्रशोधन केन्द्र निर्माण गर्न रु.४ अर्ब ९९ करोड ८९ लाख ८२ हजार (मू.अ.कर बाहेक) को संशोधित लागत अनुमान स्वीकृत गरी अन्तर्राष्ट्रियस्तरको बोलपत्रको माध्यमबाट दातृ निकायसमेतको सहमतिमा निर्माण कम्पनी VA tech wabag Ltd/Pratiba industries india सँग जुलाई १०, २०१३ मा कार्य शुरु मिति जनवरी, २०१४ देखि २७ महिना अर्थात् ८१० दिनभित्र कार्यसम्पन्न गर्ने गरी (मू.अ.कर बाहेक कन्टिन्जेन्सी र प्रोभिजनल सम समेत) रु.४ अर्ब २० करोड ४६ लाख ४२ हजारमा सम्झौता गरेको देखिन्छ । यस आर्थिक वर्षमा चौथो चालु बिलसम्म मोबिलाइजेशन पेशकीबाहेक मू.अ. करसमेत रु.६ करोड २७ लाख ४५ हजार भुक्तानी गरेकोछ ।

१५.१. समितिबाट प्राप्त विवरणअनुसार पानी प्रशोधन केन्द्रको इन्जिनियरिङ तथा सामान आपूर्ति कार्य लक्ष्य अनुरूप सन्तोषप्रद रहेको र निर्माणतर्फ जुलाई तथा डिसेम्बर २०१४ सम्मको लक्ष्य प्रगति स्थिति निम्नानुसार देखिएको छः

कार्य विवरण	कुल कार्य परिमाण कंक्रीट ढलान (घ.मि.)	जुलाई २०१४		डिसेम्बर २०१४ सम्म	
		लक्ष्य	प्रगति	लक्ष्य	प्रगति
केन्द्रीय प्रशासनिक भवन निर्माण	३०८३	११७०	५९०	१८५०	११५८
साना जलविद्युत गृह (२०० कि.वा. क्षमता)	१४२०	-	-	-	-
पानी प्रशोधन टंकीरेसेडिमेण्टेशन टंकी	१२७१६	३९५०	११७०	८६००	३६६८
फिल्ट्रेशन च्याम्बर	३९२४	१२९५	८४०	३०००	१५९२
अन्य निर्माण	२११२	५५०	२५५	१४५०	३१९
जम्मा:	२३२५५	६९६५	२८५५	१४९००	६७३७

उपर्युक्त विवरणअनुसार सम्झौताको समय करिब ४५.०६ प्रतिशत पुरा हुँदा भौतिक प्रगति ३० प्रतिशत गरेको देखिन्छ । पानी प्रशोधन केन्द्रका परामर्शदाताले दिएको २०१४ डिसेम्बरको प्रगति विवरण अनुसार निर्माण कार्य सम्झौताको कार्यतालिकाअनुसार उक्त महिनासम्म सिभिल वर्क्सतर्फ कंक्रीट ढलान कार्य लक्ष्य ४३.२७ प्रतिशत रहेकोमा ३० प्रतिशतमात्र प्रगति गरी लक्ष्यभन्दा १३.२७ प्रतिशत घटी प्रगति गरेको छ । निर्माण कार्य गर्ने कुल समयवाधि ८१० दिनमध्ये करिब १०० दिन पछाडि रहेको स्थिति छ ।

डिसेम्बर २०१४ सम्मको पानी प्रशोधन केन्द्रको प्रगति स्थिति

निर्माणाधीन पानी प्रशोधन केन्द्र

- निर्माण व्यवसायीबाट निर्माण कार्य तोकिएको लक्ष्यअनुरूप सञ्चालन नहुनुमा कार्य योजना बमोजिम निर्माण सामग्री व्यवस्थापन नहुनु, कार्ययोजनाअनुसार दैनिक २९० जनशक्ति परिचालन गर्नुपर्नेमा १६० परिपूर्ति गरी न्यून संख्यामा आपूर्ति हुनु देखिन्छ । कार्ययोजना बमोजिम निर्माण सामग्री तथा कामदार आपूर्ति नगर्नुमा सम्बन्धित निर्माण व्यवसायी जिम्मेवार देखिन्छन् । अतः आवश्यक जनशक्ति र स्रोत आपूर्ति गरी लक्षित समयमा आयोजना सम्पन्न गर्ने गराउनेतर्फ सम्बन्धित निकायको ध्यान जानुपर्दछ ।
- प्रशोधित पानी सङ्कलन टंकी तथा सेडिमेण्टेशन बेसिनको निर्माण कार्य बढी परिमाणमा रहेको (कुल कार्यको करिब ५० प्रतिशत) र हालसम्म कार्य सम्पादन पनि कम देखिएकोले सोको निर्माण कार्य चुनौतीपूर्ण रहेको छ ।
- कंक्रीट ढलानको निर्माण कार्य मासिक २ हजार घनमिटरका दरले गरेमात्र सम्भौताको निर्माण कार्यतालिकाभित्र कार्यसम्पन्न हुनसक्ने र सोको लागि आवश्यक सामग्रीको अग्रिम व्यवस्थापन गर्नुपर्ने जानकारी परामर्शदाताबाट प्राप्त भएको छ ।
- निर्माण व्यवसायीले गरेको निर्माण कार्यमध्ये केन्द्रीय प्रशासनिक भवन तथा अन्य निर्माण कार्यको कंक्रीट मिक्सको गुणस्तर परीक्षणबाट करिब ६०० घनमिटर कार्य सन्तोषप्रद नदेखिएकोले परामर्शदाताले दिएको नन् कम्प्लाइन्स रिपोर्टअनुरूप सुधार कार्य समयमै गर्नुपर्ने देखियो ।

सम्भौताको बाँकी अवधिमा निर्धारित कार्यसम्पन्न गर्न कार्यतालिका परिमार्जन साथ निर्माण व्यवसायीले आवश्यक निर्माण सामग्रीहरू, मेसिनरी औजार उपकरणको परिचालन र आवश्यक कामदारको उपलब्धता गराई निर्माण कार्य सम्पन्न गर्न गराउन समिति तथा परामर्शदाता इन्जिनियरबाट प्रभावकारी अनुगमन हुनुपर्दछ ।

१६. **गुणस्तर नियन्त्रण तथा परीक्षण** – आयोजनाको मुख्य क्रियाकलाप अन्तर्गतका बाँध तथा सुरुङ र पानी प्रशोधन केन्द्र दीर्घकालीन रूपमा रहने र प्रत्यक्ष आम जनसमुदायको स्वास्थ्य तथा सरसफाईसंग प्रत्यक्ष सम्बन्धित विषय हुन् । यसर्थ यी निर्माण कार्यको गुणस्तर नियन्त्रणको लागि निर्माण सामग्रीहरू सिमेन्ट, बालुवा, गिती, सिलिका पयूम, कंक्रीट मिक्स, सर्टकट रक डबलेस, स्पिलिड डबलेस बोल्टस, स्टिल रेनफोर्समेन्टरलेटिक गिर्डस लगायतको परीक्षण निर्माण व्यवसायीले दक्ष जनशक्ति तथा पर्याप्त प्रविधि/उपकरणको माध्यमले गर्नुपर्ने र सोको अनुगमन/सुपरिवेक्षण परामर्शदाता इन्जिनियरले गर्ने व्यवस्था सम्भौतामा रहेको छ ।

१६.१. हेडवर्क्स तथा सुरुङको निर्माण व्यवसायी CMC ले क्वालिटी एस्योरेन्स प्लान समितिलाई १६ फेब्रुअरी, २०१४ मा पेश गरेको देखिन्छ । निर्माण व्यवसायीले सम्भौता अनुसार वातावरण प्रभाव मूल्यांकन प्रतिवेदनअनुसार वातावरणीय क्षति न्यूनीकरण कार्यक्रम, कामदारको सुरक्षाको लागि Occupational Health & Safety Mgmt System (OHS Mgmt) र निर्माण कार्यतर्फ सुरुङ निर्माण कार्यमा प्रयोग हुने Short create लगायतको NCAP-7 (Norwegian Concrete Association Publication No.7) अनुसार गुणस्तर कायम गर्ने उल्लेख छ ।

निर्माण व्यवसायीले मुख्य प्रयोगशाला बाहुनेपाटीमा र अन्य Satellite प्रयोगशाला ४ अडिट पोर्टलमा राखी गराउने उल्लेख भएपनि शुरुमा ललितपुरको अकार मेटरियल सेटिड तथा ल्याबोरेटरी प्रा. लि. र इष्ट म्यानेजमेन्ट एण्ड इन्जिनियरिङ सर्भिसेज, सातदोबाटोबाट गुणस्तर परीक्षण गराएकोमा हाल हेडवर्क्स बाहेक अन्य पोर्टल र बाहुनेपाटीमा प्रयोगशाला स्थापना गरेको छ । परामर्शदाताको डिसेम्बर २०१४ को कार्य प्रगति विवरणमा उल्लेख गरे अनुसार गुणस्तर सम्बन्धमा विभिन्न ३ पोर्टल क्षेत्रको नन् कन्फरेन्स नोटिस (स्तरियता परिपालना नगरेको सूचना) जारी गरेको उल्लेख गरे तापनि सुधार गरेको अभिलेखबाट देखिएन ।

विवरण	उल्लिखित व्यहोरा
अम्बाथान	Shotcrete को Compressive Strength test Specification भन्दा न्यून रहेको
ग्याल्थुम	ग्राउटिङ नगरी स्पाइलिङ डवेल्स जडान गरेको GAP (void) Between weiremesh shotcrete & crown with overbreak
सिन्धु	Additional of water in shotcrete mix at pouring site

परामर्शदाताबाट कैफियत औल्याइएकोमा निर्माण व्यवसायीबाट सुधार गराउन ध्यान दिनुपर्दछ ।

१६.२. साबिक निर्माण व्यवसायी CRCC मा सम्पादित Rock support जस्ता कार्यको क्वालिटी एस्योरेन्स नभएको तथा परीक्षणबाट यी कार्यको परिमाण र गुणस्तर पर्याप्त नदेखिएकोले सेपटी कन्सर्न तथा गुणस्तरलाई दृष्टिगत गरी CRCC बाट सम्पन्न गरेको परमानेन्ट सपोर्टलाई थप परीक्षण गर्न तथा सो नतिजाको आधारमा रेक्टिफिकेशन तथा कम्प्लिट रिप्लेसमेन्टलगायतको लागि नयाँ ठेक्का व्यवस्थापन गर्दा रु.४० करोड ४२ लाख १५ हजार (BOQ Item no A11) सम्भौता रकममा समावेश गरेको देखिन्छ । निर्माण कार्य गर्दा समयमै गुणस्तर परीक्षण गरी स्तरियता कायम हुन नसक्दा निर्माण लागत बढ्ने, निर्माण कार्य सुरक्षित नभई निर्माण चरणमा मानवीय क्षती हुनसक्ने, सञ्चालनमा आएपछि दिगोपना नभई मर्मत लागत बढ्ने तथा नियमित पानी अपूर्तिमा समस्या हुनसक्ने हुँदा यसतर्फ समिति र तालुक निकायले पर्याप्त ध्यान पुऱ्याउनुपर्ने देखियो ।

१६.३. सुन्दरीजलस्थित पानी प्रशोधन केन्द्रका परामर्शदाता NJS Consultant, Japan को चौमासिक प्रगति प्रतिवेदन डिसेम्बर २०१४ मा उल्लिखित विवरण अनुसार निर्माण कार्यको गुणस्तर परीक्षणमा केन्द्रीय प्रशासनिक भवन तथा अन्य निर्माण कार्यको कंक्रीट ढलानमध्ये करिब ६०० घनमिटर कंक्रीट मिक्सको गुणस्तर स्पेसिफिकेशनअनुरूप नभएकोले कार्यसम्पादन परिपालनका लागि पत्राचार गरेको उल्लेख छ । सो अनुसार सुधार कार्य आंशिक रूपमा ले.प.को क्रममा स्थलगत निरीक्षण गर्दा देखिएको थियो । निर्धारित मितिमा गुणस्तर तवरले कार्यसम्पादन गर्न गराउन प्रभावकारिता ल्याउनुपर्दछ ।

१७. **वातावरणीय व्यवस्थापन कार्यक्रम** – नेपाल सरकारको वातावरण संरक्षण ऐन, २०५३ तथा नियमावली, २०५४, एवं दातृ संस्थाको नीति अनुसार पूर्वाधारहरु निर्माण गर्दा वातावरणमा पर्नसक्ने प्रभावलाई न्यूनीकरण गर्न समितिले वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन प्रतिवेदन तयार गरी सम्बन्धित मन्त्रालय (तत्कालीन जनसंख्या तथा वातावरण मन्त्रालय) र दातृ संस्थाबाट स्वीकृत गरी कार्यान्वयनमा ल्याएको छ । उक्त प्रतिवेदनअनुसार आयोजनासंग कार्य गर्ने निर्माण व्यवसायीले आ-आफ्नो कार्यक्षेत्रअन्तर्गत व्यवस्थापन योजना, स्वास्थ्य र सुरक्षा योजनाका क्रियाकलाप सम्पन्न गर्नुपर्ने र सोको पालना भए नभएको अनुगमन परामर्शदाता इन्जिनियरले गर्ने व्यवस्था छ ।

उक्त प्रतिवेदनअनुसार सुरुङ निर्माण कार्य सम्पन्न भएपछि मेलम्ची खोलाको पानीलाई काठमाडौं उपत्यकातर्फ फर्काउँदा स्थानीय प्रयोग र वातावरणमा प्रतिकूल असर नपरोस भन्ने उद्देश्यले न्यूनतम ०.४ घनमिटर प्रतिसेकेण्ड (४०० लिटर प्रतिसेकेण्ड) पानी अनिवार्य रूपमा मुहानबाट खोलामा छाडी बाँकीमात्र लैजाने उल्लेख छ । यस्तै वातावरण व्यवस्थापन कार्यक्रमले खास गरी ध्वनि, धूँवा, धूलोले पर्यावरणमा पर्ने असर न्यूनीकरण गर्ने, मेलम्ची खोलाको पानीको बहाव मापन र पानीको गुणस्तर विश्लेषण गरी अभिलेख राख्ने, माछाको नमुना सङ्कलन गरी प्रकार र संख्याको अभिलेख राख्ने, माछाको नर्सरी स्थापना गर्ने, नदीको कटान र पहिरो रोकथाम, वृक्षारोपण, मुहान संरक्षणजस्ता विविध कार्य गर्ने उल्लेख छ ।

१७.१. मेलम्ची साइट कार्यालयमा वातावरणीय प्रयोगशाला स्थापना गरी पानीमा व्याक्टेरियाको (कोलिफर्म) संख्या मापन गर्न थालेको जनाएकोमा मापन पुष्ट्याई हुने अभिलेख प्रयोगशालामा नरहेकोले मापन कार्यको अभिलेख परीक्षण हुनसकेन । सम्पादित कार्यको विश्वस्तताका लागि सोको अभिलेख अद्यावधिक राख्नुपर्दछ ।

१७.२. हेडवर्क्स तथा सुरुङ निर्माण कार्यका डिजाइन तथा सुपरिवेक्षण परामर्शदाताको जुलाई २०१४ को कार्य प्रगतिमा उल्लिखित विवरणअनुसार सुरुङ निर्माण क्रममा निस्कने धूलो तथा रसायनसहितको ठोस पदार्थको गुणस्तर परीक्षण गर्दा नेपाल सरकारको भूमिगत जलस्रोत मापन निर्देशिका, २००१ सँग तुलना गर्दा निम्नानुसार देखिएको उल्लेख छः

S.no.	Parameters	Generic Evaluent standard	अम्वाथान	ग्याल्थुम	सुन्दरीजल	सिन्धु	परीक्षण विधि
१	PH@25 degree c.	5.5-9	11	10	9.6	7.5	Electrometic, 4500-H+ B:APHA
२	Total suspended solids (mg/l)	30-200	2858	3612	11364	22	Oven drying, 2540 DAPHA

उपर्युक्त विवरणअनुसार औसत मापन आधारभन्दा प्रदूषण परिमाण स्थिति बढी देखिएकोले स्वीकृत सीमाभित्र ल्याउन आवश्यक सतर्कताका क्रियाकलापहरू निर्माण व्यवसायीले नअपनाएको कारण मापदण्ड भन्दा उच्च प्रदूषण देखिएकोले त्यसबाट हुने प्रतिकूल प्रभावलाई न्यून गर्न निर्माण व्यवसायीबाट सम्भौताका सर्त अनुसारको मापदण्ड कायम हुने गरी निर्माण कार्यको व्यवस्थापन गर्नुपर्दछ ।

१७.३. सुरुङभित्र स्वास्थ्य वातावरण हुन कार्वनडाई अक्साईड (CO) को मात्रा 25 PPM को सीमा भित्र हुनुपर्दछ । वातावरण संरक्षणका लागि रसायनिक पदार्थसहित सुरुङभित्रबाट बगेर आउने पानीको फोहोर थिगाउने टंकी तथा भेण्टिलेशनको पर्याप्त व्यवस्था गरी वातावरणीय दुष्प्रभाव निराकरण गर्नुपर्दछ । साथै सुरुङ खन्दा निस्कने ढुङ्गा, माटो थिगेनी आदिलाई उपयुक्त तवरले थन्को लगाउने साइट टेवा पर्खाल सुधार विस्तार गरी त्यसको नकारात्मक असरलाई न्यूनीकरण गर्नुपर्दछ । लेखापरीक्षणको क्रममा स्थलगत निरीक्षण गर्दा ग्याल्थुम अडिट पोर्टलमा बनाएको Sedimentation tank को वाल भत्किएकोले उक्त पानी सीधै खोलामा पठाएको अवस्था देखियो । यस्तै ढुङ्गा माटो भण्डारण यार्डमा भरपुर भई पर्खाल नाघी खोलामा भरेको पाइयो । स्थानीय सरोकार समूहको छलफलमा उक्त स्थानमा प्रदूषित पानीको कारण आसपासमा कृषि उत्पादनमा कमी आएको जनाएका छन् । यसको लागि निर्माण व्यवसायी र सुपरिवेक्षण गर्ने परामर्शदाता जिम्मेवार देखिन्छन् । सम्भौताको शर्त अनुसार पानीमा प्रदूषणको मात्रा नरहने गरी उपयुक्त व्यवस्था गराई वातावरण प्रदूषणलाई सीमाभित्र कायम राख्नुपर्दछ ।

सुरुङ निर्माण क्रममा रसायन मिश्रित ढुङ्गा माटो राख्न बनाइएको क्षेत्र र ओभरपलो भई बाहिर निस्केको अवस्था

भत्किएको Sedimentation tank वाल

१७.४. पूर्वस्वीकृत लिनुपर्ने अवस्थामा कार्यालयमार्फत स्वीकृतिको प्रक्रिया पूरा गरी कार्यतालिकाअनुसार निर्माण कार्य गर्नुपर्दछ । आयोजनाको मुहान क्षेत्र सिन्धुपाल्चोक जिल्लास्थित लाङटाङ राष्ट्रिय निकुञ्जको वनक्षेत्र १०.४९ हेक्टरसमेत रहेको छ । उक्त क्षेत्रमा निर्माण व्यवसायीले सम्बन्धित निकायको पूर्वस्वीकृत तथा निर्माण कार्यको पेश गरेको कार्यतालिकामा समन्वय नराखी कार्यान्वयन शुरु गर्दा केही समय स्थानीय वन उपभोक्ता समुदायबाट विरोधसमेतको कारण केही समय निर्माण स्थगन गरेको जानकारी भयो ।

यसर्थ निर्माण व्यवसायीले निर्माण कार्य गर्दा सम्बन्धित निकायको स्वीकृति तथा पालना गर्नुपर्ने शर्तहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न ध्यान दिनुपर्दछ ।

१७.५. नेपाल सरकार (मन्त्रपरिषद्) को मिति २०७१।२।९ को निर्णयानुसार आयोजनाको लागि भौतिक संरचना निर्माण गर्न लाङटाङ्ग राष्ट्रिय निकुञ्जको मध्यवर्ती क्षेत्रमा पर्ने १०.४९ हेक्टर जग्गा प्रयोग गर्न दिने र सो जग्गाभित्र भएका ३,०६४ रुख हटाउने निर्णयमा उल्लेख छ । सोही निर्णयको शर्तहरू बुँदा नं.२ अनुसार उल्लिखित क्षेत्रफल बराबरको जग्गा समान भौगोलिक तथा परिस्थितिकीय क्षेत्रमा वनक्षेत्रसँग जोडिएको जग्गा सता उपलब्ध गराई दिन उक्त निकुञ्जको नाममा रजिष्ट्रेशन पास गराउनुपर्ने, यस्तै बुँदा ५ मा कुल ९३,३८४ विरुवा वृक्षारोपण गरी ५ वर्षसम्म स्याहार र संरक्षण गरी निकुञ्ज कार्यालयलाई हस्तान्तरण गर्नुपर्ने उल्लेख छ । वातावरण व्यवस्थापन योजनाको साथै तोकिएको शर्तहरू पालना गर्न गराउन सम्बद्ध निकायले ध्यान दिनुपर्दछ ।

१८. **निर्माण कार्यमा समन्वय** – सुरुङ्ग निर्माण कार्य सम्पन्न हुने समय प्रक्षेपण गरी सो अवधिभित्र पानी प्रशोधन केन्द्रको निर्माण कार्य सम्पन्न गरेको हुनुपर्दछ । साथै पानी प्रशोधन क्षमता सुरुङ्गबाट आउने पानी अनुरूप हुनुपर्ने र वितरण प्रणालीसँग समन्वय हुनुपर्दछ । आयोजनाले प्रथम चरणमा १७ करोड लिटर प्रतिदिन पानी उपलब्ध गराउने लक्ष्य रहेको छ । सो प्रशोधन केन्द्र निर्माणका लागि आवश्यक २०० रोपनी जग्गा अधिग्रहण गरेको र सो स्थानसम्म जाने प्रवेश सडक निर्माण भएको छ । प्रशोधन केन्द्रको शुरु डिजाइन अनुसार १७ करोड लिटर प्रतिदिन क्षमताको डुइङ डिजाइनको आधारमा केन्द्रीय प्रशासनिक भवन, रासायनिक प्रयोगशाला भवन र प्रशोधन केन्द्रको आपत्तै उपयोगको लागि २०० किलोवाट क्षमताको साना जलविद्युत केन्द्र निर्माणाधीन रहेपनि फिल्ट्रेशन एवं सेडिमेण्टेशनलगायतका अन्य संरचनाको क्षमता घटाई दैनिक ८.५ करोड लिटरको पानी प्रशोधन केन्द्र निर्माण सम्भौता भएको देखिन्छ । यसले गर्दा निर्माण कार्यमा समन्वय रहेको छैन । यस्तै पानी प्रशोधन केन्द्र सञ्चालनमा ल्याउन पानी आउने सुरुग पूर्ण रूपमा सम्पन्न पश्चात् सुरुगको अन्तिम विन्दुबाट प्रशोधन केन्द्रको प्रवेश विन्दु (Inflow Chamber) सम्म ३५६ मीटर ४६०० एमएम डीआई पाइप जडान कार्य सम्पन्न तथा परीक्षण पुरा हुनु अनिवार्य छ । पहिलो चरणको लक्ष्य अनुसार पानी प्रशोधन केन्द्र क्षमता १७ करोड लिटर पुऱ्याउन सम्बन्धित निकायले आवश्यक स्रोत व्यवस्थापन गरी कारबाही अगाडि बढाउनुपर्दछ । यस सम्बन्धमा ८.५ करोड लिटर प्रतिदिन प्रशोधन क्षमताको स्रोत व्यवस्थापनको लागि दातृ निकाय एडीवीसँग ऋण सम्भौताको वार्ता प्रक्रियामा रहेको जनाएको छ । स्रोतको सुनिश्चितता गरी क्षमता अनुरूपको प्रशोधन केन्द्र निर्माण निर्माण गर्न सम्बन्धित निकायले ध्यान दिनुपर्दछ ।

१९. **सामाजिक उत्थान कार्यक्रम** – आयोजना निर्माण क्रममा प्रभावित क्षेत्रका जनताको सामाजिक तथा आर्थिक जीवनमा पर्नसक्ने प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष प्रतिकूल प्रभावलाई कम गर्न, उनीहरूको जीवनस्तर दीर्घकालीन रूपमा माथि उकास्न र आयोजनाबाट प्राप्त हुने फाइदाहरूमा स्थानीयवासीको हिस्सा निश्चित गराउने उद्देश्य राखी यो कार्यक्रम २०६४।६५ देखि सञ्चालन गरिदै आएको देखिन्छ । समितिको गठन आदेशअनुसार शुरुमा २०६६।११।१२ मा संस्था दर्ता गरी हयोल्मो सिन्धु मेलम्ची उपत्यका सामाजिक उत्थान कार्यक्रम सञ्चालक समिति (हयो.सि.मे.स.) बाट १४ गाविसमा सञ्चालित यो कार्यक्रम हाल विभिन्न ५ समितिमार्फत सिन्धुपाल्चोक तथा काभ्रेपलाञ्चोकका विभिन्न ३५ गाविसमा सञ्चालित छ । यस अन्तर्गत मध्यवर्ती क्षेत्र विकास, शिक्षा, स्वास्थ्य, आयआर्जन तथा सामुदायिक विकास र ग्रामीण विद्युतीकरण तथा पूर्वाधार विकासका कार्यक्रमहरू सञ्चालनमा रहेका छन् । आयोजना प्रतिवेदन अनुसार यस कार्यक्रममा रु.४७ करोड ६२ लाख रहेकोमा यो वर्षसम्म करिब रु.४४ करोड ३८ लाख ९५ हजार खर्च गरेको विवरण प्राप्त भएको छ ।

१९.१. मेलम्ची खानेपानी विकास समिति (गठन) आदेश, २०५५ को दफा ४(ड) मा समितिले हयो.सि.मे.स. सञ्चालक समितिसँग परामर्श गरी कार्यक्रम स्वीकृत गर्ने व्यवस्था छ । यस्तै गठन आदेशको दफा ५(ख) अनुसार मेलम्ची खानेपानी विकास समितिबाट कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने संस्थालाई विनियोजित गरेको

रकमको ७ प्रतिशतसम्म रकम प्रशासनिक कामको लागि खर्च गर्नसक्ने व्यवस्था छ । कार्यक्रमअन्तर्गत विगत ३ वर्षको सञ्चालन स्थिति निम्नानुसार रहेको छः

(रु.हजारमा)

विवरण	२०६७/६८ सम्म	२०६८/६९	२०६९/७०	२०७०/७१	जम्मा
शिक्षा	३७०५१	७४९०	१७६७६	१२७३१	७४९४८
स्वास्थ्य	१२८८५	४२७५	८७२५	४९७२	३०८५७
आयआर्जन तथा सामुदायिक विकास	५४२३३	५०	११५८३	७७३१	७३५९७
भौतिक पूर्वाधार	११८२६४	१८२३८	३६५४९	३६००२	२०९०५३
मध्यवर्ती क्षेत्र विकास	१३१९१		४९९८	३९७५	२२१६४
प्रशासनिक खर्च	१२३१३	६७२६	६९७४	७२६३	३३२७६
जम्मा	२४७९३७	३६७७९	८६५०५	७२६७४	४४३८९५

१९.२. २०६८/६९ र यो वर्ष निम्नानुसार संस्थाले समितिबाट निकासालेको रकम र प्रशासनिक खर्च गरेको स्थिति निम्नानुसार छः

(रु.हजारमा)

आ.व.	संस्था	निकासालेको रकम	स्वीकृत सीमा ७५ ले हुने	खर्च रकम	बढी
२०६८/६९	मण्डन उपत्यका सा.उ.का.	१,५०,००	१०,५०	१६,२०	५,७०
२०७०/७१	मण्डन उपत्यका सा.उ.का.	१,५०,००	१०,५०	१४,८३	४,३३
२०७०/७१	हयोल्मो सिन्धु मेलम्ची उ.सा.उ.का.	४,२५,००	२९,७५	४९,००	१९,२५
२०७०/७१	इन्द्रावती मेलम्ची सा.उ.का.	२५,००	१,७५	२,६३	८८
२०७०/७१	यांग्री लार्के सा.उ.का.	१५,००	१०,५०	१२,३९	१,८९
	जम्मा:	७,६५,००	६३००	९५०५	३२०५

कार्यक्रम छनौट तथा कार्यान्वयन गर्दा प्राथमिकताका आधारमा ठूलोभन्दा बढी वितरणमुखी साना कार्यक्रम रहेको, कार्यक्रम स्वीकृति तथा निकासालेको चौमासिकमा लिने गरेको, प्रशासन खर्चको स्वीकृत सीमाभन्दा बढी खर्च हुने गरेको, स्वीकृत कार्यक्रमभन्दा अन्य प्रयोजनमा खर्च गरेको आदि स्थिति परीक्षणबाट देखिन्छ । यसले गर्दा कार्यक्रमको घोषित लक्ष्य अनुरूप गुणात्मक उपलब्धि हासिल गर्न अनुगमनमा कमी कमजोरी रहने तथा प्रशासनिक खर्चमा मितव्ययिता कायम नहुने हुँदा पूर्वाधार विकास, दक्षता अभिवृद्धिका साथै दीर्घकालीन दृष्टिले आय आर्जन कार्यक्रममा समेत प्राथमिकता दिनुपर्ने र प्रशासनिक खर्चमा नियन्त्रण गरी पुँजीगत कार्यक्रममा खर्च गर्न ध्यान दिनुपर्दछ ।

२०. **प्रशासनिक खर्च** – समिति गठन आदेशअनुसार प्रशासनिक खर्च ७ प्रतिशतको सीमाभित्र रहनुपर्दछ । सामाजिक उत्थान कार्यक्रम सञ्चालन भएका ५ समितिले उल्लिखित तालिकाबमोजिम रु.६३ लाख प्रशासनिक खर्च गर्न पाउनेमा रु.९५ लाख ५ हजार खर्च गरेकोले सीमाभन्दा बढी रु.३२ लाख ५ हजार खर्च गरेको पाइयो । आवश्यकताभन्दा बढी कर्मचारी राख्ने, कार्यालय सञ्चालन खर्च उच्च तथा सीमा भित्र रही खर्च नगरेको कारणले बढी खर्च भएबाट प्रशासनिक खर्च मितव्ययी छैन । तसर्थ समितिको सञ्चालन खर्च मितव्ययी हुनुपर्दछ ।

२१. **कानुनी जटिलता** – सामाजिक उत्थान कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने ५ समितिहरूले योजना छनौट तथा खर्च गर्ने प्रक्रिया प्रचलित ऐन नियमबमोजिम हुने समितिहरूसँग भएको सम्झौतामा उल्लेख छ । समितिहरू संस्था दर्ता ऐन, २०३४ अनुसार गैरसरकारी संस्थाको रूपमा दर्ता रहेका छन् । सार्वजनिक खरिद ऐन तथा नियमावलीले जनचेतना अभिवृद्धि गर्ने बाहेक सार्वजनिक निर्माणको गैससबाट गराउन सकिने कानुनी व्यवस्था छैन । समितिहरूको विधानमा मेलम्ची खानेपानी विकास समितिबाहेक अन्य स्रोतबाट आम्दानी हुन सक्ने व्यवस्था गरेको र सोको लेखापरीक्षण विधानतः दर्तावाल लेखापरीक्षकबाट र मेलम्ची खानेपानी विकास समितिबाट प्राप्त हुने रकम गठन आदेशअनुसार महालेखापरीक्षकको कार्यालयबाट गराउनुपर्ने प्रावधान छ । संस्था दर्ता ऐन र समिति गठन आदेशअनुसार लेखापरीक्षण सम्बन्धी र गैरसरकारी संस्थाबाट निर्माण कार्य गराउनु सार्वजनिक खरिद ऐनविपरीत र विरोधाभाष देखिन्छ । यसको लागि

मेलम्ची खानेपानी विकास समिति, सामाजिक उत्थान समितिहरु र शहरी विकास मन्त्रालयले कानुनी जटिलता हटाउन ध्यान दिनुपर्दछ ।

२२. **भौतिक संरचना** – सार्वजनिक लगानीमा निर्मित भौतिक संरचनाको समुचित व्यवस्थापन गरी उपयोगमा ल्याउनु पर्दछ । लेखापरीक्षणको सिलसिलामा हयोल्मो क्षेत्रको प्रवेशद्वार हेलम्बु-८ स्थित टिम्बु बजारमा रु.५७ लाख ५८ हजारमा निर्मित हयोल्मो संग्रहालय भवनको स्थलगत निरीक्षण गरिएको थियो । संग्रहालयको स्थापित उद्देश्यअनुरूप सांस्कृतिक सामानको व्यवस्थापन गरी प्रवेश शुल्क लगायतबाट यसको दिगोपना दिनुपर्ने देखियो । यसैगर स्थानीय वासिन्दालाई आधुनिक स्वास्थ्य सेवा प्रदान गर्न हेलम्बु गाविस, टिमबुमा रु.२३ लाख ५६ हजार भुक्तानी गरेको समुदायिक हेल्थपोष्ट भवन तथा एम्बुलेन्स ग्यारेज (सटर कक्ष) निर्माण गरेको र रु.९ लाख ५० हजार लागतमा एक एम्बुलेन्स खरिद भएको देखिन्छ । लक्षित उद्देश्य अनुरूप स्वास्थ्यकर्मी तथा उपकरणको व्यवस्थापन गरी सञ्चालनमा ल्याउनुपर्ने देखिन्छ । साथै सो भवनसम्म सडक नहुँदा एम्बुलेन्स अन्यत्र राख्ने गरेको पाइयो । समितिको लगानीमा सरोकार संस्थाबाट निर्मित संग्रहालय तथा हेल्थपोष्ट भवनको समुचित व्यवस्थापन गरी प्रयोगमा ल्याउनुपर्दछ ।

निर्माण सम्पन्न भई प्रयोगमा नआएको हयोल्मो संग्रहालय

प्रयोगमा नआएको हयोल्मो अस्पताल भवन तथा सडकनै नपुगको स्थानमा एम्बुलेन्स राख्न बनाईएको टहरो

२३. **लेभी निर्धारण** – खानेपानी व्यवस्थापन बोर्ड ऐन, २०६३ को दफा ७ मा काठमाडौं उपत्यका खानेपानी व्यवस्थापन बोर्ड गठन गर्ने र सोही दफाको उपदफा (८)(क) अनुसार आफ्नो भौगोलिक क्षेत्रभन्दा बाहिरबाट पथान्तरण (डाइभर्सन) गरी आफ्नो भौगोलिक क्षेत्रभित्र पानी ल्याउँदा सो क्षेत्रका स्थानीय निकाय वा उपभोक्तालाई मनासिव रकम दिनसक्ने उल्लेख छ । मेलम्ची खानेपानी आयोजनाको लागि एसियाली विकास बैंकसंग ऋण सम्झौता गर्दा आवश्यक कानुनी व्यवस्था गरी स्थानीय वासिन्दालाई लेवी दिने उल्लेख गरेको, आयोजना सम्पन्न पश्चात् पनि सामाजिक उत्थान कार्यक्रमलाई निरन्तरता दिने भन्ने अवधारणा रहेकोले स्थानीय समितिलाई दिगो रूपमा सञ्चालन गर्न प्रभावित क्षेत्रका जनतालाई लेभी कति दिने र उक्त लेभी कसरी खर्च गर्ने भन्ने सम्बन्धमा स्पष्ट नीति निर्माण गर्न आवश्यक देखिन्छ । यसै सन्दर्भमा प्रभावित वासिन्दाको जीवन निर्वाहको लागि दीर्घकालीन स्रोतको रूपमा अपेक्षित

छलफलको क्रममा सहभागी होसिमेसका पदाधिकारीहरु

लेभीको दर निर्धारण गरी स्थानीय जनतासंग सरकारी निकायबाट विगतमा भएका सम्झौताको परिपालना र कार्यान्वयन हुनुपर्ने भनी हयो.सि.मे.स.सँग गरेको अन्तरक्रियामा समेत सहभागीको भनाइ रहेको पाइयो । मेलम्ची खानेपानी आयोजना सम्पन्न भएपछि काठमाडौंको ग्राहकबाट उठाएको महसुलको केही अंश मेलम्ची उपत्यकाको १४ गाविसलाई लेभीको रूपमा दिने सम्बन्धमा मेलम्ची र काठमाडौं उपत्यका क्षेत्रका सरोकारवाला आधिकारिक संघ संस्था र स्थानीय प्रतिनिधिहरूसँग समेत छलफलको माध्यमबाट यस प्रकृतिका ठूला अन्तर जलाधार आयोजनाहरूमा मात्र लागू हुने गरी नेपाल सरकारका सम्बद्ध निकायबाट नीतिगत स्पष्टता गरी लेभीको दर निर्धारण तथा बाँडफाँड सम्बन्धमा आवश्यक कानुनी प्रक्रिया अगाडि बढाउनुपर्दछ ।

२४. **लेखापालन** – समितिको गठन आदेशअनुसार सामाजिक उत्थान कार्यक्रम सञ्चालन गर्न स्वीकृत गरेको बजेटका आधारमा सम्झौता गरी होसिमेस संस्थाको खातामा निकास दिने र कारोबार सञ्चालन संस्थाको निर्णयका आधारमा संस्थाका अध्यक्ष र मेलम्ची खानेपानी विकास समितिका अधिकृत कर्मचारीबाट हुने व्यवस्था छ । समितिको संगठन संरचना अनुसार आयोजनाको मेलम्ची साइटमा लेखा अधिकृत दरबन्दी कायम गरी सोही स्थानबाट लेखा सञ्चालन गर्नुपर्दछ । तर सो नगरी केन्द्रबाट गरिंदा उपभोक्ता संस्था लगायत सामाजिक उत्थान कार्यक्रम, वातावरण तथा पुनर्वास कार्यमा समेत असर परेको, समयमै निकास र खर्चको फछ्यौट नभई उपभोक्ता संस्थाले भ्रष्ट व्यवहोर्नुपरेको भनाइ होसिमेससँग गरेको अन्तरक्रियामा सहभागीहरूको भनाइ रहेको पाइयो । आयोजनाले समुदायबाट आवश्यकता पहिचान भएका कार्यक्रमहरूमा रकम विनियोजन गरी स्थानीय समुदाय विच समन्वय गर्न सञ्चालित कार्यक्रमको प्रभावकारिता वृद्धि गर्न साइटमा लेखा सम्बन्धी काम गर्ने कर्मचारीको व्यवस्थापन हुनुपर्दछ ।

२५. **स्थानीय समस्या समाधान** – आयोजना प्रभावित क्षेत्रमा सामाजिक तथा आर्थिक विकासका गतिविधिहरू सञ्चालन गरी निर्माण कार्यमा तदारुकता ल्याउन आयोजना र स्थानीय समुदाय विच समन्वय राख्नुपर्दछ । स्थानीय सरोकारवाला समुदायले विभिन्न माग राखी निर्माण कार्यमा अवरोध नहुने वातावरण तयार गर्न र समन्वय व्यवस्थालाई अझ प्रभावकारी बनाउन निर्माण व्यवसायीले स्थानीय गाविस र होसिमेससँग सम्बन्ध सुमधुर पार्न स्थानीय स्तरमा साइट मिटिग गर्ने, सामाजिक उत्थान कार्यक्रमका कर्मचारी पदाधिकारी सहितको संलग्नतामा स्थानीय समस्या समाधान समिति गठन गर्नुपर्ने, स्थानीय समिति होसिमेस र आयोजनाबीच राजनीतिक दलका प्रतिनिधिहरूसमेत राखी आवश्यकताअनुसार अन्तरक्रिया कार्यक्रम आयोजना गर्ने र त्यसको मध्यस्थता होसिमेस केन्द्रीय समितिले गरी स्थानीय समस्या समाधान हुनुपर्दछ ।

२६. **परामर्श सेवा** – आयोजनाको व्यवस्थापन, बाँध तथा सुरुङ र पानी प्रशोधन केन्द्रको निर्माणको डिजाइन तथा सुपरभिजन र सामाजिक उत्थान कार्यक्रमको सुपरिवेक्षण कार्यका लागि विगतमा विभिन्न ७ परामर्शदातृ फर्महरू संलग्न रहेकोमा यो वर्ष ४ संस्था कार्यरत रहेका छन् । आयोजनाको कुल लागत अनुमान रु.२३ अर्ब ४५ करोड ८६ लाख ५० हजारमध्ये परामर्श सेवाका लागि छुट्याएको रकम रु.३ अर्ब ३८ करोड १२ लाख अर्थात् कुल लागतको १४.४२ प्रतिशत रहेको छ । आयोजनामा शुरुदेखि २०७१ आषाढसम्म भएको कुल खर्च रु.१२ अर्ब १३ लाख ९७ हजारमध्ये परामर्श सेवामा रु.३ अर्ब ३७ करोड २९ लाख ६४ हजार अर्थात् कुल खर्चको २८.११ प्रतिशत खर्च गरेको देखिन्छ । आयोजना सम्पन्न हुने समयसम्म प्रक्षेपित लागतभन्दा खर्च अझ वृद्धि हुने अवस्था छ । आयोजनाको स्रोतगत व्यवस्थाअनुसार भन्दा परामर्श सेवामा बढी खर्च रहनुमा सुरुङ निर्माण कार्यको निर्माण व्यवसायीले समयमा काम नसकी आयोजना अवधि २०७३ सम्म लम्बिएको र सुरुङ निर्माण सम्झौता तोडिई निर्माण कार्य नभए पनि परामर्श सेवालालाई निरन्तरता दिएको, सुरुङ निर्माणको पुनः ठेक्का भएको र सोको लागि परामर्शदातालाई निरन्तरता दिनुपर्ने स्थिति रहेको र पानी प्रशोधन केन्द्रको डिजाइन तथा सुपरिवेक्षणका लागि सम्झौता गर्दा सन २००२ देखि २००६ को मानिस कार्यतालिका (Manning Schedule) को आधारमा २६ अगष्ट २००४ देखि परामर्शदाता कार्यरत रहेको, प्रशोधन केन्द्रको डिजाइन क्षमता दैनिक १७ करोड लिटरबाट ८.५ करोड गरी कार्यक्षेत्र फेरबदल गरेको, सन २००८ मा आयोजना पुनः संरचना गर्दा निर्धारित

प्रशोधन केन्द्रको निर्माण कार्यतालिका फेब्रुअरी २०११ देखि अगष्ट २०१३ रहेपनि पुनः रिटेण्डर प्रोसिड्योर अपनाई हाल ठेक्का सम्भौता पछि वास्तविक निर्माण कार्य अवधि जुलाई २०१३ देखि मार्च २०१७ कायम हुन गएको र सो अवधिसम्म परामर्शदाताको लागत व्यहोर्नुपर्ने स्थितिले पुनः डिजाइन र टेण्डर (Redesign & retender) सम्बन्धी कार्य गराउँदा भेरिएशन आदेश दिएको, आयोजना व्यवस्थापन परामर्शदाताको सेवा लिने कार्यमा सम्भौताको तालिकाभन्दा अगाडिनै उल्लिखित म्यानमन्थ उपयोग गरी सम्भौताका अन्य शीर्षकमा बचत रकम खर्च गरेको आदि रहेका छन् ।

२६.१. आयोजनामा कार्यरत परामर्श सेवा कार्यको सम्भौता रकम र हालसम्मको खर्च स्थिति निम्नानुसार रहेको छ ।

परामर्श संस्था	मुख्य कार्य	सम्भौता रकम			सम्भौता रकम (भेरिएसन समेत)			भुक्तानी रकम		
		युरो	रकम	ने.र.	युरो	रकम	ने.र.	युरो	रकम	ने.र.
लेमेयर इन्टरनेशनल समेत	आयोजना व्यवस्थापन	९३३३०४	९३३९६४ अमेरिकी डलर	७३२६३९६८/-	९३३३०४	९३३९६४ अमेरिकी डलर	७३२६३९६८/-	९३३१२६/८५	४८७०३०/०३ अमेरिकी डलर	६९४८८७४५/-
पोरी इन्फ्रा एजि समेत	सुरुङ र बाध निर्माण डिजाइन तथा सुपरभिजन	६९२४७५३	-	१२५६२७७०६/-	६७७९०२६	-	१४१२४१७११/-	५४६३८४२/-	-	१०४८५८९३४/-
निप्पन जोगे सुइडो सेविकड समेत	पानी प्रशोधन केन्द्र डिजाइन सुपरभिजन	-	३९१०४४८७६ जापानी येन	८१०४८९८६/-	-	४४०८०५६३२ जापानी येन	११००६७२११/-	-	२३३४६३७७६ जापानी येन	७२३३६६२२/-
इण्टिग्रेटेड कन्सल्टेण्ट नेपाल	सामाजिक उत्थान कार्यक्रम	-	-	७१०७७०९४/-	-	-	७९७५५२१५/-	-	-	४५४०८६३५/-

२६.१.१ साविकको सुरुङ निर्माण सम्भौता तोडिई नयां निर्माण व्यवसायीसंग ठेक्का सम्भौता गरी कार्य शुरु नगरेको अवधिसम्म सुरुङ निर्माण कार्य नभएकोमा सोको डिजाइन तथा सुपरभिजनबापत परामर्शदातृ संस्थालाई गत वर्ष रु.९५ लाख ५३ हजार र यो वर्ष रु.४ करोड ३३ लाख ५६ हजार समेत रु.५ करोड २९ लाख ९ हजार- भुक्तानी गरेको देखिन्छ । डिजाइन रिभ्यू, विड डकुमेन्ट तयारी, मूल्यांकन लगायतका कार्यको साथै जोरपाटी सुन्दरीजल सडक खण्डको स्तरोन्नति र अम्वाथान क्याम्प सुपरभिजनमा परामर्शदाताको जनशक्तिबाट कार्य गराउन आवश्यक परेको जनाएपनि मुख्य कार्य नभएको अवस्थामा परामर्शदाताको भुक्तानी गरेकोले लागत वृद्धि हुन पुगेको छ ।

२६.१.२ पानी प्रशोधन केन्द्रको डिजाइन तयारी कार्य दैनिक १७ करोड लिटरबाट घटाई ८.५ करोड लिटर कायम गरी कार्यक्षेत्र फेरबदल गरेको, शुरु टेण्डर प्रक्रियामा दातृ संस्थाको सहमति नहुँदा पुनः रि-टेण्डर डिजाइन र रि-टेण्डर प्रोसिड्योर भेरिएशन अर्डर बापत रु.४ करोड १३ लाख ८४ हजार दोस्रो भेरिएसनबाट सम्भौता लागत वृद्धि भई कार्य मूल्याङ्कनको आधारमा भुक्तानी भइरहेको स्थिति छ ।

२६.१.३ पानी प्रशोधन केन्द्र निर्माण गर्न १० जुलाई २०१३ मा सम्भौता गरेकोमा निर्माण कार्य शुरु नहुँदा जून, २०१३ मा परामर्शदातृ संस्थालाई निर्माण सुपरभिजनबापत ४३ मानिस महिनाको रु.१६ लाख ८१ हजार भुक्तानी गरी लागत वृद्धि हुन गएको छ ।

२६.१.४ पानी प्रशोधन केन्द्रको शुरु ड्रइड डिजाइनको लागत अङ्क रु.५ अर्ब ४७ करोड ७६ लाख ८६ हजार गरी बोलपत्र आव्हान गरेकोमा दातृ निकायबाट लागत अङ्क त्रुटिपूर्ण भएको जनाई संशोधित लागत अङ्क रु.४ अर्ब ९९ करोड ८९ लाख ८२ हजार स्वीकृत भएको देखिन्छ । परामर्शदाताबाट तयार गरेको लागत अनुमानमा हेरफेर गरी दोस्रो भेरिएशन आदेशसमेतले परामर्श सेवाको लागत वृद्धि गरेपनि निर्माण कार्यको साविकको लागत अङ्क उपयुक्त नभएको सन्दर्भमा परामर्शदातृ संस्थालाई कुनै कारबाही गरेको छैन ।

२६.२. आयोजना व्यवस्थापन कार्यमा सहयोगी भूमिका निर्वाह गर्नको लागि Contract management, financial management र information management लगायतका कार्यहरु सम्भौतामा उल्लिखित Man Month(MM) schedule अनुरूप सञ्चालन हुनुपर्दछ । तर सम्भौताको म्याद जुलाई २०१४ रहेपनि टिम लिडरको म्यानमन्थ नोभेम्बर २०१३, Deputy professional को अक्टोवर दोस्रो हप्ता, २०१३ र Financial managemet specialist को डिसेम्बर २०१३ मा उपयोग गरेको तथा International तथा local pool of expert को MM उपयोग भएको देखिएन । बाँकी अवधिको लागि विद्यमान सम्भौता रकमको कुल रकममा (विदेशी तथा स्थानीय मुद्रामा) नबढ्ने गरी सवारीसाधन खरिद गरी बचत रहेको

रकम र International tyf local pool of experts र कन्टिन्जेन्सीको बचत रकमबाट टिम लिडरको ७.७३, डेपुटी टिम लिडरको ७.८६, पाइलान्स मेनेजमेन्ट स्पेशलिष्टको ९.५० समेत २५.०९ म्यानमन्थ र टिम लिडरको घर भाडा ६.६२ महिना शुरुभन्दा बढी उपयोग गरी २०७१।४।७ मा भेरिएशन स्वीकृत गरेको देखिन्छ । आयोजनाको मुख्य कम्पोनेन्ट सुरुङ खन्ने र पानी प्रशोधन केन्द्र निर्माण जस्ता कार्यमा उल्लेखनीय प्रगति नभएको तर सहायक कार्य परामर्श सेवा लिने कार्यमा सम्भौताको तालिकाभन्दा अगाडि नै उल्लिखित म्यानमन्थ उपयोग गरी रु.२ करोड १८ लाख ८० हजार भुक्तानी गर्दा परामर्श सेवा लागत वृद्धि हुन गएको देखिन्छ ।

२६.३. **जनशक्ति फेरवदल** – समितिबाट प्राप्त विवरणअनुसार परामर्शदाताको टोली प्रमुख तथा प्रमुख जनशक्ति फेरवदल सामान्यमात्र भएको र यसले आयोजनाको कार्य सम्पादनमा खासै असर नपरेको उल्लेख छ । तर पनि स्थानीय जनशक्ति आगत (Manpower Input) मा बढी फेरवदल हुने गरेकोले परामर्श दातृ संस्थाको सेवामा असर पर्ने हुँदा सोलाई न्यूनतम सीमामा कायम गरीनुपर्दछ । यस्तै सामाजिक उत्थान कार्यक्रमको परामर्शदातृ संस्थामा वातावरण क्षेत्रमा मुख्य भूमिका निर्वाह गर्ने जनशक्ति वातावरण विज्ञ २०१३ डिसेम्बरदेखि रिक्त रहेकोले वातावरण तथा सुपरिवेक्षण क्षेत्रको कार्यस्तरमा प्रभाव पर्ने देखिन्छ । सम्भौता अनुरूपको डिजाइन तथा सुपरिवेक्षण र गुणस्तर व्यवस्थापनमा सेवा दिई निर्माण योजनाअनुसार निर्माण व्यवसायीहरूको समग्र व्यवस्थापनमा सुधार गराउन परामर्श सेवाको हालको भूमिकामा सक्रियता अपनाउनु पर्दछ ।

आयोजना लागतको परिधिमा निर्माण कार्यको अनुपातमा परामर्श सेवामा हुने खर्चलाई समन्वयात्मक रूपमा ल्याई कार्य गराउनुका साथै सम्पूर्ण क्षेत्रमा परामर्शदातामै निर्भर रहनुपर्ने अवस्थाको अन्त्य गरी सार्वजनिक खर्च घटाउन ध्यान दिनुपर्दछ ।

२७. **अनुगमन तथा मूल्याङ्कन** – निर्माण कार्यमा स्वीकृत ड्रइङ डिजाइन तथा कार्यतालिकाअनुरूप कार्यान्वयन स्थितिको निरन्तर अनुगमनद्वारा कार्यान्वयनमा देखिएका कमी कमजोरी एवं समस्याहरूको पहिचान गरी उपयुक्त समाधानका उपायहरू अवलम्बन गर्दै कार्यान्वयनलाई प्रभावकारी बनाउनुपर्दछ । यसको लागि उपयुक्त संयन्त्र र दक्ष जनशक्तिको आवश्यकता पर्दछ ।

२७.१. आयोजनाको हेडवर्क्स तथा सुरुङ निर्माण कार्यको डिजाइन, रि-डिजाइन, रिभ्यू तथा सुपरिवेक्षण कार्य वाह्य परामर्शदाता इन्जिनियरबाट गराएको छ । निजको परामर्श सेवा शुरु सम्भौता अनुसार १४ अगष्ट २०१४ रहेकोमा म्याद थप समेत मार्च, २०१५ सम्म कायम रहेको छ । सुरुङ निर्माण कार्य तोडिएको अवस्थामा समेत परामर्श सेवा लिईराखेको तर नयां ठेक्का व्यवस्थापनबाट निर्माण कार्य भैरहेको अवस्थामा हालको परामर्शदाताको सेवा समाप्त हुन गइरहेको सन्दर्भमा सुरुङ निर्माण कार्यको गुणस्तर, सुरक्षा र समयमै सम्पादन गराउन समितिले आवश्यक कारवाही गर्नुपर्दछ । निर्माण व्यवसायीले ठेक्का सम्भौता अनुसार कार्य प्रगति नगरेको तथा गुणस्तर कायम पालनामा नन्-कन्फर्मेन्स नोटिसको कार्यान्वयन तथा फलोअप हुनुपर्दछ ।

२७.२. सुन्दरीजलमा ८ करोड ५० लाख लिटर प्रतिदिन क्षमताको पानी प्रशोधन केन्द्र लगायत सोसम्बन्धी विभिन्न निर्माण कार्यको डिटेल् डिजाइन तथा टेण्डर डकुमेन्ट तयारी र निर्माण कार्यको सुपरिवेक्षण गर्न परामर्शदाता NJS कार्यरत रहेको देखिन्छ । परामर्श सेवाको अवधि निर्माण ठेक्काको मर्मत सम्भार अवधिसम्म रहेकोले डिजाइन क्षमतामा हेरफेर गरे अनुरूप निर्माण खर्च र परामर्श सेवालार्इ समन्वयात्मक रूपमा कायम गरी निर्माण व्यवसायीबाट गुणस्तरीय तवरले वर्क सेड्युलअनुसार काम गराउन ध्यान दिनुपर्दछ ।

२७.३. निर्माण व्यवसायीहरूको लक्ष्य तथा प्रगतिप्रतिको उदासीनताले निर्माण कार्यहरूमा सम्भौताअनुसार कार्य प्रगति नभएको स्थिति देखिएकोले निर्माण व्यवसायीबाट परिचालित मेसिनरी उपकरण तथा मेटेरियल र जनशक्तिको उपलब्धता स्थिति आदिको परामर्शदातृ संस्थाले विश्लेषण गरी निर्माण कार्यको मौजुदा कार्यप्रणालीको प्रभावकारिता अभिवृद्धि गर्नुपर्दछ ।

२७.४. आयोजनाको कार्यमा प्रभावकारिता वृद्धि गर्न व्यवस्थापकीय सूचना प्रणालीको अवधारणाअनुसार आयोजनाको प्रत्येक क्रियाकलापको सुपरिवेक्षण, अनुगमन तथा मूल्यांकन हुनुपर्दछ । यसअनुसार दैनिक सम्पादित कार्यहरूको मूल्याङ्कन र प्रमाणिकरण पहिलो तहमा निर्माण व्यवसायी इन्जिनियर, परामर्शदाता इन्जिनियर र आयोजना इन्जिनियरबाट हुने गरेको, दोस्रो तहमा निर्माण व्यवसायीको आयोजना प्रमुख, परामर्शदाताको टोली नेता र समितिका कार्यकारी निर्देशकबाट हुने गरेको, तेस्रो तहमा शहरी विकास मन्त्रालय र दातृ निकायबाट र चौथो तहमा प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रपरिषद्को कार्यालय, संसद विकास समिति, राष्ट्रिय योजना आयोग आदि रहेको देखिन्छ ।

२७.५. व्यवस्थापिका संसद विकास समिति, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रपरिषद्को कार्यालयका पदाधिकारी र तालुक मन्त्रालयबाट विभिन्न समयमा भएको स्थलगत निरीक्षण एवं निर्देशन, दातृ निकायको मिसन भ्रमणमा समितिबाट जाहेर प्रतिबद्धताअनुरूप लक्षित कार्यक्रमहरू समयमा नै सम्पन्न गर्न र आइपरेका समस्या समाधानमा सम्बन्धित निकायले आवश्यक पहल गर्नुपर्दछ । यस सम्बन्धमा विभिन्न समितिले दिइएका सुझाव सिफारिस देहाय बमोजिम छन्:

- आयोजना स्थलमा कार्यकारी निर्देशकले आवश्यकतानुसार र सहायक कार्यकारी निर्देशक पूरै समय त्यहाँ खटिने व्यवस्था गरी साइट इन्जिनियर र परामर्शदाताले सेवा दिने, निर्माण व्यवसायीले कार्य तालिकाअनुसार काम नभएमा सचेत बनाउँदै काम गर्ने वातावरण मिलाउने, आयोजनाको समय र कष्ट ओभर रन नहुने गरी कार्य सम्पन्न गर्ने,
- निर्माण व्यवसायीबाट मौजुदा कार्यप्रणालीको गतिलाई बढाई वर्तमान २ सिपटबाट ३ सिपटमा सुरुङ्ग निर्माण गरी दैनिक ४० मिटर सुरुङ्ग निर्माण गर्न आवश्यक निर्माण प्रविधि, निर्माण सामग्रीहरू, मेसिनरी औजार र उपकरणको उपलब्धता र विद्यमान जनशक्तिमा कम्तीमा ५० प्रतिशत बढाई निर्धारित समयमै काम सम्पन्न गर्नुपर्ने,
- समय सीमाभित्रै कार्य सम्पन्न गर्नको लागि आइपर्ने विभिन्न समस्या एवं विषयहरूमा स्वीकृतिका लागि सम्बन्धित मन्त्रालयबाट अन्तर निकायगत समन्वय हुनुपर्ने साथै प्रक्रियागत ढिलासुस्तीको अन्त्य गर्न शिघ्र प्रणाली (Fast Track Procedure) अवलम्बन गर्नुपर्ने,

आयोजना कार्यान्वयनमा सघाउ पुग्ने उक्त सुझाव तथा निर्देशनहरूको कार्यान्वयन गर्न ध्यान दिनुपर्ने देखिन्छ । साथै लेखापरीक्षण अवधिअन्तर्गत निर्माण व्यवसायीको सुरुग निर्माण कार्य प्रगति दैनिक औसत २०-२५ मिटर रहेको र समितिको संगठन संरचना अनुसार व्यवस्थापकीय इन्जिनियरको सेवा आयोजना स्थलमा नरहेको आदि स्थिति देखिँदा सुधारका लागि सुझावहरूको कार्यान्वयन गर्दै कार्यतालिका बमोजिम कार्य गर्ने व्यवस्था मिलाउनुपर्ने देखिन्छ ।

निष्कर्ष

काठमाडौं उपत्यकामा विद्यमान खानेपानीको अभावलाई दिगो एवं दीर्घकालीन रूपमा समाधान गर्दै उपत्यकावासीको स्वास्थ्य स्थिति तथा जीवनस्तरमा सुधार गर्न सञ्चालित मेलम्ची खानेपानी आयोजनालाई समयमै सम्पन्न गराउनु राज्यको प्राथमिक दायित्व हो ।

आयोजना शुरु भएको १४ वर्षसम्म पनि आयोजनाका मुख्य निर्माण कार्यहरू सुरुङ्ग तथा पानी प्रशोधन केन्द्रको निर्माणमा लक्ष्यअनुसार प्रगति हुन नसकेको स्थिति छ । निर्माण व्यवसायीबाट आफ्नो जिम्मेवारी अन्तर्गतका सम्पूर्ण कार्य समयमै पुरा गर्न निर्माण प्रविधि, निर्माण सामग्रीहरू, मेसिनरी औजार र उपकरणको उपलब्धता तथा नियमित मर्मत सम्भार एवं आवश्यक जनशक्तिको उपलब्धता गराई निर्माण कार्य सम्पन्न गर्न प्रयास गर्ने तथा सोको अनुगमन

सुझाव

- आयोजना सम्पन्न गर्न नपुग वित्तिय स्रोतको व्यवस्थापन हुनुपर्ने,
- निर्माण व्यवसायीबाट आवश्यक स्रोत साधनको व्यवस्थापन गरी कार्य प्रगतिमा सुधार गर्नुपर्ने,
- अन्तरनिकायगत समन्वय गरी प्रक्रियागत ढिलासुस्तीको अन्त्य हुनुपर्ने,
- परामर्शदातामै निर्भर रहनुपर्ने अवस्थाको अन्त्य गरी सार्वजनिक खर्च घटाउन ध्यान दिनुपर्ने ।

इन्जिनियर/परामर्शदाताले गर्ने, विद्यमान निर्माणाधीन ८.५ करोड लिटर प्रतिदिन क्षमताको प्रशोधन केन्द्रलाई प्रतिदिन १७ करोड लिटर प्रशोधन क्षमता वृद्धि गर्न बजेट व्यवस्थाको कार्य प्रक्रिया बढाउनुपर्ने, आयोजना र स्थानीय संस्थाबीच समन्वय कायम गर्नुपर्ने, आयोजना निर्माणको क्रममा आइपर्ने समस्या समाधान एवं विभिन्न सरकारी निकायबाट लिनुपर्ने स्वीकृतिका लागि अन्तरनिकायगत समन्वय गरी प्रक्रियागत ढिलासुस्तीको अन्त्य गरिनुपर्ने, दोस्रो उपआयोजनाबाट काठमाडौं उपत्यकामा भइरहेको पाइप लाइन विस्तारको कार्य निर्धारित अवधिभित्र सम्पन्न गराउने लगायत आयोजनाको समग्र कार्य निर्धारित समयमा सम्पन्न गर्नका लागि नेपाल सरकार, समिति एवं सम्बन्धित सरोकारवाला निकायले ध्यान दिनुपर्ने देखिन्छ ।

जिल्ला शिक्षा कार्यालय (भापा, मकवानपुर, पाल्पा, डोटी र कैलाली)
सामुदायिक विद्यालयको शैक्षिक प्रभावकारिता मूल्याङ्कन
कार्यमूलक लेखापरीक्षण प्रतिवेदन-२०७१

परिचय

१. **पृष्ठभूमि** - शिक्षा ऐन २०२८ जारी भई नयां शिक्षा पद्धतिको योजना लागू भए पश्चात् शैक्षिक व्यवस्थापनका लागि सामुदायिक विद्यालय स्थापना र सञ्चालन गरी सरकारले नै स्रोत साधन उपलब्ध गराउदै आएको छ । उदारीकरणको अवधारणाअनुसार २०४६ साल पश्चात् शिक्षा क्षेत्रमा निजी क्षेत्रको संलग्नता बढ्दै गएको भए तापनि सामुदायिक विद्यालय सञ्चालन र व्यवस्थापन महत्वपूर्ण रूपमा रहेको पाइन्छ । संयुक्त राष्ट्र संघको सन् १९४८ को मानव अधिकार सम्बन्धी घोषणा पत्रमा शिक्षालाई न्यूनतम अधिकारको रूपमा घोषणा गरी शिक्षा निःशुल्क र अनिवार्य हुनुपर्ने गरी किटान गरेको छ । साथै सन् २०१५ सम्ममा सबैको लागि शिक्षा प्रदान गर्ने सहश्राद्धी लक्ष्य प्राप्त गर्नको लागि सरकारको प्रयासमात्र सम्भव नहुने महसुस गरी स्थानीय निकाय, समुदाय, गैरसरकारी संस्था र निजी क्षेत्रको संलग्नतामा शिक्षा क्षेत्रको विकास गर्ने अवधारणा सरकारले लिएको छ ।

प्रमुख कार्यसम्पादन सूचक (KPI)

- शैक्षिक पूर्वाधार व्यवस्थापनमा सुधार,
- भौतिक पूर्वाधार व्यवस्थापनमा सुधार,
- शैक्षिक गुणस्तरमा सुधार,
- छात्रवृत्ति र अनुदान व्यवस्थापन,
- व्यवस्थापन हस्तान्तरण र
- अनुगमन मूल्याङ्कन ।

नेपालमा विद्यालय शिक्षा कार्यक्रम प्राथमिक शिक्षा (कक्षा १ देखि ५ सम्म) निम्न माध्यमिक शिक्षा (कक्षा ६ देखि ८ सम्म), माध्यमिक शिक्षा (कक्षा ९ र १०) र उच्च माध्यमिक शिक्षा (कक्षा ११ र १२) सञ्चालन भईरहेका छन् । विद्यालय सञ्चालन व्यवस्थापन सम्बन्धमा रेखदेख अनुगमन गर्ने स्वीकृत प्रदान गर्ने, नियमन गर्ने निकायको रूपमा शिक्षा मन्त्रालय अन्तर्गत शिक्षा विभाग, क्षेत्रीय शिक्षा निर्देशनालय र जिल्ला शिक्षा कार्यालय रहेका छन् । विद्यालय शिक्षा अन्तर्गत सरकारको स्वामित्व र बजेट व्यवस्थापन भएका सामुदायिक विद्यालय र निजी क्षेत्रबाट सरकारको स्वीकृती लिई सञ्चालन भएका निजी विद्यालय तथा वैकल्पिक शिक्षा प्रदान गर्न गुम्बा, गुरुकुल, आश्रम, मदरसा समेत गरी ३ किसिमका विद्यालयहरू सञ्चालन भई रहेका छन् ।

प्राथमिक उमेर समूहका सम्पूर्ण बाल बालिकालाई अनिवार्य प्राथमिक शिक्षा प्रदान गर्ने पहुँच विस्तार गर्ने तथा शिक्षाको समग्र गुणस्तरमा सुधार ल्याउने उद्देश्यले विश्व बैंक, एसियाली विकास बैंक, युरोपियन युनियन, युनिसेफ, डेनमार्क, फिनल्याण्ड, नर्वे, बेलायत सरकार (DFID), अष्ट्रेलिया आदि दातृ निकायको अनुदान सहयोगमा सबैको लागि शिक्षा कार्यक्रम (सन् २००४-२००९) तथा माध्यमिक शिक्षा सहयोग कार्यक्रम कार्यान्वयन भएको छ । सहस्राब्दी लक्ष्यसँग मेल खानेगरी सरकार र स्थानीय निकाय समेतको सहभागिता र समन्वयमा सबैको लागि शिक्षा कार्यक्रम सन् २००९ देखि सन् २०१५ सम्मको प्रमुख सूचकहरू निर्धारण गरी कार्यक्रम सञ्चालन हुँदै आएको छ ।

२. **कार्यमूलक लेखापरीक्षणको औचित्य** - सामुदायिक विद्यालयको शैक्षिक एवं भौतिक पूर्वाधार व्यवस्थापन, शैक्षिक गुणस्तर लगायतका विषयमा राज्यबाट ठूलो रकम लगानी भएको, विकासका साभेदारहरूको लगानी रहेको, जनताको प्रत्यक्ष सरोकारको विषय भएकोले कार्यमूलक लेखापरीक्षणका लागि छनौट गरिएको हो ।
३. **नीतिगत व्यवस्था** - तेह्रौँ योजना (२०७०।७१-२०७२।७३), शिक्षा ऐन र नियमावली तथा स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन र नियमावलीमा रहेका शिक्षा क्षेत्रसँग सम्बन्धित निम्नानुसारका नीतिगत व्यवस्थाहरू सामुदायिक विद्यालयको हकमा पनि सान्दर्भिक रहेका छन् ।
- ३.१. तेह्रौँ योजनाले देशबाट निरक्षरता उन्मूलन गर्दै गुणस्तरयुक्त शिक्षामा पहुँच अभिवृद्धि गर्ने, सबैका लागि शिक्षा भन्ने सहस्राब्दी विकास लक्ष्य हासिल गर्ने र सन् २०२२ सम्ममा नेपाललाई अल्पविकसित राष्ट्रबाट स्तरान्तरित गर्ने दीर्घकालीन सोच हासिल गर्नेतर्फ शिक्षा क्षेत्रका प्रयास केन्द्रित गरेको छ । एक्काइसौँ शताब्दीका चुनौतीहरूको सामना गर्नसक्ने समावेशी, समन्यायिक र गुणस्तरयुक्त शैक्षिक प्रणालीको विकास

गरी सक्षम, कर्तव्यनिष्ठ तथा उत्पादनशील जनशक्ति उत्पादन गर्ने सोच लिएको छ । सबै नेपालीलाई गुणस्तरीय शिक्षा सुनिश्चित गरी सक्षम, उत्पादनशील र प्रतिस्पर्धी जनशक्ति तयार गर्ने दीर्घकालीन सोच लिएको छ । बाल विकास कार्यक्रम, आधारभूत शिक्षा, माध्यमिक शिक्षा, अनौपचारिक शिक्षा, प्राविधिक शिक्षा एवं व्यावसायिक तालिम, उच्च शिक्षा, शैक्षिक व्यवस्थापन जस्ता प्रमुख कार्यक्रमहरू रहने र यसले योजनाको अन्त्यमा १५ वर्ष माथिको साक्षरता दर ७५ प्रतिशत, १५-२४ वर्ष उमेर समूहको ९५ प्रतिशत, कक्षा एकमा बाल विकासको अनुभव सहित भर्ना हुन आउने बालबालिका ६४ प्रतिशत र आधारभूत तह (कक्षा १-५) खुद भर्ना दर १०० प्रतिशत पुर्याउने, कक्षा १-८ मा खुद भर्ना दर ९० प्रतिशत हुने, माध्यमिक तह (कक्षा ९-१२) मा खुद भर्ना दर ४० प्रतिशत पुर्याउने, एवं सामुदायिक विद्यालयबाट माध्यमिक शिक्षा परीक्षा (एसएलसी) उत्तीर्ण हुनेको प्रतिशत वृद्धि हुने अपेक्षित लक्ष्य साथ देहायका उद्देश्य, रणनीति तथा कार्यनीति तय भएका छन्:

- सबै तह र विषयको शिक्षामा समान पहुँच विस्तार गर्ने,
- सबै तहको शिक्षालाई गुणस्तरीय, जीवनोपयोगी, सीपमूलक, रोजगारमुखी एवं समसामयिक बनाउने,
- शैक्षिक पद्धतिलाई सिर्जनात्मक, व्यवहारिक, समावेशी र समतामूलक बनाउँदै लैजाने,
- समग्र शिक्षाप्रणालीको दक्षता, प्रभावकारिता र जवाफदेहितामा अभिवृद्धि गर्ने,
- प्रारम्भिक बाल विकासलाई समन्वयात्मक रूपमा विस्तार गर्ने,
- निःशुल्क र अनिवार्य आधारभूत शिक्षा र माध्यमिक तह (९-१२) को एकीकृत शिक्षा पद्धतिको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने,
- साक्षरतालाई उत्पादकत्वसंग आबद्ध गरी अभियानको रूपमा सञ्चालन गर्ने,
- विपन्न, सीमान्तकृत समुदाय र अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई शिक्षामा पहुँच सुनिश्चित गर्न लक्षित कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने,
- लगानीको प्रतिफल सुनिश्चित गर्दै जवाफदेहिता पद्धतिको विकास गर्ने,
- बाल विकास केन्द्रहरूको नक्साकन, विस्तार र पूर्वाधारहरूको सम्बन्धमा तयार गरिएको न्यूनतम मापदण्ड कार्यान्वयनमा ल्याइने,
- निःशुल्क, अनिवार्य आधारभूत शिक्षामा पहुँच विस्तार गर्न वैकल्पिक शिक्षाका कार्यक्रमहरूलाई व्यवस्थित र समन्वयात्मक ढङ्गले कार्यान्वयन गरिने,
- शिक्षक पुनर्मिलनका साथै विद्यार्थी र शिक्षक संख्यामा समायोजन गरिने,
- निजी क्षेत्र, गैरसरकारी क्षेत्र, स्थानीय निकाय र विकासका साभेदारहरूसँगको सहकार्यबाट प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिमका अवसरहरू विस्तार गरिने,
- साक्षर नेपाल अभियानलाई प्रभावकारी बनाउन सबै सरोकारवालाहरूलाई परिचालन गरिने र साक्षरता कार्यक्रममार्फत कम्तीमा ६० वर्षमुनिका सबैलाई साक्षर बनाइने,
- गुरुकुल, गोम्पा, मदरसाबाट सञ्चालन हुने शैक्षिक कार्यक्रमहरूलाई राष्ट्रिय प्रणालीमा समाहित गर्न मापदण्ड र पूर्वाधारको सुधार गरिने,
- विद्यालयमा बालमैत्री वातावरण सिर्जना गरी भर्ना दर, उत्तीर्ण दरमा वृद्धि र कक्षा दोहोर्‍याउने, छाड्ने दरमा कम गरिने,
- शिक्षामा उत्कृष्ट नतिजा हासिल गरेका प्रतिभाहरूलाई शिक्षण पेशामा आकर्षित गरिने,
- केन्द्रदेखि समुदाय र विद्यालय तहसम्मको अनुगमन प्रणालीलाई सक्षम र जिम्मेवार बनाइने,
- सम्पत्ति व्यवस्थापन र पूर्वाधार मापदण्ड तयार गरी कार्यान्वयनमा ल्याइने,
- शैक्षिक व्यवस्थापन सूचना प्रणालीलाई सुदृढ, प्रभावकारी र कार्यमूलक बनाइनेछ ।

३.२. यसैगरी शिक्षा ऐन, २०२८ र नियमावली २०५९ मा देहायका प्रमुख नीतिगत व्यवस्था अवलम्बन गरिएको छ:

- स्थानीय निकाय वा व्यवस्थापन समितिले विद्यालयको स्रोतबाट व्यहोर्ने गरी थप शिक्षक नियुक्ति गर्न सक्ने,
- शिक्षाको गुणस्तर कायम गर्ने सम्बन्धमा विद्यालय सञ्चालनको लागि प्राप्त स्रोत र साधनको परिचालन गर्ने,
- विद्यालयको शैक्षिक, भौतिक तथा आर्थिक तथ्याक अद्यावधिक गरी सार्वजनिक गर्ने,
- विद्यालयमा स्वच्छ शैक्षिक वातावरण कायम राख्न राजनीतिक आर्थिक वा साम्प्रदायिक भावनाको आधारमा विद्यालयको वातावरण धमिल्याउन नदिने,
- सहभागितात्मक तवरले विद्यालयको सञ्चालन व्यवस्थापन गर्ने ।

३.३. स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ ले अवलम्बन गरेका शिक्षासम्बन्धी नीतिगत व्यवस्था देहायमा छन्:

- स्थानीय निकायले आफ्नो स्रोतबाट पूर्व प्राथमिक विद्यालय स्थापना गर्ने, स्थापना गर्न अनुमति दिने तथा सञ्चालन र व्यवस्थापन गर्ने,
- गाउँ विकास र नगरपालिका भित्र मातृ भाषामा प्राथमिक तहको शिक्षा उपलब्ध गराउन सहयोग गर्ने, आर्थिक दृष्टिले अत्यन्त पिछ्छडिएको उत्पीडित जनजातीहरूका बालबालिकालाई छात्रवृत्तिको व्यवस्था गर्ने,
- गाउँ विकास समिति र नगरपालिकाभित्र सञ्चालित विद्यालयको रेखदेख र व्यवस्थापन गर्ने ।

३.४. आर्थिक वर्ष २०७०/७१ को आय-व्ययको सार्वजनिक जानकारी वक्तव्यअनुसार मुख्य प्रावधानहरू निम्नानुसार छन्:

- शिक्षा, स्वास्थ्य, खानेपानी र सरसफाईमा पहुँच तथा गुणात्मक सुधार गर्ने बजेटको प्राथमिकता रहेको,
- सामुदायिक विद्यालयहरूको प्रवेशिका परीक्षाको नतिजाले चिन्ता बढाएको र विद्यालय शिक्षामा सरकारको लगानी र प्राप्त प्रतिफलको गहन विश्लेषण गर्नुपर्ने बेला आएको,
- सामुदायिक विद्यालयहरूमा प्रधानाध्यापकसंग कार्यसम्पादन सम्भौता गरिने र उपलब्धिको आधारमा थप सुविधा दिइने छ । स्रोत केन्द्रमा कार्यरत स्रोतव्यक्ति, विद्यालय निरीक्षक र जिल्ला शिक्षा अधिकारीहरूको कार्यसम्पादन मूल्यांकन गर्दा सामुदायिक विद्यालयका विद्यार्थीहरूको परीक्षाफलसँग आबद्ध गर्ने,
- आधारभूत शिक्षालाई क्रमशः निःशुल्क र अनिवार्य गर्ने
- कक्षा १-८ सम्म अध्ययन गर्ने सबै छात्रा र दलित छात्र, माध्यमिक तहमा अध्ययन गर्ने दुई तिहाई छात्रा सहित ६० हजार गरिब तथा जेहेन्दार छात्रछात्रा, कक्षा १-१० सम्म अध्ययन गर्ने लोपोन्मुख तथा सीमान्तकृत वर्ग र अपाङ्गता भएका सबै छात्र छात्रालाई छात्रवृत्ति उपलब्ध गराउने,
- मानव विकास सूचकाङ्कमा पछि परेका १४ जिल्लाका लक्षित क्षेत्रका विद्यालयमा अध्ययनरत २ लाख ३९ हजार ५ सय र कर्णाली अञ्चलका ९६ हजार ८ सय ७८ छात्रछात्रालाई दिवा खाजाको निरन्तरता दिने,
- कक्षा १-१० सम्मका सबै छात्रछात्रा र कक्षा ११-१२ मा अध्ययन गर्ने लक्षित वर्ग, कर्णाली अञ्चल र अपाङ्गता भएका छात्रछात्रालाई निःशुल्क पाठ्यपुस्तक उपलब्ध गराउने,
- थप ५ हजार ८१२ विद्यालय भवन र २ हजार विद्यालयमा छात्रा शौचालय निर्माण गरिने, १ हजार ५३ विद्यालयमा पुस्तकालय स्थापना र ८४६ विद्यालय भवन मर्मत गरिने,
- ७ हजार १४३ सामुदायिक विद्यालयमा कम्प्युटर र इन्टरनेट सेवा पुऱ्याउने,
- आगामी २ वर्षभित्र निरक्षरता उन्मूलन गर्न साक्षर नेपाल अभियानअन्तर्गत १६ लाख ५० हजार निरक्षर व्यक्तिलाई साक्षर बनाउने,

४. **कानुनी व्यवस्था** – सबै तहका सामुदायिक विद्यालयहरूको व्यवस्थापन सञ्चालन र शिक्षकहरूको सेवा, शर्त र सुविधाहरूको सम्बन्धमा शिक्षा ऐन, २०२८ तथा नियमावली, २०५९ कार्यान्वयनमा रहेका छन् । यसै गरी शिक्षा क्षेत्रमा कार्यरत प्राविधिक र प्रशासनिक कर्मचारीहरूको सेवा शर्त र सुविधाहरूको सम्बन्धमा

निजामती सेवा ऐन, २०४९ तथा नियमावली, २०५० बमोजिम व्यवस्थित गरिएको छ । आर्थिक कारोबारको सञ्चालनमा आर्थिक कार्यविधि ऐन, २०५५ तथा नियमावली २०६४, सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ नियमावली, २०६४ अनुसार गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ ।

शिक्षा क्षेत्रका विभिन्न कार्यक्रम सञ्चालन गर्नको लागि विद्यालय अनुदान कार्यान्वयन निर्देशिका २०६१, कार्यक्रम कार्यान्वयन निर्देशिका, २०६५, समुदायद्वारा व्यवस्थापन हुने विद्यालय सञ्चालन कार्य निर्देशिका २०५९, प्रारम्भिक बाल विकास केन्द्र सञ्चालन सम्बन्धी निर्देशिका, २०६१ लागू गरेको छ । नेपाल सरकारले दातृ संस्थासंग गरेको सम्झौता, आयोजना विवेचना प्रतिवेदनले केही कार्यक्रमको सञ्चालनमा थप प्रक्रिया निश्चित गरेको छ । साथै विभिन्न तालिम सञ्चालन गर्ने, शैक्षिक सूचना सङ्कलन विश्लेषण गर्ने निर्देशिका समेत तर्जुमा गरी कार्यान्वयनमा ल्याएको छ ।

५. **उद्देश्य तथा लक्ष्य** – शिक्षा क्षेत्रमा दातृ राष्ट्र तथा संस्थासमेतको सहयोगमा सञ्चालित प्रमुख कार्यक्रम सबैको लागि शिक्षा कार्यक्रमले देहायका प्रमुख उद्देश्यहरु लिएको छः

- बृहत् बाल विकास तथा शिक्षा विस्तार,
- शिक्षामा सबै बालबालिकाहरुको पहुँच सुनिश्चितता,
- आदिवासी र अल्पसंख्यक भाषिक समुदायहरुलागयत सबै बालबालिकाहरुको सिकाई आवश्यकता परिपूर्ति,
- प्रौढ निरक्षरतामा कमी,
- लैंगिक भेदभावको निराकरण र
- गुणस्तरीय शिक्षाका लागि सबै पक्षको सुधार ।

यसैगरी शिक्षाको आन्तरिक र बाह्य दक्षता अभिवृद्धि गर्ने सिकाई वातावरणमा सुधार ल्याउने, राष्ट्रिय आवश्यकतासंग सम्बन्ध अभिवृद्धि गर्ने र क्षमता विकास गर्ने जस्ता उद्देश्यले माध्यमिक शिक्षा सहयोग कार्यक्रम सञ्चालित छ ।

उपर्युक्त उद्देश्यहरु हासिल गर्नको लागि विकेन्द्रित प्रणालीअनुरूप स्थानीय तहको समेत सहभागितामा समुदायमा आधारित भई कृयाकलाप सञ्चालन गर्ने रणनीति नेपाल सरकारले लिएको छ । सोही बमोजिम हाल सामुदायिक रुपमा सञ्चालन भैरहेका विद्यालयहरुको सञ्चालन र व्यवस्थापनलाई प्रभावकारी तुल्याउन र विद्यालयको आन्तरिक दक्षता अभिवृद्धि गर्दै उच्च शैक्षिक उपलब्धि हासिल गर्न निर्णय प्रक्रियामा अभिभावकहरुलाई प्रत्यक्ष रुपमा संलग्न गराई स्थानीय समुदायलाई नै विद्यालयको सञ्चालन व्यवस्थापन, रेखदेख र नियन्त्रणको जिम्मेवारी दिई विद्यार्थीको पहुँच, शैक्षिक गुणस्तर अभिवृद्धि एवं पारदर्शिता प्रवर्द्धन गर्ने उद्देश्यले सामुदायिक विद्यालयको व्यवस्थापन समुदायलाई दिने नीति सरकारले अवलम्बन गरेको छ ।

समग्रमा शिक्षा मन्त्रालयले लिएको नीति तथा दातृराष्ट्र निकायको सहयोगमा सञ्चालित कार्यक्रमको फलस्वरुप देहायबमोजिमको उपलब्धि हासिल गर्ने लक्ष्य सबैको लागि शिक्षा कार्यक्रमको मूल दस्तावेजमा रहेको छः

प्रमुख सूचकहरु	सन् २००९	सन् २०१५
बाल विकास सहित कक्षा १ मा भर्ना हुने प्रतिशत	६०	८०
कक्षा १ मा कुल आगमन दर	११०	१०२
कक्षा १ मा खुद आगमन दर	९५	९८
कुल भर्ना दर	१०४	१०५
खुद भर्ना दर	९६	१००
आवश्यक तालिम प्राप्त शिक्षकको प्रतिशत	९९	१००
विद्यार्थी शिक्षक अनुपात	३७	३०
कक्षा १ दोहोःयाउने दर	१०	१०
कक्षा १ देखि ५ सम्म पुग्ने दर	८५	९०

प्रमुख सूचकहरू	सन् २००९	सन् २०१५
साक्षरता दर (१५-२४ वर्ष)	८२	९५
साक्षरता दर (६ वर्ष माथि)	७६	९०
लैंगिक समानता सूचक	०.९	१.०

यी लक्ष्यहरू सहस्राब्दी लक्ष्यसँग तादात्म्यता हुने गरी निर्धारण गरिएका छन् । सरकार, स्थानीय निकाय, समुदाय, गैर सरकारी निकाय तथा निजी क्षेत्रको सहभागिता र समन्वयमा उपलब्धि हासिल गर्ने प्रयास हुने व्यवस्था छ ।

६. **वित्तीय व्यवस्था** – नेपाल सरकारको २०७०।७१ को कुल वार्षिक बजेट रु.५ खर्ब १७ अर्ब २४ करोडमध्ये शिक्षा क्षेत्रको खर्चतर्फ रु.८० अर्ब ९५ करोड ८० लाख ८० हजार अर्थात् कुल बजेटमा १५.६५ प्रतिशत छुट्याइएको छ । नेपाल सरकारसंग भएका सम्झौताबमोजिम विभिन्न दातृ निकायको ऋण अनुदान सहयोगबाट प्राप्त रकम जिल्ला शिक्षा कार्यालय मार्फत सामुदायिक विद्यालयहरूमा निशर्त सशर्त अनुदानको रूपमा प्रवाह हुने व्यवस्था छ ।

कार्यमूलक लेखापरीक्षणको लागि छनौट भएका पाँच जिल्लाका शिक्षा कार्यालयहरूमा यो वर्ष विभिन्न बजेट उपशीर्षकबाट भएको बजेट, निकास र खर्च विवरण देहायअनुसार रहेको छ:

(रु.हजारमा)

जिल्ला	बजेट	निकास/खर्च
भापा	१४६६४६७	१४२७५२७
मकवानपुर	१०८७२४१	१०४७६००
पाल्पा	१०६१०६६	१०३६३२३
डोटी	६७७०९६	६४९४९३
कैलाली	१३७३५५२	१३६८४३९
जम्मा:	५६६५४२२	५५२९३८२

लेखापरीक्षणको उद्देश्य, क्षेत्र एवं पद्धति

७. **उद्देश्य** – सामुदायिक विद्यालयको सञ्चालन, व्यवस्थापन सम्बन्धमा शैक्षिक प्रभावकारिता मूल्यांकन गरी सुभाब सहितको प्रतिवेदन जारी गर्नु लेखापरीक्षणको मुख्य उद्देश्य रहेको छ भने अन्य उद्देश्य देहायबमोजिम रहेका छन्:

- विद्यालयहरूको शैक्षिक अवस्थाअन्तर्गत शिक्षाको पहुँच अभिवृद्धि, छात्रवृत्ति र उत्तीर्ण दरको सम्बन्ध अध्ययन गर्ने,
- विद्यालयहरूमा आवश्यक भौतिक पूर्वाधारको पर्याप्त व्यवस्था भई सिकाई वातावरण उपयुक्त रहेको सुनिश्चित गर्नु,
- विद्यालयमा प्राप्त अनुदान सोही प्रयोजनमा दक्षतापूर्वक उपयोग भएको एवं पारदर्शिता र जवाफदेहिता प्रवर्द्धन भएको सुनिश्चित गर्नु, अनुदान र शैक्षिक गुणस्तरको सम्बन्ध विश्लेषण गर्ने,
- समुदायबाट व्यवस्थापन गरिएका विद्यालयको सञ्चालन व्यवस्थापनमा सुधार भई शैक्षिक गुणस्तरमा सकारात्मक योगदान पुगे नपुगेको अध्ययन गर्नु,
- विद्यालयहरूको नियमित अनुगमन मूल्याङ्कन र पृष्ठपोषणको माध्यमबाट शैक्षिक गुणस्तर एवं व्यवस्थापकिय कार्यकुशलता अभिवृद्धि गर्ने प्रयास भए नभएको मूल्याङ्कन गर्नु,

८. **क्षेत्र** – लेखापरीक्षण मुख्य रूपले सामुदायिक विद्यालयको कार्य सम्पादनसंग सम्बन्धित छ । यस क्रममा सामुदायिक विद्यालय हस्तान्तरण एवं व्यवस्थापन प्रक्रिया, विद्यालय व्यवस्थापन समिति, अभिभावकहरूको सहभागिता र सकृयता, विद्यालयलाई दिएको सशर्त एवं निशर्त अनुदान, विद्यार्थी भर्ना दर, शिक्षाको गुणस्तर, छात्रवृत्ति र निशुल्क शिक्षा, पठन पाठन कार्यमा नियमितता, परीक्षा उत्तीर्ण दरमा भएको प्रगति, शिक्षक व्यवस्थापन एवं क्षमता अभिवृद्धि, शिक्षण संस्थाको विकेन्द्रीकरण र शिक्षा व्यवस्थापन प्रणालीसम्बन्धी

कार्यक्रम एवं क्रियाकलापलाई अध्ययन र मूल्याङ्कन गरिएको छ । अध्ययनको क्रममा सबैको लागि शिक्षा कार्यक्रम, माध्यमिक शिक्षा सहयोग कार्यक्रम, सामुदायिक विद्यालय सहयोग कार्यक्रमका उद्देश्य लक्ष्य एवं व्यवस्थाहरूलाई आधार लिएर समग्रतामा मूल्याङ्कन गरिएको छ ।

अध्ययनको लागि जिल्ला शिक्षा कार्यालय भापा, मकवानपुर, पाल्पा, डोटी र कैलालीसमेत ५ जिल्लालाई लेखापरीक्षणको क्षेत्रमा समावेश गरिएको छ । प्रत्येक जिल्लाका माध्यमिक, निम्न माध्यमिक र प्राथमिक समेत न्यायोचित नमुना छनौट विधि (Judgemental Selection Method) को आधारमा ५ विद्यालय (अनुसूची-१ संलग्न) छनौट गरी लेखापरीक्षण क्षेत्रमा समावेश गरिएको छ ।

९. **पद्धति** – लेखापरीक्षणको क्रममा देहायका विधि अवलम्बन गरिएको छ:

- कार्यमूलक लेखापरीक्षण कार्य प्रवेश बैठकबाट शुरु गरी नीतिगत, कानुनी व्यवस्था, सञ्चालनसम्बन्धी प्रक्रिया, वार्षिक प्रगति प्रतिवेदन, अभिलेख र कागजात परीक्षण गरिएको छ ।
- विवरण सङ्कलन, प्रश्नावली, अन्तर्वार्ता र सरोकारवालासँग छलफल तथा भौतिक निरीक्षण जस्ता लेखापरीक्षण विधिको अवलम्बनबाट तथ्याङ्क तथा सूचना सङ्कलन गरी मूल्याङ्कन र विश्लेषण गरिएको छ ।
- नीति ऐन नियम कानूनको कार्यान्वयन एवं गुणस्तरीय शिक्षाको स्थिति मूल्याङ्कन गर्न प्रक्रियामूलक, समस्यामूलक तथा नतीजामूलक पद्धतिको अवलम्बन गरिएको छ ।
- समुदायलाई व्यवस्थापन जिम्मा दिएका कम्तीमा १ विद्यालयसहित ५ सामुदायिक विद्यालयको सञ्चालन स्थिति अध्ययन मूल्याङ्कन गर्न छनौट भएका ५ जिल्लाका ५/५ विद्यालयको स्थलगत भ्रमण गरिएको छ ।
- स्थलगत भ्रमणको क्रममा प्रत्येक जिल्लाका ५ विद्यालयका प्रधानाध्यापक र शिक्षकहरूसँग संयुक्त रुपमा अन्तर्वार्ता लिइएको छ ।
- जिल्लाको एस.एल.सी. परीक्षाको उत्तीर्ण दरको विश्लेषण गरिएको छ । यसका लागि जिल्ला शिक्षा कार्यालयबाट जिल्लाको ३ वर्षको सामुदायिक विद्यालयको एस.एल.सी.को उत्तीर्ण दरको विवरण लिई विश्लेषण गरिएको छ ।
- छनौटमा परेका ५ विद्यालयमा, विद्यालयका प्रधानाध्यापक, शिक्षक र कर्मचारी, विद्यालय व्यवस्थापन समितिका पदाधिकारी, शिक्षक अभिभावक संघका पदाधिकारी, स्थानीय समाजसेवी, वृद्धिजीवी, अभिभावक समेतको सहभागितामा सरोकारवालाहरूसँगको छलफल (Focus group discussion) सञ्चालन गरिएको छ ।

सङ्कलन गरिएका सूचना तथा तथ्याङ्क, फाराम, टिप्पणी र सुझाउसमेतको विश्लेषण गरी प्रतिवेदन तयार गरिएको छ ।

१०. **सीमितता** – कार्यमूलक लेखापरीक्षणको सिलसिलामा प्राप्त सूचना, अभिलेख, प्रश्नावली तथा द्वितीय स्रोतबाट सङ्कलन गरिएको तथ्याङ्कको आधारमा प्रतिवेदन तयार गरिएको, विवरण विश्लेषण मूल्याङ्कनका लागि समयसीमा आदि सीमितता रहेका छन् ।

लेखापरीक्षणबाट देखिएका व्यहोरा

- **सकारात्मक पक्ष** – गुणस्तरीय शिक्षा नै समुन्नत नेपाल निर्माणको आधार हो भन्ने तथ्यलाई मध्यनजर गर्दै आधारभूत शिक्षाको पहुँचमा वृद्धि गर्ने, निःशुल्क र अनिवार्य बनाउने, भौतिक पूर्वाधारको विकासमा जोड दिने, शिक्षकहरूको कार्य सम्पादनस्तर र कार्य दक्षता अभिवृद्धि गर्ने, बालमैत्री शिक्षण विधिको अवलम्बन गर्ने आदि विविध शैक्षिक कार्यक्रम सञ्चालन हुनु यसका सकारात्मक पक्ष हुन् ।

- **समस्या र चुनौती** – पर्याप्त भौतिक साधन स्रोतको कमी, तोकिएका मापदण्ड पूरा गर्न नसकिनु, विद्यालयलाई बालमैत्री बनाउनु नसकिनु, आधारभूत शिक्षा सम्पूर्ण रूपमा अनिवार्य र निःशुल्क बनाउन नसकिनु, शिक्षाको गुणस्तर अभिवृद्धि र शिक्षक एवं विद्यालयको व्यवस्थापन प्रभावकारी बनाउन नसकिनु यस क्षेत्रका समस्या र चुनौती हुन् ।

- **सुधारका क्षेत्रहरू**

(क) **शैक्षिक व्यवस्थापन (प्रभावकारिता)**

११. **निःशुल्क शिक्षा** – शिक्षा ऐन, २०२८ को दफा १६(घ)(१) मा सामुदायिक विद्यालयको प्राथमिक तहको शिक्षा निःशुल्क हुने र त्यस्तो विद्यालयमा भर्ना हुने विद्यार्थीलाई पाठ्युक्तक निःशुल्क उपलब्ध गराइने उल्लेख छ । त्यस्तै शिक्षा नियमावली, २०५९ को नियम १४७(६) मा ऐन बमोजिम निःशुल्क तथा अनिवार्य शिक्षा लागू भएपछि सामुदायिक विद्यालयले कक्षा आठसम्मको आधारभूत शिक्षा प्रदान गर्न विद्यार्थीबाट शुल्क लिनसक्ने छैन भन्ने व्यवस्था छ । २०७०/७१ को आय-व्ययको सार्वजनिक जानकारी वक्तव्यमा आधारभूत शिक्षालाई क्रमशः निःशुल्क र अनिवार्य गर्ने व्यहोरा उल्लेख छ ।

११.१. विद्यालयहरूले विभिन्न कारण देखाई विद्यार्थीका अभिभावकसँग वार्षिक रूपमा कक्षाअनुसारको सहयोग शुल्क लिने गरेको केही उदाहरण निम्न छन्:

सि.नं.	विद्यालयको नाम	सहयोग शुल्क (वार्षिक)
१	किसान जागरुक सिद्धार्थ प्रा.वि. छतिवन, मकवानपुर	शिशु कक्षा रु.५०१-, १-३ रु.१००१- र कक्षा ४-५ रु. २००१-
२	सुप्रभात नि.मा.वि. चुरियामाई मकवानपुर	कक्षा १ रु.१५०१-, र कक्षा अनुसार थप रु.५०१-
३	राष्ट्रिय रोटरी मा.वि., मकवानपुर	कक्षा १-३ रु.२००१-, ४-५ रु.३००१- ६-८ रु.१,०००१- र ९-१० रु.१,५००१-
४	जनता उच्च मा.वि. फापरबारी, मकवानपुर	कक्षा १ रु.५०१- र थप रु.५०१- प्रति कक्षा
५	सरस्वती बालबोधनी मा.वि., मार्खु, मकवानपुर	कक्षा ६-१० सम्म रु.१,०५०१- देखि १,४५०१-
६	भुसलडांडा मा.वि. तानसेन पाल्पा	अंग्रेजी माध्यममा पढाई, लिने गरेको
७	दरैठांटी उ.मा.वि. रामपुर, पाल्पा	अंग्रेजी माध्यममा पढ्न चाहनेसंग नर्सरी मा रु. ३६०० देखि कक्षा १० मा रु. ७२०० (वार्षिक)
८	कृष्ण नि.मा.वि. दमक, भापा	कक्षा १ रु.१०१- र कक्षा ८ रु.५०१- परीक्षा सञ्चालन सहयोग
९	दुर्गा उ.मा.वि. गरामनी, भापा	कक्षा २-८ रु.५०१- र ९-१० मा रु.६००१- विविध शुल्क
१०	भद्रपुर उ.मा.वि., भापा,	नि.मा.वि. रु.३०१- र मा.वि. रु.५०१- परीक्षा शुल्क रु. २००१- रु.४००१- भर्ना शुल्क
११-	वीरेन्द्र उ.मा.वि., चन्द्रगढी	रु.७०१- परीक्षा शुल्क र कक्षा ८ लाई रु.३०१-

११.२. डोटी जिल्लाका ५ विद्यालयमा गरिएको छलफल कार्यक्रममा ३ विद्यालयका अभिभावकले विद्यालयले सहयोग स्वरूप वार्षिक केही रकम लिने गरेको बताएका छन् । रामपुर उ.मा.वि.ले सहयोग स्वरूप लिने गरेको, भगवती नि.मा.वि.ले चन्द्रास्वरूप लिने गरेको र सिद्धेश्वर उ.मा.वि.ले परीक्षा शुल्क भनी लिने गरेको अवस्था पाइयो ।

११.३. अध्ययन गरिएका ५ जिल्लाका २५ सामुदायिक विद्यालयमा अंग्रेजी माध्यममा समेत पढाई सञ्चालन गरेको, कक्षागत र विषयगत शिक्षक पर्याप्त नभएको, भवन निर्माण गर्नु परेको जस्ता कारणहरू देखाई मकवानपुरमा रु.५० देखि १ हजार ५०० सम्म, भापामा रु.१० देखि ६०० सम्म, पाल्पामा रु.४ हजारदेखि ७ हजारसम्म तथा कैलालीमा रु.६० देखि ८० सम्म परीक्षा शुल्क लिने गरेको विवरण प्राप्त भएको छ । ऐनको व्यवस्था विपरीत शुल्क लिनु उपयुक्त नभएकाले यस्तो कार्यमा नियन्त्रण गरी निःशुल्क शिक्षाको प्रत्याभूति हुनुपर्दछ ।

१२. **निःशुल्क पाठ्यपुस्तकमा ढिलाई** – शिक्षा नियमावली, २०५९ को नियम ३६(२) मा क्षेत्रीय निर्देशक तथा जिल्ला शिक्षा अधिकारीले स्वीकृत पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तक शैक्षिकसत्र प्रारम्भ हुनु एक महिना अघि

सम्बन्धित क्षेत्रमा उपलब्ध भए नभएको जाँचबुझ गरी वा गर्न लगाई त्यसको सूचना मन्त्रालय र सम्बन्धित निकायमा दिनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ । निःशुल्क पाठ्यपुस्तक शैक्षिकसत्र शुरु भएको २ हप्ताभित्र उपलब्ध गराउनुपर्नेमा २ महिनासम्म, ३ महिनापछि वा वर्षभरमा समेत पुस्तक प्राप्त नगर्नेहरू रहेको पाइयो । यस सम्बन्धी केही उदाहरण निम्न छन्:

सि.नं.	विद्यालयको नाम	विवरण			
		कुल विद्यार्थी	२ हप्ताभित्र पाउने	२ हप्ता पछि आंशिक समयमा पाउने	वर्षभर नपाउने
१	किसान जागरुक सिद्धनाथ प्रा.वि. छतिवन, मकवानपुर	१६८	५८	११०	-
२	सुप्रभात नि.मा.वि. चुरियामाई मकवानपुर	१५०	६७	-	८३
३	राष्ट्रिय रोटरी मा.वि., मकवानपुर	१०३२	६००	४३२	-
४	जनता उच्च मा.वि. फापरवारी	८४७	४५०	३९७	-
५	सरस्वती बालबोधनी मा.वि., माखु, फापरवारी	२९५	१९९	९३	३
६	बालज्योती प्रा.वि., पाल्पा	८२	८२	-	-
७	भुसलडांडा मा.वि. तानसेन, पाल्पा	२७८	२७८	-	-
८	दरैठांटी उ.मा.वि. रामपुर, पाल्पा	६३४	-	३६४	२७०
९	दौलातुङ नि.मा.वि. पाल्पा	९४	-	९४	-
१०	दमकडा उ.मा.वि. पाल्पा	५६०	५३१	२९	-
११	सरस्वती विद्यामन्दिर प्रा.वि. महेशपुर, भापा	७०	-	७०	-
१२	कृष्ण नि.मा.वि., दमक भापा	२८६	-	२८६	-
१३	दुर्गा उ.मा.वि. गरामनी भापा	९१३	-	९१३	-
१४	भद्रपुर उ.मा.वि. भापा	४८९	२६०	२२९	-
१५	वीरेन्द्र उ.मा.वि चन्द्रगढी भापा	८११	४००	३११	१००
१६	भगवतीस्थान प्रा.वि. डोटी	७३	७३	-	-
१७	रामपुर उ.मा.वि., डोटी	६७९	६३७	-	४२
१८	अरुणोदय नि.मा.वि., डोटी	१५८	६०	९८	-
१९	भगवती नि.मा.वि., डोटी	२५८	१७०	८८	-
२०	जनसेवा प्रा.वि., डोटी	४६	३९	-	७
२१	सिद्धेश्वर उ.मा.वि.	५७९	२०२	३७७	-
२२	शिव नि.मा.वि. कैलाली	३१६	१६०	१५६	-
२३	गणेश प्रा.वि., कैलाली	११८	३२	८०	६
२४	गुह्येश्वरी मा.वि., कैलाली	४०५	२१०	१९५	-
२५	जनप्रकाश नि.मा.वि.	२०७	३०	१७७	-
२६	मेलघती मा.वि.	५५६	५५४	२	-
	जम्मा:	१०१०४	५०९९	४४९४	५११

उल्लिखित व्यहोराअनुसार ५ जिल्लाका १०,१०४ विद्यार्थीमध्ये आंशिक रूपमा प्राप्त गर्ने ४,४९४ (४४.४८ प्रतिशत) र वर्ष भरमा ५११ (५.०६) ले पाठ्यपुस्तक प्राप्त नगरेको स्थिति देखियो । समूह छलफलका क्रममा समयमै पुस्तक प्राप्त नहुनुमा गत वर्षको प्लास रिपोर्टको आधारमा बजेट आउने र नपुग हुने, ढिलो निकास हुने, निकास नआएको, अंग्रेजी माध्यमका किताब किनेर दिन नसकेको, बजेट प्राप्त भई लिन जाँदा सदरमुकाममा नै किताब सकिएको आदि कारणहरू व्यक्त भएका छन् । तोकिएको समयमा विद्यार्थीलाई पाठ्यपुस्तक उपलब्ध नहुँदा पठन पाठनमा बाधा पर्ने तथा शैक्षिक गुणस्तरसमेत प्रतिकूल असर पर्ने देखिएको छ । त्यसैले तोकिएको समयमा सम्पूर्ण विद्यार्थीहरूलाई पाठ्यपुस्तक पुऱ्याउनेतर्फ ध्यान दिनुपर्दछ ।

१३. **लागत र उत्तीर्ण दर** – प्राप्त विवरणअनुसार प्रतिविद्यार्थी लागत र एस.एल.सी.उत्तीर्ण दरको स्थिति निम्नानुसार रहेको छ:

- १३.१. शिक्षाको बजेटतर्फ अध्ययन गर्दा २०७०।७१ मा स्कुल शिक्षातर्फ रु.६८ अर्ब ८१ करोड ४३ लाख ६८ हजार बजेट रहेको र कुल सामुदायिक विद्यालयका विद्यार्थी संख्या ५९ लाख ९५ हजार ७५ रहेबाट प्रतिविद्यार्थी खर्च रु.११ हजार पुग्ने देखिन्छ ।
- १३.२. अध्ययन गरिएका ५ जिल्लाका सामुदायिक विद्यालयहरूको विगत ३ वर्षको एस.एल.सी.उत्तीर्ण दर निम्नानुसार छः

साल	कुल राष्ट्रिय दर	एस.एल.सी. उत्तीर्ण दर				
		मकवानपुर	पाल्पा	भापा	डोटी	कैलाली
२०६८	४७.६५	३६.८५	३३.४	२७.३१	३८.३	४३.१७
२०६९	४१.५७	३६.५९	४२.६७	२६.९३	२७.४	३०.७९
२०७०	४३.९२	५२.०१	४५.४७	२७.६०	१७.७	३०.२६

उपर्युक्त व्यहोराअनुसार शिक्षा क्षेत्रमा बढ्दो लगानीका आधारमा एस.एल.सी. उत्तीर्ण दरमा सुधार भएको अवस्था देखिदैन । २०७० को एसएलसी परीक्षमा कुल राष्ट्रिय दरको तुलनामा भापा, डोटी र कैलालीमा न्यून प्रतिशत रहेको देखिन्छ । जसबाट शैक्षिक प्रभावकारिता, गुणस्तर, लागतलगायत समग्र शैक्षिक सुधारका लागि प्रभावकारी कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्नुपर्दछ ।

- १३.३. २०७०।७१ मा रहेका विद्यार्थीहरू र निर्माण बाहेकको कुल खर्चको अनुपात हेर्दा देहायका विद्यालयमा देहाय अनुसार प्रति विद्यार्थी खर्च भएको पाइयोः

सि.नं.	विद्यालयको नाम	कुल विद्यार्थी संख्या	कुल खर्च (रु.हजारमा)	प्रतिविद्यार्थी खर्च (रु.हजारमा)
१	किसान जागरुक सिद्धनाथ प्रा.वि. छतिवन, मकवानपुर	१६८	१६६०	१०
२	सुप्रभात नि.मा.वि. चुरियामाई मकवानपुर	१५०	१२५३	८
३	राष्ट्रिय रोटरी मा.वि. मनहरी	१०५७	४६६४	४
४	जनता उच्च मा.वि. फापरबारी	८४७	६७२१	८
५	सरस्वती बालबोधनी मा.वि., माखु, फापरबारी	२९५	३५८५	१२
६	बालज्योती प्रा.वि., पाल्पा	८२	८४३	१०
७	भुसलडांडा मा.वि. तानसेन, पाल्पा	३१८	१९०५	६
८	दरैठाटी उ.मा.वि. रामपुर, पाल्पा	६३४	६१७६	१०
९	दैलातुङ नि.मा.वि. खनियागाउँ पाल्पा	९४	१२२२	१३
१०	दमकडा उ.मा.वि. मदनगरपालिकोखरा	५६०	१०४९३	१९
११	गुह्येश्वरी मा.वि. कैलाली	४०१	३७३४	९
१२	गणेश प्रा.वि.	११८	१४७७	१३
१३	शिव नि.मा.वि.	३३२	१९८०	६
१४	भगवतीस्थान प्रा.वि. डोटी	७३	७७९	११
१५	रामपुर उ.मा.वि.	७६१	७१८३	९
१६	अरुणोदय नि.मा.वि.	१७३	२१९३	१३
१७	भगवतीस्थान नि.मा.वि.	२५४	१३५४	५

स्थलगत निरीक्षण गरिएका विद्यालयहरूलाई निकास भएको (निर्माणबाहेक) रकम र विद्यार्थी संख्याको तुलना गर्दा शैक्षिकसत्र २०७०।७१ मा प्रतिविद्यार्थी खर्च डोटीमा रु.५ हजारदेखि रु १३ हजारसम्म, कैलालीमा रु.६ हजारदेखि रु.१२ हजारसम्म, पाल्पामा ६ हजारदेखि रु.१९ हजारसम्म, मकवानपुरमा रु.४ हजारदेखि १२ हजारसम्म रहेको देखिन्छ । उल्लिखित विवरणबाट विद्यालय अनुसार प्रतिविद्यार्थी लागतमा फराकिलो अन्तर रहेको देखियो । त्यसैले प्रतिविद्यार्थी खर्चको राष्ट्रिय मापदण्ड निर्धारण गरी लागत न्यून हुने गरी शैक्षिक व्यवस्थापन गर्नुपर्दछ ।

१४. **विद्यालय सञ्चालन** – शिक्षा नियमावली, २०५९ को नियम ८४(५) मा विद्यालयको एक शैक्षिकसत्रमा काम गर्ने दिन कम्तीमा २२० दिन हुने, उप नियम (६) मा शिक्षकले हप्तामा कम्तीमा २४ पिरियडको कक्षा लिनुपर्ने व्यवस्था छ । अध्ययन गरिएका विद्यालयहरूमध्ये भापा, मकवानपुर, पाल्पाका विद्यालयहरू कम्तीमा २२० दिन सञ्चालित रहेको पाइयो भने डोटीको जनसेवा प्रा.वि. २१० दिनमात्र खुलेको र कैलालीका जनप्रकाश नि.मा.वि. तथा मेलघटी मा.वि. क्रमशः २१७ र २१८ दिनमात्र खुलेको पाइयो । नियमावलीमा उल्लिखित न्यूनतम दिन सञ्चालन गर्ने गरी शैक्षिक क्यालेण्डर बनाउनुपर्दछ ।
१५. **कक्षा उत्तीर्ण दर** – सरकारी अनुदान प्राप्त गर्ने विद्यालयहरूमा भर्ना भएका बालबालिकाको कम्तीमा पनि ९० प्रतिशत नियमित उपस्थिति हुनुपर्ने एवं विद्यालयको अन्तिम परिक्षाको नतिजा ८० प्रतिशतमा नघट्ने लगायतका शर्तहरू पूरा गर्नुपर्ने व्यवस्था छ ।
- १५.१. स्थलगत निरीक्षण तथा छलफल गरिएका विद्यालयको कक्षा उत्तीर्ण दरको स्थिति डोटी जिल्लाको सिद्धेश्वर उ.मा.वि. को कक्षा ५ मा ५४ प्रतिशत, कक्षा ८ मा ५१ प्रतिशत, कैलाली जिल्लाको मेलघटी मा.वि.को कक्षा ५ को ६५ प्रतिशत, कक्षा ८ को ४५ प्रतिशत, पाल्पा जिल्लाको दरेठाटी उ.मा.वि. को कक्षा ५ मा ७८.२६ प्रतिशत, मकवानपुर जिल्लाको सरस्वती बालबोधनी मा.वि.को कक्षा ८ मा ७५ प्रतिशत र भापा जिल्लाको दुर्गा उ.मा.वि. को कक्षा ५ मा ६१.८४ प्रतिशत, कक्षा ८ मा ७३.४९ प्रतिशत, भद्रपुर उ.मा.वि. को कक्षा ८ मा ५५.५५ प्रतिशत रहेकोले मापदण्ड पूरा गरेको देखिएन ।
- १५.२. जिल्ला शिक्षा कार्यालय कैलालीबाट प्राप्त उर्तिर्णांक विवरण अनुसार कक्षा १ देखि ९ सम्मको सामुदायिक विद्यालयहरूको उत्तीर्णाङ्क ४२.७७ प्रतिशत रहेको पाइयो । राज्यको ठूलो लगानीका बाबजुद पनि उत्तीर्णाङ्क प्रतिशत न्यून देखिएबाट कार्यालयले लक्ष्यअनुसार कार्य गरेको छ भन्ने कुरामा विश्वस्त हुने आधार देखिएन । त्यसैले अनुदान प्राप्त विद्यालयहरूको तोकिएको उत्तीर्णाङ्क प्रतिशत प्राप्त गर्नेतर्फ कार्यालयको ध्यान जानुपर्दछ ।
- १५.३. अध्ययन गरिएका २५ मध्ये ६ विद्यालयको कक्षा उत्तीर्ण दर ८० प्रतिशतभन्दा कम रहेको पाइयो । अतः विद्यालयमा अध्ययनरत विद्यार्थीको नतिजा मूल्याङ्कनबाट अनुत्तीर्ण रहँदा राष्ट्रिय लक्ष्यअनुरूप शिक्षाको गुणस्तर अभिवृद्धि नहुने हुँदा नतिजा मूल्याङ्कनको आधारमा समस्या पहिचान गरी विद्यालयगत विशेष शिक्षा कार्यक्रम सञ्चालन गरी नतिजा सुधार गर्नेतर्फ ध्यान दिनुपर्दछ ।
१६. **कक्षा छोड्ने दर** – विद्यालयमा अध्ययनरत विद्यार्थीको कक्षा छाड्ने दर सम्बन्धमा स्थलगत निरीक्षण तथा छलफल गरिएका देहायका ४ जिल्लामा विद्यालयको कक्षा छाड्ने दर देहाय अनुसार रहेको छः
- डोटी जिल्लाको रामपुर उ.मा.वि. को कक्षा १ मा २० प्रतिशत, कक्षा ५ मा ५ प्रतिशत र कक्षा ८ मा ३.३ प्रतिशत रहेको छ ।
 - कैलाली जिल्लाको जन प्रकाश नि.मा.वि.को कक्षा १ मा ४ प्रतिशत, कक्षा ५ मा ५ प्रतिशत र कक्षा ८ मा ३.३ प्रतिशत रहेको छ ।
 - पाल्पा जिल्लाको बालज्योति प्रा.वि.को कक्षा १ मा २५ प्रतिशत, कक्षा ५ मा २२.२२ प्रतिशत रहेको छ ।
 - मकवानपुर जिल्लाको राष्ट्रिय रोटरी मा.वि.को कक्षा १ मा २५ प्रतिशत, कक्षा ५ मा २२ प्रतिशत र कक्षा ८ मा २७ प्रतिशत रहेको छ ।
- उपर्युक्त विवरणअनुसार कक्षा छाड्ने दर अधिकतम राष्ट्रिय रोटरी मा.वि.मकवानपुरको कक्षा ८ को २७ प्रतिशतसम्म देखिन्छ । बसाई सराईलगायतका कारणले कक्षा छाड्ने दरमा वृद्धि हुँदै आएको जानकारी प्राप्त भए तापनि सबैका लागि शिक्षा कार्यक्रम तथा शैक्षिक क्षेत्रका सूचकांकमा सुधार ल्याउन कक्षा छाड्ने दरमा न्यूनीकरण गर्न विद्यालयगत अनुगमनमार्फत सोको कारण पहिचान गर्दै विद्यालय विशेष कार्यक्रम सञ्चालनमा ध्यान दिनुपर्दछ ।
१७. **खुद भर्ना दर** – तेह्रौँ आवधिक योजनाअनुसार योजनाको अन्त्य सम्ममा आधारभूत तह (कक्षा १-५) को खुद भर्ना दर १०० प्रतिशत पुऱ्याउने लक्ष्य लिएको छ । लेखापरीक्षणका क्रममा स्थलगत निरीक्षण तथा छलफल

गरिएका २५ मध्ये डोटी जिल्लाको भगवती स्थान प्रा.वि.को ७३ प्रतिशत र रामपुर उ.मा.वि.को ८५ प्रतिशत, कैलाली जिल्लाको शिव नि.मा.वि. को ५२ प्रतिशत, पाल्पा जिल्लाको दमकडा मा.वि.को ५०.१५ प्रतिशत, मकवानपुर जिल्लाको किसान जागरुक सिद्धार्थ प्रा.वि.को ७६.४७ प्रतिशत र भापा जिल्लाको सरस्वती विद्यामन्दिर प्रा.वि.को ४६.२१ प्रतिशत खुद भर्ना दर रहेको छ ।

अध्ययन गरिएकामध्ये ६ अर्थात् २४ प्रतिशत विद्यालयको औसत भर्ना दर ६३.६६ प्रतिशत मात्र रहेकाले योजनाको अन्त्यसम्ममा खुद भर्ना दर १०० प्रतिशत पुग्ने स्थिति देखिएन । अतः विद्यालयमा उपर्युक्त शैक्षिक वातावरण कायम राखी अधिकतम विद्यार्थीहरूलाई भर्ना गर्न प्रभावकारी कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्दछ ।

१८. **अनुगमन** – शिक्षा नियमावली, २०५९ को दफा ३६(१) अनुसार निरीक्षण तथा अनुगमनको व्यवस्था छः
- १८.१. अध्ययन गरिएका भापा, मकवानपुर, पाल्पा, डोटी र कैलालीका ५/५ विद्यालयमा गरिएको छलफल र सकलित विवरण अनुसार जिल्ला शिक्षा अधिकारी, विद्यालय निरीक्षकबाट समेत कतिपय विद्यालयमा निरीक्षण अनुगमन नभएको, गाउँ शिक्षा समितिबाट अनुगमन नगरेको विवरण प्राप्त भएको छ ।
- १८.२. मकवानपुरको किसान जागरुक सिद्धार्थ प्रा.वि. छतिवनमा यस वर्ष (२०७०।७१) स्रोत व्यक्तिबाट ४ पटक अनुगमन भएको र जिल्ला शिक्षा अधिकारी, विद्यालय निरीक्षक वा विद्यालय व्यवस्थापन समिति, अभिभावक अनुगमन समिति, गाउँ शिक्षा समिति कसैले पनि अनुगमन गरेका छैनन् । सुप्रभात नि.मा.वि.मा भने सबैले अनुगमन गरेका पाइए । राष्ट्रिय रोटरी मा.वि.मा अनुगमन समिति र गाउँ शिक्षा समितिबाट बाहेक अन्य निकायबाट अनुगमन भएको छ । त्यस्तै सरस्वती बालबोधनी मा.वि. माखुमा जिल्ला शिक्षा अधिकारी, विद्यालय व्यवस्थापन समिति, अभिभावक भेलाबाट गठित समिति र गाउँ शिक्षा समितिले यस वर्ष एकपल्ट पनि अनुगमन गरेका छैनन् । विद्यालय निरीक्षकबाट १ पटक र स्रोत व्यक्तिबाट २ पटक अनुगमन भएको छ ।
- १८.३. पाल्पाको बालज्योति प्रा.वि.मा गाउँ शिक्षा समितिबाट र अभिभावकको अनुगमन समितिबाट बाहेक सबैले यस वर्ष अनुगमन गरेका छन् । दैलातुङ नि.मा.वि.मा जिल्ला शिक्षा अधिकारी, विद्यालय निरीक्षक र गाउँ शिक्षा समितिले निरीक्षण नगरेको अवस्था छ । अरुले गरेका छन् । दरैठांटी उ.मा.वि.मा पनि अभिभावकबाट गठित अनुगमन समिति र गाउँ शिक्षा समितिबाट अनुगमन भएको छैन ।
- १८.४. भापा जिल्लामा अध्ययन गरिएका ५ विद्यालयमध्ये ५ वटैमा जिल्ला शिक्षा अधिकारीबाट यो वर्ष अनुगमन नभएको, १ विद्यालयमा विद्यालय निरीक्षकबाट अनुगमन भएको, विद्यालय व्यवस्थापन समितिबाट २ विद्यालयमा अनुगमन हुने गरेको, तर अनुगमन समिति र गाउँ शिक्षा समितिबाट विद्यालयको अनुगमन हुने नगरेको अवस्था छ ।
- १८.५. डोटी जिल्लामा १ विद्यालयमा जिल्ला शिक्षा अधिकारी र स्रोत व्यक्तिबाट अनुगमन नभएको र कैलाली जिल्लाका शिव नि.मा.वि., गणेश प्रा.वि., जन प्रकाश नि.मा.वि. र मेलघटी मा.वि.मा जिल्ला शिक्षा अधिकारीले अनुगमन गरेका छैनन् । २ विद्यालयमा विद्यालय निरीक्षकबाट अनुगमन नभएको र सबैमा गाउँ शिक्षा समितिबाट अनुगमन भएको छैन ।
- १८.६. अध्ययन गरिएका २५ विद्यालयमध्ये यो वर्ष डोटीमा १ (२० प्रतिशत), कैलालीमा ४ (८० प्रतिशत), पाल्पामा १ (२० प्रतिशत), मकवानपुरमा ३ (६० प्रतिशत) र भापामा ५ (१००) विद्यालयमा जिल्ला शिक्षा अधिकारीबाट निरीक्षण नभएकोले सबै जिल्लाको औसतमा ५६ प्रतिशत विद्यालयको निरीक्षण भएको देखिएन ।
- १८.७. विद्यालय निरीक्षक, स्रोत व्यक्तिबाट वर्ष भरमा निरीक्षण नभएका विद्यालयहरूमा डोटीमा २ (४० प्रतिशत), कैलालीमा २ (४० प्रतिशत), पाल्पामा १ (२० प्रतिशत), मकवानपुरमा २ (४० प्रतिशत) र भापामा ४ (८० प्रतिशत) रहेकोले सबै जिल्लाको औसतमा ४४ प्रतिशत विद्यालयको निरीक्षण भएको छैन ।

अनुगमन निरीक्षण गर्ने जिम्मेवारी पाएका पदाधिकारीबाट नियमित अनुगमन निरीक्षण नहुँदा शैक्षिक प्रभावकारितामा ह्रास आउने भएकाले अनुगमन निरीक्षणको कार्यतालिका बनाई नियमित अनुगमन निरीक्षण गर्ने व्यवस्था मिलाउनुपर्ने देखिन्छ ।

(ख) पूर्वाधार व्यवस्थापन (कार्यदक्षता र प्रभावकारिता)

१९. **विद्यालय सम्पत्ति** – शिक्षा ऐन, २०२८ को दफा १६ ले सामुदायिक विद्यालयको हक भोगमा रहेको सम्पत्ति सार्वजनिक सम्पत्ति मानिने र अनुमति वा स्वीकृति रद्द भएको वा विद्यालय गाभिएको अवस्थामा नेपाल सरकारले अन्य विद्यालयको काममा प्रयोगमा नआउने भएमा प्रचलित कानूनबमोजिम बेचबिखन गर्नसक्ने व्यवस्था छ । त्यस्तै शिक्षा नियमावली, २०५९ को नियम १६२ मा सामुदायिक विद्यालयको अचल सम्पत्ति विद्यालयको नाममा रजिष्ट्रेशन पारित गर्नुपर्ने, नियम १६० मा बिक्री गर्न नपाइने व्यवस्था छ ।

१९.१. कार्यमूलक लेखापरीक्षण गरिएका ५ जिल्लाका २५ विद्यालयमध्ये केही विद्यालयले आफ्नो नाममा जग्गाधनीपूजा लिएका छैनन् । ऐलानी वा दाताकै नाममा रही रहेको, सट्टापट्टा विधिवत नभएको आदि समस्या रहेको छ । विद्यालयको जग्गा आफ्नो नाममा रजिष्ट्रेशन गरी धनीपूजा लिने कार्य हुनुपर्दछ । यससम्बन्धी उदाहरण देहायमबमोजिम छः

सि.नं.	विद्यालयको नाम	क्षेत्रफल	कैफियत
१.	किसान जागरुक सिद्धार्थ प्रा.वि. छतिवन, मकवानपुर	८ कठठा १० धुर	विक्रेता कै नाममा रहेको
२.	सुप्रभात नि.मा.वि. चुरियामाई, मकवानपुर	८ रोपनी	वन क्षेत्रकै ऐलानी
३.	राष्ट्रिय रोटररी मा.वि., मनहरी, मकवानपुर	२ विघा ७ कठठा	पूजा नभएको
४.	जनता उ.मा.वि., फापरवारी, मकवानपुर	३ विघा १५ कठठा १७ धुर	पूजा नभएकोरसतापता नभएको
५.	सरस्वती बालबोधनी मा.वि. माखु, मकवानपुर	३ रोपनी	पूजा नभएकोरसतापता नभएको
६.	बालज्योती प्रा.वि. दोभान, पाल्पा	३ रोपनी	ऐलानी
७.	भुसलडांडा मा.वि., तानसेन	१० रोपनी	पूजा नभएको

१९.२. दमकडा उ.मा.वि., पाल्पाले धेरै अघि करिब २० रोपनी जग्गा बिक्री गरेको र ती जग्गाका क्रेतालाई विद्यालयले जग्गाधनी पूजा स्वरूप क्षेत्रफल खुलाई फोटो टांसी हकभोग प्रमाणित गरिदिने गरेको पाइएको छ ।

१९.३. राष्ट्रिय रोटररी मा.वि., मनहरी, मकवानपुरले पूर्वपश्चिम हाइभोल्टेज विद्युत लाइनको ठीकमुनि कक्षा कोठा, खेलमैदान बनाएको छ । लत्रिएर गएका तारहरुको जोखिमपूर्ण स्थिति रहेको छ ।

१९.४. भ्वापा जिल्लाको सरस्वती विद्यामन्दिर प्रा.वि. महेशपुरको जग्गा विद्यालयको नाममा नभएको तथा जग्गा दाताको नामबाट नामसारी गरी विद्यालयको नाममा ल्याएको पाइएन । सुरक्षा पर्खाल (Compound wall) नभएको, विद्युत सुविधा नभएको, रकमको अभावले उद्योग (Factory) बाट चन्दा उठाएर वरण्डामा जस्तापाता लगाएको अवस्था छ ।

१९.५. वीरेन्द्र उच्च मा.वि., चन्द्रगढीको १२० बिगाह जग्गा भएकोमा सो मध्ये ३५ बिगाह मेचीपारी रहेको र अरुले नै कब्जा गरेको अवस्था छ । कब्जा गर्नेले आफ्नो नाममा पार्न संघर्ष समिति गठन गरेको जानकारी प्राप्त भयो । १२० बिगाह जमिनको वार्षिक आयस्ता रु.४० हजार मात्र प्राप्त गर्ने गरेको छ ।

१९.६. भद्रपुर उ.मा.वि. भद्रपुरको अनारमनी गा.वि.स.मा रहेको १९-१०-१० बिगाह जग्गा रहेको मा ३४ जना व्यक्तिले जोतभोग गर्दै आएकोले ती व्यक्तिले अन्य ३२० परिवारलाई केही रकम लिई जिम्मा लगाएको भन्ने सरोकारवालाको भनाई रहेको छ । विद्यालयमा घेरावेरा पूर्णरूपमा भएको पाइएन ।

१९.७. डोटी जिल्लामा अध्ययन गरिएका ५ विद्यालयमध्ये अरुणोदय नि.मा.वि.मा घेराबार नरहेको, भगवती नि.मा. वि.मा जग्गा पर्याप्त नभएको र एउटै कोठा बारेर पढाउने गर्दा पढाइमा बाधा पर्ने गरेको, जनसेवा प्रा.वि. मा जग्गाको स्वामित्व विद्यालयको नाममा नभएको, खानेपानी, कम्पाउण्ड र खेल मैदान नभएको । सिद्धेश्वर उ.मा.वि.को जग्गा विद्यालयको नाममा नरहेको र तटबन्ध नहुँदा कटानको समस्या भएको अवस्था छ ।

अतः विद्यालयको नाममा रहेको वा चर्चेको जग्गा जमिन विद्यालयको नाममा ल्याई जग्गाधनी पूजा प्राप्त गर्नुपर्दछ ।

१९.८. शिक्षा नियमावली, २०५९ को परिच्छेद २८ नियम १५८(१) मा विद्यालयको नाममा रहेको सम्पत्तिको सुरक्षा गर्ने प्रमुख दायित्व व्यवस्थापन समिति र प्रधानाध्यापकको हुने तथा १५८(२) मा प्रमुख जिल्ला अधिकारी

अध्यक्ष रहेको विद्यालय सम्पत्ति संरक्षण समिति रहने व्यवस्था छ । जसले नियम १५९ अनुसार विद्यालयको नाममा दर्ता गर्न बांकी जग्गा दर्ता गर्ने, आयस्ता असुल गराउने, संरक्षण गर्ने, बेचबिखन गर्न नदिने व्यवस्था गरेको छ । तर यस्तो समिति सम्बन्धित जिल्लामा बने नबनेको समेत प्रष्ट नहुने गरी क्रियाशीलता विहिन रहेको छ । विद्यालयका प्राङ्गणमा गरिएको सामूहिक छलफलमा त्यस्तो समिति रहेको जानकारी नै नभएको भनाइ सुनिन आयो । विद्यालयका सम्पत्तिहरूको सुरक्षा संरक्षण हुनु जरुरी देखिएको छ ।

२०. **अनुदान र उपयोग स्थिति** – नेपाल सरकारको तर्फबाट शिक्षकको तलब भत्ता, राहत अनुदान, छात्रवृत्ति, पाठ्यपुस्तक, कक्षा कोठा निर्माण, फर्निचर, शौचालय, खानेपानी प्रयोजनका सशर्त तथा एकमुष्ट अनुदान विद्यालयमा प्राप्त हुने गरेको छ । मकवानपुरको जनता उ.मा.वि. फापरबारीमा यस्तो बजेट प्राप्त हुँदा छलफल नहुने, खोजखबर समेत नगरिने व्यहोरा सहभागीबाट उठेको छ । पारदर्शी प्रवर्द्धनमा सहयोग हुने गरी विद्यालय सञ्चालक समितिलाई विद्यालयको स्रोत साधन प्राप्त, खर्च स्थितिको जानकारी हुनुपर्ने देखिन्छ । दरैठाटी उ.मा.वि. रामपुर पाल्पामा अनुदानमा कुन कुन शीर्षकमा कति भन्ने थाहा नभए पनि बजेट प्राप्त भएको कुरा समिति सदस्यलाई थाहा हुने, हिसाब पारदर्शी रहेको र शिक्षित ठाउँ भएकोले गडबडी नहुने छलफलमा जानकारी पाइयो ।

शैक्षिक पूर्वाधार व्यवस्थापनका लागि प्राप्त अनुदान रकम उद्देश्यमूलक रूपमा उपयोग गर्नुपर्दछ ।

२१. **बढी निकासा** – शिक्षा नियमावली, २०५९ को नियम १७९ मा मन्त्रालयबाट स्वीकृत दरबन्दीभन्दा बढी शिक्षक नियुक्त गर्ने त्यस्ता शिक्षकलाई तलब निकासा दिने, कुनै कामको लागि आवश्यकता भन्दा बढी रकम माग गर्ने निकासा दिने पदाधिकारीलाई कानुन बमोजिम कारवाही गरी बढी निकासा वा खर्च भएको रकम सम्बन्धितबाट असुल उपर गरिने व्यवस्था रहेको छ । यस सम्बन्धमा देखिएको व्यहोरा निम्नानुसार रहेको छ:

समस्या

- शैक्षिक पूर्वाधार व्यवस्थापनमा अपेक्षित सुधार नहुनु,
- शैक्षिक गुणस्तरमा अपेक्षित सुधार नहुनु,
- शिक्षा अनिवार्य र निःशुल्क हुन नसक्नु,
- समयमै पाठ्यपुस्तक उपलब्ध गराउन नसक्नु,
- अनुगमन मूल्याङ्कन पक्ष कमजोर रहनु ।

जिल्ला शिक्षा कार्यालय डोटीले बढी

निकासा रकममध्ये रु. ७ लाख ९४ हजार असुल गरी क.१ छ दाखिला गरेको छ भने रु. १२ लाख ५४ हजार असुल हुन बांकी रहेको छ । जिल्ला शिक्षा कार्यालय कैलालीले बढी निकासा रकममध्ये रु. १५ लाख ९ हजार असुल गरी क-१-६ खातामा दाखिला गरेको छ भने रु.२० लाख ८० हजार असुल हुन बांकी रहेको छ । जिल्ला शिक्षा कार्यालय, पाल्पाले बढी निकासा दिएको रु.५ लाख २ हजार असुल गरी राजस्व खातामा दाखिला गरेको छ । मकवानपुरले बढी निकासा दिएको रु.६ लाख ७९ हजार असुल गरेको छैन ।

शिक्षकको दरबन्दी, पदपूर्ति, बहाली अवस्था आदि विवरणसंग सम्बद्ध विद्यालयबाट प्राप्त भएको निकासा माग फाराम विद्यालय प्रशासन शाखामा रहने अभिलेखमा भिडाई निकासा प्रमाणित गरी मात्र रकम निकासा दिनुपर्नेमा अभिलेख व्यवस्थित गरी नराख्ने, नभिडाउने कार्यले दोहोरो निकासा, बढी निकासा हुने गरेको देखिन्छ । अतः कार्यालयहरूमा हुन सक्ने दुरुपयोग र हिनामिना रोक्न आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली र अभिलेख व्यवस्थापनलाई सूचना प्रविधिको माध्यमबाट एकीकृत गरी नियन्त्रण गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

२२. **शैक्षिक पूर्वाधार** – अध्ययन गरिएको पाँच जिल्लाका २५ विद्यालयका प्रधानाध्यापक, शिक्षक शिक्षिकासँग विद्यालय शिक्षा गतिविधि सम्बन्धमा संयुक्त रूपमा अन्तरवार्ता लिइएकोमा देहायको अवस्था देखिन आएको छ:
- २२.१. सात प्रतिशत विद्यालयमा कक्षा कोठाहरू उपयुक्त आकारका नरहेको, ५२ प्रतिशतमा कक्षा अनुसार पर्याप्त कोठा नभएको, ७ प्रतिशतमा आंशिक छ । प्रकाश र हावाको उपयुक्त व्यवस्था ११ प्रतिशतमा नभएको, ११ प्रतिशत विद्यालयले सबै कोठाको उपयोग गरेका छैनन् भने ७ प्रतिशतले आंशिक प्रयोग गरेका छन् ।
- २२.२. खेलमैदान ११ प्रतिशतमा छैन, १९ प्रतिशतमा आंशिक छ । २६ प्रतिशत विद्यालयमा शुद्ध पिउने पानीको व्यवस्था छैन, ११ प्रतिशतले आंशिक व्यवस्था गरेका छन् । २९ प्रतिशत विद्यालयमा घेराबेरा छैन, त्यतिनै प्रतिशत आंशिक व्यवस्था छ । छात्र छात्राको लागि छुट्टै शौचालयको व्यवस्था १९ प्रतिशतमा छैन भने ७

- प्रतिशतमा आंशिक छ, सरसफाईको लागि पर्याप्त पानीको व्यवस्था समेत २२ प्रतिशत विद्यालयमा छैन र १५ प्रतिशतमा आंशिक व्यवस्था छ ।
- २२.३. उपयुक्त आकारका फर्निचरको व्यवस्था ११ प्रतिशतमा नरहेको र ७ प्रतिशत आंशिक छ, १०/१५ विद्यार्थी बसेर पढ्न मिल्ने छुट्टै कोठा र पर्याप्त सन्दर्भ पुस्तकसहितको पुस्तकालय ५६ प्रतिशतमा छैन, आंशिक व्यवस्था १५ प्रतिशतमा छ । आवश्यक सामग्रीसहितको विज्ञान प्रयोगशाला ५६ प्रतिशतमा छैन, २२ प्रतिशतमा आंशिक छ । ५२ प्रतिशतमा प्राथमिक उपचार कक्षको व्यवस्था छैन ।
- २२.४. विद्यालयका नाममा भएको जग्गाको उपयोग ३० प्रतिशतले गरेका छैनन्, १५ प्रतिशतले आंशिक उपयोग गरेका छन् ।
- २२.५. आन्तरिक स्रोतबाट ७८ प्रतिशतमा थप शिक्षकको व्यवस्था गरेको, ४ प्रतिशतमा आंशिक व्यवस्था गरेको छ । ९३ प्रतिशतमा अभिभावक दिवस र भेला हुने, ९६ प्रतिशतमा वित्तीय लेखापरीक्षण हुने र १०० प्रतिशतमा सामाजिक लेखापरीक्षण हुने गरेको छ । ४४ प्रतिशतले वैकल्पिक स्रोतबाट आय आर्जन गरेका छैनन् ।
- २२.६. सेवाक्षेत्र पहिचान गरी विद्यालयमा आउनुपर्ने उमेर समूहको विवरण २२ प्रतिशतले राखेकै छैनन्, १९ प्रतिशतले आंशिक मात्र राखेका छन् । विद्यालय आउन नसकेकालाई लक्षित गरी ३७ प्रतिशतले कुनै कार्यक्रम राखेका छैनन् भने ११ प्रतिशतले आंशिक राखेका छन् ।
- २२.७. विद्यालय न्यूनतम २२० दिन खुला हुनुपर्नेमा नभएको २६ प्रतिशतको भनाइ छ भने शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग गरी अध्यापन गर्ने आंशिक व्यवस्था ४१ प्रतिशतमा छ, शैक्षिक क्यालेण्डर तयार गरी शैक्षिक कार्यक्रम १५ प्रतिशतमा सञ्चालन हुने गरेको र अंग्रेजी र गणित विषयमा कक्षा ७, ८ र ९ मा उत्तीर्ण प्रतिशत ५० भन्दा कम १९ प्रतिशत विद्यालयमा छ । ७५ प्रतिशतभन्दा बढी ल्याउनेहरू ७ प्रतिशतमात्र छन् ।
- २२.८. विद्यालयमा इमेल इन्टरनेटको सुविधा ७० प्रतिशतमा छैन, प्रधानाध्यापकले कक्षा अवलोकन फाराम प्रयोग गरी नियमित निरीक्षण र सुझाव दिने कार्य २६ प्रतिशतमा छैन ।
- २२.९. ४१ प्रतिशतले स्वीकृति लिएर थप पाठ्यपुस्तक प्रयोग गरेका छन् ।

अतः विद्यार्थी केन्द्रित सिकाई विधिमा जोड दिने, अभिलेख प्रणालीलाई प्रभावकारी बनाउने तथा अनुगमन प्रणालीलाई सक्षम र जिम्मेवार बनाई भर्ना दर, विद्यार्थी उत्तीर्ण दरमा वृद्धि तथा कक्षा छाड्ने र दोहोर्‍याउने दरलाई न्यून गर्दै समग्र शैक्षिक गुणस्तरमा सुधार ल्याउन न्यूनतम शैक्षिक वातावरणका मापदण्डहरू कार्यान्वयनमा जोड दिनुपर्दछ ।

(ग) विद्यालय व्यवस्थापन हस्तान्तरण (कार्यदक्षता)

२३. शिक्षा नियमावली, २०५९ को परिच्छेद ५(क) मा समुदायबाट सञ्चालित विद्यालय व्यवस्थापनसम्बन्धी व्यवस्था छ । यस व्यवस्थाअनुसार समुदायको प्रत्यक्ष सहभागितामा सामुदायिक विद्यालयको व्यवस्थापन तथा सञ्चालनको अधिकार स्थानीय समुदायमा हस्तान्तरण गर्ने कार्य २०५९।६० देखि शुरु भएको हो ।
- २३.१. २०६७।६८ मा ११९५ विद्यालय, २०६८।६९ मा ५०७ विद्यालय, २०६९।७० मा ६१९ विद्यालय र २०७०।७१ (प्रथम ८ महिना) मा १७२ विद्यालयसमेत गरी २०५९।६० देखि हालसम्म जम्मा १२ हजार ७५४ सामुदायिक विद्यालयको व्यवस्थापन समुदायमा हस्तान्तरण भईसकेको विवरण प्राप्त भएको छ । जसअनुसार पछिल्लो समयमा विद्यालय व्यवस्थापन हस्तान्तरणको संख्या घट्दै गई रहेको देखिन्छ ।
- २३.२. २०६४ सालमा व्यवस्थापन हस्तान्तरण भएको सुप्रभात नि.मा.वि. चुरियामाई मकवानपुरले रु.१ लाख प्राप्त गरेको, सामुदायिक विद्यालय व्यवस्थापन सुधार सम्बन्धी ३ वर्षे कार्ययोजना बनाएकोमा २ कोठे भवन, शौचालय बनाएको, पुस्तकालय स्थापना, खेलकुद सामग्रीको खरिद, शैक्षिक सामग्री खरिद गरेको छ । आर्थिक पक्षमा व्यवस्थापन जिल्ला लिएपछि सहज भएको, शैक्षिकतर्फ शिक्षक व्यवस्थापन पर्याप्त गर्न नसकिएको, भौतिकतर्फ भवन २ कोठा थपिएको, खानेपानी, फर्निचर, घेराबेरा बनाइएको, पुस्तकालय खोलिएको छ ।

अभिभावक सहभागिता हुन थालेको र सहयोगमा फरक नपरेको जनाएको छ । विद्यालय व्यवस्थापन समिति पहिले पनि सक्रिय थियो र हालसमेत सक्रियता यथावत् कायमै रहेको छ । व्यवस्थापन समितिमा गएपछि काम गर्न सजिलो भएको तर अभै पर्याप्त शिक्षक नहुँदा पठन पाठनमा कठिनाई भएको जनाएको छ ।

- २३.३. राष्ट्रिय रोटरी मा.वि. मनहरीले रु.३ लाख प्रोत्साहन अनुदान लिई कक्षा कोठा निर्माण, विशेष व्यवस्था र कौचिङ कक्षा सञ्चालनमा खर्च गरेको, कार्ययोजनामा रहेको पुस्तकालय र विज्ञान प्रयोगशाला निर्माण गर्न नसकेको, आर्थिक, शैक्षिक, भौतिक अवस्थामा सुधार भएको, सामाजिक पक्षमा अभिभावक सहभागिता र सहयोगमा वृद्धि भएको तर विद्यालय व्यवस्थापन समितिको सक्रियता बढेको जनाएको छ । व्यवस्थापन समितिका सदस्य, प्रधानाध्यापकहरूलाई काम, कर्तव्य, अधिकार, शिक्षक व्यवस्थापन, स्रोत परिचालन, कार्यक्षेत्रका बारेमा कुनै जानकारी तालिमको व्यवस्था गर्न नसकिएको र अभिभावकको भेलाले ३ सदस्यीय अनुगमन समिति पनि गठन नभएको जनाएको छ ।
- २३.४. सरस्वती बालबोधनी मा.वि. माखुले २०६१ चैत्रमा विद्यालय व्यवस्थापन लिई रु.२ लाख प्राप्त भए तापनि पुस्तकालय, फर्निचर निर्माण गरेको तर शैक्षिक अवस्था सुधार्न नसकिएको, गुणस्तरीय नरहेको अनुगमन समिति गठन नगरेको, कार्ययोजनाको बारेमा जानकारी नरहेको विषय छलफलमा उठेको छ । समुदायमा हस्तान्तरण पश्चात् सामान्य सुधार रहेको उल्लेख छ ।
- २३.५. बालज्योती प्रा.वि. पाल्पा – २०६० सालमा व्यवस्थापन हस्तान्तरण हुँदा रु.१ लाख प्रोत्साहन अनुदान लिई भवन निर्माणमा लगाएको, ३ वर्षे कार्ययोजनामा उपलब्धि दर बढाउने, तालिम प्रदान गर्ने र व्यवस्थापन समितिलाई आकर्षित र जिम्मेवार बनाउने भन्ने रहेको, विद्यार्थीको नियमित उपस्थिति, शैक्षिक उपलब्धि दरमा वृद्धि, अभिभावकको चासो वृद्धि, समितिको सक्रियता र शिक्षकको भावना विकास र कर्तव्य बोधको वृद्धि प्रमुख रहेको पाइयो । गाउँलेहरूले आर्थिक सहयोग दिन थालेका, शिक्षक पर्याप्त रहेका, विद्यार्थी भर्नामा वृद्धि भएको छलफलमा उपस्थित अभिभावकहरू विद्यालयको गतिविधिबाट सन्तुष्ट रहेका पाइए । तर खेल मैदान भने नरहेको अवस्था छ ।
- २३.६. दैलातुङ नि.मा.वि., पाल्पा – २०६५ र २०६७ मा व्यवस्थापन हस्तान्तरण हुँदा रु.२ लाख प्रोत्साहन अनुदान लिई शैक्षिक सामग्री खरिद, शैक्षिक भ्रमण र विद्यालय मर्मत गरेको र थप पुस्तकालयको व्यवस्था र बोटे विद्यार्थीहरूलाई पोशाकको व्यवस्था सञ्चालित कार्यक्रममा रहेका र समग्र उपलब्धि उपयुक्त रहेको जनाएको छ ।
- २३.७. भुसलडांडा मा.वि. तानसेनमा प्रा.वि. र नि.मा.वि.तह २०६८ सालमा जिम्मा लिंदा प्राप्त रु.२ लाख कम्प्युटर खरिद, भवन मर्मत र फर्निचर खरिदमा प्रयोग भएको, ३ वर्षे कार्ययोजना अनुसारका ५ काम सम्पन्न भएको, विद्यार्थी संख्या वृद्धि, शिक्षाको गुणस्तर वृद्धि, अनुशासन र नियमिततामा वृद्धि, आर्थिक, भौतिक, सामाजिक सबै हिसाबले राम्रो रहेको जनाएको छ ।
- २३.८. दरैठांटी उ.मा.वि.का ३ तह २०६५ मा व्यवस्थापन जिम्मा लिई रु.३ लाख प्राप्त गरेको र कम्पाउण्डवाल निर्माण, पुस्तकालय निर्माण, शिक्षक तालिम र बालमित्रवत शिक्षण समेतका काम गरिएको र सिकाई उपलब्धिमा वृद्धि, कर्तव्य र जिम्मेवारीबोध र योजनामा आधारित कार्यक्रम सञ्चालन भएको र आर्थिक, शैक्षिक, समुदाय परिचालन र व्यवस्थापन समिति सक्रियतामा सुधार भएको जनाएको छ ।
- २३.९. दमकडा उ.मा.वि.मा २०६०, २०६१ मा गरी ३ तहनै हस्तान्तरण भै रु.३ लाख लिई पर्खाल, शौचालय, खानेपानी, फर्निचर, शैक्षिक सामग्री खरिद गरेकोमा अंग्रेजी माध्यममा पढाई सञ्चालन गरेको, भौतिक सुविधामा वृद्धि, कम्प्युटर कक्षा, इन्टरनेट जडान, कम्प्युटर प्रोजेक्टरबाट कक्षा सञ्चालन हुने गरेको र सबै क्षेत्रमा राम्रो भएको र दृष्टिविहीन कक्षा समेत सञ्चालन गरेको जनाएको छ ।

सुझाव

- शैक्षिक पूर्वाधार व्यवस्थापनमा थप सुधार हुनुपर्ने,
- शैक्षिक गुणस्तर सुधारमा ध्यान दिनुपर्ने,
- अनिवार्य र निःशुल्क शिक्षालाई प्रभावकारी बनाउनुपर्ने,
- समयमै पाठ्यपुस्तक उपलब्धता गराउनुपर्ने,
- अनुगमन मूल्याङ्कन पक्षलाई प्रभावकारी बनाउनुपर्ने ।

- २३.१०. सरस्वती विद्यामन्दिर प्रा.वि. महेशपुर, भापामा विद्यालय व्यवस्थापन समुदायमा हस्तान्तरण हुनु अघि कमजोर आर्थिक अवस्था, कार्यसम्पादनमा नैराश्यता, लेखा व्यवस्थापन अस्त व्यस्त रहेकोमा व्यवस्थापन हस्तान्तरण भएपछि सिकाई उपलब्धि बढेको, अभिभावक सहभागिता र सहयोग वृद्धि भएको जनाएको छ ।
- २३.११. कृष्ण नि.मा.वि., दमकमा लेखा व्यवस्थित भएको, सामाजिक परीक्षण भएको, सिकाई उपलब्धि बढेको, घेरावेरा गर्न र पुस्तकालय खोल्न नसकिएको जनाएको छ ।
- २३.१२. डोटी जिल्लामा व्यवस्थापन हस्तान्तरण भएका विद्यालयमध्ये जनसेवा प्रा.वि.मा प्रधानाध्यापक धेरै समय अनुपस्थित हुने गरेको, आयस्रोत बढाउन थप प्रयास नभएको, व्यवस्थापन समिति सक्रिय नरहेको, काम कर्तव्यको वारेमा अन्योल नै रहेको, अनुगमन समिति नबनेको र व्यवस्थापन हस्तान्तरण पछि पनि खासै सुधार हुन नसकेको व्यहोरा छलफलमा उठेको छ ।

अतः सामुदायिक विद्यालयहरूको व्यवस्थापन हस्तान्तरणको कार्यलाई थप प्रभावकारी बनाउदै शैक्षिक तथा व्यवस्थापकीय गुणस्तर सुधारमा ध्यान दिनुपर्दछ ।

निष्कर्ष

विश्व बजारको प्रतिस्पर्धामा समेत खरो उत्रिन सक्ने, व्यवहारिक व्यवसायिक शिक्षा आजको आवश्यकता हो । शिक्षामा पहुँच अभिवृद्धि गर्ने, निःशुल्क एवं गुणस्तरीय शिक्षा प्रदान गर्ने, समयमै पाठ्यपुस्तक उपलब्ध गराउने, भौतिक एवं शैक्षिक पूर्वाधारको उचित व्यवस्थापन लगायत प्रभावकारी अनुगमन मूल्याङ्कनद्वारा अपेक्षित शैक्षिक समृद्धि हासिल हुनुपर्दछ ।

अनुसूची-१

(दफा ८ सँग सम्बन्धित)

कार्यमूलक लेखापरीक्षणका लागि अध्ययन गरिएका विद्यालयहरू

सि.नं.	जिल्ला शिक्षा कार्यालय	विद्यालयहरू
१.	भापा	सरस्वती विद्यामन्दिर प्रा.वि.महेशपुर, कृष्ण नि.मा.वि., दमक, दुर्गा उ.मा.वि. गरामनी, भद्रपुर उ.मा.वि. भद्रपुर र वीरेन्द्र उ.मा.वि. चन्द्रगढी
२	मकवानपुर	जनता उ.मा.वि., फापरवारी, सरस्वती बालबोधनी मा.वि., मार्खु, राष्ट्रिय रोटरी मा.वि., मनहरी, सुप्रभात नि.मा.वि., चुरियामाई र किसान जागरुक सिद्धार्थ प्रा. वि. छतिवन
३.	पाल्पा	भुसलडाँडा नि.मा.वि., तानसेन, बालज्योति प्रा.वि. दोभान, दैलातुङ नि.मा.वि. खानीगाउँ, दमकडा उ.मा.वि., मदनगरपालिकोखरा र दरैठाटी उ.मा.वि., रामपुर
४	डोटी	भगवतीस्थान प्रा.वि., धौलावस्ती, रामपुर उ.मा.वि., बुडर, अरुणोदय नि.मा.वि. उडितोला, भगवती नि.मा.वि. खिरसैन, जनसेवा प्रा.वि. रुपसंकाडा, सिद्धेश्वर उ. मा.वि., बनलेक
५.	कैलाली	शिव निम्न मा.वि., देवहरिया, गणेश प्रा.वि., खमौरा (मालाखेती), गृह्येश्वरी मा.वि. गेटा, जनप्रकाश नि.मा.वि. बाघमारा, मेलघती नि.मा.वि. रामशिखरभाला

जिल्ला स्वास्थ्य/जनस्वास्थ्य कार्यालय ईलाम, धनकुटा, सिरहा, बाँके र कालीकोट
स्वास्थ्य सेवा प्रवाह
कार्यमूलक लेखापरीक्षण प्रतिवेदन-२०७१

परिचय

१. **पृष्ठभूमि** – नेपाली जनताको स्वास्थ्य स्थितिमा सुधार ल्याई स्वास्थ्य समाजको विकास गर्नु स्वास्थ्य क्षेत्र सुधार कार्यक्रमको प्रमुख उद्देश्य रहेको छ। उक्त उद्देश्य हासिल गर्ने कार्यक्रम अन्तर्गत स्वास्थ्य जनताको आधारभूत अधिकार हो भन्ने विश्वव्यापी घोषणाअनुरूप आर्थिक सामाजिक रूपले पिछडिएका वर्गलाई प्राथमिकता दिई "सबैका लागि स्वास्थ्य" अवधारणा कार्यान्वयन गर्न प्रतिबद्ध हुने, आलमा आटा घोषणा, १९७८ बमोजिम जनतालाई निरोधात्मक, उपचारात्मक, प्रबर्द्धनात्मक र पुनःस्थापनात्मक सेवा उपलब्ध गराउने, स्वास्थ्य क्षेत्रको बजेट वृद्धि गर्ने, स्वास्थ्यकर्मीलाई दुर्गम क्षेत्रमा काम गर्न उपयुक्त वातावरण तयार गर्ने, स्वास्थ्य क्षेत्रको जनशक्ति विकास गर्ने, स्वास्थ्य क्षेत्रमा विकेन्द्रीकरणको अवधारणा कार्यान्वयनमा ल्याउने, सर्वसाधारणलाई स्वास्थ्य शिक्षा र लैंगिक स्वास्थ्यको बारेमा सञ्चार गर्ने तथा चेतनामूलक कार्यक्रमसम्बन्धी क्रियाकलापहरु सञ्चालन भएका छन्। यी क्रियाकलापहरुमा स्वास्थ्य मन्त्रालय लगायत मातहतका स्वास्थ्य सेवा विभाग तथा सो अन्तर्गतका विभिन्न महाशाखा, राष्ट्रिय स्वास्थ्य तालिम केन्द्र, राष्ट्रिय क्षयरोग केन्द्र, राष्ट्रिय एड्स तथा यौनरोग नियन्त्रण केन्द्र, राष्ट्रिय स्वास्थ्य शिक्षा सूचना तथा सञ्चार केन्द्र, क्षेत्रीय मेडिकल स्टोर, क्षेत्रीय स्वास्थ्य निर्देशनालय र ७५ जिल्ला जनस्वास्थ्य/स्वास्थ्य कार्यालयको प्रत्यक्ष संलग्नता रहेको छ।
२. **कार्यमूलक लेखापरीक्षणको औचित्य** – स्वास्थ्य क्षेत्रमा सरकारको लगानी हरेक वर्ष बढ्दै गइरहेको, सर्वशुलभ रूपमा सरकारले स्वास्थ्य सेवा प्रवाह गर्नुपर्ने दायित्व रहेको, लगानीको तुलनामा सर्वसाधारणले सेवा पाउन नसकेको र स्वास्थ्य सेवा आम नेपालीको चासोको विषय पनि रहेकोले कार्यमूलक लेखापरीक्षणको निमित्त छनौट गरिएको हो।
३. **नीतिगत व्यवस्था** – स्वास्थ्य सम्बन्धमा निम्नानुसार नीतिगत व्यवस्था रहेको छः
- ३.१. **राष्ट्रिय स्वास्थ्य नीति, २०४८** – यस नीतिको उद्देश्य आधारभूत प्राथमिक स्वास्थ्य सेवालार्ई ग्रामीण तहसम्म पुऱ्याई बहुसंख्यक ग्रामीण जनताको स्वास्थ्यस्तरमा सुधार गर्नु र ग्रामीण जनतालाई आधुनिक चिकित्सा प्रणालीका सुविधाहरुसम्म पुग्ने अवसर प्रदान गर्ने रहेको छ। यसले निर्धारण गरेका नीतिहरु निम्न छन् :
- (क) प्रतिकारात्मक स्वास्थ्य सेवा अन्तर्गत देहायका कार्यक्रमहरु सञ्चालन गरिने व्यवस्था छ।
- परिवार नियोजन तथा मातृ शिशु कल्याण कार्यक्रम,
 - सुरक्षित मातृत्व कार्यक्रम,
 - भ्रूणपखाला र श्वासप्रश्वास रोग नियन्त्रण कार्यक्रम,
 - औलो तथा कालाज्वर नियन्त्रण कार्यक्रम,
 - सरुवा रोगको महामारी नियन्त्रण कार्यक्रम,
 - शहरी क्षेत्रका गरिब वस्तीहरुमा पनि प्राथमिक सेवाको प्रारम्भ लगाएतका कार्यक्रम।
- (ख) प्रबर्द्धनात्मक स्वास्थ्य सेवा अन्तर्गत सञ्चालन गरिने कार्यक्रम
- स्वास्थ्य शिक्षा तथा सूचनामूलक कार्यक्रम,
 - पोषण कार्यक्रम र

प्रमुख कार्यसम्पादन सूचक (KPI)

- निःशुल्क स्वास्थ्य उपचार सेवा प्रदान
- सुरक्षित मातृत्व काय)क्रम सञ्चालन
- निजि स्वास्थ्य संस्थाको अनुगमन
- गाउँघर क्लिनिक सञ्चालन
- अत्यावश्यक औषधि तथा उपकरणको व्यवस्थापन
- जनशक्ति व्यवस्थापन तथा क्षमता अभिवृद्धि

- वातावरणीय स्वास्थ्य कार्यक्रम ।
- (ग) उपचारात्मक स्वास्थ्य सेवा अन्तर्गत सञ्चालन गरिने कार्यक्रमहरू
- ग्रामीण क्षेत्रमा उप स्वास्थ्य चौकी र प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्रबाट एकीकृत रूपमा प्रतिकारात्मक प्रबर्द्धनात्मक सेवाका सबै उपचारात्मक सेवा प्रदान गर्ने,
 - नेपालका प्रत्येक जिल्लामा कम्तीमा एक अस्पताल सञ्चालन गरी त्यहाँबाट अन्तरङ्ग र बहिरङ्ग सेवा, परिवार नियोजन तथा मातृ शिशु स्वास्थ्य सेवा, खोप सेवा र आकस्मिक सेवाहरू प्रदान गर्ने,
 - दुर्गम पहाडी क्षेत्रहरूमा घुम्ती टोलीको माध्यमद्वारा आवश्यकताअनुसार विशेषज्ञको सेवा पुऱ्याउने र विभिन्न तहका अस्पतालहरूमा प्रयोगशाला सेवाहरूमा एक्स रे र अन्य रोग निदानका लागि आवश्यक सेवा प्रदान गर्ने,
 - आधारभूत प्राथमिक स्वास्थ्य सेवा प्रदान गर्न नेपालका प्रत्येक गाउँ विकास समितिमा उपस्वास्थ्य चौकी र स्वास्थ्य चौकी स्थापना गरिने र सेवाको स्तर वृद्धि गर्ने,
 - स्वास्थ्य सेवामा जनसहभागिता, महिला स्वास्थ्य स्वयं सेविका, सुडेनी, सामाजिक संघसंस्था आदि परिचालन गर्ने,
 - स्वास्थ्यसम्बन्धी जनशक्तिको विकास तथा व्यवस्थापन गर्ने,
 - औषधि आपूर्तिमा सुधार ल्याउन देशभित्र औषधि उत्पादनमा वृद्धि ल्याउने तथा औषधिको गुणस्तरमा वृद्धि गर्ने,

३.२. **वाह्रौँ योजना (२०६७/६८-२०६९/७०)** – गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवामा सबै नागरिकको पहुँच समान रूपमा वृद्धि गरी स्वास्थ्यमा सुधार गर्ने र गरीबी निवारणमा योगदान पुऱ्याउने दीर्घकालीन सोच अनुरूप सबै वर्ग, क्षेत्र र समुदायमा नागरिकहरूको पहुँच र सेवाको उपलब्धता सुनिश्चित गर्दै गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवा उपभोगमा अभिवृद्धि गर्ने उद्देश्य परिपूर्तिको लागि स्वास्थ्य क्षेत्रमा देहायका नीतिहरू लिइएका छन्:

- स्वास्थ्य सेवा प्रणालीलाई सुदृढ बनाउन मानव संसाधन र भौतिक संरचना तथा स्वास्थ्य संस्थाकोक्षमता विकास एवम् औषधि र उपकरणको प्रभावकारी व्यवस्थापन गर्ने,
- प्रतिरोधात्मक, प्रबर्द्धनात्मक, उपचारात्मक, पुनःस्थापनामूलक, आपतकालीन र प्रकोपजन्य क्षेत्रमा समेत गुणस्तरीय सेवाहरू स्थानीय स्तरसम्मका जनताको पहुँच हुनेगरी प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन गर्ने,
- निःशुल्क आधारभूत स्वास्थ्य सेवालार्इ गुणस्तरीय बनाउँदै मुलुकका सबै क्षेत्र र तहमा पुऱ्याउने,
- व्यवस्थापन प्रक्रियामा सुधार गरी स्वास्थ्य सेवालार्इ चुस्त, जनमुखी, एकीकृत एवम् विकेन्द्रीत बनाउने र उपयुक्त प्रेषण प्रणालीको विकास र टेलिमेडिसिन सेवालार्इ प्रभावकारी बनाउने ।

३.३. **तेह्रौँ योजना (२०७०/७१-२०७२/७३)** – गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवामा समतामूलक पहुँच सुनिश्चित गरी जनताको स्वास्थ्यमा सुधार गर्ने दीर्घकालीन सोच रहेको तथा सबै वर्ग, क्षेत्र र समुदायका नागरिकहरूको आधारभूत तथा गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवामा समतामूलक पहुँच र उपयोग वढाउने उद्देश्य परिपूर्तिको लागि स्वास्थ्य क्षेत्रमा देहायका नीतिहरू लिइएका छन्:

- निःशुल्क आधारभूत स्वास्थ्य र सुरक्षित मातृत्व एवं प्रसूति सेवालार्इ अभियानका रूपमा देशका सबै क्षेत्र र तहमा पुऱ्याईनेछ ।
- हेल्थपोष्टमा निशुल्क पाइने औषधिको संख्या क्रमशः वृद्धि गर्नुका साथै वितरण प्रणालीलाई सुदृढ गरीने छ ।
- औषधिको गुणस्तर परीक्षण गर्न संस्थागत क्षमता अभिवृद्धि गरीने छ ।

- जनसंख्या, बिरामीको चाप तथा भौगोलिक अवस्थितिको आधारमा आवश्यक स्रोत साधनसहित स्वास्थ्य संस्थाको स्थापना र स्तरोन्नति गरिने आदि रहेका छन् ।

४. **संवैधानिक तथा कानुनी व्यवस्था** – यससम्बन्धी व्यवस्था देहाय बमोजिम छन्:

४.१ नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले प्रत्येक नागरिकलाई राज्यबाट कानुनमा व्यवस्था भएबमोजिम आधारभूत स्वास्थ्य सेवा निःशुल्क रूपमा पाउने व्यवस्थालाई मौलिक हकको रूपमा स्थापित गरेको छ । त्यस्तै देशको सन्तुलित विकासका लागि आर्थिक लगानीको न्यायोचित वितरण गरी सबै क्षेत्रका जनताको स्वास्थ्य लगायतका आधारभूत कुराहरूको विकास गरी जीवनस्तर वृद्धि गर्ने राज्यको नीति हुने उल्लेख छ ।

४.२ स्वास्थ्य संस्थामा काम गर्ने नेपाल स्वास्थ्य सेवाअन्तर्गतका प्राविधिक कर्मचारीहरूको सेवा सञ्चालन र सुविधा सम्बन्धमा स्वास्थ्य सेवा ऐन, २०५३ तथा नियमावली, २०५५ रहेका छन् । अन्य प्रशासनिक र लेखाका कर्मचारीहरूको सेवा सञ्चालन र सुविधा सम्बन्धमा निजामती सेवा ऐन, २०४९ तथा नियमावली, २०५० रहेका छन् । स्वास्थ्य संस्थाको आर्थिक कारोबार आर्थिक कार्यविधि ऐन, २०५५ तथा नियमावली, २०६४, सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ तथा नियमावली, २०६४ तथा भ्रमण खर्च नियमावली, २०६४ विभिन्न निर्देशिकाअनुसार कार्य सञ्चालन भइरहेका छन् ।

त्यस्तै कार्यसञ्चालन गर्ने स्वास्थ्य सेवा विभागको कार्यविधि, २०६८, स्थानीय निकायलाई स्वास्थ्य संस्था हस्तान्तरण पश्चात् व्यवस्थापन सञ्चालनका लागि स्थानीय स्वास्थ्य व्यवस्थापन तथा सञ्चालनका लागि तयार गरिएको निर्देशिका, २०६८, अत्यावश्यक स्वास्थ्य सेवा निःशुल्क प्रदान गर्न राष्ट्रिय निःशुल्क स्वास्थ्य सेवा कार्यक्रम सञ्चालन कार्यविधि, २०६८ र नेपाल सरकारका निर्णय एवं अर्थ मन्त्रालयबाट स्वीकृत नर्स एवं दातृ संस्थासँग गरिएको नेपाल स्वास्थ्य क्षेत्र सुधार कार्यक्रम-२ को आयोजना प्रतिवेदन, सम्झौता अनुसार कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने गरेको छ । नेपाल स्वास्थ्य क्षेत्र सुधार कार्यक्रम कार्यान्वयन योजना, स्वास्थ्य क्षेत्र रणनीति सुधारको एजेण्डा, दातृसंस्थाको संयुक्त समीक्षा प्रतिवेदन समेतको आधारमा कार्यक्रम कार्यान्वयन भइरहेको छ ।

आमनागरिकलाई सर्वसुलभ र गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवा प्रदान गर्ने प्रयोजनको लागि प्रचलित कानुन बमोजिम सरकारी, निजी, सामुदायिक, गैरसरकारी वा सहकारी स्तरमा स्थापना हुने स्वास्थ्य संस्थाको सेवा विस्तार, स्तरवृद्धि, स्वास्थ्य सेवा सञ्चालन गर्दा पालना गर्नु पर्ने मापदण्ड तथा स्वास्थ्य सेवा सञ्चालन अनुमतिप्रदान गर्ने प्रक्रियालाई सरल, सहज, व्यवस्थित तथा प्रभावकारी बनाई स्वास्थ्य सेवा सञ्चालन गर्न स्वास्थ्य संस्था स्थापना, सञ्चालन र स्तरोन्नति मापदण्ड निर्देशिका २०७० पौषमा स्वीकृत भई लागू भएको छ । यस्तै विपन्न नागरिकका लागि निःशुल्क उपचार निर्देशिका, २०७० समेत कार्यान्वयनमा रहेको छ ।

५. **उद्देश्य एवं लक्ष्य** – राष्ट्रिय स्वास्थ्य नीति, २०४८ अनुरूप ग्रामीण जनतालाई आधारभूत स्वास्थ्य सुविधा वृद्धि गर्नु र आधुनिक चिकित्सा प्रणालीका सुविधाहरू पुऱ्याउन एवं उपचारात्मक स्वास्थ्य सेवा गुणस्तरीय एवं प्रभावकारी तवरले उपलब्ध गराउने उद्देश्यले स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालय अन्तर्गत कार्यसञ्चालन स्तरको कार्यालय स्थापना गरिएको देखिन्छ । यी कार्यालयसँग सम्बन्धित मुख्य लक्ष्यहरू निम्नानुसार छन्:

- जिल्लामा सञ्चालन गरिने स्वास्थ्य सम्बन्धी तालिमहरूको क्षेत्रीय तालिम केन्द्रको समन्वयमा योजना तर्जुमा तथा कार्यान्वयन गर्ने,
- जिल्ला स्वास्थ्य कार्यक्रमको निमित्त आवश्यक खोप, औषधि, औजार तथा विविध सामग्री सम्बन्धित निकायबाट प्राप्त गरी स्वास्थ्य चौकीमार्फत वितरण र उपयोगको व्यवस्था मिलाउने,
- प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्रहरू मार्फत प्रतिकारात्मक तथा प्रबर्द्धनात्मक कार्यक्रम गर्ने गराउने,
- जिल्लाको स्वास्थ्य स्थिति र स्वास्थ्य सेवाको उपलब्धि भल्कने प्रतिवेदन तयार गर्ने तथा अभिलेख राख्ने कार्य र सम्बन्धित निकायहरूलाई समयमै पठाउने व्यवस्था मिलाउने,
- स्वास्थ्य क्षेत्रका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरी गुणस्तरयुक्त अत्यावश्यकस्वीय स्वास्थ्य सेवाको पहुँच र उपयोग वृद्धि गर्ने, स्वास्थ्य सेवाको पहुँचमा सांस्कृतिक र आर्थिक अवरोध घटाउने र स्वास्थ्य प्रणालीमा

सुधार गरी अत्यावश्यक स्वास्थ्य सेवामा विश्वव्यापीस्तरमा पुऱ्याउने उद्देश्यका साथ नेपाल स्वास्थ्य क्षेत्र सुधार कार्यक्रम-२ लागू भएको छ ।

६. **वित्तीय व्यवस्था** – जिल्ला जनस्वास्थ्य/स्वास्थ्य कार्यालयमा गरिने खर्चमध्ये नेपाल सरकारका कर्मचारीहरुको तलब, भत्ता सरकारको वित्तीय स्रोतबाट र कार्यक्रमहरु नेपाल सरकारको स्रोत तथा विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय संस्थासंग भएको सम्भौताअनुसार प्राप्त रकमबाट सञ्चालन हुँदै आएका छन् । जिल्ला स्वास्थ्य कार्यालयबाट सञ्चालित अस्पतालहरुमा अस्पतालले सेवा उपलब्ध गराए बापतको सेवा शुल्क रकमसमेत अस्पताल विकास समितिको कोषमा जम्मा हुने व्यवस्था छ । त्यस्तै स्थानीयस्तरमा सञ्चालित स्वास्थ्य संस्थाहरु उपस्वास्थ्य चौकी, प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्रमा स्थानीय स्तरबाट प्राप्त चन्दा र आर्थिक सहयोगको रकम समेत व्यवस्थापन समितिमा रहने व्यवस्था छ । कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्नेमध्ये निम्नानुसार ५ जनस्वास्थ्य कार्यालयबाट सञ्चालित कार्यक्रमको यो वर्षको बजेट, निकास तथा खर्चको स्थिति देहाय अनुसार छः

निकास एवं खर्च विवरण

(रु.हजारमा)

स्वास्थ्य/जनस्वास्थ्य कार्यालय	वार्षिक बजेट	निकास खर्च
ईलाम	१३०९३०	१२६९२०
धनकुटा	११३४०१	९६६०१
सिरहा	२५६८५५	२४००३७
बाँके	१९६१४५	१८२३८७
कालीकोट	९१३०५	८७८११
जम्मा:	७८८६३६	७३३७५६

लेखापरीक्षण उद्देश्य, क्षेत्र एवं पद्धति

७. **उद्देश्य** – कार्यालयहरुमा उपलब्ध स्रोत र साधनको उपयोग एवं व्यवस्थापनको कार्यदक्षता र स्वास्थ्य सेवा प्रवाह स्थितिको प्रभावकारिता सम्बन्धमा देहायबमोजिम मूल्याङ्कन गरी प्रतिवेदन गर्नु लेखापरीक्षणको उद्देश्य रहेको छः
- कार्यक्रम बमोजिम अत्यावश्यक स्वास्थ्य उपचार सेवा सरल, सुलभ ढङ्गले उपलब्ध गराए/नगराएको सुनिश्चित गर्नु,
 - वर्षभर स्वास्थ्य सेवा प्रदान गर्ने निकायमा अत्यावश्यक औषधि नियमित आपूर्ति एवं वितरण भए नभएको यकिन गर्नु,
 - सुरक्षित मातृत्व र बालस्वास्थ्य कार्यक्रमको सर्वसुलभ पहुँचको माध्यमबाट मातृ मृत्यु दरमा कमी एवं बालस्वास्थ्यमा सुधार ल्याउने लक्ष्य हासिल गर्न सकारात्मक योगदान पुगे नपुगेको समीक्षा गर्नु,
 - स्वास्थ्य निकायमा वर्षभर नियमित रुपमा दक्ष जनशक्ति उपस्थित भई स्वास्थ्य सेवा प्रदान गरे नगरेको सुनिश्चित गर्नु, साथै स्वास्थ्यकर्मीको तालिम र क्षमता अभिवृद्धि अवस्थाको मूल्याङ्कन गर्नु,
 - स्वास्थ्य व्यवस्थापन सूचनाप्रणाली (HMIS) र Logistic Management Informantion System (LMIS) को विश्वसनीयता एवं प्रभावकारिता सुनिश्चित गर्ने ।
८. **क्षेत्र** – अध्ययनको क्रममा २०६८।६९ देखि २०७०।७१ सम्म स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालयअन्तर्गतका स्वास्थ्यसम्बन्धी कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने ईलाम, धनकुटा, सिरहा, बाँके र कालीकोटस्थित जिल्ला स्वास्थ्य र जनस्वास्थ्य कार्यालयलाई लेखापरीक्षण क्षेत्रमा समावेश गरिएकोछ । ती स्वास्थ्य संस्थाअन्तर्गत छनौट गरिएका प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्र, स्वास्थ्य चौकी, उपस्वास्थ्य चौकीको विवरण अनुसूची-१ मा समावेश गरिएकोछ ।
९. **पद्धति** – स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालयले कार्यान्वयन गर्ने नेपाल स्वास्थ्य क्षेत्र कार्यक्रमअन्तर्गत जिल्ला स्वास्थ्य/जनस्वास्थ्य कार्यालयबाट सञ्चालित अत्यावश्यक स्वास्थ्य उपचार सेवा, अत्यावश्यक औषधि आपूर्ति, परिवार नियोजन, सुरक्षित मातृत्व, बालस्वास्थ्य, जनशक्ति व्यवस्थापन एवं क्षमता अभिवृद्धि र स्वास्थ्य

व्यवस्थापन प्रणाली तथा आपूर्ति व्यवस्थापन सूचना प्रणालीसम्बन्धी क्रियाकलापहरूको अध्ययन मूल्याङ्कन गरिएकोछ ।

स्वास्थ्य संस्थाको छनौटको क्रममा प्रत्येक जिल्लामा बढीमा १० स्वास्थ्य संस्थाको अध्ययन मूल्याङ्कन गरिएको छ । प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्र, स्वास्थ्य चौकी र उपस्वास्थ्य चौकी छनौटको लागि न्यायोचित नमुना छनौट पद्धति (Judgemental Sampling Method) अवलम्बन गरिएको छ । लेखापरीक्षणको क्रममा अत्यावश्यक औषधि उपकरण एवं कार्य प्रक्रियाको अध्ययन मूल्याङ्कन गरिएको छ । लेखापरीक्षणको लागि कागजात परीक्षण, सूचना तथा तथ्याङ्क विश्लेषणको साथै निम्न पद्धतिको अवलम्बन गरिएको छ:

- लेखापरीक्षण कार्यको प्रवेश बैठकबाट शुरु गरी कार्यक्रम सञ्चालनसम्बन्धी प्रक्रिया, वार्षिक प्रगति प्रतिवेदन, अभिलेख कागजात परीक्षण,
- कार्यक्रम कार्यान्वयन एवं सेवा प्रवाह स्थिति मूल्याङ्कन गर्न प्रक्रियामूलक तथा नतिजामूलक पद्धति प्रयोग,
- ४ जिल्लामा प्रत्येक जिल्लाका १०/१० तथा कालीकोटको ५ स्वास्थ्य संस्थामा स्वास्थ्य संस्थाका प्रमुख अन्य कर्मचारी, स्वास्थ्य व्यवस्थापन समितिका पदाधिकारी, गाउँ विकास समितिका सचिव, गाउँस्थित विद्यालयका शिक्षकहरू, महिला स्वास्थ्य स्वयं सेविका, ग्रामीण स्वास्थ्यकार्यकर्ता, आमा समूहसमेतको सहभागितामा सरोकारवालासँगको छलफल (Focus Group Discussion) को सञ्चालन गरिएको,
- उक्त कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्ने जिल्ला र सोअन्तर्गतका स्वास्थ्य सेवा प्रदायक निकायको कार्यसम्पादन स्थिति अध्ययन मूल्याङ्कन गर्न छनौट गरिएका ४ जिल्लामा ४० तथा कालीकोटमा ५ समेत ४५ स्वास्थ्य संस्थामा स्थलगत भ्रमण,
- स्थलगत भ्रमणको क्रममा प्रत्येक जिल्लाका FGD गर्न छनौट भएका स्वास्थ्य संस्थामा प्रजनन उमेर समूह (१५-४८ वर्ष) का ६ (छ) जना महिला पुरुष गरी २७० जनासँग अन्तर्वार्ता लिइएको,
- संकलन गरिएका सूचना तथा तथ्याङ्क फाराम टिप्पणी, सुझाव समेतको विश्लेषण गरी प्रतिवेदन तयार गरिएको छ ।

१०. **सीमितता** – प्राप्त सूचना, अभिलेख, विवरण, सेवाग्राहीसँगको अन्तर्वार्ता, तथा द्वितीय स्रोतबाट सङ्कलित तथ्याङ्कका आधारमा प्रतिवेदन तयार पारिएको छ । प्राप्त सूचना, विवरणको विश्लेषण, समयसीमा आदि सीमितता रहेका छन् ।

लेखापरीक्षणबाट देखिएका व्यहोरा

- **सकारात्मक पक्ष** – स्वास्थ्य सेवा हाम्रो अधिकार हो भन्ने चेतना सर्वसाधारणमा बढ्दै गएको, आमा सुरक्षा कार्यक्रम प्रभावकारी हुँदै गएको, बालमृत्यु दर घटेको, खोप सेवा सञ्चालन नियमित र प्रभावकारी भएको, सेवाग्राहीको सन्तुष्टीको स्तर बढ्दै गएको, निःशुल्क स्वास्थ्य उपचार सेवाले सर्वसाधारणलाई लाभान्वित गरेको तथा सकारात्मक प्रभाव पारेको, बिरामी हुने वित्तिकै स्वास्थ्य संस्थामा गई उपचार गराउनुपर्दछ भन्ने चेतना आम सर्वसाधारणमा जगाउन सफल भएको जस्ता स्वास्थ्य क्षेत्रका कार्यक्रमको सफलताको रूपमा रहेका छन् ।
- **समस्या तथा चुनौती** – स्वास्थ्य संस्थाले उपलब्ध गराउने सेवामा अपर्याप्तता, निःशुल्क उपचार सेवाअन्तर्गत वितरित औषधि अभिलेखन नभएको, जिल्ला स्वास्थ्य/जनस्वास्थ्य कार्यालयले उपलब्ध गराएको औषधि तथा स्वास्थ्य सामग्रीको आमदानी अभिलेख दुरुस्त नभएको, निःशुल्क वितरण गरेको औषधिको गुणस्तर प्रति सेवाग्राहीको आशङ्का, स्वास्थ्य संस्थाहरूको अनुगमन सुपरिवेक्षण सार्थक हुन नसकेको जस्ता स्वास्थ्य सेवा प्रवाहमा देखिएका समस्या तथा चुनौती हुन् ।
- **सुधारका क्षेत्रहरू**

११. **स्वास्थ्य उपचार सेवा** – स्वास्थ्य सेवा विभागको कार्यविधि, २०६८ अनुसार प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्र, स्वास्थ्य चौकी, उपस्वास्थ्य चौकीबाट परिवार नियोजन सम्बन्धी परामर्श, अस्थायी साधन वितरण, गर्भवती जाँच, सुत्केरीको नियमित स्वास्थ्य परीक्षण, प्रसूति सेवा, खोप सेवा, भिटामिन ए, जुकाको औषधि वितरण,

आयोडिन युक्त नुनबारे सल्लाह दिने, भाडा पखाला रोग नियन्त्रण र उपचार, श्वासप्रश्वास रोग नियन्त्रण उपचार, औलो तथा कालाज्वर नियन्त्रण र उपचार, स्वास्थ्य शिक्षा प्रदान, गाउँघर क्लिनिक सञ्चालन, महिला स्वास्थ्य स्वयंसेविका परिचालन, प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्रबाट आधारभूत प्रयोगशाला जाँच आदि प्रमुख सेवाहरु सञ्चालन गर्नुपर्ने व्यवस्था छ ।

- ११.१. प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्र, स्वास्थ्य चौकी, उप-स्वास्थ्य चौकीबाट आधारभूत प्रयोगशाला जाँच लगायतका आधारभूत स्वास्थ्य सेवाहरु सञ्चालनसम्बन्धी विवरण देहायअनुसार छन्:

जिल्ला	बहिरङ सेवा			अन्तरङ सेवा			गर्भवती नियमित परीक्षण		
	२०६८/६९	२०६९/७०	२०७०/७१	२०६८/६९	२०६९/७०	२०७०/७१	२०६८/६९	२०६९/७०	२०७०/७१
ईलाम	४८९९१	४२०४६	३२७५९	२४०२	१७१७	१८७४	६४१	५७९	५७४
धनकुटा	५७४१३	५९९८५	५९९९८	११५३	९०२	१०४२	१२५८	१३१६	१२१६
वाकें	१२२१७०	११८८४७	१११०९३	-	-	-	२३५८	२३५९	२१०४
कालीकोट	११०७५	११११९८	११४२५१	११११	८७५	९४१	४२२२	३३२७	३२७०

- ११.२. कालीकोट वाहेक अन्य जिल्लामा बहिरङ सेवा घट्दो क्रममा देखिन्छ । आर्थिक वर्ष २०६८/६९ को तुलनामा २०७०/७१ मा ईलाममा ३३.१३, धनकुटामा ९.४३, वाकेंमा ९.१ प्रतिशतले घटेको छ ।
- ११.३. सबै जिल्लामा गर्भवती परीक्षण संख्या घट्दो देखिन्छ । आर्थिक वर्ष २०६८/६९ को तुलनामा २०७०/७१ मा ईलाममा १०.४५, धनकुटामा ३.३३, वाकेंमा १०.७७, कालीकोटमा २२.५४ प्रतिशतले घटेको छ ।
- ११.४. धनकुटा जिल्ला अस्पतालमा ३ डाक्टर दरबन्दीमध्ये १ मात्र पूर्ति भएको, स्त्रीरोग विशेषज्ञ तथा बालरोग विशेषज्ञ नभएको, सामान्य सीजरिङ सेवासमेत नभएको त्यस्तै सान्नेमा स्थाई अ.हे.व.३ वर्ष देखि पदपूर्ति नभएकोले सेवा प्रवाहमा प्रत्यक्ष प्रभाव परेको देखिन्छ ।
- ११.५. सिरहा जिल्ला अस्पतालमा मेडिकल अफिसर २ जना, स्टाफ नर्स २ जनासहित १० जना, प्राथमिक स्वास्थ्य चौकी मिर्चैयामा १ जना स्टाफ नर्स, प्रा.स्वा.केन्द्र भगवानपुरमा १ जना डाक्टर, ३ जना अ.न.मी. दरबन्दी रिक्त रहदा सेवा प्रवाहमा प्रत्यक्ष प्रभाव परेको देखिन्छ ।
- ११.६. सरोकारवालाहरुसंगको छलफल कार्यक्रममा इलाम जिल्लाको प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्र पशुपतिनगर, स्वास्थ्य चौकी साखेजुङ, उप स्वास्थ्य चौकी माइमभुवा, स्वास्थ्य चौकी बरबोटेमा गरी १११ जनाले म्याद समाप्त हुन लागेका औषधि आपूर्ति हुने गरेको, समयमा औषधि नपाइने, सबै खालका बिरामीका लागि आवश्यक औषधि निःशुल्क नपाइने, भौगोलिक विकटताका कारण समयमै बिरामीलाई स्वास्थ्य संस्थासम्म पुऱ्याउन अप्ठ्यारो हुने गरेको, गुणस्तर न्यून हुने गरेको, निःशुल्क औषधिको सूची नै नराखिएको, निःशुल्क सूचीमा भएको औषधि प्रयाप्त नभएको, औषधिले कामै नगर्ने, ढिला काम गर्ने भएकाले उपचारका लागि निजी स्वास्थ्य संस्थामा नगर्ने नहुने बताएका छन् ।
- ११.७. सरोकारवालाहरुसंगको छलफल कार्यक्रममा धनकुटा जिल्ला अस्पताल, परेवादिन, सान्ने, राजारानी, मूर्तिढुङ्गा तथा गाविसको सोनपुर, बेलाभार, साइगाउँ, तथा खजुरामा गरी २१३ जनाले सरकारी स्वास्थ्य संस्थामा दिइएको औषधिले कामै नगर्ने, ढिला काम गर्ने भएकाले उपचारका लागि निजी स्वास्थ्य संस्थामा जानुपर्ने बताएका छन् ।
- ११.८. सरोकारवालाहरुसंगको छलफल कार्यक्रममा कालीकोट जिल्ला अस्पतालमा डाक्टरलगायतका स्वास्थ्यकर्मी गोष्ठी तथा सेमीनारमा सहभागी हुन गएको अवस्थामा सेवा प्राप्तमा कठिनाइ हुने गरेको, जिल्ला अस्पताल सरहको सुविधा नपाइने, समस्यानुसार उपचार गर्नुपर्ने र सीमित प्रकारका औषधिमात्र निःशुल्क पाइने हुँदा निम्न आय भएका बिरामीले औषधि खरिद गर्नुपर्ने अवस्था रहेको बताएका छन् । स्वास्थ्य चौकी जुविथामा उपस्थित २८ ले अ.न.मी., अ.हे.व.को अभावमा सेवा सञ्चालनमा कठिनाइ, म्याद समाप्त हुन लागेका औषधि आपूर्ति हुने गरेको, उपस्वास्थ्य चौकी फोइमहादेव र दाहामा उपस्थित ६१ ले भौगोलिक विकटताले गर्दा सेवामा सहज पहुँच नभएको, निःशुल्क सूचीमा भएको औषधि प्रयाप्त नभएको, कुनै कुनै औषधिले कामै नगर्ने, ढिला काम गर्ने भएकाले उपचारका लागि निजी स्वास्थ्य संस्थामा नगर्ने नहुने बताएका छन् ।

११.९. अध्ययन गरिएका ५ जिल्लाका २७० सेवाग्राहीलाई आफू बिरामी भएमा पहिला कहाँ जानुहुन्छ भनी सोधिएकोमा २१८ ले स्वास्थ्य संस्थामा जाने, २३ जनाले धामी भाँक्रीकहाँ जाने, १५ जनाले नजिकको औषधि पसल वा क्लिनिकमा जाने र १७ जनाले शहर वा जिल्लाको अस्पताल जाने बताएका छन् । यसबाट ८०.७४ प्रतिशत सेवाग्राही स्वास्थ्य संस्थामा सेवा लिने गरेको तथा ८.५२ प्रतिशतले अझै धामी भाँक्रीकहाँ जाने स्थिति छ ।

स्वास्थ्यकर्मीको पदपूर्ति नहुँदा सेवाग्राही प्रत्यक्ष प्रभावित भएका छन्, नियमित औषधि आपूर्ति तथा गुणस्तरीय सेवा प्रदान हुन नसक्दा सेवाग्राहीमा स्वास्थ्य संस्था प्रति विश्वास घटेको छ । सेवाको प्रभावकारिता वृद्धि गर्न स्वास्थ्य संस्थाबाट प्रदान गरिने सेवा सम्बन्धमा चेतनाको अभिवृद्धि गर्नुपर्ने, सेवामा नियमितता र गुणस्तरियता कायम गर्नुपर्ने, सेवाग्राहीको पहुँचमा सहजता हुनुपर्ने र आवश्यक स्वास्थ्यकर्मीको व्यवस्था गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

१२. **योजना तथा कार्ययोजना** – स्वास्थ्य सेवा विभागको कार्यविधि, २०६८ मा उल्लेख भएअनुसार प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्रले स्वास्थ्य सेवा प्रदान गर्न योजना स्वीकृत गर्ने, कार्ययोजना (Action Plan) तयार गर्ने, स्वास्थ्य समितिको नियमित बैठक, मासिक प्रतिवेदन महिनाको पहिलो हप्तामा पठाउनुपर्ने व्यवस्था छ । सोअनुसार कार्यसम्पादन भएको स्पष्ट देखिने गरी माइन्टुट खाता राखिएको हुनुपर्दछ ।

१२.१. धनकुटा जिल्लाअन्तर्गत डाँडाबजार प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्रले स्वास्थ्य सेवा प्रदान गर्ने सिलसिलामा आवश्यक कार्ययोजना तयार गरेको छैन । साथै मातहतका स्वास्थ्य संस्थालाई सुपरिवेक्षण अनुगमन रेकर्ड व्यवस्थापन स्वास्थ्य समितिको बैठक सम्बन्धमा काम कारबाहीको माइन्टुट तथा अभिलेख राखेको छैन ।

१२.२. बाँकेको खजुरा प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्रलेसमेत आफ्नो सेवा प्रवाह सम्बन्धमा कार्ययोजना नबनाएको मातहतका स्वास्थ्य संस्थालाई सुपरिवेक्षण अनुगमन रेकर्ड व्यवस्थापन स्वास्थ्य समितिको बैठक सम्बन्धमा काम कारबाहीको माइन्टुट तथा अभिलेख राखेको छैन ।

१२.३. धनकुटाको डाँडाबजार, पाखीवास, मूर्तिढुङ्गा, तथा गाविसको बिनौनामा व्यवस्थापन समितिको नियमित बैठक वसेको छैन जसबाट स्वास्थ्य संस्थाका समस्या समाधान योजना तर्जुमा लगायतमा समस्या भएको सम्बन्धित स्वास्थ्य संस्थाले जानकारी गराएका छन् ।

१२.४. बाँके तथा धनकुटा जिल्लाका प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्रबाट आवश्यक सरसामान औषधि उपकरण माग गर्ने गरे पनि मागअनुसार उपकरणहरू प्राप्त नहुने गरेको, स्वास्थ्य समितिको बैठक बस्ने गरे पनि नियमित नबसेको, मासिक प्रतिवेदन पठाउने गरेको भए पनि सोअनुसार कार्यसम्पादन सम्बन्धी स्पष्ट अभिलेख नराखेको स्थिति रहेको छ ।

१२.५. इलाम जिल्ला स्थित प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्र मंगलबारे र पशुपतिनगरले स्वास्थ्य सेवा प्रदान गर्न योजना स्वीकृत गरेको (Action Plan) तयार गरेको पाइएन । स्वास्थ्य समितिको बैठक बस्ने गरे तापनि नियमित रूपमा बस्ने नगरेको, कार्य सम्पादन भएको स्पष्ट देखिने गरी माइन्टुट खाता राख्ने गरेको पाइएन ।

नियमित बैठक बसी योजना तर्जुमा, व्यवस्थापन, सञ्चालन र अनुगमन मूल्याङ्कन गर्नुपर्ने र समितिले उपचारात्मक, प्रवर्द्धनात्मक र निरोध्वात्मक सेवा सञ्चालनमा सहयोग गर्नुपर्ने निर्देशिकामा व्यवस्था भए तापनि माथि उल्लेख गरे अनुसार कतिपय संस्थामा नियमित बैठक नबसेको र कतिपय बैठक नै नबसेको अवस्था रहेको पाइयो । तोकिएबमोजिमको काम हुन नसक्दा नियमित र गुणस्तरीय सेवा प्रवाहमा समस्या आएको देखियो । नियमित बैठक बस्ने र स्वास्थ्य सेवा प्रवाहको लागि निर्देशिकाले उल्लेख गरे अनुसारका कार्य गर्न ध्यान दिनुपर्दछ । कार्यविधिले तोकेअनुसार योजना र कार्ययोजना बनाई स्वास्थ्य सेवा प्रदान गर्ने कार्यलाई पारदर्शी र प्रभावकारी बनाउनुपर्दछ ।

१३. **सेवा समय** – प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्रमा नियमित रूपमा बहिरङ्ग र अन्तरङ्ग सेवा सञ्चालन गर्नुपर्ने, दैनिक १० देखि ३ बजेसम्म स्वास्थ्य उपचार सेवा प्रदान गर्नुपर्ने, ३ देखि ४/५ बजेसम्म प्रशासनिक र २४ सै घण्टा प्रसूति सेवा प्रदान गर्नुपर्ने व्यवस्था स्वास्थ्य सेवा विभागको कार्यविधि, २०६८ तथा परिवार स्वास्थ्य कार्यक्रम

सञ्चालन निर्देशिका, २०६८।६९ मा उल्लेख भएबमोजिम प्राथमिक उपचार सेवा प्रदान गर्ने व्यवस्था छ । स्वास्थ्य चौकी उप स्वास्थ्य चौकीले समेत सामान्य रोगको उपचार गर्ने, उपचार गर्न नसक्ने रोगलाई प्रेषण गर्ने, उपचारमा औषधिको समुचित प्रयोग गर्ने, आकस्मिक उपचार जुनसुकै बेला गर्नुपर्ने व्यवस्था स्थानीय स्वास्थ्य संस्था व्यवस्थापन सञ्चालन निर्देशिकामा उल्लेख छ ।

- १३.१. धनकुटाको डाँडाबजार प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्रले नियमित रूपमा बहिरङ्ग र अन्तरङ्ग सेवा सञ्चालन गर्नुपर्नेमा अन्तरङ्ग सेवा सञ्चालन गरेको देखिएन । त्यस्तै बाँकेको खजुरा प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्रले नियमित रूपमा अन्तरङ्ग सेवा सञ्चालन गरेको छैन ।
- १३.२. धनकुटामा १४, तथा वाँकेमा ३१, सञ्चालित बर्थिङ्ग सेन्टरहरूमा १ जना मात्र २४ घण्टा काम गर्ने गरी करारमा नियुक्त अ.न.मी. कार्यरत रहेकोले बिदामा तथा तालिममा गएको वखत सेवा दिन नसकिएको, त्यस्तै कार्यरत अ.न.मि. हरुका लागि नियमित तलब भत्ताको समस्या रहेको स्वास्थ्य कार्यालयहरूले जनाएका छन् ।
- १३.३. इलाममा प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्रमा नियमित रूपमा बहिरङ्ग र अन्तरङ्ग सेवा सञ्चालन गर्नुपर्ने दैनिक १० देखि २ बजेसम्म स्वास्थ्य उपचार सेवा प्रदान, ३ बजे देखि प्रशासनिक र २४ सै घण्टा प्रसूती सेवा प्रदान गरेपनि प्रा.स्वा.केन्द्र पशुपतीनगरले अन्तरङ्ग सेवा प्रदान गरेको पाइएन ।
- १३.४. अध्ययन गरिएका ५ जिल्लाका २७० सेवाग्राहीलाई आफ्नो घर नजिकको स्वास्थ्य संस्था (प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्र, स्वास्थ्य चौकी, उप स्वास्थ्य चौकी) कति बजेदेखि कति बजेसम्म सञ्चालन हुन्छ भनी सोधिएकोमा ८७ ले १० देखि ३ बजेसम्म, १२१ ले १० देखि २ बजेसम्म, ४१ ले १० देखि ५ बजेसम्म र २४ ले जुनसुकै बेला पनि खुल्ला रहन्छ भन्ने जवाफ दिएका छन् । २४ सै घण्टा प्रसूति सेवा सञ्चालन गर्नुपर्ने बर्थिङ्ग सेन्टर भएका संस्थाहरू र आकस्मिक उपचार सेवा दिनुपर्ने संस्थाहरू २४ सै घण्टा खुल्नुपर्नेमा २४ सै घण्टा खुल्ने स्वास्थ्य संस्था ८.८६ प्रतिशत रहेका छन् ।

स्वास्थ्य सेवा प्रदान गर्ने कार्य नियमित नहुँदा सेवाग्राहीले सेवा पाउनबाट वञ्चित हुनुपर्ने अवस्था देखियो । स्वास्थ्य संस्थाहरूको कार्यक्षमता वृद्धि गरी अन्तरङ्ग र बहिरङ्ग सेवालाई नियमित रूपमा सञ्चालन गर्ने र बर्थिङ्ग सेन्टर सेवा सञ्चालन नियमित गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

१४. **निःशुल्क उपचार सेवा** – नेपाल स्वास्थ्य क्षेत्र सुधार कार्यक्रम-२ आयोजना प्रतिवेदनअनुसार अत्यावश्यक स्वास्थ्य सेवा सबै प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्र, स्वास्थ्य चौकी तथा उप स्वास्थ्य चौकीमा निःशुल्क प्रदान गर्ने व्यवस्था रहेको छ । जिल्ला अस्पतालमा लक्षित वर्ग गरिब, विपन्न, असहाय, अपागलाई स्वास्थ्य सेवा निःशुल्क उपलब्ध गराउने व्यवस्था रहेको छ ।
- १४.१. जिल्ला अस्पताल, धनकुटाले लक्षित वर्ग गरीब, विपन्न, असहाय र अपाङ्गलाई निःशुल्क उपलब्ध गराएको तथा स्वास्थ्य सेवाको अभिलेख र औषधि खर्च व्यवस्थापन गर्दा बहिरङ्ग तथा अन्तरङ्ग र आकस्मिक खर्चको छुट्टाछुट्टै अभिलेख राखेको छैन । यसले गर्दा उपचार रजिष्टरले देखाएको औषधि वितरण खर्च र भण्डारको अभिलेखअनुसारको खर्चसँग भिडान गर्न सकिने स्थिति रहेन ।
- १४.२. विरामी दर्ता शुल्क लिन नगरपालिका धनकुटा जिल्ला अस्पतालले विरामी दर्ता शुल्कबापत रु ५।- लिने गरेको पाइयो । निःशुल्क उपचार सेवाका लागि अस्पताललाई विरामी दर्ता शुल्कबापत यस वर्ष जिल्ला स्वास्थ्य कार्यालयबाट रु २ लाख ५० हजारसमेत निकासी भएको देखिन्छ ।
- १४.३. अध्ययन गरिएका ५ जिल्लाका २७० सेवाग्राही आफूलाई उपचार गराउन गएको स्वास्थ्य संस्थाले दिएको औषधिले राम्रो गयो भनी सोधिएकोमा १८२ ले राम्रो गयो, ५ ले काम गरेन र ८३ ले कहिले काम गर्छ कहिले गर्दैन भनी बताएका छन् । समग्रमा ६७.४१ प्रतिशत सेवाग्राही मात्र पूर्ण सन्तुष्ट भएको पाइयो ।
- १४.४. अध्ययन गरिएका ५ जिल्लाका २७० सेवाग्राहीलाई आफू स्वास्थ्य संस्थामा उपचारको लागि जाँदा पैसा लिने गरेको छ भनी सोधिएकोमा १४ ले लिन्छ, २४६ ले लिदैन र १० ले कहिलेकाहीँ लिन्छन भन्ने जवाफ दिएका छन् । यसबाट ८.८८ प्रतिशत सेवाग्राहीले स्वास्थ्य संस्थामा सःशुल्क स्वास्थ्य सेवा लिएको स्थिति छ ।

१४.५. अध्ययन गरिएका ५ जिल्लाका २७० सेवाग्राहीलाई आफू स्वास्थ्य संस्थामा जाँदा औषधि निःशुल्क प्राप्त गर्नु भयो की पैसा तिर्नु पर्‍यो भनी सोधिएकोमा २४४ ले निःशुल्क पाएको, ३ ले पैसा तिर्नु पर्‍यो र २३ ले केही औषधि निःशुल्क केही पैसा तिरेर किन्नुपर्ने भन्ने जानकारी दिएका छन् । यसबाट ९.६३ प्रतिशत सेवाग्राहीलाई सःशुल्क औषधि उपलब्ध भएको स्थिति देखियो ।

१४.६. अध्ययन गरिएका ५ जिल्लाका २७० ले सेवाग्राहीलाई स्वास्थ्य संस्थामा बिरामी जाँच्ने स्वास्थ्यकर्मी सधैं उपस्थित हुनुहुन्छ भनी सोधिएकोमा २३७ ले हुनुहुन्छ, ३ ले हुनुहुँदैन र ३० ले कहिले हुनुहुन्छ कहिले हुनुहुन्न भनी जवाफ दिएका छन् । यसबाट १२.२२ प्रतिशत सेवाग्राहीले नियमित स्वास्थ्य सेवा प्राप्त गरेको स्थिति देखिएन ।

१४.७. अध्ययन गरिएका ५ जिल्लाका २७० सेवाग्राहीलाई स्वास्थ्य संस्थामा वर्षेभरी नियमित रूपमा औषधि पाइन्छ भनी सोधिएकोमा १४० ले सधैं पाइन्छ, १८ ले सधैं पाइँदैन र ११२ ले कहिले पाइन्छ कहिले पाइँदैन भन्ने जवाफ दिएका छन् । यसबाट ४८.१८ प्रतिशत सेवाग्राहीले वर्षेभरि नियमित रूपमा औषधि प्राप्त गरेको देखिएन ।

निःशुल्क सेवा प्राप्त गर्नुपर्नेमा रकम तिर्नुपर्दा तथा नियमित रूपमा निःशुल्क औषधि प्राप्त नहुँदा निःशुल्क स्वास्थ्य सेवा कार्यक्रम प्रभावित भएको छ । निःशुल्क उपचार सेवा सञ्चालन गर्दा रकम लिने परिपाटी बन्द गर्ने, उपचारमा भएको औषधि आम्दानी र खर्चको अभिलेख व्यवस्थित गर्ने र औषधि नियमित रूपमा वितरण गर्ने व्यवस्था मिलाउनुपर्दछ ।

१५. **अनुगमन व्यवस्था** – जिल्ला अस्पताल, प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्र, स्वास्थ्य चौकी उपस्वास्थ्य चौकीबाट निःशुल्क उपलब्ध गराइने अत्यावश्यक सूचीमा परेका औषधि सम्बन्धमा आम नागरिकलाई पारदर्शी तवरले जानकारी गराउनुपर्दछ । यस प्रयोजनको लागि जानकारी प्रदान गर्न स्वास्थ्य संस्थाको भित्तामा निःशुल्क उपलब्ध हुने औषधि र सो औषधिबाट उपचार हुने रोग सम्बन्धमा जानकारी हुने सूचना पाटी राख्नुपर्दछ । यसैगरी निःशुल्क स्वास्थ्य सेवा कार्यक्रमको अनुगमन गर्न प्रत्येक स्वास्थ्य संस्थामा एक अनुगमन उपसमिति गठन हुने व्यवस्था राष्ट्रिय निःशुल्क स्वास्थ्य सेवा कार्यक्रम सञ्चालन कार्यविधि, २०६५ मा उल्लेख भए बमोजिम जिल्ला अस्पताल, प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्र, स्वास्थ्य चौकी र उपस्वास्थ्य चौकीस्तरमा अस्पताल व्यवस्थान र सहयोग समितिअन्तर्गत अनुगमन उपसमिति गठन हुने व्यवस्था छ । समितिले अत्यावश्यक औषधि तथा स्वास्थ्य सेवा सुनिश्चित गर्ने, औषधिको माग, आपूर्ति, आम्दानी तथा खर्चको सुनिश्चितता गराउनेलगायत कार्य गर्नुपर्ने व्यवस्था छ ।

१५.१. धनकुटा जिल्लाका परीक्षण गरिएका स्वास्थ्य संस्थाहरूमा निःशुल्क पाइने औषधि विवरण टाँस गरेको भए पनि सोबाट हुने उपचारको विवरण खुलाएको छैन । त्यस्तै गाविस जिल्लामा पनि औषधिको विवरणको सूची टाँसे पनि नागरिकलाई जानकारी गराइने प्रयोजनका लागि सोबाट हुने उपचारको विवरण खुलाएको छैन ।

१५.२. धनकुटा जिल्ला अस्पताल लगायतका सबै स्वास्थ्य संस्थामा निःशुल्क औषधिको प्राप्ति खर्च र मौज्जात सम्बन्धमा स्वास्थ्य समितिबाट अनुगमन भएको देखिएन । साथै निःशुल्क उपचार सेवासम्बन्धी अनुगमन समिति कुनै पनि संस्थामा गठन भएको देखिएन ।

१५.३. सरोकारवालासँगको छलफल कार्यक्रममा धनकुटाको पाखीबास स्वास्थ्य चौकीमा जिल्लाबाट औषधि आएको वखत अनुगमन समितिको रोहवरमा खोल्ने नगरेको त्यस्तै सान्ने उपस्वास्थ्य चौकीमा औषधि नष्ट गर्नु पर्दामात्र व्यवस्थापन समितिलाई बोलाउने गरेको गुनासो रहेको छ ।

१५.४. परीक्षण गरिएका ईलामका १०, धनकुटाका १०, सिरहाका १०, गाविसका १० र कालीकोटका ५ स्वास्थ्य संस्था कुनैमा पनि निःशुल्क स्वास्थ्य सेवा कार्यक्रमको अनुगमन गर्न अनुगमन उप समिति गठन भएको पाइएन । यसैगरी जिल्ला अस्पताल ईलाम, धनकुटा, लाहन र कालीकोट जिल्ला अस्पतालमा पनि अनुगमन उपसमिति गठन भएको देखिएन ।

- १५.५. जिल्ला स्वास्थ्य कार्यालय इलामअन्तर्गतका स्वास्थ्य संस्थामा निःशुल्क प्रदान गरिने औषधिको बोर्ड तथा लिस्ट पारदर्शी ढङ्गाबाट बाहिर नराखी कोठाभित्र वा अन्यत्र राखिएको छ । प्रा.स्वा.केन्द्र मंगलबारेलगायत २ स्वास्थ्य संस्थाले निःशुल्क औषधिको लोको टाँस नगरेको, अन्य स्वास्थ्य संस्था, उ.स्वा.चौकी शान्तिडाँडा, माइपोखरी, माइमभुवा, बरबोटे, पञ्चकन्या र पशुपतिनगरले सर्वसाधारको पहुँचभन्दा बाहिर कार्यालयको कोठाभित्र टाँस गरेको अवस्था स्थलगत अवलोकनका क्रममा देखियो ।
- १५.६. कालीकोट जिल्लामा स्थलगत अवलोकनका क्रममा छनौट गरिएको जिल्ला अस्पताल, प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्र, स्वास्थ्य चौकी उपस्वास्थ्य चौकीबाट निःशुल्क उपलब्ध गराइने अत्यावश्यक सूचीमा परेका औषधि सम्बन्धमा आम नागरिकलाई पारदर्शी तवरले जानकारी गराउन सम्पूर्ण स्वास्थ्य संस्थाहरुमा नागरिक बडापत्र, निःशुल्क उपलब्ध गराइने अत्यावश्यक औषधिहरुको सूची टाँस गरिएको भए तापनि हालको सूचीमा पुनरावलोकन गरी अत्यावश्यक औषधि थप गर्नुपर्ने, औषधिको अभाव हुने गरेको, नियमित रुपमा आपूर्ति नहुने, माग गरिएको औषधि नपाइने जस्ता जानकारी छलफलबाट प्राप्त भएको छ ।
- १५.७. अध्ययन गरिएका ५ जिल्लाका २७० सेवाग्राहीलाई स्वास्थ्य संस्थामा के कस्तो रोगको औषधिहरु पाइन्छु भन्ने सम्बन्धमा यहाँलाई स्वास्थ्यकर्मीले जानकारी दिने गरेका छन् भनी सोधिएकोमा १०९ ले जानकारी दिने गरेका छैनन् र १६२ ले जानकारी दिएका छन भनी बताएका छन् । अन्तर्वार्ताको क्रममा ४०.२१ प्रतिशत सेवाग्राहीलाई के कस्तो रोगको औषधि पाइन्छु भन्ने बारेमा जानकारी प्राप्त नभएको स्थिति छ । निःशुल्क औषधिको सूची बोर्डमा राख्ने गरे तापनि प्रभावकारी देखिएन ।
- हरेक स्वास्थ्य संस्थाको निःशुल्क स्वास्थ्य सेवा कार्यक्रमलाई प्रभावकारी रुपमा सञ्चालन गर्न निर्देशिका तथा कार्यविधिले तोकेअनुसार व्यवस्थापन समितिअन्तर्गत अनुगमन उपसमिति गठन गर्नुपर्दछ । निःशुल्क उपचारलाई पारदर्शी र प्रभावकारी बनाउन सूचनापाटीमा निःशुल्क वितरण हुने औषधि र उपचार हुने रोगको विवरण टाँस गर्नुपर्दछ ।
१६. **गाउँघर क्लिनिक** – प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्र, स्वास्थ्य चौकी, उपस्वास्थ्य चौकीहरुबाट गाउँघर क्लिनिक (Primary Health Care Out Reach Clinic) सञ्चालन गर्नुपर्ने व्यवस्था स्वास्थ्य सेवा विभागको कार्यविधि, २०६८ मा उल्लेख छ । प्रत्येक गाविसमा ३ देखि ५ को संख्यामा प्रत्येक महिनाको एकपटक पूर्व निर्धारित दिन र स्थानमा गाउँघर क्लिनिक सञ्चालन गर्ने व्यवस्था छ । यस्तो क्लिनिक आधा घण्टाको पैदल दूरीभित्र रहने गरी सञ्चालन गरिनुपर्दछ । क्लिनिक सञ्चालनको क्रममा आवश्यक पर्ने किट सहितको अत्यावश्यक औषधि पर्याप्त मात्रामा उपलब्ध हुनुपर्दछ । उक्त क्लिनिकमा परिवार नियोजन सेवा र सल्लाह, गर्भवती परीक्षण, स्वास्थ्य शिक्षा र सामान्य उपचार सेवा प्रदान गर्नुपर्दछ ।
- १६.१. धनकुटा जिल्लाको सबै गाविसमा गाउँघर क्लिनिक सञ्चालनमा रहेका छन् । सबै गाउँघर क्लिनिकबाट गर्भवती परीक्षण सेवा दिनुपर्नेमा सो नभएको स्थिति छ । स्वास्थ्य परीक्षणको लागि उपयुक्त कोठाको अभाव र स्थानीयस्तरमा फिल्डमा कार्य गर्ने जिम्मेवारी पाएका स्वास्थ्यकर्मीहरुको दरबन्दीअनुसार पदपूर्ति हुन नसकेकोले गाउँघर क्लिनिकबाट समग्र रुपमा अपेक्षाकृत गुणस्तरीय सेवा प्रवाह गर्न कठिनाई भएको जिल्ला स्वास्थ्य कार्यालयबाट जानकारी प्राप्त भएको छ ।
- १६.२. धनकुटाको भेडेटार, पाखिबास, परेवादिन, गाविस जिल्लाको खजुरा सोनपुरमा गाउँघर क्लिनिकका लागि बस्ने स्थानको अभाव, खुलास्थानमा गर्भवती परीक्षण गर्नुपर्ने जस्ता समस्या भएको सरोकारवालासँगको छलफलमा गुनासो रहेको छ । धनकुटाको मूर्तिढुङ्गामा स्रोत साधन र जनशक्तिको अभावले २ मात्र सञ्चालन गर्न सकिएको स्वास्थ्य संस्थाले जनाएको छ ।
- १६.३. गाविस जिल्लामा सञ्चालित गाउँघर क्लिनिकहरुमा आवश्यक किट बक्सको अभाव रहेको, जीवनजल जस्ता अत्यावश्यक औषधि पनि न्यून रुपमा पाइने गरेको, गाउँघर क्लिनिक लागि आवश्यक साधन स्रोत व्यवस्थापन हुन नसकेको कारणले प्रभावकारी रुपमा गाउँघर क्लिनिक सञ्चालन हुन सकेको देखिएन ।

१६.४. कालीकोट जिल्लामा प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्र, स्वास्थ्य चौकी, उपस्वास्थ्य चौकीहरुबाट गाउँघर क्लिनिक (Primary Health Care Out Reach Clinic) सञ्चालन भइरहेको छ । जिल्लाभरिका ६७ गाउँघर क्लिनिकहरुमध्ये अधिकांश गाउँघर क्लिनिकहरु भवन तथा भौतिक पूर्वाधारको अभाव, औषधि उपकरणहरुको आपूर्ति नियमित नभएको कारण प्रभावकारी रूपले सेवा प्रदान गर्न नसकिएको देखिन्छ । उपर्युक्तअनुसारका समस्या समाधान हुन सकेमा प्रभावकारी सेवा प्रदान सकिने जानकारी प्राप्त भएको छ । साथै औषधि पर्याप्त मात्रामा आपूर्ति नहुने, समयमा आपूर्ति नहुने, क्लिनिकबाट सामान्य सेवा मात्र प्रदान गरिने र भौगोलिक विकटताका कारण क्लिनिक सञ्चालन हुने स्थान सम्म पुग्न २३ घण्टाको पैदल यात्रा गर्नुपर्ने अवस्थामा रहेको छ ।

१६.५. इलाम जिल्लामा २ लाख ९३ हजार जनसंख्यालाई स्वास्थ्य सेवा दिन १९४ गाउँघर क्लिनिक सञ्चालनमा रहेका छन् । माइपोखरी स्वा.चौ.मा एउटा वडामा मात्र गाउँघर क्लिनिक सञ्चालनमा रहेको, उक्त सेवा प्राप्त गर्न भौगोलिक विकटताको कारणले गर्दा कम्तीमा ३ देखि ४ घण्टाको पैदल दूरी पार गर्नुपर्ने अवस्था रहेको, अधिकांश गाउँघर क्लिनिक सञ्चालन गर्न, अत्यावश्यकिय पूर्वाधारको अभाव रहेको, गर्भवती परीक्षण लगायतका अन्य सेवासमेत प्रभावित हुने गरेको छ । त्यसैगरी प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्र पशुपतिनगर र स्वास्थ्य चौकी बरबोटेबाट सञ्चालित गाउँघर क्लिनिकबाट खोप सेवाबाहेक अन्य सेवा प्राप्त नगरिएको भन्ने भनाइ सरोकारवालाहरुको रहेको छ ।

१६.६. अध्ययन गरिएका ५ जिल्लाका २७० सेवाग्राहीलाई नजिकको स्वास्थ्य संस्थाका स्वास्थ्यकर्मीहरु गाउँको विभिन्न ठाउँमा पुगेर गाउँघर क्लिनिक सञ्चालन गरेको तपाईंलाई जानकारी छ भनी सोधिएकोमा २१५ ले गरेका छन् र ५४ ले गरेका छैनन् भन्ने जवाफ दिएका छन् । यसबाट १९.९३ प्रतिशत सेवाग्राहीलाई गाउँघर क्लिनिकबारे जानकारी नै नभएको अवस्था छ ।

गाउँघर क्लिनिक तोकेबमोजिम सञ्चालन नहुँदा स्वास्थ्य संस्थाभन्दा टाढाका सेवाग्राहीले अपेक्षित सेवा प्राप्त गर्न सकेका छैनन् साथै पूर्वाधारको कमी, औषधिको कमी जस्ता समस्याले समेत सेवा प्रवाहमा समस्या आएको देखियो । कार्यक्रमअनुसार गाउँघर क्लिनिक सञ्चालन गरी स्थानीयस्तरमा स्वास्थ्य सेवाको पहुँच विस्तार गर्ने सरकारको नीतिअनुसार सेवा पुऱ्याउन स्वास्थ्य संस्थाहरुको कार्यक्षमतामा वृद्धि गर्दै उल्लिखित कमी कमजोरी निराकरण गरी प्रभावकारी सेवा प्रदान हुनुपर्दछ ।

१७. **महिला स्वास्थ्य स्वयंसेवक** – महिला स्वास्थ्य स्वयंसेवक (Female Community Health Voluntary (FCHV) को भूमिका अत्यावश्यक स्वास्थ्य सेवा प्रदान गर्न महत्वपूर्ण रहेको छ । तिनीहरुले स्थानीय आमा तथा समुदायको सदस्यहरुलाई सुरक्षित मातृत्व, परिवार नियोजन, बालस्वास्थ्य सम्बन्धमा सल्लाह दिने, स्वास्थ्य शिक्षा प्रदान गर्ने परिवार नियोजनका साधन पिल्स, कण्डम र ORS Packet वितरण गर्ने, स्वास्थ्य निकायमा सम्पर्क गर्न प्रेषण (Referring) गर्ने कार्य गर्दछन् । यस सम्बन्धमा देखिएका व्यहोरा निम्नानुसार छन्:

१७.१. धनकुटा तथा बाँकेका महिला स्वास्थ्य स्वयंसेवकतर्फ प्रोत्साहन भत्ताको अभाव, पुनर्ताजगी तालिम नभएको, सरल यातायात साधनको अभाव, सञ्चार सामग्रीलगायत कार्यसम्पादन गर्न अति आवश्यक न्यूनतम सामग्री टर्चलाइट र छाता जस्ता सुविधाको अभाव र स्थानीयस्तरमा सहयोगको भावनाको कमीले कार्यसम्पादनमा बाधा परेको भनाइ रहेको छ । उक्त सुविधाको अभावमा सेवा प्रभावित भएको सरोकारवालासँगको छलफलमा प्रतिक्रिया प्राप्त भएको छ ।

१७.२. धनकुटाको राजारानी, भेडेटार, पाखिबास, आंखीसल्ला, मूर्तिदुङ्गा, परेवादिन, घोर्लीखर्कमा महिला स्वयंसेविकाहरुले घरको काम छाडेर सरकारी काममा हिंड्नुपर्ने सुविधा केही नहुने, यातायात, छाता तथा टर्च जस्ता सामान समेत आफूले नै खरिद गरी प्रयोग गर्नुपर्ने गुनासो गरेका छन् ।

१७.३. बाँकेको उदयपुर, वेलाभारमा महिला स्वयंसेविकाहरुलाई यातायात, छाता, तथा टर्चको समेत सुविधा नभएकोले काम गर्न समस्या भएको गुनासो रहेको छ ।

- १७.४. अध्ययन गरिएका ५ जिल्लाका महिला स्वसेविकाहरुको दक्षता वृद्धि गर्न प्रयाप्त तालिम नभएको, औषधि वितरणका लागि प्रयाप्त औषधि उपलब्ध नभएको, कार्यक्रमअनुसार किट बक्स समेत उपलब्ध हुन नसकेको, गाविस जिल्लामा भाडा पखालाको लागि पर्याप्त जीवनजल समेत उपलब्ध नहुने स्थिति रहेको छ ।
- १७.५. जिल्ला स्वास्थ्य कार्यालय कालीकोटमा जिल्ला अस्पतालमा परामर्श, औषधि वितरण लगायत सामान्य सेवा प्रदान, उत्प्रेरणा बढाउन नियमित पारिश्रमिक नभएको गुनासो, यातयातको असहजता, औषधि बेच्ने गरेको आरोप लाग्ने, मागअनुसार औषधि पुऱ्याउन नसकिएको, सञ्चार असुविधा, राँचुलीमा वडा नं. ५, ६ र ७ का लागि भौगोलिक कठिनाइका कारण सेवा दिन अप्ठ्यारो, पारिश्रमिकको व्यवस्था हुनुपर्ने, सेवाग्राही नै नआउने, सवारीसाधनमा छुटको व्यवस्था, सञ्चार साधनको व्यवस्था हुनुपर्ने, टर्चलाइट, जुविथामा केही महिला स्वास्थ्य स्वयंसेविकाले अशिक्षाका कारण सेवा गुणस्तरीय नभएको, भौगोलिक अवस्थानुसारको पोशाकको व्यवस्था हुनुपर्ने, पारीश्रमिकको व्यवस्था हुनुपर्ने, यातयातको असहजता, सञ्चार, छाता, टर्च सुविधा हुनुपर्ने, फोइमहादेबमा पारिश्रमिक, यातायतमा सहूलियत, सञ्चार, टर्चलाइट, भौगोलिक अवस्थिति सुहाउँदो पोसाक (पहाडमा कुर्ता सुरुवाल) को व्यवस्था हुनुपर्ने, वर्षा याममा सेवा सञ्चालन तथा परिचालन गर्न अप्ठ्यारो, महिला स्वास्थ्य स्वसेविका शिक्षित हुनुपर्ने, दाहामा वितरणका लागि प्रयाप्त औषधि नभएको, महिला स्वास्थ्य स्वसेवीले दिएका सुझाव नमान्ने, भत्ता खाएको आरोप लाग्ने, उत्प्रेरणाका लागि पारिश्रमिक को व्यवस्था हुनुपर्ने, निःशुल्क औषधि उपचारको व्यवस्था हुनुपर्ने, म.स्वा.से.का को उमेरको हद तोकिनुपर्ने सरोकारवालाहरुको गुनासो रहेको छ ।
- १७.६. जिल्ला स्वास्थ्य कार्यालय इलामअन्तर्गतका स्वास्थ्य संस्थामा भएको सामूहिक छलफलका क्रममा महिला स्वास्थ्य स्वयंसेविकाको निःशुल्क औषधि उपचारको व्यवस्था हुनुपर्ने, महिला स्वसेविकाहरुको संख्या बढाउनुपर्ने, पारिश्रमिकको व्यवस्था हुनुपर्ने, आवागमनमा पर्ने बाधाले वर्षायाममा सेवा सञ्चालन गर्न अप्ठ्यारो, टर्चलाइट, सञ्चारका लागि मोबाइलको व्यवस्था हुनुपर्ने, समाजले हेर्ने दृष्टिकोणमा परिवर्तन हुनुपर्ने, जीवन बीमा, समय समयमा तालिमको व्यवस्था हुनुपर्ने सरोकारवालाहरुको गुनासो रहेको छ ।
- १७.७. अध्ययन गरिएका ५ जिल्लाका २७० सेवाग्राहीलाई आफूले नजिकको महिला स्वास्थ्य सेविका र अ.हे.व., मासिका चिन्नु हुन्छ भनी सोधिएकोमा २५४ ले चिन्दछु र १६ ले चिन्दिन भनी बताएका छन् । अधिकांश सेवाग्राही महिला स्वास्थ्य स्वसेविका, अ.हे.व./मा.शि.का.सँग परिचित भएको अवस्था छ ।
- उल्लिखित समस्याका कारण महिला स्वयंसेविकाहरुले प्रदान गर्ने परामर्श सेवा प्रभावित भएको देखिन्छ । महिला स्वास्थ्य स्वयंसेविकालाई सेवासँग सम्बन्धित आवश्यक सामग्री, तालिमको व्यवस्था, उपयुक्त प्रोत्साहन भत्ताको व्यवस्था लगायत कार्य गर्ने वातावरण उपलब्ध गराई उनीहरुको कार्यक्षमतामा वृद्धि गरी सेवाको गुणस्तर कायम गरिनुपर्दछ ।
१८. **तालिम र निरीक्षण** – महिला स्वयंसेवकहरुलाई शुरुमा १८ दिने तालिम प्रदान गरिएको र प्रत्येक ५ वर्षको अन्तरमा पुनर्ताजगी तालिम दिइने व्यवस्था नेपाल स्वास्थ्य क्षेत्र सुधार कार्यक्रम-२ को आयोजना दस्तावेजमा उल्लेख छ । अ.हे.व./अ.न.मी.ले महिला स्वयंसेविकाकै कार्यस्थलमा महिनैपिच्छे निरीक्षण भ्रमण गर्ने, औषधिको सप्लाई दिने र हप्ताको ५ घण्टा कार्य गर्ने व्यवस्था छ । यस सम्बन्धमा देखिएका व्यहोरा निम्नानुसार छन्:
- १८.१. जिल्ला स्वास्थ्य कार्यालय, धनकुटाले सुरुमा ३१८ महिला स्वास्थ्य स्वयंसेवकलाई आधारभूत तालिम प्रदान गरेको र तत्पश्चात् ५/५ वर्षमा दिनुपर्ने पुनर्ताजगी तालिम प्रदान नगरिएको जनाएको छ ।
- १८.२. जिल्ला जन स्वास्थ्य कार्यालय, बाँकेले महिला स्वयंसेवकलाई आधारभूत तालिम दिएको भए पनि पुनर्ताजगी तालिम समयमा नहुने र सीपयुक्त तालिम समेतको कमी रहेको जनाएको छ ।
- १८.३. धनकुटाको पाखिबास स्वास्थ्य चौकीमा ३, परेवादिन स्वास्थ्य चौकीमा ३ तथा घोर्लीखर्क उपस्वास्थ्य चौकीमा मा २ लाई आधारभूत तालिमसमेत दिएको देखिएन ।

- १८.४. धनकुटा जिल्ला स्वास्थ्य कार्यालयलाई महिला स्वयंसेविकाहरूको तालिमका लागि यस आर्थिक वर्षमा ४ लाख ४५ हजार बजेट विनियोजन भएकोमा उक्त रकम खर्च हुनसकेको देखिएन । जसबाट महिला स्वयंसेविकाहरूले तालिम प्राप्त गर्न सकेका देखिएन ।
- १८.५. जिल्ला स्वास्थ्य कार्यालय, कालीकोटले ५/५ वर्षमा दिनुपर्ने पुनर्ताजगी तालिम प्रदान नगरिएको जनाएको छ ।
- १८.६. बाँकेको शम्शेरगन्ज, बिनौना, बैजापुर बाहेकका खजुरा प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्र, सोनपुर स्वास्थ्य चौकी, उदयपुर उप स्वास्थ्य चौकी, कम्दी उप स्वास्थ्य चौकी, गनापुर, साईगाउँ, तथा वेलाभार स्वास्थ्य चौकीमा अ. हे.व. तथा अ.न.मी. ले महिला स्वयंसेविकाहरूको कार्यस्थलमा गई तोकिएको कार्यघण्टा काम नगरेको, महिला स्वयंसेविकाहरूका लागि आवश्यक औषधि महिला स्वयंसेविकाहरूकाहरू आफैँ स्वास्थ्य संस्थामा आई लानुपर्ने स्थिति रहेको सम्बन्धित स्वास्थ्य संस्थामा सरोकारवालाहरूसँगको छलफलमा महिला स्वयंसेविकाहरूले गुनासो गरेका छन् ।
- १८.७. जिल्ला स्वास्थ्य कार्यालय, कालीकोटमा महिला स्वयंसेविकाहरूबाट प्रदान गरिएको स्वास्थ्य उपचार तथा जनचेतना कार्यक्रमको प्रभावकारिता सकारात्मक सेवाग्राहीमा प्रभाव परेको भन्ने स्वास्थ्य कार्यालयको भनाइ रहे तापनि स्थलगत अवलोकन तथा लक्षित सेवाग्राहीसँगको छलफलका क्रममा सामान्य सेवामात्रै प्रदान हुने गरेको, केही स्थानमा कार्यरत स्वयंसेविकाहरू बढी उमेरका कारण समयमै सेवा पाउन कठिनाई परेको, कतिपय महिला स्वास्थ्य स्वयंसेविका साक्षर नभएका कारणले गर्दा सेवा गुणस्तरीय हुन नसकेको, कतिपय सेवाग्राहीले महिला स्वास्थ्य स्वयंसेविकाले दिएका सुझाव नमान्ने अवस्था विद्यमान रहेको सेवाग्राहीको गुनासो रहेको छ ।
- १८.८. कालीकोट जिल्ला स्वास्थ्य कार्यालयले नियमित प्रतिवेदन पठाउने गरेको, आपूर्ति व्यवस्थापनमा क्रमशः सुधार आई अत्यावश्यकिय औषधिहरूको उपलब्धता, संक्रमण रोकथाममा सुधार, आमा समूहको बैठक बस्ने गरेको, खोप, परिवार नियोजन, पोषण, सुरक्षित मातृत्व सेवा नियमित र सुचारुरूपमा प्रदान भैरहेको, व्यवस्थापन समितिको बैठक धेरैजसो स्वा.सं.हरूमा न्यूनतम ३ महिनाको एक पटक बसी सक्रियतामा वृद्धि हुँदै गएको देखिन्छ ।
- महिला स्वास्थ्य स्वयंसेविकाहरूलाई तोकिएबमोजिमको आधारभूत तालिम तथा पुनर्ताजगी तालिम दिन नसक्दा स्वास्थ्य सेवा प्रभावित हुने देखिन्छ भने ग्रा.स.का., मा.सि.का.हरूले तोकिए बमोजिम स्वयंसेवकको कार्यस्थलमा निरीक्षण भ्रमण गर्ने, औषधि आपूर्ति जस्ता कार्य नगर्दा गुणस्तरीय सेवा प्रदान हुनसकेको छैन । महिला स्वास्थ्य स्वयंसेवकको कार्यस्थलमा निरीक्षण भ्रमण गर्ने, औषधि आपूर्ति गर्ने र हप्ताको ५ घण्टा कार्य गर्नुपर्ने कार्यविधिको व्यवस्थालाई पालना गरी स्वास्थ्य सेवामा सेवाग्राहीको पहुँचलाई सहज बनाउनुपर्दछ । साथै महिला स्वयंसेवकको क्षमता विकास गरी स्वास्थ्य सेवा प्रभावकारी बनाउन आधारभूत तथा पुनर्ताजगी तालिम प्रदान गर्नुपर्दछ ।
१९. **स्वास्थ्य संस्था** – नेपाल स्वास्थ्य क्षेत्र सुधार कार्यक्रम-२ मा जनसंख्याको चाप र आकारलाई आधार नलिइकन स्वास्थ्य संस्था स्थापना गर्ने नीति (Blanket Policy) को सट्टा ३ हजारदेखि ५ हजार जनसंख्यामा एउटा स्वास्थ्य संस्था र ५० हजार जनसंख्यामा एक प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्र स्थापना गर्ने नीति अवलम्बन गर्ने व्यवस्था छ ।
- १९.१. ईलाम, धनकुटा, सिरहा, बाँके र कालीकोटमा जनसंख्याको आधारमा स्वास्थ्य संस्था स्थापना र सञ्चालन गरेको देखिएन । यसबाट जनसंख्या र सेवा दिने जनशक्तिबीच तालमेल हुनसकेको छैन । यसको उदाहरण देहायअनुसार रहेको छः

क्र.स.	जिल्ला	स्वास्थ्य संस्थाको नाम	सेवा दिनुपर्ने जनसंख्या	जनशक्ति
१	ईलाम	स्वा.चौ.साखेजुङ	४११६	५ जना
२	ईलाम	स्वा.चौ.बरबोटे	६५७५	५ जना
३	ईलाम	उ.स्वा.चौ.माइमभुवा	४०००	३ जना
४	ईलाम	उ.स्वा.चौ.पञ्चकन्या	८५८३	३ जना

५	ईलाम	उ.स्वा.चौ. शान्तिडाडा	८५८३	३ जना
६	ईलाम	स्वा.चौ. चिसापानी	४९०१	५ जना
७	धनकुटा	पाखिबास स्वास्थ्य चौकी	१७५०७	४ जना
८	धनकुटा	परेवादिन स्वास्थ्य चौकी	६९३४	४ जना
९	बाँके	बैजापुर उप स्वास्थ्य चौकी	१२५६८	४ जना
१०	बाँके	सोनपुर स्वास्थ्य चौकी	८८५४	५ जना
११	बाँके	कम्दी उप स्वास्थ्य चौकी	१२९८०	३ जना
१२	बाँके	शमसेरगञ्ज स्वास्थ्य चौकी	८९०५	५ जना

१९.२. धनकुटाको पाखिबासमा १७ हजार ५०७ जनसंख्यालाई हेल्थ असिस्टेन्ट सहित ४ कर्मचारी कार्यरत रहेका छन् । त्यस्तै बाँकेको कम्दी उपस्वास्थ्य चौकीले १२ हजार ९८० जनसंख्यामा अ.हे.व. सहित ३, त्यस्तै बैजापुरमा १२ हजार ५६० जनसंख्यामा अ.हे.व. सहित ५ कार्यरत रहेका छन् । त्यस्तै ईलामको महमाईमा १० हजार ४०४, चुलाचुलीमा १७ हजार ३२४, दानाबारीमा १४ हजार ३०२ जनसंख्या रहेको हुँदा हालको स्वास्थ्य संस्थाको स्तर बढ्दी गर्नुपर्ने, फिक्कलमा ११ हजार २६४ जनसंख्या रहेको र स्वास्थ्य संस्थालाई १५ शैयाको अस्पतालमा स्तरवृद्धि गर्नुपर्ने भनाइ कार्यालयको रहेको छ ।

१९.३. कालीकोटमा जिल्लाको दाहामा ५ हजार ४३३ जनसंख्यामा स्वास्थ्य चौकी रहेको छ, जसमा करार अ.हे.व. सहित ३ कार्यरत रहेका छन् । सरोकारवालासँगको छलफल कार्यक्रममा २८ ले, दरबन्दीअनुसार पदपूर्ति नहुनु, दरबन्दी नै कम हुनु, स्वा.सं.को भौतिक संरचना आधुनिक नहुनु तथा स्वास्थ्य संस्थाको स्तरवृद्धि नहुनु, भौगोलिक विकटताका कारण उपचार सेवामा समस्या भएको बताएका छन् । यस जिल्लाको जनसंख्या १ लाख ५० हजार रहेको आधारमा १ प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्र थप्न आवश्यक रहेको भनाई स्वास्थ्य कार्यालयको रहेको छ । त्यस्तै ईलामको पञ्चकन्यामा ८ हजार ५८३ जनसंख्यामा ३ र शान्तिडाँडामा ८ हजार ५९६ मा ३ कर्मचारी कार्यरत रहेको देखियो ।

स्वास्थ्य क्षेत्र सुधार कार्यक्रम-२ अनुरूप जनसंख्याको आधारमा स्वास्थ्य संस्था स्थापना हुन नसकी गाउँ विकास समिति अनुसार स्थापना हुँदा १७ हजार ५०७ लाईसमेत ४ जनाले सेवा दिएका छन् । यसले गर्दा जनसंख्याको अनुपातमा स्वास्थ्य संस्था तथा स्वास्थ्यकर्मीको व्यवस्था हुनसकेको छैन । सेवाग्राहीको पहुँच विस्तार गरी सेवा प्रवाहमा सरलीकृत गर्न उक्त नीतिको पालना गर्नुपर्दछ ।

२०. **भौतिक पूर्वाधार** – स्वास्थ्य क्षेत्र सुधार कार्यक्रम-२ अन्तर्गत प्रभावकारी अत्यावश्यकिय स्वास्थ्य सेवा प्रवाह गर्न अत्यावश्यकिय भौतिक पूर्वाधारको पर्याप्त व्यवस्था र आवश्यकताअनुसार मर्मत सम्भार हुनुपर्ने व्यवस्था छ ।

२०.१. धनकुटा तथा बाँके जिल्लामा अत्यावश्यकिय भौतिक पूर्वाधारको अवस्था निम्नानुसार रहेको छ:

सि.नं.	जिल्ला	स्वास्थ्य संस्था	पूर्वाधारको अवस्था
१	धनकुटा	मूर्तिदुङ्गा स्वास्थ्य चौकी	विरामी जाँच्ने, डिस्पेन्सरी तथा स्टोरका लागि भवन अप्र्याप्त तथा धेरै पुरानो
२	धनकुटा	सान्ने उपस्वास्थ्य चौकी	३ कोठाको सानो तथा पुरानो भवन
३	धनकुटा	पाखीबास स्वास्थ्य चौकी	२ वटा भवन मर्मत गर्नुपर्ने
४	धनकुटा	राजारानी उपस्वास्थ्य चौकी	भएको भवन पुराना तथा मर्मत गर्नुपर्ने रहेको
५	बाँके	गनापुर उपस्वास्थ्य चौकी	३ कोठाको सानो तथा पुरानो भएको
६	बाँके	विनौना उपस्वास्थ्य चौकी	१ भवन मर्मत गर्नुपर्ने भएको
७	बाँके	खजुरा प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्र	प्रसुति गृहको भवन नभएको
८	बाँके	शमसेरगञ्ज स्वास्थ्य चौकी	१ भवन मर्मत सम्भार गर्नु पर्ने

२०.२. धनकुटा जिल्लामा मूर्तिदुङ्गा तथा सान्नेमा भवनको अभावमा डिस्पेन्सरी विरामी जाँच्ने तथा गर्भवती परीक्षण कार्यमा साँघुरो कोठामा सेवा दिनु परेको देखिएको छ ।

- २०.३. कालीकोट जिल्लाको जुविथा, फोईमहादेव र दाहामा अत्यावश्यकीय भौतिक पूर्वाधारको पर्याप्त व्यवस्था र समय समयमा मर्मत सम्भार हुन नसकेका कारण प्रभावकारी अत्यावश्यकीय स्वास्थ्य सेवा प्रवाह गर्न कठिनाई भैरहेको देखिन्छ ।
- २०.४. इलाम जिल्लामा स्थलगत अवलोकनका क्रममा स्वा.चौ.माइपोखरी, माइमभुवा, पञ्चकन्या उपस्वास्थ्य चौकिको आफ्नो भवन नै नभएको, स्वास्थ्य चौकी माइपोखरीको भवन जीर्ण अवस्थामा रहेको र शीघ्र मर्मत सम्भार नभएको खण्डमा जुनसुकै बेलापनि दुर्घटना हुनसक्ने स्थिति रहेको छ । उपस्वास्थ्य चौकी माइमभुवा भाडाको घरमा एकतला माथि सञ्चालनमा रही बर्थिङ सेन्टरको रूपमा समेत काम गरिरहेको र बिरामी आवत जावतका लागि साँघुरो लिस्नुको प्रयोग गरिएको हुँदा कठिन समस्या रहेको, शौचालय नभएको, स्वा. चौ.साखेजुङ र बरबोटेमा हालको भवन अपुग र मर्मत गर्नुपर्ने अवस्थामा रहेको छ ।
- २०.५. स्वास्थ्य संस्थाहरूबाट नियमितरूपमा गुणस्तरीय सेवा प्रदान गर्न मौजुदा उपकरण दुरुस्त हालतमा रहनुपर्दछ । स्थलगत अवलोकनका क्रममा ३ स्वास्थ्य संस्थामा अत्यावश्यक उपकरणहरू विग्रेको अवस्थामा रहकोले सोबाट स्वास्थ्य सेवा प्रवाहमा असर परेको स्थिति रहेको छ । यस सम्बन्धी केही उदाहरण निम्नानुसार छ :

सि.नं.	जिल्ला	स्वास्थ्य संस्था	पूर्वाधारको अवस्था
१	धनकुटा	सान्ने उप-स्वास्थ्य चौकी	सिजर चिम्टा लगायतका सर्जिकल सामान कुनै पनि काम लाग्ने अवस्थामा नभएको
२	धनकुटा	राजारानी उपस्वास्थ्य चौकी	औजार उमाल्ने भाँडो नभएको, फोरसेफका सामान खिया लागेका तथा निकै पुराना भएको
३	धनकुटा	भेडेटार स्वास्थ्य चौकी	८ वटा बी.पी. मिटर मर्मत गर्नुपर्ने अवस्थामा रहेको
४	धनकुटा	मूर्तिदुङ्गा स्वास्थ्य चौकी	बी.पी. मिटर, स्पेष्टसकोप, ३/३ आवश्यक भएकोमा विगत आर्थिक वर्ष देखिनै चालु हालतमा नरहेको
५	धनकुटा	पाखीवास स्वास्थ्य चौकी	आवश्यक १ मात्र कोल्डचेन विग्रेएको
६	धनकुटा	परेवादिन स्वास्थ्य चौकी	बी.पी. मिटर ५ आवश्यक भएकामा १ मात्र चालु अवस्थामा रहेको ।
७	ईलाम	जिल्ला अस्पताल इलाम	डेण्टल उपकरण, जेनेरेटर, अल्ट्रासाउण्ड मेसिन छ (सञ्चालन गर्ने जनशक्ति छैन) ।
८	ईलाम	प्रा.स्वा.केन्द्र मंगलबारे	२ वर्ष अगावै तयार हुनुपर्ने भवन तयार नभएको, डेलिभरी सेट, ल्याबमा प्रर्याप्त नाच जांच नहुने, अक्सिजन सिलिन्डर छैन ।
९	ईलाम	प्रा.स्वा.केन्द्र पशुपतिनगर	एक्सरे मेसिन, २ वर्ष अगावै तयार हुनुपर्ने भवन तयार नभएको ।
१०	ईलाम	स्वा.चौ. साखेजुङ	फ्रिज नभएको ।
११	ईलाम	स्वा.चौ. बरबोटे	अटोक्लेभलगायतका उपकरण नभएको ।
१२	ईलाम	स्वा.चौ. माइपोखरी	एक्सरे मेसिन, भवन जीर्ण भएको, मर्मत नभएको खण्डमा जुनसुकैबेला पनि दुर्घटना हुन सक्ने ।
१३	ईलाम	उ.स्वा.चौ. माइमभुवा	बर्थिङ सेन्टरका लागि अत्यावश्यक उपकरण, खानेपानी, शौचालय नभएको ।
१४	बाँके	सोनपूर	ड्रेसिङ सेट, अटोक्लेभ नभएको

- २०.६. धनकुटा जिल्ला अस्पतालमा १० वर्षभन्दा पुराना सर्जिकल सामानका कारण सेवा दिन समस्या भएको देखियो । वि.पि.सेट, थर्मामिटर जस्ता उपकरण ओपिडी तथा ईमरजेन्सीमा समेत अभाव भएको देखिन्छ । त्यस्तै ईमरजेन्सी कक्षमा अक्सिजन तथा नेमोलाइजरसमेत नरहेको स्थिति छ । अस्पतालको लागि स्वास्थ्य सेवा विभागले उपलब्ध गराएको रु.४५ लाखभन्दा बढीको एक्सरे मेसिनबाट शरीरका सम्पूर्ण अङ्गहरूको एक्सरे गर्न सकिनेमा स्टेपलाइजर भोल्टगार्डको अभावमा सामान्य एक्सरेहरू हात तथा खुट्टाको मात्र सेवा उपलब्ध भई पूर्णरूपमा उपयोग हुनसकेको छैन । जसबाट जिल्ला बाहिर सेवा लिन जानुपर्ने स्थिति रहेको छ ।

सान्ने धनकुटाको खिया लागेका तथा भाँचिएका सर्जिकल सामानहरू

धनकुटा राजारानीको खिया लागेका सर्जिकल सामानहरू

२०.७. धनकुटाको राजारानीमा खिया लागेका पुराना सर्जिकलका सामानबाट काम चलाउनु परेको तथा सान्नेमा आवश्यक सिजर, चिम्टा जस्ता सर्जिकलका एउटा पनि सामान काम लाग्ने अवस्थामा छैनन् ।

२०.८. धनकुटाको राजारानी, भेडेटार आँखीसल्ला, मूर्तिदुङ्गा, परेवादिन, पाखिबासमा नाक, कान, घाँटीको सामान्य परीक्षणका लागि ENT सेट तथा दाँतको उपचारका लागि डेन्टल सेट नभएकोले नाक, कान तथा दाँतको सामान्य उपचार पनि गर्नसक्ने अवस्था छ ।

२०.९. बाँकेको गनापूरमा बर्थिङ सेन्टर भए पनि डेलिभरी बेड नभएको स्थिति छ ।

२०.१०. बाँकेको सोनपुरमा बर्थिङ सेन्टर भएपनि पानीको असुविधाका कारण शौचालय सञ्चालनमा आउन नसकेको, डेलिभरी बेड नभएको, पुराना सर्जिकल सामानबाट स्वास्थ्य संस्था तथा बर्थिङ सेन्टर सञ्चालन गर्नु परेको अवस्था रहेको छ ।

२०.११. कालीकोट जिल्ला अस्पतालमा भवन पुरानो भएको, ल्याब टेक्निसियनको अभावमा ल्याबको काम सञ्चालनमा कठिनाइ भएको, लकर बेडको अभाव, शौचालय, एक्सरे मेसिन, टूलीहरू, बिरामी कुरुवा घर आवश्यक रहको साथै विद्युत अभावले गर्दा सेवा सञ्चालनमा कठिनाइ आउने गरेको, राचुलीमा भवन प्रयाप्त नभएको, बेड लगाएतका अन्य फर्निचरको अभाव, विद्युत आपूर्ति नहुँदा फ्रिज प्रयोगविहिन भएको, बर्थिङ सेन्टरका लागि अत्यावश्यक उपकरणको अभाव रहेको, जुबिथामा भवन, फर्निचर, खानेपानी, डेलिभरी बेड, तौलने मेसिन आवश्यक रहेको, फोइमहादेवमा भवनको अभाव, औषधि भण्डारणमा कठिनाइ, स्टेचर, फर्निचर, बी.पी.सेट आवश्यक रहेको, दाहामा प्रसूतिका लागि भवन आवश्यक, शौचालय, नर्सिङ क्वार्टर, डेलिभरी बेड, ओ.पी.डी.बेड, बेट मेसिन, कर्मचारीको अभावमा ल्याब प्रयोग गर्न नसकिएको भन्ने जानकारी सरोकारवालासँगको छलफलबाट प्राप्त भएको छ ।

२०.१२. इलाम जिल्लामा माइपोखरी, माइमभुवा, पञ्चकन्या उपस्वास्थ्य चौकीको आफ्नो भवन नै नभएको, स्वा.चौ.माइपोखरीको भवन जीर्ण अवस्थामा रहेको र शीघ्र मर्मत सम्भार नभएको खण्डमा जुनसुकै बेलापनि दुर्घटना हुनसक्ने स्थिति रहेको छ ।

उपस्वास्थ्य चौकी माइमभुवा भाडाको घरमा एकतला माथि सञ्चालनमा रही बर्थिङ सेन्टरको रूपमा समेत काम गरिरहेको र बिरामी आवत जावतका लागि साँघुरो लिस्नुको प्रयोग गरिएको हुँदा समस्या रहेको,

समस्या

- जनसंख्याको अनुपातमा स्वास्थ्य संस्था स्थापना हुन नसक्नु,
- दरबन्दी अनुसार स्वास्थ्य कर्मिको पदपूर्ति नहुनु,
- आवश्यक पूर्वाधार तथा औषधिको व्यवस्था नहुनु,
- आवश्यकताका आधारमा औषधि आपूर्ति नहुनु,
- सुरक्षित मातृत्व कार्यक्रममा लक्ष्य अनुसार प्रगति नहुनु ।

शौचालय नभएको, स्वास्थ्य चौकी साखेजुड र बरबोटेमा हालको भवन अपुग र मर्मत गर्नुपर्ने अवस्थामा रहेको छ ।

२०.१३. सिरहाको प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्र भगवानपुरमा भवनको छानो २०७१ वैशाखमा हावाले उडाएकोमा मर्मत हुन नसकेको, नसिंहगालको भवनमा सिँचाइको बोरिडको पालेघर बसेकोले गर्दा समस्या भएको देखियो ।

भौतिक पूर्वाधार, औजार उपकरण तथा प्राविधिकको अभाव तथा कमीले स्वास्थ्य सेवामा प्रभाव पर्न गएको छ । आवश्यक भौतिक पूर्वाधार तथा औजार उपकरण लगायत प्राविधिकको समेत उचित व्यवस्थापन गरी स्वास्थ्य सेवा सञ्चालनलाई सहज बनाउनुपर्दछ ।

२१. **सामाजिक लेखापरीक्षण** – नेपाल स्वास्थ्य क्षेत्र सुधार कार्यक्रम-२ को आयोजना दस्तावेज ७.३ मा वार्षिक रूपमा सबै स्वास्थ्य संस्थाले सामाजिक परीक्षण गर्ने, व्यवस्थापन समितिले उक्त लेखापरीक्षण गराउने जिम्मेवारी लिने र कार्यक्रम अवधिको अन्त्यसम्म २५५ संस्थाले सामाजिक लेखापरीक्षण गरेको हुनुपर्ने व्यवस्था छ ।

२१.१. धनकुटा जिल्लामा २ वर्ष अगाडि डाँडाबजार र तांखुवामा सामाजिक लेखापरीक्षण गराए पनि सोभन्दा पछि सामाजिक लेखापरीक्षण हुन नसकेको कार्यालयले जनाएको छ । त्यस्तै यस वर्ष कुनै पनि संस्थामा सामाजिक परीक्षण हुन नसकेको कार्यालयले जनाएको छ ।

२१.२. बाँके जिल्लामा विगत ३ वर्षदेखि सामाजिक लेखापरीक्षण हुनसकेको देखिएन । त्यस्तै यस वर्ष कुनै पनि संस्थामा सामाजिक परीक्षण हुन नसकेको कार्यालयले जनाएको छ ।

२१.३. कालीकोट जिल्लामा २०७०/७१ मा प्राथमिक स्वास्थ्य सेवा पुर्नजागरणको स्वीकृत कार्यक्रमअनुसार यस जिल्ला स्वास्थ्य कार्यालयमार्फत सादा नेपाल संस्थाद्वारा राम्नाकोट, नानीकोट, फोइमहादेव, दर्ता, चालु र रुपसामा सामाजिक परीक्षण कार्य सम्पन्न भएको र अन्य संस्थाहरुमा हेल्थ फर लाइफको सहयोगमा स्थानीय एफ.एम.रेडियो, नेपाली आवाज र नयाँ कर्णालीद्वारा स्वास्थ्य सेवा प्रवाहको सम्बन्धमा सेवा प्रदायक, सेवाग्राही र सरोकारवालाबीच रेडियो बहस कार्यक्रम सञ्चालन भई निःशुल्क स्वास्थ्य सेवालगायत औषधिको आपूर्ति, स्वास्थ्यकर्मीको उपस्थितिका विषयमा व्यापक बहस र समीक्षा भएको देखिन्छ ।

२१.४. कालीकोट जिल्लामा हालसम्म स्वास्थ्य संस्था सञ्चालन तथा व्यवस्थापन समितिले वार्षिक रूपमा सबै स्वास्थ्य संस्थाको सामाजिक लेखापरीक्षण गर्ने व्यवस्था मिलाउनुपर्ने व्यवस्था भए पनि व्यवस्थापन समितिले २०६९/७० सम्म सामाजिक लेखापरीक्षण नगराइएको र २०७०/०७१ मा रकू, दाहाँलगायतका सबै स्वा.सं.हरुले सामाजिक र आन्तरिक लेखापरीक्षण गराउने क्रममा रहेको देखिन्छ । सामाजिक परीक्षण गरिएका स्वास्थ्य संस्थाहरुको प्रमुख नतिजा निम्नानुसार उल्लेख गरिएको छः

२१.५. सामाजिक परीक्षण गरिएका स्वास्थ्य संस्थाहरुमा व्यवस्थापन समिति सक्रिय हुनुपर्ने, हरेक वर्षको वित्तीय लेखापरीक्षण र सामाजिक लेखापरीक्षण गरिनुपर्ने, दरबन्दीअनुसारका स्वास्थ्यकर्मीहरुको पदपूर्तिका लागि पहल गर्नुपर्ने, प्रसूति प्रोत्साहन रकम भुक्तानीमा बिलम्ब हुन नहुने, भौतिक पूर्वाधारको निर्माण तथा उपकरणहरुको व्यवस्थापनमा सुधार गर्नुपर्ने पक्षहरु देखाएको छ ।

तोकिएबमोजिम सामाजिक परीक्षण तथा सामाजिक लेखापरीक्षण नहुँदा स्वास्थ्य संस्थाको पारदर्शिता कमजोर भएको छ । नेपाल स्वास्थ्य क्षेत्र सुधार कार्यक्रम-२ ले उल्लेख गरेअनुसार सामाजिक लेखापरीक्षण तथा सामाजिक परीक्षण गराई औषधि, उपचार र संस्थाको कार्यको पारदर्शिता र जवाफदेहिताको अभिवृद्धि गर्ने र सामाजिक लेखापरीक्षणबाट प्राप्त सुझाव कार्यान्वयन गरी सेवामा सुधार गर्नुपर्दछ ।

२१.६. **सामुदायिक औषधि कार्यक्रम** – राष्ट्रिय निःशुल्क स्वास्थ्य सेवा सञ्चालन निर्देशिका, २०६५ अनुसार स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालयले सामुदायिक औषधि कार्यक्रमलाई सुदृढीकरण र विस्तार गर्ने उल्लेख छ । यस प्रयोजनका लागि प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्र, स्वास्थ्य चौकी, उपस्वास्थ्य चौकीमा औषधि उपलब्ध गराउन सामुदायिक औषधि कार्यक्रम लागू गर्ने व्यवस्था छ । यसअन्तर्गत औषधि चक्रकोष खडा गर्ने, उक्त कोषको

रकम उपयोग गरेर अत्यावश्यकिय औषधि स्वास्थ्य संस्थाले खरिद गरी बजार मूल्यभन्दा न्यूनतम तोकिएको दरमा मूल्य लिई उपलब्ध गराउने प्रावधान छ ।

- २१.७. धनकुटा तथा बाँकेको प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्र, स्वास्थ्य चौकी, उपस्वास्थ्य चौकीमा निःशुल्क औषधि कार्यक्रम लागू भएपछि निःशुल्क बाहेकका अत्यावश्यक औषधिहरु खरिद गरी न्यूनतम मूल्यमा बेचेको छैनन् ।
- २१.८. धनकुटाको पाख्रिबासमा यस कार्यक्रमको रु.४० हजार मौज्जात भएकोमा उक्त रकम कार्यालय सामानमा खर्च गरेको, परेवादिनमा ७९ हजार निष्कृयरूपमा बैकमा रहेको छ ।
- २१.९. बाँकेको खजुराले ३ फेजको विद्युतलाइन जोड्न यस कार्यक्रमको रु ५ लाख खर्च गरेको, गनापुरले भवन मर्मतमा खर्च गरेको, सोनापुर, साईगाउँ तथा शमसेरगन्जमा रु.२ लाख निष्कृयरूपमा बैकमा मौज्जात रहेको देखियो ।

निर्देशिकाले तोकेबमोजिम निःशुल्क औषधिबाहेकका अत्यावश्यक औषधि खरिद गरी सेवाग्राहीलाई न्यूनतम मूल्यमा नबेच्दा सर्वसाधारण औषधिका लागि बढी मूल्य तिनुपर्ने अवस्था रहेको छ । निर्देशिकाको व्यवस्थाअनुसार कार्यक्रम लागू नगर्नाले स्वास्थ्य संस्थामा उपलब्ध नहुने औषधि चक्रकोषबाट सञ्चालित सामुदायिक औषधि कार्यक्रमबाट खरिद गरी सेवा लिने स्थितिबाट वञ्चित भएको देखिएको छ । निर्देशिकाको व्यवस्थाअनुसार कार्यक्रम सञ्चालन गरी सेवाग्राहीलाई सुलभ सेवा प्याउनुपर्दछ ।

२२. **प्रयोगशाला** – स्वास्थ्य सेवा विभागको कार्यविधि, २०६४ तथा २०६८ बमोजिम सबै प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्रमा प्रयोगशाला विस्तार गर्ने तथा ती प्रयोगशालाहरुलाई राष्ट्रिय जनस्वास्थ्य प्रयोगशालाबाट गुणस्तर नियन्त्रण गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । यसैगरी राष्ट्रिय निःशुल्क स्वास्थ्य सेवा सञ्चालन निर्देशिका, २०६५ भाग २ खण्ड ख बमोजिम प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्रमा Blood for TCDC, Hb, Blood sugar, ESR, Stool for RE/ME, Urine R/ME, Aldehyde test, MP,CT, Grans stain, AFB stain, Blood urea, Semen analysis जस्ता प्रयोगशाला सेवाहरु उपलब्ध गराउनुपर्ने व्यवस्था छ ।
- २२.१. धनकुटाको डाँडाबजार र जितपुर प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्रमा आधारभूत प्रयोगशाला सञ्चालन भएको देखिन्छ । डाडाँबजार प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्रमा ल्याबको कलरमिटर कमसल भएकाले राम्रो रिजल्ट नदिने हुँदा ल्याब सञ्चालनमा समस्या भएको प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्रले जनाएको छ ।
- २२.२. धनकुटा जिल्ला अस्पतालमा कलर मिटर बिग्रेकाले रिजल्ट राम्रो नआउने, केमिकलहरु पर्याप्त नभई प्रयोगशाला सेवा प्रभावित हुने गरेको छ ।
- २२.३. बाँकेको खजुरा, वनकटुवा, लक्ष्मणपुर प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्रमा आधारभूत प्रयोगशाला सञ्चालन भए पनि खजुरामा ल्याब असिष्टेन्ट सरुवा भएकाले सेवा प्रभावित भएको छ ।
- २२.४. कालीकोटमा प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्र कुमालगाउँमा प्रयोगशाला सेवा भएको र राष्ट्रिय निःशुल्क स्वास्थ्य सेवा सञ्चालन निर्देशिकाअनुसार सेवा निःशुल्क प्रदान गर्ने भनिए तापनि हाल न्यूनतम शुल्क निर्धारण गरी सेवा शुल्क लिने गरेको छ ।
- २२.५. अध्ययन गरिएको सबै जिल्लाहरु ईलाम, धनकुटा, सिरहा, बाँके र कालीकोटका प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्रको प्रयोगशालाको गुणस्तर नियन्त्रण सम्बन्धमा प्रयोगशालाहरुलाई राष्ट्रिय जनस्वास्थ्य प्रयोगशालाबाट गुणस्तर नियन्त्रणको व्यवस्था भएको छैन । जसबाट प्रवाहित भएको प्रयोगशाला सेवाको गुणस्तर सम्बन्धमा आश्वस्त हुन सकिएन ।

गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवाको लागि स्वास्थ्य चौकी र उप स्वास्थ्य चौकीमा समेत प्रयोगशालाको व्यवस्था हुनुपर्ने, प्राविधिक कर्मचारीको व्यवस्था गर्ने र गुणस्तर कायम गरी प्रयोगशालाबाट उपलब्ध गराउने सेवा गुणस्तरीय र प्रभावकारी बनाउनुपर्दछ ।

२३. **व्यवस्थापन समिति** – स्वास्थ्य संस्था व्यवस्थापन समिति गठन भएको हुनुपर्ने, व्यवस्थापन समितिको बैठक कम्तीमा महिनाको एकपटक बस्नुपर्ने, सो समितिले योजना तर्जुमा, व्यवस्थापन सञ्चालन र अनुगमन

मूल्याङ्कन गर्नुपर्ने व्यवस्था स्वास्थ्य संस्था हस्तान्तरण तथा सञ्चालन निर्देशिका, २०६० मा उल्लेख छ । समितिले उपचारात्मक, प्रवर्द्धनात्मक र निरोधात्मक सेवाहरूको नियमित सञ्चालनमा सहयोग गरेको हुनुपर्दछ । विकेन्द्रीकरण एवं निक्षेपणको माध्यमबाट जिल्ला एवं स्थानीय स्तरका समुदायलाई स्वास्थ्य संस्था व्यवस्थापन गर्ने एवं स्वास्थ्य क्षेत्रको सुधार नीति कार्यान्वयन गर्ने जिम्मेवारी सुम्पिने भएकोले व्यवस्थापन समितिको व्यवस्थापन क्षमता अभिवृद्धि गरिनुपर्ने व्यवस्था रहेको छ ।

२३.१. धनकुटा जिल्लाका कुनै पनि स्वास्थ्य संस्था स्थानीय निकायलाई हस्तान्तरण गरेको छैन । धनकुटाको डाडाबजार, पाखिबास, मुर्तिढुङ्गा, तथा गाविसको विनौनामा व्यवस्थापन समिति पुर्नगठन हुनसकेको छैन । त्यस्तै उल्लिखित स्वास्थ्य संस्थाहरूमा स्वास्थ्य समितिको बैठक नियमित बस्न नसकेकोले योजना तर्जुमा अनुगमन मूल्याङ्कन समेत प्रभावकारीरूपमा गर्न नसकेको अवस्था रहेको स्वास्थ्य संस्थाहरूले बताएका छन् ।

२३.२. बांके तथा धनकुटा जिल्ला अस्पतालले व्यवस्थापन समितिको क्षमता अभिवृद्धिका लागि कुनै पनि किसिमको तालिम दिएको देखिएन ।

व्यवस्थापन समितिको सक्रियताले स्वास्थ्य सेवा दिगो र प्रभावकारी हुने भएकोले व्यवस्थापन समितिका पदाधिकारीको क्षमता तथा दक्षता अभिवृद्धि गरी योजना तर्जुमा कार्यान्वयन र अनुगमन मूल्याङ्कनमा समेत सक्रिय बनाउनुपर्दछ साथै स्वास्थ्य समितिको नियमित बैठक तथा पुर्नगठन समेत हुनुपर्ने देखिन्छ ।

२४. **निःशुल्क औषधिको लोको** – प्राथमिक स्वास्थ्य सेवा पुर्नजागरण महाशाखाको कार्यक्रम निर्देशिका २०६६/६९ बमोजिम कार्यालयले खरिद गरेको औषधि तथा सर्जिकल सामानहरूमा “नेपाल सरकारको निःशुल्क स्वास्थ्य सेवा कार्यक्रमका लागि” भन्ने लोको लगाउनुपर्ने व्यवस्था छ । त्यसैगरी सार्वजनिक लेखा समितिले महालेखापरीक्षकको ४७ औं प्रतिवेदनमा निःशुल्क औषधि वितरणको लोकोको व्यहोराका सम्बन्धमा सुझावलाई कडाईका साथ लागू गर्ने निर्णय समेत गरेको देखिन्छ ।

औषधिको नाम	परिमाण	औषधिको नाम	परिमाण
Para cetamol	3000 Tab	Amoxicillion 240 mg	700 Cap
Oxytocin injection	100 Inj	Doxyce cline 100 mg	120 Cap
Vitamin B Complex	500 Tab	Oral	51 Cycle
5 D (Glucose)	504 Bottle		

जिल्ला स्वास्थ्य कार्यालय कालीकोटबाट खरिद गरेका तथा हस्तान्तरण भई आएका उल्लिखित विवरणअनुसारका ७ प्रकारका औषधिमा निःशुल्क वितरण गर्ने औषधिमा लोको लगाएको पाईएन ।

२४.१. ईलामको मंगलबारे प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्रमा Belaspan, oxytocine, Decsafen, Amoxicilline, wormloc, lignocane साखेजुङ्गमा Amoxicilline, wormloc मा नेपाल सरकारको निःशुल्क स्वास्थ्य सेवा कार्यक्रमका लागि” भन्ने लोको लगाएको छैन ।

यसरी नेपाल सरकारको निःशुल्क स्वास्थ्य सेवा कार्यक्रमका लागि” भन्ने लोको नलगाएको हुँदा बिक्री वितरणमा पुग्न सक्ने, दुरुपयोग हुन सक्ने देखिन्छ । साथै निःशुल्क औषधि उपयोगमा पारदर्शिता र प्रभावकारिताको प्रवर्द्धनको लागि नेपाल सरकारको स्वामित्वमा रहेको बिक्री गर्न नपाइने भन्ने लोको अनिवार्य लगाएको हुनुपर्दछ । औषधिको सही सदुपयोगका लागि लोको लगाउनुपर्ने देखिन्छ ।

२५. **औषधिको म्याद** – स्वास्थ्य सेवा विभागको कार्यविधि, २०६८ बमोजिम औषधि आपूर्तकले क्षेत्रीय मेडिकल स्टोरमा पुऱ्याउँदा औषधिको म्याद १८ महिना र स्वास्थ्य उपकरणको म्याद तोकिएबमोजिम रहनुपर्ने व्यवस्था छ ।

२५.१. बांके जिल्लामा यो वर्ष २०७०/७१ मा विभिन्न मितिमा औषधि खरिद गरेकोमा औषधिको म्याद समाप्त हुने अवधि आपूर्ति भएको मितिदेखि न्यूनतम १८ महिना हुनुपर्ने व्यवस्था भएकोमा निम्नानुसार आपूर्ति भएको औषधिको म्याद सो भन्दा कम भएको पाइयो:

आपूर्ति मिति	आपूर्तिकर्ता	औषधिको नाम	परिमाण	एकाई मुल्य रु	जम्मा मूल्य रु	म्याद समाप्त (Expiry)
Feb १०/२०१४	एल.वी. मेडिसेल्स	Chloramphenical 250mg Cap	१००००	१.६८	१६८००.०	११ महिना
Feb १०/२०१४	एल.वी. मेडिसेल्स	Diazepam 10 mg/2 ml Amp	१००	१३.०	१३००.०	१० महिना
Feb १०/२०१४	एल.वी. मेडिसेल्स	Sulphamethaxazole 200mg Cap	२५००	०.७८	१९५०.०	११ महिना
Feb १०/२०१४	एल.वी. मेडिसेल्स	Amoxycillin 125mg D.T.	४००००	१.०९	४३६००.०	१४ महिना
Jun २८/२०१४	कमला इंटरनेसनल	Cefixime 200 Tap	५०००	८.९६	४४८००.०	१२ महिना
MAy ७/२०१४	कमला इंटरनेसनल	Metronidazole 200 mg Tap	२००००	०.४२	१६४००.०	५ महिना
Apr २७/२०१४	एल.वी. मेडिसेल्स	Amoxycillin 125mg D.T.	८००००	१.३४	१०७२००.०	१२ महिना
	जम्मा				२३२०५०.०	

तोकिएबमोजिमको अवधिको औषधि आपूर्ति नहुँदा औषधि मौज्जात रही तुरुन्त नष्ट गर्नुपर्ने तथा खरिद गरेको औषधि प्रतिफलविहिन हुने अवस्था देखियो ।

२५.२. अध्ययन गरिएका स्वास्थ्य संस्थाहरुमा म्याद सकिएका औषधिको मौज्जात निम्नानुसारको देखिएको छः

जिल्ला	स्वास्थ्य संस्था	औषधि	इकाई	परिमाण
ईलाम	जिल्ला मेडिकल स्टोर	Retinol (Vitamin A) Cap.	क्याप्सुल	२०८८०
		Gentamycine Inj.	एमपुल	३५३४
		Metoclorpropamide Inj.	एमपुल	८४२६
		Oxytocin ML	एमपुल	८४६५
		Albendazole 400 mg	ट्याबलेट्स	३९६०
		Sulphamethoxazole 400 mg	ट्याबलेट्स	३००००
		Zinc Sulphat 20 mg	ट्याबलेट्स	७२५०
		Ciprofloxacin Eye & Ear Drop	भाईल	५००
		Amoxycillin 125 mg	क्यापसुल	२५००
		Alphacypermethine	ट्याबलेट्स	८६५
धनकुटा	स्वास्थ्य चौकी, भेंडेटार	सिप्रोफ्लोक्सासिन (आई इयर ड्रप)	ट्युब	६०
		क्लोरोफेनिरामाइन	इन्जेक्सन एमपुल	१६
		जेन्टोमाइसिन	इन्जेक्सन भायल	४०
		म्याग्नेसियम सल्फेट	इन्जेक्सन एमपुल	१०
		अक्सीटोसिन	इन्जेक्सन एमपुल	४०
	स्वास्थ्य चौकी, आँखीसल्ला	म्याग्नेसियम सल्फेट	एमपुल	२०
		एटिनोलोल ५० एम.जी.	ट्याबलेट	१०५
		मेट्रोन् १०० एम.जी./ ५ एम.एल	बोतल	१७०
		क्लोरोफेनिकोल सिरप	बोतल	५०
		अक्सीटोसिन	इन्जेक्सन एमपुल	१७३
	उप स्वास्थ्य चौकी, मूर्तिदुङ्गा, धनकुटा	आई ओइन्टमेन्ट १%	ट्याबलेट	३००
		लिग्नोकेन २%		२
		एमोनोफाइलिन	ट्याबलेट	५००
मेट्रोन् १०० एम.जी.		बोतल	६४	
प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्र, डाँडाबजार धनकुटा	स्वास्थ्य चौकी, पाखीवास	म्याग्नेसियम सल्फेट	इन्जेक्सन एमपुल	७०
		अक्सीटोसिन	एमपुल	
		मेटोक्लोप्रानिड	एमपुल	
		क्लोरोफेनिकोल	सस्पेन्सन	४०
		वी कम्प्लेक्स	ट्याबलेट	५०००
		कोट्टीमोक्जाजोल	ट्याबलेट	३५००
		जेन्टोमाइसिन	इन्जेक्सन भायल	४५
एमोक्सिकिड	ट्याबलेट	१३००		
अक्सीटोसिन	इन्जेक्सन एमपुल	१००		

जिल्ला	स्वास्थ्य संस्था	औषधि	इकाई	परिमाण
		टेट्रासाइक्लीन (आइ इयर ड्रप)	ट्युब	११०
	स्वास्थ्य चौकी, घोर्लिखर्क			
	स्वास्थ्य चौकी, परेवादिन	मेट्रोनिडाजोल २०० एम.जी.	ट्याबलेट	१०००
		भिटाविन बी कम्प्लेक्स	ट्याबलेट	३०००
		सेभोमेट	इन्जेक्सन एमपुल	३५
		जेन्टोमाइसिन	इन्जेक्सन	११
		टेट्रासाइक्लीन २५० एम. जी.	Ep.	५००
	उप स्वास्थ्य चौकी, राजारानी	एमिनोफाइलिन	ट्याबलेट	१३००
		मेट्रोनिडाजोल २०० एम.जी.	ट्याबलेट	७५००
		मेट्रोनिडाजोल सिरप	बोतल	७०
		भिटाविन बी कम्प्लेक्स	ट्याबलेट	५५००
		क्यालामाइन	बोतल	२०
		म्याग्नेसियम सल्फेट	इन्जेक्सन	३०
		R/L	बोतल	२०
		जिल्ला अस्पताल, धनकुटा	अक्सीटोसिन	एमपुल
	जेन्टोमाइसिन	भायल	५५५३	
	मेट्रोक्लोप्रोपामाइड	एमपुल	१६६५३	
	क्लोरोफेनिकोल सिरप	बोतल	१९९०	
	अल्बेन्डाजोल	ट्याबलेट	६३०००	
	म्याग्नेसियम सल्फेट	इन्जेक्सन एमपुल	१५००	
	गामा बेन्जिन	बोतल	२००	
	उप स्वास्थ्य चौकी, सान्ने धनकुटा	आर. एल.	pH	७
		अक्सीटोसिन	एमपुल	२५
		मलेरिया टेस्ट किट	प्याकेट	१०
		मेट्रोनिडाजोल	बोतल	७५
		आइ.भी. सेट	गोटा	८०
		क्यालामाइन	बोतल	२०
बाँके	उप स्वास्थ्य चौकी, गनापुर	आर. एल.	इन्जेक्सन	७०
		जेन्टोमाइसिन	इन्जेक्सन	२०
	उप स्वास्थ्य चौकी, विनौना	डेक्सट्रोज इन्जेक्सन	बोतल	७
		डायजिन	ट्याबलेट	२५००
	प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्र		बोतल	१६०
		एमिनोफाइलिन १०० एम.जी.	ट्याबलेट	५००
		जेन्टोमाइसिन	इन्जेक्सन भायल	३७
		सिप्रोफ्लोक्सासिन	pH	१२१
		P.B. Adult	Strip	२
	P.B. Child	Strip	३	
	उप स्वास्थ्य चौकी, कम्दी	टेट्रासाइक्लीन २५० एम. जी.	क्याप्सुल	४०००
		मेट्रो २०० एम.जी.	ट्याबलेट	६०००
		क्यालामाइन लोसन	भायल	७०
	स्वास्थ्य चौकी, समसेरगंज	मेट्रो २०० एम.जी.	pH	१३०
		टेट्रासाइक्लीन	क्याप्सुल	१०००
		अक्सीटोसिन	एमपुल	४०
		लिग्नोकेन	pH	११
आर. एल.		बोतल	१३०	
एमिनोफाइलिन १०० एम.जी.		ट्याबलेट	८०००	
जिल्ला जनस्वस्थ्य कार्यालय, मेडिकल स्टोर, बाँके		मेटाक्लोप्रामाइड २ एम.एल. इन्जेक्सन	एमपुल	१०८३०
भिटाविन बी कम्प्लेक्स	ट्याबलेट	९६०००		
ओरल रिहाइड्रेसन साल्ट्स / पुनर्जलीय भोल	प्याकेट	२७००		
सिप्रोफ्लोक्सासिन आई ओइन्टमेन्ट	ट्युब	१००००		

जिल्ला	स्वास्थ्य संस्था	औषधि	इकाई	परिमाण
		ए.सी.टी. कोर्टेम (१२*३०)	ट्याबलेट	९४८
		ए.सी.टी. कोर्टेम (१८*३०)	ट्याबलेट	७७४
		ए.सी.टी. कोर्टेम (६*३०)	ट्याबलेट	१४४
		ए.सी.टी. कोर्टेम (२४*३०)	ट्याबलेट	३८४
		आर.डी.टी. (मलेरिया)	टेप्ट	२५०
		मिफेप्रिस्टोन २०० एम.जी. + मिजोप्रोस्टल ८०० एम.जी.	कम्बी	४०
		डाएजेपाम इन्जेक्सन २ एम.एल.	एमपुल	८०
		रानिटिडिन इन्जेक्सन २ एम.एल.	एमपुल	५०
		एडेनलिन ट्राटेट इन्जेक्सन १ एम.एल.	एमपुल	८०
		एट्रोपिन सल्फेट इन्जेक्सन २ एम.एल.	भायल	६
		एसपिरिन ३०० एम.जी.	ट्याबलेट	१३०
		भिटामिन वी कम्प्लेक्स	ट्याबलेट	२५४०
		टेट्रासाइक्लीन एच.सी.एल. २५० एम. जी.	ट्याबलेट	९१०
कालीकोट	जिल्ला मेडिकल स्टोर,	Povidone Iodine Solution	Bottle	२०
		Ciprofloxacin Ointment	Tab	१७००
		Oxytocin Injection	Amp	२५००
		Vitamin B Complex	Strip	७५
		Chloramphenical	Bottle	२००

यसरी उल्लेखनीय रूपमा ठूलोमात्रामा औषधिको म्याद समाप्त हुँदा खर्च रकम प्रतिफल विहिन बन्न पुगेको छ । आवश्यकताका आधारमा तथा LMIS का आधारमा औषधि आपूर्ति नहुँदा यस्तो स्थिति आएको स्वास्थ्य संस्थाहरूको भनाइ रहेको छ । साथै केन्द्रीय मेडिकल स्टोर तथा क्षेत्रीय मेडिकल स्टोरबाट समेत औषधिहरू म्याद समाप्त हुन कम अवधि भएको अवस्थामा मागको आधारमा भन्दा त्यसै पठाइदिने अवस्था रहेकाले धेरै औषधिहरूको म्याद समाप्त भएको देखिन्छ । जसबाट जिल्ला स्वास्थ्य कार्यालयहरूको कार्यक्षमतामा कमी आएको छ भने औषधिमा भएको खर्च प्रतिफलविहीन भएकोमा हुँदा मितव्ययीसमेत देखिएन ।

जिल्ला स्वास्थ्य कार्यालय धनकुटाको स्टोरमै म्याद नाघेको औषधिहरू

कम म्याद भएको औषधि खरिद तथा आपूर्ति गरेकाले सो अवस्था आएको छ । स्वास्थ्य संस्थाको स्वीकृत मौज्जात स्तरलाई ध्यान दिई आपूर्ति व्यवस्थापन सूचना प्रणाली अनुसारका फारम तथा प्रतिवेदनको आधारमा अनुगमन गरी औषधि आपूर्ति व्यवस्था मिलाई औषधि खेर जाने अवस्थालाई न्यूनीकरण गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

२६. **शून्य मौज्जात** – नेपाल स्वास्थ्य क्षेत्र सुधार कार्यक्रम-२ को रिजल्ट फ्रेमवर्कमा उल्लेख भएबमोजिम जिल्ला अस्पताल, प्रा.स्वा.केन्द्र, स्वास्थ्य चौकी, उपस्वास्थ्य चौकीमा अनवरत (Year Round) रूपले अत्यावश्यककिय औषधि भ्याक्सिन, परिवार नियोजनका साधनको आपूर्ति व्यवस्था मिलाई आधारभूत स्वास्थ्य सेवा उपलब्ध गराउने र स्टक आउट घटाउदै लैजाने र सन २०१३ को अन्त्यसम्म ८०५ स्वास्थ्य संस्थामा एक महिनाभन्दा बढी अवधिको स्टक आउट नरहने व्यवस्था उल्लेख छ ।
- २६.१. स्थलगत अवलोकनका क्रममा निम्न जिल्लामा औषधिको जिन्सी खाताको नमुना परीक्षण गर्दा निम्नानुसारको औषधिको शून्य मौज्जातको स्थिति रहेको छ:

सि.नं.	जिल्ला	स्वास्थ्य संस्था	औषधिको विवरण	अवधि
१	धनकुटा	आखिसल्ला स्वास्थ्य चौकी	कोर्टिमाजोल सहित विभिन्न ६ प्रकारका औषधि	३० देखि २२४ दिन
	धनकुटा	जिल्ला अस्पताल	विभिन्न १८ प्रकारका औषधिहरु	स्थलगत निरीक्षणमा शून्य मौज्जात देखिएको
२	धनकुटा	डाँडावजार प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्र	ओआरएस	१ महिना भन्दा बढी
३	धनकुटा	परेवादिन स्वास्थ्य चौकी	मेट्रोनिडाजोल सहित ६ प्रकारका औषधि	१ महिना भन्दा बढी
४	धनकुटा	सान्ने उपस्वास्थ्य चौकी	कोर्टीम पी.डी	१ महिना भन्दा बढी
५	बाँके	गनापुर स्वास्थ्य चौकी	पारासिटामोलसहित ७ प्रकारका औषधि	स्थलगत निरीक्षणमा शून्य मौज्जात देखिएको
६	बाँके	उदयपुर उपस्वास्थ्य चौकी	कोलोरोम्पेनिकलसहित ७ प्रकारका औषधि	स्थलगत निरीक्षणमा शून्य मौज्जात देखिएका
७	बाँके	सोनपुर स्वास्थ्य चौकी	कोलोरोम्पेनिकलसहित १० प्रकारका औषधि	स्थलगत निरीक्षणमा शून्य मौज्जात देखिएको
८	बाँके	खजुरा प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्र	म्याग्नेसियम सल्फेट इन्जेक्सन सहित ९ प्रकारका औषधि	स्थलगत निरीक्षणमा शून्य मौज्जात देखिएको
९	बाँके	कम्दी उपस्वास्थ्य चौकी	कोलोरोम्पेनिकल आई ड्रपसहित ९ प्रकारका औषधि	स्थलगत निरीक्षणमा शून्य मौज्जात देखिएको
१०	बाँके	वेलाभार उपस्वास्थ्य चौकी	कोलोरोम्पेनिकल आई ड्रपसहित ९ प्रकारका औषधि	स्थलगत निरीक्षणमा शून्य मौज्जात देखिएको
११	बाँके	शमसेरगञ्ज स्वास्थ्य चौकी	एनाटोल सहित ९ प्रकारका औषधि	स्थलगत निरीक्षणमा शून्य मौज्जात देखिएको

२६.२. कालीकोट जिल्ला अन्तर्गत केन्द्रबाट आपूर्ति हुने औषधि तथा उपकरण समयमा नआउने, विभिन्न तह हँदै आइ पुग्दा म्याद समाप्त हुने समयमा कार्यालयमा आउने हुँदा औषधिको अभाव हुने गरेको जानकारी प्राप्त भएको छ । जस्तै गर्दा आवश्यक मौज्जात समेत राख्न नसकिएको भनाइ कार्यालयको रहेको छ । निरीक्षणको क्रममा कार्यालयको स्टोरमानै निम्नानुसारका औषधि शून्य मौज्जात देखियो:

सि.नं.	औषधिको नाम	इकाई	प्राप्त परिमाण	खरिद गरेको परिमाण	उपयोग परिमाण	मौज्जात
१	Oral Rehydration salt	Sachet	२०००	२०००	२०००	-
२	Zinc 10 mg.	Tab.	१००००	१००००	१००००	-
३	Cotrim-P 120 mg.	Tab.	१५००००	१५००००	१५००००	-
४	Ferrous salt 60mg.+Folic acid 250mg.	Tab.	६००००	६००००	६००००	-
५	Albendazole 400mg.	Tab.	८०००	८०००	८०००	-

२६.३. जिल्ला स्वास्थ्य कार्यालय, कालीकोटमा उपर्युक्त अनुसारको उपकरण र औषधिहरु सम्बन्धित महाशाखा तथा आपूर्ति महाशाखाबाट आपूर्ति हुने गरेको भए तापनि समयमा र जिल्लाको आवश्यकता अनुसार नियमित रूपमा प्राप्त नहुँदा समय समयमा सेवा प्रदान गर्नमा कठिनाइ हुने गरेको देखिन्छ । ४ महिनाको लागि क्षयरोग सम्बन्धी औषधि माग भै प्राप्त नहुँदा निःशुल्क डट्स सेन्टरमा वितरण हुन सकेको देखिएन ।

२६.४. ईलाममा आवश्यक न्यूनतम परिमाणभन्दा कम मौज्जात सम्बन्धमा देखिएको व्यहोरा निम्नानुसार रहेका छन्:

स्वास्थ्य संस्थाको नाम	औषधिको नाम	आवश्यक परिमाण	न्यूनतम परिमाण
शान्तिडाँडा	Condom	२५००	२००
	Pills	१०००	१००
	Depo	१०००	२५०
	Co-trim	५०००	४५०
	ORS	१२००	१००
	Zinc	१२००	१००

स्वास्थ्य संस्थाको नाम	औषधिको नाम	आवश्यक परिमाण	न्यूनतम परिमाण
	Iron tab.	६५००	५००
	Albendazole	५००	५०
	Paracetamol	७२००	६००
	Vitamin A	६००	५०
पञ्चकन्या	Condom	७०००	२०००
	Depo	५००	५०
	Pills	१५००	५०
	Jivanjal	२०००	२००
	Paracetamol	२००००	१६०००
	Amoxiciline250	१००००	३५००
	Cotrim	५०००	२०००
	Metron 200	१२०००	६०००
	Antacid	१००००	१०००
माइपोखरी	ORS	३६०	३०
	Cotrim	३०००	२५०
	TFIS	४०००	३००
	Condom	११६५	३३३
	Depo	२७०	५०
	Pills	३१०	६२
	ORS	३३५	६७
	Albandazole	४०	८

२६.५. जिल्ला स्वास्थ्य कार्यालय इलाममा उक्त उपकरण तथा औषधिहरू सम्बन्धित महाशाखा तथा आपूर्ति महाशाखाबाट प्राप्त हुने गरेको भए तापनि जिल्लाको आवश्यकताअनुसार नियमित रूपमा प्राप्त नहुँदा सेवा प्रदान गर्नमा कठिनाई हुने गरेको देखिन्छ । बेला बखतमा परिवारनियोजनका साधनहरू, खोप तथा सामग्री उपयुक्त समयमा प्राप्त नभई सेवा प्रभावित भएको छ ।

२६.६. कालीकोटमा अत्यावश्यक औषधि तथा स्वास्थ्य सामग्री आपूर्तिको लागि Pull System लाई लागू गर्ने प्रावधान भए तापनि सो प्रणाली प्रभावकारी रूपमा लागू गर्न नसकिएको र सो लागू हुन नसक्नुमा LMIS सम्बन्धित तालीमको अभाव, पर्याप्त बजेटको अभाव हुनु, समय मै जिल्लामा LMIS Reort प्राप्त हुन नसक्नु आदि रहेका छन् भने उक्त समस्याहरूको निराकरण हुने हो भने Pull System लाई लागू गर्न सहज हुने जानकारी जिल्ला स्वास्थ्य कार्यालय कालीकोटबाट प्राप्त भएको छ ।

२६.७. कालीकोट जिल्लामा कोल्ड चैनको व्यवस्था तथा खोप भण्डारण एवं ढुवानी सम्बन्धमा जिल्लामा १ मात्र कोल्ड रुम हुनु, सबै स्वा.सं.हरूमा भण्डारणका लागि पर्याप्त कोठाको अभाव, जनशक्तिको कमी, विद्युत आपूर्ति हुन नसक्नु, भौगोलिक विकटता, ढुवानी रकमको कमी, पर्याप्त आईस प्याक फ्रिजरको अभाव आदिका औषधि भण्डारण र ढुवानीमा समस्या आउने गरेको र सोको व्यवस्था भएमा आवश्यक सुधार गर्न सकिने जानकारी जिल्ला स्वास्थ्य कार्यालय, कालीकोटबाट प्राप्त भएको छ । स्वास्थ्य चौकी, राचुलीमा जिल्लाबाट औषधि ल्याउनुपर्ने हुँदा ढुवानीमा समस्या, औषधि व्यवस्थापनका लागि फ्रिज भए पनि विद्युत आपूर्ति नहुँदा वेस्टेज बढ्ने गरेको, जुबिथामा जिल्लाबाट समयमा औषधि ढुवानी नहुने, खोप पर्याप्त नआउने गरेको साथै कोल्ड चैन, फ्रिजको अभाव, भण्डारणमा असजिलो, फोइमहादेवमा खोप भण्डारणमा समस्या, इलाका (राचुली) मा पनि फ्रिज छैन तसर्थ मान्माबाट ल्याउनुपर्ने कारणले समयमा आपूर्ति नहुने र दाहामा जिल्लाबाट आपूर्ति गर्नुपर्दा ढुवानीमा समस्या हुने गरेका जानकारी सामुहिक छलफलबाट प्राप्त भएको छ ।

२६.८. जिल्ला स्वास्थ्य कार्यालय, इलाम र कालीकोटबाट प्राप्त विवरण अनुसार स्टक आउट भएका औषधिको अवस्था निम्नानुसार रहेको छ :

स्वास्थ्य संस्थाको नाम	औषधिको नाम	देखि	सम्म
ईलाम जिल्ला			
ईलाम जिल्ला अस्पताल	Sodium chloride	२०६९/९/४	२०७१ आषाढ
	Solution 0.9%	२०६९/९/४	२०७१ आषाढ
	Ferrous salt 60 mg	२०६९/९/४	२०७१ आषाढ
	Zinc Sulphet 20 mg	२०६९/९/४	२०७१ आषाढ
	Metronigazole 400mg	२०६९/९/४	२०७१ आषाढ
साखेजुङ स्वा.चौ.	T.Atendal	२०७० पौष	२०७१ आषाढ
	T. Hyascine	२०७० जेष्ठ	२०७१ आषाढ
	Dexona	२०७० जेष्ठ	२०७१ आषाढ
	Antillagil	२०७१ आषाढ	२०७१ आषाढ
माइमभुवा स्वा.चौ.	Zinc	२०७१ बैसाख १५	२०७१ आषाढ
चिसापानी स्वा.चौ.	Pills	२०७१ आषाढ १५	आषाढ महिनाभरी
	Depo	२०७१ आषाढ १०	आषाढ महिनाभरी
पशुपतीनगर स्वा.चौ.	Chlorphrimiarl	२०७१ जेष्ठ १९	२०७१ आषाढ
	Inj Mgsoy	२०७१ श्रावण	२०७१ आषाढ
	Inj BCG	२०७१ फाल्गुण	२०७१ आषाढ
कालीकोट जिल्ला			
प्रा.स्वा.केन्द्र राचुली, कालीकोट	Iorn	२०७१/३/१२	२०७१/३/१२
	Vitamin A	२०७०/१०/२	२०७०/१०/१०
	Cotrim pd	२०७०/५/२९	२०७०/६/१४
	Jeevan jall	२०७०/५/१	२०७०/६/१४
	Cetamol	२०७०/६/१	२०७१/६/१४
	Albendazole	२०७१/५/२७	२०७१/६/१४
स्वा.चौ.जुबिथा	Metronodazole	२०७१ आषाढ	२०७१ भाद्र
	Cipro.	२०७१ आषाढ	२०७१ भाद्र
फोइमाहादेव स्वा.चौ.	Iron	२०७०/४/१	२०७०/५/१८
चिल्खाया स्वा.चौ.	Vitamin A	२०७०/१०/३	२०७०/११/१५

यसरी निःशुल्क उपचारका लागि उपलब्ध गराउने भनेका औषधिहरू स्वास्थ्य संस्थामा मौज्जात नहुँदा निःशुल्क उपचार सेवा प्रभावित भएको देखिन्छ । एकातर्फ आवश्यकताको आधारमा औषधि आपूर्ति नहुँदा धेरै औषधिको म्याद समाप्त भई नष्ट गर्नुपरेको छ भने आवश्यक औषधि लामो समयसम्म पनि स्टक आउट भएको छ । जस्तो जिल्ला अस्पताल धनकुटामा नियमित रूपमा १८ भन्दा बढी प्रकारका औषधि स्टक आउट भएको छ भने अलविण्डाजोल ६३ हजार ट्याबलेटसहित विभिन्न ७ प्रकारका औषधिको म्याद समाप्त भएको छ ।

नियमित रूपमा औषधि आपूर्ति नहुँदा सेवाग्राहीलाई उपचारमा समस्या भएको छ । जसबाट सरकारी स्वास्थ्य संस्था तथा निःशुल्क औषधि उपचार कार्यक्रमको विश्वासनीयता घटेको छ । स्वास्थ्य संस्थामा अनवरत रूपमा औषधि नहुँदा सेवाग्राहीलाई स्वास्थ्य सेवा उपलब्ध गराउन बाधा पर्ने भएकाले औषधि आपूर्ति गर्ने निकायहरू केन्द्र तथा क्षेत्रीय मेडिकल स्टोर तथा जिल्ला स्वास्थ्य कार्यालयहरूको कार्यक्षमतामा वृद्धि गरी अटुट रूपमा औषधिको आपूर्ति व्यवस्था मिलाई स्वास्थ्य सेवा प्रदान गर्नुपर्दछ ।

२७. **औषधि मौज्जात** – औषधि वितरणको लागि पर्याप्त मौज्जात नहुनु, आवश्यकभन्दा बढी औषधि, खोप, परिवार नियोजनका साधन मौज्जात रहनु औषधि भण्डार व्यवस्थापनका दृष्टिले उपयुक्त हुँदैन ।

२७.१. जिल्ला स्वास्थ्य कार्यालय, कालीकोटका सम्बन्धमा केन्द्र र क्षेत्रबाट प्राप्त हुने कुनै कुनै अत्यावश्यकिय औषधि तथा सामग्रीको ढुवानी समयमा नहुनुले मौज्जात पर्याप्त नहुँदा सेवा प्रवाहमा केही समस्या आएको जानकारी जि.स्वा.का.बाट प्राप्त भएको छ । जिल्ला स्वास्थ्य कार्यालयमा खरिद तथा हस्तान्तरण भई आएका औषधिहरुको भण्डार शाखाबाट प्राप्त विवरण अध्ययन गर्दा औषधिको न्यून खपत भई मौज्जात बढी रहेका छन् । औषधिको मौज्जात प्रणालीमा आकस्मिक मौज्जात, न्यूनतम मौज्जात आदीको स्तर निर्धारण गरेको छैन । आवश्यकताको आधारमा खरिद तथा प्राप्त र निकासीको बीचमा समन्वय नहुँदा तत्काल सुधार गरी केन्द्रको स्वीकृत नीति अनुरूप आवश्यकता र आपूर्तिमा निःशुल्क औषधि वितरणको उद्देश्य अनुरूप प्रभावकारी कार्यान्वयन गरिनुपर्दछ ।

औषधिको नाम	वर्ष भरि प्राप्त औषधि	वर्ष भरिको खपत	बाँकी औषधि	मौज्जात घटी बढी	प्रतिशत
ओ.आर.एस.	१६२९८० प्याकेट	१५७०००	५९८०	घटी	३.६६
जिंक चक्की	४८९००० टयाब्लेट	१०२६५०	३८६३५०	बढी	७५.३२
केटिम पि १२० मि.ग्रा.	५६१५०० टयाब्लेट	४४१०००	१२०५००	घटी	२७.३२
आइरन	९३६०० टयाब्लेट	४०४५२०	५३१४८०	बढी	५६.७८
एमोक्सिलिन ५०० मि.ग्रा.	४४६३०० प्यापसुल	३७८१८०	६८९२०	घटी	१५.२६
वी.सी.जी.	१४२० एम्पुल	१४२०	-	घटी	-
दादुरा	१३८९ एम्पुल	१३८९	-	घटी	-
जेन्टामाईसन इन्जेक्सन	१६४१८ भाईल	३८९८	१२५२०	बढी	७६.२५

माथिको विवरण विश्लेषण गर्दा बढी खपत हुने औषधि ० प्रतिशतदेखि २७.३२ प्रतिशतसम्म कम रहेको छ भने घटी खपत हुने औषधि ५६ प्रतिशतदेखि ७६.२५ प्रतिशतसम्म खपत नभई मौज्जात रहेको देखिन्छ, जसबाट आवश्यकता पहिचान गरी औषधि प्राप्त गरेको देखिएन । आगामी दिनमा आपूर्ति व्यवस्था मागबमोजिम गर्ने गराउनेतर्फ सम्बन्धित निकायको ध्यान जानु पर्दछ ।

बढी औषधि मौज्जातमा राखनाले म्याद समाप्त भई सडाउनुपर्ने, औषधिमा गरेको लगानी उपलब्धिविहिन हुने तथा भण्डार व्यवस्थापनमा समेत कठिनाइ हुने भएकोले स्वीकृत मौज्जात स्तर (ASL) को र आकस्मिक माग विन्दु (EOP) को आधारमा औषधि तथा स्वास्थ्य सामग्री मौज्जात राखनुपर्दछ ।

२८. **मातृ शिशु सुरक्षा** – नेपाल स्वास्थ्य क्षेत्र सुधार कार्यक्रम २ अनुसार सुरक्षित सुत्केरीको लागि सबै स्वास्थ्य चौकी र प्रा.स्वा.केन्द्रमा बर्थिङ सेन्टरको विकास गर्ने, प्रत्येक गर्भवती महिलाले कम्तीमा ४ पटक नियमित स्वास्थ्य परीक्षण सेवा लिएको हुनुपर्ने, प्रत्येक गर्भवती महिलालाई २२५ चक्की आइरन र एक टी.टी. भ्याक्सिन उपलब्ध गराउने व्यवस्था मिलाउने उल्लेख छ । उक्त कार्यक्रम कार्यान्वयन पश्चात् २०१५ को अन्त्यसम्म ४ पटक स्वास्थ्य परीक्षण गराउने गर्भवतीको प्रतिशत ६५ र गर्भवती भएका बखत आइरन चक्की लिने महिलाको प्रतिशत ८६ पुऱ्याउने लक्ष्य नतिजामूलक ढाँचा (Result Frame Work) मा उल्लेख छ ।

२८.१. धनकुटामा ३६ स्वास्थ्य संस्थामध्ये जिल्ला अस्पतालसहित १४, गाविसका ४७ स्वास्थ्य संस्थामध्ये ३१ स्वास्थ्य संस्था, कालीकोटमा ३० स्वास्थ्य संस्थामध्ये जिल्ला अस्पतालसहित २६, ईलाममा ५१ स्वास्थ्य संस्थामध्ये जिल्ला अस्पतालसहित २० तथा सिरहामा १०९ स्वास्थ्य संस्थामध्ये जिल्ला अस्पतालसहित १५ मा मात्र बर्थिङ सेन्टरको सञ्चालन भएको छ । जसबाट सुरक्षित सुत्केरीको लागि सबै स्वास्थ्य चौकी र प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्रमा बर्थिङ सेन्टरको विकास गर्न लक्ष्यअनुसार कार्य हुन सकेको देखिएन ।

२८.२. गर्भवती महिलाले कम्तीमा ४ पटक नियमित स्वास्थ्य परीक्षण गराएको विगत ३ वर्षको स्वास्थ्य सूचक निम्नानुसार रहेको छः

(प्रतिशतमा)

आर्थिक वर्ष	ईलाम	धनकुटा	सिरहा	बाँके	कालीकोट
२०६८/६९	-	३९.३९	६३.००	४९.६०	२८.००
२०६९/७०	६२.५१	५४.००	५९.००	५१.९०	२६.००
२०७०/७१	५३.७८	६१.४०	५४.७३	४८.१०	२८.००
औसत	५८.१४	५१.५९	५८.९१	४९.८६	२७.३३

यसरी स्वास्थ्य क्षेत्र सुधार कार्यक्रमको लक्ष्यबमोजिम कुनै पनि जिल्लाले प्रगति हासिल गर्नसकेको देखिएन । औसत प्रगतिमा ईलाम र सिरहाको ५८ प्रतिशत, धनकुटा ५१ प्रतिशत, गाविस ४९ प्रतिशत छ भने कालीकोटमा २७ प्रतिशतमात्र रहेको छ । जसबाट आमा र बच्चाको सुरक्षा तथा सुरक्षित सुत्केरी सेवाको प्रभावकारिता बढाउनुपर्ने देखिएको छ ।

- २८.३. अध्ययन गरिएका ५ जिल्लाका २७० सेवाग्राहीलाई आफू वा आफ्नो परिवार गर्भवती अवस्थामा कति पटक स्वास्थ्य संस्थामा जचाउनु भएको थियो भनी सोधिएकोमा ६० अथवा २२.२२ प्रतिशतले ४ पटक जँचाएको बाँकी २१० अर्थात् ७७.७८ प्रतिशतले ४ पटकभन्दा कम जँचाएको भनी जानकारी दिएका छन् । अझै पनि गर्भवती अवस्थामा ४ पटकभन्दा कम जँचाउने संख्या धेरै रहेको देखिन्छ ।
- २८.४. प्रत्येक गर्भवती महिलालाई आइरन चक्की सम्बन्धमा २०६८६९ देखि २०७०।७१ सम्म क्रमशः ईलाममा ५०, ६१ र ६१ धनकुटामा ५७, ५३.३ र ७५.४ प्रतिशत, गाविसमा ९७.५, ८८.४२ र ७३ प्रतिशत तथा कालीकोटमा ७०, ६८ र ६० प्रतिशतलाई वितरण गरेको छ । जसबाट २०१३ को अन्तसम्ममा गर्भवती भएका बखत आइरन चक्की लिने महिलाको प्रतिशत ८६ पुऱ्याउने लक्ष्यमा गाविसको अघिल्ला वर्षहरूमा राम्रो रहे पनि २०७०।७१ आएर घटेको अन्य जिल्लाहरूमा सो स्थिति न्यून रहेको देखियो ।
- २८.५. गर्भवती महिलालाई टी.टी.दिने सम्बन्धमा २०६८६९ देखि २०७०।७१ सम्म क्रमशः ईलाममा ३८, ३७ र ३७ प्रतिशत, धनकुटामा ४४.९, ४४.२ र ४४.५ प्रतिशत, गाविसमा ८०, ७६ र ६५ प्रतिशत तथा कालीकोटमा ५४, ४३ र ४९ प्रतिशतले लिएको देखिन्छ । गाविसको अघिल्ला वर्षहरूमा राम्रो रहे पनि २०७०।७१ आएर घटेको अन्य जिल्लाहरूमा सो स्थिति न्यून रहेको देखियो ।
- २८.६. अध्ययन गरिएका ५ जिल्लाका २७० सेवाग्राहीलाई आफू वा आफ्नो परिवार गर्भवती अवस्थामा टी.टी. सुई लगाउनुभएको थियो भनी सोधिएकोमा २६८ अथवा ९९.२५ प्रतिशत) लगाईयो, बाँकी २ ले लगाइएन भनी जानकारी दिएका छन् । लगभग सबै गर्भवतिले टी.टी. सुई लगाएको देखिन्छ ।
- २८.७. परीक्षण गरिएका सबै जिल्लामा अस्पताल तथा प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्रवाहेक अन्य स्वास्थ्य संस्थामा सरोकारवालासँगको छलफलको क्रममा बर्थिङ सेन्टरमा कार्यरत २४ घण्टे अ.न.मि. १ मात्र रहेकोले विदा लिएको अवस्था तथा अनुपस्थित हुँदा सेवा प्रभावित भएको गुनासो रहेको छ ।
- २८.८. सरोकारवालाहरूसँगको छलफलका क्रममा इलाम स्वास्थ्य कार्यालयअन्तर्गत स्वास्थ्य चौकी, साखेजडमा सेवाग्राहीको संख्या घट्दै गएको, यस आर्थिक वर्षभरिमा जम्मा १७ सेवाग्राहीले सेवा लिन आएको, स्वास्थ्य चौकी ,बरबोटेमा समयमै भत्ता प्राप्त नहुने, लामो समय पश्चात् मात्र भत्ता हुँदा कतिपय सेवाग्राही भत्ता लिन नै नआउने गरेको, स्वास्थ्य चौकि माइपोखरीमा प्रसूति भत्ता पाएको तर नियमित गर्भवती परीक्षण बापत प्राप्त हुने उत्प्रेरणा भत्ताका सम्बन्धमा गुनासो रहेको, माइमभुवामा समयमै भत्ता प्राप्त नहुने, लामो समय पश्चात्मात्र रकम वितरण हुँदा भौगोलिक विकटताले गर्दा कतिपय सेवाग्राही भत्ता लिन नै नआउने गरेको, जानकारी लक्षित वर्गहरूसँगको सामुहिक छलफलबाट प्राप्त भएको छ ।
- २८.९. अध्ययन गरिएका ५ जिल्लाका २७० सेवाग्राहीलाई सुत्केरी भएको स्थानका सम्बन्धमा सोधिएकोमा ७३ ले घरैमा, १५८ ले स्वास्थ्य संस्थामा, १६ ले निजी क्लिनिकमा र २३ ले जिल्लाको सदरमुकाम भनी जानकारी दिएका छन् । अझैपनि २७.०३ प्रतिशत सेवाग्राही घरैमा प्रसूति भएको स्थिति देखिएको छ ।

गर्भवती परीक्षण, आइरन चक्की वितरण, टी.टी. खोपको लक्ष्यअनुसार प्रगति हासिल गर्न स्वास्थ्य संस्थाहरु र जिल्ला स्वास्थ्य कार्यालयले थप प्रयास गर्नुपर्ने देखिन्छ । साथै मातृशिशु सुरक्षा कार्यक्रमलाई अझ प्रभावकारी बनाउन बर्थिङ सेन्टर सञ्चालन नियमित (२४ सै घण्टा) हुनुपर्ने, प्रचारात्मक अभियान सञ्चालन गर्नुपर्ने र प्रसूति सेवालालाई सरल र सहज बनाउनुपर्नेतर्फ विभाग र मन्त्रालयले थप ध्यान पुऱ्याउनुपर्ने देखिन्छ ।

२९. **न्यानो भोला** – सुरक्षित मातृत्वअन्तर्गत स्वास्थ्य संस्थामा गएर बच्चा जन्माउने आमा तथा बच्चालाई लगाउले कपडा दिने कार्यक्रम रहेकोमा निम्नानुसार स्थिति देखियो ।

जिल्ला	सुत्केरी संख्या (स्वा.संस्थामा)	न्यानो भोला वितरण संख्या	विनियोजित बजेट	खर्च	प्रतिभोला लागत
ईलाम	१५५०	१४३८	१२५०	११५०	०.८००
धनकुटा	५८४	४००	१०००	३२०	०.८००
सिरहा	-	४५००	७२००	४२९३	०.९५४
वांके	६२९१	१३५०	३०००	१५२४	१.१२०
कालीकोट	१९४५	१३५०	१५००	१३५०	०.९००
	१०३७०	९०३८	१३९५०	८६३७	

यसरी न्यानो भोलाको लागतमा सिरहा जिल्लामा रु.९५४१- तथा गाविसमा रु.११२०१- परेको देखियो जुन तुलनात्मक लागतका हिसाबले सिरहामा ईलाम र धनकुटाको तुलनामा १९.२५ प्रतिशत तथा कालीकोटको तुलनामा ६ प्रतिशत महँगो परेको देखियो । त्यस्तै गाविसमा ईलाम र धनकुटाको तुलनामा ४० प्रतिशत तथा कालीकोटको तुलनामा २४.४४ प्रतिशत महँगो परेको देखियो ।

- २९.१. धनकुटामा सरोकारवालासँगको छलफल कार्यक्रममा २६४ सहभागीले २०७१ श्रावणदेखि मंसिरसम्म कुनै पनि सुत्केरीले न्यानो भोला वितरण नभएको गुनासो गरेका छन् । त्यस्तै गाविसको कम्दी, विनौना, शमसेरगञ्ज, खजुरा, उदयपुर, बैजापुरमा सरोकारवालाहरूले प्राप्त भएको न्यानो भोला कम गुणस्तरको भएको, बच्चा बेने कपडा सानो भएको, आमा तथा बच्चालाई लगाउने कपडा सानो भएकोले आमाहरूले कपडा लिन नमानेको जनाएका छन् । धनकुटाको डाँडाबजार, भेडेटार, पाखीवास तथा गाविसको विनौना र बैजापुरमा सरोकारवालासँगको छलफलको क्रममा सुत्केरीलाई गुणस्तरीय सेवा प्रदान गरे अन्य प्रोत्साहन आवश्यक नपर्ने बताएका छन् ।
- २९.२. अध्ययन गरिएका ५ जिल्लाका २७० सेवाग्राहीलाई आफू वा आफ्नो परिवार सुत्केरी हुँदा तोकिएबमोजिमको प्रोत्साहन रकम प्राप्त भएको थियो भनी सोधिएकोमा १७९ ले तोकिएको रकम प्राप्त भयो, २१ अर्थात् ७.७५ प्रतिशतले तोकिएको रकम प्राप्त भएन भनी जानकारी दिएका छन् । प्रोत्साहन कार्यक्रम पूर्णरूपमा कार्यान्वयन हुनसकेको देखिएन ।
- २९.३. उपलब्ध गराएको प्रोत्साहन बापतको भोला समयमानै र तोकिएको गुणस्तरको नहुँदा यसबाट सकारात्मक प्रभाव परेको देखिएन । साथै आमाहरू उक्त कपडा लिन नमान्ने, दिए पनि बच्चा तथा आमाले नलगाउने तथा सबैलाई उपलब्ध नहुँदा कार्यक्रम प्रभावकारी देखिएन । स्वास्थ्य संस्थामा प्रसूति गराउनेको संख्या वृद्धि गर्न स्वास्थ्य संस्थाहरूको कार्यक्षमता बढाई प्रदान गरिएका प्रोत्साहन समयमानै उपलब्ध गराउनुपर्ने तथा उपलब्ध गराएको भोला तोकिएको गुणस्तरको हुनुपर्दछ ।
३०. **परिवार नियोजन साधन प्रयोगकर्ता** – नेपाल स्वास्थ्य क्षेत्र सुधार कार्यक्रम-२ आयोजना प्रतिवेदन बुँदा नं.४. १.१ मा व्यवस्था भएअनुसार परिवार नियोजनका लागि मिडिया, महिला स्वास्थ्य स्वयंसेवक र स्वास्थ्य संस्था लगायतका माध्यमबाट Behaviour Change Communication पद्धतिअनुरूप जनचेतना अभिवृद्धि गर्ने लक्ष्य रहेको छ । स्वास्थ्य संस्थाहरूले परिवार नियोजनको सेवा लिनका लागि सम्भाव्य जनसंख्या र सेवा लिएका जनसंख्याको अभिलेख राखी निरन्तर अनुगमन एवं परामर्श दिने कार्यक्रम सञ्चालन गरेको हुनुपर्दछ । प्रयोगकर्ताको प्रतिशत बढ्दै जानुपर्दछ । प्रयोगकर्ताको अवस्था पहिचान गर्न Contraceptive Prevalence Rate (CPR) बढ्दै सन् २०१३ सम्म ५२ प्रतिशत पुऱ्याउने लक्ष्य नेपाल स्वास्थ्य क्षेत्र सुधार कार्यक्रम-२ मा रहेको मा देहाय बमोजिम सबै जिल्लामा उक्त लक्ष्य पुगेको देखिएन ।

जिल्ला	सूचक	२०६८/६९	२०६९/७०	२०७०/७१
ईलाम	परिवार नियोजनका अस्थायी साधन प्रयोगकर्ता	४७	५५	५०
धनकुटा	परिवार नियोजनका अस्थायी साधन प्रयोगकर्ता	३७.४	४९	४६.२
सिरहा	परिवार नियोजनका अस्थायी साधन प्रयोगकर्ता	४८.९	४४.९४	३०.९९
बाँके	परिवार नियोजनका अस्थायी साधन प्रयोगकर्ता	४७.०५	४५.६४	४५.९८
कालीकोट	परिवार नियोजनका अस्थायी साधन प्रयोगकर्ता	२६	२६	३५

उपर्युक्त तालिकाअनुसार गाविस र सिरहामा २०६८/६९ को तुलनामा २०७०/७१ मा प्रयोगकर्ताको दर घटेको छ । ईलाम तथा धनकुटामा २०७०/७१ आएर घटेको, कालीकोटमा बढ्दो भए पनि प्रयोगकर्ता दर लक्ष्यको तुलनामा न्यून भएको छ । नेपाल स्वास्थ्य क्षेत्र सुधार कार्यक्रम-२ को लक्ष्य अनुसार प्रचारात्मक कार्यक्रममार्फत बानी व्यहोरामा परिवर्तन ल्याउन जनचेतना अभिवृद्धि गर्नुपर्दछ ।

३१. **खोप सेवा** – स्वास्थ्य मन्त्रालयबाट प्रकाशित वार्षिक प्रतिवेदनमा उल्लेख भएअनुसार पोषण सेवाअन्तर्गत सबै प्रा.स्वा.केन्द्र, स्वास्थ्य चौकी, उपस्वास्थ्य चौकीहरूमा नियमितरूपले खोप सेवा प्रदान गरिएको हुनुपर्दछ । ती संस्थाहरूबाट १ वर्ष मुनिका सबै बच्चाहरूलाई बी.सी.जी., डी.पी.टी., हेपाटाइटिस बी, दादुरा, पोलियो, जापानी इन्सेफलाइटिस विरुद्ध भ्याक्सिन सेवा उपलब्ध गराउने नीति रहेको छ ।
- ३१.१. धनकुटाको राजारानीमा २०७१ वैशाख महिनामा बी.सी.जी.नआएकोले अर्का महिनामात्र उक्त खोप लगाउन सकिएको, मूर्तिढुङ्गामा शुरूका खोप लगाउने भए पनि डी.पी.टी.को तेस्रो खोप लगाउन चेतनाका कमीका कारण समस्या भएको, गाविसको खजुरा प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्रमा बी.सी.जी.२०७१ मंसिरदेखि नै अभाव भएका कारण लगाउन नकिएको तथा मिजल्ससमेत २०७१ पौषदेखि स्टक नभएको, साईगाउँ स्वास्थ्य चौकीमा २०७१ मंसिरदेखि नै बी.सी.जी.अभाव भएकोले लगाउन नसकिएको सम्बन्धित स्वास्थ्य संस्थाहरूले बताएका छन् । खोप सेवा नियमित नहुँदा खोपको प्रभावकारिता कम हुने तथा सर्वसाधारणको विश्वास घट्ने स्वास्थ्यकर्मीहरूले बताएका छन् ।
- ३१.२. कालीकोटमा प्रत्येक स्वास्थ्य संस्थाको Deworming Coverage निर्धारण गर्नुका साथै १ देखि ५ वर्षको बच्चाहरू जसले वर्षको २ पटक जिल्लाका २९४ म.स्वा.स्व.से.द्वारा जुकाको औषधि प्राप्त गरेको र जिल्लाभरीका सामुदायिक तथा निजी विद्यालयहरूमा पनि वर्षको २ पटक Deworming Program सञ्चालन गर्ने गरिएको छ । यस वर्षको १ देखि ५ वर्षका बच्चाहरूको २०७१ वैशाखको चरणको Deworming Coverage ९६ प्रतिशत रहेको छ ।
- ३१.३. इलाममा वार्षिक रूपमा भिटामिन ए, बैशाख र कार्तिकमा सञ्चालन भैरहेको साथै स्कुलका बालबालिकाहरूलाई जेष्ठ र मंसिरमा जुकाको औषधि खुवाउने कार्यक्रम नियमितरूपमा भै रहेको साथै भिटामिन ए को कभरेज प्रत्येक राउण्डमा ९८ प्रतिशत र जुकाको औषधि करिब ९५ प्रतिशत कभरेज रहेको जनाएको छ ।
- ३१.४. अध्ययन गरिएका ५ जिल्लाका २७० सेवाग्राहीलाई बच्चा जन्मेपछि आफ्नो बच्चालाई नियमितरूपमा खोप (बी.सी.जी, डी.पी.टी. हेपाटाइटिस बी, दादुरा) लगाउनु भएको थियो भनी सोधिएकोमा २५३ ले खोप लगाएको, ६ ले खोप नलगाएको, ८ ले केही खोप लगाएको केही बाँकी छ भन्ने जवाफ दिएको र खोपको अभाव थियो भनी सोधिएकोमा ३ जनाले अभाव थियो भनी जवाफ दिएका छन् ।
- खोप सेवा नियमित नहुँदा सेवाग्राहीले स्वास्थ्य सेवाबाट वञ्चित हुनुपर्ने भएकोले खोपको नियमित व्यवस्था गरी खोप सेवा सञ्चालन गर्नुपर्दछ । अनवरतरूपमा आपूर्ति हुनुपर्ने यस्ता औषधिको आपूर्ति स्वास्थ्य सेवा विभागले मिलाउनुपर्दछ ।
३२. **खोपको वेष्टेज** – नेपाल सरकारको तर्फबाट खरिद एवं वस्तुगत सहायतामा प्राप्त विभिन्न खोपहरू (BCG, DPT, Polio, Measles) हरूको Wastage Rate न्यून गरिनुपर्दछ । यस सम्बन्धमा देखिएका व्यहोरा निम्नानुसार छन्:
- ३२.१. परीक्षण गरिएका ५ जिल्लामा खोप नोक्सानीको स्थिति निम्नानुसार छ:

(प्रतिशत)

जिल्ला	खोपको नाम	२०६८/६९	२०६९/७०	२०७०/७१	३ वर्षको औसत
ईलाम	बी.सी.जी	८०.६४	८५	८६	८३.८८
	डी.पी.टी	१.६१	१८	२६	१५.०५
	पोलियो	१९	१९	२६	२१.३३
	दादुरा	६७	७२	७१	७०
धनकुटा	बी.सी.जी	८३.३	८६.८	८६.६	८५.५६
	पोलियो	२७.१	२३.२	३०.३	२६.८६
	दादुरा	७३.६	७५.६	७५.२	७४.८
सिरहा	बी.सी.जी.	७८.०१	८१	७९.६८	७९.५६
	डी.पी.टी	५.२८	१५.४२	१७.७४	१२.८१
	दादुरा	६०.१७	६३.५९	६६.१७	६३.३१
बांके	बी.सी.जी.	७४.३	७६.४	७४	७४.९
	पोलिया	९.३	११.३	१२.१	१०.९
	दादुरा	५७.९	५९.३	५७.३	५८.१६
कालीकोट	बी.सी.जी.	७९	८२	८२	८१
	डी.पी.टी	२२	३१	३२	२८.३३
	पोलियो	२६	३२	३२	३०
	दादुरा	६७	७२	७१	७०

३२.१.१. गत ३ वर्षको औसत सबैभन्दा बढी खेर जाने दर धनकुटामा बी.सी.जी. ८५.५६ तथा दादुरा ७४.८ प्रतिशत रहेको छ । अन्य जिल्लाहरूमा धनकुटाको तुलनामा यस्तो दर कम भए पनि २०६८/६९ को तुलनामा सबै जिल्लामा खोप खेर जानेदर बढ्दै गएको छ ।

३२.१.२. जिल्ला स्वास्थ्य कार्यालय धनकुटा तथा बांकेले भ्याक्सिनका लागि वेप्टेज रेट कम गर्न सुरक्षित ढुवानी, भण्डारण, लोड अनलोड र उचित तापक्रमको व्यवस्थापनमा ध्यान दिनुपर्ने साथै सेन्टर, सब सेन्टर विस्तार गर्नुपर्ने BCG १० डोजको बनाउनुपर्ने बताएका छन् ।

उपर्युक्त तालिका अनुसार वि.सि.जि तथा दादुराको वेप्टेज रेट निकै बढी रहेको देखिएको छ । जसबाट खोप खरिदमा भएको धेरै लागत प्रतिफल विहिन भएको छ । खोपको वेप्टेजलाई न्यून गर्न सुरक्षित ढुवानी, भण्डारण, लोड अनलोड र उचित तापक्रमको व्यवस्थापनमा ध्यान दिनुपर्ने देखिन्छ ।

३३. **पदपूर्ति** – स्वास्थ्य क्षेत्रमा काम गर्ने स्वास्थ्यकर्मीको पद रिक्त भएमा पदपूर्ति गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ । दरबन्दीअनुसार पदपूर्ति हुन नसकी निम्नानुसार रिक्त रहेको छ:

स्वास्थ्य संस्था	दरबन्दी	पदपूर्ति	रिक्त	रिक्त पद
भेडेटार स्वास्थ्य चौकी	५	४	१	हेल्थ असिस्टेन्ट
डाडावजार स्वास्थ्य चौकी	१०	९	१	स्टाफ नर्स
घोर्लीखर्क स्वास्थ्य चौकी	५	३	२	हेल्थ असिस्टेन्ट १ , अ.हे.व. १
परेवादिन स्वास्थ्य चौकी	५	४	१	अ.न.मी.१
धनकुटा जिल्ला अस्पताल	१७	१५	२	२ डाक्टर पद खाली
सान्ने उपस्वास्थ्य चौकी	३	१	२	अ.हे.व.१ तथा अ.न.मी, १ खाली
कालीकोट जिल्ला स्थित विभिन्न स्वास्थ्य संस्थहरू	१२९	५६	४६	मे.सु. १ तथा हे.अ.,सि.अ.हे.व.४, अ.न.मी.१३ , तथा अ.हे.व.२२ रिक्त

३३.१. ईलाम जिल्ला स्वास्थ्य कार्यालय र सो कार्यालयअन्तर्गत २७५ विभिन्न पदका दरबन्दी भएकोमा कार्यालयबाट प्राप्त विवरण अनुसार मे.सु. १, मे.अ. ३, हे.अ. ७, स्टाफ नर्स १, अ.न.मि. १५, ल्या.अ. १, अ.हे.व. १३,

खरिदार १, का.स. ७ समेत गरी ५३ पद रिक्त रहेको छ, त्यसैगरी जिल्ला अस्पतालमा डाक्टर १, स्टाफ नर्स १, ल्या.अ. २ र अ.हे.ब. १ बिदा तथा बिनासूचना २०६९ मंसिर १ गतेदेखि हालसम्म अनुपस्थित रहेको जानकारी प्राप्त भएको छ । जिल्लाबाट प्रवाह हुने स्वास्थ्य सेवालाई गुणस्तरीय र प्रभावकारी बनाउन दरबन्दी अनुसार पदपूर्ती गर्ने र नियमविपरीत अनुपस्थित रहने कर्मचारीलाई नियमानुसार कारवाही गर्नुपर्नेतर्फ सम्बन्धित निकायको ध्यान जानुपर्दछ ।

नियमित स्वास्थ्यकर्मी रिक्त रहनाले सेवा प्रवाहमा समस्या आएको छ । धनकुटा जिल्ला अस्पताल तथा कालीकोट जिल्ला अस्पतालमा डाक्टरको अभावमा सेवा दिन गाह्रो परेको तथा निजी र अन्य अस्पतालमा जान बाध्य हुनुपरेको सरोकारवालाले छलफलको क्रममा गुनासो गरेका छन् । धनकुटाको सान्नेमा अ.हे.ब. तथा अ.न.मी, खाली हुँदा सेवा लिन आउने सेवाग्राही आउन छाडेको सरोकारवालालाई छलफलको क्रममा गुनासो रहेको छ । रिक्त जनशक्ति पदपूर्ति गरी सेवा प्रवाहमा सुधार ल्याउनुपर्ने देखिन्छ ।

३४. **तालिम सञ्चालन** – जिल्ला जनस्वास्थ्य कार्यालयले स्थानीयस्तरमा आवश्यक ठानिएका तालिम सञ्चालन गर्ने, अन्य निकायलाई स्वास्थ्य सम्बन्धी तालिम प्रदान गर्न सहयोग गर्ने, गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवा प्रवाहमा जोड दिई व्यवहारिक एवं क्लिनिकल तालिम प्रदान गर्ने र समुदायको नेतृत्व वर्ग, स्वास्थ्य संस्था व्यवस्थापन समिति, जिल्ला विकास समिति, गाउँ विकास समितिका पदाधिकारीलाई तालिम प्रदान गर्नुपर्ने व्यवस्था राष्ट्रिय स्वास्थ्य तालिम रणनीतिमा छ ।

३४.१. स्तरवृद्धि अभिमुखीकरणलायतका तालिमहरूको लागि केन्द्रले वा विभागले समयमा सूचना नदिने दुर्गम क्षेत्रको लागि सुरक्षित सिट नहुनु आधारभूत तालिमको लागि न्यून सिट हुनु, समयमा बजेटको अख्तियारी तथा निकास नहुनाले तालिम सञ्चालनमा कठिनाई उत्पन्न भएको जानकारी जि.स्वा.का. कालीकोटबाट प्राप्त भएको छ । त्यसैगरी सामूहिक छलफलबाट देखिएका व्यहोरा अन्तर्गत जिल्ला अस्पतालमा स्तरवृद्धि तालिम, डेण्टल तालिम, ओ.टी. व्यवस्थापन तालिम, CAC, स्वास्थ्य संस्था व्यवस्थापन तालिम, राचुलीमा MA Training (Safe abortion) आवश्यक, LMIS, १ अ.हे.ब. रिक्त, वर्थिङ सेन्टरका लागि १ अ.न.मि. आवश्यक, गाविसको सहयोगमा २ कर्मचारी राखिएको, टी.बी. सम्बन्धी तालिम आवश्यक, काउन्सिलिङ सम्बन्धी तालिम, जुबिथामा SBA तालिम, Implant, सुरक्षित गर्भपतन, LMIS, MNH, मिजो, IPCC, HIV, IP तालिमको आवश्यक, दाहामा SBA, Implant, IUCD, Dental, मानसिक रोगसम्बन्धी तालिम आवश्यक, औषधि व्यवस्थापनसम्बन्धी तालिम आवश्यक रहेको जानकारी जिल्ला स्वास्थ्य कार्यालय कालीकोटबाट प्राप्त भएको छ ।

३४.२. जिल्लास्तरमा सञ्चालन गरिने तालिमहरूको कुनै तालिम क्यालेण्डर निर्माण नगरिएको र केन्द्रबाट स्वीकृत तालिम कार्यक्रमहरू मात्र जिल्लाले सञ्चालन गर्ने गरेको जानकारी जि.स्वा.का. कालीकोट र ईलामबाट प्राप्त भएको छ ।

३४.३. जिल्ला स्वास्थ्य कार्यालय, कालीकोटमा स्थानीयस्तरमा आवश्यक ठानिएका तालिम सञ्चालन गर्ने, अन्य निकायलाई स्वास्थ्यसम्बन्धी तालिम प्रदान गर्न सहयोग गर्ने, गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवा प्रवाहमा जोड दिई व्यवहारिक एवं क्लिनिकल तालिम प्रदान गर्ने र समुदायको नेतृत्व वर्ग, स्वास्थ्य संस्था व्यवस्थापन समिति, जिल्ला विकास समिति, गाउँ विकास समितिका पदाधिकारीलाई तालिम दिएको विवरण प्राप्त भए तापनि इलाममा यस्तो तालिम सञ्चालन भएको देखिएन ।

३४.४. धनकुटा जिल्लाको भेडेटार, डाँडाबजार गाविसको गनापुर तथा बैजापुरमा कार्यरत स्वास्थ्यकर्मीलाई स्थानीयस्तरको तालिम, व्यावहारिक एवं क्लिनिकल तालिम, समुदायको नेतृत्व वर्ग र व्यवस्थापन समिति लगायत स्थानीय पदाधिकारीलाई स्वास्थ्यसम्बन्धी कुनै तालिम नदिएको स्थिति छ ।

तालिमको अभावमा स्वास्थ्यकर्मीहरूको मनोबल उच्च नहुने, नयाँ प्रविधिको बारेमा जानकारी नहुने स्वास्थ्य सेवा गुणस्तरीय नहुने स्थिति रहन्छ । तसर्थ स्वास्थ्य संस्थाका स्वास्थ्यकर्मी, व्यवस्थापन समितिका पदाधिकारीलाई व्यवहारिक एवं क्लिनिकल तालिम प्रदान गरी सेवाको गुणस्तरमा अभिवृद्धि गर्नुपर्दछ ।

३५. **फोहर व्यवस्थापन** – स्वास्थ्य संस्थाबाट निसर्ग हुने फोहर स्वास्थ्य संस्था, सोको वरिपरी बस्ने स्थानीय वासिन्दा, सेवाग्राही र कर्मचारीलाई समेत बाधा नपुग्ने गरी उचित व्यवस्थापन गर्नुपर्दछ । स्वास्थ्य संस्थाले आफ्नो आन्तरिक सरसफाईमा समेत उचित ध्यान पुऱ्याउनुपर्दछ । स्वास्थ्य संस्थाबाट निःसर्ग हुने फोहर व्यवस्थापनसम्बन्धी समस्या देहायबमोजिम छः

जिल्ला	स्वास्थ्य संस्थको नाम	समस्या
धनकुटा	रानीरानी उप स्वास्थ्य चौकी	ईन्सिनेटर नभएकाले खाल्डो खनी फोहोर व्यवस्थापन गरेको
	डाडावजार प्रा.स्वा.के.	ईन्सिनेटर तथा प्लासेन्टा पिट नभएकोले
	भेडेटारस्वास्थ्य चौकी	ईन्सिनेटर नभएकाले
	मूर्तिदुङ्गा उप स्वास्थ्य चौकी	ईन्सिनेटर नभएकाले खाल्डो खनी फोहोर व्यवस्थापन गरेको
	परेवादिन स्वास्थ्य चौकी	ईन्सिनेटर तथा प्लासेन्टा पिट नभएको
	सान्ने उप स्वास्थ्य चौकी	ईन्सिनेटर नभएकाले खाल्डो खनी फोहोर व्यवस्थापन गरेको
	जिल्ला अस्पताल धनकुटा	ईन्सिनेटर पुरानो भएको, चिमनी सानो भएकाले अस्पताल भरी धुँवा भरिने गरेको
वांके	खजुरा प्रा.स्वा.के.	ईन्सिनेटर नभएकाले खाल्डो खनी फोहोर व्यवस्थापन गरेको
	सोनपुर स्वास्थ्य चौकी	ईन्सिनेटर नभएकाले खाल्डो खनी फोहोर व्यवस्थापन गरेको
	गनापुर उपस्वास्थ्य चौकी	ईन्सिनेटर नभएकाले खाल्डो खनी फोहोर व्यवस्थापन गरेको
	कम्दी स्वास्थ्य चौकी	ईन्सिनेटर तथा प्लासेन्टा पिट नभएको

- ३५.१. इलाम जिल्लाअन्तर्गतका छलफलका लागि छनौटमा परेका स्वास्थ्य संस्थाहरूमध्ये स्वास्थ्य चौकी मंगलबारे र चिसापानीले खाल्डो खनेर गाड्ने र जलाउने गरेको तर इन्सिनेटरको अभाव रहेको जानकारी प्राप्त भए तापनि अन्य स्वास्थ्य संस्थाको फोहर व्यवस्थापन राम्रो भएको सरोकारवालाहरूको भनाइ रहेको छ । केहीले अस्पतालमा समेत WHO Standard अनुसार फोहर व्यवस्थापन हुन नसकेको जनाएका छन् ।
- ३५.२. कालीकोट जिल्लाअन्तर्गत अस्पतालमा इन्सिनेटरलगायतका अन्य सेफ्टी बक्स, निडिल डिस्ट्रोयर नभएको, राँचुलीमा इन्सिनेटरको अभावमा फोहर व्यवस्थापनमा कठिनाई साथै उक्त फोहर केटाकेटीहरूले चलाउने गरेका कारण रोग सङ्क्रमण हुने खतरा रहेको जानकारी छलफलका क्रममा प्राप्त भएको छ ।
- ३५.३. कालीकोट जिल्लामा फोहरमैलाको उचित व्यवस्थापनको लागि आवश्यक जनशक्ति र भौतिक सुविधा (ईन्सिनेरेटर, प्लासेन्टा पिट (Placenta Pit) र विभिन्न किसिमका फोहर फाल्ने खाल्डो) आवश्यक रहेको छ । धेरैजसो स्वास्थ्य संस्थाहरूमा कार्यलय सहयोगीको दरबन्दी नरहेको र आधुनिक खालको ईन्सिनेरेटर र विभिन्न किसिमका फोहर फाल्ने खाल्डाहरू जिल्ला अस्पताल कालीकोटमा मात्र भएको र अन्य २९ स्वास्थ्य संस्थामा नयाँ निर्माण गर्नुपर्ने जानकारी स्वास्थ्य कार्यालय कालीकोटबाट प्राप्त भएको छ ।
- ३५.४. अध्ययन गरिएका ५ जिल्लाका २७० सेवाग्राहीलाई स्वास्थ्य संस्थाबाट निसर्ग हुने फोहरको व्यवस्थापन कसरी गरिएको छ भनी सोधिएकोमा १९४ ले राम्रोसँग गरिएको छ, ५ ले जथाभावी त्याकिएको छ र ७१ ले केही फोहरको आंशिक व्यवस्थापन गरिएको छ भन्ने जवाफ दिएका छन् । यसबाट स्वास्थ्य संस्थाको फोहर व्यवस्थापन पूर्णरूपमा व्यवस्थित रहेको पाइएन ।
- ३५.५. अध्ययन गरिएका ५ जिल्लाका २७० सेवाग्राहीलाई स्वास्थ्य संस्थाको सरसफाई आफुलाई कस्तो लागेको छ भनी सोधिएकोमा ११९ ले उत्तम, १४६ ले मध्यम र ११ ले राम्रो छैन भनी जवाफ दिएका छन् । स्वास्थ्य संस्थाभित्रको सरसफाई राम्रो भएको सेवाग्राहीबाट प्रतिक्रिया प्राप्त भए तापनि स्थलगत अवलोकन गर्दा केही स्वास्थ्य संस्थाको सरसफाईका लागि पानी र जनशक्तिको अभावका कारण बिरामी जाँच्ने कोठा, औषधि भण्डार कक्ष र शौचालयको सरसफाई चुस्त दुरुस्त देखिएन ।

स्वास्थ्य संस्थाबाट निसर्ग हुने फोहोरको उचित व्यवस्थापन नहुँदा स्वास्थ्य संस्थामा काम गर्ने स्वास्थ्यकर्मी, उपचार सेवा लिन आउने सेवाग्राही र स्वास्थ्य संस्थाको वरिपरी बसोबास गर्ने वासिन्दालाई समेत स्वास्थ्यसम्बन्धी समस्या तथा जोखिम हुने हुँदा फोहरको उचित व्यवस्थापन गर्न आवश्यक पूर्वाधार र तालिम समेतको व्यवस्था गरी सरसफाईमा स्वास्थ्य संस्थाहरूलाई उदाहरणीय बनाउनुपर्दछ ।

३६. **मासिक तथा त्रैमासिक प्रतिवेदन** – स्वास्थ्य संस्थाहरूबीच सूचना आदान प्रदानको प्रभावकारी प्रणाली स्थापना गर्न Logistic Management Information System (LMIS) / Health Management Information System

(HMIS) फारामहरूको प्रयोग गरिएको छ । HMIS ले स्वास्थ्य सूचकाङ्कको बारेमा जानकारी समेटेको हुन्छ । स्थानीयस्तरका स्वास्थ्य संस्थाहरूले उक्त दुवै फारामहरू भरी जिल्ला स्वास्थ्य/जनस्वास्थ्य कार्यालयमा पठाउनुपर्दछ । LMIS तीन/तीन महिनामा र HMIS मासिकरूपमा भरी जिल्ला, क्षेत्र हुँदै केन्द्रमा पठाइनुपर्दछ ।

सुझाउ

- जनसंख्याको अनुपातमा स्वास्थ्य संस्था स्थापना गर्नुपर्ने,
- दरबन्दी अनुसार स्वास्थ्यकर्मीको पदपूर्ति हुनुपर्ने,
- आवश्यक पूर्वाधार तथा औषधिको व्यवस्था हुनुपर्ने,
- आवश्यकताका आधारमा औषधि आपूर्ति हुनुपर्ने,
- कार्यक्रम र लक्ष्यअनुसार प्रगति हासिल हुनुपर्ने ।

३६.१. धनकुटा तथा गाविस जिल्लामा कार्यालयहरूले LMIS समयमानै नपठाउने गरेको तथा पठाएका सूचनाहरू वास्तविक नहुने गरेको जस्ता समस्या रहेको कार्यालयले जनाएको छ । त्यस्तै LMIS प्रतिवेदनका आधारमा स्वास्थ्य संस्थाहरूको औषधि मौज्जात स्थिति थाहा हुने भएको भए पनि सोका आधारमा जिल्लाबाट औषधि आपूर्ति नहुने गरेको जसबाट स्वास्थ्य संस्थामा आवश्यक औषधि कम तथा शून्य मौज्जात हुने, अनावश्यक औषधि धेरै मौज्जात भई नष्ट गर्नुपर्ने स्थिति देखियो ।

३६.२. गाविस जिल्लामा केन्द्रबाट HMIS फारामहरू समयमानै उपलब्ध नहुने, फारामहरू पर्याप्त उपलब्ध नहुने, जिल्लामा छपाईका लागि बजेट नहुने, फारामहरू User Friendly हुन नसकेको, सूचनाको प्रयोग भन्दा सङ्कलनमा स्रोतसाधनको खर्च हुने गरेको, स्थानीयस्तरमा सूचनाको प्रयोग न्यून हुने गरेको, मासिक प्रतिवेदन बोभिलो भएको, Feedback system लाई नियमितरूपमा सञ्चालन गर्न नसकिएको जस्ता समस्या भएको त्यस्तै Electronic Recording and Reporting लाई अवलम्बन गर्न नसकिएको, गैरसरकारी संस्था तथा निजी स्वास्थ्य संस्थालाई Mainstreaming गर्न कठिनाई भएको जस्ता चुनौती रहेको कार्यालयले जनाएको छ ।

३६.३. जिल्ला स्वास्थ्य कार्यालय कालीकोट र अन्तर्गतका स्वास्थ्य संस्थाहरूबाट नियमितरूपमा HMIS हरेक महिनामा र LMIS प्रत्येक त्रैमासिकमा प्राप्त भएको उक्त प्रतिवेदनहरूलाई केलाई मासिक बैठकहरूमा र चौमासिक समीक्षाहरूमा छलफल हुने गरेको र देखिएका कमी कमजोरीहरूलाई कम गर्ने प्रयास गर्दै आएको । भौगोलिक विकटता भएको कारणले समय सीमा भित्र सम्बन्धित निकायमा प्रतिवेदन पठाउनमा समस्या भएको छ । HMIS लाई अनलाईन रिपोर्टिङ गर्नपर्ने भएकाले इन्टरनेटको पहुँच राम्रो नभएको कारण केन्द्रमा रिपोर्टिङ समयमा गर्न चुनौती रहेको छ ।

३६.४. जिल्ला स्वास्थ्य कार्यालय इलाम र अन्तर्गतका स्वास्थ्य संस्थाहरूबाट नियमितरूपमा HMIS तथा LMIS मार्फत सूचना सङ्कलन अत्यन्त राम्रो ढङ्गले चलिरहेको छ, योजना तर्जुमा तथा बजेट बाँडफाँडमा, कार्यक्रम अनुगमन र सुपरीवेक्षणमा प्रभावकारी रहेका छन् । यद्यपि यी दुवै फारामहरू समयमै नआउने भएकोले आर्थिक वर्षको शुरुमा रेकर्डिङ, रिपोर्टिङ गर्न समस्या परेको जानकारी प्राप्त भएको छ ।

LMIS मा वास्तविक सूचना समयमानै पठाउने तथा LMIS प्रतिवेदनका आधारमा स्वास्थ्य संस्थाहरूमा औषधि आपूर्ति गर्नुपर्ने देखिन्छ । HMIS फारामहरू User friendly बनाउनुपर्ने, Feedback system लाई नियमित रूपमा सञ्चालन गर्नुपर्ने तथा, LMIS/HMIS सूचनाको उपयोग गरी स्वास्थ्य सेवाको गुणस्तर सुधारमा पृष्ठपोषण गर्नुपर्दछ ।

३७. **सूचना तथा प्रचार प्रसार** – स्वास्थ्य सेवा प्रवाहसम्बन्धी प्रचार प्रसारको प्रभावकारी व्यवस्थापन गर्नुपर्दछ ।

३७.१. अध्ययन गरिएका ५ जिल्लाका २७० सेवाग्राहीलाई तपाईंले रेडियोबाट परिवार नियोजनसम्बन्धी सन्देश सुन्नु भएको छ भनी सोधिएकोमा २१५ (७९.६२ प्रतिशत) ले सुनेको छ, ४९ (१८.०८ प्रतिशत) ले सुनेको छैन भनी जवाफ दिएका छन् । त्यस्तै रेडियोबाट प्रसारित गर्भवतीलाई हेरचाह सुत्केरी हुनु पर्वको तयारी, सुत्केरी हुन स्वास्थ्य संस्थामा जानुपर्ने र सुत्केरी पछिका खतराहरूसम्बन्धी सन्देश सुन्नु भएको छ भनी सोधिएकोमा १९० (७०.३७ प्रतिशत) ले सुनेको छ भन्ने जवाफदिएका छन् त्यस्तै ९४ (२९.४०) ले सुनेको छैन भनी जवाफ दिएका छन् भने २२ (८.१४ प्रतिशत) ले कुनै जवाफ दिएनन् ।

३७.२. अध्ययन गरिएका ५ जिल्लाका २७० सेवाग्राहीलाई तपाईंले गर्भवतीलाई हेरचाह गर्ने, खोप लगाउने, शौचालयमा दिशा पिसाब गर्ने, क्षयरोग उपचार, हात्तिपाइले रोग नियन्त्रणसम्बन्धी सूचनाहरु भएको पोष्टर गाउँमा टाँसेको देखेको छु भनी सोधिएकोमा १९६ (७२.५९ प्रतिशत) ले छु तथा ७४ (२७.४१ प्रतिशत) ले छैन भनी जवाफ दिएका छुन् । जसबाट सूचना तथा प्रचार प्रसार प्रभावकारी रुपमा भएको देखिएन ।

निष्कर्ष

स्वास्थ्य संस्थाहरुबाट प्रदान गरिने आधारभूत स्वास्थ्य सेवा, औषधि व्यवस्थापन, सुरक्षित मातृत्व, भौतिक पूर्वाधार व्यवस्थापनलगायतका विषयमा गरिएको अध्ययनबाट अभिलेख व्यवस्थापन राम्रो नभएको, औषधि आपूर्ति व्यवस्थापन प्रभावकारी नहुँदा धेरै औषधिको म्याद समाप्त भई नष्ट गर्नु परेको तथा अत्यावश्यक औषधि लामो समयसम्म स्टक आउट भएको, पूर्वाधार व्यवस्थापन हुन नसकेको, स्वास्थ्य संस्थामा स्वास्थ्यकर्मीहरुको पदपूर्ति हुन नसकेको, सुरक्षित मातृत्व कार्यक्रम प्रभावकारी हुन नसकेको आदि समस्या देखिएको छ ।

सीमित स्रोत साधनबाट कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्ने, पहाडी तथा हिमाली जिल्लामा भौगोलिक विकटताका कारण सेवाग्राहीसम्मको पहुँच विस्तारमा समस्या रहनु, तराईका जिल्लामा चेतनाका कमीका कारण मातृशिशु र खोपका कार्यक्रम सञ्चालन गर्न कठिनाइ हुनु, कर्मचारीहरु स्तरोन्नति भए पश्चात् दरबन्दी सिर्जना नहुनु, समयानुकूल स्वास्थ्य जनशक्ति लाई तालिम दिन नसक्नु जस्ता चुनौतीहरु रहेका छन ।

स्वास्थ्य सेवा प्रवाह सम्बन्धमा आवश्यक भौतिक पूर्वाधार, औजार सामग्रीको पर्याप्तता, तोकिएबमोजिमको निःशुल्क औषधिहरुको उपलब्धता, जनशक्तिको समयमानै पदपूर्ति तथा क्षमता विकासका लागि आवश्यक तालिमको व्यवस्था गराई स्वास्थ्य संस्थाहरुको कार्यक्षमतामा वृद्धि गरी प्रभावकारी स्वास्थ्य सेवा र विश्वसनीयता बढाई सर्वसाधारणको सहभागिता बढाउनुपर्ने देखिएको छ ।

परीक्षणको निमित्त छनौट गरिएका ४५ स्वास्थ्य संस्थाको विवरण

सि.नं.	जिल्ला	स्वास्थ्य संस्थाको नाम	सि.नं.	जिल्ला	स्वास्थ्य संस्थाको नाम
१	ईलाम	ईलाम जिल्ला अस्पताल	३	सिरहा	वडहरामाल स्वास्थ्य चौकी
		मंगलवारे प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्र			सीतापुर स्वास्थ्य चौकी
		पशुपतिनगर प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्र			कल्याणपुर स्वास्थ्य चौकी
		शान्तिडाडा उप-स्वास्थ्य चौक			नरहरीगौहाल उप-स्वास्थ्य चौकी
		वरवोटे स्वास्थ्य चौक			कचनारी उप-स्वास्थ्य चौकी
		साखेजुङ्ग स्वास्थ्य चौक			अध्योध्या नगर उप-स्वास्थ्य चौकी
		पञ्चकन्या उप-स्वास्थ्य चौक			मल्हनिया उप-स्वास्थ्य चौकी
		माई पोखरी स्वास्थ्य चौक			खजुरा प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्र
		चिसापानी स्वास्थ्य चौक			गनापुर उप-स्वास्थ्य चौकी
		माईमभ्रवाउप-स्वास्थ्य चौक			उदयपुर स्वास्थ्य चौकी
२	धनकुटा	धनकुटा जिल्ला अस्पताल	४	बांके	शमशेरगञ्ज स्वास्थ्य चौकी
		राजारानी उप-स्वास्थ्य चौकी			विनौना उप-स्वास्थ्य चौकी
		भडेटार स्वास्थ्य चौकी			बैजापुर उप-स्वास्थ्य चौकी
		पाखीवास स्वास्थ्य चौकी			कम्दी उप-स्वास्थ्य चौकी
		आंखीसल्ला स्वास्थ्य चौकी			वेलाभार स्वास्थ्य चौकी
		परेवादिन स्वास्थ्य चौकी			साईगाउँ स्वास्थ्य चौकी
		मूर्तिदुङ्गा स्वास्थ्य चौकी			सोनपुर स्वास्थ्य चौकी
		घोर्लीखर्क उप-स्वास्थ्य चौकी			कालीकोट जिल्ला अस्पताल
		सान्ने उप-स्वास्थ्य चौकी			फोईमहादेव उप-स्वास्थ्य चौकी
		डाडावजार प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्र			रांचुली स्वास्थ्य चौकी
३	सिरहा	सिरहा अस्पताल सिरहा	५	कालीकोट	जुविथा स्वास्थ्य चौकी
		मिर्चैया प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्र			दाहा स्वास्थ्य चौकी
		भगवानपुर प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्र			

चिकित्सा विज्ञान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान (वीर अस्पताल)

स्वास्थ्य सेवा प्रवाह कार्यमूलक लेखापरीक्षण प्रतिवेदन-२०७१

परिचय

१. **पृष्ठभूमि** – वि.सं. १९४७ मा स्थापित वीर अस्पताल नेपालको पहिलो अस्पताल हो। यस अस्पतालले स्वास्थ्य सेवा प्रवाहमा विभिन्न प्रकारका विशेषज्ञ स्वास्थ्य उपचार सेवाहरू प्रदान गरी असहाय तथा विपन्न वर्ग लगायत सर्वसाधारणलाई चिकित्सा सेवामा पहुँच पुऱ्याउँदै आएको छ। स्वास्थ्य मन्त्रालय अन्तर्गत केन्द्रीय सरकारी अस्पतालको रूपमा सञ्चालित यस अस्पताललाई २०६३ सालमा विशेष ऐन चिकित्सा विज्ञान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान ऐन, २०६३ अन्तर्गत चिकित्सा विज्ञान राष्ट्रिय प्रतिष्ठानको संरचनाभिन्न संस्थागत गरिएको हो। वीर अस्पताललाई चिकित्सा विज्ञान राष्ट्रिय प्रतिष्ठानको संरचनामा समाहित गरेपछि यो संस्थाले अविच्छिन्न उत्तराधिकारवाला स्वायत्त संस्थाको हैसियत प्राप्त गर्नाको साथै चिकित्सा विज्ञानको क्षेत्रमा उच्च अध्ययनको लागि यसको भूमिका विस्तार भएको छ। चिकित्सा विज्ञानको क्षेत्रमा उच्चस्तरीय अध्ययन र अनुसन्धानको व्यवस्था गरी दक्ष जनशक्ति उत्पादन गर्न र सर्वसाधारण जनतालाई गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवा उपलब्ध गराउनको लागि चिकित्सा विज्ञान राष्ट्रिय प्रतिष्ठानको स्थापना र सञ्चालन भएको हो। यस प्रतिष्ठानअन्तर्गत वीर अस्पताल, नर्सिङ क्याम्पस, टूमा सेन्टर सञ्चालनमा रही स्वास्थ्य सेवा प्रदान गर्नुका साथै चिकित्सक र नर्सिङ विषयको जनशक्ति उत्पादन गर्ने कार्य समेत गर्दै आएको छ। प्रतिष्ठानले निःशुल्क औषधि उपचार (क्यान्सर, मृगौला, मुटुरोग आदि) हेमोडाइलासिस, सामाजिक सुरक्षा इकाई सञ्चालन, स्वास्थ्य परीक्षण उपचार सेवा (अन्तरङ्ग, इमरजेन्सी र बहिरङ्ग सेवा), मेडिकल बोर्डसम्बन्धी कार्य, अनुगमन मूल्याङ्कन तथा योजना सुदृढीकरण र अध्यापन तथा अनुसन्धानको कार्य गर्दै आएको छ।

प्रमुख कार्यसम्पादन सूचक (KPI)

- जनक्ति व्यवस्थापन गर्ने,
- मेसिनरी उपकरण सञ्चालन गर्ने र
- स्वास्थ्य उपचार सेवा प्रदान गर्ने।

२. **कार्यमूलक लेखापरीक्षणको औचित्य** – वीर अस्पताल नेपालको सबैभन्दा पुरानो अस्पताल भएको, धेरै सर्वसाधारण तथा बिरामीले स्वास्थ्य परीक्षण तथा जाँच गराउने गरेको, यसले दिने सेवा र सोको गुणस्तर सम्बन्धमा जनचासो उठिरहने र बेला बेलामा सेवा सञ्चालनमा अवरोध आउने कुरा पनि सार्वजनिक हुने गरेकोले वीर अस्पतालको स्वास्थ्य सेवा प्रवाहको अध्ययन गर्न कार्यमूलक लेखापरीक्षणको लागि छनौट गरिएको हो।

३. **नीतिगत व्यवस्था** – स्वास्थ्य सेवा सम्बन्धमा निम्नानुसार नीतिगत व्यवस्था रहेको छः

३.१. नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले स्वास्थ्यलाई जनताको आधारभूत अधिकारको रूपमा स्थापित गरेकोछ।

३.२. स्वास्थ्य नीति, २०४८ मा उल्लिखित निम्न नीतिगत व्यवस्था यस अस्पतालसँग सान्दर्भिक छन्ः

- केन्द्रीयस्तरमा विशेषज्ञद्वारा सेवा पुऱ्याइने अत्याधुनिक सुविधा सम्पन्न अस्पतालहरू सञ्चालन गरिनेछन्,
- विभिन्न तहका अस्पतालहरूमा प्रयोगशाला, एक्स-रे सेवा र अन्य आवश्यक रोग निदानका सहयोगी सेवाहरूलाई सुदृढ गरिनेछ,
- केन्द्र, क्षेत्र र जिल्लास्तरका स्वास्थ्य संस्थाहरूको संगठनात्मक तथा व्यवस्थापन पक्षमा सुधार गरिनेछ,
- विभिन्न तहका स्वास्थ्य संस्थाहरूको प्राविधिक र प्रशासनिक सुपरिवेक्षण र अनुगमन प्रणालीलाई प्रभावकारी बनाइनेछ,
- स्वास्थ्य सूचना सङ्कलन, विश्लेषण, रेकर्डिङ र रिपोर्टिङ प्रणालीलाई हरेक तहमा प्रभावकारी बनाइनेछ,
- स्वास्थ्य क्षेत्रमा अनुसन्धानलाई प्रोत्साहन गरिनेछ,

- विभिन्न स्वास्थ्य संस्थाहरूमा आवश्यक पर्ने दक्ष जनशक्तिको योजनावद्ध रूपमा आवश्यकतानुसार विकास गरिनेछ ।
- ३.३. **तेह्रौँ योजना (२०७०।७१–२०७२।७३)** – यस योजनामा यस अस्पतालसँग सान्दर्भिक निम्न नीतिहरू रहेका छन्:
- ३.४. गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवामा समतामूलक पहुँच सुनिश्चित गरी जनताको स्वास्थ्यमा सुधार गर्ने दीर्घकालीन सोच रहेको,
- निःशुल्क आधारभूत स्वास्थ्य सेवाको पहुँच विस्तार र गुणस्तरमा वृद्धि गर्ने, यसका लागि कानून तथा नीतिमा समसामयिक सुधार गर्ने,
 - प्रतिरोधात्मक, उपचारात्मक, प्रवर्द्धनात्मक र पुनर्स्थापनामूलक सेवाहरूलाई प्रभावकारीरूपमा सञ्चालन गर्न मानव संसाधन, भौतिक संरचना र औषधि उपकरणलाई स्वास्थ्य संस्थाको स्तरअनुसार व्यवस्थापन गरी प्रभावकारी सेवा प्रदान गर्न स्वास्थ्य संस्थाको क्षमता विकास गर्ने,
 - स्वास्थ्य सेवा प्रवाहमा सरकारी, निजी, सहकारी तथा विकासका साभेदारहरूसँग सहकार्य अभिवृद्धि गर्ने,
 - अनुगमन तथा मूल्याङ्कन कार्यलाई व्यवस्थित गर्ने,
 - निःशुल्क आधारभूत स्वास्थ्य र सुरक्षित मातृत्व एवं प्रसूति सेवालाई अभियानका रूपमा देशका सबै क्षेत्र र तहमा पुर्याइने,
 - स्वास्थ्य क्षेत्रका जनशक्ति र महिला स्वास्थ्य स्वयंसेवकको क्षमता विकास र स्वास्थ्य सेवा प्रदायक संस्थाहरूको स्तर अभिवृद्धि गरी सेवा प्रवाहलाई प्रभावकारी बनाइने,
 - सबै वर्ग, क्षेत्र र सुमदायका नागरिकहरूको आधारभूत तथा गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवामा समतामूलक पहुँच बढाउन वर्तमान नियम कानून र नीतिमा सुधार गरिने,
 - स्वास्थ्य क्षेत्र व्यवस्थापन, गुणस्तरीय सेवा, विकेन्द्रित व्यवस्थापन, सुशासन एवं जवाफदेहिता अभिवृद्धि गरिने,
 - जनसंख्या, बिरामीको चाप तथा भौगोलिक अवस्थितिको आधारमा आवश्यक स्रोत साधनसहित स्वास्थ्य संस्थाको स्थापना र स्तरोन्नति गरिने,
 - गुणस्तरीय प्रभावकारी र सेवाग्राहीमैत्री स्वास्थ्य सेवा प्रदान गर्नको लागि सबै किसिमका स्वास्थ्य सेवामा संलग्न स्वास्थ्यकर्मीलाई क्रमवद्ध रूपमा कार्यमूलक तालिम प्रदान गरी क्षमता अभिवृद्धि गरिने,
 - अनुगमनसँग सम्बन्धित जनशक्तिको क्षमता विकास गरिने,
 - स्वास्थ्य संस्थाको कार्यसम्पादन (नियमित र गुणस्तरीय सेवा), औषधि उपकरणको व्यवस्थापनलगायत समग्र अनुगमन तथा समीक्षा गर्ने र अनुगमनबाट प्राप्त सुझावहरू कार्यान्वयन गरिने,
 - स्थानीयदेखि केन्द्रीय तहसम्म नतिजामूलक अनुगमन एवं मूल्याङ्कन गर्ने व्यवस्था प्रभावकारी गरिने र
 - स्वास्थ्य क्षेत्रको अध्ययन अनुसन्धान प्रणालीको थप विकास तथा विस्तार गरिने ।
- ३.५. चालु वर्ष (२०७०।७१) को बजेट वक्तव्यमा उल्लेख भएका प्रमुख व्यवस्थाहरू देहायबमोजिम छन्:
- स्वास्थ्य सेवा प्रवाहलाई गुणस्तरीय र प्रभावकारी बनाउन सरकारी, निजी र गैरसरकारी अस्पताल, मेडिकल कलेज र स्वास्थ्य प्रतिष्ठानहरूको समन्वयमा विशिष्टकृत सेवालाई चरणवद्ध रूपमा विस्तार गर्न संयन्त्र निर्माण गरिने,

- पचहत्तर वर्ष नाघेका ज्येष्ठ नागरिक र १५ वर्षमुनिका बालबच्चाको मुटुरोगको निःशुल्क उपचार गरिने, मृगौलाको निःशुल्क डाइलासिस सेवा क्षेत्रीयस्तरसम्म विस्तार गरिने, स्वास्थ्य सेवाको पहुँचमा वृद्धि गर्न केही अस्पतालहरूमा ज्येष्ठ नागरिक वार्ड स्थापना गरी विस्तार गरिने,
- स्वास्थ्य सेवाको पहुँचबाट बाहिर रहेका विपन्न, दलित सीमान्तकृत र पिछडिएका जातजातिहरूलाई लक्षित गरी स्वास्थ्य सेवा कार्यक्रम विस्तार गरिने ।

४. **कानुनी व्यवस्था** – चिकित्सा विज्ञान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान (वीर अस्पताल) को कार्यसञ्चालनसँग सम्बन्धित कानुनी व्यवस्था निम्नानुसार रहेको छः

- नेपाल स्वास्थ्य सेवा ऐन, २०५३ र नियमावली, २०५५,
- चिकित्सा विज्ञान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान ऐन, २०६३,
- सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ र नियमावली, २०६४,
- चिकित्सा विज्ञान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान (आर्थिक प्रशासनसम्बन्धी) नियमावली, २०६४,
- चिकित्सा विज्ञान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान (कर्मचारी सेवाका शर्त तथा सुविधासम्बन्धी) नियमावली, २०६५
- चिकित्सा विज्ञान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान (बैठक सञ्चालन, पदाधिकारीको काम, कर्तव्य र अधिकार एवं पारिश्रमिक र सुविधा सम्बन्धी) नियमावली, २०६४ र
- चिकित्सा विज्ञान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान (शिक्षक सेवाका शर्त तथा सुविधासम्बन्धी) नियमावली, २०६४ ।

५. **उद्देश्य एवं लक्ष्य** – चिकित्सा विज्ञानको क्षेत्रमा उच्चस्तरीय अध्ययन र अनुसन्धानको व्यवस्था गरी दक्ष जनशक्ति उत्पादन गर्ने र सर्वसाधारण जनतालाई गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवा उपलब्ध गराउने यस प्रतिष्ठानको उद्देश्य रहेको छ ।

६. **वित्तीय व्यवस्था** – चिकित्सा विज्ञान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान ऐन, २०६३ अनुसार प्रतिष्ठानको एउटा छुट्टै कोष रहने र सो कोषमा देहाय अनुसारका रकमहरू रहने व्यवस्था छः

- नेपाल सरकारबाट प्राप्त रकम,
- शैक्षिक शुल्क तथा सेवा शुल्कबाट प्राप्त रकम,
- स्वदेशी तथा विदेशी व्यक्ति, संघ संस्था वा विदेशी सरकारबाट अनुदान वा ऋण स्वरूप प्राप्त रकम र
- अन्य स्रोतबाट प्राप्त रकम ।

चिकित्सा विज्ञान राष्ट्रिय प्रतिष्ठानको विगत ३ वर्षको आय व्ययको स्थिति देहायअनुसार रहको छः

आर्थिक वर्ष	आय	व्यय	बाँकी
२०६८।६९	१०८८४९२	१०४६६८३१	४९६६९
२०६९।७०	७७०७४	७४६७५	५६३९९
२०७०।७१	११२४७५७	१०७३५७०	५९९८७

लेखापरीक्षणको उद्देश्य, क्षेत्र एवं पद्धति

७. **उद्देश्य** – चिकित्सा विज्ञान राष्ट्रिय प्रतिष्ठानमा उपलब्ध स्रोत साधनको उपयोग एवं व्यवस्थापनको कार्यदक्षता र स्वास्थ्य सेवा प्रवाह स्थितिको प्रभावकारिता सम्बन्धमा देहाय बमोजिम मूल्याङ्कन गरी प्रतिवेदन गर्नु लेखापरीक्षणको उद्देश्य रहेको थियो ।

- स्वास्थ्य उपचार सेवा सरल र शुलभ ढङ्गले उपलब्ध गराए नगराएको सुनिश्चित गर्नु,
- नियमित रूपमा दक्ष जनशक्ति उपस्थित भई स्वास्थ्य सेवा प्रदान गरे नगरेको सुनिश्चित गर्नु,
- स्वास्थ्य उपचार सेवामा आवश्यक औषधि र उपकरणको उपलब्धता र उपयोग भए नभएको सुनिश्चित गर्नु ।

८. **क्षेत्र** – लेखापरीक्षण उद्देश्य प्राप्तिको लागि २०६८।६९ देखि २०७०।७१ सम्मको अवधिमा अस्पतालबाट सञ्चालित बहिरङ्ग, अन्तरङ्ग र आकस्मिक उपचार सेवा, औषधि तथा उपकरणको उपलब्धि तथा उपयोग र सोसँग संलग्न जनशक्ति व्यवस्थापनलाई लेखापरीक्षण क्षेत्रमा समेटिएको थियो। सोको लागि वीर अस्पतालका विभिन्न विभाग तथा वार्डबाट सञ्चालित स्वास्थ्य उपचार सेवाको प्रक्रिया र अवस्थाको अध्ययनलाई समेत यस क्षेत्रमा समेटिएको थियो।
९. **पद्धति** – लेखापरीक्षणको क्रममा आवश्यक जनशक्ति, औषधि उपकरण र स्वास्थ्य उपचार प्रक्रियाको अध्ययन मूल्याङ्कन गरिएको छ। यस क्रममा उल्लिखित लेखापरीक्षण उद्देश्य प्राप्त गर्नका लागि प्रक्रियामूलक र नतिजामूलक पद्धतिको अवलम्बन गरी स्वास्थ्य सेवा प्रदान गर्ने सम्बन्धमा गरिएको नीतिगत एवं कानुनी व्यवस्था, कार्य सञ्चालन प्रक्रिया, वार्षिक प्रगति प्रतिवेदन तथा औषधि उपचारको अभिलेख परीक्षण गर्नुको साथै आवश्यक तथ्याङ्क, सूचना एवं जानकारी सङ्कलन एवं परीक्षण र विश्लेषण गरिएको छ। अस्पतालबाट सञ्चालित कार्यहरूको विवरणको विश्लेषण गरी देखिएका जोखिम क्षेत्र एवं तात्त्विक महत्वका विषयहरूलाई थप पुष्ट्याई प्राप्त गर्न प्रश्नावली एवं विवरणबाट जानकारी लिएको, कार्यस्थलको अवलोकन गरिएको र लेखापरीक्षणको क्रममा सम्बन्धित पदाधिकारी तथा सेवाग्राहीसँग छलफलसमेत गरिएको थियो।
१०. **सीमितता** – कार्यमूलक लेखापरीक्षणको सिलसिलामा प्राप्त सूचना, अभिलेख र विवरणको आधारमा प्रतिवेदन तयार गरिएको छ। प्राप्त सूचना, विवरणको विश्लेषण, प्राविधिक ज्ञान, समयसीमा आदि सीमितता रहेका छन्।

समस्या

- दिगोपना नभएको,
- मेसिन उपकरणको प्रतिस्थापन नभएको र
- उपचार सेवा बारे जानकारी नगराएको।

लेखापरीक्षणबाट देखिएका व्यहोरा

- **सकारात्मक पक्ष** – वीर अस्पताल एक पुरानो अस्पताल भएको र सर्वसाधारणलाई स्वास्थ्य उपचार सेवा पुऱ्याउँदै आइरहेको छ। यसले सेवा पुऱ्याएका सेवाग्राहीको वर्षेनी चाप बढ्दै गएको छ। चिकित्सा विज्ञान राष्ट्रिय प्रतिष्ठानको स्थापना पश्चात् यसले चिकित्सा क्षेत्रमा उच्च तहका जनशक्तिसमेत उत्पादन गर्दै आएको छ।
 - **समस्या तथा चुनौती** – स्वास्थ्य उपचार क्षेत्रका समस्याहरूको समाधान गर्न यसको उपयुक्त जनशक्ति व्यवस्थापन, दिगो सञ्चालन व्यवस्था गर्नुपर्ने र बढ्दो उपचार सेवाको चापलाई सरल र सर्वसाधारणको पहुँच सरल र सहज बनाई आफ्नो ऐतिहासिक छविलाई उत्कृष्टतातर्फ लैजानु यसको चुनौतीका रूपमा रहेको छ।
 - **सुधारका क्षेत्रहरू**
११. **मेडिकल अडिट** – अस्पतालले विरामीलाई गुणस्तरयुक्त हेरचाह र उपचार सेवा, उपकरण व्यवस्थापन, अनुगमन तथा मूल्याङ्कनका लागि विश्व स्वास्थ्य संगठनले निर्धारण गरेको मापदण्डअनुसार अस्पतालको सेवाको स्तर, शैक्षिक क्रियाकलापको मूल्याङ्कन, कर्मचारीको कार्यसम्पादन स्तर, विरामीको अभिलेख, रोगको पहिचान, सक्रमण नियन्त्रण, उपचार प्रक्रिया, उपकरण व्यवस्थापन, उपकरण सञ्चालन स्थिति, सर्जिकल केस, स्वास्थ्यकर्मीको व्यवहार, विरामीको अस्पताल बसाई, फोहोरमैला व्यवस्थापन, सेवा शुल्क, खाना तथा पोषण स्थिति, उपचार गर्न लाग्ने समय, प्रदूषण, सामानको उपलब्धता आदिमा राष्ट्रिय सूचक बनाई समग्ररूपमा मेडिकल अडिटको व्यवस्था अपनाई सेवा प्रवाहको गुणस्तर प्रवर्द्धन प्रक्रिया अपनाउनुपर्नेमा तदनुरूप राष्ट्रिय सूचक निर्धारण गरेको पाइएन।
१२. **दीगो सञ्चालन** – प्रतिष्ठानको दीगो सञ्चालनको लागि आत्मनिर्भर हुनुपर्दछ। सोको लागि आत्मनिर्भरता सम्बन्धी योजना तयार गर्नुपर्नेमा गरेको देखिएन। वैकल्पिक स्रोत पहिचान गर्नुपर्नेमा परम्परागत स्रोतमा निर्भर छ। प्रतिष्ठानको वित्तीय स्रोतमा नेपाल सरकारबाट अनुदान, विरामीलाई उपलब्ध गराएको सेवा बापत प्राप्त भएको शुल्क, शैक्षिक शुल्क र भाडा नै प्रमुख रूपमा रहेका छन्। अतः अनुदानमा आइरहने उतार चढावको प्रभाव नियन्त्रण गर्न आत्मनिर्भर योजना तत्काल ल्याउन प्रतिष्ठानले ध्यान दिन आवश्यक छ। गत

वर्ष अनुदान निकासी रु.४३ करोड ३७ लाख भएकोमा यो वर्ष प्रतिष्ठानलाई पुँजीगततर्फ रु.११ करोड ८० लाख र चालुतर्फ रु.४७ करोड ८७ लाख ६० हजार गरी कुल रु.५९ करोड ५६ लाख ६० हजार अनुदान प्राप्त भएको देखिन्छ। उक्त अनुदान गत वर्षभन्दा ३७.३४ प्रतिशत बढी छ। प्रतिष्ठानको कुल खर्च रु.१ अर्ब ४ करोड १३ लाख ७० हजारमध्ये ५७.२० प्रतिशत सरकारी अनुदानले ओगटेको छ। आन्तरिक स्रोत बढ्दै गए तापनि कुल खर्चमा यसको अंश घटेको छ। प्रतिष्ठानको विकासक्रम तदर्थ रूपमा तत्कालीन आवश्यकतालाई मात्र दृष्टिगत गरी हुने गरेको छ। अनुदानको उपलब्धता सम्बन्धी नीति पनि स्पष्ट नहुँदा सरकारले दिने अनुदानमा उतारचढाव आएको देखिन्छ। अतः प्रतिष्ठानको सञ्चालन योजना (Operational Plan) सहित दीगोपना कायम गर्न ध्यान दिनुपर्दछ।

१३. **जनशक्ति व्यवस्था** – विगतमा भएको कुल दरबन्दी ६२९ मा २७ पद थप भई कायम ६५६ मध्ये ४७३ कार्यरत रही १८३ पद रिक्त छन्। रेडियोलोजिष्ट, एनेस्थेसियोलोजिष्ट, न्यूरोलोजिष्ट, डेण्टल सर्जन, कार्डियोथेरासिक, यूरोसर्जन, न्यूरो सर्जन, रेडियो थेरापिष्ट, फरेन्सिक मेडिसिन, अँकोलोजिष्ट र ल्याब टेक्नोलोजिष्ट लगायत एघारौँ तहका वरिष्ठ चिकित्सक १७ पद रिक्त छन्। नवौँ र दशौँ तहका विभिन्न समूहका चिकित्सक २३ र मेडिकल अधिकृत १४ पद रिक्त रहेको छ। प्रतिष्ठानबाट प्रवाह हुने उपचार सेवालालाई गुणस्तरीय र सेवामूलक बनाउन रिक्त पदहरू पूर्ति गरिनुपर्दछ।

१४. **उपचार सेवा** – विरामीको उपचार संख्याको अनुपात प्रत्येक वर्ष बढेको देखिन्छ। बहिरङ्गतर्फ महिला तथा पुरुषको उपचारको अनुपात औसतमा १:१.२४ रहेको छ भने अन्तरङ्गतर्फ १:१.४८ रहेको देखिन्छ। अन्तरङ्ग विभागमा मेडिकल उपचारभन्दा सर्जिकल उपचार ४० प्रतिशतभन्दा बढी रहेको छ। बहिरङ्ग तथा अन्तरङ्गतर्फ कुल विरामी संख्यामा २० वर्षदेखि ४९ वर्षसम्मका विरामीको चाप बढी देखिएको छ। मेडिकल, छाला, हाडजोर्नी र सर्जिकलका विरामी प्रत्येक वर्ष उपचार गराउने क्रम बढ्दो देखिँदा अन्तरङ्गतर्फ विरामीको अस्पताल बसाई २०६८/६९ भन्दा २०७०/७१ मा २.५ प्रतिशतले वृद्धि भएको देखिन्छ। हावापानी, प्रदूषण, सवारी दुर्घटना एवं कडा रोगको कारण विरामीको संख्या र उपचारमा वृद्धि भएको देखिँदा प्रदूषण र दुर्घटनाको न्यूनीकरण गरिनुपर्ने अवस्थातर्फ सुधार गर्न सकियो भने स्वास्थ्य सूचकमा सुधार गर्न सकिने अवस्था रहन्छ।

भर्ना भएका विरामीको उपचारको लागि अस्पताल बसाई ८ देखि ९ दिन रहेको र अन्तरङ्गतर्फ बैशाखदेखि भाद्र महिनासम्म विरामीको भर्ना उल्लेख्य वृद्धि भएको र आश्विनदेखि माघ महिनाको अस्पताल बसाई कम रहेको देखाएको छ। अतः विरामीको चापअनुसार समयमा उपचार गर्ने व्यवस्थातर्फ विशेष ध्यान दिनुपर्दछ।

१५. **कोवाल्ट थेरापी मेसिन** – क्यान्सर विरामीको उपचारको लागि कोवाल्ट मेसिनको माध्यमबाट रेडिएशन सोर्सबाट थेरापी गर्न प्रयोगमा रहेको ७८० सी.कोवाल्ट ६० टेलीथेरापी रेडिएशन सोर्स ८ हजार क्युरी भएको मेसिन २००२ जुलाईमा स्थापना भएको देखिन्छ। उक्त मेसिनको सोर्स एक तिहाई अर्थात् २ हजार ६६७ क्युरी हुञ्जेलसम्म मात्र त्यसको आउटपुट उपयुक्त हुने र उक्त मेसिनको हालको सोर्स २ हजार क्युरी मात्र रहेको भन्ने सम्बन्धित प्राविधिकको भनाइ रहेको छ। सो मेसिनको मर्मत सम्भार र निरन्तर कार्य सञ्चालनको लागि एक प्रा.लि.संग वार्षिक मर्मत करार विगत १८ वर्षदेखि गर्दै आएको र पछिल्लो पटक २३ अगष्ट २०१३ देखि २२ अगष्ट २०१८ सम्म ५ वर्षको लागि प्रति वर्ष रु.६ लाख ४० हजार भुक्तानी गर्ने गरी सम्भौता गरेको देखिन्छ। सोर्स कम भई नयाँ सोर्स खरिद र प्रतिस्थापनको लागि प्रतिष्ठानले कार्ययोजना बनाएको देखिएन। साथै रेडिएशनको ओसार पसार, सञ्चय, प्रयोग र विस्थापन सम्बन्धमा कुनै नीति बनाएको पनि पाइएन। उक्त मेसिनको सोर्स समाप्त हुन लागेको हुँदा विरामी उपचारको लागि आवश्यक प्रबन्ध मिलाई उपचार सेवालालाई निरन्तरता दिनुपर्ने देखिन्छ।

१६. **प्रतिविरामी खर्च** – खर्चलाई न्यूनीकरण गर्ने र उपचार सेवालालाई अभिवृद्धि गर्नेतर्फ स्वास्थ्य संस्था उन्मुख हुनुपर्दछ। यस प्रतिष्ठानअन्तर्गत सञ्चालित अस्पतालतर्फ यो वर्ष पुँजीगत र चालु अनुदान तथा आन्तरिक आय समेतबाट रु.६७ करोड ४४ लाख ५ हजार खर्च भएको छ। यो वर्ष अस्पतालबाट बहिरङ्ग उपचार सेवामा ३ लाख ३९ हजार ५१७ र अन्तरङ्ग उपचार सेवामा १० हजार ५१७ ले सेवा पाएका छन्। सो

अनुसार प्रतिबिरामी लागत रु.१९ हजार २३३ भएको देखिएको छ । अतः प्रशासनिक लागत कम गरी प्रतिबिरामी खर्च/लागत न्यून गर्नेतर्फ ध्यान दिनुपर्दछ ।

१७. **बडापत्र** – सुशासन (सञ्चालन तथा व्यवस्थापन) नियमावली, २०६५ अनुसार सेवाग्राहीलाई उपलब्ध गराउने सेवा, उपलब्ध हुने समय वा अवधि, जिम्मेवार पदाधिकारी र सेवा उपलब्ध नभएमा सो सम्बन्धी गुनासो सुन्ने अधिकारी समेत स्पष्ट हुने गरी नागरिक बडापत्र राख्नुपर्नेमा यस प्रतिष्ठान र अन्तर्गत स्वास्थ्य सेवा प्रवाह गर्ने अस्पतालमा नागरिक बडापत्र राखेको पाइएन । नागरिक बडापत्र राखी उत्तरदायित्व र पारदर्शितामा अभिवृद्धि गर्दै स्वास्थ्य सेवालाई प्रभावकारी बनाउनुपर्दछ ।
१८. **मेसिन उपकरण** – अध्ययन अध्यापनका साथै उपचार सेवा पनि प्रदान गर्ने यो अस्पताल आवश्यक साधन सम्पन्न हुनु जरुरी छ । एम.आर.आई. तथा लिनियर एस्सीलेरेटर जस्तो मेसिन उपकरण नहुँदा बिरामी वा सेवाग्राहीलाई सोबाट पाउने सेवाका लागि अन्यत्र पठाउनुपर्ने अवस्था रहेको अस्पतालका प्राविधिक तथा चिकित्सकको समेत भनाइ रहेको पाइयो । उक्त मेसिन तथा उपकरणसमेतको व्यवस्था गरी गुणस्तरीय स्वास्थ्य उपचार सेवालाई सहज र सर्वसाधारणको पहुँचयोग्य बनाउनुपर्दछ ।
१९. **तालिम** – तालिम नीति तयार गरी चिकित्सक तथा स्वास्थ्यकर्मीलाई समय समयमा आधारभूत तथा पेशागत तालिम दिनुपर्दछ । यस प्रतिष्ठानले तालिम नीति तयार गरेको तथा स्वीकृत गरेको छैन । जसको कारणले नयाँ प्रविधि र प्रक्रियाको बारेमा स्वास्थ्यकर्मी तथा चिकित्सक परिचित हुने र स्वास्थ्य सेवालाई दक्षतापूर्वक सञ्चालन गर्न कठिनाइ पर्न जाने स्थिति रहेको छ । अतः तालिम नीति तर्जुमा गरी समयसापेक्ष तालिम र पुनर्ताजगी तालिम सञ्चालन गरी स्वास्थ्यकर्मी तथा चिकित्सकको क्षमता अभिवृद्धि गरी स्वास्थ्य उपचार सेवालाई दक्षतापूर्वक सञ्चालन गर्नुपर्दछ ।
२०. **एक्स-रे फिल्म खर्च** – एक्स-रेको लागि स्टोरबाट बुझिलगेको एक्स-रे फिल्मको गत वर्षको बाँकी र यो वर्ष प्राप्त गरेको परिमाण समेत जम्मा आम्दानी, यो वर्ष भएको खर्च परिमाण, क्षति भएको परिमाण र बाँकी परिमाण स्पष्ट हुने गरी अभिलेख राख्नुपर्नेमा अस्पतालको रेडियोलोजी विभागअन्तर्गत सञ्चालित बहिरङ्ग उपचार सेवा र आकस्मिक उपचार सेवाका रेडियोलोजी युनिटमा विभिन्न साइजका रु.४८ लाख २० हजार मूल्य बराबरका ६१ हजार १७५ सीट एक्स-रे फिल्म विभिन्न मितिमा बुझी लगेको स्टोरको अभिलेखबाट देखिएकोमा विभागको एक्स-रे अभिलेखको स्थलगत अवलोकन गर्दा उक्त फिल्महरूको आम्दानी, खर्च र बाँकी स्पष्ट हुने गरी अद्यावधिक अभिलेख राखेको पाइएन । बिरामीअनुसार खर्च देखाउने अभिलेख भएपनि त्यसमा दैनिक आम्दानी र खर्चको हिसाब देखाउने नगरेकोले खर्चको अद्यावधिक स्थिति स्पष्ट हुने अवस्था छैन । एक्स-रे फिल्मको आम्दानी, खर्च र बाँकीको दैनिक, मासिक र वार्षिक परिमाण स्पष्ट हुने गरी अभिलेख राख्नुपर्दछ ।
२१. **निरीक्षण अनुगमन तथा सुपरिवेक्षण** – सुशासन सञ्चालन तथा व्यवस्थापन नियमावली, २०६५ अनुसार तालुक निकायबाट निरीक्षण हुनुपर्नेमा प्रतिष्ठान र अन्तर्गतको अस्पतालको काम कारबाहिको विषयमा तालुक निकायबाट निरीक्षण भएको देखिएन । यस प्रतिष्ठान अन्तर्गत सञ्चालित अस्पतालबाट सञ्चालन हुने स्वास्थ्य उपचार सेवाको प्रक्रिया र गुणस्तरको बारेमा अनुगमन तथा सुपरिवेक्षण गर्ने प्रक्रिया तथा नियन्त्रण व्यवस्था अपनाएको देखिएन । स्वास्थ्य सेवालाई अझ प्रभावकारी बनाउन नियमित अनुगमन तथा सुपरिवेक्षणको व्यवस्था मिलाउनुपर्ने देखिन्छ ।
२२. **आन्तरिक नियन्त्रण** – प्रतिष्ठानको आम्दानी तथा खर्च र सोको लेखाङ्कन निर्धारित प्रक्रिया बमोजिम भए नभएको, वित्तीय स्रोत साधनको उपयोग मितव्ययी, दक्षतापूर्ण र प्रभावकारी रहे नरहेको, लक्ष्य अनुरूप प्रगति हासिल गरे नगरेको, आर्थिक विवरणले कारोबारको सही र यथार्थ चित्रण गरे नगरेको र समग्र रूपमा आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीको सूचकहरू विकास गरी सोको प्रभावकारी कार्यान्वयन भए नभएको लगायतका विषयमा

सुझाउ

- दिगोपना ल्याउन प्रयास गर्नुपर्ने
- मेसिन उपकरणको मर्मत सम्भार तालिका अनुसार गर्नुपर्ने
- उपचार सेवा बारे सर्वसाधारणलाई जानकारी गराउनुपर्ने ।

परीक्षण गरी अन्तिम लेखापरीक्षणलाई सहयोग पुर्याउनुपर्दछ । सालतमाम भएको धेरै महिना बिन्दासमेत आर्थिक विवरण तयार नगर्ने र प्रतिवेदन नगर्ने स्थितिले लेखापरीक्षणमा कठिनाइ परेको अवस्था छ । त्यस्तै अस्पतालको आय व्ययको आन्तरिक लेखापरीक्षणका लागि उपयुक्त संयन्त्र निर्माण गर्ने वा कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयबाट गर्नुपर्नेमा आर्थिक प्रशासन शाखाले नै गर्ने गरेको छ । अतः आन्तरिक नियन्त्रण पद्धतिको विकास गरी वित्तीय प्रतिवेदन एवं कार्यक्रम सञ्चालनको नर्म्स तयार गर्ने कार्यमा सुधार गर्नुपर्दछ ।

निष्कर्ष

नेपालको पहिलो अस्पतालको रूपमा स्थापित वीर अस्पताल चिकित्सा विज्ञान राष्ट्रिय प्रतिष्ठानअन्तर्गत समेटिएपछि पनि सर्वसाधारण जनतालाई गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवा प्रवाह गर्न उपलब्ध स्रोत साधनको समुचित उपयोग गर्दै आत्म निर्भरतातर्फ उन्मुख भई गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवा प्रदान गर्ने तथा संस्थालाई दिगो रूपमा सञ्चालन गर्ने व्यवस्था मिलाउनुपर्दछ ।